Андрићград 2016.

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

ТОМ III

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

Главни и одговорни уредник:

ЕМИР КУСТУРИЦА

Уредник:

ПЕРО СИМИЋ

Редакција:

др МИРОСЛАВ ПЕРИШИЋ
др СВЕТОЗАР РАЈАК
др ОЛЕГ АЈРАПЕТОВ
др БОРИВОЈЕ МИЛОШЕВИЋ

Тел: 058 620 912
Факс: 058 620 918

info@andricevinstitut.org

Адреса:

Трг Николе Тесле, Андрићград - Вишеград

Дизајн и припрема:

Еурографика - Зворник

Штампа:

Еурографика - Зворник

Андрићград 2016.

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

ТОМ III

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

САДРЖАЈ

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 25 9

ДВА МЕСЕЦА БОРБЕ У СРБИЈИ 10

МИЛУТИН ВЕЛИМИРОВИЋ – СВЕДОК СРПСКЕ ГОЛГОТЕ 17

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 10 28

СТРАДАЊЕ НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ 40

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 26 56

ДВА МЕСЕЦА БОРБЕ У СРБИЈИ ДЕО 2 57

МИЛУТИН ВЕЛИМИРОВИЋ – СВЕДОК СРПСКЕ ГОЛГОТЕ ДЕО 3 64

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 11 73

О ОДГОВОРНОСТИ ЗА СТРАДАЊЕ НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ 6. АПРИЛА 1941. 85

ТЕРИТОРИЈАЛНЕ КОНЦЕСИЈЕ БУГАРСКОЈ 1915. ДЕО 1 100

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 27 115

ДНЕВНИК РАТНОГ ХИРУРГА АРИЈУСА ВАН ТИНХОВЕНА 116

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 12 119

ОПАНЧАРСКА АФЕРА 1914-1915. ГОДИНЕ 131

ТЕРИТОРИЈАЛНЕ КОНЦЕСИЈЕ БУГАРСКОЈ 1915. ДЕО 2 137

СРПСКИ КОЗАЧКИ ПУК 1810-1812. ГОДИНЕ 150

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 28 158

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА И СВЕШТЕНСТВО У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ 159

ГОРЊОДРИНСКИ ФРОНТ ЗА ВРИЈЕМЕ КОЛУБАРСКЕ БИТКЕ ДЕО 1 165

СРПСКИ ПОСЛАНИК У ЛОНДОНУ ЧЕДОМИЉ МИЈАТОВИЋ О СТАВОВИМА СЕР АРТУРА ЕВАНСА О СРБИМА И СРБИЈИ 1885. 172

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 13 179

МИЛАН Т. МИТИЋ 130 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА И 100 ГОДИНА

ОД СМРТИ ЗАБОРАВЉЕНОГ ПИОНИРА СРПСКЕ АРХЕОЛОГИЈЕ И ЈЕРОМОНАХА СПЦ 186

ПРИКАЗ КЊИГЕ МИЛЕ БЈЕЛАЈАЦ, 1914-2014: ЗАШТО РЕВИЗИЈА? СТАРЕ И НОВЕ КОНТРОВЕРЗЕ О УЗРОЦИМА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА, БЕОГРАД 2014, 248. 189

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 29 193

ДОЛАЗАК СРПСКЕ ВОЈСКЕ НА КРФ ДЕО 1 194

ГОРЊОДРИНСКИ ФРОНТ ЗА ВРИЈЕМЕ КОЛУБАРСКЕ БИТКЕ ДЕО 2 200

БРИТАНСКА ШТАМПА О ПРОГОНСТВУ КРАЉИЦЕ НАТАЛИЈЕ ИЗ СРБИЈЕ 1891. ГОДИНЕ 208

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 14 214

НИ КОРАКА НАЗАД 222

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 30 232

ДОЈАВА ОД 17. ЈУНА 1914. О ПРЕТЊИ ПО БЕЗБЕДНОСТ ФРАНЦА ФЕРДИНАНДА 233

ДОЛАЗАК СРПСКЕ ВОЈСКЕ НА КРФ ДЕО 2 241

О УСПОСТАВЉАЊУ И ПРВИМ АКТИВНОСТИМА СРПСКОГ ДИПЛОМАТСКОГ ПРЕДСТАВНИШТВА У УЈЕДИЊЕНОМ КРАЉЕВСТВУ 1882. ГОДИНЕ 244

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЛИТИЧЕСКОГО СЫСКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В БАЛКАНСКИХ СТРАНАХ И В КОНСТАНТИНОПОЛЕ В 1909 − 1914 ГГ. ... 251

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 15 265
„РИЈЕЧИ ЛЕТЕ, КЊИГЕ ОСТАЈУ“ 274

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 31 275

ПРВА СРПСКА ДОБРОВОЉАЧКА ДИВИЗИЈА У БОРБАМА У ДОБРУЏИ 1916. ГОДИНЕ 276
О СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ У ВРЕМЕ УСТАВОБРАНИТЕЉА 284
ШКОЛОВАЊЕ И УСАВРШАВАЊЕ СРПСКИХ ОФИЦИРА У ФРАНЦУСКОЈ И БЕЛГИЈИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. И ПРВОЈ ДЕЦЕНИЈИ 20. ВЕКА 292
ОЧИ У ОЧИ СА ВЕЛИКОМ КРАЉИЦОМ 303
СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 16 319

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 32 330

ГОЛИ ОТОК И МРЕЖА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ЛОГОРА ЗА ПОЛИТИЧКЕ ЗАТВОРЕНИКЕ 1948–1956. 331
БОЛНО НАСЛЕЂЕ СРПСКИ РАТНИ ИНТЕРНИРЦИ НА ТЛУ ХОЛАНДИЈЕ ТОКОМ И НЕПОСРЕДНО ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 343
НАСТАНАК И РАД СРПСКОГ ПРИВРЕДНОГ ДРУШТВА „ПРИВРЕДНИК”... 349
ЖЕНСКО ОДЕЉЕЊЕ „ПРИВРЕДНИКА” 358
ПЕГАВИ ТИФУС У СРБИЈИ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА 362
СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 17 368
ДОБРОВОЉЦИ ИЗ БОКЕ 1914–1918. 376

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 33 385

ЈЕДАН ВИЈЕК ОД ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКОГ ПРОЦЕСА У БАЊОЈ ЛУЦИ 386
ПИСМА ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА ЖИВЕ САВИНА ИЗ СРПСКЕ ЦРЊЕ .. 390
СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 18 395

СРПСКИ КЊИЖЕВНИЦИ И ИЗДАВАШТВО У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ ОСВРТ НА КЊИГУ ОЛГЕ КРАСИЋ МАРЈАНОВИЋ „СРПСКИ ПИСЦИ У ВЕЛИКОМ РАТУ“ 405

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 34 416

ПРЕДАВАЊА МАРИЈЕ ИЛИЋ-АГАПОВЕ О РУСКИМ ЕМИГРАНТИМА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ 417

ПЕТАР КОЧИЋ – КРАЈИШКИ БАРЈАК СЛОБОДЕ 423

КРАЉЕВИНА СРБИЈА И КРАЉЕВИНА ШПАНИЈА КУЛТУРНЕ ВЕЗЕ И УСПОСТАВЉАЊЕ ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА У КОНТЕКСТУ ЕВРОПСКИХ УТИЦАЈА НА СРПСКО ДРУШТВО У 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА 430

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 19 435

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 35 443

ШПАНЦИ О СРБИЈИ И СРБИМА (ИЗ „СРПСКИХ НОВИНА“, 1918. ГОДИНЕ) 444

У МАДРИДУ ПОТПИСАН МЕМОРАНДУМ О РАЗУМЕВАЊУ ИЗМЕЂУ АРХИВА СРБИЈЕ И НАЦИОНАЛНОГ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ШПАНИЈЕ 450

ПРЕДАВАЊА МАРИЈЕ ИЛИЋ-АГАПОВЕ О РУСКИМ ЕМИГРАНТИМА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ ДЕО 2 451

АЛЕКСАНДАР ВАСИЉЕВИЧ СУВОРОВ 456

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 20 467

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 36 474

ИМА НЕЧЕГ У ТРСТУ 475

АЛЕКСАНДАР ВАСИЉЕВИЧ СУВОРОВ ДЕО 2 481

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 21 494

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, јануар 2016. Број 25

ДВА МЕСЕЦА БОРБЕ У СРБИЈИ

ПУТНИ ДНЕВНИК ФРАНЦУСКОГ ОФИЦИРА ИЗ ЈУРЕ (ОКТОБАР-НОВЕМБАР 1915. ГОДИНЕ)

Путни дневник француског официра из Јуре, о коме се знаји само иницијали: П.Б. Претпостављамо да је идентитет аутора сакривен услед војне цензуре. Материјал је вреднији за нека будућа истраживања из области друштвене историје и евентуално војне организације, јер представља утиске војног лица, официра у 372. Пешадијском пуку Француске, који је преко Солуна допутовао у Србију да пружи подршку српској војсци. Овај пешадијски пук био је одликован орденом Дивизије због храбрости и издржљивости показаних у условима који су владали на терену и одлучности и посвећености коју су показали у одбрани народа на страном тлу. Штиво је написано као свакодневне белешке и показује ситуацију на терену, без превише војних детаља, али са доста личних опсервација које се односе на пејзаж, културне и етничке разлике и чак и ставове и предрасуде са којима је могао кренути француски војник у борбе на Истоку током Првог светског рата.

Корице књиге Два месеца борбе у Србији

ISSN 2303-5293

ДВА МЕСЕЦА БОРБЕ У СРБИЈИ

Путни дневник француског официра из Јуре (октобар-новембар 1915. године)
Издање Војне књижаре у Паризу, 1916.

Путни дневник француског официра из Јуре, о коме се знаји само иницијали: П.Б.[1] *Претпостављамо да је идентитет аутора сакривен услед војне цензуре. Материјал је вреднији за нека будућа истраживања из области друштвене историје и евенутално војне организације, јер представља утиске војног лица, официра у 372. Пешадијском пуку Француске, који је преко Солуна допутовао у Србију да пружи подршку српској војсци. Овај пешадијски пук био је одликован орденом Дивизије због храбрости и издржљивости показаних у условима који су владали на терену и одлучности и посвећености коју су показали у одбрани народа на страном тлу. Штиво је написано као свакодневне белешке и показује ситуацију на терену, без превише војних детаља, али са доста личних опсервација које се односе на пејзаж, културне и етничке разлике и чак и ставове и предрасуде са којима је могао кренути француски војник у борбе на Истоку током Првог светског рата.*

У својој посвети, П.Б. наводи да напори, храброст и жртве његових војника неће бити заборављени и да се Кара-Хоџали, планина на којој су се борили, може сврстати с пуним правом уз друга бојна поља широм Француске и Европе и сматрати за место где су војници показали подједнаку храброст и посвећеност у свом циљу, борби против немачког окупатора. Како је књига издата 1916. године, своју посвету он завршава речима: „Немачка звер, која се већ осећа изгубљеном, покушава последњим нападом да покида гвоздени обруч који се стеже око ње. Већ је насмрт рањена: ви ћете своје оружје одложити тек када јој будете задали завршни ударац!“

У Србији

22. октобар – Изгледа да сам спавао дубоким сном, јер сам сутрадан у зору сазнао да смо ноћас око 1 сат, при преласку границе са Србијом, били поздрављени узвиком: „Живели савезници!“. Разгледам пејзаж: пруга је уклесана између стрмих литица и зидина од стена, кроз које су потоци пробили себи пут да би се спустили до Вардара. Прошли смо кроз клисуру Демир-Капија. Успут стоје српски стражари који чувају пруге и путеве, одлучног изгледа, салутирају оружјем при проласку француског воза. Ту и тамо се виде плантаже памука и неколико насада винове лозе, али природа углавном изгледа дивље и непоетично.

Најзад смо стигли до станице у Криволаку, на којој се искрцавамо.

Да сам из истог краја као Тартарен[2], рекао бих да су нас бомбардовали при искрцавању, али не треба драматизовати ствари. Ситуација ће се убрзо већ довољно закувати.

Подне је. Требало нам је шеснаест сати да пређемо раздаљину од 120 километара, што значи да смо ишли просечном брзином од око 8 километара на час, што представља својеврстан рекорд у спорости! Зачуло се „Стој!“ и сви су сишли. Протресли смо се, наместили торбе, окупили се и кренули за Неготино[3]. Путовање је кратко, једва пет километара, али умор од путовања, а посебно стање пута, чине марш дугим и мучним. Пут је испресецан дубоким браздама, негде има великих бара, понегде има једва трака преко које човек може да пређе; мало даље, Вардар је потпуно поплавио пут, морамо да се попнемо на насип за пругу и ходамо између прагова. Зато се колона растегла, они који ходају спорије

1 Оригинал се може наћи на адреси: *Gallica. Deux mois de campagne en Serbie: journal de route d'un officier jura*, http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k874252h/f1.item.r=Serbie%201915.zoom, прим. прев.

2 Тараскон, књижевни јунак Алфонса Додеа, прим. прев.

3 Град у јужној Македонји, на обали Вардара.

тешко могу да сустигну остале.

Најзад смо стигли. Поставили смо шаторе на пустој висоравни, у подножју које град Неготино твори доста велику насеобину сивкасте боје, над којом се надвија минаре танко попут игле, последњи остатак турске владавине.

Град је окружен плантажама памука, пољима дувана, паприке и дивовског празилука, који сведоче о плодности тла. Али поред неколико засађених парцела, има толико необрађене земље! Треба рећи да мухамеданска религија више наводи на лењост него на рад. Док год су били под муслиманским надзором, домаће становништво[4] је на својој земљи производило само оно што им је било најпотребније, у страху да их њихови завојевачи не оставе без ичега. Откад су се ослободили отоманског ропства, једва да су имали времена да се посвете својој земљи. Али не треба сумњати да ће се са повратком мира, смирености и опуштености, земљорадник потрудити да обради сву земљу која ће му пружити благостање, ако не и богатство, и моћи ће да исхрани читаво становништво.

Земља је иначе плодна. Биљни слој је дебео и лежи на доњем слоју од кречњака. Извесно је да би мудро додавање ђубрива дало тој земљи хранљива својства која јој недостају и претворило је у првокласну подлогу.

Локални ресурси становништва су само узгој оваца и живине. Подразумева се да су се цене упетостручиле од нашег доласка. Јаја, која су коштала комад за пару, сада се продају за пет пара. Надам се да ће војне власти то довести у ред.

Увече сам се прошетао по селу. Три четвртине кућа су уништене, што се не може приметити из даљине, јер су зидови изграђени од наноса осушене земље и тешко се разазнају у односу на тло. Изблиза се, међутим, може видети колико су озбиљна оштећења. Неке куће су у потпуности сравњене са земљом, али су од многих остали само тужни парчићи сагорелих зидова који се уздижу ка небу. Град је уништен 1912. године. Једна четврт је посебно уништена, али је то последица како унутрашње побуне, тако и грана. Понесени дивљом међусобном мржњом, Срби, Бугари и Турци су све побили и спалили код својих непријатеља, сходно томе ко је био у предности у датом тренутку.

За обраду земље људи се служе преисторијским оруђима. Управо видим запрегу како се враћа са радова. Два мршава говечета, глава угураних у дрвени оквир који је служио као јарам, вукли су рустична кола са угластим точковима, чија је осовина обичан комад дрвета. Систем је помало примитиван. Са друге стране, видимо плугове са две ралице. Иако су пољопривредна оруђа примитивна, земља не мора да буде превише дубоко орана да би постала плодна, довољно је да се обради само површина. Површине зидова су попуњене балегом, која кад се осуши служи као гориво, јер дрва скоро да уопште нема.

Ако цивилизација није много напредовала у овим регијама, са материјалне тачке гледишта, такође није успела ни да смекша расу која изгледа снажно и енергично. Све способно становништво је под оружјем, у селу је остало само неколико жена и много деце.

Приметио сам једног дечкића од 10 година, који чврсто стоји на својим ногама, јасне физиономије, чији блистав поглед изражава отвореност и одлучност. Изгледа сав одлучан и, за неколико година, постаће сурови војник.

Становништво које се, по доласку Француза, у страху затворило у куће, сада нас гледа са симпатијама. Нажалост, ту и тамо, непознавање језика отежава изражавање идеја, али очи говоре и исказују дивљење које француски војник изазива код људи из овог краја. Француска артиљерија их посебно задивљује: седамдесетпетица[5] је толико покретна, пролази свуда, вуку је робусни коњи и изашла је на врло добар глас!

У селу примећујем лепе призоре, посебно онај тако стари, а опет нов, девојчица које чекају, као што је то некада чинила Ребека, испред извора, свој ред да напуне крчаге које носе на својим крхким плећима.

Српско становништво нам је симпатично, али се ту мешају и турски и бугарски елементи,

4 Аутор у тексту користи француску реч *indigènes*, која у буквалном преводу значи домороци. Сматрамо да је превод *домаће становништво* пригоднији, прим. прев.

5 Топ калибра 75 милиметара, прим. прев.

према којима су моја осећања неодређена. Међу становништвом има такође доста бића која су... хибридна, која потичу од укрштања различитих народа и која не знају више којој раси припадају. Оглашавају своју припадност једнима или другима у зависности од тренутних потреба. Зато се мора обавезно бити обазрив, па чак и опрезан.

23. октобар – Овај дан, 23. октобар, остаће за мене занимљив датум. Око 5 сати ујутро извршена је предаја оружја, уз дизање заставе.

Заставу носи један официр, окружен са четири војника прве класе и ставља је на место на коме читав пук може да је види како вијори. Чују се фанфаре „Поздрав застави“, које свирају бубњеви и трубе. Потом, на команду, две хиљаде људи који чине пук салутирају оружјем. Та церемонија, иако се стално понавља, и даље остаје импресивна. У одсуству уобичајеног официра, одређен сам да носим заставу и имао сам посебну част и оправдан понос да у рукама држим свети амблем Француске и да га развијем на тлу Србије.

24. октобар – Ову недељу обележила је лепа церемонија, коју је пратило предивно време.

У 9 часова, војници су сишли са висоравни према селу и окупили се у дворишту разрушене фарме, на чијем углу је подигнут олтар од камења извученог из рушевина. Толико су бројни да за многе нема места. Официри и војници, окупљени без обзира на чинове, сјединили су своје гласове у једној молитви и своје душе у истом заносу ка Богу, док на олтару службу служи свештеник-болничар, густе браде, са тракама око ногу које вире испод кратке мантије.

Пригодни говор је врло осећајан. Проповедник, војник-свештеник, развио је идеју да је наше присуство на овом месту доказ да је хришћанство живо и да зато Бог треба да нам пружи посебну заштиту...

Током церемоније, окупило се много људи из краја, које је привукла та величанствена приредба и испунили су пукотине на зидовима. Као да их је запањило што један војник проповеда другима.

После подне, на великом сеоском тргу, оркестар пука одржао је концерт. Домаће становништво од памтивека није чуло сличне хармоније.

25. октобар – Чета је добила задатак да оде у Марену и изврши процену локалних ресурса.

Село, које се налази на десетак километара од Неготина, мање је пострадало од града. Предузете су све мере безбедности да би операција могла да се изврши.

Процена ресурса у једном месту јесте један од најједноставнијих послова, кад пронађете неког угледног грађанина који је обавештен о ресурсима којима располаже свака кућа. Нажалост, овде није остао ни поп, ни школски учитељ, нити председник општине, а пописивање свих ових кућа није мали задатак.

Посао додатно отежава немогућност споразумевања. Узалуд тражим некога ко зна да говори француски, грчки или немачки. Једини језик у употреби у земљи јесте српски и помало турског.

Срећом, од нашег доласка овамо, научио сам неколико уобичајених речи. Користим то рудиментарно знање да бих обавио ситну куповину, у врло повољним условима: два лепа певца, за 1 франак и 50 сантима по комаду и туце јаја, за пет сантима по комаду! Али људи траже да им платим новчићима, а не папирним новцем.

Различито нас примају у српским и у турским кућама. Србин је гостопримљив, то је сасвим природно за њега, јер долазимо код њега као ослободиоци. Он широм отвара врата, док Турци остају непријатељски расположени према Европљанима и њихов љубазно понашање условљено је превасходно наоружаном пратњом која иде са мном и револвером који ми виси о боку.

Током мог задатка, дошло је до комичне сцене. Кад сам прилазио, врата на једној турској кући нагло су се затворила. Бацивши индискретан поглед кроз врата, приметио сам живост у дворишту. Жене су навукле велове на лица и побегле у суседно двориште. За трен ока, простор се испразнио, тако да би се дало помислити да тамо нико не живи. Узалуд сам куцао, није било одговора. На ивици стрпљења, скинули смо вра-

та и ушли у прво двориште, одакле сам се упутио у друго, где је била окупљена читава породица. Наше појављивање престрашило је све те људе: жене су бежале, уз вриску, дижући руке ка небесима, несумњиво да би привукле Алахове клетве на те грозне уљезе!

Када су све жене нестале, газда куће нам је кренуо у сусрет, уз бројне поздраве, али се тако љубазно и пристојно понашао из страха. За мале паре, уступио ми је најлепше примерке из свог кокошињца.

Када смо кретали, све жене, које су бежале по селу, вратиле су се у кућу.

У српским кућама, пријем је искренији и срдачнији. Жене не покривају лице. По сваку цену желе да ме натерају да попијем чашу вина одурног укуса. Захвалан сам тим људима за њихове знаке пажње.

У повратку, током једне паузе, уловили смо шест зечева на валовитом терену. Земља је, наиме, врло богата дивљачи.

25. октобар – Ако је јучерашњи дан био леп, данас, напротив, дува олујни ветар, завлачи се у наша станишта и чекам, сваког тренутка, да ми шатор одлети и да ми заклон буде само небески свод. Да би ствар била гора, киша страшно јако пада и, тако ми свега, живот на отвореном, у тим условима, нема баш неке чари.

Расподела поште нам пружа пријатну разоноду. Откад смо дошли, били смо ускраћени за било коју врсту кореспонденције. Данас смо преплављени писмима. Помало су стара и вести у њима више нису свеже, али нам ипак њихово читање представља право задовољство.

27. октобар – Предиван дан, који подсећа на најтоплије августовске дане у Француској. На Истоку, температура брзо пада, али подједнако брзо и расте.

У међувремену, отишао сам да видим грчку цркву византијског стила. Унутрашњост је врло чудна. Нема статуа, већ су свод, зидови и стубови прекривени сликама живих боја, које представљају призоре из Библије и јеванђеља.

То је капела неког манастира, из ког су сви монаси отишли. У депандансима је остало само једно српско домаћинство, које служи као чувар. Кућа у којој живе је необично једноставна: састоји се од главне просторије, са подом и зидовима од набијене земље. Нема пећи, већ има велико огњиште, са веригама. У једном ћошку, налази се плетена простирка од сламе која служи као кревет. Неколико столичица. Од кухињске опреме, има тигањ, крчаг за воду, неколико глинених тањира и дрвених кашика. Ти људи једу сир и кукурузне погаче. Са својим једноставним прохтевима, врло су срећни.

На прилазу манастиру, обрађена земља, дрвеће, зеленило представљају супротност опустошеном окружењу.

30. октобар – Данас је прорадио барут: то је било и предвиђено, јер нисмо дошли овде да се бавимо туризмом. Без посебног описивања тог случаја, рећи ћу да се први сукоб француске војске са бугарском окончао у потпуности у нашу корист, а пук који је издржао бугарски напад може да служи на част области Франш-Комте и посебно области Јура.

Чета пешадијског пука добила је наређење да се постави на врх Кара-Хоџали. Бугари, који су се тамо налазили, повукли су се кад смо прилазили, али су сутрадан одлучили да поново освоје тај положај. Верујући да су Французи уништени или су побегли пред њиховом артиљеријском припремом, дали су знак за напад на врху, који су мислили да ће заузети без отпора. Напредовали су у компактним целинама, живахно, као прави рој бајонета који су светлуцали на сунцу. Сироти људи! Како ћете изгубити своје илузије и како ћете скупо платити част (или срамоту) што вас у борбу воде пруски официри!

Француска страна није испалила ни метак, владала је апсолутна тишина, што је указивало на мирну трупу, која влада собом и чека да отвори ватру на циљ када буде у повољном домету. Били су на само 300 метара. На један знак, активирали су се митраљези и пушке: са врха планине полетео је покров од гвожђа и ватре, косећи све пред собом.

Бугари, који нису очекивали такав пријем, збуњено су се зауставили: у њиховим редовима је завладала паника. Постепено су се повлачили,

остављајући велики број својих на терену.

Увече, у уобичајено време, била је смотра оружја и подизање заставе. У даљини су и даље грмели топови: могу се разликовати бугарски плотуни, последња рика рањене звери која бежи. Седамдесетпетица је добро урадила свој посао и у великој мери је допринела успешности данашњег дана: испаљује последње хице да би окончала пораз непријатеља.

Подизање заставе уз удаљену грмљавину топова посебно је дирљиво и свима доноси додатно охрабрење.

31. октобар – Службено сам у граду са мојим одељењем. Морам да поставим одређен број стражара, да будем сигуран да добро знају које су им дужности, јер њихово добро познавање јесте први услов за њихову правилну примену.

Када наиђе генерал, стражар поздравља са оружјем, труба зове на збор и официр поздравља сабљом. Укратко, све се догађа по уобичајеној церемонији, која у време рата поприма посебно значење: поверење које вођа има у своје људе, дух жртвовања и њихову послушност до смрти, двоструко осећање које ова церемонија изражава.

1. новембар – Околности не допуштају да празник Свих светих обележимо на одговарајуће свечан начин. Дан је предиван, сунце је и даље јако на источном небу, све позива на радост, чак су и топови ућутали, као да не желе да покваре празник!

Током дана, успео сам да се дочепам српског тумача који је припадао нашем пуку. Рекао ми је да долази из породице са десеторо деце. Неколицина његове браће бори се у српској војсци. Пошто му здравље није допуштало да служи, учинио се корисним обављајући дужност школског учитеља, истовремено радећи и као тумач. Полиглота је: зна руски, француски, италијански, бугарски и српски. Искористио сам прилику да себи направим француско-српски речник, са уобичајеним речима и реченицама.

Такође сам га замолио да ми на бугарски преведе неколико реченица, пуних нежности, у стилу: „Руке увис или сте мртви!“ Наиме, те реченице се често користе у рату. Најсигурнији начин да вас послушају људи који гаје према вама сумњива осећања јесте да их поткупите или преплашите. Ретки су људи чији је карактер толико јак да се одупру мамцу који представља новац или страху од револвера!

2. новембар (Дан мртвих) – Јутрос, у пет и тридесет, изашао сам из мог шатора да бих присуствовао служби поводом Дана мртвих. Група људи, која је постепено расла, већ се окупила око шатора у коме ће бити одржана служба.

Ветар је јако дувао, претећи да однесе крхку конструкцију. Морали смо да је штитимо својим телима.

Присутни су бројни и посвећени молитви. Многи мисле на своје породице, на другове изгубљене у вихору борби, на све те прерано одузете људске животе...

Прошле године, истом приликом, у Д. је одржана велика церемонија. Ова, која се држи у страној земљи, такође ће остати незаборавна.

Тек што сам ушао у шатор, саопштено ми је наређење о пресељењу. Моја чета је одређена да буде подршка артиљерији код батерије која се налази код Светог Ђорђа. Демонтирање шатора, паковање торби, утовар у кола трајало је само тренутак.

По доласку на дато место, током постављања људи на места задужена за покривање батерије, поново смо се улогорили, додатно пазећи да сакријемо шаторе од непријатеља и да их заштитимо од ветра. То се испоставило као релативно лако, јер је терен испресецан бројним јаругама. Уместо да шаторе постављамо директно на тло, наредио сам да се ископају рупе дубине 30 до 40 центиметара и шатори поставе у њих, што има своје оправдање у погледу хигијене и удобности. Људи ће спавати на сувом тлу, јер је површина влажнија. Могу да устану испод шатора, уместо да морају да пужу по поду. Најзад, боље су заштићени од ветра.

Што се мене тиче, моје „џомбе“[6] су од сувог камења саградиле заклон који изгледа као права

6 „Џомбе“ – искусни војници, ветрани, пром. прев.

кућа. Неки шаљивџија је по завршетку градње чак ставио на улаз и букет цвећа. Неколико пакета „40 грама“[7], заборављених на дну моје торбе са храном, наградили су труд мојих радника, који су им се додатно обрадовали, пошто су већ неко време ускраћени за дуван.

3. новембар – Јутро смо посветили уређивању логора. Смештај мора бити што је могуће удобнији, а уређење такво да се заборави суровост природе која нас окружује. Сви брежуљци око Вардара су од седиментног тла кроз чије пукотине се назиру слојеви камења. То камење је у таквом стању распадања да се неки комадићи круне међу прстима. Али његов облик омогућије употребу у разне сврхе.

„Џомбе“ нису чекале ових 15 месеци борбе да би постали спретни и научили да користе локалне ресурсе.

Када смо стигли, место где смо се сместили било је каменита јаруга, огољена, без влати траве, испрано водама. Сада је то живописна насеобина, са симпатичним кућицама повезаним стазама од плоча, испред којих се виде столови, клупе, путићи. То још увек није савремени комфор, али све то личи на кућу, што боравак чини скоро па пријатним.

После подне смо ишли у извиђање у село Тремник, на 10 километара од логора. Путовање је кратко, али због тла, које подсећа на „руске планине“[8], изгледа бесконачно! Путеви или, боље рећи, утабане стазе толико се преплићу да је тешко пронаћи прави правац.

Најзад, после бројних успона и силазака, стигли смо до села Тремник, краја нашег путовања. Искористио сам кратко заустављање да бих купио неколико ствари. Када сам случајно ушао у двориште једне турске куће, жене су уобичајено завриштале од страха и избезумљено побегле! Изашао сам да би се смириле и пошто сам сазнао од једног пролазника како се зове

Француске трупе на броду током пута ка ратишту

газда куће, позвао сам га: „Алија! Алија!“ Ускоро се појавио Алија, сагињући се до земље при поздрављању. Разговор је почео на српском: „Продај ми две кокошке и двадесет јаја!“ Кад сам то рекао, показао сам му новчиће. Отишао је и појурио кокошке, вратио се тренутак касније доносећи ми оно што сам тражио. „Колико кокошке? – Педесет пара.“, одговорио је. „Колико јаја? – Комад за грош.“ Дао сам му оно што је тражио. Изгледао је очарано. Како је земља богата живином и јајима, значи да им вредност није велика и да је Алија направио добар посао, а ја сам прошао јефтино. У Француској, такве кокошке не би платили мање од 4 франка по комаду.

Француски новац, који је губио 15% вредности у размени за грчки новац, вреди 23% више у односу на српски.

Повратак је мање немиран него одлазак, јер смо се једним делом пута возили уз Вардар. По-

7 Војничка порција скроба, у виду кромпира или пасуља. Претпостављамо да су је војници доживели као надокнаду за следовање дувана, које нису примили, прим.прев.

8 У оригиналу *les montagnes russes*, уобичајени назив за ролеркостере („воз смрти“) на сајмовима, са пуно узбрдица и низбрдица, који подсећају на планински крај, прим. прев.

журили смо да би стигли пре но што се смркне.

Био је то скоро па усрдни марш, али нико није желео да одуговлачи.

Увече, на крају вечере, јавили су ми да се под мојим шатором види јака светлост. Истрчао сам напоље и видео како мој шатор гори.

Доста јак ветар те вечери оборио је свећу која је случајно остала упаљена и запалила је сламу која ми је служила као постеља. Ипак, пожар смо брзо савладали. Штета је скоро незнатна! Највише је оштећен кров, направљен од шаторских крила. Намештај није претрпео никакву штету. Насупрот њима, на мом каучуку[9] и ћебету видљиви су бројне изгоретине.

Али ми на догађај гледамо са смешне стране. Када вам је сваког дана глава у торби, допуштено је да не бринете због обичног каучука! Убрзо је кров замењен и више није било трагова несреће.

Превела и приредила:
Александра Тадић

9 Простирка од каучука која је служила уместо душека, прим. прев.

МИЛУТИН ВЕЛИМИРОВИЋ – СВЕДОК СРПСКЕ ГОЛГОТЕ

(Наставак текста из претходног броја)

Здружени напад Једанаесте немачке и Треће аустроугарске армије преко Саве и Дунава 6. октобра 1915. приморао је српску војску, владу и део цивилног становништва на повлачење у унутрашњост Србије. Уласком Бугарске у рат на страни Централних сила, њеним упадом на територију Србије 14. октобра и запоседањем моравско-вардарске долине, пресечена је комуникација српске војске са савезницима у Солуну, док је неуспех Дарданелске експедиције (9. фебруар 1915 – 9. јануар 1916) додатно убрзао слом Србије. У јесен 1915. пред српском војском, сабијеном на Косову и у Метохији, стајале су три могућности: да капитулира, да пружи одсудну борбу или да настави са одступањем кроз Албанију. Након неуспелог покушаја пробоја српске војске преко Качаника у циљу ослобођења Скопља (17–21. новембар 1915), српска влада и Врховна команда донеле су коначну одлуку о повлачењу кроз Црну Гору и Албанију. Било је предвиђено напредовање у три правца: I, II и III армија и трупе Одбране Београда кретале су се правцем Пећ – Андријевица – Подгорица – Скадар; трупе нових крајева правцем Ђаковица – Везиров мост и Призрен – Љум Кула – Спас – Флети – Пука – Скадар и Љеш; Тимочка војска правцем Призрен – Љум Кула – Пишкопеја – Дебар – Елбасан.

Српска влада и Врховна команда су пре напуштања отаџбине процењивали да ће војска у Албанији моћи да се одмори и реорганизује уз помоћ савезника који ће, како се веровало, допремити храну и оружје преко лука на албанској обали. Рачунало се, такође, на помоћ Есад-паше Топтанија који је према тајним договорима са српском владом, склопљеним у Нишу (17. септембар 1914) и у Тирани (28. јуна 1915), требало да српској војсци обезбеди заштиту од напада албанских качака. Међутим, по доласку првих јединица српске војске у залеђе Скадра почетком децембра 1915. постало је јасно да несигурна поморска веза са савезничком морнарицом не може обезбедити довољно хране, санитетског и другог материјала за збрињавање српских војника и избеглица. Такође, српске трупе су током повлачења биле изложене нападима добро наоружаних албанских чета у областима северне Албаније које су биле под утицајем аустроугарске и турске агитације, односно у Љуми, Мирдитима, Задрими и у делу Мата. При том је међу Есад-пашиним присталицама често долазило до отказивања послушности, те је забележено више случајева у којима су његови жандарми активно учествовали или чак предводили нападе на Србе. Најснажнији отпор проласку српске војске пружен је у Мирдитима.

Поред наведеног, опасност је претила од напада бугарских трупа које су почетком децембра 1915. продрле у Љуму, напредујући истовремено са истока према Елбасану. Есад-паша и Никола Пашић упозоравали су савезнике да ће Бугарима, уколико овладају средњом Албанијом, бити отворен пут према Драчу, чиме би српска војска била у потпуности опкољена. Међусавезничким споразумима предвиђено је да отпор бугарским трупама у Албанији пружи Италија. Међутим, одред од око 30.000 италијанских војника, који се почетком децембра 1915. искрцао у Валони, напредовао је према Елбасану веома споро. У позадини политике италијанске владе стајала је намера да тежак положај српске војске искористи за сузбијање њеног утицаја у Албанији и на тај начин трајно обезбеди свој примат на том простору.[1]

1 Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918. Кратка историја*, Београд 2014, стр. 171–183; Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, стр. 247–275; Ђоко Трипковић, *Српска ратна драма 1915–1916*, Бео-

Српски војници у албанском беспућу

*

Млади медицинар Милутин Велимировић се кроз беспућа северне Албаније пробијао у саставу Моравске дивизије I позива, правцем Призрен – Жур – Љум-кула – Фани Бисак – Орош – Љеш. Своја сећања на беспримерно страдање својих сабораца објавио је први пут у московском дневном листу „Утро Россіи“ 1917, у шест наставака. У њима су приказане борбе, патње, страдања и бројна искушења српских војника, почев од одласка из Призрена и напуштања земље почетком децембра 1915. до преласка на Крф крајем јануара 1916. У трећем и четвртом поглављу, које овом приликом предајемо јавности, Милутин Велимировић описао је околности проласка српских војника кроз кланце и висове северне Албаније, потом сусрете и сукобе са албанским племенима, долазак у Драч и непрестану борбу за спас изнемоглих и болесних војника.[2]

4. М. Велимировић, Повлачење 30.000 Срба. У беспућима Албаније, III[3]*

Борба са стихијама – Сукоби са Албанцима – Глад – Хлеб и злато – Опљачкана војска – Очајање – Море.

Планине су нас окруживале. Дивна природа – огромне разбарушене јеле и стасити борови дремају покривени снегом. Али, тој Швајцарској се нико није дивио. Није нам било до тога: морамо да идемо даље, и све наше снаге су утрошене само на то.

Час се подизала, а час спуштала наша колона која се полако кретала – скоро да смо тапкали у месту у шуми која је спавала и из које никако нисмо могли да се ишчупамо – ишли смо по 50 корака на сат. Под ногама је био отопљен снег, од кога су неиздрживо мрзле ноге.

Смркло се и неко је напред упалио фењер. Пут се кретао час десно, час лево и повремено су се и са леве и са десне стране отварале провалије. Већ смо били на великој висини.

Једна од тих провалија нас је зауставила: није се могло даље. Стаза је била ту негде, али у мраку се није видела. „Разбацали“ смо се под буквама. Нисмо могли да упалимо ватре, нити да подметнемо нешто испод нас. Дувао је јужни ветар и снег је одједном, невероватно брзо почео да се топи. Са планине се сливала вода и ми смо лежали у том снежном блату. Не знам како, али ја сам задремао замотавши се и преко главе у ћебе. Одједном сам скочио. Са планине је шумећи и клокоћући јурила бујица. Залило нас је; вода ме је понела. Понела је и мог доктора и још неколико војника. Немогуће је било одржати се на ногама. Али, на срећу, налетео сам на неко дрво и ухватио сам се за њега на време. Чуо сам како се два корака испред мене бујица бучно сурвавала у провалију. Дрвеће је многе спасило. Изгубили смо свега неколико људи, а од опреме из наше амбуланте бујица је однела један апотекарски сандук.

град 2001, стр. 31–62; Душан Т. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, друго допуњено издање, Београд 2006, стр. 222–229; Петер Бартл, *Албанци. Од средњег века до данас*, превела с немачког Љубинка Миленковић, Clio, Београд 2001, стр. 170–178; Радош Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, стр. 265–268.

2 Аутори изражавају захвалност Лизи Генадјевној Рижниковој за несебичну помоћ и савете пружене приликом превођења текстова.

3 Погледати *Утро России* Бр. 24, (прим. уредника *Утро России*). Наслов овог дела текста и извор: М. Велимировичъ, *Отступленіе 30.000 сербовъ. Въ дебряхъ Албаніи*, „Утро Россіи“, No 28, 28.1.1917, стр. 2.

Ноћио сам поред тог истог дрвета. Био сам потпуно мокар; ветар је снажно дувао и пробадао је до сржи костију. Пред јутро нисам осећао ноге испод колена и једва сам могао да стојим.

И опет цео дан у маршу. Око подне смо, напокон, избили на прави пут. Због водича издајника[4] лутали смо дан и по. Ишли смо у колони кроз воду, као по реци. После села Фира пут се пео на ужасну висину; вртело нам се у глави док смо гледали. А изнад пута се уздижу стене. Стаза је тако уска да се чини да може проћи само један човек. Понекад смо сретали Албанце; босе, у некаквим одрпаним прњама. Куће су биле праве тврђаве. Од крупног камења, без прозора и са малим отворима кроз које је једва могла да се провуче цев пушке. Страшно је било видети златне крстове на капели у тој пустињи; овде су Албанци истовремено ватрени разбојници и ватрени католици.

Долетела је неочекивана команда: „Пажљиво, пушке на готовс!“ Али није било никога. Убрзо смо сазнали разлог узбуне. Међу камењем, у блату и снегу лежао је потпуно го војник. Умирао је. Могао је само да каже да су га ранили и опљачкали Албанци. Наш положај био је незавидан, ишли смо наниже окружени планинама и Албанци су могли са висине да пуцају на нас, „на извол'те“.

Зауставили смо се чим је почело да се смркава, недалеко од неког манастира. Моја јединица се распоредила на малом брежуљку у шуми. Поред нас је била митраљеска посада спремна да дејствује. Упаљене су ватре и војници су почели да суше одећу и обућу. Говорило се да нам је остало још два дана оваквог мученичког пута, а после ће бити боље.

Око нас је све време кружило неколико Албанаца. Двојица су нам, напокон, пришла на неколико метара и почела нешто да говоре и вичу, вероватно протестују против сече шуме. Док су одлазили, претили су песницама. Предосећало се нешто непријатно.

4 Мисли се на Албанца–водича који је Моравску дивизију I позива завео кривим путем и потом, у току једне ноћи, побегао. Видети: Момир Нинковић, Душан Бојковић, „Милутин Велимировић – сведок Српске Голготе“, *Историјске свеске*, бр. 24, Андрићград – Вишеград 2015, стр. 10.

Српски војници се греју крај ватре на путу ка Јадранском мору

Поред мене је седео наш пуковски свештеник. Грејали смо се и цедили прљавштину и воду из наше одеће. Он је певушио неку црквену песму и забринуто посматрао на ту страну, куда су отишли Албанци. Загрејавши се мало, легли смо око ватре да спавамо, оставивши једног болничара да дежура. Легао сам на нарамак грана, покрио се мокрим ћебетом и остатком шињела и лежао сам држећи напуњени револвер поред главе. Размишљао сам и нисам могао да заспим. Уосталом, ником није било до сна. Поред ватре је седео и грејао се наш главни лекар. Повремено је гледао на тамну шуму, певушио тужне српске песме. У Србији су му остали жена и дете.

Не сећам се како сам заспао, али пробудили су ме пушчани пуцњи и јаук.

Албанци су насрнули на нас. Међутим, вероватно их није било много, зато што се све убрзо утишало, иако су неколико наших убијених и рањених успели да одвуку са собом. У логору је почела јурњава и остатак ноћи је прошао без сна, у ишчекивању новог напада. Али до јутра је било мирно, само се једном чуло неколико пушчаних пуцњева испред нас.

Са свитањем пук је кренуо даље, али после два сата смо се зауставили. Тог дана нисмо кретали даље: спустила се тако густа магла да се није видело даље од два корака; и почело је да ромиња. Морали смо да сачекамо остале јединице из наше дивизије. Увече је почела јака пуцњава иза нас, највероватније на том истом месту где смо ми ноћили, и трајала је до дубоко у ноћ.

Резултат је био следећи: Албанци су отели све коње из наше дивизијске коморе и сав про-

вијант који су они носили, сву рогату стоку – сву коморџијску стоку и стоку две пољске болнице. Командир дивизијске коморе мајор Ненадовић се сам борио са карабином у руци и успео је да спаси половину људства, док је друга половина била убијена и рањена.

Албанаца је било много. Пуцали су са планина и из заклона, тако да је било немогуће борити се са њима.

Наши су се налазили на уској стазици, испод

Размена одеће за хлеб са Албанцима

њих је била провалија, а изнад њих стене које су се стрмо дизале. Албанци су се верали по планинама као дивље мачке и на прави отпор се није могло ни помишљати.

Штаб Моравске дивизије на преноћишту, на путу за Орош

До нас су донели неколико рањених официра и око 20 рањених војника. Они су се неким чудом спасили, а скоро сви остали рањеници су остали тамо и Албанци су их одвукли са собом. Два официра су на леђима изнели њихови посилни.

Касно у току ноћи је дошао доктор Стефановић – главни лекар Прве дивизијске пољске болнице. По његовим речима, он до тог времена није видео ужаснији призор. Цела његова пољска болница је остала тамо; сва стока, материјал и апотека. Много људи је погинуло, а остали су се спасили бекством. Коњ којег је јахао сурвао се у провалију, а он се неким чудом задржао ухвативши се за жбуње, испузао је на стазу и бацио се напред. За њим су пуцали, али он се успешно докопао нашег логора.

Опет бесана ноћ и цео дан у маршу, испуњен различитим догађајима. Од јутра у уском кланцу. Шачица Албанаца је могла да нас одозго заспе камењем, да нико не изађе. Али Албанаца није било. Зато чим смо изашли из теснаца почели су да пуцају са висова и да бацају бомбе; многе су убили. Опет је страдао реп одреда. Албанци су се сјурили са планина и прогонили заостале. А Албанке су вукле наше рањенике кућама. Одатле су их избацивали голе. Половина њих била је мртва, а они који су преживели, умирали су у планинама од хладноће.

Приближавали смо се Орошу. Тамо нас је сачекао одред наоружане албанске жандармерије. Они нас нису дирали, али су нас гледали презриво, са свешћу о својој надмоћи и снази, што је било непријатно. Окруживши командира пука, рекли су да се ми налазимо у држави Есад-паше и да више нико не сме да нас дира. И заиста, све до Јадранског мора на нас више нису нападали; али ако би војник заостао или се задржао у албанском селу, долазио је у пук само у панталонама. Војнике су тако скидали и сами Есадови „жандарми“.[5]

Од Ороша је почело спуштање. Снежних

5 У својим *Успоменама*, похрањеним у Архиву Српске академије наука и уметности, Милутин Велимировић је забележио да Есад-пашина власт у Орошу уочи доласка Моравске дивизије I позива „није трајала ни неколико дана“, те да „сем једног [...] официра у зеленкастој униформи, са епулетама српског потпоручника, и неколико војника у сличним униформама, у Орошу није било ничег“ (А САНУ (14325), Успомене, Српска војска кроз Албанију 1915. године, стр. 24). Стварну власт у тој области држао је римокатолички свештеник Јосиф из племена Мирдита, који је још у новембру 1915. од аустругарског посланика у Атини добио новац и упутства за подизање оружане побуне против српске војске. – Душан Т. Батаковић, *н. д.*, стр. 218. Тако је убрзо постало јасно да малобројне Есад-пашине присталице у том тренутку не могу заштитити Србе. Повољније прилике уследиле су тек по изласку из Ороша.

планина већ није било, понегде кривуда путић. Осећа се близина цивилизованих места, Јадранског мора. Али ми се и даље као и до тада успињемо на превоје, спуштамо се низ њих, прелазимо набујале планинске реке, надошле од отопљеног снега. Били смо до појаса у води. Нико се није свлачио – зашто би, свеједно смо били потпуно мокри. Неколико коња при прелазу је упало у вир и нестали су заувек. Убрзо је постало топлије, грануло је Сунце, али се брзо сакрило. Осетили смо олакшање на души, иако већ нисмо имали хране и војници су почели да гладују. За злато се од Албанаца још могла набавити некаква оскудна храна, али од новчаница од 10 франака они су окретали главу негодујући.

После неколико непроспаваних ноћи спавали смо као заклани. Ујутру сам приметио да ми је нестала торба, у којој је била кутија кондензованог млека, кутија месних конзерви и два пексимита. То су биле моје последње „резерве"... Како се приближавало вече, после прелаза, осећао сам јаку глад. Војници су такође гладовали; ко је имао злато, куповао је проју и печено кестење – по 10 франака за „порцију".

И још један дан у маршу. Други дан гладовања. Глад је мучила и није давала мира. Размишљао сам само о јелу и осећао да сам ради хране спреман на сваки злочин. Како сам завидео коњима који су гризли траву у пукотинама стена! Одједном сам се сетио Москве и кафеа Филипова и пирошки – са месом, са рибом, са печуркама, и московске „салјанке"[6] и универзитетске мензе, где је требало у то време студенти да једу супу. Успут су понегде продавали хлеб, али ја нисам имао злато; мрзео сам све који су га имали, све су то били моји непријатељи.

Наши људи су мрачни, као грабљивице; бесно гледају на оне који имају хлеб. Хлеб и злато, све друго је безвредно; то је она – социјална драма! Али глад је лебдела над свима; дивизијска комора је изгубљена и нисмо знали где да нађемо храну.

Трећи дан гладовања. Ујутру ми се због нечег није јело и било ми је лако. У подне су почели болови и грчеви у желудцу, али брзо су престали. Осећао сам слабост и лаку вртоглавицу; пред очима ми је била магла и ништа нисам видео. Увече смо срели Албанце који су тражили рубље. Каква срећа! Дао сам им неколико кошуља које су ми сашиле сестре и заузврат добио велико парче проје. Појео сам га и од бола у стомаку једва сам се довукао до села Калифага, где је планирано задржавање од неколико дана. Причало се да ће ту да довезу хлеб из Сан Ђованија ди Медуе.[7] Са нашим свештеником сам

Тела српских војника умрлих од глади пред Драчем

набавио два мала шаторска крила, подигли смо шатор и са једне стране га заштитили камењем и гранама, а унутра покрили гранчицама и сеном. Залегли смо. Како је било добро наћи се поново

Штаб Моравске дивизије I позива стиже у Орош

под заклоном. И знати да више не прете налети Албанаца и да је још остало парче проје. Али како је само било чудно сазнање да је на само

6 Врста супе.

7 У изворима српског порекла и у литератури овај град је познат под називом Медова или у пуном облику Свети Јован Медовски, преузетом из италијанског језика – *San Giovanni di Medua*. На албанском језику његово име гласи Шенђин – *Shëngjin*.

Рањени и убијени српски војник у албанском приморју „аеропланским“ бомбама

неколико километара од нас, Робинзона, Јадранско море, поред кога је цео цивилизовани свет са великим кућама, експрес возовима, паробродима. Заспао сам размишљајући о Београду и Србији; али целу ноћ сам провео у температури и грозници.

Свих тих дана лежао сам болестан у свом чобанском шатору. Време се споро вукло. Али добра страна грознице је та што ми се смањио апетит; свеједно ми је – јести или не јести. Група Албанаца и Албанки се мотала око логора, тражили су рубље, а давали пројy и кестење – епоха натуралне размене. Ти Албанци су необични, у својим црним овчијим кожусима и са округлим белим капицама; као да смо у библијској земљи. Официри и војници помало се скидају, одричу се „сувишне раскоши“, кошуља и дугих гаћа. Сироти српски јунаци! Једно ми не да мира: шта је са браћом?

За три дана грозница је нестала и вратио се апетит. А хлеб из Сан Ђованија и тако нису довезли. Скоро сви војници около тумарају без кошуља: све су потрошили на храну.

Заостали „Комбиновани одред“ такође није долазио. Колају гласине да су имали велике борбе са Албанцима, да је много наших погинуло, али да су се жестоко одужили Албанцима: одред је имао две брдске батерије.

Почела је киша; расположење је постало још мрачније. Шатор је прокишњавао, а није се никуда могло. Лежао сам у њему и размишљао опхрван тешким мислима. Четврти дан. Киша се наставља. Одједном сам чуо глас старијег брата – доктора[8]; распитује се за мене. Значи, одред је дошао. Али по његовом гласу осећам да се десило нешто страшно. Изашао сам му у сусрет. Пружио је руке и заплакао не дошавши до мене.

-„Саша[9] је погинуо“ – рекао је он.

Гледао сам на у њега ништа не схватајући; вртело ми се у глави.

-„Зашто га ниси довео?“ – из неког разглога сам га питао.

-„Он је погинуо, Саша је погинуо...“ и заплакао је.

Било ми је страшно да поверујем да је то истина, да је наш дечак остао тамо међу планинама, на туђој земљи. Шта ће да раде мајка и сестре? И због чега све то?

То је било у селу Фани Бисак, где су њихов

8 Најстарији Милутинов брат, Милорад Велимировић (рођен 1876).
9 Милутинов млађи брат, Александар Велимировић (1898–1915).

одред опколиле велике снаге Албанаца. При првим пуцњима брата су смртно ранили у срце. Старији га је изнео испод кише метака и ставио га на праг неког млина; већ се хладио. Тамо су га и сахранили. И током сахране, Албанци су пуцалали по њима плотунима.

Остали су тамо два дана. Албанци су команднру одреда упутили преговараче и испоставили своје захтеве: ако их не испуне, они су спремни да се боре. Главни преговарач био је свештеник, аустријски поданик.[10] Албанци су захтевали да им одред преда целу своју комору, сву стоку, све официрске ствари и коње, као и одређену количину оружја. Окупивши официре командир их је питао да ли су сагласни или су за то да се пружи отпор. Али одред је био опкољен и на отпор се није могло помишљати. Официри су се сагласили са свиме осим са предајом оружја и коња. Албанци су се дуго противили и захтевали су да им се допусти да изаберу дванаест коња за своје вође. Поставили су своје људе и једног вођу да пажљиво надгледају да код нас не остане ништа од официрских ствари, чак ни једно једино ћебе. После тога, вође су дале реч да узимају Србе под своју заштиту и да ће их отпратити до Јадранског мора. Ето какву је још срамоту морала да преживи српска војска![11]

Албанци су још обећали да ће да пребаце наше рањенике до Скадра; много их је тамо остало и о њима су се старали студенти – медицинари и болничари. За недељу дана стварно је половина дошла у Скадар; остале су Албанци кришом побили.[12]

Тако, давши све, одред је напустио то проклето место. Свештеник – преговарач, изражавајући „жаљење о томе што се десило", иако говоре да је он био главни организатор, испратио је одред и обећао брату да ће пазити на Сашин гроб.[13]

Пратиоци су већ првог дана напустили наше и сакрили се. Мале разбојничке банде, из села која су била успут, поново су нападале наше заштитнице. Вође нису одржале своју реч. Тада су наши успут уништили и спалили неколико села. Затим је, без заустављања, одред кренуо право у Љеш (Alessio). Око нас у Калифаги они су само преноћили.

Опет сам сâм. Ноћи су ми неспокојне. Мисли о брату, о погинулим Србима не дају ми мира. На хладноћу и глад више не обраћам пажњу. Жао ми је што и ја нисам погинуо са њима.

10 Дан Зеф Мараши, католички фратар.

11 Пробијајући се кроз клисуру реке Фани, Комбиновани одред, који је био заштитница Моравске дивизије I позива, је 9. децембра 1915. упао у заседу. Око 800 српских војника, исцрпљених напорним маршевима кроз беспућа северне Албаније, било је окружено Албанцима из племена Мирдита, којих је било неколико стотина. Након краће размене ватре, у којој је жртава било на обе стране, отпочели су преговори. На српској страни преговоре је водио командант одреда пуковник Душан Туфегџић. После дводневног већања постигнут је договор – Албанцима је предата готово сва комора, већина коња и волова, док је Србима омогућено даље напредовање према Љешу. О пробијању Комбинованог одреда кроз северну Албанију, више: Душан Т. Батаковић, *н. д.*, стр. 224–226.

12 У својим *Успоменама* Милутин Велимировић је забележио: „Код Арнаута [Албанаца – прим. аут.] су остали још неколико дана тешки рањеници са медицинаром Богољубом Курандићем, да би се за то време нешто опоравили и могли транспортовати даље. [...] Вође Арнаута су дале „бесу", уз обећање да ће се старати о смештају и исхрани рањеника и болесника, а да ће их доцније они спровести даље. Међутим, то је било само обећање. Већ после првог дана о исхрани рањеника нико није водио рачуна. Остављен сам себи, а слутећи да даљи боравак може бити опасан услед неодговорних напада, медицинар Курандић је са свима преживелим[а] кренуо после неколико дана, да би [су]стигао одред. Арнаути су га, доиста, испратили до границе свога племена и извели га из брда без узнемиравања, а после су га напустили" (А САНУ (14325), Успомене, *Од Призрена до мора. Пролаз кроз Албанију 1915. године*, стр. 23–24).

13 За сахрану војника страдалих у заседи где је погинуо Александар, Саша, Велимировић није било времена. Остављени су на месту погибије, заједно са најтежим рањеницима које није било могуће понети и којима није било спаса. Смрт млађег брата је јако погодила Милорада и Милутина. У роману *Тешке године* Милутин је описивао своје стање следећим речима: „Све би се то поднело, све: глад, хладноћа, замор... Све то није ништа! Само да је Саша жив!" Највероватније је да Милорад није хтео додатно да оптерећује Милутина, па му је испричао како је сахранио брата. У роману је Милутин навео да је Милорад после Сашине погибије „потпуно душевно клонуо" и да је „са зебњом и страхом" очекивао сусрет са Милутином, први након напуштања отаџбине. Као и у тексту из „Утра России", у роману Милутин наводи да му је Милорад рекао да је сахранио брата код воденице и да је замолио католичког свештеника да му чува гроб. И приликом сусрета браће у албанском приморју, Милорад је и даље говорио брату како је сахранио Сашу. Највероватније је после рата Милорад „признао" брату да Саша није сахрањен. Имајући у виду касније сазнања, Милутин је у роману на следећи начин описао држање старијег брата: „Милорад поново уздахну и ућута. Није казао да је голо Сашино тело остало на ледини, као што су остали и сви изгинули војници, јер је живео у нади да му је католички свештеник из Ороша испунио молбу. Веровао је у то, или бар хтео да верује, а и да није веровао није могао да каже брату праву, тешку истину" (Милутин Велимировић, *Тешке године*, Нови Сад 1954, стр. 174–177, 183–184, 187, 191–192).

За два дана смо кренули даље. Срби, Срби, шта је то са вама, падате од умора, крећете се као сенке; болест вас коси! Официре је страшно било видети: тако су мршави и забрадели.

Полако смо се пели на планину. Чинило се да неће бити краја тим успонима, после којих су нас чекала мучна спуштања и поново успони, поново црне планине. И одједном, однекуд горе, са превоја војници су повикали:

-Море!

Тачно тако као у Колумбовој експедицији:

-Земља!

То је био живот – спасење.

-Море, море! – загудело је међу војском. Војници су журили ка превоју. Оно се растегло у даљини, испод нас – плаво, јасно, божанствено. Море о коме је увек сањала Србија – на шта је личила српска војска када је дошла до њега!

5. М. Велимировић, Повлачење 30.000 Срба, Од Драча до Валоне, IV [14]*

Драч – Есад-паша и Аустријанци – Погибија српских регрута – Колера – Острво мртвих.

Ево нас и у Драчу. Тихо и нежно се преда мном њихало плаво Јадранско море. Да, то је оно, машта и сан српског народа и наша будућност. То је оно – омиљени објекат наше патриотске поезије, вечна тежња Срба.

У заливу су, око самог града, штрчали јарболи потопљених бродова. Тог дана, када смо чули канонаду, овде су ушли један за другим шест аустријских торпиљера и контраторпиљера и потопили све натоварене пароброде у пристаништу. Али, Есад-паша је имао ван града, на брду, један топ и из њега је отворена ватра. Аустријанци су пренели ватру тамо, на брдо, и отпочео је двобој. Али ускоро се једна торпиљерка накренула и почела да тоне: можда је била погођена топом или је можда налетела на мину. Остали су послали ка њој чамце за спасавање, али је „Есадова“ пуцњава била тако прецизна, да је већина потопљена. Потонула је пред очима целог града и торпиљарка. После тога несрећа је задесила и другу торпиљерку, а остале су, шлепајући је, отишле. Недалеко од Драча наишли су на енглеско-француску ескадру и експедиција се за њих завршила жалосно.[15]

Само годину пре тога ми смо долазили до тог мора као победници.[16] У нашој машти ми смо већ владали њим, пуни снаге и моћи. Сада смо се налазили тамо, скрхани јадом, са погнутим главама. Море се њихало, звало нас некуда. Али куда? И да смо могли од остатака тих потонулих пароброда да направимо брод за себе, куда бисмо кренули? За њега не би било пристаништа, више нисмо имали отаџбину.

О, колико нам је нада наговештавало то плаво море! И одједном нема ничега, никакве наде.

Драч је чист, светао град са лепо поплочаним уским улицама у којим се налази много продавница и дућана. Има неколико хотела. Поред самог пристаништа диже се огромно тамно здање – дворац „мбрете Албаније“[17] принца Вида[18], а сада Есад-паше. Крај капије се налазе два топа, а поред њих стражар у нашој пешадијској униформи, са албанским сивим фесом.

14 Погледати *Утро России* Бр. 28, (прим. уредника *Утро России*). Наслов овог дела текста и извор: М. Велимировичь, *Отступленіе 30.000 сербовъ. Отъ Дураццо до Валоны,* „Утро Россіи“, Но 31, 31.1.1917, стр. 2.

15 Мисли се на победу савезничке флоте код Драча 29. децембра 1915. након које је успостављен редовни саобраћај између Бриндизија и албанске обале. – Ђоко Трипковић, *н. д.*, стр. 78.

16 Мисли се на интервенцију српске војске из јуна 1915. спроведене у циљу пружања помоћи Есад-паши Топтанију који је био опкољен у Драчу. Подримски, Призренски и Охридски одред (око 20.000 војника) кренули су ка Драчу из три правца и за десетак дана разбили су протурске снаге, заробивши њихове предводнике Хаџи-Ћамила, Муса-ефендију и тиранског муфтију. Српска војска је на северу заузела простор до споја Белог и Црног Дрима и стратегијске тачке на левој обали Црног Дрима. Од трупа које су се налазиле у Албанији српска влада је формирала Албански одред на челу са пуковником Драгутином Милутиновићем, који је требало да пацификује запоседнуту област и учврсти Есап-пашину власт у Албанији. Министар унутрашњих дела Љубомир Јовановић је потом допутовао у Тирану и 28. јуна 1915. са Есад-пашом потписао нови тајни споразум којим су били одређени послератно уређење Албаније и њен однос са Србијом. Поред непосредних циљева, интервенцијом је требало сузбити италијанске претензије на јужном Јадрану и савезницима јасно указати на интерес Србије. Више: Душан Т. Батаковић, *н. д.*, стр. 212–218; Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1913)*, Београд 2013, стр. 23–24.

17 Краљ Албаније, алб. *Mbret i Shqiptarëve.*

18 Вилхелм фон Вид (1876–1945) био је албански кнез у периоду од марта до септембра 1914. Више: Петер Бартл, *н. д.*, стр. 162–170, 278.

Укрцавање у драчком пристаништу

Иза дворца, на брду, налазе се остаци старог римског утврђења Дирахиума [lat. Dyrrachium – прим. аут.], касније италијанског Дурацо [итал. Durazzo – прим. аут.]. Сам град се пружио рубом тог брда, са кога се отвара диван поглед на море.

Улице су биле пуне народа, а продавнице буквално опседнуте нашим војницима који су користили то што је наша монета била у оптицају и куповали све што је било јестиво; међутим, никако нису могли да утоле своју глад. Много су били на губитку користећи нашу валуту, јер су цене са сваким сатом расле. Сви хотели и ресторани су били дупке пуни и морало се дуго чекати у реду да би се ручало. За неколико дана у граду више ништа није могло да се набави; све је распродато.

Враћајући се у логор који се налазио недалеко од Драча, свратио сам у једну пољску болницу која се налазила у згради турске школе.

Оно што сам видео тамо био је потпуни ужас.

Болесници су лежали директно на поду, или на слами коју је било јако тешко набавити и које није било много. Било их је тако много да се између њих није могло проћи; ниједно место на поду није било слободно.

До њих су лежали мртви, са лицима изобличеним од страдања и мршави као скелети. Ту је свом снагом владала смрт. Скоро сви болесни су били тифусари. Нису успевали да однесу умрле, а други су већ умирали. Пришао сам болесницима из мог пука; многи од њих су били без свести и бунцали су, а остали су молили само за једно: храну. Са свих страна су допирали јецаји и крици умирујућих. С муком сам се докопао врата и изашао из тог пакла. За борбу са тим ужасом нисмо имали никаква средства: ни смештај, ни рубље, ни лекове, чак ни одговарајућу храну. Ишао сам ка логору, поред пута је светлуцало море, али та ужасна слика ми је била пред очима. Током ноћи су ме мучили кошмари. Покушавао сам да не мислим на страдање свега што ми је било тако драго, али нисам могао.

Желео сам да мислим о својој породици и страшно је било почети мислити о њима.

Био је Бадњи Дан, обилазио сам болеснике

када су се изненада појавили брат-доктор[19], са братом-студентом[20]. Јако сам им се обрадовао, али млађем брату нисам смео да погледам у очи. Дошао је до мене, пољубио се са мном и заплакао. Већ је знао. Стајали смо сва тројица и сузе су нам текле – једног од нас више није било, није било нашег драгог, лепог Саше.

Кренули смо сва тројица у град и тамо смо заједно ручали. То је за нас био празник, велики, али тужан празник и током ручка нико ништа није говорио.

Божић за нас није био празник, већ дан сећања на прошло. Тихо су седеле групе војника и свуда су се водили једни те исти разговори о кући, о Србији.

-„Жело бих само макар годину да проживим са својом породицом, са својом децом, као што сам живео раније, па нека раде са мном шта хоће“ – говоре једни.

-„Само месец да ми је да проживим са својима, а после ми не би било жао ни да погинем“ – говорили су други. Говорили су о томе где се на који начин дочекује и празнује Божић. Иако је то свима познато, сви са дивљењем слушају. Свако размишља о својима и сећа се некадашњих дана. Провео сам Божић са другом-техничарем[21] Вукићевићем, сећајући се Москве и Петрограда, где се он школовао и где су остали његов отац и сестра.

Убрзо по нашем доласку брат-доктор је отпутовао француском лађом у Тунис, у Бизерту; тамо су упућена два ешалона наших; њихов одред је први укрцан јер нису имали никакве ствари и опрему. Замолио сам командира пука[22] и он ми је дозволио да млађи брат остане са мном; сада ће бити лакше. Одлазећи, старији брат нам је оставио неколико шаторских крила и ћебади, које је купио у граду од војника. Имали смо свој шатор и сматрали смо себе богаташима. Оставио нам је и шећер, који нигде није могао да се набави.

Ноћи су биле хладне, али нама је било одлично. Дуго смо лежали без сна, износећи своје претпоставке о томе шта ће са нама бити. Колале су различите гласине: једни су говорили да ће нас све превести из Драча у Тунис или Италију; други су, напротив, говорили да никуда нећемо ићи, да ћемо остати ту, попунити се и наоружати. Трећи су говорили да нам предстоји пут пешке до Валоне, а да ће нас тамо укрцати и негде превести. Тог пута смо се плашили више од свега. Причало се да тамо не само што нема никакве стазе, већ да бисмо морали два или три дана да газимо до колена у води кроз мочвару. Тамо је било много бездана и три велике реке без мостова. Тај пут се већ показао фаталним за наше регруте који су се повлачили од Битоља преко Елбасана до Драча и неколико пута обалом ишли у Валону и враћали се. На последњој реци [Шкумби – прим. аут.] Италијани нису хтели да их пропусте; била је потребна дозвола италијанског врховног штаба. И наши су морали да се враћају натраг. Када су поново дошли, два пута прешавши цео пут, са дозволом, нису их пустили због неког неспоразума.[23] На крају су прошли и из Валоне су превезени у Африку; али од 36.000 остало их је свега 6.000! Масовно су умирали од глади и болести, други су, заглавивши се у мочвари, тамо и остајали, јер нико није могао да им помогне. Враћали су се ка Драчу кроз Кавају – први град на путу ка Валони – и та Кавања се претворила у логор мртвих. Тако масовно су умирали, да је становнике града захватио ужас. Они који су преживели, сматрали су себе Божијим изабраницима. Италијани су их се тамо, на тој реци, бојали као кужних. Тако је, ружно и изненада, пропала омладина наше војске, која је могла бити њена главна снага, али је страдала пред очима јаког и богатог савезника. Знали смо за то страдање и нисмо могли да

19 Милорад Велимировић.

20 Млађи Милутинов брат, Велимир Велимировић (1895–1971).

21 Студентом техничког факултета.

22 Пуковник Јова Угриновић. (Милутин Велимировић, *Тешке године*, стр. 213).

23 Указујући на непријатељско држање италијанских савезника према српској војсци и избеглицама на албанској обали током зиме 1915/1916, Милутин Велимировић је у својим *Успоменама* истакао да су италијански официри српске војнике посматрали „безизразно равнодушно, или са презриве висине“. Команданти дивизија у Валони и Драчу, генерали Бертоти и Герини, „понашали су се као господари, држали су се надмено и према Есад-паши и према српској Врховној команди и чинили су све могуће да српске жртве од глади и болести буду још веће.“ (АСАНУ, *Успомене, Српска војска на Албанском приморју 1916. године: Од Љеша до Валоне*, стр. 6–7).

мислимо о томе без злобе и огорчености. Тог пута смо се сви ми врло плашили.

Из штаба су сваког дана питали: колико је у пуку здравих, а колико болесних, који ће поћи посебним транспортом. И сваког дана од јутра до вечери гледали смо на море; оно се мирно њихало, а пароброда никако није било.

Дошла је Нова година [14. јануар 1916. – прим. аут.], праћена страшном новошћу: у нашем пуку се појавила колера. Лоше „знамење". Неколико дана пре тога примећено је неколико случајева у другим пуковима, али код нас их још увек није било. Донели су код нас тројицу болесника. Рапортирали смо командиру и одмах предузели мере да се зараза не прошири. Али то није помогло. Сваког дана су доносили нове и нове. Епидемија није била јака, али свеједно су се на рубу планине, на брежуљцима, појавила мала војничка гробља која су сваким даном расла. А ми нисмо имали ништа чиме бисмо се борили са том несрећом. У амбуланти је остао један апотекарски сандук из кога је све неопходно већ било расходовано.

Са нестрпљењем смо чекали команду за полазак: свеједно, макар и на Валону, само да не стојимо у месту. Овде више није било воде за пиће, а та која је била могла је сутра да се испостави зараженом, без обзира на то што су поред извора стајали стражари.

Било је још непријатности. Време је стално било сунчано и нас су свакодневно надлетали непријатељски авиони и затрпавали нас бомбама. Били су врло дрски; знајући да немамо артиљерије, спуштали су се врло ниско без обзира на ватру из наших пушака. Наш пук је био посебно „срећан"; скоро све бомбе су нама допале, а остале јединице нису дирали. Авионском бомбом је био рањен и сам командир пука који је некада први ушао у Једрене и заробио Шукри-пашу, пуковник [Јова] Угриновић. Био је рањен испод десног ока и одмах упућен на операцију у Париз; али је умро у Марсеју од упале мозга.

Авиони су и над градом такође летели сваког дана и бацали много бомби на пристаниште и на сам град. Много кућа је било срушено, много народа је страдало.

У последње време су прелетали по пет, шест одједном и сејали панику и ужас по граду.

Неколико дана после Нове године кроз пук се пронео глас да нас упућују у Валону и из дивизије нам је наређено да све своје болеснике пребацимо у пољску болницу која се налазила уз грчки манастир на суседном брду.[24] Са муком смо направили носила од шаторских крила и мотки и у току ноћи смо почели да преносимо болесне.

Био сам задужен да их пратим и предам пољској болници. Чудна и тајанствена је била та поворка. У тамној звезданој ноћи приближавали смо се манастиру који је стајао у тишини, окружен ћутљивим тамним кипарисима. Тај манастир је некада био српски и на његовом прагу је издајнички од стране Бугара убијен наш краљ Владимир.[25]

Свуда око њега је царевала смрт. Болесних је било тако много да су лежали свуда унаоколо, беспомоћно стењући. Умирали су. Поред жбуња су лежали већ мртви, које нико није односио. Нашао сам главног лекара и рапортирао му да смо донели болесне из нашег пука. Он је одлучно одбијао да их прими. Показао сам му наређење начелника дивизије.

-„И шта ја да радим? Реците, шта да радим?" – скоро је заплакао и ухватио се за главу.

И додао:

-„Оставите их, свеједно ће поумирати. И, чини ми се, и ја са њима. Или ћу полудети."

Оставио сам болесне и побегао. То је било право острво мртвих.

М. ВЕЛИМИРОВИЋ

Превели и приредили:
Момир Нинковић М. А.
Душан Бојковић М. А.

24 Реч је о манастиру Свети Влах, удаљеном три километра од Раж-Була.

25 Кнез Јован Владимир (990–1016).

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ 1874-1914. У извештајима српског посланства у Бечу

Документи

(Део 10)

130.

30. септембар 1876.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о „гласовима" у Бечу о примирју и односима Порта – Европа у светлу тог питања

Бр. 110, *У Бечу 30. Септембра 1876.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Дознавши за одговор или боље рећи против-предлог Портин односећи се на примирије идох барону Орцију, да се известим о основаности гласа и о начину, како га званични кругови понаособ овд[ашња] влада схватају. Министарство немађаше до онога часа никаквих званичних вести о томе од гр[офа] Зичија, и г. Орциј држаше, подударно с још неким дипломатима, да је понуђени рок примирија од шест месеци на сваки начин или као хумбог каквог новинарског извештача или погрешно иначе у јавност пуштен, и да ће по свој прилици требати разумети у место месеци-недеља, што су и силе тражиле (т. ј. шест или најмање четири недеље). Ма да Вам је г. Хиршфелд прексиноћ о оном гласу по телеграфу јавио, ја нађох за потребно, јуче Вам одправити мој први телеграм, а пошто примих по подне из министарства поруку, да се глас званичним извештајем гр[офа] Зичија потврђава експедирах Вам мој други телеграм. У министарству се пре подне само знадијаше, да су се изгледи за успех дипломатичног посредовања последњих дана у Цариграду знатно поправили, док недоће ово најновије изненађење, где Порта пребацујући мету постигнуће цељи дипломацији осујећава. Каошто је она изигравала Европу понудом реформа за цело царство, тако се сад титра с њом нудећи јој за примирије рок од шест месеци уместо захтеваног од шест недеља. Питан, како ће се влада моја овој понуди (ако буде озбиљна) одазвати, немогох ништа с извесности одговорити, но изјавих своје уверење, да такво примирије, као искључиво корисно за Порту, Србија неће моћи примити. За сад истина нема изгледа, да ће га и Европа примити, а можебити да га Порта неће формално и писмено силама ни саобштавати, чим се увери, на какав је одпор код сила њено поверљиво, међутимно саобштење о томе наишло. По свему изгледа, да је Порти потребно, решење ствари одлагати (она притом ништа негуби) по свој прилици у тој цељи, да се њена мухамеданска популација мало по мало навикне и такав исход догађаја, да Порти треба силама попустити, и да је и то боље, него по влаги и киши војевати и патити се, почем ће и фанатизам софта и хоџа од циче и мочари морати охладити.

Исправку, коју је ген[е]р[ал] Черњајев дао о боју 16/28 Септембра, саобштио сам као обично „полит[ичкој] Кореспонденцији", која је исту одма као телеграм публицирала и свуда је телеграфом растурила. Неке овд[ашње] новине нису вест репродуцирале као телеграм, почем се она односила на познате раније догађаје. Опомињем се уједно и тога, да сам имао прилике, осим г. Орцију и другим дипломатима исту исправку саобштити, на питање шта новога с бојног поља има, рекавши да новога нема, али да имам једну исправку о бою од 16/28 Септра и т. д.

Добивши од Француске па сад и од Русије [...][1] на дато и с наше стране.

Молим Вас, одржавајте ме у сазнању догађаја код нас; из новина видите, шта се којешта о нама пише, а ја ништа незнам шта да верујем шта не.

Изволите, Господине Министре, и овај пут бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1012

131.

3. октобар 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о званичном одговору Порте на предлог о примирју; о разговору са бароном Орцијем о Портином предлогу примирја

Бр. 111, *У Бечу 3. Октобра 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Услед вести, да је Порта прекјуче званично силама саобштила свој одговор на њихове познате захтеве, идох јуче бар[ону] Орцију, да се о основаности гласа известим. Био сам заиста доста изненађен, кад ми барон глас као истинит потврди, и то несамо у томе да Порта 5 ½ месечно примирије нуди – нужно за повратак мира и за удејствовање намерених реформа – него и у томе, да она предлаже силама на усвојење и оне познате четири тачке као своје жеље, т.ј. обвезу (а сигурно и јемство сила за ову) обе кнежевине, да ће демаркацијону линију за сво време примирија милитарно поштовати, да неће ни у чему усташе подпомагати, да неће за сво време смети оружија и муниције са стране набављати и да се неће дозволити, да оне у људима и новцима помоћи са стране добијају. Уједно ми саобшти г. Орцај, да Кн[езу] Вредеу одпуштен налог, да Вас о свему томе званично извести, што телеграфски званични извештај и с моје стране излишним учини.

Ма да се силе још нису могле изјаснити, да ли ће примити или не овај одговор Портин као задовољавајући, ипак се и сад може о њему оцена изрећи, да њим Порта неодговара на оно, за што је питана. Сам г. Орцај назва пре неки дан 6 месечно примирије хумбог новинарски; други се дипломати у томе подједнако његовој оцени одазваше; толико се као бесмислен држаше глас, да Порта силама нуди примирије од шест месеци, уместо захтеваних шест недеља, и то пошто се овом последњем року као одвећ дугачком једнако одупирала. У то предлаже Порта искључиво на терет својих противника, још неке услове, себе саму ни на шта не обвезујући, па ни неодређујући, какво ће међутим њено понашање према усташима бити. Ја учиних на то позорљивим г. Орција, и он ми одговори, да заиста у портином акту то никако није предвиђено – дакле да она себи у том обзиру подпуну слободу резервира. А[устро-]Угарска нема о одговору портином још одсудног мишљења, за то јој се треба и с осталим силама понајпре договорити, али као да она неби противна била и с оваквим одговором портиним задовољити се, пошто сувише полаже важности на прекид непријатељства између ратујућих, сигурно у надежди да ће се с утврђењем примирија моћи све остало лакше постићи. То ћете сигурно приметити и по начину, којим ће Вам г. Вреде одговор портин саобштити.

Ја немајући од Вас још никаквих упутства ни обавештења, како наша влада о овом предмету уобште, а понаособ и о његовој последњој фази мисли, изјавих и овај пут моју личну сумњу, да ће влада српска (и црногорска) одговором портиним се моћи задовољити.

Г. Новикову је прекјуче отац умро, и стога морадох га својом пословном посетом поштедити. Остали посланици биће тек до који дан у стању, што ближе о овом предмету говорити, дотле се надам и каквом упутству с Ваше стране и другог рода обавештењу, што ми и иначе материјала за разговор с овом господом дати може.

Чест ми јеи овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1016

1 Недешифровано.

132.

5. октобар 1876.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о спремности европских сила, осим Русије, да прихвате одговор Порте на предлог о примирју и сходно томе изврше притисак на Србију

Бр. 112, *У Бечу 5. Октобра 1876.*

Господине Министре,
Због грознице, која ме услед назеба ухвати, неизлазих од два дана, те Вам немам ни шта писати; у осталом чини ми се, да се ситуација политична итако није последњих дана изменила, осим што силе јасније показују, да би свака од њих (осим Русије) одговор портин као задовољавајући примила, ако се само и све остале силе њим задовољавају. Но како Русија с одговором није задовољна, то ни остале на такав одговор Порте неће се задовољењем одазвати; некима од њих биће непристанак Русије и добродошао; оне су га у најмању руку узимајући бар предвиђале, па су зато и свој пристанак онако подусловно изразити могле. Кад се небуде могло споразумљење међу силама привести по портином програму, силе ће настати, да се оном пређашњем програму енглеском одржи, кога се Русија једина и сад непоколебљиво придржава, и од кога остале силе бијаху склоне за љубав мира одустати. Покушај сила, да српску владу мимо Русије склоне на пријем портиног програма, па можебити да употребе онда тај пристанак Србије као средство притиска на Русију, ја немогу никако схватити као пријатељски акт сила према Русији. Ствар се ни у чем неполепшава тим, што су кораци, чињени у Србији, само официјозног карактера, пошто се у дипломацији сви покушаји немајући изгледа на сигуран успех, обично чине само официјозним начином. С нестрпљењем очекујем обећано писмено обавештење о корацима, које су консули по овом предмету ономад код наше владе чинили.

Овом приликом имам Вас молити за једну умесну наредбу, која би ми овде многе незгоде уштедила. Ја сам Вам се једном и из Букурешта жалио на наше полицијске власти, што издају пасоше за стране земље особама, које тек дошав на место, где српског заступника има, траже од овога на основу оне обећане у пасошу рукопомоћи средства за живот и за путни трошак у отачбину. Овакви су се случаји истина умањили у последње доба, али их опет има и таквих, код којих се проситељи немогу просто одбити. У садашње доба постало је немогуће, оваква лица и мањим подпорама подпомагати. Сад се находи овде (осим једне жене и детета) један редовни наш војник, који је узалуд дошао овамо, да се оперира, па сад немајући средства, онако болестан нити може овде обстати нити се у Србију вратити. За такве случајеве имају сва посланства власти, да поданике своје државе о државном трошку у отачбину експедирају, па зато молим, да се и овд[ашњем] Заступништву такво овлашћење изда, а ја би о сваком поједином случају накнадно рачун поднео, који би се често могао тамо од самог дотичног лица или његових сродника наплатити. Цела штета по томе, јер експедиција једног лица неби прешла 20 fl., могла би годишње изнети највише око 100 fl.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1024

133.

5. октобар 1876.
Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу, о повећаном броју негативних написа у страној штампи о ситуацији у Србији; о ставу Србије да за њу важи само предлог сила упућен Порти а не и модификован турски пројекат

Г. Кости Цукићу,
Заступнику Србије у Бечу
ПрНо 36.
5 октобра 1876. у Београду
екс. 6. Окт.
Г. Заступниче,
У више ваших писама ви ми изјављујете жељу, да вам јављам, шта овамо бива. Ја мислим да то и чиним, у колико год налазим да је суделовање

заступника српског у Бечу, потребно.

По новинама растурају се о нама толика гласови, колико их ни о којој земљи није више било. Кад бих ја прегао да одвајам истините гласове од неистинитих, и да о томе за заступницима књажевим водим преписку, ја бих морао забацити све друге послове, о којима морам бригу водити, и као министар спољних послова и као члан владе. У осталом има гласова, које није тешко на први поглед распознати, као неистините, као што су н. пр. гласови о борби између партије милитарне и либералне. Да код нас нема никакве милитарне партије, не треба доказивати људима, који одношаје наше земље добро познају. Манифестација Делиградска можда је дала повода тим гласовима, али то није либерална странка, која је у томе догађају видела нову неприлику за нашу земљу, него је то Књаз са својом владом. И пошто су и Књаз и влада у овом питању потпуно сагласни, то није могло бити повода министарског кризи, о којој новине говоре, и ако су министарске кризе свуда, па и код нас, појави који се лако и непредвиђено догађају, нарочито где сваки час искршавају питања од замашног и често за земљу пресудног значаја.

Из разговора, котји сте имали са Бароном Орцијем, видим да се тамо манифестација делиградска још једнако сматра као ствар горућа, да се помињу спреме за крунисање краља у Манастиру Жичи, и томе подобна, док напротив овде не само нема никаква трага о тим спремама, него се цело ово питање потпуно стишава и још само у рејону тимочко-моравске војске траје.

Ја сам вам, Господине заступниче, уопште захвалан на труду и ревности, с којом ме извештавате. Свако ваше важније писмо не остаје непознато ни Књазу ни Министарском Савету. По гдекоје ваше тумачење ми истина не делимо, као што је н. пр. тумачење разговора, који сте имали са грофом Андрашијем и саопштили ми га у писму Но 96 и 97[2]. Нама се чини, да се из речи грофових онаквих, како сте их ви репродуковали не може извести тумачење које ви изводите, као да се њима циља на чланове данашње владе или уопште на наше партајне одношаје. Пошто сте ви ваше тумачење овог разговора само нама саопштили, без даље употребе, то се ја можда не би повраћао на ту ствар, да ми није у Министарском Савету изречено изјављена жеља, да вам не оставим непознато да нам се тумачење које ви речима грофа Андрашија дајете чини више изнуђено, него у њима лежеће. Што пак то тек сад чиним, с тога је што ствар није никако хитна.

Питао сам вас ономад телеграфом, какву сте употребу учинили од ближих података о боју од 16 пр. мес. с тога, што нисам нигде у новинама наишао на те податке. Но примив ваш одговор, видео сам зашто их новине нису у виду телеграма употребиле, премда сам ја, учинивши вам онаку пространу доставу, на то смерао.

У свези са мојим јучерашњим писмом имам да вам јавим ради вашег знања и управљања да, услед непристанка Русије на Портин пројект примирија, овд[ашњи] страни заступници неће чинити никакав званични заједнички корак код владе Књажевске. За нас дакле и даље вреди само онај пројект примирија, који су силе у Цариграду предложиле и на који смо ми пристали, а никако овај модификовани пројект турски. По томе и наш одговор има свуда бити једнако формулисан а то је: да ми примамо примирије, од једног месеца до шест недеља, као што га је Европа предложила, и да нисмо ми, него Турска, која га одбија.

Примите Г. заступниче, уверење мога особитог поштовања.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1025

134.

8. октобар 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о информацији да су муслимански великодостојници у Сарајеву покушали да приволе хришћанске прваке да потпишу писмо султану којим се оповргава потреба за реформама

Бр. 113, *У Бечу 8. Октобра 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

2 Цукићеви извештаји од 23. августа и 2. септембра 1876.

Из три писма од 2. тек. од поузданих личности долазећа из Сарајева дознао сам, како су у Недељу 26. Септ[емб]ра стари Фазлиј-Паша, Сунах-Ефендија Соколовић, Хајдарбег Ченгић, Ракиб-ефендија, Мехмед-бег Љубишаг и (дебели) Абдулах-ефендији у 4 сата ноћи (по турски) позвали к себи Митрополита сарајевског, Димитрија Јевтановића, познатог владиног лиферанта Петракија, С. Одавића, Максу Деспића, Шорића и Х. Дамјановића (ћурчије), па им поднели на усвојење и с њихове стране једну молбеницу, адресу, доста пространо на турском језику написану и упућену на Султана од стране мухамеданских сарајевских житеља. У адреси се разлаже, како је народ задовољан са садашњим стањем у Босни и да у безграничној оданости и лојалности према Султану нежели никакве измене у томе: – да се народ узнемирава разношеним гласовима по новинама о некаквим реформама и о некој автономији, које он нежели и од којих се плаши, да су неосновани и чиста потварања они говори, као да народ у Босни и у чему пати и да су мухамеданци гдегод мирне христијанске житеље убијали, пљенили и куће им палили, него напротив и мухамеданци и христијани претрпили су много таква зла од бунтовника и разбојника христијана, који су се испод сретног царског закриља одметнули и т. д.

Сакупљени христијани одговоре господи турској, да ће услед овог позива држати скуп по обичају, па да ће закључење скупа господи саобштити. Турци им још напомену, да ће и обштине латинска и еврејска овакве адресе подписати, па зато и од православних очекују, да из друштва осталих сугрђања неће сами изостати.

Сутрадан се састану осим гореименованих лица српске обштине још млоги други њихови једноверници код Митрополита и по дужем већању закључе једногласно, турској господи одговорити: Да подписани имају на уму, што им је свакад досад царским ферманима а и од стране царских власти препоручивано, да сваки т. ј. свој посао гледа и да се клони политике, па зато немогу ни на који начин подписати се на саобштену им адресу. – Овај одговор је одма истог дана једна депутација однела опет сакупљеној турског господи, и на томе је засад ствар остала.

Евреји су заиста нн понуду Турака изјавили, да се у свему с њима слажу, и да ће адресу са своје стране усвојити и подтписати.

Латини се још нису решили, шта да чине; неки, међу њима и фра Грго, усвајају адресу, други су јој противни.

Почем Турци неће успети, да све верозаконе обштине на пријем адресе склоне, мисли се, да се адреса неће ни експедирати; но почем ће за ово искључиво као вође бити криви православни, то се ови сад боје освете турске.

Изволите, Господине Министре, и овај пут бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1039

135.

9/21. октобар 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о сложеној политичкој ситуацији у Аустроугарској и међу европским силама

Бр. 114, *У Бечу 9/21. Октобра 1876.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Једва могах јуче изаћи, да услед Вашег поштованог президијала од 4. тек. (телеграма од 5. тек.) Но 35 неке посете учиним.

Овом предмету предпоставићу овде излог неких политичних конјектура, које су одчасти и у јавним листовима одзива нашли, без да сам и до данас констатирати могао, уколико су оне основане. Наново се распростираше гласови о потресеном положењу гр[офа] Андрашија, који својом неодрешном политиком неутралности незадовољава ни Мађаре, ни немачке уставовце – па ни цара ни војену и славенску партију; тако се говори. Гроф се, кажу, одзива понуди Русије на заједнички рад у Турској, готовости да А[устро-] Угарска дозвољава Русији такав рад желећи сама остати неутрална под условом, да оружана интервенција Русије остане у границама цељи, коју је програм тројецарског савеза означио, т.ј.

извршење реформа познатих. Мађари гоне на рат с Русијом у свези с осталом Европом, како би се турско царство од Русије спасло. Немачки уставовци неће да знаду за Турску а ни за Христијане, они желе немешање А[устро-]Угарске у догађаје, што би то за царевину било штетно, јер је с трошковима скопчано а никакве накнаде необећава. Војена и славенска партија хоће савез с Русијом за заједнички рат против Турске у цељи деобе њених провинција. – Као и досад више пута, одржа политика грофа надмашност и сад, те и он остаде на свом месту. Финансијско стање обе полутине царства, кажу, бијаше најјача подпора грофовој борби против намера и Мађара и војене партије, која је оличена у Ерцхерцогу Албрехту, и којој је кандидат за грофово место фелдмарш[ал] Ј. Филиповић из Прага. – Интерпелација спремана у Reichsrath-у даће ближа објашњења и о назорима у том питању како владе тако и разних партија овостранске половине царства. Остало је све непоуздано нагађање.

По уверавањима и г. Новикова и бар[она] Орција политична ситуација није се последњих дана изменила. Пошто је од стране Русије и *Немачке* портин одговор као незадовољавајући означен, све остаје по староме, т.ј. силе се повраћају на програм Енглеске, који су оне већ све једном за базис свог рада усвојиле биле, а доцније га за кратко време већином напустише у надежди, да ће се и на основу портиног одговора моћи до обштег споразумљења и до мира доћи. Г. Новиков штавише тврди, да је тројецарски савез исто онако чврст, каошто пре више недеља и месеци бијаше, и дозвољава само неке нијансе, које су уосталом свакад постојале, у назорима појединих сила о извесним средствима и моментима подчињене вредности у источном питању. Каошто себи лако можете предпоставити, он осуђује целу агитацију по Русији као неплеменити опозицију императорској политици, која једина остаје и сад као сигурни извор и јемство за срећну будућност источних христијана и којој су она агитаторска и револуцијонарна истицања само сметња. С тоном пуним уверења рече: будите уверени, да ће се они у рачуну преварити, који очекују спасења од ових противника цареве политике. Разуме се по себи, да ја нисам могао ове прекоре без исправке и објашњења оставити.

Ма да један полузв[анични] берлински лист донесе глас о предстојећем путовању руског престолонаследника по неким евр[опским] дворовима, као у политичној мисији, ја Вам ни о томе ни о неоснованости тога гласа нехтедох телеграфирати. Дознао сам, да царица намерава ову зиму провести у Италији, и да ће је до тамо или донекле Царевић *можебити* пратити, па то је дало повода и оним алармирајућим доношењима новина, које су последње доба неуморне биле измишљати, да су од Цара Александра нова писма и нови генр. ађутанти у свет експедирани.

И с г. Новиковом и с бар[оном] Орцијем говорих по предмету Вашег президијала од 4. тек., и каошто из гореченога изволисте видити, силе су се повратиле на стари програм, те је одпала потреба, наше гледиште у томе бранити.

Поуздано се потврђује, да Турска и с нашег југа креће војску на Дунав и на исток.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1044

136.

15. октобар 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о могућем рату између Русије и Турске и држању Румуније у том случају

Бр. 115, *У Бечу 15. Октобра 1876.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Гласови пораза, који је наша војска узастопце претрпила, сустизаше се последњих дана у све ужаснијим видовима, но немајући никаквих поузданих извештаја од Вас одржавах се једнако у надежди, да ће вести оне бити претеране; на жалост и та надежда са сваким даном и часом слаби и већ сам спреман на зло, које новине већ нашој отачбини предсказују. Скрушено душевно расположење, у ком се сам находим, објашњава ми

узроке, због којих сам сад без вести с Ваше стране остављен. Но дужност ми налаже да угушавајући своја осећања хладнокрвно своје послове вршим и да у могућем спокојству посматрам догађаје и овај Вам извештај поднесем.

Стање у дипломацији није се последњих дана променило изузимајући ту околност, што се приближава дан решења питања о примирију од стране Порте као и њеног одговора на захтевања, која јој има Русија и по другим питањима да учини, но која су *сад одвојена* од питања о примирију као *првог* и *хитног*. Барон Орциј се *нада*, да ће Порта захтеву Русије повољно се одазвати, то тим пре, што је ова свој захтев односно на рок примирија у духу портиних жеља модифицирала, јер сад се нетражи више од Порте као најдужи рок за примирије *шест недеља* него *два месеца*. Утолико према нашем очајном стању стоји ово питање повољније по нас, што су се и силе, уз њих и Русију рачунајући, и Порта склониле, о примирију *понајпре* и одвојено од осталих питања до споразумљења доћи. Тим наравно није осигурано, да ће се ово заиста и за кратко време постићи, јер Порта у последње доба мало рачуна водила о дипломатичној пресији, па и сад може своје решење уздржати дотле, док нам неби поплавом Србије – ако само узможе – што више смртних рана задала. Ово је из више призрења у интересу Порте, ма да макакав успех њен на бојном пољу неће по учињеном закључењу сила имати утицаја на услове мира. Од последица турских победа могла би нас осигурати само каква оружана интервенција против нашег непријатеља управљена, и то неодложна и већ ових дана предстојећа. Но оваква помоћ нестоји нам у изгледу. Само питање о рату између Русије и Порте још једнако нерешено стоји, и рат још није неизбежан; па и кад би се усигурно знало, да ће га до који дан већ бити, он је у делу јошдалеко од тога, да ми у нашем *садашњем* стању можемо се од њега помоћи надати. Може и месец и више дана проћи, па да тек онда Порта за корисно нађе, своју војску из Србије против Русије управити. Г. Балачано рече ми, да у Бесарабији концентрирана руска војска није ни по броју ни по спреми таква, да се против Турске кренути може. И он и барон Орциј (и г. Новиков) одричу, да је између Русије у Румуније ишта за случај рата руско-турског против Турске углављено; па да су дакле сви гласови по новинама о томе просте измишљотине. И румунски војени покрети чине се у другој цељи. И тако по несрећи остаје нам једина нада за спасење у што скоријем пристанку Порте на примирије.

Концентрирање румунске војене снаге има напротив значења Русији ненаклоног. Ако би т.ј. Русија заиста до извршења својих намера против Порте дошла и своју војску пустила, да преко Румуније пође на Турску, Румунија намерава за тај случај своје за војену службу способно људство и ратни сав материјал од Руса склонити, и у МВлашку, докле буде потребно, повући, те тако одузети Русима могућност, да и ову румунску снагу против Порте са собом повуче – каошто је пређе чињено. Овако Русима за леђима остављена румунска војска била би за њих свакојако једна претња; хоће ли ту Русија, ако и кад у акцију уђе, трпити, и хоће ли се силом или путем уговора доцније од ње осигурати, решиће се тек у своје време.

Г. Јон Гика бави се сад овде на путу за Лондон, куда, каже, по приватном послу путује. По састанцима, које је г. Гика овде тражио, по његовим везама са сад. владом румунском и по правцу политичном његових назора судећи неће пут његов бити чисто приватне природе, а уколико имао буде политичног повода, рад његов неће јамачно намерама Русије на услуги бити.

И гласови о проглашењу Књаза Карла за Краља Румуна званично се демантирају; но при свем том г. Балачано неодриче, да ће Румунија (што се осталом и по себи разуме), ако се с идеом Краљевине у Србији успе, одма поред своје независности и свог Књаза за Краља прогласити.

И новинарска доношења о сазиву сила на европску конференцију, од које би се Порта по захтевању Русије имала искључити, такође су неоснована. Силе итако раде све у заједничком договору и без утицања и саучешћа Порте, коју (као и нас) сматрају као предмет, о коме се оне договарају. За састав нарочите конференције с пуномоћницима понаособ и формално одређенима нити је говора међу силама било, нити има предмета – бар засад не – за такву конференцију сила.

Примио сам поштовани президијал од 5. тек. Но36. Ма да време садашње није сходно за објашњења појединих моје личности тичућих се предмета истог писма, налазим се опет принуђен у цељи мог оправдања уверити Вас, да никад нисам тражио од Вас чешћих и подробнијих извештаја о нашим догађајима ради задовољења моје личне радозналости, а да сам тако и моје извештаје писао онако, како сам догађаје схватао и како сам у стању био искрено и туђе мисли и речи репродуцирати, непретендирајући уосталом да су моји назори непогрешљиви, и да сам у стању био држане разговоре сасвим верно изложити.

Чест ми је, Господине Министре, и овом приликом уверити Вас о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1057

137.

[...] октобар 1876.

Информација Јована Ристића Кости Цукићу о концентрацији турске војске према Србији и да су Турци заузели Ђунис

Октобра 1876 Београд
Agent Serbe, Vienne
Турци желећи сломити отпор српски те правити притисак на преговоре са Русијом а за случај рата са њом бити без сметње од стране Србије умноживши своју војску на осамдесет хиљада и добивши обсадне топове управили су сву силу на нас, напуштајући и саму Црну гору. У суботу жестока за нас успешна канонада, али јуче узеше Ђунис. Хорватовић се повлачи Крушевцу. На другим тачкама нема промене.[3]

[Без потписа]

/Телеграм/АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1069

138.

18. октобар 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о одјеку турског заузећа Ђуниса и односима Порте и Русије по питању дужине примирја

Бр. 116, У Бечу 18. Октобра 1876.

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Колико сам ја изненађен био Вашим прекључерашњим телеграмом, у толико већој мери потресени бијаху њим већина овдашњих званичних кругова и цела журналистика; ја небијах у стању одрицати по позитивним основама могућност па и вероватност пада наше ђуниске линије, они верујући недементираним турским извештајима надметаше се у комбинацијама и у разлагањима свију појединости догађаја и његових последица, у подпору којих новине се утркиваху у публицирању овде фабрицираних телеграма но датираних из Београда, Ниша и с бојишта. И сама „Polit[ische] Correspondenz“ бијаше жртва ове слабости. Немајући директних извштаја о догађају, а стидећи се то причати онда, кад их сви листови имају, публицира и она један оригинални извештај о паду Ђуниса ослањајући се на пространи телеграм о томе, који је Кн[ез] Богорид свуда колпортирао, и који је она утолико модифицирала, да је држање српске војске притом особитим похвалама пропратила. Признање и од стране „Polit[ische] Corresp[ondenz]“, да је Ђунис у турске руке пао, окуражило је остале листове, да једним изабраним правцем ону неистину даље подкрепљују. Зато је Ваш телеграм као гром међу новинаре ударио, и зато му се једким тоном истинитост у први мах одрицаше. Данас су листови већ блажији; застићени својим поступком, којим су цео свет обмањивали, избегавају даље објашњење оне мистификације. Ја, примивши истина врло брзо Ваш телеграм (још пре два сата по подне), неуспех доставити га листовима још за вечерњу публикацију, али га писмено и усмено одма по свим круговима распространих.

И дипломатични свет био је изненађен Вашим телеграмом, онај пријатељски наравно на пријатан начин; али толико је укорењено било уверење о противноме, да сам свуда морао још доказивати неоснованост турских старијих извештаја.

По општем уверењу политична се ситуација са сваким даном више разбистрава и запетост

3 Документ шифрован у целости.

између Русије и Порте постојећа приближава се расправљању начином договора и узајамног попуштања. Каошто имаћах част јуче Вам телеграфирати, приведено је између оне две силе споразумљење о закључењу примирја на шест недеља, и још се на томе само ради, на који ће се начин углавити продужење тог рока, ако силе неби успеле, да се за то прво време примирија споразуму о миру и другим деловима познатог програма. Порта захтева, да се сад још подуслови продужење примирирја на даљих шест недеља, ако се у току првог рока примирија неби о миру и т.д. што дефинитивно могло утврдити; а Русија пристаје на први рок примирија такође, но решењео продужењу овога на даље жели оставити доцнијим преговоримаи евентуалностима. Другим речима Порта хоће да за сваки случај осигура примирију рок од три месеца, а Русија се склања на примирије од шест недеља – бар засад. Ма да приватни телеграми јављају, да је у томе споразумљење постигнуто у Цариграду још прекјуче, званичног потврђења овде до јуче небијаше. Бар ништа о томе незнадијаху јуче ни бар[он] Орциј ни г. Новиков, као ни о томе, је ли ген[е]р[ал] Игњатијев прекјуче имао заиста приватну аудијенцију код Султана. То је извесно, да на овом предмету у Цариграду ради једини генерал Игњатијев, остали страни заступници прате само ћутећи његов рад показујући свакад Порти, да су они јако интересирани у успеху свог колеге.

Ја сам доведен у положење, да нисам једну препоруку г. војног министра извршити могао. Ако би ствар до Вас дошла, молим, да неизречете своју оцену о њој пре него би ме саслушали, ако Вам за то неби већ довољно било обавештење, које и из постојећихакта можете поцрпети.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1070

139.

19/31. октобар 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о изгледима да Порта прихвати предлог Русије за примирје

№ 8176.

19/31. Октобра 1876 из Беча

Министру Ристићу, Београд

Дан после представлења Генерала Игњатијева Султану Министарски Савет саветовао се о примирију и засад по навали свију сила Порта ставља у изглед да ће пристати на руски познати предлог но није сигурно да ли и кад ће пристати.

Цукић

/Телеграм/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1075

140.

22. октобар 1876.

Јован Ристић – Кости Цукићу о званичном оглашавању примирја и напуштању Алексинца од стране српске војске

Београд, 22. Окт. 876.

Agent Serbe Vienne

Примирије је званично оглашено; и турски команданти већином примили су већ налог за обуставу непријатељства. Није истина да је Alexinatz на јуриш узет но га је ноћу између Понедељника и Вторника наша војска услед губитка Ђуниса напустила да не би била од Делиграда одсечена.[4]

[Без потписа]

/Телеграм/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1091

141.

23. октобар 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о сумњама да ће примирје донети мир и да Европа, осим Русије, не ради више тако одлучно на реформама у Турској; о информацијама да постоји раздор између српских и руских официра

Бр. 117, *У Бечу 23. Октобра 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу

Министру Спољних Послова

Господине Министре,

4 Шифровано „но га...одсечена".

Пошто све новине огласише нам пораз на Ђунису претрпљени, нађох за добро ту нашу несрећу признати једним званичним телеграмом, који на основу Ваше шифриране депеше, саставих; то намеравам учинити и с падом Алексинца на основу Вашег ноћашњег телеграма.

Хвала богу, те се једва једном успе са закључењем примирија; но на жалост по свему, што дознајем, оно стоји на врло слабим основима у смотрењу цељи, у којој је закључено; јер се у надлежним круговима одричу изгледа, да ће се по његовом истеку оно продужити као и то да ће се моћи мир закључити. Сва Европа, осим Русије, ма колико да је жељна мира, охладнила је у настајавању, да се који од познатих програма за мирно решење о стању у Турској на корист христијана изврши. Преоблађује т.ј. мишљење, да се оно неможе постићи без предходног рата између Турске и Русије, који ће ова последња изнудити по вољи или против воље императора. Кад дакле ово стоји, онда је сво настојавање око побољшања стања у Турској засад узалудан посао, само губитак речи и времена. Начин, којим је ген[е]р[ал] Игњатијев извршио налог свог суверена односно на предају (назови –) ултимата, утврђује дипломацију у оном уверењу и доводи је у расположење неповерења и сумњања о искрености Русије. Увераван сам, да је цар Александар[5] примивши још у Недељу вече вест о нашем поразу на Ђунису одмах наредио, да се ген[е]р[алу] Игњатијеву телеграфом наложи, да познати (и пре већ спремљени за такав случај; ултиматум одма преда. Ген[е]р[ал] примивши налог у Понедељак ујутру наставио је прећ[ашње] преговоре о примирију, па пошто је Порта на редакцију руску о продужењу примирија пристала, он је отештавао споразумљење изношењем *нових* услова о демаркацијоној линији у *нашу* корист; на што Порта није хтела или није могла пристати, ма да се сагласила и на измену рока примирија, од 6 на 8 недеља, што је г. амбасадор из ултиматума усвојио. Па и повторени телеграфски налог цара примљен у Вторник у јутру, да одма ултиматум преда, г. Игњатијев извршио је тек тог дана у вече, пошто је цео дан провео у преговорима на прећ[ашњим] базисима у главноме. Зато је Порта сазнавши за руско захтевање примирија, pur et simple, одма на ултиматум пристати могла. Ово ми исприча бар[он] Орци додавши:[6] Ово опомиње на басну, у којој јагње вуку воду на потоку мути. И посланик талијански се изрази с неверовањем Русији.[7] Ја то нисам саопштио г. Новикову но он и сам то зна, што се и по његовим речима може закључити.[8]

Сумња се, да ће Порта сад преговарајући о миру пристати на status quo ante у Србији, а двоуми се и о томе, да ће више у том питању онако тврдо уз Русију стајати хтети. Ја постављах у разговору о томе питање на више места, и моје мишљење да је онај status већ осигурана ствар чак и пристанком Порте пре кратког времена, ненађе нигде потврђења. Поновљене борбе после прећ[ашњег] примирија и успеси турског оружија изменили су стање ствари и створили су ново гледиште, с кога ће се наши одношаји према Порти посматрати. Ово је сасвим противно оном прећ[ашњем] говору, по коме догађаји на бојном пољу нису требали имати накаквог утицаја на услове мира, јер одређење ових држаше Европа искључиво у својим рукама. И ово иде у доказ, да су везе споразумљења између Русије и (бар већег дела) остале Европе разлабавиле.

Закључење примирија било је до доласка Вашег телеграма ствар овде непозната. Приватним телеграмима о томе, о којима Вам јавих, нико озбиљан невероваше, и тако тек јуче пре подне дознадоше од мене и г. Орциј и г. Новиков да је заиста Порта на предложени ултиматум Русије пристала. Влада овд[ашња] уобште остала је више дана без сваких вести из Цариграда, неумевши наћи тому узрока. Кн[ез] Вреде је о томе дан пре влади својој јавио као о неком *гласу*, који се тамо проноси о закључењу примирија. Гроф Робиљан примивши налог, да војеног аташеа посланства одма пошље у Видин као члана комисије, која ће демаркацијону линију одредити, дође, да се од мене извести, је ли заиста примирије закључено. Ни гр[оф] Волие није ништа о томе до јуче по подне знао.

5 Александар II Нилојавевич (1818–1881), руски император, 1855–1881.

6 Реченица довде шифрована.

7 Шифровано „и посланик...изрази с“.

8 Исто, „нисам...и сам“.

Бивах с више страна о томе питан, да ли је истина, да постоји неки раздор између руских и српских официра, и да је у самој српској војсци велико озлојеђење против руских официра, што ови наше војнике силом револвера у бој гоне, те зато почесто од самих Срба смрт нађу. Одговарах, да ништа о томе поуздано незнам, али неискључујем могућност, да је и код нас, као и по целом свету, појединих таквих случајева било. Сваки своје заслуге више цени но заслуге ближњега, и зато има зависти између официра и једне земље и једне народности. А тако су се и по другим земљама употребљавала насилна средства, да се бојни ред одржи, те, је могуће, да је то средство и код нас употребљено. Но на сваки начин, ако је тога и било, што ја незнам, сигурно није било у тој мери, у којој га новине представљају (међу овима и руске).

Изволите, Господине Министреи овом приликом примити уверење мог особитог поштовања.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1092

142.

14. октобар 1876.

Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу о формирању комисије за утврђивање демаркационе линије између српске и турске војске и о повредама примирја од стране турске војске

Г. Кости Цукићу,
Заступнику Србије у Бечу
ПрНо 37.
14 Октобра 1876. у Београду
екс. ист. дана

Господине Заступниче,

Познато вам је и из мог телеграма и иначе, да је Порта, услед предлога царско-руске владе, пристала безусловно на примирје од два месеца, које је почело 20 ов[ог] мес[еца] и има трајати до 20 децембра ов[е] год[ине].

Услед овог пристанка турског утврђено је да једна комисија, од војених одасланика шест гарантних сила, утврди демаркацијону линију између наше и турске војске. Ова комисија, у којој ни турски ни наш пуномоћник неће имати решавајућег него само објашњујућег гласа, одпочеће ових дана свој рад и то од Тимока код Зајечара, одакле ће постепено сићи у долину Мораве. Наш пуномоћник у лицу г. полковника Лешјанина,[9] већ је одпутовао према Зајечару, где ће се састати са осталим члановима комисије.

По упутствима, која је г. Лешјанин собом понео, он има дејствовати да се код Зајечара Тимок узме за демаркацијону линију, и ово своје захтевање има поткрепљавати разлозима човечности, пошто је сав предео око Зајечара од Турака без војене потребе опустошен, те би се житељство могло преко зиме у Зајечару склонити.

Исто тако имаће г. Лешјанин дејствовати да се Алексинац од Турака напусти, пошто га је турска војска заузела без одпора 19 ов[ог] мес[еца] кад је примирије од стране Русије већ захтевано било и кад је генерал Игњатијев овамо јавио да је Порта на исто пристала, услед чега је наша војска Алексинац напустила да га у тренутку кад наступа примирије, неби изложила разорењу од стране Турака, који су га почели бомбардати.

Ако мислите, да можете имати изгледа на успех, настаните да се и аустро-угарском заступнику издаду упутства у овоме правцу.

Међутим и ако је обојим војскама објашњено да је примирије 20 ов[ог] мес[еца] одпочело, ипак имамо за последњих 10 дана да забележимо неколико случајева повреде примирија од стране Турака. Тако је 21 ов[ог] мес[еца] било сукоба пред селом Суботинцем, између Делиграда и Алексинца, који су Турци први одпочели. Исто тако су 23 ов[ог] мес. Черкези напали на село Табаковац и отерали из њега известан број стоке; а ов[ог] мес[еца] нападали су на село Вратарницу и запалили две куће.

Извешћујући вас о овоме, Г. заступниче, ради вашега знања и управљања, част ми је уверити вас о моме особитом поштовању.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1098

9 Милојко Лешјанин (1830–1896), у првом српско-турском рату 1876. био је командант Тимочке дивизије а у другом рату као командант Тимочке и Моравске дивизије 1877–1878. потписао је турску предају Ниша, 29. децембра 1878.

143.

31. октобар 1876.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о британском предлогу да се на конференцији великих сила нађу појединости о условима мира

Бр. 118, У Београду 31. Октобра 1876.

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Заузет склапањем годишњих рачуна и млогим финансијским пословима наше владе није ми могуће било, писати Вам последњих осам дана.

По примљеном примирију енглески предлог, да се у конференцији сила углаве појединости услова мира, најновија је фаза, у коју је источно питање ушло. На да све силе нису још свој пристанак на држање конференције изјавиле, има изгледа, да ће енглески предлог бити примљен, но тим још није речено, да ће конференција имати сигурног успеха. – Лорд Бокенен је још прекјуче тврдио, да је гр[оф] Шувалов[10] пристанак Русије на држање конференција објавио. Но овд[ашња] влада није ни јуче имала још директних извештаја ни из Лондона ни из Петрограда о том пристанку Русије. Разлика у схватању овог питања лежи јамачно у томе, да су све силе у основу склоне пристати на енглески предлог, али се у томе још није дошло до споразумљења, на којим ће се базисима, где и преко *каквих* пуномоћника преговори водити. О овоме се нису још изјасниле ни Русија ни Немачка, која последња сила се уобште врло пасивно у овом питању држи. И Италија износећи идеју *предходне* конференције између *самих заступника сила* у Цариграду, на којима би се имало понајпре о основима преговора, о месту конференција, о начину учешћа сила у истима – решити, већ се тим разликује од Енглеске и Француске, које су већ и нарочите своје пуномоћнике за цариградске конференције (Лорда Салисберија[11] и гр[офа] Шодардија) наименовале. Њиховом примеру следоваће и А[устро-]Угарска и Италија, но незна се, хоће ли њихови нарочити одсланици стајати пред или за редовним њиховим заступницима. Сумња се, да ће Русија и Немачка бити на конференцији заступљене и нарочитим одсланицима.

Предмети ради конференције, мисли се, биће понајпре мир између Србије и Црнегоре с једне и Порте с друге стране на основу status-a quo ante bellum (то ми бар[он] Орциј сад потврди, додавши да се то и на Црнугору односи, почем о концесијама каквим према овој Кнежевини говора није било). Затим реорганизација политичког и економног стања у Босни и Херцеговини по основима self-government-a локалног и обласног с изједначењем вероисповеди. И напоследку за Бугарску, одређење појма ове области и реорганизација политичних и религијозних одношаја на основима једнакости и локалног self-government-a – све под јемством Европе.

Како Русија у обзиру Бугарске даље иде, има опасности, да ће око тога спора бити, а и да ће Русија са својим захтевима (автономног положења за Бугарску) усамљена остати. Већина сила или није интересирана, да с Русијом подједнак корак у корист христијана држи, или је толико за одржањем обштег мира заузета, да мисли непристајући уз њу и саму њу од уласка у рат одвратити. По несрећи овакви изгледи само нас удаљавају од јединог засад способног исхода стања – од мира.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1114

Приредили:
др Мирослав Перишић
Јелица Рељић
др Светозар Рајак

10 Петар Андрејевич Шувалов (1827–1889), гроф, руски амбасадор у Лондону.

11 Маркиз Роберт Солисбери, државни секретар у Министарству иностраних дела Велике Британије, 1878–1880.

СТРАДАЊЕ НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Након делимичног страдања Народне библиотеке Србије током Првог светског рата, потпуно уништење националног фонда уследило је 6. и 7. априла 1941. године као непосредна последица нацистичког бомбардовања Београда. Тада је запаљено и у потпуности срушено здање националне библиотеке које се у том раздобљу налазило на Косанчићевом венцу у Београду. Том приликом уништен је највећи део националног фонда. Тај ратни злочин сматра се једним од највећих појединачних страдања покретне културне баштине у читавом раздобљу Другог светског рата на тлу Европе.

Прве последице вишедеценијске небриге државе у вези са дугорочним и одговарајућим смештајем националног фонда наступиле су већ крајем 1939. године када је постало сасвим извесно да је Краљевина Југославија следећа на мети напада нацистичке Немачке, фашистичке Италије и њихових држава-савезница.

Уместо конкретне и осмишљене активности на целовитој заштити збирки централних националних установа културе чије је седиште било у Београду (Народна библиотека, Државна архива, Музеј кнеза Павла и Етнографски музеј) при Министарству просвете 9. септембра 1939. године основан је Мобилизацијски одсек. Након серије консултативних састанака којима су присуствовали представници Министарства просвете, Министарства војске и челници наведених установа одлучено је да Државна штампарија купи два камиона и да приоритетно евакуише драгоцености Народне библиотеке. Особље установе извршило је све неопходне припреме за паковање најдрагоценије грађе у већ постојеће специјалне оковане лимене сандуке и њихово слање на тајну локацију изван престонице.

У случају Народне библиотеке за тајну локацију министар просвете, решењем од 7. маја 1940. године, одредио је манастир Светог Благовештења у Овчарско-Кабларској клисури, на подручју данашње српске православне епархије жичке.

Министарство просвете оглушило се о молбе управника Драгослава Илића да се Народној библиотеци на располагање ставе додатна буџетска средства за случај изненадне евакуације. Ни захтев да се војне обавезе у случају рата ослободе домаћин зграде и неколицина служитеља није наишао на позитивну реакцију Министарства војске.

Чак ни непосредна ратна опасност које су сви били потпуно свесни није допринела томе да се претпостављено Министарство просвете тргне из вишегодишње незаинтересованости и летаргије. Једина, очигледно околностима потпуно изнуђена реакција, односила се на одлуку министра просвете Божидара Максимовића, од 18. марта 1940. године, да се „изврше радови за заштиту зграде Народне библиотеке у Београду од пожара за случај напада из ваздуха, а према плану и предрачуну Техничког одељења управе града Београда. Исплата овог посла извршиће се из ванредног кредита који је одобрен решењем Министарског савета, М.С. Бр. 1233/39. Потребан кредит у суми од 5.172,27 динара (пет хиљада сто седамдесет два динара и 27 п. д.) ставиће се на расположење Техничком одељењу Управе града Београда, које ће извршити овај посао у својој режији, или путем директне погодбе.[1] Износ опредељених средстава јасно је указивао на обим и потенцијални ефекат планираних радова на противпожарној заштити здања националне библиотеке. Ово тим пре што је на основу одлуке Министарског савета, донете почетком 1941. године, Министарство просвете имало на распо-

1 Гаврило Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду 1821-1944*, књ. 3 (1919-1944, Београд 1992, 575-576.

лагању додатни износ од 5.517.000,00 динара на име „пасивне заштите" установа са седиштем у Београду и унутрашњости. Од тог износа опредељено је било 1.800.000,00 динара за израду једног централног склоништа за потребе похрањивања драгоцености Народне библиотеке, музеја и других установа културе.

Двадесет седмог фебруара 1941. године установљена је комисија чији је задатак био да одабере локацију за такво склониште. Комисију су сачињавали управник Музеја кнеза Павла, директор Етнографског музеја, шеф Мобилизацијског одсека при Министарству просвете и шеф Одсека за израду склоништа при Управи града Београда. Иако су се у Народној библиотеци и Државној архиви чувале најзначајније драгоцености њихови управници нису били чланови те комисије (sic!).

Комисија се определила да се централно склониште за похрањивање културних драгоцености првог реда изгради испод Ташмајдана. Како архивска грађа о овом питању не даје довољно прецизних података може се претпоставити да је услед журбе било одлучено да се адаптирају од раније већ постојећи лагуми који су се налазили испод једног од данашњих централних престоничких паркова под називом „Велики Ташмајдан".

Било је решено да се изгради централно склониште у виду тунела, са огранцима, тако да би свака установа имала засебан део за похрањивање својих драгоцености.

Након што је извршен одабир локације особље Техничког одсека Министарства просвете приступило је почетком марта изради неопходне грађевинске документације.

Нажалост, било је прекасно.

Услед неодговрног и закаснелог поступања Министарства просвете на челу са министрима Божидаром Максимовићем и Милошем Трифуновићем дошло се у ситуацију да су најдрагоценије збирке покретне културне баштине, које су се налазиле у централним установама културе чије је седиште било у Београду, биле остављене без одговарајуће заштите и тиме у потпуности изложене опасности од оштећења или потпуног уништења као последице евентуалних ратних дејстава.

Овакво поступање југословенских министара просвете, од којих су последња и најодговорнија двојица били српског порекла, представљала је континуитет институционалне небриге централних државних власти према Народној библиотеци, али и другим националним установама културе које су се налазиле у престоници. Показало се да чак ни реална ратна опасност, као и искуство страдања културне баштине до кога је дошло током Првог светског рата, нису били довољни да најодговорније државне званичнике мотивишу на делање у циљу заштите изузетно вредних збирки покретне културне баштине.

Суштински занемарене и заборављене од стране своје државе оне су само могле да чекају развој догађаја који су следили. Особље у установама, препуштено само себи, покушавало је да на различите начине, најчешће путем самоорганизовања, учини све што је било у њиховој моћи како би заштитило збирке које су им биле поверене на чување.

„Пролазиле су недеље и месеци. Ситуација се мењала, час на боље, час на горе", записао је након трагичних догађаја у свом извештају Комисији Министарства просвете за утврђивање узрока пропасти Народне библиотеке њен управник Драгослав Илић. Можда су баш ове речи првог библиотекара најобјективније и најсликовитије описивале атмосферу која је владала у месецима који су претходили избијању Другог светског рата на територији Краљевине Југославије.[2]

Почетак краја представљао је догађај који је убрзао ионако неминован напад нацистичке Немачке, фашистичке Италије и њихових савезница на Краљевину Југославију а самим тим и уништење здања и збирки Народне библиотеке у Београду. Био је то чин потписивања акта о приступању Краљевине Југославије „Тројном пакту", до чега је дошло 25. марта 1941. године у Бечу.

На дан масовних двадесетседмомартовских антифашистичких демонстрација у Београду и у великом броју градова широм Краљевине,

2 Исто.

већински насељеним српским живљем, као и после пуча који је група високих официра предвођених ваздухопловним генералом Душаном Симовићем извела током ноћи између 26. и 27. марта 1941. године, управник Народне библиотеке добио је обавештење од шефа Мобилизацијског одсека Министарства просвете да до евакуације те установе треба да дође чим буду примљене инструкције од стране Министарског савета.

„Рат је био неизбежан", записао је, касније се сећајући догађаја који су се одигравали тих дана, управник Драгослав Илић. Његове речи одражавале су сурову реалност и наслућивале опасност која се неумитно приближавала.

Током читавог дана док су у Београду и већим југословенским градовима одржаване мирне антифашистичке демонстрације, а након пуча и збацивања владе Цветковић-Мачек, канцелар нацистичке Немачке Адолф Хитлер одржао је серију састанака са својим најближим политичким сарадницима и војним заповедницима. Вест о пучу саопштена му је рано тог јутра. Побеснео је. Одмах је дао да се позову фелдмаршал Вилхелм Кајтел и генерал-пуковник Алфред Јодл. Машући извештајем немачког посланика у Београду викао је како никада неће прихватити дешавања у Југославији. Говорио је како је био издан на најперфиднији начин и да је одлучио да смрви Југославију без обзира на обећања нових власти у Београду. „Фирер не дозвољава да се неко игра са њим кад су у питању такве ствари," забележио је немачки министар пропаганде Јозеф Гебелс неколико дана касније.[3] Хитлер је истовремено сазвао старешине Луфтвафеа[4] и Вермахта – рајхсмаршала Хермана Геринга и фелдмаршала Валтера фон Браухича – као и министра иностраних послова Јоакима фон Рибентропа.

До један сат после подне истог дана Хитлер се већ био обратио већем скупу официра, припадника Вермахта[5] и Луфтвафеа.[6] „Фирер је одлучан," гласио је део извештаја Оперативног штаба Вермахта, „[...] да се изврше све припреме за разбијање Југославије у војном и државном смислу." Брзина је била од суштинске важности. Напад је било важно извршити „немилосрдном оштрином у муњевитој операцији". Било је предвиђено да операција, која је обухватала здружени напад на Југославију и Грчку, почне у раним јутарњим сатима у недељу, 6. априла.[7]

Непријатељ је гомилао копнене и ваздушне трупе на границама Краљевине Југославије. Убрзано је припреман напад на земљу чији су грађани невосмислено и без задршке одбили да постану део савеза држава који је Европи и свету већ неколико година доносио смрт, страдање људи и уништавање материјалних добара и културног наслеђа. Један од главних циљева предстојећих непријатељских ваздушних удара била је југословенска престоница, Београд, која је од стране власти била проглашена за „отворен град". На војним мапама непријатељских штабова који су, упркос одредбама међународних конвенција о забрани напада на насељена места којима је дат статус „отвореног града", припремали вишедневно бомбардовање старе европске престонице на обалама Саве и Дунава као посебан циљ који је требало уништити налазило се и здање на адреси Косанчићев венац број 12.

Била је то зграда у којој се тада већ пуних двадесет година налазила Народна библиотека.

И не помишљајући да је њихова установа могла да буде једна од важних мета непријатељског напада из ваздуха, особље Народне библиотеке чинило је очајничке потезе како би заштитило непроцењиво важне сегменте бројних збирки брижљиво прикупљаних више од једног столећа.

Највеће драгоцености Народне библиотеке биле су запаковане у 38 окованих лимених сандука у којима су се налазили рукописне књиге. Сваки сандук био је тежак више од 80 килограма. У друга 22 окована лимена сандука биле су упаковане старе и ретке књиге, писма и часописи. Новине и часописи који нису могли стати у њих због свог формата запаковани су у посебне картонске омоте.

За евакуацију је, дакле, било припремљено свега 60 окованих сандука са драгоценостима, као и непознат обим серијских публикација

3 Jan Keršo, Hitler*: Nemezis 1936-1945*, Beograd 2004, 402.

4 *Luftwaffe* – Ратно ваздухопловство нацистичке Немачке.

5 *Wehrmacht* – оружане снаге нацистичке Немачке.

6 Jan Keršo, Hitler*: Nemezis 1936-1945*, Beograd 2004, 403.

7 Исто, 403.

већег формата.[8]

Вреди се на овом месту подсетити и чињенице о којој је раније било речи у овој књизи, а која се односи на то да је још 1938. године за потребе Народне библиотеке било купљено укупно 120 окованих лимених сандука. Зашто је од тог броја приликом припрема за евакуацију највећих драгоцености искоришћено свега њих 60 није могуће одгонетнути. О необичној чињеници да је приликом паковања најдрагоценијих сегмената националног фонда ради планиране евакуације искоришћено само пола од укупног броја расположивих окованих лимених сандука сведочио је у свом писаном обраћању управнику Народне библиотеке Драгославу Илићу, насталом након 24. јула 1941. године, његов дугогодишњи помоћник Светозар Матић. Том приликом он је, пишући о активностима које су се одигравале током 3. априла 1941. године, забележио како се престало са „паковањем књига, иако је празних сандука остало још много, а књига је било спаковано свега два или три сандука."[9] Свакако да је културолошка, историјска и научна вредност збирки које су чиниле национални фонд садржавала грађу која би запремала и више од постојећих 120 окованих лимених сандука.

Све активности око паковања грађе особље Народне библиотеке обавило је самостално и опет без било какве помоћи државе и ресорног министарства. Како централне просветне власти нису обезбедиле додатна средства за потребе измирења ни трошкова набавке потрошног материјала за паковање и евакуацију чланови особља сами су плаћали куповину ексера и катанаца.

Истовремено, Техничко одељење Управе града Београда, за потребе физичке заштите националног фонда, обезбедило је и допремило два камиона песка и креча.

Коначно, у вечерњим сатима 31. марта из Министарског савета стигао је акт са инструкцијама за евакуацију са роком за 10. април.

Управник Илић 1. априла пре подне обавестио је Министарство просвете да су драгоцености Народне библиотеке већ биле спремне за евакуацију.

Током истог дана шеф Мобилизацијског одсека Министарства просвете најавио је управнику Илићу да су евакуација драгоцености Народне библиотеке и њихово измештање у манастир Светог Благовештења у Овчарско-Кабларској клисури планирани за касне вечерње сате 3. априла или рано јутро наредног дана.

Касније истог дана, међутим, председник Министарског савета армијски генерал Душан Симовић потписао је наредбу о забрани евакуације Београда која се односила на житеље, надлештва и установе.

Домаћин зграде, упркос напорима управника, мобилисан је 2. априла тако да је у Народној библиотеци остало свега четворо служитеља од којих су њих тројица били војни обвезници – борци.

Рано ујутру 3. априла дошло је до изненадног преокрета. Управници и директори најзначајнијих установа културе (Народна библиотека, Државна архива и Музеј кнеза Павла), као и Државне штампарије позвани су на хитан састанак у Кабинет министра просвете Милоша Трифуновића. Тек касније, када је састанак био завршен, уочено је да је Министарство просвете заборавило да на тај догађај позове и директора Етнографског музеја др Боривоја Дробњаковића. И тај детаљ указивао је на степен неорганизованости и панике која је постојала у ресорном министарству.

Министар је присутним руководиоцима централних установа културе кратко саопштио како је донета одлука да се одустане од евакуације драгоцености те да све треба да остане на свом месту. Рекао је: „Министар војске не може да дâ ни једна кола, ни један вагон. Све мора да остане овде. То ће бити као 1915. Покорена Србија, а војска ће отићи ван граница. Како хоћете да се све то сели кад ће влада можда имати свега два авиона на расположењу да оде?"[10]

Као и много пута до тада, када је требало бирати између безбедности највећих културних драгоцености и политичких првака, превагу је

8 АС (Архив Србије), МПс (Министарство просвете, XLVI, 263, 1941.

9 Љубомир Дурковић-Јакшић, *О пропасти Народне библиотеке у Београду и судбини њених реткости*, у: Археографски прилози, бр. 6-7, Београд 1985, 14.

10 Исто.

однела потреба да се омогући несметана евакуација владара и чланова Владе. Културна баштина и овога пута била је препуштена искључиво бризи њених пожртвованих вишедеценијских чувара.

О атмосфери и осећају беспомоћности у тим тренуцима сведочио је и запис Драгослава Илића који је забележио како су се присутни „бунили, протествовали, објашњавали да се не ради о некој сеоби ван земље, него о најобичнијем збрињавању. Ја сам објашњавао прилике у згради, немање трезора, значај старина које могу неповратно пропасти. Остали су протествовали за своја надлештва. Ништа није помогло. *Метите у подруме, збрините како знате.* Са тим нас је [министар просвете Милош Трифуновић] отпустио."[11]

Последњи сачувани документ државних власти у коме је, пре избијања ратних дејстава, била поменута Народна библиотека представљао је акт министра просвете Милоша Трифуновића од 3. априла 1941. године којим је и у писаном облику саопштено оно што је руководиоцима централних установа културе било усмено речено у раним јутарњим сатима истог дана. Садржај тог документа гласио је:

„Према указаној потреби, а у вези Стр. пов. бр. 33 од 31 марта 1941 године,

НАРЕЂУЈЕМ:

1) да се архиве, књиге, документа, уметнички предмети и. т. д. Државне штампарије, Народне библиотеке, Државне архиве, Музеја Кнеза Павла и Етнографског музеја не евакуишу из Београда.
2) Остаће на својим дужностима у Београду, чак и у случају непријатељске окупације, старешине напред наведених установа:
   г. Момчило Милошевић, управник Државне штампарије;
   г. Драгослав Илић, управник Народне библиотеке;
   г. Др. Александар Арнаутовић, управник Државне архиве;
   г. Др. Милан кашанин, директор Музеја Кнеза Павла; и
   г. Др. Боривоје Дробњаковић, директор Етнографског музеја.
3) Остало особље поменутих установа, које не буде позвано на војну дужност, добиће наређења од поменутих управника и директора, који ће, према приликама, а у духу наредаба виших војних и грађанских власти, доносити одлуке о остајању на дужности, евакуацији или разрешењу од дужности тог особља.
4) У случају неизбежне потребе, управници и директори поменутих установа могу одредити себи заменике, који ће у свему место њих вршити њихове дужности и извршавати ово наређење.

3 април 1941 год. Министар просвете,
Београд М. Трифуновић

Примили по један примерак овог наређења:

Момчило Милошевић, управник
Државне штампарије
Д. Илић
Др. А. Арнаутовић
Др. М. Кашанин
Др. Б. Дробњаковић"[12]

Овде треба подсетити и на чињеницу да је садржај наредбе министра просвете Трифуновића у потпуности кореспондирао са наређењем председника Министарског савета армијског генерала Душана Симовића од 1. априла исте године којом је била забрањена евакуација житеља Београда, надлештава и установа. Нажалост, извршење тог наређења допринело је већем броју цивилних жртава, уништењу значајног процента јавних објеката и стамбеног фонда, као и читавог националног фонда током вишедневног нацистичког бомбардовања југословенске престонице.

11 Исто.

12 АС, МПс, XLVI, 263, 1941.

Све што је, стога, преостало управнику и особљу Народне библиотеке било је да поступе у складу са наређењем претпостављеног министра и самостално покушају да, у оквиру задатих ограничења, од овентуалне ратне опасности заштите национални фонд.

Исте вечери министар Трифуновић телефоном је контактирао све руководиоце централних установа културе и Државне штампарије који су се у том тренутку нашли окупљени у просторијама на адреси Косанчићев венац број 19. Министар је кратко саопштио како све остаје како је тог јутра и наредио. Управницима и директорима наложио је и да одмах приступе преношењу свих драгоцености у подрумске просторије поверених им институција.

Управник Народне библиотеке без одлагања је отишао до здања националне књижнице како би, са у том моменту расположивим особљем, током читаве ноћи било вршено преношење укупно 60 окованих лимених сандука са највећим драгоценостима у сутерен здања на адреси Косанчићев венац број 12. Сутеренске просторије Народне библиотеке биле су изграђене од цигала и биле су веома плитке. По сведочењу самог управника сутерен се налазио на коти која је била свега један метар нижа од нивоа улице. Резултати потоњих археолошких истраживања спроведених на локалитету уништене Народне библиотеке указивали су да је разлика у нивоима тротоара и сутерена износила свега око 1.5 метара.

Када је све било окончано свитао је петак, 4. април. У Народној библиотеци владао је заглушујући мук. Осим управника, библиотекара Ђорђа Сп. Радојичића (историчара и шефа Одсека старих књига) и неколико служитеља здање је било сабласно празно.

Како је у потпуности била прекинута свака веза са Министарством просвете, као и са спољним светом који је ишчекивао напад непријатеља, управник Драгослав Илић решио је да предузме нешто на своју руку не би ли спасио оно најдрагоценије што је чувала Народна библиотека. Будући је брат библиотекара Ђорђа Сп. Радојичића, Живојин Радојичић, тада обављао дужност потпуковника на положају шефа Саобраћајног одсека Главног Ђенералштаба управник је написао акт војним властима преклињући их да југословенске оружане снаге помогну у спасавању реткости националне библиотеке. Библиотекар Радојичић одмах је тај акт доставио своме брату који је издао наређење да се молба управника Илића узме у поступак. Наредног дана, у суботу 5. априла око 21 сат, Ђорђе Сп. Радојичић посредством брата добио је обавештење да су војне власти одобриле ангажовање једног камиона и десет војника како би у недељу, 6. априла, у 10 сати пре подне, сандуци са драгоценостима били пренети до железничке станице „Београд I" и укрцани у три вагона посебне војне железничке композиције која је имала да напусти престоницу у понедељак 7. априла у 7 сати и 43 минута. Било је наређено да се тим вагонима драгоцености Народне библиотеке пренесу до железничке станице „Јелен-до" код Ужичке Пожеге након чега би Народна библиотека сама преузела одговорност за њихов транспорт до манастира Светог Преображења у Овчарско-Кабларској клисури.

Ноћ између 5. и 6. априла, показало се касније, означила је последње сате мира у југословенском краљевству. И док је над Југославијом лебдела злокобна ноћна тишина, у Берлину су вршене последње припреме за напад на непослужну и бунтовну јужнословенску државу.

Непријатељска војна операција требало је да почне у недељу, 6. априла, у пет сати и двадесет минута ујутру. Било је предвиђено да у њој учествује укупно 2.144 ратних авиона, од тога 1.470 немачких и 674 италијанских.[13]

Напетост у нацистичком Министарству пропаганде и владиним службама била је грозничава. Јозеф Гебелс је, уз Хитлерово одобљење, већ био осмислио звучни запис у форми фанфара који би путем радио таласа означио почетак балканске кампање, односно здруженог напада на Краљевину Југославију и Краљевину Грчку. Нотни запис био је узет из увода музичког дела „Марш принца Еугена" чији је аутор био аустријски композитор Андреас Леонхард.[14]

13 Војислав Микић, *Немачка авијација у Југославији : 1941-1945*, Београд 1998, 23 и 27.

14 Неколико је разлога због којих се Гебелс, уз одобрење Фирера, највероватније определио да управо увертира ове композиције означи почетак изненадног и суровог напада на Београд и Краље-

У један сат иза поноћи Гебелс је био позван код Хитлера који је управо резимирао напад и процењивао како би он требало да траје најдуже до два месеца. Гебелс је сматрао да ће трајати знатно краће. Разматрали су евентуалне последице „Уговора о сарадњи између СССР и Краљевине Југославије" потписаног дан раније. Уколико би Совјети напали, говорили су, онда што пре тоураде, то боље. Ако Немачка не би хитро реаговала на новонастале догађаје у Београду, читав Балкан био би у пламену. То је требало спречити. Рат против Срба требало је спровести „без милости".[15]

Време је споро протицало. Гебелс и Хитлер су пили чај и, за промену, разговарали о свему другом осим о разорном нападу на Југославију који је требало да уследи за свега неколико сати.

Разговарали су о култури (sic!).

Тема је била давнашња Хитлерова замисао да се Линц претвори у културно средиште које би имало да надмаши чак и сам царски Беч. У том разговору прошао је још један сат.

Било је пет сати и двадесет минута.

Напад на Краљевину Југославију је почео.

Убрзо после тога Гебелс је на радију прочитао Хитлеров проглас о нападу на Југославију.[16] До тада су стотине бомбардера Луфтвафеа већ почеле да претварају Београд у гомилу запаљених рушевина. Хитлер је немачком народу ову суровост одмазду правдао осветом против „српске криминалне групе" у Београду која је, потплаћена од стране британске обавештајне службе, имала намеру да као и 1914. године прошири рат на Балкану.

За разлику од осветничког и немилосрдног напада на Југославију који је кулминирао бестијалним вишедневним бомбардовањем њене престонице, Хитлерови интереси у освајању Грчке били су чисто стратешког значаја. Строго је забранио бомбардовање Атине и отворено је жалио због приморасности да се бори против Грка. Тако је, за разлику од Београда, Атина на срећу остала поштеђена разарања чиме је, поред осталог, спашено и тамошње непроцењиво културно и историјско благо. Културној баштини која се налазила у југословенској престоници непријатељ је намењо потпуно другачију судбину. Требало је да буде потпуно уништена. То се посебно односило на национални фонд који је био похрањен у Народној библиотеци.

Дан трагедије освануо је ведар и прохладан. Изненадни звук сирена којима је била означена ваздушна опасност из сна је тргла Београђане нешто после 5 сати тог недељног јутра.[17] Иако се најпре показало да се радило о лажној узбуни ретко ко се вратио у постељу. Касније се показало да су се ти звуци сирена, непланирано и свакако ненамерно, подударили са моментом када су непријатељски борбени авиони узлетали са бројних аеродрома у суседним државама и устремљивали се највећим делом ка небрањеној престоници Југославије.

Ретки су били они који нису били свесни опасности која је требало да уследи. Било је само питање времена када је Београдом требало да се зачују прве експлозије изазване нацистичким бомбама.

Већ око 6 сати и 20 минута ујутру управник Драгослав Илић и служитељи били су у Народној библиотеци. Нешто касније, а свакако пре 7 сати, прикључио им се и библиотекар Ђорђе Сп. Радојичић. Долазећи у Народну библиотеку чуо је како је избио рат што му је нешто касније тога јутра у телефонском разговору потврдио и брат. Очекивало се да камион и војници пристигну око 10 сати како би утоварили оковане лимене сандуке и превезли их до централне престоничке железничке станице, а потом на југозапад ка Јелен-долу и овчарско-кабларском манастиру Светог Благовештења.

Уместо очекиваних војника и транспортних камиона ускоро су се над главним градом и гла-

вину Југославију. Најпре, треба се подсетити да је принц Еуген Савојски (1663-1736), један од најистакнутијих аустријских војсковођа, однео изузетну победу под Београдом и тај град ослободио од Турака 16. августа 1717. године. Истовремено, елитне јединице нацистичке Немачке носиле су име по овом победоносном војном заповеднику. Такође, занимљиво је да је композитор дела Андреас Леонхард (1800-1866) рођен истог дана када и Адолф Хитлер – 20 априла. Важно је указати и на то да је Јозеф Штраус (1827-1870) касније обрадио Леонхардову композицију под истоименим називом (опус 186).

15 Jan Keršo, Hitler: *Nemezis 1936-1945*, Beograd 2004, 405.

16 Исто.

17 Светлана Велмар-Јанковић, *Прозраци*, Београд 2004, 93-97.

вама његових уплашених и тек пробуђених житеља зачули звуци више стотина непријатељских ловачких авиона и бомбардера.

Отпочело је вишедневно бомбардовање Београда.

Био је то почетак немилосрдног уништавања старе европске престонице и читавог југословенског краљевства.

Почео је рат.

Први ваздушни напад на Београд, према сведочењима савременика, трајао је од око 6 сати и 50 минута до око 9 сати. Пратећи дејства непријатељске ратне авијације у делу престонице у којој се налазило здање Народне библиотеке можемо закључити како је током тог налета разорним гранатама било погођено пристаниште на Сави које се налазило на свега неколико стотина метара ваздушне удаљености од Косанчићевог венца. Тиме се у потпуности потврђује потоње сведочење управника Драгослава Илића по коме је током првог непријатељског напада из ваздуха, а услед разорног бомбардовања дела града у непосредној околини националне библиотеке, дошло до пуцања стакала на самој згради, као и оштећења дрвенарије и дела фасадне пластике.

„Под кишом бомби г. Радојичић је отрчао у Министарство војске да тражи брата и камионе за Библиотеку, али се није вратио. Ја сам остао да чекам. Били смо четири службеника и ја, затим жена и деца домаћина зграде, који је био мобилисан. Нисмо имали где да се склонимо већ у улазном трему Библиотеке. У току бомбардовања тражили смо да нас прими Патријаршија да пренесемо нешто ствари. Нису хтели да нас пусте (sic!). Остао сам са службеницима у Библиотеци док се око 9 није извршило бомбардовање. Моји службеници отрчали су да се јаве Команди. Ја сам отишао кући да видим шта је са мојима. Пошто сам их упутио да беже на Пашино брдо, вратио сам се натраг. Тражио сам Министарство – отишло, Мобилизациони отсек, отишао, управника Држ. штампарије, отишао. Библиотека није била погођена, само су избијени прозори и унутрашња врата од блиских експлозија. Нико није долазио. Отишао сам да тражим Општину, Команду места – нигде никог. Преко целог дана бомбардовања су ме затицала на улици, склонио сам се где сам могао," записао је у накнадном извештају у вези са збивањима тог трагичног 6. априла управник Народне библиотеке Драгослав Илић.[18]

Током другог нацистичког ваздушног напада околина Народне библиотеке није била предмет бомбардовања.

Тек у трећем ваздушном налету до кога је дошло између 15 сати и 30 минута и 18 сати истог дана бомбардован је и Косанчићев венац. Непријатељски авиони долетали су из правца Великог ратног острва и том приликом запаљивим пројектилима засули читав кварт у коме се налазила национална библиотека.

Овога пута разорним запаљивим бомбама гађан је целокупан део престонице у непосредној близини Патријаршије Српске православне цркве (осим тог објекта). Тим нападом обухваћен је део града све до Варош капије, Обилићевог венца, Бранкове и Карађорђеве улице.

У том ваздушном налету погођено је и само здање Народне библиотеке. На основу сведочанстава очевидаца национална библиотека погођена је око 15 сати и 30 минута.

По казивањима савременика и присутних Народна библиотека била је погођена са свега једном до две запаљиве бомбе. Непосредни сведок бомбардовања објекта Народне библиотеке инжењер Сава Величковић забележио је како је током тог налета национална библиотека била погођена и то у делу мансарде насупрот зграде на адреси Косанчићев венац број 17. Ипак, приметио је како се део крова благо пушио, али да још увек није било пожара. „Дим који се појавио био је слаб, али пламена још није било," забележио је Величковић. Овај исказ, међутим, није кореспондирао са сведочењем управника Илића који је забележио како је и „после оног најјачег бомбардовања од 15,30 поподне до 18 часова, Библиотека је била читава. Обишао сам је тада последњи пут. Потражио сам склониште за ноћ, јер нисам могао остати ни у свом стану. Преко ноћи од 10 часова почело је поновно бомбардовање које се наставило и у понедељак. Те ноћи погођена је и Библиотека изгорела."[19]

18 АС, МПс, XLVI, 263, 1941.

19 Љубомир Дурковић-Јакшић, *О пропасти Народне библиотеке*

Како бисмо правилно разумели и реконструисали догађаје који су се одвијали тог кобног поподнева на Косанчићевом венцу, као и њихове страшне последице по национални фонд потребно је да се упознамо са карактеристикама и начинима дејства пројектила којим је погођена зграда Народне библиотеке.

Пројектили којима је тог кобног недељног послеподнева погођена Народна библиотека на Косанчићевом венцу били су тешки свега један килограм и, наизглед, скромних димензија (свега 25 x 5 центиметара без репа за стабилизацију). Дејствовали су на следећи начин: кад зрно удари у какав предмет или земљу игла упаљача активира капислу бомбе која не експлодира, већ се у њеној унутрашњости запали смеса алуминијума и оксида гвожђа која се назива „примарна композиција". Ова смеса гори 40 до 50 секунди стварајући температуру чак до невероватних око 2.500 степени Целзијуса! Та висока температура топи и упали кошуљицу, односно цилиндар бомбе, направљен од легуре магнезијума. Растопљени магнезијум гори 10 до 15 минута при температури од око 1.300 степени Целзијуса палећи сваки лако запаљиви материјал на удаљености од једног до два метра. Међутим, парчићи пројектила распрскавају се на удаљености између 10 и 15 метара и пале предмете око себе. Тиме се постиже далеко већи простор обухваћен разорним пожаром. Мада тешка свега један килограм бомба је могла да пробије кров од црепа, ћерамиде или таласастог лима, а пошто не изазива експлозију може да остане непримећена док се пожар не разбукта. Гаси се искључиво песком, а никако водом јер магнезијум тада добија још већу количину кисеоника што доприноси додатној разорној моћи бомбе и самих пожара. У оновременим упутствима указивано је како је најбоље било такву бомбу ставити у какву канту испуњену песком, избацити је на отворен простор и тако сачекати да изгори без икаквих последица.

За детаљно праћење збивања у самој Народној библиотеци, као и у њеној непосредној околини, од посебног значаја остаје сведочење Београђанина инжењера Саве Величковића који је са породицом живео у кући на адреси Косанчићев венац број 26.

„На дан 6. априла тек. год., око три и по часа по подне, прелетели су више Косанчићевог венца немачки авиони, који су бацали запаљиве бомбе. За време прелетања ових авиона налазио сам се, са својом породицом, у подруму своје зграде на Косанчићевом венцу бр. 26, која се налази у близини Народне библиотеке. За све време бомбардовања, као и после бомбардовања, нисам се из Београда удаљавао. Чим су се авиони, који су бацали запаљиве бомбе, удаљили што се из подрума нашег склоништа по звуку мотора лако констатовало, изишао сам из склоништа на улицу. На улици пред мојом зградом нашао сам на растојању од два до три метра три запаљиве гранате, које сам са мојим сином, учеником четвртог разреда Реалке, засуо са неколико лопата песка и исте су се у кратко време угасиле. Видећи ове запаљиве бомбе, одмах сам отишао на кров моје зграде, да га прегледам. Како је на крову било све у реду изашао сам на улицу, да видим како је са суседним зградама. И на овим зградама нисам могао ништа приметити. Идући даље Косанчићевим венцем, видио сам да је стара трошна зграда на Косанчићевом венцу бр. 21. погођена једном запаљивом бомбом, да је почела да гори и да станари извлаче своје ствари. То је била стара зграда без велике вредности, али је била бојазан да ће ватра прећи на државну штампарију, која се налазила до ове зграде… Идући даље Косанчићевим венцем, и дошавши пред зграду Народне библиотеке, видио сам да се на мансардном крову зграде нешто пуши, и то визави зграде Косанчићев венац бр. 17. Са господином Радом Бонцуловићем, мојим суседом, обишао сам око зграде и нисмо друго сумњиво приметили. Дим који се појавио био је слаб, али пламена још није било. Господин Бонцуловић и ја покушали смо да уђемо у зграду, да обавестимо станаре[20] да се кров пуши, па да се ватра, коју смо очекивали, за времена спречи. Зграда је била закључана, нисмо могли ући у зграду и нисмо могли ту у згради никога обавестити. По-

у Београду и судбини њених реткости, у: Археографски прилози, бр. 6-7, Београд 1985, 18-19.

20 Сава Величковић овде мисли на домаћина зграде и чланове његове породице, као и служитеље који су живели у самом објекту Народне библиотеке.

ред моје зграде, у Патријаршији био је смештен један радни батаљон. Ми смо војнике овога батаљона обавестили о томе каква опасност прети Народној библиотеци, али су нам они рекли, да они немају потребног алата и да то није њихова дужност, но дужност пожарне чете. Покушао сам да телефоном обавестим Пожарну чету, али телефон није радио. Међутим, Пожарна чета за сво време пожара на Косанчићев венац није дошла. Пред само вече, око 6 и по часова по подне, приметио сам да је већи део крова Народне библиотеке био у пламену и ватра се сада почела ширити великом брзином. Изпочетка лак, а доцније све јачи ветар, покривао је ватру, ова се ширила невероватно брзо и око девет часова био је цео кров и цео горњи део зграде у пламену: Варнице ношене ветром доношене су до пред моју кућу, и слетале су у двориште кафане „Крагујевац" у улици Карађорђевој. Страховао сам да ове варнице не упале и кров моје зграде, те сам се целе ноћи сваких пола сата пењао на кров, да видим да ли је у реду. Око пола ноћи изишао сам на улицу и од пожара Народне библиотеке било је пред мојом кућом светло као у подне. Отишао сам тада до Кнез Михаилове улице, улицом Краља Петра, да видим шта тамо гори, пошто смо мислили да гори и Народна банка и зграда Спасићеве задужбине. Вратио сам се кући поред Народне библиотеке и цела зграда била је већ у мору од пламена, а овај је почео да хвата увелико и суседну зграду, эадужбину Нићифора Дучића, на Косанчићевом венцу бр. 14. Видео сам да Народној библиотеки нема спаса, али сам се надао да су ствари од вредности однете на сигурно место. Сутрадан, дакле 7. априла, горела је Народна библиотека целог дана, али се пожар даље ширио. Изгорела је зграда на Косанчићевом венцу бр. 14, и пожар је захватио и зграду на Кос. венцу бр. 16, као и суседну зграду у Сребрничкој улици. Гар од хартије, као и поједине полусагореле листове, носио је ветар далеко и цела околина била је преплављена пепелом. У понедељак по подне ветар се полако стишавао. Помогао сам са својим сином једном старом учитељу и његовој госпођи да спасу своје ствари из партера зграде бр. 16, и видео сам да је у Народној библиотеки још увек беснео јак пожар и огромна ватра, која се сва сручила у подрум, пошто су међусобне конструкције прегореле и све се у подрум сручило. Народна библиотека је горела још у уторак и среду. Ветар је потпуно престао и ватра се није даље ширила, али Народне библиотеке није више било. Ми сви очевидци били смо тужни када смо видели да је ово наше највеће народно благо, због једне једине запаљиве бомбе, уништено. Још теже нам је било када смо дознали, да предмети од највеће вредности која су под тежим околностима вековима чувани, нису били на сигурно место пренети."[21]

Сагледавајући два сведочанства, управника Драгослава Илића и инжењера Саве Величковића, приметно је да се она разликују у једном веома важном детаљу. У питању је време када је запаљивом бомбом погођена Народна библиотека. И док је управник тврдио како је током најжешћег, послеподневног, бомбардовања до кога је дошло у недељу 6. априла национална библиотека остала неоштећена, дотле је инжењер Величковић сведочио како је управо током тог непријатељског ваздушног напада Народна библиотека погођена пројектилом који је пробио део мансардног крова у делу здања насупрот објекта на адреси Косанчићев венац број 17. Очевидац је, поново указујемо, нагласио и то како је из крова избијао слаб дим, али да пламена није било.

Мишљења смо да је ово управо кључни моменат који је довео до наступајућег страдања националног фонда. Најпре, посве је могуће да управник Илић није приметио слаб дим који је избијао из дела кровне конструкције будући да је установу последњи пут обишао у смирај тог раног пролећног дана. Наравно, не треба искључити ни могућност да је садржајем свог извештаја у коме је тврдио да је Народна библиотека била погођена тек током вишесатног ноћног бомбардовања између 6. и 7. априла покушао да себе амнестира од евентуалне одговорности због нечињења будући да је недвосмислено јасно да пројектил којим је погођена национална библиотека није изазивао експлозију већ постепени пожар који је

21 Љ. Дурковић-Јакшић, О пропасти Народне библиотеке у Београду и судбини њених реткости, у: Археографски прилози, бр. 6-7, Београд 1985, 7-50.

могао да буде спречен брзом и ефикасном реакцијом особља или чланова породице домаћина зграде. Но, већ од поподнева тога дана објекат Народне библиотеке био је потпуно напуштен и у њему се није нико налазио.

О могућој необјективности управника Илића могао би сведочити и део записа Саве Величковића који је нагласио како је око 18 сати и 30 минута тога дана већи део кровне конструкције здања Народне библиотеке био у пламену. То би значило и да је управник последњи пут обишао установу знатно пре тог раздобља јер би пожар тих размера неизоставно приметио.

Драгоцено сведочанство о уништењу Народне библиотеке оставио је и знаменити др Радослав Грујић, управник оближњег Музеја Српске православне цркве, у то време смештеног у Конаку кнегиње Љубице, у Богојављенској улици број 8 (данас улица Симе Марковића). Описујући у првом делу изјаве како је сам успео да угаси запаљиву бомбу (sic!) коју је пронашао у дворишту Музеја непосредно по завршеном налету немачких авиона, око 16 сати, он је споменуо и велики пожар који се у току ноћи распламсавао из правца Народне библиотеке, а у рано јутро 7. априла, нашао се пред самом националном библиотеком.

„И готово као окамењен стао сам кад сам угледао да не гори Графичко одељење Државне штампарије него баш Народна библиотека. То су ми били најтежи тренутци, које сам преживео за време целог бомбардовања Београда. У моменту када сам ја дошао пред Библиотеку огањ је већ уништио био цео задњи део Библиотеке према Задарској Улици, па се спустио и у подруме под тим делом, али још није био продро у сутерен предњег дела. Како сам знао да се рукописи, инкунабуле и стара архива, дакле све оно наше народно благо које се не може надокнадити, налазила на спрату предњег дела, то сам готово избезумљен од бола потрчао према Варош капији, не би ли кога нашао да ми помогне наћи ватрогасце, да би се спасло што се још спасти могло. [...] На Варош капији, између кућа бр. 1. и 2, на моју тренутну велику радост, опазио сам 3 жандарма где нешто проматрају. Полетео сам к њима с молбом: Помозите ми браћо, да нађемо ватрогасце да спасавамо велико народно благо, које је у пламену. Сва тројица су пошла за часак према мени и упитали ме: Где је и какво благо? А када сам им рекао да је то Народна библиотека ту у непосредној близини, вођ те патроле стравично је дрекнуо: Теби је до књижурина, а не видиш толике жртве овде. Тада је и мене језа прошла, јер када сам се обазрео угледао сам осам страшно унакажених људских лешева (међу којима је био и леш једног жандарма), а нешто даље убијеног коња и вола. Ипак сам се убрзо прибрао и поново покушао да их задобијем за спасавање Народне библиотеке. Рекао сам им да мртвима не можемо више ништа помоћи, али би могли спасити бар један део наше драгоцене Народне библиотеке. Али, на моје велико запрепашћење, вођ патроле побеснео је као звер, скинуо пушку с рамена и потегао према мени, уэ најгоре псовке. Друга два жандарма задржали су свога друга да избезумљен не учини нову несрећу, и мени довикнули да му бежим с очију. Тада сам се уклонио; а у исто време налетео је нови талас бомбардера и натерао нас све да потражимо склониште. [...] Доцније сам, између таласа бомбардовања, поново пошао по пустим улицама да сам потражим ватрогасце, али оно неколико људи које сам сретао да бежи, све до Теразија и Јованове пијаце, од куће до куће, није умело да ми каже где бих могао наћи ватрогасце. [...] И ја сам изнемогао, с тешким болом, морао да се вратим у своје склониште у Црквени музеј, пошто сам умом и срцем и душом у себи фотографисао сав ужас првих дана наше нове страшне трагедије. [...] Те ноћи, нови огањ распламсао се у остацима Библиотеке, подишао је и у сутерен предњег дела и горео је целу ноћ, а сутрадан (трећи дан), кад сам дошао на згариште, већ је све изгорело било и видело се само велика наслага од жара народног духовног блага, скупљаног и чуваног у Народној библиотеци више од једног века."

Још неколико сведока који су становали у непосредној близини Народне библиотеке потврдили су податке из извештаја инжењера Величковића и др Радослава Грујића, с тим што је адвокат М. Кременац навео да је у понедељак 7. априла ујутро видео да су гореле „кровна конструкција и задњи део више него предњи, а горела је и кућа позади Библиотеке, [...] а тек у по-

недељак око 3 сата (поподне) Библиотека је сва била у пламену. [...] Пожар је трајао читавих 4-5 дана". Професор Прве мушке реалне гимназије Боривоје Поповић који је становао иза саме Библиотеке, у Сребреничкој улици број 4, написао је да су 6. априла, тек „око 21 час приметили кроз подрумски прозор, да дим избија из средине крова, а убрзо је пожар захватио и мансарду на којој се налазио магацин за новине."

На основу ових сведочења да се закључити да је зграда библиотеке најпре погођена једном запаљивом бомбом, највише двема, које су прошле кроз кров у задњем делу зграде, као и да је ватра дуго тињала под кровом. Пројектиле је било могуће неутралисати њиховим затрпавањем песком који је благовремено допремљен у Народну библиотеку. Потоњи пожар могао је у зачетку бити угашен и приручним средствима која су од почетка 1941. године била смештена на тавану, али, нажалост, у тим драматичним тренуцима у националној библиотеци није било никога ко би то учинио. Последњи члан особља Народне библиотеке, служитељ Милија Радојевић, по сопственим речима напустио је здање око 18 сати и 30 минута тог дана.[22] Време када је напустио зграду треба примити са великом резервом будући да је у том часу, а по сведочењима више очевидаца, пожар већ захватио знатан део кровне конструкције и мансарде.

Разарајући пожар у здању Народне библиотеке, изазван запаљивим пројектилима којима је зграда била погођена у недељу 6. априла око 15 сати и 30 минута, распламсао се истог дана око 18 сати. Будући да током тог, као и свих наредних дана, нико није приступио гашењу пожара он је у потпуности утихнуо тек у среду 9. априла.

Народна библиотека била је у рушевинама. Најпотреснију слику спаљене националне библиотеке начинио је познати ликовни уметник Антон Хутер. Осим архивске грађе, писаних сведочанстава и Хутеровог ликовног остварења не постоји нити једна фотографија Народне библиотеке у пламену. У потпуном хаосу који је наступио услед последица застрашујућег вишедневног бомбардовања југословенске престонице нико од грађана који су живели на Косанчићевом венцу или случајних пролазника није, колико је познато, фотографијом забележио драматичне тренутке вишедневног уништавања националног фонда ватреном стихијом.

Сцена која се могла видети на Косанчићевом венцу, нажалост, ни мало није одударала од призора који су се могли уочити широм разрушеног Београда.

У таквом стању главни град дочекао је почетак четворогодишње нацистичке окупације.

Нацистичке немачке окупационе трупе ушле су у Београд већ 12. априла. Суочили су се са сценама сабласно празних градских улица и тргова. Београд и његови житељи видали су ране проузроковане бестијалним бомбардовањем престонице која је благовремено од стране југословенских власти била означена као „отворен град" што је, по међународном праву, подразумевало да неће бити брањена у случају напада. Очекивано, нацистичке немачке власти и сами налогодавци злочиначког бомбардовања Београда нису се ни мало обазирали на ту чињеницу.

Краљевина Југославија капитулирала је 18. априла.

Акт о капитулацији, са југословенске стране, дан раније потписали су некадашњи министар иностраних послова Александар Цинцар-Марковић и армијски генерал Данило Калафатовић. Сам чин обављен је у ондашњем Посланству Чехословачке у Београду (данашња Амбасада Чешке Републике у Републици Србији.

Мотиви за уништење Народне библиотеке могу се, пре свега, тражити у самој сржи идеологије нацистичке Немачке у раздобљу од 1933. до 1945. године. Расна теорија временом кодификована кроз читав низ законских прописа заснивала се, поред осталог, и на идеји по којој је аријевска раса била супериорна у односу на све друге. Следствено томе, припадници других раса, односно нација, бивали су предмет притварања, прогона, депортација и истребљења, док је сваки материјални, историјски и културни траг њиховог постојања тиме постајао „легитимни" циљ немачких власти, њених оружаних и других војних формација. У складу са тим начином

22 Чедомир Јанић, Уништење Народне библиотеке Србије у априлу 1941. године, у: Годишњак града Београда, бр. LI, Београд 2004, 80.

мишљења културна баштина бивала је пљачкана и највећим делом свесно и плански уништавана не само током оружаних сукоба у том раздобљу, већ и под окупацијом.

У томе треба тражити мотиве и узроке због којих се здање Народне библиотеке у Београду нашло као „легитимни" ратни циљ, односно мета у нацистичким плановима за бомбардовање југословенске престонице.

О специфичној форми зла које се појавило у раздобљу кулминације нацизма и фашизма у Европи писали су многи истраживачи – историчари, социолози, психолози, филозофи. И ма како нама данас тешко било да појмимо „разлоге" због којих је неко могао да почини уништење јединствене збирке покретне културне баштине у овом делу Европе они су постојали и оставили су своје трајне, разорне и трагичне последице.

Питање савести истакнутих нацистичких политичких вођа, а посебно Адолфа Хитлера, које је доста компликовано али не и усамљено, једва се може упоредити са питањем савести немачких генерала тога доба. Један од њих, упитан у Нирнбергу „Како сте сви ви часни генерали могли да са беспоговорном оданошћу и даље служите једног убицу?", одговорио је да „задатак војника није био да суди свом врховном команданту [...] Нека то учини историја или Бог на небу". Биле су то речи фелдмаршала Алфреда Јодла.

Разлика између наредбе и Фирерове речи била је у томе што валидност друге није била ограничена ни у времену, ни у простору. Његова реч, за разлику од обичног наређења, била је третирана као закон.[23] Стога ни мало не треба да нас зачуди деловање немачког генерал-пуковника авијације Александера Лера током припрема и реализације бомбардовања Београда у раздобљу између 6. и 7. априла 1941. године и ставови изнети након његове предаје југословенским трупама, као и током суђења за ратне злочине које је било одржано у Београду непосредно по окончању Другог светског рата. Ово тим пре што се анализа мотива за уништење Народне библиотеке у Београду нашло међу питањима на која је генерал-пуковник авијације Александер Лер током иницијалне истраге пружио драгоцене информације и одговоре.

У својству команданта немачке 4. ваздушне флоте генерал-пуковник авијације Александер Лер још 31. марта 1941. године издао је својим трупама наређење у коме је, поред осталог, као један од основних циљева било означено „рушење Београда нападом главних снага". За сам напад на југословенску престоницу одредио је седам ваздухопловних пукова опремљених двомоторним бомбардерима „Дорније" (Dornier Do-17), Јункерс (Junkers JU-88), Хенкел (Heinkel He-111), два пука обрушавајућих бомбардера Штука (Ju-87 Stuka), као и четири пука ловаца Месершмит (Messer-schmitt Me-109) и двомоторних разарача (Me-110). У нападу на Београд, дакле, било је ангажовано 205 бомбардера, више од стотину „штука" и 160 ловаца.

Поред тачног времена извођења ваздушног напада на југословенску престоницу, у Леровом наређењу од 31. марта, био је утврђен и процентуални однос разорних и запаљивих бомби које је требало користити. Тако су двомоторни бомбардери током првог јутарњег напада изведеног 6. априла носили између 60 и 75% разорних бомби различитих тежина, као и мине тешке 1.000 килограма које су представљале немачко тајно оружје, до тада веома ретко коришћено.[24] Проценат запаљивих бомби различитих типова у првом ваздушном нападу износио је између 40 и 25%. У наредном, показало се најжешћем, послеподневном ваздушном нападу изведеном истог дана, бомбардери су били наоружани са 40% експлозивних и 60% запаљивих пројектила. Намера је била сасвим јасна. Циљ тог налета био је да се у југословенској престоници изазове што више великих пожара који су имали да послуже додатном разарању града, али и као својеврсна испомоћ током планираних ноћних напада из ваздуха који је требало да уследе у наредним сатима. Нажалост, тај циљ био је у потпуности остварен. Управо током тог напада изведеног у послеподневним сатима 6. априла запаљивим гранатама око 15 сати и 30 минута погођено је и здање српске националне библиотеке на Косанчићевом венцу.

23 Hannah Arendt, *Eichmann u Jerusalimu – Izveštaj o banalnosti zla*, Beograd 2000, 137.

24 Чедомир Јанић, *Уништење Народне библиотеке Србије у априлу 1941. године*, у: Годишњак града Београда, бр. LI, Београд 2004, 69.

Према извештају нацистичког Оперативног штаба, Београд је током првог дана бомбардовања нападнут укупно четири пута и то „у раним јутарњим часовима са 234 бомбардера и Штука, око подне са 57 Штука, поподне са 94 бомбардера и предвече са 99 Штука.[25] Ноћни напад изведен је у вишечасовном раздобљу између 22 сата и 30 минута 6. априла и 3 сата и 30 минута 7. априла. Према непријатељским подацима, само током првог дана ваздушних напада на југословенску престоницу бачено је укупно 218,5 тона експлозива. Током вишедневног бомбардовања Београда страдао је 2.271 његов житељ. Потпуно је уништено 682 објекта, међу којима се налазило и здање Народне библиотеке. Знатно је оштећено 1.601 здање, док је 6.829 грађевина било оштећено у мањој мери. Страдало је око 50% стамбеног фонда. Услед последица напада знатно су биле оштећене електрична, водоводна, канализациона и телефонска мрежа. Само током 6. априла, услед последица сталних бомбардовања и у страху од разорних ваздушних напада, град је напустило око 150.000 житеља што је представљало скоро половину укупне популације главног града која је тада бројала око 350.000 људи.[26] Стога је Београд наредног дана уистину одавао утисак разорене и пусте вароши.

По свим својим карактеристикама, као и по стравичним последицама вишедневни ваздушни напад на Београд представљао је ратни злочин против цивилног становништва, материјалних добара и културне баштине.

Важно је нагласити како је главнокомандујући бомбардовањем Београда Александер Лер у то време иза себе имао већ неколико великих ратних „успеха" међу којима су били и страховити ваздушни удари на Варшаву. Овај елитни немачки официр аустријског порекла вишеструко је био повезан са државом и народом чији је главни град, Београд, бестијално бомбардовао током више дана.[27] Тим пре је одлука да се уништи Народна библиотека, као и њена реализација, вредна посебне анализе.

Након слома нацистичке Немачке генерал-пуковник авијације Александер Лер предао се британским трупама које су га изручиле управо властима државе на чијој је територији починио највеће ратне злочине. Током сведочења које је дао официрима Народно-ослободилачке војске Југославије почетком маја 1945. године у месту Купинец код Загреба Лер је нагласио како му је лично Хитлер издао наређење да се Београд разруши. „У првом налету требало је да срушимо Народну библиотеку, па тек онда оно што је за нас војнички било интересантно", казао је том приликом Лер. На питање изненађених југословенских официра зашто баш Народну библиотеку он је одговорио: „Зато што је у тој установи сачувано оно што је вековима чинило културни идентитет тог народа."[28]

Том изјавом отклоњена је и последња сумња у мотиве и разлоге политичког и војног врха нацистичке Немачке за планско уништење српске националне библиотеке до кога је дошло у поподневним и вечерњим сатима 6. априла 1941. године.

Поштујући правни принцип по коме *Forum patriae victimae* може бити надлежан да суди, југословенски војни суд са седиштем у Београду спровео је суђење и изрекао пресуду у виду смртне казне генерал-пуковнику авијације некадашње нацистичке Немачке Александеру Леру која је и извршена стрељањем у Београду.

Обим страдања националног фонда услед последица вишедневног нацистичког бомбардовања Београда почетком априла 1941. године представља једно од најзначајнијих питања које, најпре, захтева да установимо величину и садржај збирки књижне и некњижне грађе које су биле поверене на старање Народној библиотеци.

25 *Извештај о ситуацији на југоистоку Команде ваздухопловства, Оперативни штаб Ic, 6-17. априла*, (видети у: Архив Војноисторијског института, Бр. рег. 14/1, кутија 37).

26 *Извештај Техничке дирекције општине града Београда*, (видети у: Историјски архив Београда, УГБ, ТД, бр. 3388).

27 Александер Лер рођен је 1885. године у Турну-Северину у данашњој Румунији. По оцу је био Немац, а по мајци Рус. Одлично је говорио немачки, руски, румунски, француски, српски, хрватски и мађарски језик. Школовао се у Темишвару, Панчеву, Кошицама и Бечу. Остварио је запажену официрску каријеру у оквирима аустријске војске, а потом и Вермахта. Предат је југословенским снагама у мају 1945. године. Суђено му је за ратне злочине. Осуђен је на смртну казну која је извршена стрељањем 27. фебруара 1947. године у Београду.

28 *Страдање Народне библиотеке Србије 6. априла 1941*, [каталог изложбе], Београд 1991, 25-26.

По последњем поузданом извештају израђеном пре уништења националног фонда, оном од 11. марта 1938. године који је био упућен Министарству просвете, Народна библиотека 31. децембра 1937. године располагала је са 85.360 књига и часописа у 341.480 свезака, обрађених 2.276 бројева новина, 1.361 рукописом, 224 раних штампаних књига, 2.268 писама, као и са 1.441 географском картом, графиком и фотографијом.[29]

Имајући у виду садржај годишњих извештаја о раду Народне библиотеке које је њен управник Драгослав Илић подносио Српској краљевској академији дâ се закључити да је национални фонд током 1938, 1939. и 1940. године обогаћиван следећим интензитетом:

А. Године 1938. прибављена су три рукописа, 1.500 писама и једна инкунабула. У истом раздобљу кроз пријем обавезног примерка, куповином и поклоном набављено је 3.515 свезака монографских публикација, 644 бројева часописа, 619 бројева новина и 6 библиотечких јединица некњижне грађе.

Б. Године 1939. набављен је један рукопис, 3.821 свеска монографских публикација, 743 бројева часописа и 561 број новина.

В. Године 1940. прибављена је једна инкунабула, 5.172 свеске монографских публикација, 696 бројева часописа и 619 бројева новина.[30]

Простом рачуницом долазимо до тога да је национални фонд 6. априла 1941. године, без грађе примљене у прва три месеца те године о којој нема никаквих података, обухватао око 354.000 свезака монографских публикација, 1.365 рукописа, 226 раних штампаних књига, око 6.260 бројева часописа и новина, око 3.770 писама и 1.447 јединица картографског материјала, графика и фотографија.

Као што је раније било речено, познато је да су уништење националног фонда избегла три средњовековна рукописа, целокупан фонд музикалија, преписка Ђорђа Ђорђевића, лична архива и преписка Јована Гавриловића, део архиве саме установе за раздобље између 1856. и 1874. године, као и садржај магацина у тадашњој Космајској улици број 50 у коме су се налазили сувишци монографских публикација.

Но, како бисмо целовито одговорили на питање у вези са обимом страдања националног фонда неопходно је да се упознамо и са резултатима вишегодишњих археолошких истраживања и извођења мера заштите на локалитету некадашње Народне библиотеке Србије на Косанчићевом венцу у Београду.

Споменичко наслеђе које се налази на Косанчићевом венцу (кућни бројеви 12, 14 и 16) јединствено је сведочанство историје Београда за време од три хиљаде година његовог постојања. Остаци праисторијског, римског, словенског, средњовековног, турског и насеља из 19. века, све до ископина Народне библиотеке Србије смењују се у времену, а у простору они се ређају једни преко других образујући вишеслојно налазиште у самом средишту престонице.

Здање Народне библиотеке Србије, страдало почетком априла 1941. године услед последица нацистичког бомбардовања Београда, као и два суседна објекта уништена истом приликом били су крајем лета исте године плански затрпани шутом до висине од два до два и по метра у односу на ниво околних улица.

Тек 1976. године стручњаци Завода за заштиту споменика културе града Београда предвођени Горданом Цветковић Томашевић обавили су ископавања згаришта Народне библиотеке Србије. Том приликом откривени су остаци зграде и угљенисане књиге, а потом је извршено сондирање тла испод данашње површине. Показало се да ту постоји вишеслојно археолошко налазиште које је било предмет ископавања 1978, 1983-1985, 1987. и 1988. године.[31]

Сам локалитет је трапезасте основе, дужине 40, ширине 30 и 20 метара, укупне површине од око 1.000 м^2. Са три стране оивичен је улицама, а са четврте зградама. Народна библиотека Србије заузима јужну и источну страну терена – према Косанчићевом венцу и Сребреничкој

29 Гаврило Ковијанић, Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду 1821-1944, књ. 3 (1919-1944), Београд 1992, 531.

30 Мираш Кићовић, *Историја Народне библиотеке у Београду*, Београд 1960, 158.

31 Гордана Цветковић-Томашевић et al, *На згаришту Народне библиотеке у Београду: меморијални и археолошки споменици*, у: Саопштења, Бр. 20-21, Београд 1990, 147-180,

улици – тако да има преломљену основу, а површину од око 500 м^2, што чини половину локалитета. Археолошко налазиште пружа се испод целокупне површине, на свих 1.000 м^2, тако да се на својој југоисточној половини преклапа са остацима националне библиотеке, односно залази испод њених темеља.

Дебљина културног слоја износила је пет до шест метара – два метра изнад, а три до четири метра испод данашње површине улице. До сада је истражено око три хиљаде од укупно пет хиљада кубних метара, и то свих две хиљаде кубика горњег нивоа где су откривени остаци националне библиотеке, док је од доњег нивоа на коме су римски и познији археолошки слојеви ископано око хиљаду од укупно три хиљаде кубних метара.

Остаци Народне библиотеке Србије откривени су у потпуности, а археолошки једном својом трећином.

Приликом обављања вишегодишњих археолошких ископавања и истраживања нађено је много угљенисаних књига – на стотине кубних метара или десетине хиљада примерака, међу њима тридесетак листова једне рукописне књиге из 16, односно 17. века и око две стотине фрагмената листова старијих рукописних књига приписаних раздобљу од 13. до 16. века. Стручњаци Одељења за археографију Народне библиотеке Србије уочили су, том приликом, и фрагменте рукописа влашке редакције који нису били наведени у сачуваним пописима што може значити да је рукописа било више него што је то до тада било познато.

Током археолошких ископавања утврђено је да су оковани лимени сандуци у којима је био похрањен најдрагоценији део националног фонда однети, односно да је згариште било опљачкано убрзо после спаљивања објекта (sic!), а свакако пре него што су окупационе власти у јесен 1941. године наредиле и спровеле рушење горњих делова зидова и затрпавање доњих.[32] О томе сведочи и чињеница да су и данас на поду, уз улаз из Сребреничке улице, видљиве мрље од угљенисаних окованих лимених сандука у којима су се налазили најзначајнији сегменти националног фонда. Међутим, уместо да се изнад мрља налазила угљенисана материја настала сагоревањем лако запаљивог материјала (средњовековни рукописи, повеље, ране штампане књиге и др.) и самих окованих лимених сандука, археолози су ту затекли само шут светле боје.

Од здања некадашње Народне библиотеке Србије остао је део високог сутерена који је укопан од 0,60 до 1,30 метара у дубину. Овај део објекта служио је као један од депоа за смештај монографских публикација у који се улазило из Сребреничке улице, а постојало је и степениште које је водило на спрат. Чеони простор зграде и главна фасада налазили су се на јужној страни, према Косанићевом венцу. Два већа и један мањи стубац Т основе делили су по дужини, у правцу исток-запад, чеони простор чији је средишњи део био увучен како би се добио простор за спољашње степениште које је водило на спрат (високо приземље) где се налазио и свечани улаз у саму установу. Ово степениште било је према улици ограђено истуреном колонадом од шест парова цементних стубова. Зидови некадашњег објекта Народне библиотеке Србије сачувани су до висине од 1,5 метара, док њихова дебљина износи око 60 центиметара. Грађени су од тзв. аустријске опеке и притесаног камена. Под је био изведен од керамичких плочица разнобојних шара. Керамопластика са фасаде носила је жиг фабрике *V. Brauseweter, Wagram* (Аустрија).

Уништење здања Народне библиотеке Србије, као и највећег дела националног фонда, до кога је дошло услед нацистичког бомбардовања Београда 6. и 7. априла 1941. године представља један од највећих појединачних ратних злочина над покретном културном баштином током Другог светског рата у Европи. Важно је нагласити како је, због пропуста југословенских и српских власти у раздобљу од 1945. године до данас, пропуштена историјска прилика да се кроз истрагу и суђење утврди индивидуална одговорност за страдање српске националне библиотеке.

Дејан Ристић

32 Исто, 149.

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, фебруар 2016. Број 26

ДВА МЕСЕЦА БОРБЕ У СРБИЈИ

ПУТНИ ДНЕВНИК ФРАНЦУСКОГ ОФИЦИРА ИЗ ЈУРЕ (ОКТОБАР-НОВЕМБАР 1915. ГОДИНЕ)

(Други део)

У овом броју Историјских свезака објављујемо други део путног дневника француског официра из Јуре, о коме се знају само иницијали: П.Б. Материјал је интересантан за нека будућа истраживања из области друштвене историје и евентуално војне организације, јер представља утиске војног лица, официра у 372. Пешадијском пуку Француске, који је преко Солуна допутовао у Србију да пружи подршку српској војсци.

ISSN 2303-5293

ДВА МЕСЕЦА БОРБЕ У СРБИЈИ

(Други део)

Путни дневник француског официра из Јуре (октобар-новембар 1915. године)

Издање Војне књижаре у Паризу, 1916.

У овом броју Историјских свезака објављујемо други део путног дневника француског официра из Јуре, о коме се знају само иницијали: П.Б.[1] *Материјал је интересантан за нека будућа истраживања из области друштвене историје и евентуално војне организације, јер представља утиске војног лица, официра у 372. Пешадијском пуку Француске, који је преко Солуна допутовао у Србију да пружи подршку српској војсци.*

4. новембар – Јутрос смо имали потоп, праћен грмљавином и муњама. Топ и грмљавина мешају своје гласове у злослутном тутњу. Олуја је престала око 10 часова. Већ је било и време. Вода се већ улила у моје боравиште и зидови су се опасно накривили: предвиђам тренутак када ће се моја крхка кула од карата срушити. После пожара – поплава, баш ме прати баксуз!

Поподне је било предивно, управо подједнако колико је пре подне било тужно. Задовољни смо што можемо да изађемо из наших шатора и удахнемо ваздух.

На путу ка послу, срећемо стада оваца, коза и неколико мршавих и кошчатих крава. Најзанимљивији су ипак призори уобичајених турских породица. Муж у обући, усправљен на мазги, а иза њега жена, која хода босих ногу, почаствована што може да прати свог господара! Иако Источњаци своје жене сматрају више за робиње него за дружбенице, оне ипак имају неке слободе. Неретко се могу видети, наиме, како мотају цигарете вешто попут старих пушача и како прилазе да код војника који пролазе припале цигарете.

Док чекамо да запуцамо на Бугаре, занимамо се уређивањем путева и њиховим враћањем у добро стање. Знамо да је у Македонији путна мрежа у ембрионалној фази. Што се тиче постојећих путева, њихова проходност је врло упитна. На најмањем делу може се возити: остатак се претвара у мочваре у којима се лако заглиби, или у обичне козје стазе. Често се и путања мења, што је управо случај са путем који смо задужени да вратимо у возно стање. Да би избегли бразде, пешаци и кола радије иду поред пута, преко поља, где се ствара нова стаза, по којој такође ускоро више неће моћи да се хода. Потом настане друга и тако редом, стаза се утабава поред пута и утабана земља је често ширине између 10 и 15 метара и тешко је установити која је била првобитна путања. Наш посао се састоји у разграничавању новог пута, његовом калдрмисању и ископавању канала са обе стране, за одливање воде. Тежак је то посао!

Ипак, остаће траг о нашем боравку у Македонији.

Пошто су у околини примећене комите, стражари на врховима брежуљака погледом претражују хоризонт и дају знак за узбуну уколико то буде потребно.

5. новембар – Први пут од поласка, видимо авион: кроз двоглед видимо концентричне ознаке, карактеристичне за француске авионе. Француска птица дуго лебди изнад Вардара, грациозно скрећући пре но што се приземљи. Сељаци на пољима га гледају задивљено, сигурно се питајући која га тајанствена сила одржава у ваздуху.

6. новембар – Током дана, скелом смо прешли на леву обалу Вардара. Сада је ред на нас да држимо положај који је после велике борбе

1 Оригинал се може наћи на адреси: *Gallica. Deux mois de campagne en Serbie: journal de route d'un officier jura*, http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k874252h/f1.item.r=Serbie%201915.zoom, прим. прев.

освојио пук пешадије, с којим смо заједно чинили бригаду.

Узвишење Кара-Хоџали јесте од прворазредног значаја. Оно доминира над читавом области, до Демир Капије. Бугари су живо хтели да је освоје, али нису рачунали на стару „француску фурију“, а још мање на стару тврдоглавост становника Франш Комтеа. Поново се потврдио слоган становника те области: „Предајте се!“ викали су Бугари браниоцима Кара-Хоџалија. Али место да одговоре, као некад „Неће моћи!“, становници Франш Комтеа су осули јаку паљбу која је погодила право у свој циљ, о чему сведоче бројни лешеви, и даље разасути по равници!

Дакле, кренули смо ка Кара-Хоџалију, чији се трапезасти облик оцртава у даљини. Планина није превише висока, али су косине стрме, а торба тешка. Марширање сам прекидао кратким, али честим паузама. Имали смо невероватно срећу да нас непријатељске батерије, постављене на суседним врховима, пуштају да пролазимо безбрижно. Почео је да пада мрак и помрчина је ишла на руку нашем марширању. Најзад смо стигли до врха и у мраку морам да распоредим моје људе по скровиштима, ако тако могу да назовем рупе које су ископали наши претходници, да би се заштитили од гелера граната. Моји људи су се смештали по један, двојица, тројица сходно томе колико има места.

Мени лично те рупе, које личе на гробове, не слуте на добро и радије лежем на голу земљу. Имаћу времена да ускочим уколико налете гранате. Захваљујући тој способности, стеченој у рату, да се спава кад год је то могуће, убрзо сам утонуо у дубок сан.

Усред ноћи, изненада сам се пробудио: меци су прелетали изнад моје главе тужно мјаучући. Неколико их се забило у земљу уз карактеристичан звук гребања. Али је већина испаљена превисоко, што је уобичајено за ноћ и одлетели су много даље. Превише смо навикли на њихову песму да би то код нас изазвало икакве осећаје!

Тако сам сачекао да прође пљусак, али је пушкарање покренуло убрзо и канонаду и гранате, са својим туробним звуком, ископале су рупу близу места где сам лежао. У журби сам ускочио у моју рупу. Мој верни ордонанс, поред мене, спремио је моје ствари и замотао мој прекривач за случај да нас неко потражи.

Француски војници у рову током Првог светског рата

Али се граја умирила као што је и почела и поново сам заспао, чекајући да, пред зору, дођу да ме обавесте да је време за смену straже.

Задовољство ми је да стегнем руку бројним мојим сународницима који чине пук коме припадам и прија нам да се присетимо Франш-Комтеа, наше мале отаџбине.

7. новембар – Рано ујутро сам се прошетао по рову, чекајући нестрпљиво да сване, да бих могао детаљно да проучим наш положај и сагледам који је најбољи начин да се организујемо. Али је сунце изашло и показало нам врло незанимљив призор:

По равници су били разбацани бројни лешеви Бугара чије су се браон униформе скоро изједначиле са тлом. Кроз двоглед можемо да их приметимо још и више, укочених у најтра-

Француски двокрилац из Првог светског рата

гичнијим положајима: овоме је стомак изложен сунцу, онај, са пушком на рамену, у стрељачком положају, изгледа као да и даље нишани, трећем су прекрштене руке. Мало даље, двојица су загрљени као у вртлогу страсти! Када се то види, може се осетити сав ужас неког рата у коме се међусобно кољу две половине човечанства, које се назива „цивилизованим", али ми, Французи, осећамо и животну потребу да борбу доведемо до краја!

Али нисмо дошли овде да будемо посматрачи, Македонија је превише незанимљива. Како је могућ офанзивни повратак непријатеља, без обзира на узастопне поразе које је доживео и крваве губитке које трпи, положај треба учинити максимално отпорним. Не смемо губити ни трен, на посао! „Џомбе"[2], већ навикнути на пијук и лопату, разумеју то и бацају се вредно на посао. Терен је врло погодан за организацију одбране и бројно жбуње којим је прекривен олакшава прикривање радова. То је врло важна ствар, уколико не желимо да непријатељу понудимо врло видљиве циљеве и привучемо ватру његове артиљерије.

Током радова, откривамо бројне остатке последњих балканских ратова. Око узвишења на коме се налазимо водиле су се жестоке борбе 1912. и 1913. године. Остало је много трагова битке: недирнути стари ровови, зарђале кошуљице граната, чауре метака, парчићи торби и опреме, хумке које се урушавају уз језиво пуцање када случајно станете на њих. Много лешева је било прекривено танким слојем земље коју је вода однела и скелети се појављују на површини тла, као да су љути што их неко узнемирава. Те кости припадају Србима, Турцима и Бугарима. Сви, једни поред других, сањају свој вечити сан. Живот их је супротставио једне другима, а смрт их је ујединила!

Бугарски положаји су још неодређени: највише се примећује жагор који долази из тих праваца. Можемо се запитати да ли се расправљају или желе да нас импресионирају, или можда кују план неког напада. У сваком случају, неће успети да нас изненаде.

8. новембар – Мирна ноћ коју је пореметило само неколико пуцњева. Увек се радујемо свитању, несумњиво зато што су на Истоку изласци Сунца изузетно лепи, али и посебно зато што је ноћ погодна за подухвате и Бугарин може, под окриљем ноћи, да се дошуња од жбуна до жбуна и почини своје недело. Знамо да су током Балканских ратова Бугари нападе бајонетима вр-

2 У војничком сленгу: ветеран, искусан војник.

шили само ноћу. Потребан им је мрак као саучесник. Француз више воли да свог непријатеља погледа у лице и да се суочи са њим на дневном светлу.

Рад на организацији се наставља без предаха. Сада треба запети! После ћемо се одмарати. Лопате, пијуци, гвоздене полуге, све алатке раде дан и ноћ. Сви схватају да што организација буде била јача, то ће бити јача и безбедност. Зато се сати брзо смењују и дан се прибилижи концу, а да то скоро и не приметимо. Како су ми Бугари изгледали врло агресивно током дана, дао сам неколико препорука мојим људима за ноћ: „Забрањено је отварање ватре без моје наредбе, нема великог пуцања, већ само кратки рафали, изненадни, снажни, који импресионирају непријатеља."

Око 10 сати увече, кренуло је спорадично пушкарање, које је прерасло у праву размену ватре. Сваки човек скочио је на своје место и чекао са прстом на обарачу. Многи су се шалили: „Почиње концерт! За војску – улаз слободан!". То добро расположење доказ је њихове смирености и хладнокрвности. Пуцњава је сада већ беснела, са времена на време су се чуле експлозије граната и бомби. Неки војници су желели да испале неколико метака, али сам се томе одлучно успротивио и послао сам моје поручнике међу људе, рекавши им: „Немојте се нервирати, пуцњава ће се смирити, ово није озбиљно." Као меру предострожности, а и да бих био сигуран шта се догађа, наредио сам да се испали сигнална ракета.

Гледали смо је како се пење, режући простор својим светлећим репом, а потом како полако силази, просипајући своју заслепљујућу светлост до дна јаруге, где је непријатељ могао да се скупи, ако је изашао. Брз поглед који сам бацио омогућио ми је да констатујем да, барем преко пута мог рова, Бугарин није изашао из своје јазбине.

Неочекиван ефекат, појава ракете као да је „пресекла" непријатеља, јер је одједном његова паљба престала, сигурно се питао какав је то блистави метеор који пада са неба! Испаљено је још неколико метака, а потом се успоставио мир који је трајао до краја ноћи. Сазнао сам неколико детаља о првој борби: видевши да је положај неосвојив, Бугари су одбили да напредују. У њиховим редовима је избила туча. Рекли су им да ће положај освојити лако и да ће бити довољно да запрете па да падне. Верујући својим вођама, марширали су са пуно жара, али се њихов ентузијазам постепено спласнуо и претворио у жив страх. Смелост се заснивала само на наивним илузијама. Нема сумње да је потребан ентузијазам, али још више вреди мирна, промишљена храброст, која не преувеличава и не умањује тешкоће које треба превазићи и која је, верујући у своју сопствену снагу, унапред одлучна да поднесе сваку жртву која је потребна. Та храброст није бугарска, већ француска.

9. новембар – Бугари су мислили да су се сукобили са Турцима. Схватили су да су у заблуди! Мртваци који леже у подножју планине сведоче о брзини њиховог бега. Прошло је већ седам дана од битке, а браон мрље су ту, укочене у тужној непомичности. Један извиђач ми је рекао да се једна од мрља помера, ту вест сам примио са скепсом. Бугари који нису убијени на лицу места до сада су морали умрети од глади и исцрпљености. После детаљног прегледа, више није било сумње, био је још увек жив, придигао се и тешко је пузао, хватајући се за травке и за жбуње. Може се пратити његов траг по згњеченој трави и тако реконструисати путања којом се кретао. Кренуо је са дна једне јаруге и изгледало је као да је хтео да крене ка својим рањеним друговима, можда да би видео шта је са њима или да би нашао неко безбедније место, али ипак највероватније да би претресао њихове чутурице и торбе, у нади да ће ту наћи нешто за јело, јер га је глад морала морити већ седам дана. У сваком случају, сигурно је ослабио од продуженог поста и због губитка крви, али пошто је поживео до данашњег дана и може још увек да се помера, његова рана није превише озбиљна. Ускоро ћемо сазнати о чему се тачно ради. Када је пало вече, једна патрола је сишла у равницу да га придигне, али се Бугарин, престрављен, на звук корака склупчао, није се померао нити давао гласа од себе, чак је зауставио и дисање и самим тим отежао посао око проналажења. Није пружао никакав отпор својим спасиоцима, који су га однели на носили-

ма и донели до наших линија. Можда смо могли да добијемо од њега корисна обавештења.

Нове патроле су послате у јаругу да покупе оружје, муницију, опрему и све што би могло бити од било какве користи. Број скупљених пушака прелази стотину.

Тражио сам и добио допуштење да ми привремено оставе једну од тих пушака и неколико стотина метака, да бих могао да их пошаљем натраг њиховим правим власницима. Неће ми мањкати прилика да то учиним.

Бугари се снабдевају уз помоћ мазги, које у дугом каравану сваки дан, у исто време, пролазе кроз једну јаругу. Један добар стрелац је дужан да надзире њихов пролазак. Скоро у уобичајено време, конвој се појављује, састављен од неколико мазги са тешким теретом, напредује без оклевања, мислећи да се не види од набора на земљишту. Бам! Бам! Метак је излетео, конвој се расуо, једна мазга је остала да лежи на земљи, са сва четири копита подигнута увис, што је насмејало све у рову.

Неколико сати касније, један јахач је прошао ситним касом. Сигурно је залутао: показаћемо му прави пут. Метак му је прозвижао поред ушију, скочио је на земљу и побегао у суседну јаругу колико су га брзо ноге носиле, док је његов престрашени коњ бежао лудим трком. Овај пут смо промашили, али ћемо сигурно опет имати прилику да испробамо бугарски барут на онима које је наоружане против нас послао интерес и амбиција неких људи. Нека се њихова безумна политика једног дана окрене против њих самих, као њихово оружје данас!

11. новембар – После четири дана, ров изгледа другачије и наши претходници би га тешко препознали. Њима припада заслуга што су освојили терен и ископали, под кишом метака, ров сачињен од њихове смелости и који су многи од њих, авај! залили својом крвљу. Ми смо га побољшали и уредили и оставићемо онима који дођу после нас моћан ров, који ће моћи да се одупре десетоструко јачем непријатељу. Али је заиста тачно да сада више нема ништа заједничко са оним који смо заузели кад смо стигли. Имали смо среће што је наш ров, за разлику од суседних које су морали да копају у стенама (и то са колико зноја!), ископан у чистој земљи, што нам омогућује да наши радови буду солидни и пажљиви, без превише потешкоћа. Грудобран се постепено прекрио круништима међу којима су остали уски отвори кроз које може да се протури пушка и иза којих стрелац може да пуца на непријатеља, све време заклоњен од његових хитаца. Круништа су направљена од крупног камења, наређаног једно преко другог, које им дају чврстину, али како под ударцем танета то камење може да се распрсне у парчиће који често могу бити смртоноснији од самих метака, прекривамо их са слојем земље: Сунце ће утврдити ту грађевину и направити од круништа озбиљну препреку, иза које „џомба“ може да се руга непријатељу.

Ако је грађа која се користи за изградњу круништа увек иста, начин извођења се разликује. Ту сам могао да се дивим инвентивности мојих војника. Свако је желео да своје круниште учини оригиналним, да остави лични печат. Зато су била најчуднијих облика, све време поштујући услове потребе да се кроз њих гађа.

Ево пре свега једног обичног зиданог зида, са отвором. Мало даље, имамо бедем са пушкарницом у Вобановом маниру. Овде имамо средњевековну кулу са прозорчићем за извиђача. Ту је и купола са удубљењем у основи, кроз који се може протурити пушка. Ту је, као и у све друго, Француз ставио своју личну ноту, свој елегантан начин, свој сопствени дух, који представља чист контраст грубом Немцу, који само може да копира другог и да му краде изуме, које потом обавезно присваја.

Ако земљани радови могу бити у некој мери маштовити и пружају свакоме могућност да покаже своју ингениозност, они ипак нису стално занимљиви. На планини Кара-Хоџали налазе се бројни гробови из Балканских ратова. Знамо да је у битци код Брегалнице она била једно од бојних поља. Борба је била толико жестока да је 30.000 Бугара и 20.000 Срба остало на попришту. Већина лешева је била укопана у површински слој земље и лешинари су их окретали и чепркали по костурима. Могу се видети све кости људског тела: бутна кост, цеванице, над-

лактица, жбица, лакатна кост, могла би се лако проучавати анатомија, не може се направити десет корака а да се не нагази на неку лобању! Укратко, правећи грудобран на рову, моји радници су открили велики број костура лешева закопаних 1913. године, који нису ни слутили да ће тако брзо изаћи на светлост дана, посебно под пијуком француских војника. Успели смо да установимо које је националности један од њих захваљујући 3 динара, српским новчићима који су еквиваленти нашем франку, а који су се налазили поред надлактице. Да ли их је неко ставио поред њега као што се некада стављао новац намењен скелецији Харону? Вероватније је да их је покојник имао у џепу и да му се одело и тело распало, а остали су само костур и новац.

12. новембар – У добром рову, треба више стрепети од граната, него од метака. Некада, у шумама Хирцбаха, што никада нећемо заборавити, или у Вогезима, било је сасвим лако саградити чврста склоништа од бомбардовања, на које бисмо набацали више редова дрвећа великих димензија. Та склоништа су била испитивана 1912. године. Неки су чврстину повезивали са извесном елеганцијом, као што је била вила Јованке Орлеанке, која је своје име оправдавала својим унутрашњим уређењем и украшеним прилазом. Али у овој пустој регији, где тло, исушено од Сунца, има само жбуње и ту и тамо понеко скрвчено дрво, немамо такве ресурсе. Па ипак, морамо се заклонити. Имитирајмо кртице: закопајмо се! Кад би имали бушилице и багере, за неколико сати би ископали рударски бунар, који би излазио на подземну собу на 10 до 15 метара испод површине земље. Али пошто располажемо само са неколико лопата и пијука, направићемо нешто једноставније, што ће нам пружити озбиљну заштиту.

Сваки војник ископаће себи, на дну рова, у делу косине насупрот његовом круништу, рупу пречника 60 центиметара и дужине 1 метар и 80 центиметара. Сигурно је да нам неће бити удобно, али је важније што ћемо бити заштићени. Због изразитог нагиба косине, слој земље, дебљине 1 метар и 50 центиметара, изнад уласка у рупу, биће дупло већи на њеном дну. Због малог пречника рупа земља ће очувати своју чврстину и не треба се плашити да ће се урушити од гранате од 120 или 130mm. Земљиште је скоро непропусан лапор, тврд скоро као цемент, па пијук и мотика могу тек да га загребу. Постепено се оцртавају и продубљују склоништа: за два дана, све је било готово. Пројектили могу да падају, сваки „џомба“ ће се претворити у лисицу и нестати дубоко у својој рупи, где ће мирно чекати крај концерта. Ипак, треба сачекати да падне ноћ да би се избацила ископана земља, јер и најмањи звук лопате привлачи метке и гранате. Та склоништа истовремено служе и као смештај. Дно је обложено слојем увелог лишћа, суве траве, на који сваки војник може да легне током ноћи, док су стражари у извиђању и, у случају узбуне, у једном скоку сви ће се наћи на свом круништу. Та скровишта су врло чиста, јер непропусност тла спречава воду да продре, а због скучености, слој ваздуха се врло брзо загрева.

Deux Mois de Campagne
EN SERBIE
Journal de route d'un Officier jurassien
(Octobre-Novembre 1915)

Насловна страна дневника француског официра

Када се улаз затвори шаторским крилом, сваки човек, умотан у свој прекривач, може да се одмара у пријатној топлоти.

Хтео сам да направим моје сопствено склониште, крајње једноставно: подземна галерија дужине два метра која ми служи као кревет и која води до минијатурне собе површине једног метра квадратног, где могу да седнем. У зидовима су две нише, једна за моје ствари: карте, револвер, двоглед, а у другој има места за једну свећу. Када је упалим, када падне вече, заборављам на скученост и уживам у мојој собици. Треба веровати да човек измисли себи много имагинарних потреба које се, када је дуго навикнут на њих, претворе у потребе. То су приметили и војници. Неки су изјавили да ће после рата сачувати навике примитивног живота.

Али ће ратне успомене брзо избледети када сваки од њих поново буде осетио удобност породичног дома и љубав својих ближњих.

Превела и приредила:
Александра Тадић

МИЛУТИН ВЕЛИМИРОВИЋ – СВЕДОК СРПСКЕ ГОЛГОТЕ

(3) (Наставак текста из претходног броја)

Поткрај 1915. године положај српских војника на албанској обали био је готово безизлазан. Залихе хране биле су потрошене још током одступања кроз Албанију и Црну Гору, а допремање савезничке помоћи морским путем није било могуће спровести у пуном обиму услед напада аустроугарске флоте. Деловање италијанске морнарице у циљу одбране Јадранског мора и обезбеђивања хране за српске војнике и избеглице у Медови, Љешу и Драчу било је невољно и готово без успеха. Отуда је обавезу снабдевања српске војске убрзо преузела специјална француска војна мисија у Албанији на челу са генералом Пијероном де Мондезиром. Редовни поморски саобраћај између Бриндизија и Албаније успостављен је тек након победе савезничке флоте код Драча 29. децембра 1915.

Дуго очекивана евакуација српске војске, чија се главнина налазила између Скадра и Драча, започела је 6. јануара 1916. Темпо укрцавања био је веома спор услед малог капацитета албанских лука, слабог ангажовања италијанске морнарице и великог броја српских војника. Поред наведеног, опасност од деловања аустроугарских подморница и торпиљера није била у потпуности отклоњена, па су савезници захтевали да укрцавање буде обављено у Валони. Италија је подржала ову замисао, али је приморала регента Александра Карађорђевића да се у писаној форми одрекне претензија на албанску територију кроз коју ће се даље повлачити српска војска. Тако су српски војници, исцрпљени до последњих граница, кренули на нови марш према Валони, удаљеној око 250 километара. На том путу није било бојазни од напада албанских племена, али се масовно умирало од глади и болести. Војници су се пробијали кроз мочваре и дубоко блато, борећи се са рекама које су се излиле из својих корита. На њихов положај неповољно је утицало и држање италијанских официра, који су често одуговлачили са издавањем пропусница за пролаз кроз одређену област.

Евакуација српских војника из Валоне на острва Крф и Видо започела је тек крајем јануара 1916. Према подацима српске Врховне команде, у периоду од јануара до 5. априла 1916. када су последње српске јединице напустиле албанску обалу, из Валоне је евакуисано укупно 51.564 војника и цивила, док је на Крфу било смештено око 140.000 Срба. Тако је окончана „Албанска Голгота“ у којој је смрт нашло око 249.965 српских војника и 140.000 избеглица.[1]

*

Милутин Велимировић се са својим саборцима у саставу Моравске дивизије I позива према Валони упутио 24. јануара 1916. Своја сећања о проживљеном и виђеном на том путу ужаса први пут је објавио у московском листу „Утро Россіи“ 1917. године. У првом од два текста, које овом приликом предајемо јавности, Милутин Велимировић је описао повлачење од Драча ка Валони, укрцавање на пароброд и почетак пута на Крф. У другом и последњем тексту сумирано је ауторово искуство током боравка на Крфу и почетак пута у Русију, где је кренуо у саставу мисије која је требало да формира Српску добровољачку дивизију од српских и других јужнословенских заробљеника из аустроугарске војске.[2]

1 Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918. Кратка историја*, Београд 2014, стр. 188–189; Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, стр. 263–264, 270–275; Ђоко Трипковић, *Српска ратна драма 1915–1916*, Београд 2001, стр. 107–187; Радош Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, стр. 265–268.

2 Аутори изражавају захвалност Лизи Генадјевној Рижниковој за несебичну помоћ и савете пружене приликом превођења текстова.

Српски војници на путу ка Валони

6. М. Велимировић, Повлачење 30.000 Срба, Од Драча до Валоне, V* [3])

Јужна Албанија – Нареви и костури – Српске кости – Мочвара – Очајање – Приближавање Валони – У цивилизованом свету.

Остали смо у Драчу још неколико дана и поново су нас из Дивизије[4] питали: колико имамо војника за први и други транспорт. Поново смо се надали да ће нас ипак из Драча покупити бродови, нарочито када су се појавили велики путнички парobроди. Али они су само довезли снабдевање Италијанима и нама, покупили италијанске болеснике и другог дана нестали.

За неколико дана издвојили су све слабе, који нису могли да издрже пут пешице до Валоне. Нама осталима су поделили провијант – пексимит, шећер и конзерве за седам дана и наредили су нам да ујутру кренемо ка Валони. Запао нам је врло лош и стари пексимит; био је црвљив, али је већ било касно и нисмо успели да га заменимо. Свеједно, шта год да буде, само да што пре кренемо из тог града смрти.

Рано ујутру 11. јануара [24. јануара 1916. – прим. аут.] напустили смо логор.

Ишли смо самом обалом мора, лошим саобраћајним путем и убрзо смо скренули мало улево.

Око подне већ смо били у Кавају, у тој страшној Кавају, где је страдала половина наших регрута.[5] Улицама су ишли наши и италијански војници и од Албанаца куповали различиту робу. Прошли смо не заустављајући се. После Кавaје смо ишли пољем, јер пута није било.

У току дана је била ужасна врућина, а нигде није могла да се нађе вода. Војници су падали од жеђи и тек увече, зауставивши се на преноћишту, нашли смо мали чисти извор. После врућег дана дошла је хладна ноћ са мразом и у шатору је било врло хладно.

Ујутру, још пре Сунца, кренули смо на пут и за неколико часова хода дошли до реке Шкумбе и кренули низводно. На неколико места око лепих грчких манастира, окружених тамнозеленим кипарисима, налазили су се мали италијански логори.

Увече смо били на месту прелаза, где су два

3 Погледати *Утро России* бр. 28, (прим. уредника Утро России). Наслов овог дела текста и извор: М. Велимировичь, *Отступленіе 30.000 сербовъ. Отъ Дураццо до Валоны*, „Утро Россіи“, Но 33, 2.2.1917, стр. 2.

4 Моравска дивизија I позива.

5 Мисли се на српске војнике-регруте који су се међу првима упутили из Драча према Валони. Међутим, италијански официри им нису одобрили прелаз преко реке Шкумбе, те су се они морали вратити у Драч. Током повратка велики број регрута је у области Кавaје страдао од глади и исцрпљености. Опширније, погледати претходни број *Историјских свезака*, текст бр. 5, „Од Драча до Валоне“.

велика чамца превозила војнике. Морали смо дуго да чекамо у реду; шаторе нисмо разапели, сламе и сена није било, а одмах после заласка Сунца наступио је мраз. Разлика између дневне и ноћне температуре била је огромна. Дању смо губили дах од врућине, а ноћу су нам цвокотали зуби од хладноће. Пребацивање је ишло врло споро, тек око један сат после поноћи превезени смо на другу обалу, где смо без ватре, на хладноћи провели остатак ноћи.

И трећи дан је прошао добро и без обзира на дуги марш од ране зоре до вечери, на врућини по дану и хладноћи ноћу, пут није био напоран и чак нам се допао. Природа је лепа. Нико нас нигде не дира; уосталом, људе смо сретали само у селима. Становништво је потпуно другачије и уопште не подсећа на северне Албанце. Ови овде су тихи и више цивилизовани, и, што нас је посебно изненадило, многи од њих су добро говорили српски. Врло личе на Грке, говоре језиком који се много разликује од језика северних Албанаца и обучени су у епирску ношњу. Од њих је могло да се набави много добрих прехрамбених производа, гуске, ћурке, и све то по сразмерно малој цени, нарочито ако се плаћа турским новцем. Села су им била жива, а на њивама није било никога. И флора је ту другачија. Много јела, винограда, бескрајно жбуње бодљивавог нара, шуме бамбуса и много кипариса.

И попут изгнаника, попут људи осуђених на вечно скитање, пролазимо ми од јутра до ноћи кроз те чудне, туђе и пусте крајеве у којима су само тајанствени кипариси, обливени последњим зрацима залазећег Сунца, гледали на нас.

Сећам се како су успут испод два кипариса, крај већ угашене ватре, седела четири наша војника. То су били прави костури; двојица су лежала и ћутала, трећи је мрдао уснама, али нису се чули никакви звуци, а четврти је једва чујно рекао: „Хлеба, хлеба“. Оставили су им неколико двопека, и они су ту остали да умру, а ми смо пошли даље. На другом месту лежала су два мртва војника, једва покривена дрољцима. Командир је наредио да их сахранимо.

Предвече, када смо пролазили кроз бодљикаво жбуње нара, и са једне и са друге стране стазе,

Долазак првих лађа на Крф

готово на сваком кораку, видели смо костуре.

Неки су у одећи, из које штрчи бела лобања, други у ритама, а неки без било каквог трага одеће. На некима од њих се виде остаци аустријских, а на другима српских шињела. Леже једни на другима, по двоје или по троје и таквим групама је посејан цео пут кроз грмље нара. Војници су прво гледали на њих, а затим су престали и са нестрпљењем чекали када ће напокон изаћи из тог шипрага нара. И све су то некада били људи и можда чак наши познаници.

Свима је било лакше и сви су дубоко одахнули када смо изашли на чистину. Прешли смо малу реку и после пола сата хода зауставили смо се на заравни да преноћимо. Место је било добро; било је много високе суве траве, коју смо начупали и раширили по шатору. Она нам је обећала добру, топлу ноћ. Али ја сам био нервно растројен; са братом[6] је било исто, говорили смо

6 Мисли се на Велимира Велимировића (1895–1971).

врло мало, били смо окупирани једном истом страшном мишљу, коју нисмо смели да кажемо један другом.[7]

Ноћ је била топла.

Наредног дана нам је предстојало да пређемо то страшно водено пространство, које се, као што смо и рачунали, захваљујући сунчаном времену, доста смањило. Ипак смо скоро до саме вечери ишли по води и блату, која нам је на неким местима досезала до колена. На другим местима, где су били дубоки канали, морали смо да стојимо и чекамо док се од врбових грана не направи нешто попут мостића. На тим местима из воде су штрчали остаци костура људи и животиња, и ту је био неиздржив мирис. Преподне је још некако и прошло, али од подне су сви почели да се умарају. Неиздрживо је било ићи. Једва смо корачали и са муком извлачили ноге из мочваре. Напокон, предвече смо успешно изашли из тог поводња, који је опет сменило бодљикаво шипражје нара, у којем су такође у малим групама лежали бели костури наших регрута и остаци одеће. Брзо смо ипак прошли и то и зауставили се код реке Семени, на малом влажном брежуљку. На другој обали су били италијански стражари, положаји и логори, и туда Италијани после заласка Сунца нису никога пропуштали. Између осталог искрсле су неке нејасноће и један наш пук, који је дошао на место прелаза дан пре, свеједно није могао да се пребаци на другу обалу.

Први српски одреди искрцани на Крфу

Купање српских војника на Крфу

У току ноћи је стигла дозвола из Валоне и војска је почела по реду да се превози и око осам часова ујуту ред је дошао и на наш пук. И ту се прелаз обављао са два чамца и тек у два сата поподне сви смо били пребачени на другу обалу и пук је кренуо даље. Према наредби Италијана, ми смо морали да дођемо до друге реке Војуше, и нигде успут нисмо смели да се задржимо и преноћимо. До следеће реке је остало још много, а било је већ вече. Успут су биле мочваре, али не тако велике, као и мале речице, а недалеко од Фиерија изашли смо на прави пут.

Фиери, леп градић, цео у вртовима, око кога су се налазили италијански логори и ровови. У самом градићу је много италијанских пољских болница и велика живост; ту се примећује уређеност и чистоћа. Од Фиерија даље иде добар саобраћајни друм, који се све време диже уз планину и спушта, али после сата хода се завршава и опет почињу мочваре. Са једне и са друге стране су невисоке планине без растиња, а иза њих тршчана поља са огромном трском. Ужасно је мрачно. Све време идемо без заустављања један за другим, и чини се да се налазимо негде у афричким честарима. Била је поноћ када смо изгубивши пут упали у некакве мочваре и одатле, без обзира на све наше двочасовне напоре, никако нисмо могли да се искобељамо; било је мрачно и хладно. Стојећи у хладној води, уморан од дугог пута, неспавања и хладноће, која се већ осећала, ја сам повремено губио стрпљење и негде у размишљању се нејасно рађала мисао

7 Мисли се на смрт Милутиновог млађег брата Александра, који је погинуо 9. децембра 1915. током борбе са Албанцима из племена Мирдита у клисури на реци Фани. Опширније, погледати претходни број *Историјских свезака*, објављене текстове бр. 4 и 5 („У беспућима Албаније“ и „Од Драча до Валоне“).

о самоубиству. Нигде се није могло сести, јер је свуда унаоколо била вода, а на ногама је већ било немогуће држати се. И ручни пртљаг на раменима се чинио као страшан терет.

Не знам на који начин смо нашли на десној страни некакву албанску кућу са довољно сувим двориштем, до кога смо се напокон докопали и легли по целом дворишту. Ту су била само два батаљона, трећег није било. Он је вероватно такође залутао и пошао на другу страну. Са њима

Један од српских логора на Крфу

је био и командир пука. Војници су упућени на све стране како би нашли командира и рапортирали о свему. Одморивши неколико сати и не чекајући зору, кренули смо ка реци која је била

Умрли на острву Видо

недалеко.

Још је било мрачно када смо дошли до понтонског моста на коме су, заогрнути огртачима, у шињелима енглеских стрелаца, са фењерима у рукама стајали италијански војници и осветљавали нам пут.

Прешавши мост кренули смо по добром и још незавршеном саобраћајном путу, са чије обе стране су се налазили телеграфски и телефонски стубови.

После изласка Сунца сусретали смо групице италијанских инжењераца који су ишли на посао. Околина је била раскошна, свуда су воће и виногради. Однекуд из италијанских логора су допирали звуци војничке трубе.

Налазили смо се у заштитној зони око Валоне, коју су на почетку рата окупирали Италијани. За то време Италијани су ту урадили врло много. Што смо ближе прилазили Валони, пут је постајао све бољи и све више се примећивао рад Италијана, који су свуда подигли бараке, ископали изворе и чак изградили добре, камене куће. Они су енергично претварали ту околину у цивилизован крај. Недалеко од Валоне сва брдашца су покривена виноградима, али близу града се завршавају виногради и почињу маслињаци.

Сунце пржи. Испред нас се опет види плаво море, Валонски залив у који долазе и одлазе пароброди.

Опет смо крај мора. Били смо на брду изнад самог града, када су се одједном појавила два непријатељска авиона, али их је отерала италијанска артиљерија.

Око три сата поподне већ смо улазили у Валону. Свуда око града су се налазили велики, одлични шатори и гомила барака. Сам град, чист и леп, био је претворен у прави добро организовани војни логор. Ту су била и војна складишта у дрвеним баракама, и пољске болнице у чудним великим шаторима, и артиљеријски паркови и далекометна оруђа, и бежични телеграф и аутомобили. Свуда је врвело од посла. У граду је било свега, али код свих продавница и дућана стајали су стражари, који нису дали ниједном нашем војнику да било шта купи. То су биле Танталове муке: пролазити гладан поред велелепних ресторана без могућности да се дође до јела. Дошли смо на пристаниште, које је цело било покривено новоизграђеним објектима и баракама. Градили су се докови, радиле машине које су чистиле и извлачиле песак из плићака, истоварана је сваковрсна роба са теретних пароброда, градиле су се бараке и кеј. Ту су се нала-

зила огромна брда сандука и другог материјала; мало даље од обале стајало је цело крдо коња, а на крају пристаништа уздизао се велики хангар за хидроавионе. На пристаништу је било много италијанских официра и неколико енглеских. Они су нас гледали са великом знатижељом и фотографисали нас. Италијани су прилазили нашима, али нису могли да се споразумеју, јер они, осим италијанског, нису говорили ниједан страни језик.

У заливу је било много парoброда, торпиљера и контраторпиљера, једна крстарица и неколико великих путничких парoброда припремљених за нас.

Зауставили смо се и ту смо били распоређени по групама и већ одмах затим почели да улазимо у чамце, који су нас повезли ка једном великом парoброду. На њега је била укрцана половина наше дивизије. Нисмо могли да верујемо да смо већ на парoброду и да ћемо некуда вероватно поћи. Као у сну, све унаоколо је треперело и стара Валона, тамо на врху стене, где се уздизала стара тврђава, чинила се као некакав чаробни, бајковити град.

Са братом и тројицом официра заузео сам кабину друге класе. Дуго нисмо могли да верујемо да се налазимо у затвореном простору и да данас нећемо спавати напољу, под отвореним небом.

Дали су нам вечеру и, седећи у великој трпезарији, осећали смо се као да се налазимо у некаквом дворцу из арапских бајки. Гледали смо на салвете, на беле, свеже земичке, на јело и вино, и било нам је чудно. Служила нас је послуга парoброда, изванредно избријани camerrieri[8], у црним, новим оделима, са фраковима и белим краватама. У поређењу са њима ми смо били права сиротиња, у прљавим кошуљама, без еполета, зарасли у браде.

Војници су такође добили по велику порцију макарона, белу земичку и вино. Сви су били задовољни и срећни. Бескућничко скитање се завршило, поново смо у цивилизованом свету!

М. ВЕЛИМИРОВИЋ

8 Келнери.

7. М. Велимировић, Повлачење 30.000 Срба, Живот на острву Крфу – У Русију!, VI *[9]).

Спавали смо у чистим постељама и први пут од почетка повлачења могли смо да се скинемо! Али без обзира на све те удобности, никоме од нас се није спавало, одвећ је наш положај био чудан. Целу ноћ смо се превртали са бока на бок.

Око једног сата „Re Vittorio“[10] се покренуо. Изашли смо из залива и кренули – куда, у Африку, на Крф? Нисмо знали.

Рано ујутру био сам на палуби. Дивно, мало прохладно јутро. Лево од нас се виде грчке планине са врховима покривеним снегом, а испред и мало удесно, такође земља са високо подигнутим стеновитим обалама. То је острво Крф. Приближавали смо му се. Обузела су ме радосна осећања: то је моје острво, наше, наш дом и кутак, где нас чека избављење и светлији живот. Сазнање да смо већ далеко од проклете Албаније, уливало је наду.

Путовали смо са још једним великим путничким парoбродом у пратњи три контраторпиљера. Око десет сати смо стигли до првог реда минских препрека, које су Французи поставили одмах после окупације острва. Даље је био други ред и када смо га прошли постао је видљив сам град Крф. Са једне стране је била обала Грчке, а са друге острво, полукружно окренуто ка нама, и чинило се да ми пловимо по некаквом великом језеру, окруженом високим планинама. Са обале је допирао мирис шуме. Тамо су се налазиле шумице кипариса и борова, обливених топлим јутарњим зрацима Сунца.

Зауставили смо се око острвцета Лазарето[11],

9 * Погледати *Утро России* Бр. 33, (прим. уредника *Утро России*). Наслов овог дела текста и извор: М. Велимировичь, *Отступленіе 30.000 сербовъ. Жизнь на островѣ Корфу.–Въ Россію*!, „Утро Россіи“, Но 36, 5.2.1917, стр. 2.

10 Путовање бродом „Re Vittorio“ и атмосферу која је владала међу српским војницима Милутин Велимировић је описао и у роману *Тешке године*. Опширније: М. Велимировић, *Тешке године,* Нови Сад 1954, стр. 239–242.

11 Острво Лазарето се налази између села и луке Гувија и острва Видо. На овом острву се налазила инфективна болница у којој су лечене заразне болести. Најтежи случајеви су пребацивани на острво Видо, где се налазила највећа болница.

на коме су већ били наши слабуњави одреди, довезени право из Драча. Град је био удаљен 7 километара и чинио се бајковито са својим белим кућицама и старом и новом тврђавом које су се уздизале изнад њега. Ускоро се појавила гомила чамаца: Грци су довезли свеже наранџе и друго воће и вино. Роба се разграбила; тешко је било доћи до канапа са корпом, којом је у чамац спуштан новац и дизано воће.

Предвече смо се искрцали на обалу и кренули у логор у који смо распоређени, у Доњем Ипсосу, ка коме је водио изванредан пут. Лево и десно од пута налазили су се вртови малина и наранџи и виногради; наилазили смо и на дућане и кафане поред пута, где су се продавале свакакве посластице и вино. Али Грци су рачунали нашу новчаницу од 10 франака као 3½ франка! Бог са њима, ипак смо се ми овде осећали тачно као у рају у поређењу са тим кругом Дантеовог „Пакла", из којег тек што смо изашли.

Ноћу смо дошли на место где је требало да буде наш логор на брежуљку испод старих маслина, поред пута. Преноћили смо под отвореним небом, на трави, а ујутру смо подигли шаторе и почели да сређујемо. Један батаљон је упућен на острво Лазарето на дезинсекцију; одатле су се вратили у новим униформама. Сваки војник је осим тога добио ћебе и шаторско крило. И логор се забелео редовима ниских шатора. Недалеко од нас су градили продавнице прехрамбених производа, у које су затим Енглези и Французи почели аутомобилима да довозе разноврсни провијант. Свеједно, прва три дана нам је ипак допало да гладујемо – тада још увек није било превозних средстава. Грци су трговали без престанка, али они су имали само воће и вино, а хлеба није било.

Сваког дана у пристаниште је пристајало неколико великих пароброда који су искрцавали наше. Убрзо су биле превезене све јединице и почела је наша реорганизација. Острво се претворило у војни логор. Пристаниште је било пуно енглеских и француских теретњака и војних бродова који су их пратили. У граду су се налазиле наша Врховна команда, француски и енглески штабови и јединице француске војске – стрелци. За кратко време, Французи су урадили врло много. Цело острво се налазило у њиховој власти. Заузели су тврђаве, реквирирали Вилхелмов дворац у Ахилиону и наместили тамо болницу за официре, подигли пољске болнице, довозили материјал и енергично се борили са шпекулацијом; убрзо се, захваљујући мерама које су применили Французи, зауставило изругивање над нашом валутом и њен курс је дошао чак до осам драхми. У почетку су Грци хтели чак да подцењују и француску монету.

Кроз неколико дана почели су да нас правилно хране и чак да дају вино два пута недељно. И у град су нас пуштали. И то је за нас био прави празник.

Град је врло леп, са уским, али прелепо поплочаним улицама окруженим троспратним и четвороспратним зградама, са много европских продавница, ресторана, винских подрума, посластичарница и дућана у којим је продавано воће. На сваком кораку дечаци посредници нешто продају или нуде своје услуге – да пронађу собу, ресторан и тсл. Ка унутрашњости, мало даље од луке почиње нови град са широким раскошним улицама, са дивним вилама и вртовима. На југу, на стени се уздиже нова тврђава која има упечатљив изглед. Окружена је са свих страна водом и градом, заправо са градским парком је спојена мостом. Парк је окружен лепим зградама хотела, конзулата, кафеа, а на левој страни се налази дворац – копија Шенбрунског дворца у Бечу.

Ту ври весели живот. Мувају се француски, енглески и наши официри, грчка интелигенција; даме сијају одећом и брилијантима. Све је подсећало на цивилизован европски градић, и све то за нас је било чудно и необично. После добро проведеног дана у том бајковитом месту, иде се 15 километара назад у логор. Он већ спава дубоким сном испод маслина, али у сновима се срећу родна места, њиве и шуме.

У логору су царевале болести и пољске болнице су биле дупке пуне. Ослабљени свим издржаним мукама и одрицањима, организми нису могли више да се опиру и људи су у масама умирали испод маслина и кипариса. На отвореном простору око манастира, као из земље никло је велико војно гробље са обичним белим крсто-

Умрли војници на острву Видо

вима. На острву Видо била је отворена велика болница у којој је умирало око сто људи дневно.

Ускоро сам испратио брата који је отпутовао у Грчку, а затим у Француску, и остао сам сâм. Те вечери сам се тужан враћао из града. Ромињала је киша, са свих страна су допирали звуци труба које су свирале повечерје. Њихови звуци су се тужно вукли и нестајали у тами. И опет су се будиле мисли о Србији.

Кише су учестале: почињала је зима на Крфу. Убрзо су почеле да лију без престанка, данонoћно, трајале су недељама, а честе су биле провале облака и олује. Шатори су прокишњавали, и лежећи на слами, умотани у мокру ћебад, гледали смо како нам под ногама теку поточићи. Тако је пролазио дан за даном. Морали смо да лежимо и киснемо, повремено гледајући како путем промиче скромна војна погребна процесија.

Разведрило се и киша је престала. Лежао сам у шатору и по хиљадити пут изнова читао писма браће из Патраса и Туниса, када је ушао мој доктор и весело рекао:

– Спремај се, путујемо у Русију!

И показао ми је телеграм којим се наређује моја прекоманда у Српску добровољачку дивизију која се формирала у Одеси.[12] Из мог пука су била изабрана још два официра. Сви су се поздравили са мном. Опростивши се са њима, не

12 Прва српска добровољачка дивизија (9.733 борца) формирана је крајем пролећа 1916. у Одеси, под командом пуковника Стевана Хаџића. У њен састав ушли су аустроугарски војници Срби и припадници осталих словенских народа који су на источном фронту били заробљени или су пребегли на руску страну. Предвиђено је да улогу попуне ове дивизије обавља Допунски батаљон (око 2.400 бораца), образован крајем јуна исте године. У периоду од краја августа до краја октобра 1916. Прва српска добровољачка дивизија учествовала је у борбама против бугарских и немачких снага у Добруџи. Указом српске Врховне команде из јула 1916. формиран је Српски добровољачки корпус на челу са генералом Михаилом Живковићем, који је требало да обједини две дивизије. Након нове мобилизације у Одеси током септембра и октобра 1916, од делова Допунског батаљона састављена је Друга српска добровољачка дивизија (11.169 бораца, од тога око 6.200 Срба). У складу са прокламованим ратним циљевима Краљевине Србије који су носили јасну поруку о националном јединству „Југословена", Српски добровољачки корпус је маја 1917. преименован у Добровољачки корпус Срба, Хрвата и Словенаца. Више: Никола Поповић, *Срби у грађанском рату у Русији 1918–1921*, Београд 2005, стр. 35–82; *Југословенски добровољачки корпус у Русији*. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918), Београд 1954; Предраг Павловић, Новица Пешић, „Одеса – Добруџа – Солунски фронт. Ратни пут Прве српске добровољачке дивизије", *Добровољачки гласник*, бр. 37, година XXI, Београд 2011, стр. 14–48; Никола Поповић, „Губици 1. српске добровољачке дивизије у борбеним операцијама у Добруџи 1916. године", *Војноисторијски гласник*, бр. 2/2012, стр. 145–152.

чекајући зору, кренуо сам у град. Вукићевић ме пратио. Загрлили смо се. Колико смо само вечери и кишних ноћи провели заједно говорећи о Србији, градећи разне планове и комбинације или искравши се из логора покушавали да у грчкој крчми вином лечимо очајање које је обузело душу.

Скоро сви који су путовали у Русију већ су били у граду и за неколико дана, 3. марта 1916. [16. марта 1916. – прим. аут.] наша експедиција је на пароброду који су пратили контраторпиљери, кренула за Италију.[13] Брзо су нестале обале острва, а другог дана смо допловили до Таранта. У пристаништу је било много за нас интересантних ствари; то је била одлична војна лука, изнад које се у ваздуху њихао привезани аеростат[14]. Ту је било много торпиљера, минополагача, велелепних енглеских крстарица и великих теретњака. Изнад пристаништа су све време летели италијански хидроавиони; заједно са торпиљерима они су стражарили.

Обузимала нас је невољна завист према богатству Италије.

Увече смо специјалним возом отпутовали из Таранта у Рим. Тамо смо били предмет опште пажње: запиткивали су нас како смо се повлачили, колико је наше војске остало, како је утврђена Валона. Обични људи су нас много хвалили. У малим кафеима нису чак хтели да узимају паре од наших војника. А у једној касарни где су се зауставили наши војници и официри, Италијани су припремили нашима прави банкет, са здравицама и говорима. На железничку станицу нас је испратила њихова војска.

У тој земљи Сунца, лепоте и богатства, рат се уопште није осећао. Шетајући по старом Риму било ми је чудно да помислим да сам четири месеца ноћио у снегу под отвореним небом. Од пута кроз те Сунцем обливене долине са виноградима и стаблима наранџи, код нас је остао утисак лепог сна.

Пролеће поља Италије је сменила зима Алпа и били смо у Француској. Облачно време је у потпуности одговарало забринутом расположењу народа, заузетог озбиљним и великим послом. Ту се осећао рат и постојала је решеност и вера у победу.

Ујутру смо допутовали у Париз и праћени масом љубопитљивих људи дошли смо да наших хотела. Гомила, сазнавши да смо ми Срби, почела је да нас обасипа кутијама цигарета, бомбонама и цвећем. Довезли су наше ствари. И када сам изашао из хотела, на своме сандуку који је лежао на тротоару сам нашао визит карту на којој је било написано:

–Un groupe de jeunes Françaises, admiratrices de l' Heroisme de la Vaillante Serbie se groupent pour envoyer leurs félicitation et voeux d'heureux avenir à ce cher Pays uni à notre bele France. Vive la Serbie! Vive la France![15]

М. ВЕЛИМИРОВИЋ

Превели и приредили:
Момир Нинковић М. А.
Душан Бојковић М. А.

13 У роману *Тешке године* Милутин Велимировић је такође писао о свом боравку на Крфу. Опширније: М. Велимировић, *нав. дело,* стр. 245–254. О путу са Крфа у Русију М. Велимировић је детаљније писао у својим Успоменама. Опширније: Архив Српске академије наука и уметности, 14325, М. Велимировић, *Успомене, Са Крфа у Русију 1916. год.*

14 Лагана летелица која лебди без погона. Овде се мисли на извиђачки балон.

15 „Група младих Францускиња, поклоница Хероизма Одважне Србије, удружује се да би упутила своје честитке и жеље за срећну будућност овој драгој Држави уједињеној са нашом лепом Француском. Живела Србија! Живела Француска!"

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ 1874-1914. У извештајима српског посланства у Бечу

Документи

(Део 11)

144.

8. новембар 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о договору представника великих сила да се дају инструкције Комисији за одређивање демаркационе линије у склопу српско-турског примирја

Бр. 119, У Бечу 8. Новембра 1876.

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

С извршењем Вашег налога, изложеног у президијалу од 1. тек. Но 37, чеках два – три дана, надајући се да ће се гр[оф] Андрашиј овамо вратити, те да самом њему о предмету говорим, но како његов повратак још неизвестан остаје, говорих о истоме с бар[оном] Орцијем. Како је међутим извршење налога остављено мојој оцени изгледа на успех, то и удесих према тому мој поступак известивши се понајпре од барона, да ли комисари за повлачење демаркацијоне линије одређени имају унапред опредељених инструкција, каквих и од кога издатих.

Понаособ комисара за Србију одређених тичући се г. Орцијм ми саобшти, да су представници велесила у заједничком договору инструкције за комисаре израдили, и да су их и својим владама на одобрење поднели, пре него су их комисарима саобштили (– њему је извесно то бар познато, да је Њег[ово] Велич[анство] цар те инструкције санкцијонирао). У односу на сам садржај инструкција усвојен је основ uti possedetis од Среде 1. Новембра по нов[ом] у вече. Према оваквом стању ствари молба моја за посредовање у цељи, да се Алексинац (од турске војске дан пре заузети) из турске демаркацијоне линије истави, немађаше никаквог изгледа на успех.

При свем том покушах г. барону с тачке човечности разлагати потребу, да се Алексинац и можебити још која места из турске линије изузму; ко познаје, рекох, начин живота турских војника у подобним приликама, тај предвиђа, да ће Турци ушавши у какво место, по свему читаво, чисто, уређено и свачим снабдевено, оставити га – пусто и разорено, пола или сасвим погорело, у сваком обзиру упропашћено. Но ово наравно небијаше довољно, једно заједничко решење Европе да обори. У особитој намери питах, да ли су основани гласови по новинама, да је Русија решена, захтевати линију демаркацијону на основу ути пасседетис у часу, кад је Порта примирије примила, дакле 19/31. Октобра у јутру; па неби ли у интересу мира било, у овом питању Русију неостављати саму, и пошто захтевање има својих снажних основа а и изгледа на успех, раније се придружити назорима Русије у том. Г. Орцij ми одговори, да му ништа ближе о томе није познато, да ли је намера Русије онакво захтевање постављати, ни какво ће држање у том случају заузети његова влада.

На више питања барона односно ген[е]р[ала] Черњајева, скупштине, путовања г. Мариновића у Петроград – одговорих, да ништа више незнам, до онога што у новинама налазим.

Ово писмо послаћу сутра по г. Бели-Марковићу.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1138

145.

10. новембар 1876.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о забринутости европских кругова да би Русија могла да уђе у рат против Турске; о процени да ће се руске намере обелоданити на конференцији великих сила; о писму руског цара аустроугарском цару по питању Босне и Херцеговине
Бр. 120, У Бечу 10. Новембра 1876.

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Г. Мариновић дође овамо прексиноћ, а синоћ даље одпутова. Он се овд[ашњој] влади није пријављивао, пошто је она о његовој мисији извештена од г. Вредеа, а и ја ћу јој, каошто ред изискује, о томе обавештења дати. Код гр[офа] Волиеа и ген[е]р[ал]а Робиљана нашао сам, да су први из усменог рапорта г. Кержелија, други из телеграма гр[офа] Јонинија о тој мисији добро извештени; они се од ње надају (а тако и г. Новиков) и неком успеху у интересу мира, несамо за Србију него и за Русију – и Европу.

Најновији поуздани извештаји из Петрограда тврде још једнако, да је император и сад још одржању мира врло наклоњенији али уједно да су идеје ратоборне узеле маха и по највишим политичним – и дворским круговима, чак допревши одчасти до чланова царске породице и до Кн[еза] Горчакова. И зато ма да је Русија исто тако као и цела Европа жељна мира, и ма да јој предстоји опасност, остати усамљена у свом предузећу па чак и та да изазове снажне коалиције сила против себе, влада свуда велика забринутост, да Русија неће моћи на миру остати. Истина се примећава на г[оспо]ди дипломатима моментано задовољење, што је састанак конференције осигуран (– и, с тугом морам додати, што, је Србија за продужење рата изнемогла), као и што је Русија своје захтеве тако формулирала (уколико су досад они познати), да се они по извесном блажијем, мирољубљивијем разумевању и извршити могу; али опет се са страхом очекују прве седнице конференције, где ће се намере Русије тек подпуно обелоданити. У овом очекивању мораће се остати најмање још 10–12 дана а можебити и дуже, почем се конференције пре тога рока неће моћи одпочети. По речима г. Орција очекује се лорд Солисбриј[1] прекосутра овде, одакле ће се тек у Недељу или Понедељак за Цариград на пут преко Бриндизија) кренути. До његовог доласка тамо биће, мисли се, сви остали чланови конференције на окупу.

Од г. Мариновића дознадох, да сте у неизвесности о садржају писма, које је руски цар по гр[офу] Сумарокову писао цару аустријском. Опомињем се, да сам Вам садржај тог писма у своје време саобштио, а имао сам прилике пре неки дан из поуздана извора опет се уверити, да је писмом оним предлагана: окупација Босне и Херцеговине аустријском и Бугарске руском војском, у цељи извршења реформа и комбинирана пресија европском флотом на Порту, да реформе изврши, а одчасти тим и пресија на мухамеданску популацију, да се неби противила извршењу реформа. – Сам текст писма нисам имао прилике читати, али и по уверењу бар[она] Орција онакав му је главни садржај.

Г. Бели-Марковић није (чујем) још отишао, нити се зна, кад ће поћи, зато Вам и последње писмо овим начином данас шаљем.

Част ми је, и овај пут уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић
/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1142

146.

16. новембар 1876.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о питању стварних намера Русије и Енглеске у вези са развојем догађаја на Балкану, о неизвесности шта ће донети предстојећа конференција великих сила

Бр. 121, У Бечу 16. Новембра 1876.

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова

1 Lord Salisbury, Robert Arthur Gascoyne-Cecil (1830–1903).

Господине Министре,
Данас Вам пишем управо у цељи, да Вас известим, како Вам немам ништа новога јавити. Ма да сам последњих дана имао прилике врло често с овдашњим дипломатима у додир долазити, нисам се тим саобраћајем могао користити, да нађем више расветљења у садашњој политичној ситуацији. Оба главна фактора садашњег политичног заплета, Русија и Енглеска, врло су с изјавом својих правих намера дискретна; ове се представљају као подусловљене држањем супротне стране – и Порте и зато као посве неизвесне и тако од доцнијих догађаја зависеће, да се о њима сад само непоуздано може нагађати. Тога ради свако питање односеће се на ближе обавештење о политичним изгледима понајближег времена наилази на стереотипни одговор пун неизвесности, треба очекивати и надати се добром исходу заплета, јер је тај у општем интересу, али на жалост ваља спреман бити и за противне евентуалности.

Ма да на прексиноћном соаре'у нисам на ред дошао, говорити с лордом Солисберијом – што ми је уосталом по вољи било, незнајући шта да му на питања о нашем стању одговарам, имао сам прилике с домаћином, лордом Бокененом, и неким другим амбасадорима о мисији лорда министра говорити, без да сам од њих могао дознати што више, но што сам знао и пре тога. Лорд обишавши Париз, Берлин, Беч и Рим имао је у задатку обавестити се о расположењима сила за разне могуће евентуалности; но каошто је и сам могао у име своје владе изјавити само склоност, да се мир одржи, и тежњу да се уговори постојећи па и интегритет турског царства поштују, немогавши ни сам о даљем решењу своје владе јасна уверења међутим дати, тако је могао и од разних велесила примити само подобна уверења о склоности за одржањем мира и постојећих уговора без икаквих сигурнијих одлука за извесне евентуалности, почем се све силе бар засад, а неке за сваки случај, клоне узимати на себе какве обвезе у обзиру на доцније догађаје. Тек по првим седницама конференције почеће се ситуација политична расветљавати и силе решавати о томе, какво им положење треба заузети према наступајућим онда политичним одношајима.

Колико сам слабо у стању био констатирати што извесно о намерама сила у предстојећим догађајима, толико сам имао више потребе давати одговора на питања тичући се стања Србије и њених намера. О мисији г. Мариновића говорио сам подударно с оним, што сам пређе имао прилике рећи бар[ону] Орцију, гр[офу] Волиеу и ген[е]р[алу] Робиљану, и што је сагласно било с извештајима њихових органа у Београду. О уласку ген[е]р[ала] Черњајева у Књажев кабинет и о демисији овог последњег, што обоје журналистика у последње доба јако претресаше, говорих, да ништа извеснога незнам, и да гласовима неверујем неналазећи сад основа за такве промене. О намерама Србије признавах такође своје незнање немајући од владе о томе обавештења после најновијих догађаја, и говорих, да ће се влада, по мом држању миру јако наклоњена, сврх тог за земљу одвећ важног питања решити моћи тек пошто види, какво ће држање у источном питању заузети европске силе и нарочито Русија.

Овде се бави од више дана г. Полковник Тих[омиљ] Николић.

Чест ми је, изјавити Вам, Господине Министре, и овом приликом уверење о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1154

147.

22. новембар 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о вероватноћи да европске силе у случају руско-турског рата заузму пасиван став; о настојању европске дипломатије да се одржи мир; о слабљењу ратног расположења у Русији

Бр. 122, *У Бечу 22. Новембра 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Прилог поштованог президијала од 13. тек. Но 38. предао сам Dr Розену на даљу употребу.

Телеграм Ваш од 1. Dekr. по нов[ом] (по по-

ноћи) саобштен је исто вече гр[офу] Черњајеву, који, посетивши ме други дан по доласку, у подужем разговору даде ми обавештења о нашим „војеним“ догађајима, често несагласно с оним, што сам досад о истима с друге стране слушао.

Ситуација политична постала је у последње доба толико бистрија, што су силе, неке по собственој иницијативи, друге околностима на то склоњене, доведене ближе увиђењу, да је по њих најкорисније, и за случај руско-турског рата, остати више у пасивном држању према догађајима. Овај резултат њихове државничке увиђавности и иначе им је добродошао и угодан. Такво држање није скопчано са жртвама, а опет свакој сили оставља довољно снаге и заслуге, да на ток догађаја утиче у интересу општег мира. И последњи траг сумње, да ће се састанак конференције заиста остварити, сад је нестао, но то истина неснажи и веру, да ће конференција и свом позиву одговорити, пошто се поуздано незна, докле ће руски захтеви ићи, и како ће их Порта у последњем, у часу решења примити. Дипломација се хвата и за сламку у својим надама, да ће се мир моћи још одржати, и наводи у подпору својих назора појаве, који су заиста јаки основи, ако су само поуздани. Тврди се, да рат с Турском није тако обште жељен у Русији, каошто би он то био летос па и до пре месец дана: народ је, тако рећи, своје одушевљење и своје новце спремљене за такав рат већином истрошио помажући Црној гори и Србији тако, да се од њега неможе сад очекивати много оваквих драговољних жртава ни за сам рат Русије против Турске, т.ј. не бар у оној мери, каошто би тих ова велика царевина потребовала. Важнији је и лакше ће се моћи констатирати глас, да, иако је руски зајам од 100 мил. рубаља нашао 3–4 пута више нуђача но што је требало, ефективне уплате споро и с натегом иду. Ако се дакле овај први зајам и ефектујира, руска влада, кажу, нема ни сама изгледа, да и даље помоћи тог рода од свог народа очекивати може. Како су сви покушаји, на страни учинити зајам за циљ рата, остали без успеха, то су они појави (а и све остало економно и финансијско стање земље и владе) тако депресивно на владу подејствовали, да је она сад више миру наклоњена, но што доскора пре ових искуства беше.

Зато је до неког степена ојачала нада, да ће се мир још моћи одржати. Мисли се, да захтеви руски неће прекорачити границу, где би изгубили својство, да се о њима може још дискутирати; а како они остану испод ове мере, и како се дакле учини могућим, да цела Европа узме спор на расправу у своје руке, онда је, мисли се, више од пола добивено. Неизражавајући руским прекомерним захтевима никакве симпатије конференција неће ни према непопустљивој Порти крити расположење Европе, да се овако локализиран рат између Порте и Русије сматра као најмање зло за европске интересе под садашњим околностима.

Ако је и неоснован глас, да је Вбританска имала надежде и намере изазвати европску коалицију против Русије, опет је она у последње доба, нарочито приликом мисије маркиза Солисберија, свуда расположење сила сондирала, неби ли могла силе толико „за одржање општег мира“ интересирати, да се оне сагласе, заузети у источном питању подједнако гледиште, па с тога и утицати сагласно и доста активно на саме догађаје. – Одсудна одвратност неких сила (Нем[ачке] и Итал[ије]) од мешања у туђе размирице, а нарочито непоузданост успеха од такве алијанције и страх од могућих нових и тежих компликација учинише, те сондирања енглеска остадоше само празни покушаји.

Из руског посланства послато ми је приложено ./. писмо[2] за г. полковника Андрејева, коме, молим, да се прилог преда.

Част ми је, уверити Вас, Господине Министре, и овом приликом о мом особитом поштовању.

КЦукић

Друго писмо под адресом г. пред[седника] мин[истарског] савета незнам, од кога је.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1166

148.

29. новембар 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о набавци муниције за Црну Гору

Бр. 123, *У Бечу 29. Новембра 1876.*

2 Није сачувано у фонду.

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Примио сам Ваш синоћни шифрирани телеграм као одговор на молбу тичућу се муниције за Црну Гору намењене.[3] Лице, коме је тај посао поверен, јест Генерал Мајор барон Hahn с једним капетаном.[4] Највећа или боље рећи једина тегоба притом лежи у преносу набавке у Црну Гору, и зато је потребан тражени повереник.[5]

Генер[ал] Чернајев још је овде, премда је по пређашњем говору требао данас већ да буде у Кишењеву. Он ми је прексиноћ послао један шифрирани телеграм с молбом, да га Његовој Светлости експедирам. Почем – уобичајени ред неовлашћује с Његовом Светлости званично се дописивати, ја сам на званичном бланкету телеграм под Вашим адресом преписао давши му и нужни увод да је Књазу намењен, и вратио сам га тако за одправку сасвим спремљен генералу, да га, ако форму одобрава, просто на експедицију пошље. Незнам, шта је он даљу у томе учинио.

Ген[е]р[ал] Зах је сад овде. Полковник Бекер, који се прексутра за Београд враћа, понеће Вам ово писмо.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

Вечерас примих и Ваш данашњи телеграм као одговор на учињено питање и захтевање повереника. Телеграм саобштих одма коме треба и мислим, да се он неће добро примити, што извршење посла одуговлачи. Неверујем, да ће руска влада код овд[ашње] онај предходни корак хтети учинити, знајући да би био без успеха.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО,1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1184

149.

30. новембар 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о тренутном стању између мира и рата и да је Русија сваким даном све даље од расположења за рат; о разговору са бароном Орцијем и питању да ли ће Аустроугарска заповедити Босну и Херцеговину уколико Русија запоседне Бугарску; о инциденту у Београду са аустријским паробродом; о министарској конференцији у Цариграду

Бр. 124, *У Бечу 30. Новембра 1876.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
О општој ситуацији могу по поузданим изворима само толико јавити, да још једнако стојимо на раскршћу између мира и рата. Па чак и ово стање сматрају млоги као задовољавајуће; јер оно ставља дипломацији у изглед могућност, да спору, узевши га једном у своје помирљиве руке, да правац, који води к погодбама и угодбама. Хоће ли се ове наде испунити, показаће се тек на предстојећим конференцијама, којих чланови неће труда жалити, да мир одрже. Млоги знаци сведоче, да је Русија са сваким даном све даље од расположености за рат. Император у једном писму херцогињи едимбуршкој, најновијег датума, обећава са своје стране сво напрезање, да уштеди Русији рат, од кога се он лично ужасава – из више узрока. Тврди се, да жртве, које је Русија досад само око мибилизирања и последњих спрема поднела, износе преко 300 мил[иона] рубаља, и да ће њу рат од неколико месеци стати до хиљаду милијона рубаља, која сума нити се од побеђеног непријатеља може накнадити, нити стоји у сразмери с успехом, који се мисли ратом постићи – ако се све заиста и постигне. Људи, који су рат желили, нашли су летос за своје одушевљење одушке у Србији, остали руски свет посматра питање хладнокрвно и утврђује се у својим назорима и мишљењем оних, који су пређе рат желили, и од којих се млоги из рата с противним мислима вратише. Каже се, дакле, да од свију изјава симпатија за рат врло мали број треба озбиљно узети, и да су стручни људи одсудно рату противни, почем Русија за исти ни упола није спремљена. Ма да ми се све ово невероватно чини, оно је црпљено из званичних, озбиљних извора.

Могло би се с поуздањем очекивати, да је мир осигуран, кад се горенаведено у обзир узме

3 Шифровано „муниције...намењене".
4 Исто, „генерал...капетаном".
5 Исто, „преносу...Црну Гору".

с даљим рачуном о расположењу свију осталих сила за мир; па опет тако усигурно нестоји. Русија се сувише истакла са својим захтевима, које је Порта својим противљењем одвећ као неумесне констатирала и као такове разгласила, да је Русији тешко од њих више одступати или блажије им значење давати. Порта се одсудно против сваке окупације изражава, и почем је Русија ову само у крајњој мери као неку евентуалност у изглед ставила, то се силе труде сад, наћи неки сурогат стране окупације, на који би и Порта могла пристати, и који би и Русију могао задовољити. То би било, да се извршење реформа, на које би се предходно Европа и Порта сагласиле, повери некој комисији састављеној из пуномоћника портиних и велесила, под којом би стајали органи свакостручне управе, избрани од те комисије а наименовани од султана, у чије би име и дејствовали. Ови органи би били од разне вере и народности, поданици султанови или страни, према потреби места и посла. Снага егзекутивна лежала би у малом броју редовне, дисциплиниране портине војске, где је то абсолутно нужно, иначе у локалној жандармерији, састављеној из месног житељства, разне вере и народности. Оваква реорганизација би се по времену и на остале турске области распрострла, и важила би донда, док поједине области неби сазреле за самостално устројство. Таквим наређењем би се турско царство временом препородило у европску државу, без криза и потреса својих и Европе, и источно питање би решено било, само треба да силе и Порта на такво решење пристану, да га онако, каошто буде на папиру изложено, кроз више деценија извршују, и да им сами народи у својој нестрпљивости и незадовољству посао некваре. Хоће ли се све ово моћи постићи, остаје једнако под великом сумњом.

Питах бар[она] Орција о гласовима, који се по новинама разносе, да ће А[устро-]Угарска поседнути војском Босну и Херцеговину, кад Русија тако Бугарску поседне. Барон ми одговори, да још извесно није, хоће ли Русија Бугарску посести, тим мање може говора бити о поседнућу оне две друге турске области. Ово нико у А[устро-]Угарској нежели из познатих узрока, и решење о таквом кораку још је, најмање рекавши, у врло далекој будућности. Та једина околност, рече, могла би га ускорити, кад би се Србији хтела дати улога, да она те две области окупира; у том случају би А[устро-]Угарска оружаном силом томе на пут стала. – У овом обзиру стојимо дакле на старој тачци с том само разликом, што летос изгледаше, да би А[устро-]Угарска заузеће оних области од стране Србије спречила у договору с Русијом, а сад је на то решена и за тај случај, кад би нам Русија дала улогу, да оне провинције поседнемо.

Г. Орциј ми је са необичном код њега жестином говорио о атентату учињеном на аустријски пароброд под Београдом. Мени је догађај неподпуно и непоуздано само из јавних листова био познат, зато замолих барона за обавештење случаја. По његовим речима 51 Бугарин бавећи се летос у Црнојгори, где су на разне послове употребљавани, и дошавши у Дубровник, молили су, да се превезу у Солун (одкуд су и дошли?), па би они отуд својим кућама сами отишли. Власт бојећи се избацити их у какво турско пристаниште, где би изложени били освети мухамеданској, реши о свом трошку одвести их до Галца, оставивши њима самим на вољу, да пређу у Тулзу, одакле су већином и родом. Кад пароброд под Београдом стане, уђу разна лица, млога међу њима оружана и у српској униформи, и почну Бугаре харангирати, да се на српску обалу спасу, почем их аустро-угарска власт намерава предати у Видину Турцима, који ће их све повешати. Итако неки тим поплашени изиђу драговољно а неки буду силом напоље извучени под непрестаним протестом пратећег их аустро-уг[а]р[ских] комисара и капетана лађе, и под вређајућим изразима и демонстрацијама против А[устро-]Угарске подмећући јој, да ово чисте човечности дело има за цељ предају Бугара на турску кланицу. Г. Орциј рече, да је Кн[ез] Вреде тражио истрагу у овој ствари, да је Цар врло немило дирнут био овим поступком српске власти, да би овозем. власт Бугаре драговољно Србији предала, да су то они или и српска влада желили и захтевали, да ће овакво понашање наше имати за последице забрану паробродском друштву, да уз српске обале са својим лађама пристаје –.Ја одговарах, да сажаљевам лично догађај, о коме немам никаквих

извештаја из Београда, и који, мислим, да је услед неког неспоразумљења и без саучешћа владе произведен, и да ћу уосталом овај разговор Вама до знања доставити.

Криза министарска у Цариграду постала је врло озбиљна, и мораће се по свој прилици решити пре одпочетка послова на конференцији. Заузетост Мидхат-Паше[6] за реформама чине га приступнијим но Мехмед-Рушди-Пашу за назоре сила у питањима, која су сад на дневном реду, и ставља му у изглед њихову подпору, да он буде В[елики] везир. Султан се неможе лако да лиши услуге М. Рушдијне, но наћи ће се средства, да се султан на то склони – међу ова спадају разни комплоти последњег доба, које Мидхат намешта и затим вешто одкрива.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1187

150.

30. новембар 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о унутрашњој политичкој кризи два дела аустроугарског царства

Бр. 125, *У Бечу 30. Новембра 1876.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Овим писмом намеравам само укратко обратити Вашу пажњу на критично положење, у коме се налази унутрашња политика А[устро-]Угарске, и које, извесно се може рећи, није горе стајало никад, одкако садашња форма монархије ове постоји. Изравнање угођено између обе половине царства као да неће прву деценију моћи преживети. Сво напрезање, да му се живот продужи, остало је досад бесплодно; свака страна тврди, да је врхунац попуштања прешла, а још далеко стоје од тачке споразумљења. Овострана влада, кажу, дала је за иста угарском министарству пролетос под притиском цара и гр[офа] Андрашија (коме је потребно било као *заступник наново изравнате* Аустро-Угарске на берлински састанак отићи) нека обећања без поуздања, да ће за та и парламент пристати, коме су се терети и по постојећем још изравнању сувише за земљу тешки чинили. Угарски министри налазе се према овостранима у формалном праву јер ови одустају сад од погодбе, на коју су пролетос пристали били.

Нуђене оставке оба министарства цар није примио, јер нити нови кабинети па ни нови парламенти, пошто би се садашњи распустили, недају надежде, да се споразумљење може постићи. Шта више постоји мишљење, да би нови избори посланика испали већином само на штету оних, који су изравнању и с даљим попуштањем наклоњени.

Ово стање земље, које снагу монархије и у питањима спољне политике слаби, потребује скоре помоћи, ма то било средствима ванредним и путем у законима непредвиђеним. Очекује се дакле помоћ од саме круне као још једино надлежне, да земљу спасе. То се може пак тек с напуштањем неких основица садашњег система државног устројства и правца у управи постићи. Федеративци се надају, да ће власт њима морати бити предата, и да ће они задовољивши концесијама разне народности и политичне партије, сада незадовољне, моћи земљом и даље добро управљати као уставна, но не као парламентарна, влада.

Оваква промена у систему мора додирнути и спољну политику А[устро-]Угарске, којој, неверујем, да ће и даље моћи остати шеф гр[оф] Андрашиј, као један од најглавнији твораца сада постојећих установа. С те стране је садашња криза у овој суседној монархији постојећа и за нас од велике важности.

Изволите, Господине Министре, и овај пут уверени бити о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1186

151.

6 Велики везир.

3. децембар 1876.
Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу о инциденту са аустријским паробродом

Презид. Но 39.
Београд 3. Декембра 1876 год.
Господине,
Известио сам Вас синоћ телеграфом да имамо нових тегоба са Аустријским Конзулатом. Кад су се у почетку рата Црногорци који су се у Цариграду тада десили, у Црну Гору повратили, придружио им се и неки број Бугара, који су за време рата у Црној Гори и остали. После првог примирија крену се ови Бугари у Србију, за коју су имали уредне црногорске пасоше. О свему томе нико није знао ништа овде кад пре неколико дана пристаде уз нашу обалу лађа „Радецки“ која је пловила низ Дунав. Из лађе одма искочи један човек са Црногорском капом и баци у публику глас да на лађи има Срба, којима се забрањује изићи на обалу, а вероватно је да је рекао, као што се чује, да их хоће Турцима да преда. У овом метежу наш полицај, који на Сави станује, хтео се разговорити с капетаном пароброда па пошље момка да му дође на скелу, но капетан одговори да неће да излази, но нека полицај к' њему дође, ако има каква посла. Полицај се дакле ползовао овим допуштењем а иначе су наше власти ишле на пароброд и мешали се са паробродским званичницима. Како је ствар даље текла видићете из копије изјашњења члана полиције г. Марјановића. Капетан је пароброда поднео извештај Консулату, који у многоме одступа од извештаја г. Марјановића. Конзул ми је такође подносио и сведочанство некога г. Марте званичника Дунавско-паробродског друштва, који се случајно десио на пароброду и служио г. Марјановићу као тумач. И његова сведочба неслаже се подпуно са казивањем г. Марјановића. У главноме разлика је у томе: прво што Марјановић тврди да му је допуштено ући у лађу и прегледати је а то се с'друге стране одриче; и друго, да је задржавао лађу од наглог одласка *да се не би свет у ономе метежу подавио*, а с'друге стране наводи се да је он у *име закона* лађу заустављао, тврдећи да му то право припада зато што је лађа на српској обали.

Г. Вреде десио се тада на одсуству а ја сам, улучивши прву прилику, повео реч о том догађају са г. Чингријом. Овај ми се господин показао да том догађају не поклања никакову важност, он се чудио предамном како се и могло говорити о томе да је Бугарима забрањивано излазити из лађе кад тога није било. Сматрајући овако ствар за свршену, ја сам послао у званичне новине једну белешку намењену да побијем гласове, које су новине и наше и стране о догађају пронеле. Но г. Вреде, дошавши са одсуства, обзнани ми да његова влада догађају највећу важност приписује. Он ми је изјавио, да *је потребно задоволење*, које би се састојало у томе да се чиновник збаци; да се извинења поднесу и т.д. Чујем такође да је у инштрукцијама имао, да уведе у ноту и неку тачку од вишег политичног значења, али ми је он није ближе означао.

Треба да напоменем да сам ја заповедио полицији да задржи бугаре докле се управо не сазна какви су то људи. Конзул се показао склон да их захтева и тражио је упуства, предложивши својој влади (колико ми је поверљиво доказано) да ону непознату тугаљиву тачку изостави ако би смо ми пристали да повратимо бугаре, које им је наша полиција, као што они кажу „отела“. Као што знате, ја сам понудио Конзулу да мешовитом комисијом предузмемо заједнички извиђење. Докаже ли се кривица нашег чиновника, влада је готова казнити га; но мера казни треба да се одреди законом а не да се нотом предрасуђује. Знате такође, да влада није намерна противити се ни повратку бугара, јер ово не би било издавање политичних бегунаца, но ако се докаже да је наша полиција интервенирала, онда би се просто људи повратили на лађу с' које су (ако се докаже) „не надлежно“ узети, а што је њима забрањено изићи са лађе на нашу обалу, то је питање, које се нас правно мање тиче, пошто то нису наши поданици.

У обште, чини ми се, да је наш чиновник био тренутно антрениран тако да се у оном обштем комешању које се на лађи и око лађе догодило, није умео наћи. Он ми је сам исповедио, да се сам догађај извршио за неколико минута тако да му брзина и изненадност нису дале ни тренутка времена за размишљање. С' друге стране, није се

ни капетан исправно владао. Он и сам признаје у своме рапорту, да је изјавио Марјановићу да никоме не забрањује из лађе изаћи а овамо је заповедио *да се лађа напрасно крене*. Он при томе није дао обична сигнала, а мотори почели дизати скеле *докле су још људи улазили и излазили из лађе*. То је опет дало повода нашем полицају да зауставља капетана, да се не би когод удавио. Шта више Марјановић тврди, и ја имам узрока да му верујем, да му је капетан рекао: „ето Вам лађе па видите" а капетан то одриче, ма да је то или управо за то што је то једна од предсудних околности, која показује да је владање капетаново највише принело заплету.

Као што видите, Господине, зла воља не може се овди нигде опазити а ни намера да се присваја неко право, на које ми нарочито у садањим тешким околностима нашим, немамо времена ни да помислимо. Цео је догађај последица неспоразумљења које се изродило брзим сплетом околности, које се нису могле предвидети. Према томе изволите и ви настати да се ствари не даје важност, које она заиста нема. Од задовољења које би Аустро-Угарска од нас добила са понижењем Србије, неће се изгладити расположење у народу, за које нам је Конзул чинио чешће прекоре, ако заиста то расположење постоји. Ми смо готови да казнимо кривца, а за доказ кривице пристајемо на заједничко извиђење. Ништа се више праведно од нас може захтевати, ако се неће према Србији да покаже нерасположење, које се ни према Турцима не показује, јер кад су Турци Аустрије на сувој међи босанској летос палили и пљачкали села, ми ни смо чули да су они толику важност на те догађаје полагали, колико полажу на сваки и најмањи појав у Србији, који се може обрнути на штету и понижење наше земље.

Изволите, Господине, примити уверење мог одличног поштовања.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1195

152.

4. децембар 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговору са бароном Орцијем у вези са инцидентом са аустријским паробродом; о току конференције великих сила у Цариграду

Бр. 126, *У Бечу 4. Декембра 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Примивши Ваш прекјучерашњи телеграм тичући се немилог догађајас аустријским паробродом ишао сам бар[ону] Орцију, да му саобштим случај онако, како га влада српска схвата, и какав му исход жели дати на задовољење обе стране. Резултат разговора бијаше, да је гр[оф] Андрашиј пристао на извиђење догађаја посредством мешовите комисије, и да ће се задовољити кажњењем криваца, ако ових буде. Време а и тачнија од Кн[еза] Вредеа поднета обавештења учинила су, те, се цела ствар сад млого блажије посматра. Ја нисам пропустио, овом приликом обратити пажњу барона на обште познато у нашим пределима понашање паробр[одског] капетана, пуно претенцијозне надувености и вређајућег изазивања, које је и у датом случају морало неку улогу играти, као и на склоност публике, да против таквог понашања демонстрира. Почем, рекох, од ових слабости нису слободни ни с ове ни с оне стране Саве и Дунава најнижи органи власти, то нетреба овог рода сукобима придавати ону важност, коју би они на другом месту имали. И баш то, што се око ове ствари начинио сукоб, рекох, доказ ми је, да ни на једној страни није било разумнијег човека.

Г. Орциј рече, да гр[оф] Андрашиј нетражи, да му се Бугари издаду, но пристаје, ако би ко од њих желио, сад бити транспортиран до Галца, да се тима бесплатни превоз од стране његове владе да.

Ген[е]р[алу] Чернајеву, чујем, дозвољено је само у Кишењев, а не иначе у Русију, отићи.

Силе претресају на конференцијама у Цариграду све могуће и немогуће комбинације споразумљења, при чему ген[е]р[ал] Игњатијев с маркизом Солсберијом свако поједино питање у тесно-пријатељском договору предходно за општу седницу спрема. Колико генерал са својим предлозима далеко иде, као н. п. у захтевању

„исправке“ црногорских граница, толико је опет притом врло попустљив; то баш изазива сумњу, да је Русији оваквим маневрирањем највише до тога међутим стало, да времена добије. Ма да су генерал и маркиз досад – бар привидно – у свему сагласни били, неверује се, да ће се они подударити и у мишљењу, како се има разумевати неутралност Румуније. Г. Братијано ће у Цариграду упети се, да придобије силе и за територијалну неутралност, и у томе ће наћи подпоре понајпре и понајјаче код британских пуномоћника; но Русија је одсудно противна таквом схватању неутралности румунске територије, која је саставни део отоманског царства, и која није пар[иским] уговором добила атрибуте белгијске неутралности. Ово је за Русију утолико важније, што по свему изгледа, да она мисли Дунав пређи између Румуније и Србије, и тако рећи као у продужењу нашег рата Бугарску из Србије заузети.

Ваш телегр[афски] одговор за Јову С. примих мало пре. Он ће тим поражен бити. Пошто се с њим састанем, имаћу част обширније писати.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1197

153.

7. децембар 1876.

Јован Ристић – Кости Цукићу о ноти аустроугарског заступника у Београду кнеза Вредеа поводом инцидента са аустријским паробродом у Београду

Г. Заступнику Србије у Бечу
ПрНо 40.
7 Децембра 1876. у Београду
екс. 8 Дец. 1876.

Г. Заступниче,

Мојим писмом од 3 ов. мес. ПрНо 39 известио сам вас о догађају са параброд ом „Радецким“ онако како га представља извештај члана полиције г. Марјановића.

Данас вам шаљем копију ноте, коју ми је у тој ствари управио Кнез Вреде, као и копију мог одговора на ту ноту.

Нота аустро-угарског Агента, као што ћете видети, дели се на две половине. У првој од њих Кнез Вреде излаже догађај, према извештају капетана са „Радецког“, а у другој захтева, да му се од стране Књажевске владе даде задовољење, које је он изложио, прилажући овоме догађају важност, коју он доиста не може имати, и пропраћајући свој захтев неком врстом претње.

Као што ћете видети из мог одговора, влада Књажеска јако сажаљева овај догађај. Налазећи се у озбиљним приликама, ми ни како не желимо да положај наш отежавамо новим незгодама и заплетима са суседном нам моћном монархијом. Па стога смо и изјавили г. Вредеу да смо вољни дати сатисфакцију у захтеваној форми и одмах наредити истрагу, којом би се показао степен кривице нашег чиновника. Ова истрага чиниће се у присуству једног изасланика консулатског. Исто тако ће се сутра у присуству г. Вредеа испитати изишавши Бугари, па ако изјаве да су доиста пошли за Галац и да желе опет тамо ићи, влада Књажевска нема никаквог узрока да их овде задржава и предаће их одмах аустријској власти.

Односно примедаба, које је Аустро-угарски заступник нашао за умесно да ми учини на крају своје ноте, ја сам задржао себи право да на њих одговорим пошто се сврши истрага по овој ствари и констатује право стање њено.

Нашао сам за сходно да вас о овоме известим, ради вашег управљања.

Међутим приложена документа немојте нигде на јавност износити. Она имају да служе само за васе обавештење.

Примите, Г. Заступниче, уверење мог особитог поштовања.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1203

154.

7. децембар 1876.

Информација Јована Ристића, министра иностраних дела, Кости Цукићу о инциденту са аустроугарским мониторима испред Београда
Београд, 7 Дек. 1876.

Agent SerbeVienne
Нов несретан догађај. Данас је с града стражар наш избацио две пушке на један од два монитора аустријска који се граду примакао. Доцније су два топа с монитора избачена на град, на што су још 4 пушке избачене с града. Ја сам вечерас изјавио Конзулу сажаљење Књаза и саопштио да је командант града збачен, а министарство дало оставку да би олакшало положај Књазу и земљи. Саопштите то коме треба и одг[оворите] одма телеграфом јесу ли тиме задовољни.[7]

[Без потписа]

/Телеграм/ АС, МИД, ПО, Ф II,1876, П/5-II, Пов№ 1204

155.

8. децембар 1876.
О реаговању српског кнеза поводом инцидента са мониторима

Београд, 8. Dek. 876.
Agent SerbeVienne
Књаз је и преко свога I ађутанта аустријском конзулу изјавио сажаљење. Оставка Министарства уважена, оно продужава рад до састава нове владе.

[Без потписа][8]

/Телеграм/ АС, МИД, ПО, 1876,Ф II, П/5-II, Пов.№ 1210

156.

38/20. децембар 1876.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, да су информације о рањавању војника контрадикторне и да долази у Београд на позив српског кнеза Милана Обреновића

Беч, 8/20 Декембра, 1876
Министру Ристићу Београд.
Андраши говориће најпре с Царем – Одговор даће ми до сутра. Међутим њихово известије не наводи, да је с лаће пуцано. Шта је у ствари? Књаз ме позива у Београд; поћи ћу сходно (ваљда: сутра).

Цукић

/Телеграм/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1211

157.

13; 17. децембар 1876.
Министарство иностраних дела – Кости Цукићу, о расплету ситуације изазване инцидентом са аустроугарским мониторима

Београд, 13, Dek. 1876.
Agent Serbe Vienne
Давши захтевану репарацију због пуцања на Монитор, наши су одношаји са Аустријом остали неповређени.

[Без потписа]

Београд, 17. Дек. 1876.
Agent Serbe Vienne
Пошто су тегобе са Аустријом расправљене, Књаз је задржао садашње Министарство. Кажите Скобли, да сам за његову ствар учинио корак у Русији.

[Без потписа]

Agent Serbe Vienne
Наши су пуцали из пушака ноћу на један аустријски реморкер мислећи да је турска убојна лађа. Писао сам аустријском конзулу да ће одговорни старешина бити кажњен, а војеним властима препоручено строго уздржавати се.[9]

[Без потписа]

/Телеграми/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов. № 1218, 1222, 1276

158.

28. децембар 1876.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговору са грофом Андрашијем о политичкој ситуацији у Србији; о кретању и активностима карађорђевићеваца; о пребацивању оружја из Одесе за Босну и Херцеговину
Бр. 128, У Бечу 28. Декембра 1876.

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова

7 Телеграм је шифрован.
8 Исто
9 Телеграми су шифровани.

Господине Министре,
Вративши се 23. тек. у Беч идох одма сутрадан гр[офу] Андрашију, и предадох му писмо Његове Светлости за цара, пошто ми гроф изјави, да је цар дан пре на дуже време у Буда-Пешту одпутовао, и да ће му он сутрадан писмо тамо однети. На захтевање грофа дадох му копију писма на прочитање, и он се показа са садржајем писма задовољан.

У дужем разговору с грофом о стању Србије, о општој политичној ситуацији, о мисији г. Мариновића – наведох говор и на гласове, односеће се на поседнуће београдског града од стране Аустро-Угарске. Ма да гроф, каошто из мог телеграма знате, лудоријама новинарским (Unsinn) назва овај и подобне гласове, није то никакво јемство против опасности, да А[устро-] Угарска поседне Београд, или, што би по мом мишљењу још горе по нашу будућност било, да поседне Босну – и Херцеговину, како би јој се било од Србије или иначе довољан повод за то дао. У садашњем политичном хаосу, где трактати лако постају макулатуре и опортунитет политиком влада, могу и за обично време незнатни догађаји и случајеви бити довољан повод јачему за најзамашније мере према слабијему. Ово мишљење деле људи познајући садашњу политичну ситуацију, који страхују од сваких нових компликација ма и локалних, што ове обштем миру опасне постати могу. Г. Мариновић, који ће Вам ово писмо предати, носи Вам обавештења о садашњем политичном стању из најсвежијих извора, јер се после мене с млогима од овд[ашњих] дипломата састао, а и с гр[офом] Андрашијом ће тек прексутра у Пешти састанак имати. Његова усмена саобштења биће подпунија и јаснија, да ме ослобођавају дужности, да Вам и ја писмено о свему пространије рапортирам.

Карађорђевићевци почињу се опет мицати. Један агент њихов, који ме је у почетку ове године служио, што се из мојих извештаја може видити, јављa ми за то; а и код г. Новикова чинили су корак за своју ствар анонимним писмом. По свему изгледа, да они опет у Беч своје радилиште преносе, одакле га због строгости полиције пролетос морадоше иселити. Речени агент долази ових дана у Беч, а и ја сам за прексутра уговорио састанак с чланом полиције, у кога круг радње спада и праћење ових мутња. Ако каквих знакова о тим мутњама буде нашој власти до знања дошло, молим, да ме о томе известите.

Предао сам Ј. Скобли 1250 дук. за Деспотовићеву чету на привр[емену] признаницу; пошто од Деспотовића примим признаницу у замену за ову привремену, послаћу је, да се преда г. Наришкину, који међутим има моју квиту.

Орден сам предао г. Хиршфелду и примио сам за то поред топле захвалности уверења о готовости, да нашу ствар и убудуће живо заступа. Он ће Вам на писмо сам одговорити.

Приложено писмо ./. за полковника Молоствова предато ми је с молбом, да се као врло важно сигурном приликом адресату достави.

Г. Божидаревић-Веселицки говори ми, да има 3000 острагуша с потребном муницијом у Одеси на свом расположењу. Он је имао понајпре намеру, ове пушке усташима у Босни и Херцеговини доставити, па како је извршење те намере скапчано с великим тегобама, то ме је питао, да ли Србија потребује још пушака. Ја му одговорих, да ми можемо и још већу количину пушака с користи употребити, а и да је пренос оружја кроз Румунију лак посао. Зато Вас молим за упутство, на кога ће се пушке и за куд експедирати, – за Т. Северин или Кладово? Г. Божидаревићу обећао сам, да ћемо ми поднети трошкове транспорта и друге ситније. Овај господин одлази сад на Цетиње, по кратком тамо бављењу, вратиће се овамо да иде у Београд а отуд опет у Русију ради скупљања прилога за – рат или за сиротињу.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1237

Приредили:
др Мирослав Перишић
Јелица Рељић
др Светозар Рајак

О ОДГОВОРНОСТИ ЗА СТРАДАЊЕ НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ 6. АПРИЛА 1941.

Циљ овог рада јесте да са временске дистанце од 75 година, на основу анализе обимне архивске грађе, укаже на тростепену одговорност за потпуно уништење националног фонда до кога је дошло 6. априла 1941. године. Примарну и несумњиву одговорност сноси државни и војни врх нацистичке Немачке предвођене Адолфом Хитлером. Делимичну, далеко мању, одговорност сносе и југословенске централне и просветне власти, као и управник Народне библиотеке Србије због непредузимања благовремених и потребних активности на дислокацији највреднијих сегмената националног фонда.

У својству команданта немачке 4. ваздушне флоте генерал-пуковник авијације Александер Лер још 31. марта 1941. године издао је својим трупама наређење у коме је, поред осталог, као један од основних циљева било означено „рушење Београда нападом главних снага". За сам напад на југословенску престоницу одредио је седам ваздухопловних пукова опремљених двомоторним бомбардерима „Дорније" (Dornier Do-17), Јункерс (Junkers JU-88), Хенкел (Heinkel He-111), два пука обрушавајућих бомбардера Штука (Ju-87 Stuka), као и четири пука ловаца Месершмит (Messer-schmitt Me-109) и двомоторних разарача (Me-110). У нападу на Београд, дакле, било је ангажовано 205 бомбардера, више од стотину „штука" и 160 ловаца.

Поред тачног времена извођења ваздушног напада на југословенску престоницу, у Леровом наређењу од 31. марта, био је утврђен и процентуални однос разорних и запаљивих бомби које је требало користити. Тако су двомоторни бомбардери током првог јутарњег напада изведеног 6. априла носили између 60 и 75% разорних бомби различитих тежина, као и мине тешке 1.000 килограма које су представљале немачко тајно оружје, до тада веома ретко коришћено.[1] Проценат запаљивих бомби различитих типова у првом ваздушном нападу износио је између 40 и 25%. У наредном, показало се најжешћем, послеподневном ваздушном нападу изведеном истог дана, бомбардери су били наоружани са 40% експлозивних и 60% запаљивих пројектила. Намера је била сасвим јасна. Циљ тог налета био је да се у југословенској престоници изазове што више великих пожара који су имали да послуже додатном разарању града, али и као својеврсна испомоћ током планираних ноћних напада из ваздуха који је требало да уследе у наредним сатима. Нажалост, тај циљ био је у потпуности остварен. Управо током тог напада изведеног запаљивим гранатама у послеподневним сатима 6. априла око 15 сати и 30 минута погођено је и здање српске националне библиотеке на Косанчићевом венцу у Београду.

Према извештају нацистичког Оперативног штаба Београд је током првог дана бомбардовања нападнут укупно четири пута и то „у раним јутарњим часовима са 234 бомбардера и Штука, око подне са 57 Штука, поподне са 94 бомбардера и предвече са 99 Штука.[2] Ноћни напад изведен је у вишечасовном раздобљу између 22 сата и 30 минута 6. априла и 3 сата и 30 минута 7. априла. Према непријатељским подацима, само током првог дана ваздушних напада на југословенску престоницу бачено је укупно 218,5 тона експлозива. Током вишедневног бомбар-

1 Чедомир Јанић, *Уништење Народне библиотеке Србије у априлу 1941. године*, у: Годишњак града Београда, бр. LI, Београд 2004, 69.

2 *Извештај о ситуацији на југоистоку Команде ваздухопловства, Оперативни штаб Ic, 6-17. априла*, (видети у: Архив Војноисторијског института, Бр. рег. 14/1, кутија 37).

довања Београда страдао је 2.271 његов житељ. Потпуно је уништено 682 објекта, међу којима се налазило и здање Народне библиотеке. Знатно је оштећено 1.601 здање, док је 6.829 грађевина било оштећено у мањој мери. Страдало је око 50% стамбеног фонда. Услед последица напада знатно су биле оштећене електрична, водоводна, канализациона и телефонска мрежа. Само током 6. априла, услед последица сталних бомбардовања и у страху од разорних ваздушних напада, град је напустило око 150.000 житеља што је представљало скоро половину укупне популације главног града која је тада бројала око 350.000 људи.[3] Стога је Београд наредног дана одавао утисак разорене и пусте вароши.

По свим својим карактеристикама, као и по стравичним последицама вишедневни ваздушни напад на Београд представљао је ратни злочин против цивилног становништва, материјалних добара и културног наслеђа.

Важно је нагласити како је главнокомандујући бомбардовањем Београда Александер Лер у то време иза себе имао већ неколико великих ратних „успеха" међу којима су били и страховити ваздушни удари на Варшаву 1939. године. Овај елитни немачки официр аустријског порекла вишеструко је био повезан са државом и народом чији је главни град, Београд, бестијално бомбардовао током више дана.[4] Тим пре је одлука да се уништи Народна библиотека, као и њена реализација, вредна посебне анализе.

Након слома нацистичке Немачке генерал-пуковник авијације Александер Лер предао се британским трупама које су га изручиле властима државе на чијој је територији починио највеће ратне злочине. Током сведочења које је дао официрима Народно-ослободилачке војске Југославије почетком маја 1945. године у месту Купинец код Загреба Лер је нагласио како му је лично Хитлер издао наређење да се Београд разруши. „У првом налету требало је да срушимо Народну библиотеку, па тек онда оно што је за нас војнички било интересантно", казао је том приликом Лер. На питање југословенских официра зашто баш Народну библиотеку он је одговорио: „Зато што је у тој установи сачувано оно што је вековима чинило културни идентитет тог народа."[5]

Том изјавом отклоњена је и последња сумња у мотиве и разлоге политичког и војног врха нацистичке Немачке за планско уништење српске националне библиотеке до кога је дошло у поподневним и вечерњим сатима 6. априла 1941. године.

Поштујући правни принцип по коме *Forum patriae victimae* може бити надлежан да суди, југословенски војни суд са седиштем у Београду спровео је суђење и изрекао пресуду у виду смртне казне генерал-пуковнику авијације некадашње нацистичке Немачке Александеру Леру која је и извршена стрељањем у Београду.

Узроци уништења националног фонда могу се јасно дефинисати у неколико нивоа. Најпре, примарну и највећу одговорност носи политички и војни врх нацистичке Немачке, фашистичке Италије и држава њихових савезница које су, без објаве рата, отпочеле оружана дејства против Краљевине Југославије вишедневним бомбардовањем њеног главног града. Такође, одговорност делом сносе и министри просвете Краљевине Југославије који су током дугог низа година у континуитету игнорисали више пута поновљене иницијативе, ургенције и апеле управникâ Народне библиотеке да се приступи подизању наменског здања за потребе те установе културе, односно да се обезбеде неопходни услови за чување националног фонда. Истовремено, делимичну одговорност имају управник Драгослав Илић и особље Народне библиотеке због одређених пропуста учињених у данима непосредно пред избијање ратних дејстава, као и током самог бомбардовања.

Одговорност политичког и војног врха наци-

3 *Извештај Техничке дирекције општине града Београда*, (видети у: Историјски архив Београда, УГБ, ТД, бр. 3388).

4 Александер Лер рођен је 1885. године у Турну-Северину у данашњој Румунији. По оцу је био Немац, а по мајци Рус. Одлично је говорио немачки, руски, румунски, француски, српски, хрватски и мађарски језик. Школовао се у Темишвару, Панчеву, Кошицама и Бечу. Остварио је запажену официрску каријеру у оквирима аустријске војске, а потом и Вермахта. Предат је југословенским снагама у мају 1945. године. Суђено му је за ратне злочине. Осуђен је на смртну казну која је извршена стрељањем 27. фебруара 1947. године у Београду.

5 *Страдање Народне библиотеке Србије 6. априла 1941*, [каталог изложбе], Београд 1991, 25-26.

стичке Немачке за уништење националног фонда примарна је и несумњива.

О томе да је изненадни оружани напад на Краљевину Југославију, изведен почев од 6. априла 1941. године, за циљ имао не само њен војни пораз, већ превасходно потребу да се сурово и без милости казни држава и њени грађани који су свега неколико дана пре тога јавно и недвосмислено на својеврстан начин поништили приступање Југославије „Тројном пакту" указују бројни историјски извори.

Канцелар нацистичке Немачке Адолф Хитлер од својих најближих сарадника захтевао је да се синхронизовани напади са копна и из ваздуха на Краљевину Југославију и њен главни град изврше „немилосрдном оштрином у муњевитој операцији". Рат против Срба требало је спровести „без милости".

Непосредно одговоран за вишедневно бестијално бомбардовање Београда је немачки генерал-пуковник авијације Александер Лер који је, поновимо то и овога пута, још 31. марта 1941. године својим трупама издао наређење у коме је, поред осталог, као један од основних циљева било означено „рушење Београда нападом главних снага".

Како бисмо дошли до релевантних података и оцена у вези са током, начином и карактером вишедневног априлског бомбардовања Београда 1941, као и уништења здања и збирки Народне библиотеке значајно је пратити ток вишемесечне истраге и деветодневног суђења које су југословенске власти спровеле против генерал-пуковника авијације Александера Лера и још неколико високих нацистичких немачких официра у раздобљу од маја 1945. до краја фебруара 1947. године.

Након што је у првим данима маја 1945. године генерал-пуковник авијације Лер био предат југословенским војним властима од стране Британаца први исказ, како смо већ представили, дао је у месту Купинец у близини Загреба. Садржај тог исказа од изузетног је значаја за утврђивање непосредног повода и одговорности за потпуно уништење Народне библиотеке.

Пошто је крајем истог месеца пребачен у Београд и смештен у некадашњи злогласни концентрациони логор на Бањици, Лер је 24. маја дао први званични исказ пред истражитељима. О томе сведочи „Записник о саслушању ратног заробљеника немачког генерала Александера Лер-а, састављен 24. маја 1945. у канцеларији логора Бањица - Београд".

Очито у потпуности свестан да више није могао избећи темељну истрагу и суђење за почињене ратне злочине на територији некадашње Краљевине Југославије, Александер Лер учинио је све што је било у његовој моћи да минимизира карактер оружаних дејстава, посебно у случају вишедневног бомбардовања Београда, као и своје личне улоге и одговорности у тим догађајима.

У уводу свог првог исказа Лер је сведочио о припремама за напад на Југославију. „Када се 25. марта Југославија прикључила тројном пакту, дошао сам 26. марта у Софију са својим штабом, јер сада је требало да почне рат са Грчком. Када је следећег дана 27. марта, у Југославији дошло до преврата, позван сам изненада за Берлин где сам примио заповест од маршала Рајха Геринга да припремим ваздухопловни рат против Југославије. У првом разговору са Герингом није ми још био познат термин (датум) почетка рата против Југославије, али ускоро потом примио сам у Бечу писмену заповест, у којој је почетак операција утврђен за 6. април. Морао сам сада своје ваздухопловне јединице у Бугарској прегруписати и то уместо према југу, сада према западу. Осим тога морао сам да припремим организацију на земљи за већ раније поменуте три импровизиране ваздухопловне команде (Арад-Беч-Грац). Ове јединице су најхитније пребачене из Африке и са Атлантика. Заповест за бомбардовање Југославије а нарочито Београда примио сам – уколико се сећам – два дана пред напад. Односне заповести су дошле лично од маршала Рајха Геринга. За Београд су објекти прецизирани и то: уколико се сећам: Краљевски двор (Дедиње), Министарство војске и морнарице, зграда генералштаба, радио-станица, жељезничка станица, електрична централа. Нисам имао наређење за бомбардовање објеката, који нису ратни, и цивилног становништва, а оваква (наређења) нисам ни издао. У то време

боравио сам у Бечу и издавао сам одатле своје наредбе. Касније сам сазнао од тадашњег немачког војног аташеа у Београду, приватним путем о јачини дејстава бомбардовања Београда. До 16. или 17. априла боравио сам у Бечу и онога дана када је југословенска армија капитулирала [18. април], одлетео сам за Софију, у циљу даљег вођења рата против Грчке. На југословенској територији нисам се бавио током целог трајања рата против Југославије, осим кратког боравка на аеродрому у Загребу и доцније – на путу за Софију – на аеродрому у Земуну.

Сматрам важним да поменем, да се у међувремену, између свршетка рата у Пољској и почетка рата на Балкану, одиграо рат на Западу. У овоме ја лично нисам учествовао.

А познато ми је, што је уосталом и опште познато да се на Западу у међувремену развио врло жив рат у ваздуху, у коме су оба ратна противника прешла и на бомбардовање градова и објеката који нису важни за вођење рата, тако да се у време рата на Балкану ово већ могло сматрати обичним.

У првом разговору са маршалом Рајха Герингом, пре рата са Југославијом, примио сам у погледу моје ваздухопловне флоте горе већ поменуте наредбе као и заповест да се југословенско ваздухопловство што је пре могуће искључи из борбе.

Појединости у спровођењу повереног ми задатка остављене су мени."[6]

Садржај већ овог првог званичног исказа генерал-пуковника авијације Лера умногоме указује на његову намеру да другачије представи карактер и обим бомбардовања Београда у односу на оно што се заиста догодило. Наиме, он је нагласио како се циљ бомбардовања југословенске престонице искључиво односио на неутралисање здања у којима су се налазила седиште владара, Народна скупштина, Министарство војске и морнарице, средстава јавног информисања, као и инфраструктурни капацитети. Нажалост, реалне последице бомбардовања Београда у потпуности су потрле његове тврдње што је посебно дошло до изражаја у наставку истраге и током самог суђења које је спроведено пред Војним судом за град Београд.[7] Суђење је одржано у седишту Извршног народног одбора Београда у Узун-Мирковој улици у коме се данас налази Југословенска кинотека.[8]

Убрзо је генерал Лер, суочен са доказима и бројним сведочењима очевидаца, у своју тактику одбране укључио и питање да ли је Београд, осим што је званично био проглашен за „отворени град", то заиста и био.

Наиме, свега неколико дана уочи избијања непријатељстава, свесни да више није било могуће избећи сукоб са нацистичком Немачком и фашистичком Италијом, чланови Министарског савета Краљевине Југославије којим је председавао армијски генерал Душан Симовић донели су 3. априла 1941. године одлуку којом су југословенску престоницу прогласили за „отворен град". По међународном ратном праву то је подразумевало да Београд не би био брањен, као и да није могао бити предмет војног напада. Такође, проглашење неког насељеног места за „отворени град" подразумевало је да се у њему не налазе војне јединице нити војне установе што се у случају Београда, нажалост, није догодило. Шта више, на основу Наредбе бр. 1 коју је 1. априла 1941. године потписао председник Министарског савета Краљевине Југославије армијски генерал Душан Симовић била је забрањена евакуација Београда што је, касније се показало, делимично допринело обиму страдања цивила, материјалних добара, непокретног и покретног културног наслеђа.

Заснивајући своју одбрану на тврдњи да југословенска престоница суштински није била „отворени град", генерал Лер више пута током суђења истицао је да би уколико би се наредило да се бомбардује читав град онда то био терори-

6 Архивска грађа у вези са истрагом и суђењем немачком генерал-пуковнику авијације Александеру Леру чува се у Војном архиву у Београду (грађа није архивистички сређена).

7 Након вишемесечне истраге суђење генерал-пуковнику авијације Александеру Леру и групи високих нацистичких официра отпочело је 5. фебруара 1947. године пред Војним судом за град Београд. Судским већем председавао је капетан др Вуко Гучетић. Чланови Судског већа били су мајор Милан Радовановић и капетан др Фридрих Давид. Суђење је трајало девет дана. Окончано је 16. фебруара изрицањем пресуда. Генерал-пуковник авијације Александер Лер осуђен је на смртну казну стрељањем која је извршена 27. фебруара исте године у Београду.

8 Јово Поповић, *Вјешала за генерале*, Загреб 1987, 7.

стички напад, али са неподесним оружјем.

Одбацујући тврдњу тужиоца да је главни град Југославије био „отворен град" генерал Лер је карактер и обим бомбардовања Београда правдао тиме како је он био легитимна војна мета услед тога што југословенске власти нису спровеле демилитаризацију своје престонице и што су је активно браниле током вишедневних ваздушних и копнених борби.

У прилог своје тврдње да Београд није био „отворен град" генерал Лер је наглашавао како то није било могуће пошто је у Другом светском рату био само један отворен град, а то је био Рим. Да би неки град могао бити проглашен као отворен град према међународном праву изискује се да он буде испражњен не само од војске него и свих војничких установа и канцеларија и да не буде брањен, а то није био случај са Београдом, пошто се тамо налазило Министарство војске и морнарице.

Како је током суђења у више наврата прецизно наводио шта су били циљеви бомбардовања Београда, генерал Лер је одбацивао доказе о томе да су се најтеже последице бомбардовања виделе управо у уништавању цивилних циљева, културних добара и страдању житеља престонице. Према подацима који су представљени током суђења, од последица бомбардовања Београда страдао је 2.271 житељ, док највећи део тзв. војних циљева није био уопште погођен или је био само делимично порушен.

У сегменту оптужнице која се односила на избијање оружаног сукоба и бомбардовање Београда генерал-пуковник авијације Александер Лер одбацио је и тврдње о томе да је напад извршен изненада. Указао је на то како су већ око поноћи 5. на 6. април увелико биле вођене борбе на југословенско-аустријској граници, као и да је југословенски војни аташе у Берлину пуковник Владимир Ваухник благовремено, још 28. марта, односно 1. априла, упозорио своје власти на наступајући напад на Краљевину Југославију. Тиме је покушао да део одговорности за страдање људи, материјалних и културних добара свали на југословенске власти и оружану силу које су, по њему, благовремено биле у поседу информација о нападу.

Ток суђења, бројни докази и изјаве сведока, недвосмислено су, међутим, указивале да је вишедневни ваздушни напад на Београд имао карактер ратног злочина о чему је сведочио и садржај записника са састанка одржаног 27. марта 1941. године током кога је Адолф Хитлер изричито наредио да се Југославија нападне без објаве рата. Саставни део истог документа била је и злогласна „Наредба бр. 25", потписана од стране самог канцелара Хитлера, у којој је писало: „Главни град Београд има се разорити данонoћним нападима ваздухопловства у таласима".[9]

Свесно кршећи одредбе међународног ратног права[10] и Бријан-Келоговог пакта које су забрањивале напад на насељено место које је прглашено „отвореним градом", политички и војни врх нацистичке Немачке донео је и реализовао одлуку која је за циљ имала потпуно разарање југословенске престонице.

Бивајући током истраге и суђења често контрадикторан у изјавама, генерал Лер негирао је и да је видео наређење Оперативне команде Вермахта да се Београд има уништити, као и да је лично издао наређење које је подразумевало разарање Београда. Тврдио је како тај документ није видео. Друго, говорио је, да би то са стручног становишта био нонсенс. Са средствима које је имао на располагању, апострофирао је, морало би четири дана да траје бомбардовање Београда, да би се тај циљ постигао. Нажалост, бомбардовање Београда заиста је трајало више дана и било је веома интензивно. Такође, у једном тренутку генерал Лер је током исказа пред судом казао како су „терористички напади у случају када се авијатичарима дају запаљиве бомбе и бомбе које стварају потресе. Моји су пилоти имали само бомбе за разарање тврдих циљева."[11] Тиме је свесно изговорио неистину будући да га је демантовао садржај наредбе од 31. марта 1941. године, коју је лично издао својим потчињеним

9 Из завршне речи тужиоца на суђењу генерал-пуковнику авијације Александеру Леру и групи нацистичких официра (Војни архив, Београд; Фонд Војног тужилаштва – Војни суд за град Београд; архивистички необрађена фонд).

10 Тзв. Хашке конвенције; „Конвенција о законима и обичајима рата на копну", поред осталог, забрањује бомбардовање небрањених градова.

11 Јово Поповић, *Вјешала за генерале,* Загреб 1987, 25.

ваздухопловним трупама, а која се односила на задатак да се Београд разруши у вишекратним ваздушним ударима. Нажалост, Судско веће, као ни тужилац потпуковник Звонимир Острић, током читавог суђења нису били у поседу те информације што је Лер вешто искористио како би покушао да прикрије истину о карактеру и последицама вишедневних ваздушних удара на Београд.

О разарајућем бомбардовању града на својеврстан начин сведочио је и назив саме војне операције која је подразумевала вишедневни ваздушни напад на југословенску престоницу - *Strafgericht* (нем. *Страшни суд*).

Фелдмаршал Евалд фон Клајст потврдио је, током суђења које је одржано у Београду, ту трагичну чињеницу речима како је ваздушни напад на Београд 1941. године имао првенствено политичко-терористички карактер и није имао ништа заједничко са ратом. То бомбардовање из ваздуха, нагласио је Фон Клајст, било је ствар Хитлерове сујете, његове личне освете.

Свесно прикривајући чињенице и доказе који му нису ишли у прилог, вешто користећи то да Судско веће и тужилац нису били у поседу свих релевантних писаних доказа и сведочанстава, генерал Лер током деветодневног суђења за почињене ратне злочине ниједном није поменуо Народну библиотеку у Београду и њено уништење. Нажалост, то нису учинили ни чланови Судског већа, као ни тужилац. Током читавог суђења питање уништавања покретне и непокретне културне баштине ниједном није било предмет пажње учесника овог процеса. Тако је пропуштена јединствена и историјска прилика да се овај злочин и формално-правно утврди као ратни злочин и санкционише у складу са нормама међународног права и националног законодавства.

Услед пропуста југословенских војно-судских власти Александер Лер није био оптужен, нити осуђен због уништавања Народне библиотеке у Београду. Иако до данас нико није одговарао за овај несумњиви ратни злочин историјски извори омогућавају нам да укажемо на непосредно одговорне. У том смислу треба се подсетити чињенице да је објекат Народне библиотеке погођен запаљивим пројектилима, као и да је сам генерал Лер приликом исказа датог почетком маја 1945. године у Купинецу код Загреба недвосмислено указао на налогодавца наредбе да се уништи српска национална библиотека, као и на мотиве за извршење тог злочина. Историја је уписала имена Адолфа Хитлера, као налогодавца, и Александера Лера, као организатора и извршиоца тог гнусног (зло)чина. И док је Адолф Хитлер 30. априла 1945. године извршио самоубиство у свом берлинском подземном скровишту, дотле је немачки генерал-пуковник авијације Александер Лер због учињених бројних ратних злочина осуђен од стране Војног суда за град Београд на смртну стрељањем која је, упркос молби за помиловање, извршена 27. фебруара 1947. у Београду. [12]

Одговорност југословенских власти за уништење националног фонда налази се, пре свега, у континуираном игнорисању неопходности да се Народној библиотеци у Београду обезбеди наменски грађен објекат, односно да се предузму одговарајуће мере за физичку заштиту фонда од опасности изазваних елементарним непогодама, природним катастрофама или оружаним сукобима.

Посебно треба указати на игнорантски однос министра просвете Божидара Максимовића који је ту дужност обављао у раздобљу између 1929. и 1932, као и 1939. и 1940. године. Важио је за дворског радикала и брутално се обрачунавао са противницима монархије и централистичког уређења државе посебно у периоду између 1924. и 1927. године када је обављао дужност министра унутрашљих послова. Чињеница да је некадашњи министар полиције, познат по политици „чврсте руке" због које је добио надимак „Божа Кундак", био именован за министра просвете говорило је о свести тадашње југословенске политичке елите о значају образовања, културе и науке. Стога не треба да чуди његов однос према Народној библиотеци који се огледао у потпуној невидљивости те установе за ресорно министарство. Иронијом судбине, након бега из земље 1941. године Максимовић је жи-

12 Архив Југославије, 15, Ф-41-427.

вео у Сједињеним Америчким Државама, док је једно време радио и у Конгресној библиотеци у Вашингтону.

Након Божидара Максимовића дужност министра просвете у раздобљу краћем од једне деценије обављали су политичари попут Драгутина Којића, Раденка Станковића, Илије Шуменковића, Стевана Ћирића, Драга Марушића, Добривоја Стошовића, Димитрија Магарашевића, Богољуба Кујунџића, Антона Корошеца, Михе Крека и Милоша Трифуновића. Чињеница да је чак дванаест лица обављало одговорну дужност министра просвете у деценији која је претходила избијању Другог светског рата на територији Краљевине Југославије у довољној мери говори сама за себе о могућностима које су стајале на располагању националној библиотеци у смислу решавања основних инфраструктурних, стручних и безбедносних проблема са којима се суочавала. Стога је одговорност за стање у којем је Народна библиотека дочекала избијање Другог светског рата на тлу Краљевине Југославије, односно за трагичне последице настале услед вишегодишње небриге државних власти и на најодговорнијим личностима које су имале моћ одлучивања у Министарству просвете.

Одговорност управника и особља Народне библиотеке терцијална је по значају и последицама (не)чињења. Најпре, треба указати да су овлашћења и могућности за деловање управника Народне библиотеке Драгослава Илића, као и његових малобројних сарадника биле веома ограничене у датим околностима.

Пре него што се осврнемо на евентуалну одговорности самих запослених у националној библиотеци потребно је да укажемо на континуиран напор управника и свега особља на брзи о националном фонду у складу са расположивим логистичким, инфраструктурним и финансијским могућностима.

Управник Народне библиотеке Драгослав Илић, као и његови претходници Јован Н. Томић и Милош Л. Зечевић, у више наврата обраћали су се ресорном Министарству просвете предлажући и апелујући да се приступи изградњи наменског објекта за потребе дугорочног смештаја те установе. Услед изостанка позитивне реакције централних државних власти они су тражили да се омогући темељна санација објекта, као и спровођење активности на постизању одговарајућих безбедносних стандарда у контексту чувања грађе. Нажалост, ниједна од ове две иницијативе и захтева није наишла на позитиван одјек у Министарству просвете. Једина, континуирана реакција, представљала је вишегодишње ћутање државне администрације које је сасвим јасно и врло гласно говорило о изостанку објективних и стручних приоритета у том органу власти.

Након трагичних априлских дана 1941. године покренуто је питање одговорности за страдање Народне библиотеке у Београду и националног фонда. Убрзо се и у јавности почело постављати то питање те је управник Народне библиотеке Драгослав Илић 24. јула 1941. године квислиншком Комесаријату Министарства просвете упутио исцрпан извештај о томе како је изгорело здање у коме је било седиште те установе, као и целокупан национални фонд.[13]

Након општег осврта и одељака који су се односили на здање Народне библиотеке, борбу за зграду, почетак Другог светског рата и припреме за евакуацију најдрагоценијег дела националног фонда управник Илић је веома детаљно у свом извештају описао дешавања у раздобљу од 27. марта до 6. априла 1941. године.

Указујући на активности које је особље националне библиотеке, са њиме на челу, предузимало како би се од потенцијалног оштећења или потпуног уништења сачувао национални фонд управник се посебно детаљно осврнуо на догађаје који су обележили 6. април.

„Тога несретног јутра били смо у Библиотеци још у 6,30 изјутра г. Ђорђе Радојичић и ја, затим служитељи. У 8 или 9 сати требало је да дођу војници да товаре. Место њих дошли су авиони.

Под кишом бомби г. Радојичић је отрчао у Министарство војске да тражи брата и камионе за Библиотеку, али се није вратио. Ја сам остао да чекам. Били смо четири служитеља и ја, затим жена и деца домаћина зграде, који је био мобилисан.

13 Архив Србије, МПс, XLVI, 263, 1941.

Нисмо имали где да се склонимо, већ у улазном трему Библиотеке. У току бомбардовања тражили смо да нас прими Патријаршија да пренесемо нешто ствари. Нису хтели да нас пусте.

Остао сам са службеницима у Библиотеци док се око 9 није извршило бомбардовање. Моји службеници отрчали су да се јаве Команди. Ја сам отишао кући да видим шта је са мојима. Пошто сам их упутио да беже на Пашино брдо, вратио сам се натраг. Тражио сам Министарство – отишло, Мобилизациони одсек – отишао, управника Држ. штампарије, отишао. Библиотека није била погођена, само су избијени прозори и унутрашња врата од блиских експлозија. Нико није долазио. Отишао сам да тражим Општину, Команду места, нигде никог. Преко целог дана бомбардовања су ме затицала на улици, склонио сам се где сам могао.

И после оног најјачег бомбардовања од 15,30 по подне до 18 часова, Библиотека је била читава. Обишао сам је тада последњи пут. Потражио сам склониште за ноћ, јер нисам могао остати ни у свом стану. Преко ноћи од 10 часова почело је поновно бомбардовање које се наставило и у понедељак. Те ноћи погођена је и Библиотека и изгорела.

Ово је цео ток догађаја. Ја не знам шта је још могло да се ради под оваквим околностима? Без средстава, без људи, остављени од Министарства просвете, од војске, од власти у Београду морали смо пропасти. У току дана 6. априла гледао сам како гори Аграрна банка,[14] Позориште[15]– никаквих средстава за гашење..."

Драгоцени извештај управника Музеја Српске цркве др Радослава Грујића пружа важне податке о самом уништењу Народне библиотеке. Музеј се тада налазио у Богојављенској улици број 8 (садашња Кнеза Симе Марковића). Као и у случају Народне библиотеке највеће драгоцености овог музеја биле су благовремено запаковане у специјалне кутије и сандуке. Управник Грујић је, за разлику од управника Илића, поред драгоцености које су му биле поверене на чување остао дању и ноћу, с једним службеником, за цело време бомбардовања, 6. и 7. априла, као и још десетак дана после тога – све до доласка немачке војске у Београд.

Један детаљ из Грујићевог извештаја је посебно значајан и у контексту разматрања могућности које су можда могле довести до спасавања националног фонда.

„За време једног од најжешћих бомбардовања око четири сата после подне,[16] осетио сам у свом склоништу, у подруму Музејске зграде, необично јак тресак и у исто време потрес целе зграде нада мном, те сам одмах излетео напоље. Ту сам с фронталне стране, опазио једну упаљену бомбу, где се распрскава на стази пред самом зградом. Одмах сам прискочио њој и засуо је песком и шљунком са стазе као и почупаном травом са сквера поред ње.

Зграда Аграрне банке спаљена 1941. године

Како је одмах по том наишао нов талас бомбардера, морао сам се повући у склониште, а када сам поново изашао, видео сам да је ватра упаљене бомбе, коју сам засуо песком утуљена, али да на неколико метара од ње, код саме спољашње стране баште у којој се налази зграда Црквеног музеја лежи, куршумима митраљеза изрешетан, велики бомбни шаржер и око њега избројао сам 20 упаљивих бомби, од којих, на срећу, ниједна није била упаљена (те су бомбе доцније прегледале немачке војне власти, забележиле њихове бројеве, и као безопасне оставиле их Музеју). Врло је вероватно, да је у исто време, као и у

14 Зграда некадашње Аграрне банке на данашњем Тргу Николе Пашића. У њој се сада налази Историјски музеј Србије и Министарство културе и информисања.

15 Народно позориште.

16 Време када је запаљивим пројектилом погођена и Народна библиотека која се налазила у суседству.

башту Музеја пала упаљива бомба и на Народну библиотеку, која се налазила скоро у непосредном залеђу Црквеног музеја на Косанчићевом венцу бр. 12. Ово претпостављам стога, што се ускоро пошто се спустио сутон, опазила прво зажареност неба од стране Косанчићевог венца, затим је све већи пламен који се целе ноћи све више разбуктавао и врло високо дизао, сваки час повијан ветром према Музеју и језиво осветљавао цео крај око мога склоништа. Како је снага огња, међу варницама, високо дизала и многе упаљене листове хартије и разбацивала их по башти Музеја, уверен сам био да гори неко складиште папира или књига. Али сам целе ноћи још тешио се мишљењем да то није Народна библиотека него склониште Графичког одељења Државне штампарије, које лежи на Косанчићевом венцу бр. 19, мало укосо према бившој Народној библиотеци.

Целу ноћ пробдио сам више у бризи шта гори и од опасности од огромног разбешњелог огња у непосредној близини мога Музеја, него од бомбардовања; а ујутро одмах, чим су мало изгубили се тешки звуци бомбардера и штука, провукао сам се до Косанчићевог венца да се осведочим шта гори, морен непрестано тешком слутњом да ипак можда огањ није захватио Народну библиотеку, која крије ненадокнадиво благо нашег духовног живота у прошлости.

И готово као окамењен стао сам, кад сам угледао да не гори Графичко одељење Државне штампарије, него баш Народна библиотека. – То су ми били најтежи тренуци које сам преживео током целог бомбардовања Београда!"[17]

Сведочанство др Радослава Грујића, упућено 30. септембра 1941. године, Комисији квислиншког Министарства просвете за утврђивање узрока пропасти Народне библиотеке, од прворазредног је значаја за непосредан увид у трагичне поподневне сате недеље, 6. априла.

Као и у случају Народне библиотеке, Музеј Српске цркве био је предмет бомбардовања запаљивим пројектилима током најжешћег ваздушног удара који је трајао од 15 сати и 30 минута до око 18 сати тога дана. У дворишту Музеја Српске цркве, том приликом, одјекнуо је један снажан тресак за који се потом испоставило да потиче од удара једне запаљиве бомбе. Правовременом акцијом управника Музеја Српске земље др Грујића тај пројектил је спречен да експлодира једноставим набацивањем песка и земље на њега, баш како је посебно упутство о дејствовању у случају ваздушних напада запаљивим средствима и препоручивало. Осим тог пројектила управник Грујић у непосредној близини самог здања Музеја уочио је и бомбни шаржер са око двадесет запаљивих пројектила од којих, на срећу, ниједан није био активиран.

У исто време, свега неколико десетина метара даље, у Народној библиотеци одвијала се слична ситуација. Око 15 сати и 30 минута здање националне библиотеке било је погођено једном запаљивом бомбом и то у делу мансарде насупрот зграде на адреси Косанчићев венац број 17. Ипак, очевидац инжењер Сава Величковић приметио је да се део крова благо пушио, али да још увек није било пожара те да је дим који се појавио био је слаб и да пламена тада није било.

Иако су се у здању Народне библиотеке на прецизно распоређеним местима укључујући ту и поткровље налазила средства за гашење пожара, као и песак и креч које су београдске власти уочи избијања непријатељстава у два камиона допремиле у саму установу, ништа се није десило будући да је објекат био празан. Наиме, током тог ваздушног удара у згради Народне библиотеке није се налазио управник, нити било ко од библиотекара и служитеља. Здање је било сабласно празно.

Тај несрећи развој догађаја непосредан је узрок уништења националног фонда. Као што је познато, било је потребно да се пројектил затрпа мањом количином песка или земље како би био у потпуности неутралисан. Да је, као што је то био случај са Музејем Српске цркве, у Народној библиотеци био макар један члан особља запаљиви пројектил који је погодио угаони део мансарде могао се без већих тешкоћа у потпуности неутралисати. Нажалост, као што је познато, здање на Косанчићевом венцу број 12 било је празно током више сати. То је резултирало активирањем пројектила и иницирањем пожара

17 АС, МПс, XLVI, 263, 1941.

који се постепено ширио током наредних сати. Ни тада није било прекасно да се он локализује и угаси, али то није имао ко да учини. Чак и у случају да су то намериле да учине суседи, у томе су биле спречене чињеницом да је објекат Народне библиотеке био закључан.

У питању је очигледан пропуст управника Народне библиотеке Драгослава Илића и његових сарадника. Управник се, поред осталог, огрешио и о одредбе Наредбе министра просвете Милоша Трифуновића од 3. априла 1941. године којом је било утврђено да су руководиоци националних установа културе у обавези да остану у институцијама и у случају непријатељског напада, као и да морају именовати лица која би их замењивала у случају да привремено морају да их напусте.

Управник Илић је 6. априла 1941. године и наредних дана у више наврата напуштао своју дужност и објекат Народне библиотеке без да је сарадницима издао одговарајуће наредбе. Такође, исти пропуст учинили су и сви припадници особља Народне библиотеке који нису били на својим радним местима и тако створили услове за неутралисање опасности од запаљивих пројектила, односно избијања пожара. Из овога треба изузети део војно способног особља, укључујући ту и домаћина зграде, који су раније били мобилисани.

Упоређивањем садржаја извештаја Драгослава Илића и др Радослава Грујића, као и сведочанстава очевидаца страдања Народне библиотеке попут инжењера Саве Величковића може се закључити да део извештаја управника Илића у коме је он указивао како библиотека није била погођена до 18 сати 6. априла, када ју је он напустио, не одговара истини. Исти је случај и са тврдњом служитеља Милије Радојевића који је дао исказ по коме је здање Народне библиотеке напустио тога дана око 18 сати и 30 минута.

На овом месту цитираћемо и делове извештаја који је Комисији квислиншког Министарства просвете за утврђивање пропасти Народне библиотеке 3. октобра 1941. године поднео дугогодишњи библиотекар Народне библиотеке историчар Ђорђе Сп. Радојичић који је у периоду састављања извештаја од квислиншких власти већ био именован за вршиоца дужности управника Народне библиотеке.

„Ја се бавим српском историјом. Знам добро како је стечено све ово што имамо и због тога осећам да ми је најсветија дужност да и сам учествујем у одбрани, колико могу и колико сам способан. [...] После 27. марта управнику сам у више маховао говорио да треба да одреди ко ће остати у Библиотеци. Управник је знао да ја нисам војни обвезник, наравно у прво време, пре ратних ревизија одлука о ослобођењу. Било је природно да мене одреди за чувара, мене и служитеља Милију Радојевића, ратног инвалида, који је такође био ослобођен војске. Ја му нисам могао то предложити. Београд је оглашен за слободан град. Изгледало је да неће бити бомбардован. Библиотека, бар главни и најважнији њен део, биће у Манастиру Благовештење, у релативној сигурности. Ако ја тражим да будем с Библиотеком, значило би да желим да се склоним од опасности. Нисам то никако хтео. Управник ми није одређивао дужност у Библиотеци за време рата. Знао је за мој договор с братом и одобравао га је у разговорима са мном. Тако сам ја пошао с братом. По братовљевој жељи мајор г. Алексић је у своме сопственом аутомобилу 6. априла после 12 ч. повезао за Ваљево мене и братовљевог таста, г. Милутина Лазаревића, пуковника у пензији, који је такође желео да тражи одобрење да ступи на војну дужност. 7 априла смо пошли за Краљево и истога дана тамо стигли. 8. априла смо били у Краљеву. 9 априла је било јасно да је капитулација неизбежна. [...]

Чим се почело да мути у свету, стао сам да наваљујем на управника г. Илића да радимо на обезбеђењу Библиотеке. Библиотечка зграда била је стара, посустала и веома оптерећена. У скоро непосредној близини био је Земунски мост. Ја сам стално мислио на опасност која прети Библиотеци од тога Моста. Кад почне рат, мост ће бити бачен у ваздух а с њим заједно пропашће и Библиотека. Требало је нешто предузети. На зидање нове зграде није се могло ни мислити. У временима пред рат не зидају се библиотеке. Не би се стигло ни да се доврши зграда. Пре ратних олуја предлагао сам да се влади упути молба за зидање нове зграде и да је потпишу сви науч-

ници, књижевници и други угледни људи. Нудио сам се да ја скупљам потписе. Предлог сам више пута понављао. У један мах сам намеравао да тај план изведем сам, као приватна личност. На моје питање, управник ми је одговорио да би таква акција била у супротности с мојим чиновничким дужностима. Такав одговор је имао значење забране. Библиотека је била у опасности и у миру. Од стручних комисија зграда је оглашена више пута као склона паду. Опасност је претила и са других страна. На мансарди су становали служитељи, један чак са малом децом. Мансарда је саграђена од цигле и дрвеног материјала. Ту су били магацини несређених новина. Морао сам доказивати да је електричне жице неопходно изолирати. У томе сам успео. Али нисам успео да убедим управника, да је опасно да у једној соби на мансарди буде пећ, чији чункови вијугају кроз многе просторије док дођу до димњака. Залуд је свако тобожње обезбеђење; чункови, иако дупли, загревају се и могу лако да запале греде поред којих пролазе. Управник је изгледа веровао да кад се не мисли на несрећу тада она и не долази. Спокојно је излазио на сусрет свима молбама чиновника и других лица и установа. Чиновници траже да због израде библиографија износе из зграде најновије бројеве новина и часописа, и то не по неколико бројева него све што дође; добијају одобрење и они то чине, и не дајући реверсе (уосталом, то би било и неизводљиво). У намесништву дођу на идеју да из новина исецају чланке о пок. краљу Александру. Даје им се други примерак новина и он наравно пропада. У таквом раду управника затичу дани приближавања ратних вихора. Опасности за Библиотеку безброј пута се повећавају. Управник напише по који акт, управо нареди да се напише (јер он у последње доба није сам састављао ни годишње извештаје Академији наука), и на томе се сврши његово старање за Библиотеку. Све предлоге дочекује унапред решен да их не усвоји или бар ништа по њима да не ради. Он је наредбодавац, он је веза са Министарством, без њега ништа не вреди ни смишљати ни предузимати. Видим да сам му досадан својим предлозима и својом ненадлежном забринутошћу. Почиње да тражи друге сараднике и за ствари за које је био упућен на мене. Покреће лист који треба да доноси чланке из науке, али самном о томе не говори. На неколико дана пре давања у штампу првог броја тражи од мене чланак. Дајем га због Библиотеке. Од новембра прошле године нити одлазим управнику нити ме он зове. Не знам шта је он после тога времена предузимао. Ни од кога ништа нисам сазнао и ни по чему не могу да закључим да сам и имао шта да сазнам. Долази 27. март. Ратна опасност се не може више да избегне. Интерес Библиотеке налаже да прићем управнику и ја то чиним. Све чиновништво углавном сложно ради на паковању библиотечких драгоцености. За релативно веома кратко време посао је био готов. Питање је само где ће се с тим сандуцима. Најбоље је да се однесу у манастир Благовештење, где је одређено склониште за Библиотеку. Нема превозних средстава. Ја одлазим брату и молим га да нам војска да. Брат обећава и ја то саопштавам управнику. То сам учинио у понедељак, уторак или среду последње недеље пред рат. Тачно се не могу сетити, али би могао то да утврдим. Управник казује да ће да пита Министарство за одобрење. Сутрадан ми саопштава негативан одговор Министарства. Ја сам у такав одговор веровао све док нисам прочитао управников званичан извештај о пропасти Библиотеке. По чему се да закључити да министар није био обавештен, да ће војска да да превозна средства. У четвртак после подне управник ми саопштава наредбу Министрову да се Библиотека не сели. Ја те вечери одлазим брату и питам га да ли његово обећање и даље важи. Сутрадан саопштавам потврдан одговор мога брата. Управник добија одобрење Министрово. Акт се пише и шаље Војној делегацији, али у Библиотеци настаје пометња и акт не долази на време. Тек се у суботу по њему може да решава. Резултат сазнајем у суботу увече и по њему предузимам све што је потребно. О томе сам већ говорио на почетку овог мог излагања. Задоцнило се. Погрешило се што се није ништа предузело после првог мог саопштења да се од војске могу добити превозна средства."[18]

Садржај извештаја Ђорђа Сп. Радојичића

18 АС, МПс, XLVI, 263, 1941.

треба узети са одређеном резервом будући да га је он писао након смене Драгослава Илића са места управника Народне библиотеке и свог преузимања положаја вршиоца дужности управника те установе. Наиме, прва марионетска и квислиншка управа у делу окупиране Србије коју је предводио ратни злочинац Милан Аћимовић, на предлог тзв. комесара Министарства просвете Велибора Јонића (припадника клерофашистичког и пронацистичког ЗБОР-а), удаљила је 2. августа 1941. године са дужности управника Народне библиотеке Драгослава Илића који је девет дана касније дужност предао свом помоћнику Светозару Матићу. Већ 27. августа за вршиоца дужности управника Народне библиотеке постављен је Ђорђе Сп. Радојичић. Драгослав Илић је разрешен дужности и пензионисан 2. новембра исте године од стране квислиншке тзв. Владе коју је предводио генерал Милан Недић.[19]

Важно је на овом месту осврнути се на смену управника Драгослава Илића коју је извршила непризната квислиншка тзв. Влада Милана Недића. Познато је да је Недић и пре Другог светског рата био отворени симпатизер нациста и организације ЗБОР коју је предводио Димитрије Љотић, као и да је властима отворено сугерисао прикључивање Југославије „Тројном пакту". Због тога је смењен са дужности у оружаним снагама Краљевине Југославије у новембру 1940. године. Активиран је уочи Априлског рата да би му била поверена команда над трупама на југословенско-бугарској граници које су требало да чувају одступницу Војсци Краљевине Југославије у случају њеног повлачења ка југу. Након брзог војног дебакла који је доживео у борбама са непријатељем повукао се у Београд. Већ 29. августа исте године од стране нацистичких окупационих власти постављен је за председника квислиншке тзв. Владе народног спаса.

Централне власти Краљевине Југославије, као и државни органи СФР Југославије и Републике Србије никада нису признали легитимност тзв. Владе Милана Недића услед чињенице да ју је формирала окупациона власт којој је она све време верно служила. Стога је део садржаја извештаја Ђорђа Сп. Радојичића вишеструко проблематичан. Прво, он је 6. априла у пре подневним сатима без одобрења управника Илића, напустио Народну библиотеку и у њу се није вратио у дужем временском периоду. Друго, вероватно и сам свестан веома деликатне и непријатне ситуације да је на положај тзв. вршиоца дужности управника националне библиотеке постављен од стране квислиншких и непризнатих власти Радојичић је вероватно имао потребу да у том извештају истакне своје „заслуге", а истовремено укаже и на „пропусте" управника Илића.

Саме нацистичке окупационе, као и квислиншке власти под управом Аћимовића и Недића биле су свесне чињенице да Народна библиотека није могла да буде легитиман ратни циљ те су стога формирале две комисије са циљем утврђивања узрока пропасти те установе и њених збирки. Прву комисију формирала је тзв. Комесарска управа Милана Аћимовића почетком јула 1941. године. Њу су чинили Кирило Јанић (председник), Илија Мамузић и Милан Вујаклија (чланови).[20] Након прибављених извештаја од управника Илића и чланова особља саме установе, као и више очевидаца догађаја Комисија је донела закључак по коме је до пропасти Народне библиотеке дошло услед сплета сложених околности и догађаја и тиме ослободила одговорности управника Драгослава Илића. Како то, по свему судећи, за окупационе и квислиншке власти није представљало очекивани и жељени исход рада Комисије, тзв. Министарство просвете 17. септембра основало је нову Комисију коју су чинили проф. др Гргур Јакшић (председник), проф. др Милан Влајинац, проф др. Грегор Чремошник и Димитрије Војковић у својству чланова Комисије. Након прибављених писаних извештаја и додатних изјашњења, Комисија је усменим путем прибавила додатне информације од свих релевантних лица која су могла имати непосредна сазнања у вези са трагичном судбином Народне библиотеке.

19 Мираш Кићовић, *Историја Народне библиотеке у Београду*, Београд 1960, 179.

20 Љубомир Дурковић-Јакшић, *О пропасти Народне библиотеке у Београду 1941. године и судбини њених реткости*, у: Археографски прилози, бр. 6-7, Београд 1984-1985, 15.

Комисија је рад окончала 29. октобра 1941. године када је тзв. Министарству просвете проследила извештај са мишљењем о узроцима пропасти Народне библиотеке и националног фонда. Чланови Комисије закључили су да „кривица што је Народна библиотека изгорела и што је у њој пропало све сакупљено књижевно народно благо пада, у првом реду, на одговорне више државне власти до 6. априла 1941. године, које се, и поред свега заузимања управа и пријатеља Народне библиотеке после Уједињења, нису постарале да једна таква важна установа добије модерну зграду са бетонираним трезорима, у којима је једино могуће очувати драгоцене рукописе и књиге, у случају ма каквог пожара.

На другом месту, пропасти Библиотеке допринела је и одлука Министарства просвете I пов. бр. 15, од 3. априла 1941. год., којом је било наређено да се ни Народна библиотека ни друге просветно-културне установе не однесу из Београда, због због тога што министар војске није могао дати додатна превозна средства.

За похвалу је, међутим, што су, и поред те одлуке, г. Драгослав Илић управник, и Ђорђе Радојичић, чиновник Библиотеке, из властите иницијативе предузели мере (преко г. Живојина Радојичића, тадашњег шеба Саобраћајне службе Главног ђенералштаба) да се добицу два камиона за пренос бар најважнијих списа у раније одређено место за евакуацију; али је за жаљење што је изненадно бомбардовање Београда спречило, у последњем тренутку, њихово извршење.

Напослетку, Библиотека је пропала и због тога што се о њој нико није старао у току самог бомбардовања. Десило се на више места у Београду да су запаљиве бомбе на крововима, таванима и другим деловима кућа на време погашене и дотичне зграде спасене од пожара, и да су из станова, дућана и радионица, које је пожар већ био захватио, ипак изнете многе ствари. Међутим, у Народној библиотеци није се десило ни једно ни друго, и то стога што је она после првог бомбардовања Београда, 6. априла о.г. изјутра, била потпуно напуштена. Из приложених исказа јасно излази да су се, једино за време тог првог бомбардовања, у зграда Библиотеке нашли и у њене подруме склонили г. Илић и сви службеници, сем домаћина, који је раније био мобилисан. Али, тога јутра Библиотеку није задесила никаква непосредна несрећа. Одмах по свршетку тог бомбардовања око 9-10 часова пре подне, разишло се особље и нико се није вратио ни тога дана, ни сутрадан. Једино служитељ Милија Радојевић, који као инвалид није био војни обвезник, и који није са осталом тројицом служитеља отишао да тражи своју команду, тврди да је, без ичијег наређења, долазио у Библиотеку и обилазио је у току 6. априла после бмбардовања. Али, и он је сувише рано нашао склониште у Лагуму испод Калимегдана а није сачекао ноћ, нити преноћио у свом стану у згради Библиотеке или у њеним подрумима. Г. Илић изјављује да је тога дана, око 16 часова обилазио зграду Библиотеке и да на њој није ништа опазио. Али, то његово тврђење не може се довести потпуно у склад са исказом г. Величковића, који је приметио дим на мансарди зграде већ после 16 часова, а разбуктали пламен на крову око 18,30 часова. Напуштање библиотеке од стране њеног особља дошло је најпре отуд што домаћину зграде, кад је он неколико дана пре бомбардовања отишао на војну дужност, није нико одређен за заменика. Управник г. Илић тврди да је за заменика одредио споменутог служитеља Милију Радојевића, али овај то пориче, а ни остала три служитеља не знају ништа о томе. Осим тога, за време док су се 6. априла четворица служитеља налазила у згради Библиотеке, где су и становали, никоме од њих, па ни инвалиду Милији Радојевићу, није наређено да чува зграду, на којој су, услед експлозија у близини, већ били полупани прозори. Најзад, потребно је споменути и то, да управник г. Илић није ни себи одредио заменика, иако је за то изричито био овлашћен наредбом г. министра просвете, I пов. бр. 15. од 3. IV 1941. године.

У таквим приликама искључено је било да ма који службеник Библиотеке могне покушати да угаси запаљиву бомбу, или да макар што изнесе из упаљене зграде. А за спасавање најважнијих списа Библиотеке било је доста времена. Из исказа г. Саве Величковића види се да Библиотека погођена запаљивом бомбом 6. априла око 15,30 часова. По тврђењу г. др Грујића и Креманца, ни у понедељак 7. априла пре подне, пожар још није

био обухватио сутерен предњег дела Библиотеке, где су били смештени сандуци са спакованим књигама и рукописима. Тврђењу служитеља Милије Радојевића да је у понедељак рано изјутра горео већ и сутерен, не може се веровати. Шта више, због отсутности свих службеника Библиотеке спречени су били и суседи и други да спасавају Библиотеку. У овом исказу г. Величковић изричито спомиње да је у друштву са г. Бонцуловићем пошао да гаси пожар, али да ту намеру нису могли остварити услед тога што је зграда била закључана и што нико од службеника Библиотеке није био у близини. А по исказу г. др Грујића, чију бригу за спасавање Библиотеке треба нарочито истаћи, стање пожара, чак и у понедељак изјутра, било је такво да се нешто могло спасити, али да ни он није могао ништа учинити због тога што жандарми, на које је случајно у близини наишао, и који су тада једини могли корисно да му послуже, нису схватили значај Библиотеке и нису хтели да му пруже помоћ.

Из свих прибраних података излази: да особље Народне библиотеке, у тим данима, није било на висини, пошто ниједан чиновник ни послужитељ није обишао зграду у току пожара 6. и 7. Априла, али да кривица за пропаст Библиотеке ипак не може пасти на ово или оно лице, него на стицај свих наведених неповољних околности. У прилог тога закључка говоре и ове чињенице: општа паника која је владала прва два дана бомбардовања, прекид телефонске везе, нестанак воде, недостатак песка и, најзад, отсутност ватрогасаца и других органа власти који би могли помоћи да пожар, ма и делимично, буде савладан."[21]

У налазу Комисије о узроцима страдања Народне библиотеке било је указано и на могућности које су, након првог ваздушног напада, стајале на располагању у смислу заштите највреднијих сегмената националног фонда. Чланови Комисије оценили су управников покушај да се сандуци са највреднијом грађом пренесу у здање Патријаршије Српске православне цркве као неодговарајуће. Исправније би било, сматрали су чланови Комисије, да су сандуци били пренети у„ Лагум испод Калемегдана који се налазио преко пута излаза из Косанчићевог венца, у ствари нешто два и по пута даље него до Патријаршије, и где је склониште било најсигурније. Могли су се сандуци пренети и преко пута улазних врата из Сребрничке улице у Народну библиотеку, у зграду бр. 4 исте улице, где су се склањали и многи грађани, јер је била безбедније од других у суседству."[22]

Констатовано је како „после првог бомбардовања Илић није ништа учинио за спасавање зграде и библиотечких драгоцености. Наредбом Министарства просвете од 3. априла Илићу је било изричито наређено да на својој дужности остане *чак и у случају непријатељске окупације*, што значи да му је наређено да чува Библиотеку и да је ни под каквим условима не напусти. Осим тога, истом наредбом, дато му је право да *доноси одлуке о остајању на дужности и другог особља које не буде позвано на војну дужност*, а *у случају неизбежне потребе* и да себи одреди замену. Према томе, када је завршено прво бомбардовање Илић је требао исправити ранију учињену грешку, наименовати за домаћина Милију Радојевића, који није био војни обвезник, и позвати Катинку Цимбаљевић, јер је била близу Библиотеке, па им наредити да остану и чувају са њим Библиотеку, јер је био обавезан да остане на свом месту и руководи одбраном Библиотеке. Место свега тога, урадило се оно што се не може ничим бранити, а још мање одбранити. Негде од око пола 10 часова, пошто су закључали Библиотеку, сви су је напустили: управник и четири служитеља, с тим да се више не врате да је чувају. Помоћник управника, Светозар Матић, није се појављивао од 4. априла, а Ђорђе Сп. Радојичић, рукодилац старе књиге и архивског материјала, није се вратио на дужност већ је отишао, како је изјавио, наводно, да тражи неку јединицу која би га примила за добровољца, иако је био ослобођен војске! И у понедељак 7. априла, у радни дан, нико од особља Народне библиотеке, колико се зна, није дошао на своју дужност и да види шта се дешава у његовој установи, сем Катице Цимбаљевић, али и она није могла ући у закључану Библиотеку, као што нису ни људи

21 Исто, 29-31.

22 Исто.

из комшилука који су долазили да спасавају народно културно благо. На тај начин, службеници Библиотеке су поступили крајње несавесно и извршили су у току рата преступ необављањем грађанских и војних обавеза, што је проузроковало непроцењиви и ненадокнадиви културни и национални губитак, а то се могло избећи савесним обављањем својих дужности," закључили су чланови Комисије у извештају о узроцима страдања Народне библиотеке.[23]

Уочљиво је како се у читавом извештају ни на једном месту не спомиње одговорност непријатеља (тада већ окупатора) за последице изненадног и вишедневног бомбардовања Београда што је, поред осталог, резултирало и уништењем здања и збирки српске националне библиотеке.

Упркос томе, извештај Комисије за утврђивање узрока страдања Народне библиотеке у Београду представља драгоцено сведочанство о појединим аспектима одговорности управника и особља, али и драгоцен историјски извор који сведочи о отвореним покушајима да се, ангажовањем квислиншких органа власти, учини све како би се примарно одговорни ослободили сваке кривице за почињени ратни злочин и уништавање културног наслеђа.

Након што је Комисија квислиншког Министарства просвете окончала свој рад, тзв. Влада Милана Недића разрешила је дужности управника Народне библиотеке у Београду Драгослава Илића и донела решење о његовом пензионисању. Као што је раније напоменуто, за вршиоца дужности управника постављен је историчар и библиотекар Ђорђе Сп. Радојичић. Будући да се све одлуке српских квислиншких власти сматрају правно ништавним персонална промена на челу националне библиотеке може се дефинисати као противправни чин.

Тиме је, током јесени 1941. године, Народна библиотека ушла у један од својих најтрауматичнијих историјских периода – раздобље рада под окупацијом. Тај временски период, још увек недовољно историографски обрађен, представља један од посебних научних изазова који стоје пред савременом генерацијом историчара и библиотекара. Верујемо да ће и ова научно-историографска студија представљати симболичан подстрек стручњацима да, у светлу нових научних сазнања, темељно истраже то раздобље из прошлости националне библиотеке.

Дејан Ристић

23 Исто.

ТЕРИТОРИЈАЛНЕ КОНЦЕСИЈЕ БУГАРСКОЈ 1915.

Документи

(Део 1.)

Силе Антанте су због свог војног положаја за време 1915. настојале да на своју страну привуку неутралне балканске државе Бугарску, Грчку и Румунију сматрајући да ће тако убрзати завршетак рата. Нарочито им је била важна Бугарска због свог стратешког положаја након отварања фронта код Галипоља, јер би преко бугарске територије чланице Антанте копненим путем имали везу са овим ратиштем, а такође би прекинули везу Немачке са Турском.

У том циљу Антанта је 1915. године упутила две званичне понуде Бугарској да јој се придружи нудећи јој територијалне накнаде на рачун других балканских држава Србије, Грчке, Румуније и Турске. Уз ове понуде Бугарској Антанта је упућивала и ноте Србији, Грчкој и Румунији тражећи да јој дају овлашћење да Бугарској понуде делове територија ових држава, које би оне уступиле Бугарској по завршетку рата, а те државе би добиле територијалне компензације на рачун поражених чланица Централних сила Аустроугарске и Турске. На прву понуду Антанте Бугарској у 1915. години упућену крајем маја српска влада је одбила да даје територијалне уступке у Македонији, док је на друга понуду Антанте Бугарској у 1915. години учињену почетком августа, српска влада дала начелан пристанак силама Антанте за давање територијалних концесија Бугарској.

Бугарска је на обе ове понуде Антанте одуговлачила са одговором тражећи још веће територијалне уступке и гаранције за њихово остваривање. У септембру 1915. године Бугарска је прогласила општу мобилизацију, а у октобру 1915. године после отпочињања немачке и аустроугарске офанзиве против Србије, Бугарска је напала Србију.

1.

1. мај 1915, Ниш
Министарство војно Краљевине Србије доставља Министарству иностраних дела Краљевине Србије извештај српског војног изасланика у Софији да сви војни изасланици Антанте у Софији сматрају да Србија треба да учини Бугарској територијалне уступке у Македонији

Министарство Војно Опште Војно Одељење
Ђенералштабни Одсек
Пов. Ф. Ђ. О. Бр. 4230
Министарству Иностраних Дела

Наш Војни Изасланик писмом од 16. овог месеца Пов. Бр. 44 доставља следеће:
„Част ми је послати следећи извештај:

Сви овдашњи војни изасланици сила Тројног Споразума налазе, да би Бугарима требало учинити неке уступке у Македонији, те да се у овом важном предузећу око Дарданела привуку нашој групи сила, наводећи, да ће Србија, ако се рат по нас срећно сврши, много више добити, но што вреди оно, што би се уступило Бугарима.

При третирању овог питања у главноме сам изражавао следеће мисли:

Никакве жртве учињене од стране Србије неће окренути бугарску политику од досадашњег правца. Извесна сугестија ме држи у уверењу, да Бугарска у данашњој ситуацији не жели пораз ни Аустрије ни Турске, јер налази да је то противу њених интереса, те према томе не може се очекивати да она садејствује онима, који то желе.

Можда је ова бугарска политика погрешна, а можда и није, то они најбоље знају, но то је данас факт.

Моје је мишљење, да тек, после пораза једне од горњих држава, разуме се без учешћа Бугар-

ске, моћићемо очекивати промену данашње бугарске политике, а дотле не треба губити време око Бугарске, јер је безкорисно; не треба јој показивати никакве знаке, да нам је потребна, јер јој се на тај начин даје важност и могућност, да се горди; не треба много прецењивати њену услугу у овом моменту, јер тиме показујемо нашу слабост, једном речи, не треба је мазити. А треба: или је придобити силом на нашу страну, што не би било паметно, а можда и немогуће; или дефинитивно престати са покушајима око њеног придобијања на нашу страну, што би било најцелисходније, јер би је само то можда натерало на размишљање и решење да пође нашим путем.

Предњи извештај част ми је доставити Министарству ради знања.

18. априла 1915. године,
у Нишу

По заповести Министра Војног,
Врши дуж. Начелника,
Пуковник, Љуб. Н. Барјактаровић

Пов. бр. 4389
Прочитао. *Јов.*
АС, МИД, ПО, 1915, Ф VIII, 8, дос. IV

2.

19. мај 1915, Софија
Српски посланик у Софији Бошко Чолак-Антић – председнику владе и министру иностраних дела Николи Пашићу: о бугарским територијалним захтевима за улазак у рат на страни Антанте

Посланство Србије у Бугарској
Софија 6. маја 1915.
Пов. № 383
Господину Николи П. Пашићу, Председнику Министарског Савета, Министру Иностраних Дела у Нишу
Господине Министре Председниче,
У вези са својим извештајем од 28. прошлог месеца Пов. Бр. 355 част ми је известити Вас да сам накнадно сазнао неке појединости о разговору које је овдашњи Енглески посланик имао 26. прошлог месеца са г. Радославовом. Бугарски Министар Председник формулисао је први пут тада бугарске услове за улазак у акцију; но он је то учинио тек на велико наваљивање сер Хенри Бекс. Француски Посланик ми каже, да је сер Хенри Бекс ставио г-на Радославова au pied du mur, [1] тражећи му да по сваку цену формулише своје захтеве. У бугарским круговима, како владиним тако и опозицијоним, верује се и тврди, да је Енглески Посланик прво учинио конкретне понуде г-ну Радославову; неки – као на пример, поред многих других, М. Такев у свом говору у Пловдиву (в. у приложеном броју „Заря“ извод тога говора)[2] – тврде да су те понуде учињене писмено. Ово очевидно није истина – Енглески Посланик свечано пориче такве гласове – но свакако није без важности и то (сви политички кругови у Бугарској сматрају, да после овог разговора њихова премијера са представником Велике Британије они имају ново стечено право на „неспорну зону“ из уговора од 1912. год. са Серезом, Драмом и Квалом, и линијом Енос – Мидија. Сад сви сматрају да је задатак Бугарске владе – ма која она била – да ради на томе да добије још нешто више, на пр. бар један део такозване спорне зоне (на пр. Скопље), затим Флорину, Воден, па можда и Солун, и на другој страни линију Родосто – Мидија. Исто тако бугарски државници мисле да смеју с правом захтевати, да им се дозволи, да они или одмах сами окупирају оно што им Србија треба уступити, или да ту окупацију за њих изврши нека енглеско-француска жандармерија.

Достављајући Вам ово, Господине Министре Председниче, ја не мислим да дам неку особиту важност ономе што се у бугарским круговима верује, што се тамо тврди и чему се нада. Но све ово доказ је само са колико мало вештине поступају овдашњи представници сила Тројног Споразума. Неки од њих полазе од предубеђења, да је Бугарска била неправедно оштећена Букурешким Уговором, и да је сад прилика, да се та погрешка исправи. Други опет сматрају да би то била њихова лична заслуга да за своје земље придобију једног савезника, који би тако корисно могао послужити за операције против Цариграда. Ја нисам пропустио да им кажем, да српска влада, узевши у оцену држање Бугарске,

1 До зида. (фр.)
2 Прилог није сачуван у грађи.

налази да после Валандова Србија не може пристати ни на какве територијалне уступке Бугарској. Но морам признати да је скоро немогуће убедити их; ако се много на њих наваљује, они одмах постају мање искрени. За срећу мишљење ове Господе неће бити од предсудног значаја за решење питања о компензацијама за Бугарску. У колико се то питање нас тиче, све ће то зависити од тога: хоће ли се Грчка и Румунија изјаснити за акцију са Тројним Споразумом пре него се Бугарска определи.

Изволите примити, Господине Министре Председниче, уверење о моме најдубљем поштовању.

Б. И. Чолак-Антић

АС, МИД, ПО, 1915, Ф VIII, 8, дос. V

3.

29. мај 1915, Софија
Српски посланик у Софији Бошко Чолак-Антић – Министарству иностраних дела Краљевине Србије: о покушају бугарске владе да поново покрене разговоре са Антантом о својим територијалним захтевима

Министарство Иностраних Дела
Политичко Одељење
Телеграм
Отправљен из Атине 16. V у 8 сати 30 мин.
Примљен у Нишу 17. V у 4 сата 20 мин.

Према једном врло сигурном извештају влада бугарска која у Русији па и у Енглеској хладно примљена, покушава сад преко француске владе покрет о питању концесија и евентуално о свом уласку у акцију. Тврди се да влада француска врло добро расположена помоћи Бугарску у њеним захтевима који обухватају уговор српско-бугарски од 1912. односно Србије, Сереза и Кавале. Последњи напад немачких сумарена код Дарданела и опасност која постоји савезничкој флоти на тој страни, чине да се о бугарским захтевима почиње опет водити рачуна. Према другом извештају, опет из врло доброг извора, могућно је, да ће се Бугарској покушати уступити Кавала и од српске територије велики део од десне стране Вардара, али без Битоља.

№ 919 *Балугџић*
На полеђини:
Пов. бр. 5468
Прочитао 17/V *Пашић*
АС, МИД, ПО, 1915, Ф VIII, 8, дос. V

4.

1. јун 1915, Атина
Српски посланик у Атини Живојин Балугџић – председнику владе и министру иностраних дела Николи Пашићу: о разговору са грчким министром спољних послова о територијалним концесијама Бугарској

Шифра 19. маја 1915. године
Бр. 832
Министарству Иностраних Дела, Ниш
Лично. Строго поверљиво.
Примио сам Ваш телеграм бр. 5487 и јуче опширно разговарао о том питању са Мин. Ин. дела, који ми је изјавио, да је данашња влада грчка привремена и да је долазак Венице лоса после избора врло вероватан. Ако би Силе покушале међутим изаћи пред данашњу владу са захтевом да се Бугарској учине уступци, она ће то најенергичније одбити. Грчка влада не види на који би начин Силе могле приморати Грчку да учини ту концесију, тек јој ваљда не мисле оглашавати рат. Данашња грчка влада не може тачно знати како ће се Веницелос држати у томе питању, али је вероватно да ни он не може уступити ни једне стопе своје територије Бугарској, па ма колико јој се на другој страни обећавало. Грчка влада се нада да ће пред овом заједничком опасности, која Србији и Грчкој прети од Сила, оне се заједнички и одупрети. Помоћник Мин. Ин. Дела говорио је и мени и мојим колегама из Тројног Споразума да сва та питања треба одложити до доласка Венице лоса.

Балугџић

На полеђини:
К. Пов. бр. 5580
АС, МИД, ПО, 1915, Ф VI, 5, дос. I

5.

2. јун 1915, Петроград
Српски посланик у Петрограду Мирослав Спалајковић предлаже председнику владе и министру иностраних дела Николи Пашићу да се регент Александар обрати руском цару и главнокомандујућем руских трупа Николају Николајевичу поводом понуде територијалних компензација Бугарској од стране Антанте за њен улазак у рат

Etrangeres Niche Шифре
20. маја, 1915. Ургент
Лично строго поверљиво
Примио сам Ваш телеграм № 05561. Држим да би поводом тога корака Тројног Споразума Престолонаследник требао да се обрати Цару и Великом Кнезу. Цару од прилике овако: Корак Тројног Споразума произвео тежи утисак и запрепашћење него ултиматум Аустроугарске од Јула прошле године јер непријатељска Аустрија захтевајући право контроле у корист својих чиновника на Српској државној територији наносила мањи уштрб сувереним правима Србије него што то данас чине пријатељске Силе Тројног Споразума захтевајући за себе право располагања српском државном територијом у корист вероломне Бугарске; на штету Србије и без њеног знања.Тројни Споразум је већ жртвовао један део српске националне територије у Аустроугарској а сад тражи од Србије пристанак да жртвује и један део њене државне територије; после свих жртава које је Србија у овој тешкој борби поднела и после својих победа којима је до сад спасла положај свој и Тројног Споразума на Балкану од политичких и војних планова Немачке и Аустроугарске за Србију не може бити страшнијег удара и веће неправде ни за српску династију и данашњи режим у Србији веће опасности него кад се од ње тражи и једна таква жртва каква се ни од једног савезника више не тражи. Великом Кнезу могло би се телеграфисати: да овај корак Тројног Споразума може бити од кобних последица у тренутку кад се Српска војска најживље припрема за нову офанзиву према противнику јер за нашу Врховну Команду и војску овакав поступак наших Савезника и пријатеља према Србији значио би тежи пораз и веће понижење него да смо у рату с Аустроугарском изгубили један део своје територије.

Спалајковић

На полеђини:
Пов. № 5645
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/II, дос. III

6.

2. јун 1915, Атина
Српски посланик у Атини Живојин Балугџић јавља Министарству иностраних дела Краљевине Србије да су представници Антанте у Софији позвали Бугарску да се придружи савезницима

Министарство Иностраних Дела
Политичко Одељење
Телеграм
Отправљен из Атине 20. V у 7 сати
Примљен у Нишу 20. V у 11 сати 50 мин.

Према поверљивом извештају из Софије посланици тројног споразума позвали су јуче Бугарску да се придружи Тројном споразуму и обећали јој линију Енос Мидија у Тракији и не контестовану зону из уговора српско-бугарског од 1912. год. у Македонији. Карактеристично је да силе које овако слободно располажу нашом територијом нису прецизирале шта мисле одузети од Грчке и Румуније у корист Бугарске већ просто изјавиле да ће посредовати приликом уговора о миру да и Грчка и Румунија учине сразмерне уступке.

№ 844 *Балугџић*
На полеђини:
Пов. бр. 5620
Примио к знању. 22. V 1915. *Пашић*
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/II, дос. III

7.

2. јун 1915, Атина

Српски посланик у Атини Живојин Балугџић извештава Министарство иностраних дела Краљевине Србије да савезници због свог тешког положаја код Дарданела траже помоћ Бугарске

Шифра Бр. 843 Атина, 20. маја 1915.
Министарству Ин. Дела, Ниш
Ја сам у неколико махова обраћао пажњу на то да ће Силе Тројног Споразума због тешкоће свога положаја, нарочито у Дарданелима морати тражити помоћ Бугарске и да ће представка, коју ће учинити бити не врста ултиматума како је предвиђено раније, већ врста молбе упућене Бугарској. То сам нарочито истакао у депешама Бр. 733, 745 и 777. Јучерашњи корак Сила у Софији представљају поверљиви извештаји као капитулацију Сила пред Бугарском, као запомагање као да их она извуче из тешког положаја. Значајно је да је сам цар руски казао грчком посланику у опроштајној аудијенцији да Француска и Енглеска наваљују да се Бугарска што пре задобије и да Русија није на то много полагала. То је већ наглашено и мојом депешом № 819. Према извештајима овде стање код савезника није се ни мало поправило уласком Италије, на против, у Италији влада велики страх од немачких трупа и акција је Италије никаква. Како према сигурним извештајима Савезници у Дарданелима стоје без мало очајно, и са мора и на суву, то сада Енглеска и Француска полажу сву своју наду на Бугарску и пристају да их ова уцењује па и да они Србију уцењују само да што пре сврше са тим питањем.

На полеђини:
К Пов. бр. 5632
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/II, дос. III

8.

2. јун 1915, Ниш
Председник владе и министар иностраних дела Никола Пашић – српским дипломатским представницима: о представци савезника српској влади за територијалне компензације Бугарској

Министарство из Ниша Овом Посланству
20. маја 1915.
Пов. бр. 550
Лично строго поверљиво. Јављам вам знања ради. Силе тројног споразума уговориле јуче овде изјаву: „да се обзиром на поднешене велике жртве и оне које се имају поднети желе прекратити данашњи рат. Према досадашњем току војничких операција споразум тројни полаже највише да Бугарска уђе у акцију и за то јој треба при закључењу мира обећати нарочите користи. Са обзиром на жртве које су силе тројног споразума учиниле за Србију оне очекују да ће она њима оставити да одреде услове под којима Бугарска треба да учествује у заједничкој операцији.“ Како се овим циља на територијалне концесије које би Србија имала учинити од своје данашње државне територије то сам одговорио да сам најболније дирнут овим кораком и да Србији није могућно чинити уступке од наше садашње територије, резервишући се да кроз који дан дам ближи одговор.

№ 5561 *Пашић*
АС, МИД, ПО, 1915, Ф IV, 3/I, дос. III

9.

2. јун 1915, Ниш
Министарство иностраних дела Краљевине Србије – председнику владе и министру иностраних дела Николи Пашићу: о понуди територијалних накнада Бугарској за прикључивање Антанти

За Председника, Крагујевац
Извештаји из Париза, Рима саопштавају да војске савезничке полако напредују. Ситуација на галицијском ратишту побољшава се, и дају наде да ће бити пунога успеха, огорчене и велике битке још се воде.

Силе Тројнога Споразума учиниле корак у Софији заједно с Италијом – у каквоме облику представници не говоре ништа нашем посланику, који има утисак да су понуде врло повољне. Влада Радославова и Краљ Фердинанд нису се изјаснили још и изгледа чине се хладни – бугарски листови обележавају да су понуђени долина Вардара, Кавала, Серез, Драма, Енос – Мидија.

Нота је, изгледа, у овоме смислу „Бугарска мора одмах ступити у акцију ако ступи одмах, ако Србија добије на другој страни простране територије, онда ће после рата Бугарска добити користи које могу задовољити њене народне тежње". Грчка је наредила својим представницима у Лондону Паризу и Петрограду да најенергичније протестују што су узимане у обзир и грчке земље, називајући то отимачином. Садањи Министар Иност. Дела мисли да нико, па ни Венизелис ако дође, после избора у Скупштини на владу (што се у Грчкој верује као неминовно) неће моћи уступити ни стопу од грчке земље – па макар шта нудили на другој страни Грчкој. Грчка се нада да ће у томе питању са Србијом ићи потпуно заједно.

У погледу питања о уласку Румуније у акцију ствар стоји још увек на истоме. Представници Тројног Споразума у Букурешту настојавају код својих влада да учине Румунији уступке у Буковини и Банату, али до сада нити Француска и Енглеска попуштају у питању о Черновицу, нити пак Русија у питању о Банату, и ако Румунски представник у Паризу говори да је Румунија пристала да дадне Србији један део Баната уколико је то потребно за одбрану Београда.

У Паризу се јавила живља акција за придобијање Бугарске за ступање у акцију противу Турске; како јавља Спалајковић тамо је и порекло садањега корака.

20/V 15. *Јованов*

На полеђини:
Пов. бр. 5608
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XXIV, 38, дос. IV

10.

3. јун 1915, Лондон
Српски посланик у Лондону Матија Бошковић – председнику владе и министру иностраних дела Николи Пашићу: о разговору са лордом Кроуом (Eyre Alexander Crowe) у вези са територијалним компензацијама Бугарској

Légation Royale de Serbie London
Ово Посланство Министарству Ниш
Лондон 21. мај 1915.
Пов. бр. 559
Лично за Председника Министарства У одговор на ваш телеграм број 5561.

Грej због слабости очију на одсуству. Синоћ сам видео његовог заступника Лорда Кру и говорио му о немогућности да Србија чини уступке од своје садашње државне територије и о несрећним последицама које би такво тражење имало за одржање мира између Србије и Бугарске, ако би се овој последњој давала каква обећања одвојено од нас. Молио сам да без претходног споразума са владом српском не ангажују ствар. Он ми је понављао познате разлоге о увећању Србије на другој страни и потреби да се рат скрати. Бранио сам наше гледиште најбоље што сам умео и најенергичније. Казао сам да нико у Србији не би смео пристати на таква тражења. Он је изгледао по мало зачуђен да се таква важност придаје тој ствари у Србији. Можда тамошњи посланик енглески није тачно обавестио о расположењу у народу и војсци и да својим извештајима куражи владу. Треба се постарати убедити га да би уступање Македоније српске Бугарској одвело сигурно у рат са Бугарском. Лорд Кру није хтео да каже отворено али изгледа да Бугарској још није дано обећање и да је корак код вас имао послужити да се види хоће ли се моћи отргнути пристанак владе српске. Ако осете на најмању лабавост на нашој страни извесно ће навалити јаче да попустимо. Може нам помоћи само решеност да и оружјем бранимо нашу територију, јер они никако неће хтети нове сукобе између Србије и Бугарске. Треба се нарочито заклонити за расположења у народу и опасност која отуд може доћи. У Француској амбасади мисле да никаквог практичног резултата неће довести овај покушај сила у Нишу из разлога што Бугарска у опште неће хтети сад угазити у рат. Амбасадора нисам видео и нисам га хтео ни тражити, јер знам да је он много гурао да се усвоји кратка процедура за уређење балканских размирица, како се урадило у преговорима са Италијом и како се сад покушава у македонском питању. Цвијић данас разговарао са Сер Бунсеном. Изнео му све наше разлоге од етнографских па даље до унутрашњих опасности ако се дарне у

вардарску долину. Сер Бунсен обећао саопштити их Кру-у. На изјављену жељу за информације које би саопштио нашем Министарству о преговорима са Бугарском Сер Бунсен одговорио: да се преговори воде у Петрограду; до сада није ништа утврђено и свршено; Силама је главно да се узме свуда помоћ и лакше доврши рат, па ако се не успе са Бугарском тражиће друге комбинације. Они неће рискирати осећања свога савезника а нарочито ће избегавати својим решењем изазвати унутрашње неприлике у Србији, које Цвијић стављао у изглед ако би силе македонско питање неправедно решиле.

Бошковић

На полеђини:
К. Пов. бр. 5703
АС, МИД, ПО, 1915, Ф IV, 3/I, дос. III

11.

4. јун 1915, Ниш
Председник владе и министар иностраних дела Никола Пашић налаже српском посланику у Паризу Миленку Веснићу да сазна разлоге за инсистирање француског министра спољних послова на компензацијама Бугарској у Македонији

Мство Пству 22/5. 1915. Бр. 5551
Сматрајте као строго поверљиво. По мојим информацијама Делкасе највише навађује да се Бугарској даду концесије на наш рачун. И за дате концесије Италији он је био најжешћи бранилац. Наше држање и наше мишљење сазнаћете кроз који дан, а сад би желео знати управо шта гони Делкасеа да се толико заузима за Бугарску а на нашу штету. Да ли он има какав нарочити рачун у томе. Ако сте штогод могли дознати о томе, јавите ми одмах, али га ни посредно ни непосредно не питајте.

Пашић

АС, МИД, ПО, 1915, Ф XI, 10, дос. VI

12.

6. јун 1915, Софија
Српски посланик у Софији Бошко Чолак-Антић извештава председника владе и министра иностраних дела Николу Пашића да Бугарска у односу на понуду Антанте тражи још веће територијалне компензације

Посланство Србије у Бугарској *Софија 24. маја 1915.*

Пов. № 427
Господину Николи П. Пашићу, Председнику Министарског Савета, Министру иностраних Дела у Нишу
Господине Министре Председниче,
Софиски посланици сила Тројног Споразума почињу осећати, да су своје владе изложиле једном дипломатском неуспеху. У напред им није било могућно доказати да велика обећања нису прави пут да се Бугарска покрене на акцију против Турске. У Бугарској постоји једна грандоманска струја; управо сваки је Бугарин у појединим моментима незајажљив; њихове су претензије бескрајне. Но од последњег њихова рата сваки појединац почиње да осећа, да је њихова завојевачка политика лоше срачуната. Бугарски листови још са великим шумом нападају своје суседе; у јавности само се ти напади и чују.

У ствари пак Бугари су постали много опрезнији, можда сувише опрезни. Нема сумње да је план бугарски био да одузме – ма и силом – од Србије сву Маћедонију, но тек онда кад Аустрија буде сломила српску моћ. Са Србијом која би после победе четворне коалиције изишла увећана и оснажена, Бугари се не би радо завађали. Могу те силе чинити пресије над Србијом, и одузети јој у корист Бугарске оно што она не може уступити. Велике силе могу то исто учинити и са Грчком. Но Бугари осећају, да би се убрзо према Србији и Грчкој нашли у истом положају у коме су били 1913. год., и да не би били у стању очувати оне земље које им се сад нуде. Примити садашњу понуду великих сила значи изложити се једној серији ратова са Грчком и Србима, а можда и Румунима.

Сазнао сам са сасвим поуздане стране да је г. Радославов раније уверавао овдашње Русе да ће Бугарска ступити у акцију чим јој се буду учиниле понуде сличне овима које су јој сад учињене. Он се надао да Тројни Споразум неће никад на то пристати. Сад је доведен у неприлику, из које

није тешко изаћи човеку, који, као он, мало води рачуна о ономе што обећа.

И сад имамо у Бугарској ову парадоксалну ситуацију: Опозиција тражи од споразумних сила још веће компензације, да би још јаче надражила грандоманију бугарске интелигенције, и присилила владу да морадне примити такву понуду. Влада такође изгледа да тражи више, но у нади да ће јој се то одбити, и да ће моћи и даље остати неутрална.

Пад Пшемисла у осталом пресеца свако даље резоновање по овом питању. Граф Тарновски дошао је да лично саопшти г-ну Радославову по обојицу радосну вест. Председник бугарске владе узео је затим аустро-угарског посланика у салу где су заседавали сви министри са којима је остао више од пола сахата.

Ипак предвиђа се да ће бугарска влада дати неодређен одговор. Ђенерал Фичев говори да би Бугарска могла ратовати тек пошто се приберу плодови.

Изволите примити, Господине Министре Председниче, уверење о моме најдубљем поштовању.

Б. И. Чолак-Антић

На полеђини:
Пов. № 580
Да се укратко саопшти нашим посланицима ради знања њиховог. 26. V 1915. *Пашић*
АС, МИД, ПО, 1915, Ф VIII, 8, дос. V

13.

7. јун 1915, Париз
Српски посланик у Паризу Миленко Веснић извештава председника владе и министра иностраних дела Николу Пашића да француски министар спољних послова инсистира на компензацијама Бугарској јер сматра да ће се тако рат пре завршити победом савезника

Министарство Иностраних Дела
Политичко Одељење
Телеграм
Отправљен из Париза 25. V у 5 сати 24 мин. пре подне
Примљен у Нишу 25. V у 11 сати пре подне

У одговор на ваш телеграм Бр. 5551 сва политика Делкасеа своди се на третирање питања победити у року што краћем. Ту је извор свим његовим наваљивањима, за уступке. Једно од оруђа за сузбијање ових било би да што скорије пређемо у офанзиву.

№ 8849 *Веснић*
На полеђини:
Пов. бр. 5883
Примио к знању. Да се саопшти Врх. Команди. 26. V 1915. *Пашић*
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XI, 10, дос. VI

14.

7. јун 1915, Лондон
Српски посланик у Лондону Матија Бошковић предлаже Министарству иностраних дела Краљевине Србије да се српска владе при одбијању захтева за давање територијалних компензација Бугарској позове на јавно мњење и расположење у народу и војсци

Ово Посланство – Министарству Ниш
25. мај 1915. Пов. бр. 563
У покренутом питању о уступању државне територије Србије Бугарској највећу импресију могла би извесно учинити одлучна манифестација јавног мишљења и расположење у народу српском за које би се влада српска заклонила и представила немогућност извршења таквог плана и опасност од сигурног отпора грађанских и војних слојева целога народа. То би дејствовало јаче од изјава званичних кругова за које се мисли да морају попустити под моралним притиском сила тројног споразума. С тога би требало пустити да народно осећање у тој ствари избије јавно и да се покаже да влада не сме поћи путем на који је гура тројни споразум. То би имало за овдашњу владу више значаја од самих наших вербалних аргумената, јер ова ствар изискује наш највећи и напор те да се осујети њен несрећан исход. Помишљам и на то како би било ако је могућно да се понуди део наших трупа само ради довршења операција у Дарданелима заузимање позиције код Аша Бабе да би

флота савезничка могла продрети у Мраморно море па по извршењу тог специјалног задатка да се одмах врате у Србију. То су војничка питања за које ја нисам компетентан и не знам колико би нама било могућно у том правцу учинити. Али знам да би такав корак са наше стране ослабио разлоге тројног споразума за тражење бугарске помоћи по тако скупу цену за нас и с друге стране показао им на какве је жртве Србија готова ради одбране своје садашње државне територије. При томе можда Грчка не би допустила пролаз наше војске кроз грчку територију те се наша понуда не би могла остварити, а добар ефект био би ипак постигнут. Ја ово дајем само као једну идеју у довијању да се извучемо из ове опасности растрзања Србије.

Бошковић

На полеђини:
К. Пов. бр. 5797
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/II, дос. III

15.

7. јун 1915, Лондон
Српски посланик у Лондону Матија Бошковић јавља Министарству иностраних дела Краљевине Србије да још није познат садржај понуде Антанте Бугарској

Ово Посланство – Министарству Ниш
25. мај 1915. Пов. бр. 577
Шта све садржи саопштење које је тројни споразум учинио Бугарској још се не зна, јер званична лица неће да кажу. Цвијић синоћ чуо од Стида да је Бугарској обећано ако уђе у акцију да ће добити територијално проширење на западу без ближе обележене границе. Уз то би јој била обећана и Кавала. Уз разна нагађања чује се и мишљење да Бугарска и поред ове понуде неће ући у акцију. То би за Србију било по најбоље.

Бошковић

На полеђини:
К. Пов. бр. 5861
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/II, дос. III

16.

8. јун 1915, Ниш
Председник владе и министар иностраних дела Никола Пашић обавештава регента Александра Карађорђевића да бугарска влада још није одговорила на понуду сила Антанте да им се придружи

За Престолонаследника
На корак Сила Тројнога Споразума у Софији да би се Бугарска увукла у рат противу Турске још није дат никакав одговор бугарске владе. Оно што је изашло у официјелноме органу бугарске владе као да ће Бугарска остати и даље неутрална а да је све што се тиче територијалних уступака Бугарској само злонамерно узнемиравање мирнога народа, не треба узети озбиљно, нити сматрати као негативан одговор на корак Тројнога Споразума. Влада Бугарске је у истини врло задовољна предлозима Сила само то крије. Она је пустила и новине да о томе говоре како би своју позицију учинила јачом пред Силама, а партијске листове упутила да буду што незајажљивији. И доиста бугарска штампа тражи сад и „споразумну“ и Сан-Стефанску Бугарску, и нека острва у Архипелагу и Солун, и неке милијуне, и т. д. Евакуација Премишла и положај у Галицији ојачава вредност Бугарске, која сад кокетира са пријатељством Румуније пред Енглеском, Русијом и Француском. Зато одговор бугарски биће неодређен, али не верује се да ће бити негативан; брз, одређен и афирмативан могао би умањити користи које се могу још, поред оних које им се обећавају данас, добити; неодређен и одлажући морао би довести силе да саме учине још боље предлоге. Могућно је да на крају крајева Бугарска прими предлог Сила и мобилише, очекне моменат кад ми предузмемо офанзиву и са једним делом трупа уђе у „неспорну зону“ окупира је, и онда пође противу Турске, те на тај начин форсира руку Силама за гарантије, уверена да ниједна од три Силе неће због тога ратовати против ње, а и да ми и Грци не можемо дати велики отпор у нашим новим крајевима.
Румунија је одлучила чекати на своју акцију за неко време. Због садањега положаја Руса на

војишту у Галицији. Вероватно је да између Румуније и Бугарске има некога споразума о томе, јер се обоје слажу о томе да треба чекати боља времена и боље предлоге и веће добитке с што мање жртава.

26/V 15. *П*

На полеђини:

Пов. № 5868

АС, МИД, ПО, 1915, Ф XXIV, 38, дос. IV

17.

8. јун 1915, Ниш

Одговор српске владе на прву ноту Антанте у 1915. години о територијалним концесијама Бугарској у Македонији

Част ми је одговорити на предату ноту од 17/30. маја следеће:

Терет скопчан с продужењем рата не пада ни једној ратујућој држави толико тешко, колико пада Србији, која ратује ево већ трећу годину. И она би после толиких поднешених жртава прва поздравила мере, које би могле скратити трајање ратовања.

Али предлог, које су Силе Тројног Споразума учиниле Српској Краљ. Влади и поред њене најбоље воље да задовољи своје пријатеље и савезнике не може примити ни као уставно парламентарна влада извршити.

Захтев да Србија уступи Бугарској земље у јужној Старој Србији, које су предвиђене у савезном српско-бугарском уговору, који је Бугарска у споразуму са Аустријом на онакав нечастан начин мачем раскинула, и који је скопчан с толиким одвратним успоменама и заливен толиком крвљу српских војника; – не може нити ова, нити икоја Кр. Срп. Влада примити, јер је уверена да би народ српски радије пристао да поменуте земље изгуби часно на бојном пољу, него да тргује са својом браћом. С политичког гледишта могу се такви морални погледи осуђивати, али они су дубоко усађени у души народа српског и парламентарна влада мора о њима водити рачуна.

Наша војска, која сада представља цео народ, бије се против Аустрије, која нам је за време Букурешког мира грозила ратом, ако те земље неоставимо Бугарској, не би могла да схвати за шта наши савезници и пријатељи траже да те исте земље уступимо Бугарској кад Србија још побеђена није, – и настао би у њој прави слом душе и морала и злим посљедицама не би било краја кад би се захтев примио.

Истина у месецу октобру прошле године краљевска Срп. Влада на сличну представку Сила Тројног Споразума дала је одговор под којим условима и у којим границама могла би се сагласити на извесне ограничене концесије (које су усмено именоване,). – али на жалост ни један од постављених услова није извршен. Него је још сврх тога дошао ужасни Валандолски покољ, који је оживио болне успомене од 17. Јуна претпрошле године и покушано је с бугарске стране бацити клевету на српску управу као да је ова изазвала револуцију насељења. Осим тога ни услов о добијању свију српско-хрватских словеначких земаља не само што није испуњен, него се без знања српске кр. Владе праве споразуми са суседним државама, и она оставља у незнању које су будуће српске границе спрам Италије и Румуније и т. д.

Из свију тих разлога краљевско Срп. Влада, и ако јој врло тешко и болно пада принуђена је изјавити да не може дати овлашћење Силама Тројног Споразума у име Србије да без одобрења Србије могу српску територију ма коме нудити и обећавати.

Овај отказ у толико нам теже пада у колико више ценимо помоћ, коју су нам досада указивали наши савезници и у колико смо јаче желили да својим радом задовољимо пријатеље и оправдамо поверење.

Молимо наше савезнике да праведно оцене ситуацију у којој се Србија налази и све тешкоће које су скопчане с тим захтевом, стављајући се у положај Србије у којој ни сам Краљ без нарочитог вотума парламента не може територију мењати или уступати.

Концепт одговора Сил. Трој. Спор.

26. V *НПП.*

Пов. бр. 13274

АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/III, дос. IV

18.

9. јун 1915, Ниш
Председник владе и министар иностраних дела Никола Пашић обавештава српског посланика у Риму Михаила Ристића да српска влада не може пристати на територијалне уступке Бугарској на захтев Антанте

Препис

Телеграм
Ниш 27. V 15. 7h – Рим 28. V 15. 6h
Јављам Вам знања ради. Влада српска после дужег саветовања са свима меродавним факторима у земљи и после свестраног проучавања питања која су Силе Тројног Споразума онако безобзирно поставиле, одлучила дати одговор да не може пристати уступити [било] које делове своје државне територије. Одговор предаћу данас или сутра представницима Тројног Споразума.

АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/II, дос. III

19.

10. јун 1915, Ниш
Председник владе и министар иностраних дела Никола Пашић – српском посланику у Лондону Матији Бошковићу: о понуди Антанте Бугарској за њено придруживање савезу

Министарство из Ниша – Овом Посланству
Лондон 28. мај 1915. Пов. бр. 587
Према једном поверљивом саопштењу силе Тројног споразума учиниле са Италијом у Софији представку у којој је изложено да ће Бугарској ако одмах уђе у акцију против Турске допустити да може одмах окупирати линију Енос Мидију: да ће јој гарантовати до после закључка мира добије све земљиште између српско грчке и српско бугарске границе и линију из уговора српско бугарског 1912. (под условом да Србија добије праведно проширење у Босни и Херцеговини са изласком на море и да не покушава окупирати пре свршетка рата ни један део те територије) утицати на владу грчку да уступи Бугарској Серез Драму и Кавалу ако опет Грчка добије компензације у Малој Азији; посредовати код владе румунске за споразум односно повраћаја дела нове Добруче ако Румунија добије компензације у Трансилванији.

№ 5884 *Пашић*
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/II, дос. III

20.

13. јун 1915, Атина
Српски посланик у Атини Живојин Балугџић јавља Министарству иностраних дела Краљевине Србије да је одбијање српске владе да дâ концесије Бугарској учинило добар утисак у Грчкој

31. маја 1915. године Шифра Бр. 879
Министарству Иностраних Дела, Ниш
Енергични одговор српске владе на представку Сила о концесијама Бугарској учинио је овде необично добар утисак и учврстио уверење да ће солидарно држање Србије и Грчке у томе питању приморати Силе да дефинитивно напусте тај захтев и да траже други начин да Бугарску крену у акцију.

Балугџић

На полеђини:
Пов. бр. 13280
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/III, дос. IV

21.

21. јун 1915, Петроград
Српски посланик у Петрограду Мирослав Спалајковић јавља Министарству иностраних дела Краљевине Србије да је циљ бугарског одговора на понуду Антанте да одуговлачи преговоре

Etrangeres Niche
Шифра 8. јуна 1915.
Бугарски одговор силама Споразума је срачунат на одуговлачење преговора. Бугарска влада тражи ближа обавештења о томе: какве гарантије могу дати Бугарској да ће јој припасти територија која јој се у начелу обећава; за тим где би

се употребила бугарска војска и колики контингент. Утисак је да Бугарска не мисли још озбиљно на акцију и да хоће још неко време да сачека те да види како ће се војна ситуација развијати. Бугари су усмено изјавили да нису у стању водити дуг рат а нарочито после не би могла водити још један рат ако се Грчка не би склонила на уступке.

Спалајковић

На полеђини:
К Пов. бр. 6383
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/II, дос. III

22.

21. јун 1915, Атина
Српски посланик у Атини Живојин Балугџић јавља Министарству иностраних дела Краљевине Србије да и поред неодређеног одговора Бугарске Антанта жели да настави преговоре са њом

Шифра 8. јуна 1915. године Бр. 914
Министарству Иностраних Дела, Ниш
Врло сумњив одговор бугарски није обескуражио Силе које се спремају да новом нотом продуже преговоре у Софији. Факт да Силе раде на задобијању Бугарске концесијама, и ако су и Србија и Грчка изјавиле да су им апсолутно противне, овде се јако коментарише. Силе изгледају решене да пређу преко протеста српских и грчких и да Бугарској формално обећају извесне територије. Бугарска међутим не само што није ушла одмах у акцију, као што је то прва нота Сила тражила, већ продужује своју дволичну политику. Добро обавештени грчки посланик из Берлина тврди да је бугарска влада саопштила бечкој и берлинској влади и ноту Сила и свој одговор. Грчки посланик из Софије доставља једну изјаву аустро-угарског посланика, према којој Бугарска апсолутно не мисли напуштати неутралност, најмање сада кад се спрема нов енергичан аустро-немачки напад на Србију. Јасно је да сви преговори Сила са Бугарском само ојачавају њу у уверењу да она има права на извесне крајеве српске и грчке и тиме подстичу бугарску опасност. Зато овде намеравају још једном енергично обратити пажњу Сила на некоректност тих преговора, па се надају да ће и Србија остати при оном првом одговору свом. Тај одговор саопштио је овде грчки посланик из Ниша у целини и он је учинио изврстан утисак. У том смислу учиниће представку грчки посланик.

Балугџић

На полеђини:
К. Пов. Бр. 6385
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/II, дос. III

23.

28. јун 1915, Петроград
Српски посланик у Петрограду Мирослав Спалајковић јавља председнику владе и министру иностраних дела Николи Пашићу да Антанта неће журити са одговором Бугарској у вези са територијалним компензацијама

15. јуна 1915. Петроград
Шифра препис
Etrangeres Niche
Лично. Силе споразума показују сад мање расположења за одговор Бугарској и неће се журити. Био је један енглески нацрт одговора, али и у њему се ништа прецизно не каже. Италијански амбасадор сматра, да у опште не треба ништа ни одговарати, јер нити ће се Бугарска решити, нити њена евентуална помоћ може много значити. Италија у овом питању изгледа привидно на страни Грчке и Србије, али држим прави разлог је што њеним балканским рачунима најбоље одговара данашњи однос међу балканским државама.

Спалајковић

На полеђини:
Пов. бр. 6621
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/II, дос. III

24.

[Јун 1915] Ниш
Председник владе и министар иностраних дела Никола Пашић обавештава српске дипломатске представнике да је српска влада одбила да овласти представнике Антанте да у преговорима са

Бугарском могу да понуде компензације у Македонији

Министарство Иностраних Дела
I Париз, Петроград, Лондон

Силе Тројног споразума, свака за себе, учиниле су овде 16. и 17. маја пријатељски корак, – који је требао да остане у највећој тајности код мене, – а који је био у томе да их влада српска овласти да могу ступити у преговоре са Бугарском нудећи јој концесије од наше државне територије како би Бугарску склониле да ступи одмах у акцију против Турске.

Одмах при предаји забелешке о томе свакоме сам од њих понаособ рекао да Србија не може дати такво овлашћење, јер се неће наћи у Србији уставно-парламентарне владе која би могла дати ни обећање а камо ли испунити га и извршити. Изјавивши им своје чуђење, да се слична овлашћења траже од Србије, напоменуо сам даље, да се захтева оно што ни једна сила Тројног Споразума не би дала другој држави, да за мале државе или велике најелементарнији услов за њин резон д етр јесте да брани своју независност и територијалну целокупност. И, ако је ради успеха ратног потребно да ратујуће стране чине такве концесије својим непријатељима онда би то требале да чине све државе а не само Србија.

Као разлози зашто Србија треба да учини Бугарској концесије од своје нове територије, наставио сам, наводе се ови: Први: Србија ће добити на другој страни много већу територију за то што би уступила део своје садање територије. Тај разлог не може се држати ни оправдати се гледишта начела народности. Земље које данас Србија држи биле су територије српске државе, коју су Турци од Срба оружјем отели, а коју су Срби постепено тешким напорима и својом крвљу ослобађали (1806 – 1815 – 1867 – 1876 – 1877 – 1912 – 1915. г.) па и ослободили од Турака, те су им те земље милије него оне, за чије се ослобођење сад боре. На данашњој територији Србије живи онај исти народ, који живи и на српско-хрватско-словеначкој територији у Аустро-Угарској. Други: Србија је савезним српско-бугарским уговором од 1912. године поделила Мађедонију са Бугарском, оно што је онда признала може и сад дати у замену за оно што ће добити на другој страни. Ни овај разлог не стоји чврсто. Уговорна линија из 1912, године није етнографска, као што није ни географска, ни стратегијска, већ линија једне политичке неопходности, споразумно повучена у тренутку кад је Аустро-Угарска намеравала створити од Косовског, Ска-дарског, Јањинског и Битољског вилајета једну аутономну Арбанију, која је требала довести Аустрију у Солун; дакле, онда кад је Србија водила економску борбу са Аустријом на живот и смрт и да би могла изићи на море. Та линија не дели Србе од Бугара, нити би и један етнограф на свету могао да докаже да она дели два народа; та линија дели неоспорно једно исто насељење, које је или српско или бугарско, или словенско племе, али никако два народа. Трећи: рат треба скратити и то је у интересу свих савезника, нарочито Србије. Овај разлог је као и она два друга. Србија признаје да треба скратити дужину трајања овога рата, али пошто то иде у прилог свих савезника, зашто да само Србија, као најмања и најслабија, даје такву немогућну жртву, део своје отаџбине. Кад је Италија требала да се придобија за рат, силе Тројног Споразума уступиле су, без обзира на начело народности, које су истакле као водиљу у овоме рату, опет српско-хрватске-словеначке земље. Сада је погажено начело народности и жртвовани су Срби, Хрвати и Словенци да би се скратио рат; сад се, за љубав начела народности, усвајајући бугарско тврђење да су Мађедонци Бугари, тражи да Срби уступе крвљу искупљиване старе српске земље. Дакле, један исти разлог, како кад треба, и за и против, а на штету српског народа. У мом разговору о овоме са претставницима Тројног Споразума видео сам да им се наш одговор, којим одбијамо дати горе поменуто овлашћење, учинио одсуднији него онај, који сам прошле године дао у сличној прилици. Зато сам им скренуо пажњу да је то зато, што ни један од услова, који смо ставили у први наш одговор није испуњен. Тако, Бугарска не само да није према Србији била благонаклона, већ је била стално непријатељска, шиљала чете, па чак и преобучене војнике, који су рушили и кварили наше најважније железничке комуникације,

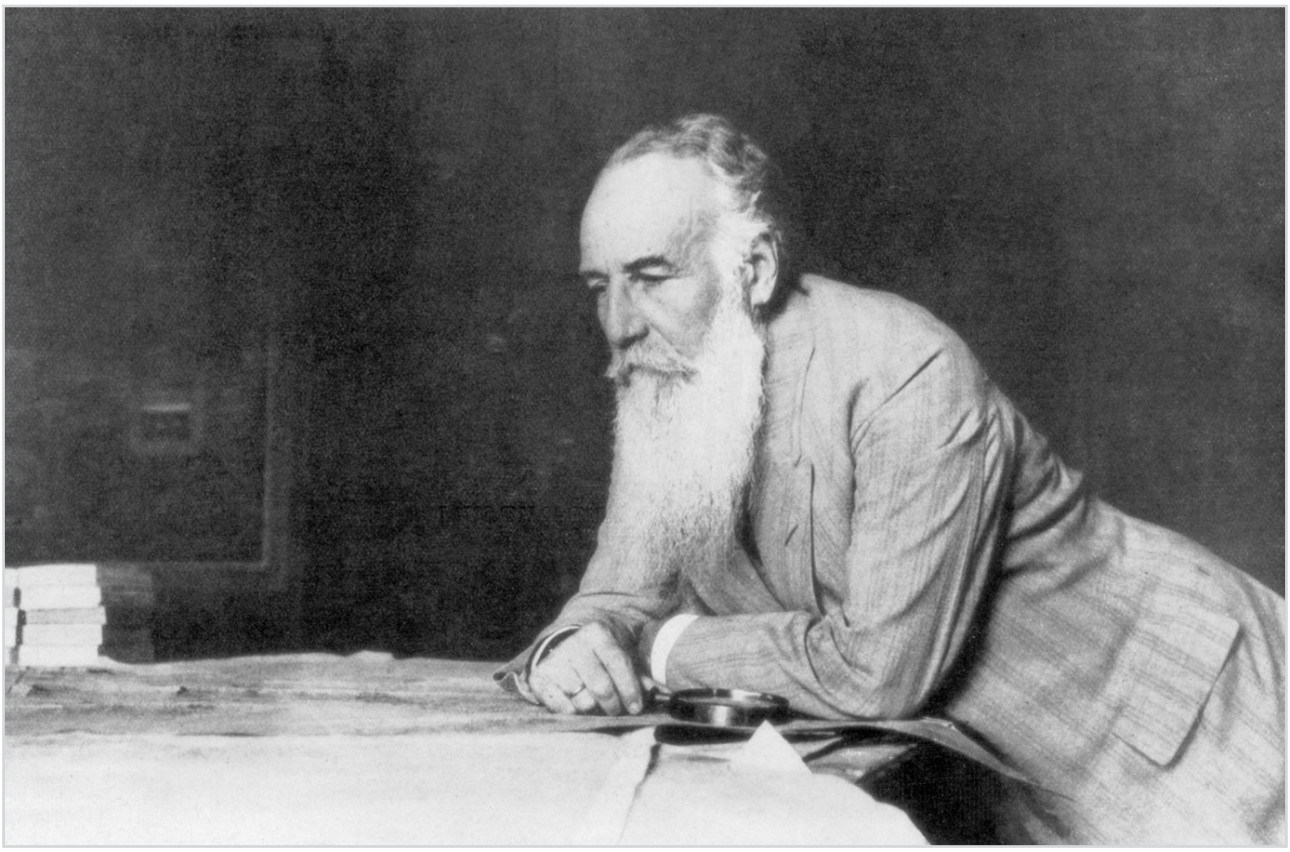

Никола Пашић

најзверскије касапили наше војнике, а рањенике поливали гасом и спаљивали их живе. (У Валандову су преобучени бугарски војници поклали по болницама све болеснике и све наше регруте само да би утрли траг од упада и да би објавили свету да су то радили наши побуњеници на нашој територији). Даље, ни Грчка ни Румунија нису се тада сагласиле чинити сличне уступке. Затим, Србија после успешнога рата неће добити више све српско-хрватске земље, пошто је знатан део од њих уступљен од Тројног Споразума Италији. Па онда, у прошлој години био је говор о земљишту, које лежи источно од Брегалнице до утоке Криве-Лакавице, а сад се говори и тражи линија из уговора од 1912. године. Напослетку, ако бисмо уступили земљиште до ове линије, онда би нам био затворен пут за Солун, а како је с друге стране Италија окупацијом Валоне затворила Јадранско море, онда би итало-бугарски споразум могао лишити нас излаза слободнога на море и додира са другим народима.

О другим политичким разлозима, који се противе давати Бугарској велике територијалне концесије, казао сам да не желим сада говорити, али обраћам сада пажњу на то, да је истина С. Стефански уговор дао Бугарској Маћедонију, али да је то било у доба, кад је важила политика деоба сфера утицаја на Балкану између Русије и Аустро-Угарске, дакле опет не доба важности етнографскога принципа.

Претставници сила Тројнога Споразума подношајући мени поменути предлог, захтевали су од нас највећу дискрецију и ми смо је чували. Али на жалост они су једновремено учинили корак у Софији и Бугари су похитали и са тријумфом објавили свету понуду сила Тројног Споразума као сатисфакцију за њихову досадашњу политику. И бугарске новине почеле су у таквоме тону и писати, додајући да је оно што се нуди мало, да је понуда везана многим условима, да нема јемства за њено остварење, да је сад и Тројни Споразум признао њихово право, које ће они чим Србија дође у тежи положај потражити и узети итд. На тај начин корак сила Трој-

ног Споразума, дакле погоршао је ситуацију на Балкану, јер је Бугарска сад осиона, тврдећи да су јој све силе признале њена национална права и да их може узети и сама, кад нађе за згодно. Наш народ и наша војска клонули су духом кад видеше да њихови пријатељи хоће да награђују њихова непријатеља српским државним територијама после онога, што је тај непријатељ учинио и Србији и Тројном Споразуму. И зато сам се нашао побуђен изложити Вам ову ствар, с тим да можете изнети све ово, кад се тамо и ако се покрене о њој разговор, – не покрећући га Ви сами, и пожалити се на све методе којим се наше одушевљење и пожртвовање из основа потреса и парализира.

II Посланствима: Рим, Букурешт, Софија и Атина.

Саопштавам Вам знања ради телеграм, који сам упутио посланствима у Петрограду, Паризу и Лондону.

Пашић

АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/II, дос. III

Приредио:
Александар Марковић

АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, март 2016. Број 27

ДНЕВНИК РАТНОГ ХИРУРГА АРИЈУСА ВАН ТИНХОВЕНА

Србија поседује стару уметност, стару књижевност и у својим народним песмама, најчешће на меланхоличан начин, опева своје некадашње јунаке. Те песме и мелодије које сневају о ослобођењу, лепе су и сетне. Певане с вечери, уз звуке једноструног инструмента, оне продиру дубоко у душу.

Аријус ван Тинховен (1886-1965)

ISSN 2303-5293

Дневничке белешке лекара Аријуса ван Тинховена, у преводу на српски језик проф. др Јелице Новаковић-Лопушине, објавило је Издавачко предузеће „Утопија" из Београда 2005. године. Архив Србије, у сарадњи са Издавачким предузећем „Утопија" из Београда, током 2016. године објавио је друго издање дела Аријуса ван Тинховена под насловом „Страхоте рата у Србији: Дневник ратног хирурга"

Када је далеке 1904. године тада већ угледна Српска књижевна задруга објавила путописе Е. де Амичиса под насловом „Холандска" мало ко је у Србији разумео такав избор уредништва ове издавачке куће. Међутим, само неупућенима могло је да изгледа да је ова књига неким случајем залутала међу раније публиковане наслове који су доносили описе и повести великих европских држава.

Иако наизглед исувише културолошки, историјски и религијски различите, Србија и Холандија представљају две значајне старе европске регије које пажљивијим проматрањем откривају везе које су зачете још крајем средњовековног раздобља. У почетку засноване на знатижељи појединаца, те везе прерастале су у постепено боље упознавање земље, њених природних одлика, али и у узбудљиво разоткривање богате прошлости другог народа, његових културолошких особености, језичких карактеристика, обичаја. И како су погледи истраживача, дипломата, картографа и путописаца са севера бивали све чешће усмеравани према пределима средишњег Балкана тако су се пред њиховим очима указивале заједничке црте, сличне историјске матрице, препознатљиве карактеристике свести о припадности малобројном народу окруженом моћним и вековним царствима, обема нацијама својствени пркос, слободољубље, тежња обнови или успостављању сопствене државе.

Први путници, посланици и путописци потекли из Низоземља који су, попут витеза Јоса ван Хистелеа (чије је путовање на исток отпочело 1481. а окончало се 1485. године)[1] или Корнелијуса Дуплицијуса де Схепера који је прошао средишњим Балканом између 1533. и 1534. године на путу за Истанбул где је требало да буде амбасадор цара Фердинанда Првог Хабзбуршког говоре о својој потресености судбином локалног словенског живља које је, како су запажали, било изложено страдању под османском управом и које сваког путника са запада, поред осталог, доживљава и као потенцијалног избавитеља. Иако штури, ови записи представљају драгоцене изворе за уочавање и разумевање историјских процеса који су се одвијали у раздобљу након слома српске средњовековне државе. И док су неки путописци знатижељно посматрали пределе средишњег Балкана којима су се кретали дотле су други попут Охира ван Бусбекеа који је сећања на своје путовање у Истамбул и боравак на двору султана Сулејмана Величанственог у периоду између 1554. и 1562. године овековечио у писмима која су под насловом „Itinera Constantinopolitanum et Amasianum" објављена у Антверпену 1581, локално становништво, а посебно жене у њиховим живописним ношњама, доживљавали као отелотворења ликова из античких митова попут Клитемнестре или Хекубе. Ренесансно образовани хуманиста Бусбеке[2] оставио је највреднији запис о средишњем Балкану писан холандским језиком настао у XVI веку. Не мању вредност имају и белешке низоземског посланика на двору у Истанбулу Корнелиса Хаге,[3] настале између 1612. и 1615. године, који у њима сведочи о више значајних догађаја о којима је слушао на двору османских владара. Јустус Колијер, низоземски посланик на Порти, забележио је 1688. године изузетно срдачан дочек и добродошлицу која му је од стране локалног становништва приређена у Београду кога описује као главни град европског дела Османског царства.

1 Joos van Ghistele, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*, Gent 1572.

2 Ogier van Boesbeke, *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum*, Antwerpen 1581.

3 Јелица Новаковић-Лопушина, *Срби и југоисточна Европа у низоземским изворима до 1918. године*, Београд 1999, 63.

Опчињеност богатством предела, необичним језиком, колоритом ношњи и обичајима присутна је и код низоземских путописаца и дипломата који путују средишњим Балканом и током XVIII века. Истовремено, они бележе и знатижељу локалног становништва које долази у сусрет са намерницима са европског запада. Обострана радозналост, отвореност, али и повремено неразумевање и незнање преплићу се у записима који настају у дужем временском раздобљу. За путнике потекле из низоземских регија средишњи Балкан представљао је предворје Оријента, а Београд његове вратнице. Био је то међупростор који је раздвајао хришћанску Европу од исламске Азије. Место сусрета двеју религија и цивилизација, као и културолошка и језичка испреплетеност чинили су да у очима низоземских путописаца ови предели подједнако зраче и плене богатством природе, антрополошким карактеристикама и раскошћу обичаја, ношњи и призора. Истовремено, свест о некадашњој моћи средњовековних хришћанских балканских држава, пре свих оне српске, будила је у њима осећај солидарности са потомцима оних који су деценијама пружали отпор надирућем Османском Царству. Стање у којем су поједини од њих затицали средишњи Балкан неретко је изазивало сету, али и неразумевање новог начина живота, разлога за прихватање оријенталних обичаја и општег сиромаштва које је доминирало тим регијама.

Деветнаести век у виђењима средишњег Балкана и Низоземља доноси видне промене. Дуготрајна и динамична српска револуција и успешна ослободилачка борба која је довела до обнове националне државе утицала је на далеко веће и озбиљније интересовање јавности и научника који су деловали на подручју Низоземља. Тако је Николас Готфрид ван Кемпен 1837. године, поред осталог, говорио о Ћеле-кули коју „сваки пријатељ слободе и напретка човечанства види као почасни стуб подигнут на уласку у домовину тих племенитих људи".[4] Дивећи се српским средњовековним јунацима попут Милоша Обилића, Ван Кампен их је поредио са вождом Карађорђем коме је приписивао чудесну храброст. Интересовање за немирне и слободољубиве балканске просторе показивали су и Питер Боса, Август фон Дане ван Варик, Роберт ван Зајлен ван Нејевелт, Питер Рулоф Бос, Кристијан Шулер тот Персем, Хендрик Волфганг ван дер Меј и други.[5] Овај последњи је 1885. године објавио текст „Српски еп" којим је желео да скрене пажњу низоземске културне и научне јавности на величину и виталност до тада потпуно непознате словенске културе. Поредећи Србе као словенски, а Холанђане као народ германског порекла он је истицао мноштво разлика између два народа, али и наглашавао како је код Словена на површину избијало заједништво. За њих је говорио како су били мирољубиви попут старих Грка, како су волели слободу и како је код њих доминирао осећај за заједницу. Срби су, по мишљењу Ван дер Меја, боље од других племена сачували основне карактеристике првобитне словенске расе. Ако би се икада остварила могућност успостављања једне словенске културе напоредо са германском, сматрао је, онда је њена клица сигурно у српском елементу. По Ван дер Мејовом ставу, било је корисно подсетити Западну Европу да унутар њеног видокруга, поред романске и германске, постоји и словенска цивилизација чије порекло треба тражити у српском епу, што ће рећи у старосрпском духу слободе и независности који, ослобођен османског јарма, није трпео ни германску доминацију.[6]

Први светски рат увео је Србију у сферу до тада највећег интересовања јавности у Низоземљу. Чињеница да се једна мала и заостала балканска краљевина, пре свега, нашла у рату са моћним Аустроугарским Царством поново је пробудила изразе солидарности и саосећања са њеним становништвом. У великом броју публикација које су настале у том периоду својим значајем и аутентичношћу издвајају се дневничке белешке лекара Аријуса ван Тинховена објављене 2015. године под насловом „Страхоте рата у

4 Дејан Ристић, *Србија и Холандија или о историјским сусретањима средишњег Балкана и Низоземља*, у: Аријус ван Тинховен, *Страхоте рата у Србији : Дневник ратног хирурга*, Београд 2005, 100.

5 Јелица Новаковић-Лопушина, *Срби и југоисточна Европа у низоземским изворима до 1918. године*, Београд 1999, 117-131.

6 Исто, 141.

Србији: Дневник ратног хирурга".[7] Овај војни хирург боравио је у Србији и током Балканских ратова да би се почетком лета 1914. године поново нашао на овим просторима. Заједно са својим колегама лекарима он је остао у чувеној ваљевској ратној болници у којој је радио као руководилац Одељења за хирургију. Бележећи дешавања на Балканском фронту овај непосредни сведок великих борби и победа у биткама на Церу и Колубари први је, знатно пре Арчибалда Рајса, светској јавности указао на све страхоте рата у Србији, као и на нехумано поступање припадника аустроугарских трупа и окрутности које су у том раздобљу почињене у односу на цивилно становништво. Налазећи се на стра-

Стеван Мокрањац са породицом у бежанији, августа 1914. Снимио код „Славије" Урош Предић. (АС, ЗФ).

ни нападнутог народа Ван Тинховен је истицао како то није народ дивљака и злочинаца, каквим је аустријска штампа покушавала да га прикаже, већ је то народ земљорадника којима је највећа жеља да буду остављени на миру. Народ, такође, са идеалима, са илузијом да ће још једном обновити велико српско царство из XIV века. Делујући у самом средишту ратних збивања и страхота Ван Тинховен је ускоро постао и члан међународне комисије за истраживање ратних злочина које су аустроугарске трупе починиле над цивилним становништвом, а коју је основао командант Дринске дивизије.

Боравак у Србији Аријус ван Тинховен окончао је у фебруару 1915. године када се вратио у своју домовину Холандију. Током више од пола године боравка на Балканском фронту он је значајно допринео раду ваљевске ратне болнице, али је и први упознао ширу европску јавност са дешавањима на овим просторима, као и са истинским карактером рата и његовим страхотама. Хуманост која је показана у једном од најтежих периода нововековне српске историје сврстава га у светле ликове који су оставили неизбрисиви траг у свести овдашњег становништва. Лекар-хуманиста Аријус ван Тинховен представљао је једног од најплеменитијих пријатеља Срба и истрајног бранитеља исправности њиховог отпора и борбе за очување независности српске државе. Боравак Аријуса ван Тинховена и групе холандских лекара које је он довео у хуману мисију у Србију током 1914. и 1915. године јесте можда и најупечатљивији и најјаснији пример како се два географски удаљена народа могу разумети и како културолошке, историјске и религијске баријере могу да устукну пред хуманошћу и свешћу о потреби заједничке борбе за слободу и мир.

Налазећи се на различитим рубовима Старог континента, Срби и Холанђани показали су током минулих столећа необичну упорност у међусобном упознавању, разумевању и приближавању, Иако је долазило до периода када су међусобни односи умели да буду дистанцирани и испуњени несагласјем, ова два мала европска народа истрајно настављају да заједнички граде будућност континента коме припадају и чију судбину деле вековима.

Објављивање превода на српски језик дневничких белешки Аријуса ван Тинховена, управо на 90. годишњицу њиховог првог изласка из штампе далеке 1915. године, први пут на језику народа о коме сведоче, представља племенит подухват са циљем даљег зближавања припадника два народа и учвршћивања трајних пријатељских односа Србије и Холандије.

Дејан Ристић

7 Arius van Tienhoven, *De gruwelen van den oorlog in Servië,* Rotterdam 1915.

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ 1874-1914. У извештајима српског посланства у Бечу

Документи

(Део 12)

159.

8. јануар 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о исходу Цариградске конференције и улози Велике Британије на обеснаживању претњи Европе Порти у случају неприхватања њених предлога; о руској оружаној помоћи Црној Гори
Бр. 1, *У Бечу, 8. Јануара 1877.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Ових дана немађах Вам шта писати, јер и дипломација као и цео политични свет живљаше само у очекивању, какав ће крај имати напрезања цариградске конференције. Та неизвесност престаде од јуче. Ја Вам нетелеграфирах о закључењу великог портиног савета, који предлоге сила одбија, знајући да то Polit[ische] Correspondenz чини и предпостављајући да сте о томе и из Цариграда непосредно и пре извештени.

Ма да се овакав исход конференције од неког времена с извесности предвиђао, опет је он г[оспо]ду дипломате у жестоку раздраженост против Порте довео, о чему имађах прилике уверити се на синоћној рецепцији код талијанског амбасадора. Одчасти се за то баца кривица на Енглеску, што је предложивши, да chargés d'affaires-и заступе одпутовавше амбасадоре, ублажила или боље рећи обеснажила претње Европе за случај непријема њених предлога, јер chargés d'affaires-и[1] и при најбољим међународним одношајима заступају *одсуствујуће* амбасадоре и министре. Друкчије би значење имао одлазак амбасадора, да су остали на месту секретари као жерани текућих послова немајући позива, да трактирају и дипломатичне послове. Истина садашњим наређењем дата је могућност, да се и по одласку амбасадора преговори наставе, – по свој прилици преговори без резултата у изгледу. И гр[оф] Андраши, с којим се пре неки дан на амбасадорском пријему код гр[офа] Столберга о предмету разговарах, недржи, да ће с одласком амбасадора из Цариграда дипломација сматрати свој задатак као окончан, него се напротив нада, да ће јој посао, који ће она у интересу мира тврдо у својим рукама држати, све више олакшан бити, што се више буде приближавала опасност рата, од које сваки избећи жели. Гроф се надаше још, да ни до разлаза амбасадора неће доћи; али пошто им Порта буде данас своје закључење на знање дала, неће могућности за њих бити, и даље на подсмех света на својим местима остати. Дај боже, да се бар онај други део наде гр[офа] Андрашија испуни, јер у томе лежи за нас сво спасење; било да руско оружје у Бугарској и најсјајније успехе постигне, последице рата су за српску ствар, како је ми у будућности желимо, посве убитачне, јер повлаче за собом непосредно губитак бар Босне за југославенство.

Познато Вам је да је у ствари преноса оне муниције, што је Русија Црнојгори поклонила, овамо дошао г. Пламенац[2]. Но ово се све држи као *највећа тајна*, у којој је само неколико лица посвећено. При тегобама, да се ова муниција тајно пренесе у Црну Гору било преко Србије, или преко Котора, или преко Спича Цар руски зах-

1 Отправници послова.

2 Илија Пламенац, војвода.

тевао је од Аустро-Угарске да она провоз дозволи. Гр[оф] Андраши одговорио је г. Новикову да он може само толико Цару учинити да се свему невешт чини молећи да цела ствар строго тајна остане и да се експедиција тако изврши, да он не буде компромитиран јер иначе не би могао на свом месту обстати. Пренос ће се извршити маскиран житом које из Русије за Црну Гору долази, но Књаз Никола жели том приликом и 6 топова, дванајест фунташа с муницијом протурити и захтева опет посредовање Русије. Но како нема изгледа, да се то кришно, ма како се кроз прсте гледало, може преко Котора извршити, то ће помоћу једног Coup de main[3] пренос извршен бити преко Спича с ризиком да неуспе. Дакле пренос оружија кроз Аустрију није дозвољен, још мање кроз Угарску и Цар за Србију не верујем да би и посредовати хтео. Како ми је ово све у највећем поверењу саобштено, то немам даље потребе, чинити Вас више на тајност позорљивим.[4]

Ј. Скобла је нужне огртаче набавио и већином одправио сутра мисли сам за на место поћи. Међу послатим му новцима нађен је, рече, један дукат више; кад овај примим, писаћу г. Вл[адимиру] Стојановићу,[5] да га тамо коме треба врати.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.[6]

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 14

160.

15. јануар 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разликама у позизицајама европских сила и Русије поводом резултата конференције у Цариграду и о могућности избијања руско-турског рата

Бр. 2, *У Бечу 15. Јануара 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова

Како се по новинама разносише гласови, да Србија намерава или да је склона, мимо Русије с Портом о закључењу мира преговарати, бијах с више страна о основаности тих вести питан, на што наравно немогох дати другог одговора, но да о томе ништа незнам, приметивши да гласовима и неверујем, оставивши друге побуде на страну, већ и по тому, што пре закључења рада конференције неби такви преговори мимо конференције управо смисла имали, а од закључења њених седница одвећ је кратко време протекло, те да би Порта и Србија могле о том предмету какве мисли узајмно изменити. Но из речи надлежних лица излази, као да је Енглеска, понајвише тој идеји наклоњена, неке кораке у тој цељи чинила, но у каквој форми и нарочито у каквој правој, коначној цељи – незнам. Барон Орциј мисли, да нам Русија неби такав корак одобрила, нехтевши ми казати, да ли он то по субјективном схватању ствари говори или се у томе ослања на какве позитивне податке. С оваквом оценом намера Русије ја се само подусловно сагласих, ако т.ј. Русија понајпре зна, да ће на сваки начин у рат ући, па потом ако *хоће* и *може* притом на знамениту подпору од стране Србије рачунати а уједно је заиста уверена, да и пре одпочетка рата може Србију од могуће поплаве турском војском заштитити. Није дакле помислити, да само или поглавито због једног моралног ефекта Русија изложи Србију опасности, да од Турака буде сатрвена, пре него би јој она у помоћ могла притећи. У овом последњем обзиру даде ми г. Орциј најпозитивнија уверења, да нас Порта ни пре ни после истека садашњег примирија *неизазвана* неће нападати. Истина, рече, за ово није дала Порта званичне обвезе, али да он опет по основаном уверењу онако говори. Ово се подудара с гласом, да је Алеко-Паша у име своје владе гр[офу] Андрашију пре неки дан у Пешти дао уверавања: да Порта неће Србију и Црнугору нападати, ако јој ове Кнежевине спремама својим недаду повода мислити, да имају против ње агресивних намера. Ова изјава Порте, кажу, изазвана је категоричним захтевањем гр[офа] Зичија у Цариграду учињеним у интересу спокојства и

3 (Фр.) препад.

4 Скоро цела алинеја је шифрована.

5 Владимир Стојановић је био секретар Министарства иностраних дела у Београду. (АС, МИД, Пс Б, Ф 1 р 7/876)

6 На маргини прве странице: „Последње писмо моје од пр. године је од 28/12 Н° 128.“

неутралности А[устро-]Угарске, која жели, што је могуће даље од својих граница, борбу уклонити, и избећи од нужде, да се у ову сама интервенирајући умеша.

Ма да се дипломација усиљава, дати échec-у, који је руска дипломација у Цариграду поднела, вид и значење сатисфакције постигнуте тим, што је échec[7] пренет управо на целу Европу и понајпре на Енглеску, па да је по тому за Русију и потреба одпала, одвојено од Порте тражити задовољење, опет се страхује од могућности, да цар Александар неће хтети или моћи овакву оцену исхода конференције као исправну узети, него да ће échec као свој лични сматрати и тако у рат ући морати. По несрећи и европска преса које што радо о руском унижењу говори, које што публика неуглађене фразе воли, неуморна је изношењем на видик унижавајућих за Русију и њеног цара вређајућих политичних посматрања, што доста може допринети, да се одржање мира немогућим учини. При свем том цела дипломација још се једнако нада, да ће се рат моћи избећи, изгледајући од Порте, да ће она живим и строгим завођењем реформа Европу бар формално задовољити и тако садашњој запетости политичних одношаја постојећу оштрину одузети. Ово истина стоји у противуречивости с оценом, која се обште у новије време изрицаше како о значењу портиних реформа тако и о целокупном њеном држању према Европи. Али изгубивши и последњи основ за утврђење мира Европа очекује овај од разума Порте, коју због њеног непопустљивог држања на конференцијама осуђује као државу, која је право изгубила, на уговоре се позивати и призрења каквих од Европе очекивати, и према којој се стога в[еле]силе решиле удешавати своју политику свака по изискивањима својих интереса необзирући се ни на постојеће Порте тичуће се уговоре ни на призрења, која су њеним интересима досад одавана.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 24

7 (Фр.) пораз, неуспех.

161.

14. јануар 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о активностима карађорђевићеваца

Бр. 3, *У Бечу 14. Јануара 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Познати Карађорђевићев агент, који радо два господара служи, већ ми је из три немачке вароши предвестио свој долазак овамо с обећањем, да ће ми усмено важна саобштења учинити. Но последњим писмом из Липиске јавља ми, да се опет мора у Лондон вратити. Ово ми даје повода мислити, да Карађорђевић опет сад спрема какве пасквиле, карикатуре и подобна, помоћу чега намерава по досад[ашњем] обичају у Србији правити за себе пропаганду. Ни овд[ашња] тајна полиција незна ништа ближе о томе, при свем том ваља пазити, да какви памфлети преко поште или иначе у земљу небуду унети.

Следујући саопштено ми је као највећа тајна па тако Вам исто и ја достављам. Русија је одкупила од Каница најновију велику (оригиналну) карту Бугарске и она је сада живо овде на руском језику печата. Треба ли који егземплар ако се узможе за нас набавити?[8]

Част ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

Поштовани президијал Но 1 с прилогом примио сам; овај сам предао у препису Дру Розену на даљу употребу.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 26

162.

14–15. јануар 1877.

Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу да је кнез Милан Обреновић одговорио великом везиру да је спреман да ступи у непосредне преговоре са Портом

8 Алинеја је већим делом шифрована.

Београд, 14. Јануара, 1877.
Agent Serbe Vienne
Вел[ики] везир телеграфом предлаже Књазу непосредне преговоре за закључење мира. Јавићу вам какво ће бити решење.

[Без потписа]

Београд, 15. Јануара, 1877.
Agent Serbe Vienne
Књаз је вечерас одговорио вел[иком] везиру да је готов ступити у непосредне преговоре с Портом. Но неимајући заступника у Цариграду, моли в[еликог] везира да преко турског посланика у Бечу саопшти вама основе за преговоре. С тога известите о овом одговору турског посланика, па доставите одмах овамо свако саопштење турско.[9]

[Без потписа]
/Телеграми/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 27,30

163.

15. јануар 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о посети и разговирима са турским амбасадором у Бечу и ставу европских сила у случају непосредних преговора Србије и Турске

Бр. 4, *У Бечу, 15. Јануара 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Примивши Ваш прексиноћни телеграм саобштих га бар[ону] Орцију и г. Новикову тек форме ради, почем исто јутро у N[eue] Fr[eie] Presse беше већ публициран и сам текст телеграма, који је по том предмету Мидхат-Паша[10] на Његову Светлост Књаза управио био. Ова публикација извршена је намерно од овд[ашњег] турског посланства. Премда ме г. Орциј увераваше, да Алеко-Паша приликом свог последњег бављења у Пешти није гр[офу] Андрашију спомена чинио о Србији, па дакле да је још мање захтевао од А[устро-]Угарске добре услуге за непосредно закључење мира између Порте и Србије, тим се опет неискључује вероватноћа, да је Порта другом приликом такво посредовање – мимо конференције – од А[устро-]Угарске тражила, и да јој је то одбијено било као маневра, да постојећу између сила сагласност разбије. После осујећених конференција свака је сила задржала себи право, да према заједничком питању (источном) заузме положење, које којој њени собствени интереси буду диктирали, али ниједна немисли притом према Порти усвојити сепаратно понашање, које би на себи носило знак, да се једна сила тим од осталих цепа – то још најмање из неких призрења на саму Порту и њене угодности. Бар засад ствар ова тако стоји.

С Вашим ноћашњим телеграмом идох одма јутрос турском амбасадору, коме се овом приликом први пут представих, – почем је он за време рата на ову посту дошао. Он беше приметно задовољан учињеним му саобштењем, и обећа ми, да ће ме одма, чим му Порта захтеване базисе на знање да, о њима известити, радујући се што ће ова „бесцељна и за обе стране штетна ситуација“ штопре престати. Порта, по расположењу њеног амбасадора а и иначе судећи, намерава овим „успехом“ у духу мира (као и успесима у реформама!?) засенити Европу, и дати јој доказа, да њени послови најбоље иду, кад јој се нико у њих немеша. Чудо ће на сваки начин бити, да и Порта једанпут оконча једну тегобу без уобичајеног устезања, којим је свакад досад вредност учињених на крају концесија побијала – на своју само штету.

По дужем разговору о факторима, који су овај рат произвели, и од којих ја г. Богориду неке као посве за њега нове а неке не на његово задовољство објасних, дође реч и на Русију, коју Кнез као главну виновницу рата, противно мом одсудном одрицању, огласи. Ова тема доведе нас у доста жестоку дискусију, коју ја прекидох с изјавом, да је најбоље бар засад о њој даље неговорити, – те се могосмо с обичним учтивостима растати.

У предпоставци, да Ви немислите без знања Русије и осталих гарантних сила у ове преговоре улазити, него да притом рачунате на *могућу* сад

9 Телеграми су шифровани.
10 Мидхат-паша (1822–1884), турски велики везир.

подпору с њихове стране и да сте и за случај неуспеха преговора њиховог доброг расположења сигурни, ја сам и гр[офу] Андрашију и г. Новикову саобштио – у поверењу – Књажев одговор и намеравам и убудуће их о току овог предмета у сазнању држати. То исто мислим чинити и према представницима осталих сила, *кад* се с којим будем састао и *кад* ми буде објашњење тражено.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 33

164.

17. јануар 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговору са кнезом Богоридом о Портиним ставовима по питању преговора са Србијом

Бр. 5, *У Бечу 17. Јануара 1877.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Кнез Богорид посла ми јутрос г. Фалкона с молбом, да му дођем ради пријема одговора Портиног на захтевање учињено од стране Његове Светолости Књаза. Одговор је, као што сте из мог јутрошњег телеграма изволили видити у првој својој половини јасан и задовољавајући, а у другој се – по обичају – она јасност тако потире, да сваки базис за даља преговарања нестаје.

По обичном уводу пуном учтивости и добрих расположења Порте према *Србији* и *српском народу* Кнез рече, да Порта жели нове доказе за своју помирљиву политику и за она блага расположења дати пристанком на status quo ante bellum; но да се налази приморана, узети неке гарантије у услове измирења, које ће је убудуће осигурати од повратка подобних неприлика од стране Србије. Ово подкрепи г. амбасадор крајњом потребом целог царства и положењем Порте, која се одриче свију користи припадајућих јој по праву из исхода рата, и која само толико захтева, колико ради своје безбедности захтевати мора. – Ја са захвалности признадох умереност и мирољубљивост Порте у базису, на који се она склања примајући status quo ante bellum; али уједно изразих, да додатком, којим се захтевају гарантије – у неопредељеној мери и природи, онај базис губи сваку вредност, а на сваки начин нема никакве опредељености. Кнез одговори, да ће се гарантије захтеване ближе определити у Цариграду, и коначно удесити преговорима између Порте и српског повереника, кога Књаз што пре треба у Цариград да пошље. – Ја изјавих моју *личну* сумњу, да ће се у Београду наћи, да је овим одговором заиста одговорено на захтевање базиса за преговоре, почем се тражењем нових гарантија потире базис status quo a. b., и зато запитах, да ли се овај status можебити односи искључиво на територијално питање или на правне одношаје Србије према Порти, почем, као у оба правца важећи, стоји у противуречивости с тражењем нових гарантија. Алеко-Паша рече, да Порта нити тражи, да Србију територијално оштети, нити да повредом њених привилегија преиначи њене правне одношаје према Порти, али је приморана ради своје сигурности захтевати јемства, која њему нису на знање дата, али која, по свему благонаклоном расположењу Порте према Србији судећи и на разум и државничку мудрост Мидхат-Паше гледајући, морају такве природе и замашаја бити, да ће се од стране Србије моћи лако примити. У оваквом виду трајаше подуже ова дискусија, но почем г. амбасадор изјави, да њему ништа ближе о гарантијама није познато, и почем ме умоли – као човека мирољубива –, да подејствујем, како би се влада моја на пријем овог одговора као задовољавајућег склонила, држах да ми разговор за утолико излишнији, што он опет на јучер[ашњу] тему о интригама руским etc пређе, и зато се опростих.

Чест ми је, и овом приликом изјавити Вам, Господине Министре, уверење мог особитог поштовања.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 38

165.

19. јануар 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о односу европских сила и Порте по питању даљих корака у успостављању мира између Србије и Турске

Бр. 6, *У Бечу 19. Јануара 1877.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Обште се у дипломацији замера Порти, што после првог корака учињеног у интересу мира овај опет у питање доводи захтевима неких гаранција од Србије и то још у познатој неопредељености. Овакав поступак се утолико више осуђује, што гаранције, ако су привремене, итако само за неко, кратко, време важности имати могу, ма да би заиста реалне по себи биле; а ако су такве и за навек прорачуњене или само формалне, имаће у своје време доћи пред суд Европе, било по захтевању Србије или по иницијативи Европе, па ће се сигурно потрти, како буду иоле стајале у противуречивости са status-ом quo a.b. Гарантирање за наше одношаје према Порти Европа неузима као своју дужност него као своје право, и погодбе, које би ми понаособ с Портом, мењајући досад[ашње] наше одношаје, углавили. Европа сматра као неважеће, док их она несанкционира, а ово зависи од тога, јесу ли погодбе сагласне с интересима свију сила. Зато се уобште сви диве Порти, да захтевањем гарантија износи један предмет на нову дискусију, који је пред Европом већ претресан и на штету њених жеља решен, и који Европа ни одсад друкчије неможе оцењивати зато, што је он непосредним споразумљењем (кад би баш овога и било) између Србије и Порте решен – друкчије и онако, како ће можебити и само једној сили неповољна бити.

И гр[оф] Андрашиј, коме је Алеко-Паша јуче ток преговора о миру саобштио, изјавио је овоме своје зачуђење на тражење гарантија од Србије и то у толико више, што му г. амбасадор ништа ближе о природи и значењу тих гаранција неуможе казати. Уверен сам, да Кнез Богорид заиста ништа ближе о тим гаранцијама незна, то ми синоћ потврди опет и он и сви амбасадори, који су га такође о том предмету интерпелирали. Држи се, само по нахођењу, да се оне тичу наше народне војске и порушења у новије време подигнутих утврђења, за које захтеве Порта у хатишерифима наслона неког налази, и од којих би се о првоме још у погађање с нама упустила, а од другога сасвим одустала. Каошто из природе оба захтева излази, они нису такви, да заиста дају какву гаранцију, јер се по првоме све стипулације у практици могу обићи и изиграти, а по другоме свако је преговарање излишно, јер би сама Србија она утврђења итако после закљученог мира напустила. Но Европа неће ове захтеве већ због тога одобрити, што они садрже у себи клицу за ново трвење између Порте и Србије, и за непрестано узнемиравање Европе овим трвењем привођено. – Порти је то исто тако добро познато, и тражењем гаранција она жели постићи тим више неки морални ефект пред својом популацијом него какве материјалне користи.

На полагана ми питања, зашто српска влада на последњу изјаву Порте ништа неодговара, одзивам се тим, да ми је прави узрок непознат, и да га само погађати могу, држећи т.ј. да је влади, каошто би то заиста и свакоме другом било, немогуће смислити какав одговор, који би носио на себи печат и озбиљност и жеље за миром, почем је Порта својим захтевом гаранција цело питање мира у сумњу довела. Сви, осим турског амбасадора, признају тешкост нашег положења и талијански посланик својом иницијативом а већина других у разговору наведени на то саветују или боље рећи изјављују своје мишљење, да би требало Порти, чинећи се невешти њеној последњој изјави, да одговоримо: како је Књаз склон одма по позиву послати повереника у Цариград, но жели знати ближе природу (и portée)[11] гаранција, те да би се одсланику могле инструкције дати. О овоме Вам данас телеграфирах.

Г. Орциј ми каза да ни Црна Гора још није Порти одговорила; Књаз сигурно чека (рече) Констант-ефендију на Цетињу, да се пре с њим о

11 (Фр.) домашај, природа.

појединостима разговори.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

И бар[он] Хофман (као и Алеко-Паша) мисли, да би требало *одма* послати пуномоћника у Цариград држећи, да ће Порта од својих захтева одустати, и нада се, да Порта учинивши *први* корак за мир неће преговоре разбити због неких назови – гаранција – без сваке практичне вредности.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 51

166.

Г. Кости Цукићу, Заступнику Србије у Бечу
През. Но 2.
20 Јануара 1877 у Београду
Екс. ист. дана
Г. Заступниче,

Познато вам је како се вел[ики] везир обратио Њег[овој] Свет[лости] Књазу и позвао га, да ступи у непосредне преговоре с Портом ради повраћаја мира између Србије и Турске. У прилогу имам част послати вам копије од три депеше, које су односно тога између Њег[ове] Свет[лости] Књаза и вел[иког] везира измењене, а на име: депешу вел[иког] везира од 13/25 ов. мес., одговор Књажев на ту депешу од 15/27 ов. мес. и другу депешу вел. везира од 16/28 ист. мес.

Пошто су сви даљи преговори између нас и Порте преко вас вођени, то немам потребе упуштати се у излагање даљег тока тих преговора, јер телеграфским споразумевањем између нас девансирана је свака комуникација поштанским путем.

Међутим има једно питање које се у току ових преговора појавило, и о коме осећам потребу да вам ближе објасним моје мишљење. То је питање о гарантијама, које по гласу вашег телеграма, Порта тражи од Србије противу могућег повратка рата.

Кад је вел[ики] везир позвао Њег[ову] Светлост Књаза да ступи с Портом у непосредне преговоре, ми смо се надали, да ће Порта бити заиста помирљива и понудити нам мир на таквим основима, који ће нас поставити у стање да се, избегавајући свако странско посредовање, непосредно с њоме споразумемо и да тако васпоставимо добре односе између Србије и Порте.

Но вис[ока] Порта, постављајући питање о гарантијама, спрема Србији понижавајући положај и доводи нас до тога да сумњамо у искреност њених намера. Јер ма како да се живо осећа код нас потреба мира, ипак највећи део нашег народа неће примити мир, који би био скопчан са понижењем Србије, и Његова Светлост Књаз, може поуздано рачунати на потпору највећег дела народа, ако се успротиви погодби, која би била срамна за Србију.

Међутим и само те гарантије, ако би се оне састојале у разорењу наших подигнутих утврђења или у распуштању наше народне војске, биле би за Турску сасвим илузорне, јер утврђења, као што су она подигнута у овом рату, могу се у случају потребе и опет подићи, а наша народна војска, као што знате, налази се увек код својих кућа, а не у касарнама, те да се једном распуштена не би могла опет лако скупити. А напротив за Србију ове гарантије образују стварно понижење.

Према томе, Г. Заступниче, ја сумњам да ће преговори, који се у овај мах воде између нас и Порте имати жељеног успеха, ако Порта не одустане од тражења гарантија, у толико пре, што је већ на конференцији пристала на мир са Србијом на основу status-a quo ante без икаквих гарантија. –

Ради вашег знања и управљања, могу вам јавити да је и Црна Гора примила предлог Портин и одпочела с њоме преговоре, ради закључења мира.

Примите и т.д.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 58

167.

22. јануар 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о резервисаном држању Европе према односима Србије и Турске и појачаном ангажовању Велике Британије у намери да утиче

на непосредне преговоре између Србије и Турске

Бр. 7, *У Бечу 22. Јануара 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Допуњујући мој телеграфски одговор на положено ми питање, какве практичне последице можемо очекивати од познате оцене, коју дипломација изриче о начину поступања Порте у одпочетим преговорима о миру, морам још јаче акцентуирати своје уверење, да оне последице могу засад имати за нас само моралне вредности. Изузимајући Енглеску, све су силе (па чак и Француска –) сагласне у тим оценама; дајући им отворено и израза, истина више академички но официјално, у разговорима с портиним амбасадорима. Но како немају начина, решивши се на сасвим резервирано држање, дати својим оценама снажнијег израза, ни силе неочекују отуд засад више успеха, но уколико их мудрост Порте буде хтела уважити. Дакле све силе у питању нашег посебног мира задржавају владање посве пасивно, Енглеска је по одласку маркиза Салисберија из Цариграда у тому предузела одсудно активну улогу, дајући савете и понудивши своје услуге за непосредне преговоре о миру између Порте и обе Кнежевине. Тешко је пресудити, да ли Енглеска, цепајући се – без нужде – од осталих сила и тим куражећи Порту више *на штету* мира или својим саветима *у корист* мира ради. Силе су изненађене овим превратом у енглеској политици, и као да су сигурне, да би се и без енглеског посредовања, и још лакше до нашег посебног мира дошло, па чак и с мање тегоба општи мир одржао. Стога, што је Енглеска у активност ову ушла, остале в[еле] силе показују у источном питању утолико већу уздржљивост, коју толико радо на видик износе, да, кудећи поступак Енглеске, њихови представници у разговору о догађајима свакад ту резерву изрекну, да се њихове речи узму као изрази личних назора и као мисли приватних особа. Тако они овде поступају и према турском амбасадору, а то сам и на себи искусио, – при свој њиховој према мени предусретљивости, у последње доба још увећаној.

Но при свој пасивности држања сила њима би добродошла била угодба мира између нас и Порте (и Црне Горе). Тим би се терет на Европи лежећи с једним питањем олакшао, и одложила би се а могуће и сасвим би се одклонила прилика и повод за рат између Русије и Порте. Ма да силе имају уверења, да Порта неизазвана неби по истеку примирија рат с Кнежевинама обновила, опет налазе оне у формално закљученом миру за то више јемства. Стога се представници сила при свој предузетој пасивности у држању радо склањају чинити услуге миру својим саветима, ма то било само и у изјавама сасвим приватних назора.

Чујем, да су покушаји Кн[еза] Богорида у Пешти, одвојити А[устро-]Угарску од заједничке политике Европе, нашле такав опор одговор од стране гр[офа] Андрашија, да је амбасадор тражио од Порте, да одавде буде одазват – понајпре у виду дозвољења за одсуство; но да су одношаји опет поправљени, по чему амбасадор и даље остати може, где је, без да је А[устро-] Угарска своју политику променила. О гарантијама, које би Порта од нас тражила, распитујем једнако, али нисам још ништа могао дознати. С турским послаником немам ни повода састајати се осим по друштвима; ја га нећу за даље обавештење о гарантијама питати, а недржим, да је моја влада и на шта тим ангажирана, што сам од њега онда, кад ми је тражење портино саобштено, захтевао објашњење гарантија.

Част ми је, и овом приликом изјавити Вам, Господине Министре, уверење о мом особитом поштовању.

КЦукић

23/1 77. Сондирао сам својим начином јуче и данас бар[она] Орција и г[оспо]ду Новикова и Волиеа о томе, да ли би Порта из нашег тражења, да нам се гарантије објасне, могла извести какве користи за себе, и наиђох на одсудно мишљење, да о том неможе у корист Порте ни говора бити. У осталом из даљег садржаја Вашег телеграма од ½ п. н. морам са задовољством закључити, да је наша војена снага још у таквом стању, да турској навали одпора дати можемо.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 66

168.

23. јануар 1877.
Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу о ставу Београда на Портин предлог о основама за склапање мира

Г. Кости Цукићу, Заступнику Србије у Бечу
През. Но 3.
23 Јануара 1877 у Београду
екс. ист. дана
Господине Заступниче,
Из ваших писама видео сам да је тамо пало у очи, што смо се ми неколико дана задржали са нашим одговором на Портин предлог о основима, на којима би се имао мир између Србије и Турске закључити.

Што се тако догодило, узрок је, што смо, пре него што би наш одговор дали желели да прибавимо обавештења о томе, како гарантне силе оцењују поступак портин, који је мало у стању да олакша закључење мира.

Могу вам рећи да се обавештења, која смо досада о томе ми овде добили, слажу са онима, које сте ви у Бечу прибавили. Ја сам вам већ јавио, какво је саопштење овд[ашњи] француски консул добио у том питању од своје владе и лорд Дерби[12] телеграфисао је овд[ашњем] свом заступнику, да би се, по његовом мишљењу, мир имао закључити на основу status quo ante. Исто тако и говор, који Кнез Вреде овде држи, слаже се са оним, који сте ви слушали од Грофа Андрашија. Све силе дакле осуђују ова нова захтевања Портина, која отежавају закључење мира.

Ја сам вам данас у шифрама саопштио наш одговор на предложене нам Портом основе за мир. Но бојећи се да вам телеграм не дође с каквим погрешкама, имам част послати вам у прилогу исти одговор у француском преводу, како би се могли њиме могуће погрешке телеграма исправити.

Као што ћете из овог нашег одговора видети, ми примамо мир на оним основима, које је конференција у тој цељи поставила. Међутим, да не би увредили осетљивост Портину, ми смо изјавили: да примамо њен предлог, но с тим да се он доведе, у сагласност са предлогом гарантних сила – што толико значи, да одпадне свако тражење гарантија и да се за основу мира призна status quo ante; а ако би се уз то могли добити и ректификација наше границе на Дрини – односно Мали Зворник и Сакар – били би разуме се у толико боље.
Примите и т.д.

[Без потписа]
/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 72

169.

24. јануар 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговору са кнезом Богоридом по питању односа Порте према предлогу гарантних сила за склапање мира између Србије и Турске

Бр. 8, *У Бечу 24. Јануара 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Примивши синоћ доцкан Ваш телеграм, као одговор на изјаву Порте о базисима мира, одма га дешифрирах и уједно известих Кн[еза] Богорида, да ћу му данас пре подне доћи ради саобштења тог одговора. Г. Амбасадор саслуша одговор, који му ја у француском преводу морадох прочитати (држећи се у превођењу строго српског текста), и учини, каошто из мог телеграма изволисте видити, примедбе на две тачке. Позивање на услове мира од гарантних сила препоручиване небеше му по вољи, и то неверујем зато, што су предлози гаранта одчасти одбијени, дакле оно позивање нејасно, каошто он тврђаше, него стога што се жели, да се овај мир *мимо* гаранта угоди. Да се то и Порти неће допасти, није извесно, јер Кнез оно своје мишљење изјави као сасвим партикуларно и чисто предпостављајући могућност, да ће оно позивање и на Порту због своје нејасности неповољно упечатљење учинити. Другу примедбу учини г. амбасадор на предлог, да се преговори овде држе, сигурно познајући већ у том обзиру расположења Порте, која и у томе неку сатис-

12 Frederick Stanley Derbi (1841–1908).

факцију за себе налази, да јој српски одсланик у Цариград дође. По жељи Кнеза издиктирах му Ваш одговор ради верног достављења у Цариград, пошто и он мени јави, да је од Порте примио шифриран један циркулар, односећи се на гарантије, датиран од јуче и да ће ми га саобштити, како буде дешифриран.

Мало затим донесе му секретар поменути циркулар дешифриран, но на млого места нејасан и пун погрешака, које су се одчасти нагађањем могле исправити. Г. амбасадор ми га прочита и дозволи, да на брзу руку узмем из њега кратак извод, јер хтеде га још дати на редакцију и могућу даљу исправку, пре него би га саобштио гр[офу] Андрашију. У главноме Вам је садржај циркулара

Посада Аде Циганлије под командом мајора Светозара Ћукића форсира Саву. 10. септембар 1914. (АС, ПО, 101–130).

познат из мог другог данашњег телеграма, који је одчасти недотупаван испао, што је речник сиромашан у шифрама за извесне изразе. Да набавке самог текста изволите се задовољити следујућим пространијим изводом из циркулара.

Почем су гар[антне] силе биле преокупиране сазнати природу и карактер гарантија које је В[исока] П[орта] за добро држала тражити од Србије као допуну (complément) status-a quo ante, ја (ВВезир) Вам их у појединостима овим саобштавам ради достављења гр[офу] Андрашију у циљи да њега успокојите (rassurer et édifier).[13]

Верни нашим традиционалним добрим расположајима ми нећемо од Србије захтевати (exigérons) материјалне гарантије него само следујуће:

Предупредити (prévenir) на српском земљишту образовање оружаних чета (bandes), одређених à porter le trouble dans les provinces voisines,

Prévenir également l'entrée dans les provinces voisines des bandes ainsi formées soit par corps ouvertement soit clandestinement et par petits groupes,[14] prévenirà la formation en Serbie des sociétés ayant un but révolutionnaire et d'une manière générale de toute société quelque soit son objet réel en apparent établir à Belgrade un Agent Ottoman.

Indépendamment de l'extrême modération de ces demandes les négociations ne sont pas subordonnées à l'acceptation des points susmentionnés. Le délégué serbe une fois arrivé à Constantinople où s'entendra avec lui sur ces points de la liberté religieuse armenienne et les Israëlites jouiront en Serbe de mêmes droits et privilèges que les autres habitants.[15]

Egalement que le pavillon ottomanflotte sur la citadelle de B. à côté du pavillon serbe.

Conformément aux anciens firmans le nombre das forteresses réduit à quatre ne doit pas être augmenté (без изречног захтевања, да се постојећа друга укрепљена поруше).

Напоследку долази кратко закључење од прилике овако: Ce sont les garanties que nous désirons voir agréees par la Serbie et que nous aurons cru devoir demander pour la tranquilité de nos provinces limitrophes; – и затим овлашћење да грофу преда копију циркулара, што ће г. амбасадор по свој прилици данас већ и учинити.

Посматрајући ова захтевања налази се, да су она двојаког рода. Прву половину Порта сама напушта, тек што их је изрекла, друга важнија половина и несадржи ништа новога и за нас теретнога осим захтевања односно на Јермене (сигурно хтело се рећи р[имо]католике) и Евреје.

И г. амбасадор на моје примедбе, да се по себи разуме, да једна држава неће трпити оружане банде, које суседа узнемирују, да тајних друштва у Србији никад није било других осим споразумљења између разбојника и крадљиваца, која

13 (Фр.) охрабрите и поучите.

14 Цукићева примедба на маргини поред другог дела алинеје: „Овако без свезе је све даље у оригиналу!“.

15 Исто, „Sic!“

власт и тако нетрпи, да дакле ови услови немогу бити нарочити предмет уговора, и да су они у земаљским законима итако већ предвиђени, – да, даље, установљење турског заступништва у Србији одговара истина једној потреби обе стране, али да је то једна нова установа, која није ни хатишерифима ни уговорима предвиђена, и коју неби требала Порта да заводи бар искључиво у Србији него и у Румунији – etc. etc. – и г. амбасадор на све те примедбе, рекох, не нађе за потребно предлоге своје владе узимати у заштиту, него повтораваше само непрестано своје мишљење, да би требало што пре послати човека у Цариград, па да ће се по његовом уверењу непосредним споразумљењем с Портом све лако угодити моћи.

Како се овом приликом а и оном, кад му саобштих Ваш одговор, *ја* доста заузимах за трактирање предмета у Бечу, то он можебити из тога изведе моју жељу, да ја о предмету преговоре водим, – у Цариграду, кад већ неможе овде бити, – што ја од себе одбих, почем рекох, имамо ми људи, који Цариград познају и више својства за посао имају и из којих ће сам Књаз најбољи избор учинити.

У обзиру на Јермене и Евреје због нејасности става немогох чинити многе примедбе, но обавестих Кнеза, да у Цариграду сигурно непознају ни правно положење разних религија у Србији, ни то, да је оно положење у путу законодатства регулисано, па да зато овај предмет, који се тиче једно 100–200 Евреја и *ниједног* Јерменина, неће никакве тегобе при преговарању чинити.

Напоследку тичући се нових тврђава, рекох г. амбасадору више у шали, да смо захвални Порти, што нас необвезује, да и ове шанчеве (као и она четири града) обдржавамо у добром стању о нашем трошку, јер у том случају морали би заиста против таквог захтевања протестирати. Уосталом, рекох, порушење нових утврђења, подигнуће отоманске флаге поред српске – истиче из повратка status-a quo ante, да неби требало управо о томе ни говорити.

Г. Стејић саставши се мало пре с г. Новиковом дознаде од њега, да је Кнез Богорид саобштио већ циркулар гр[офу] Андрашију, и да је г. Новикова уверавао, да Порта прима за базис мира status quo ante pur et simple. Тек ћу се сутра моћи известити у министарству о томе, да ли и кога Алеко-Паша мистифицира.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 76

170.

25. јануар 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о збацивању Митхад-паше у Цариграду и постављењу Едем-паше
№ 2788.
Беч, 25. Јануара, 1877.
Министру Ристићу Београд
Збачење Митад-паше и постављење Едема тумачи се у интересу мира, јер је тим, и што ће се напустити устав и турска иницијатива у реформирању, одузета оштрина одношењима Порте спрам гарантних сила нарочито Русије.

Цукић

/Телеграм/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 82

171.

26. јануар 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о ставу европских сила у вези са српско-турским преговорима и разговору са турским амбасадором у Бечу о доласку Портиног представника у Београд

Бр. 9, *У Бечу 26. Јануара 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Заиста је Кн[ез] Богорид и г. Новикову и гр[офу] Робиљану, на питање докле су преговори о миру доспели, оног часа, кад је хтео ону циркуларну ноту бар[ону] Орцију предати, одговорио, да су наобољи изгледи за мир, почем Порта пристаје на status quo ante pur et simple. Тако се он није мо-

гао изразити пред бар[оном] Орцијем предајући му сам акт, да га гр[офу] Андрашију поднесе, рекавши да се само никакве тешке и материјалне гарантије од Србије нетраже – каошто је и у ствари. Г[оспо]да амбасадори наравно осуђују жестоко свог колегу, што им је, незнају зашто, једну чисту неистину казао.

Ја тражих копију текста оног циркулара од бар[она] Орција, и он ми се извини, да је акт код грофа. Налазећи у томе што ми се непонуди, да ће ми ових дана, пошто акт од грофа прими, препис истога дати, нерасположеност за такво саобштење, нећу више ни наваљивати мојим захтевањем. Уосталом пошто познајемо садржај ноте, сам њен текст био би нам потребан само у

Спровођење заробљених непријатељских војника преко Саве, септембар 1914. Фотограф Милоје П. Игрутиновић. (АС, ЗФ).

случају, ако се и кад се од њега према нама учини употреба; онда ће нам га сама Порта при преговарању о миру саобштити морати.

Телеграм Ваш о доласку у Београд портиног одсланика Пертев-ефендије саобштих одма јутрос отоманском амбасадору, који је о томе раније из Цариграда извештен био. Г. амбасадору је непознато било, да Пертев-ефендија има у задатку и о миру преговарати. За чудо је заиста, да Порта свог пуномоћника ради преговарања о миру у Београд шаље, а једном доцнијом циркуларном нотом и иначе изражава одсудно жељу као услов sine quo, да ми одсланика за исте преговоре у Цариграду одредимо. Ја изјавих са *своје* стране мишљење и молбу, да би се у интересу ускорења преговора он, – амбасадор – заузео код Порте, да она што пре на познато саобштење, које сам му ја од стране српске владе ради достављења Порти учинио, влади српској одговори, и да и садашњи В[елики] везир изјави, да је Пертев-ефендија овлашћен преговоре одпочете наставити; што ми се обећа, да ће се одма и учинити.

У исто време саобшти ми молбу за ослобођење заробљеног Осман-бега и изјаву садашњег В[еликог] везира, да и под новом владом спољна и унутарња политика Порте иста остаје. Ја Вам и једно и друго по телеграфу јавих. Она изјава о програму политичном Едем-Паше стоји у противуречности с очекивањем, које се у промену В[еликог] везира полагало, и подудара се с карактером сад[ашњег] В[еликог] везира који је бар нама некима познат из његове мисије у Београду после бомбардања и свима из његовог држања на последњим конференцијама у Цариграду.

Мало пре примих Ваш поштовани телеграм, којим ме извештавате, да је г. Пертев и од сад[ашњег] В[еликог] везира овлашћен, да настави тамо одпочете преговоре. О томе ћу Кн[еза] Богорида известити вечерас на дворском балу. Ако је оно овлашћење последовало услед посредовања овд[ашњих] амбасадора, телеграфска служба заслужује сваку похвалу.

Част ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.[16]

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877,Ф I, П/5-II, Пов№ 88

Приредили:
др Мирослав Перишић
Јелица Рељић
др Светозар Рајак

16 На маргини прве стране писма: „Приметих погрешку пера у мом послед[њем] президијалу. У ставу réel ou (место: eu) apparant".

ОПАНЧАРСКА АФЕРА 1914-1915. ГОДИНЕ

Почетак Великог рата затекао је српску војску са исцрпљеним ресурсима, без довољно времена да надокнади губитке у наоружању и спреми. Након почетка мобилизације, војска је углавном добијала униформе коришћене током ратова 1912-1913, а Влада је убрзано тражила кредите ради набавке новог ратног материјала.

Упадљиво је да Београд није у довољној мери користио искуства стечена током Балканских ратова. Министарство војно се углавном опредилило за увоз опреме, запостављајући домаће произвођаче. Истина је да Србија у то време није имала довољно развијену индустрију која би у потпуности могла да задовољи све војне потребе. У Нишу је, 1907. године, отворена Фабрика обуће Владимира Димитријевића а Нишка трговачка банка је 1910. године саградила и пустила у рад Фабрику кожа. Осим тога, постојао је и низ занатлијских радњи, обједињених у Опанчарску задругу.

Треба признати да у релативно кратком периоду од завршетка Другог балканског рата до почетка Јулске кризе 1914, није било довољно ни времена ни услова за развитак организоване домаће производње обуће која би подмирила војне потребе. Тако су, након избијања рата, неразвијени индустријски капацитети довели Србију у тешку ситуацију. Да ствар буде гора, Економско одељење Министарства војног је након пријема Ултиматума наредило евакуацију Управе војне одеће и свих занатлијских чета из Доњег града београдске тврђаве и Велике касарне у Ресавској улици у просторије Војне одећне радионице у Нишу. За евакуацију је био задужен командант Дунавске дивизијске области а практично спровођење наредбе извршио је командант Дунавске дивизије I позива, пуковник Миливоје Анђелковић-Кајафа (1868-1940). У Нишу, слагалишта су била распоређена у тврђави и реквирираним градским локалима. Дислокација слагалишта додатно је отежала снабдевање трупа спремом. При томе, опрема и наоружање су до рата набављани углавном из Аустро-Угарске, Немачке и Француске. У новонасталој ситуацији, два велика извора увоза нашла су се у непријатељском табору а Француска је и сама имала проблеме са снабдевањем сопствене војске. Тако се Београд окренуо тренутно неутралним државама – суседној Румунији и Грчкој, те Сједињеним Америчким Државама (набавка цокула М1910).

Скупштина је одмах након пријема аустро-угарског Ултиматума, на VI састанку одржаном 26. јула/8. августа 1914, усвојила Закон о ванредним кредитима који је ступио на снагу три дана касније. На заседању је одобрен ванреди издатак од 60 милиона динара за набавку најнеопходнијег материјала за војску.[1] Но, Атина је правила велике сметње не само приликом извоза него и транзита робе, која се из прекоморских земаља могла допремити само преко грчких лука. Тако је 1914. године Румунија представљала најпогоднијег лиферанта обуће. Примера ради, на основу наведеног кредита, у септембру 1914. закључена је прва лиферација румунских опанака по јединичној цени од 5,5 леа. Но, домаћи систем набавки пружао је неограничене могућности за малверзације; када је румунска *"Fabrica de pielarie Theodor Sapatino Societate Anonima Romana", Täbacari 54, Bucaresti,* преко посланика у Букурешту, Михаила Ристића (1864-1925), понудила Министарству војном директну испоруку 300.000 пари опанака по јединичној цени од 3,2 леа (румунска војска их је набављала за 3 леа), Министарство није реаговало, наставивши да исте опанке набавља посредством приватних лифераната по цени од 5,5 до 5,7 леа, при чему су посредници узимали провизију од 2 динара по пару.[2] Занемарујући понуду румунске фабрике,

1 *Српске новине* бр. 166, год. LXXXI, Ниш, 1. августа 1914, 1.

2 *Радничке новине* бр. 6, год. XV, Ниш, 6. јануар 1915, 1; *Радничке новине* бр. 29, год. XV, Ниш, 29. јануар 1915, 2; *Српске новине* бр. 95. год. LXXXII, Ниш, 7. априла 1915, 1; *Политика* бр. 3990, Београд, 5. априла 1915, 2.

надлежни органи су високу набавну цену опанака у односу на ситуацију 1913 године правдали чињеницом да је у време Другог балканског рата, *сва индустријска Европа је конкурисала на Балкану* тако да се пар румунских опанака набављао по цени од 3.5 динара, док су се у условима Светског рата, услед повећане потражње и ограниченог извора набавки, исти плаћали 5,5 динара.[3]

Током операција у лето и јесен 1914. године исказао се очајан квалитет увозне обуће; већ током Церске (2/15. август – 11/24. август), а нарочито у лошим временским условима под којим је вођена Колубарска битка (4/16. новембар - 3/15. децембар 1914), опанци су се након само неколико дана распадали тако да су се војници често борили практично боси. Апели који су стизали из оперативних трупа нису имали већег ефекта. Реакција се огледала једино у томе што је још током Церске битке започето реквирирање опанака од занатлија и трговаца за потребе војске. Тек на X заседању Народне скупштине, одржаном у Нишу 5. новембра 1914. године, усвојен је предлог Закона о ванредним кредитима од 110 милиона динара *ради издржавања војске и осталих ванредних државних потреба.* На наредном, XI заседању, 11/24. новембра, Скупштина је решила да се, *поред кредита од 90,000.000 динара, по закону о ванредним кредитима за 1914 годину од 29. јула тек. године*, одобри Министру финансија (др. Лазару Л. Пачуу) *још ванредни кредит од 110,000.000 динара за издржавање војске и стоке до демобилизације...*[4] Значи, поново се ишло на набавку обуће без анализе узрока лошег квалитета до тада набављеног материјала. Но, у самој војсци је у јеку Колубарске битке дошло до препирке између надлежних установа због трагичне ситуације по питању опремљености оперативних трупа. Министар војни, пуковник Душан П. Стефановић (1870-1951), 9/22. новембра је главом интенданту Врховне команде, пуковнику Ђоки Л. Богдановићу (1856-?) упутио Допис О.Пов.Е.Бр. 360, којим је за ситуацију на терену оптужио Интендатуру. Стефановић је посебно кривио Обмундировни одсек Главне интендатуре; према Министру, ова институција је више пута, а посебно у Депеши Пов.Е.Бр.294 од 8/21. новембра, скретала пажњу на оскудицу спреме код борачких трупа, што је чак доводило у питање и оперативну способност војске. Но, Министарство војно је, наводно, до 9/22. септембра доставило чак 670.000 пари обуће, а Главна интендатура и интендатуре појединих армија, дивизијских и обласних команди и станица, путем куповине и реквизиције, набавиле су додатне количине опанака. Пуковник Стефановић је тврдио да је Главни интендант добијени материјал гомилао у позадинским слагалиштима, из којих је, због лоших комуникација, био онемогућен правовремени дотур обуће на фронт. То је доводило до пренатрпавања позадинских слагалишта; примера ради, у Ваљеву је пропао сав материјал превезен из Ниша и Шапца.[5]

Четнички одред при штабу Ужичке војске у Вишеграду, 1914. (AC, V-1745).

Пуковник Ђоко Богдановић је дописом Пов.Е.Бр.318 од 2/15. децембра 1914, Стефановићу (тада већ у функцији вршиоца дужности Министра војног) одговорио оштрим тоном, свађујући главнину кривице управо на Министарство. Главни интендант је навео да је од 29. августа/11. септембра до 27. септембра/10. октобра 1914. Министарству војном, као главном снабдевачком органу, упућивао представке о

3 *Политика* бр. 3967, Београд, 11. марта 1915, 2.

4 *Српске новине* бр. 271. год. LXXXI, Ниш, 14. новембра 1914, 1.

5 На дринском војишту Ваљево је било комуникативно средиште, али су путеви били мало проходни и за лето, а посебно у позну јесен; Ваљево је пало у непријатељске руке 18. августа 1914, у јеку Церске битке, те су Аустријанци запленили све ускладиштене резерве материјала. Богумил Храбак, *Ваљево у рату 1914 године*, Гласник историјског архива Ваљево бр. 31, Ваљево, 1997.

тешкој ситуацији по питању опреме, али ти апели нису имали никаквог ефекта. Богдановић је посебно апострофирао Депешу Е.Бр. 11314 од 26. септембра/9. октобра, у којој је командант Треће армије, генерал Павле Јуришић-Штурм (1848-1922), навео да ...*је злочин овако зло стање* (по питању опреме) *оставити и даље у војци,* као и апел начелника штаба Врховне команде, војводе Радомира Путника (1847-1917), *на Министра војног* (О.Бр. 4430 од 27. септембра/10. октобра 1914) *да ако овако стање устраје још кратко време, постоји опасност, да нам се опе-*

Војници I пешадијског пука II позива са пуковском заставом, 1915. (АС, ПО, 101–237).

ративна војска просто истопи, и постане неспособна за сваку акцију. Богдановић даље наводи да је Министарство војно одмах по избијању рата занемарило иницијативу домаће, фабричке и занатске производње. *Домаће фабрике су*, наиме, *у време Анексионе кризе* (5. октобра 1908 - 31. марта 1909), *за само 5 месеци испоруиле око 100.000 гарнитура униформи а Министарство војно је након почетка (Великог) рата, идући за страним тржиштима, за два месеца обезбедило само 31.000 шињела. Када је у јулу 1914. тражено 150.000 униформи, Министарство војно је тек крајем септембра обећало да ће добити око 200.000 гарнитура одеће из Енглеске, Италије и Грчке. Но, од ових испорука ништа није било реализовано. Министарство војно се на домаће изворе, и у погледу финансијском и у погледу квалитета најрационалније, вратило исувише касно. Да би колико-толико поправила ситуацију за време концентрације, Главна интендатура као (непосредни) набављач у хитним и изузетним ситуацијама на војишној зони, наредила је војним станицама куповину опанака. Тако је набављено око 200.000 пари добре обуће домаће израде. Но, Министарство војно је забранило ту набавку, наложивши да се пар опанака не сме плаћати више од 5 динара. Истовремено, Министарство је набављало опанке по цени од 5,8 динара (па и више) рђавог квалитета. Ово је приморало Главног интенданта да често спроводи кривичне истраге по војним станицама. У то време, у Србији су се могле набавити неограничене количине опанака али је Министарство војно наставило са увозом обуће очајног квалитета, која је, често, трајала највише два дана.*[6]

Трагични извештаји са бојишта, као и трвења између Министарства војног и подређених органа, није могла проћи без политичких последица.

Такозвана *Опанчарска афера* први пут је покренута на XIII редовном заседању Народне скупштине Краљевине Србије, 24. новембра/7. децембра 1914. године, када је члан Самосталне радикалне странке и посланик смедеревског округа Коста Тимотијевић (1870-1939), поднео *интерпелацију на Министра Војног* (пуковника Душана Стефановића) *о рђавој обући, коју је добила Дунавска дивизија првог позива за војнике*. Стојан Рибарац (1855-1922) је испред Националне странке (реорганизоване Либералне странке) изјавио наду *да ће Влада пресећи све лиферантске злоупотребе*. Председник Министарског савета и министар иностраних дела Никола Пашић је одговорио *да ће се Влада старати, да се свака злоупотреба* (од стране лифераната) *сузбије*.[7] Треба напоменути да су још 26. јула/8. августа 1914, на VI редовном састанку Скупштине, у склопу другог читања законског предлога о ванредним кредитима за 1914. годину, посланици скренули пажњу на неправилно руковање новцем од појединих војних станица, но, министар финансија др Пачу је изјавио да ће се *Влада колико је могуће старати, да се све набавке правилније врше*.[8]

6 Александар М. Стојићевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912-1918 год. (ток операција и примена снабдевања)*, Београд, 1932, 346, 397, 412-419.

7 Пуковник Душан П. Стефановић, 1870-1951, министар војни од 4/17.1.1914. до 22.11/5.12. 1914; *Српске новине* бр. 286. год. LXXXI, Ниш, 29. новембра 1914, 1.

8 *Српске новине* бр. 164, год. LXXXI, Ниш, 30. јули 1914, 1.

Током овог скупштинског сазива, због изузетно тешке и неизвесне ситуације на фронту (у току је била Колубарска битка), 22. новембра/5. децембра 1914. дошло је до образовања нове, коалиционе Владе (Министарског савета) Краљевине Србије: уместо хомогеног радикалског, именован је Савет састављен од представника највећих грађанских политичких странака.[9]

На XVIII редовном заседању Народне скупштине, 9/22. децембра 1914, изнете су интерпелације чланова Српске социјалдемократске странке Драгутина - Драгише Лапчевића (1867–1939) и Трифуна - Трише Канцлеровића (1879-1964) *на Министра Војног о набавци опанаказа војску и о лиферовању опанака Фабрике Нишке Банке* (Фабрике кожа а.д. Нишке трговачке банке), те Николе Марковића *на Министра Војног о лиферовању рђавих опанака за војску*. При томе, посланици Стојан Д. Рибарац (1855-1922) и Вељковић су испред Националне странке поставили питање зашто дужност Министра Војног још увек врши разрешени пуковник Стефановић.[10] Пуковик Душан П. Стефановић је, наиме, био разрешен дужности министра још 22. новембра/5. децембра али је дужност обављао све до 14/27. децембра 1914, односно, до постављења пуковника Радивоја Бојовића (1864-1948). Већ сутрадан, 10/23. децембра, на XIX седници, Димитрије Машић је упутио захтев председнику Скупштине Андри Николићу (1853-1918) да се спроведе анкета о квалитету опанака који се испоручују војсци. Николић му је одговорио да је у процедури већ неколико интерпелација по том питању те да треба сачекати да исто питање дође на дневни ред. На то је Велислав Н. Вуловић напоменуо да је и група Самосталне радикалне странке поднела интерпелацију по овом питању те је предложио да се оно стави на дневни ред одмах на наредној седници. Но, премијер Пашић, који, у принципу, у име Владе није имао ништа против анкете, изнео је мишљење да са покретањем теме треба мало сачекати пошто се нови Министар војни (пуковник Радивоје Бојовић) тек уводи у дужност.[11]

Занимљиво је да је Економско одељење Министарсва војног истог дана (10/23. децембра) за 30. децембар 1914/12. јануар 1915) објавило уговарање набавке 100.000 опанака Колубарско-шабачке (*грађени* опанци од штављене коже, тзв. *ђоновски опанци*) домаће израде путем директне погодбе (ОЕОБр.15795). Према условима Конкурса, опанци су морали бити *ђоновски говеђи, од добро штављене коже* при чему је маса једног пара требало да износи 400 грама. Предвиђено је да се погодбе врше и за мање количине, од 3000 до 20.000 пари, са роком испоруке до 15/28. марта 1915 године.[12]

На XX редовном скупштинском заседању, 11/24. децембра 1914, на дневни ред је коначно дошло питање интерпелација у вези са лиферацијама опанака. Велислав Вуловић је претходно, испред Самосталне радикалне странке, образложио да су на интерпелацију били приморани због уочених злоупотреба при лиферацијама те је подржао предлог за оснивање петочланог Анкетног одбора. Након што је председник Министарског савета Никола Пашић у име Владе поново изјавио да је сагласан са овим предлогом, Скупштина је тајним гласањем изабрала чланове одбора: Димитрије Машић (1857-?, *напредњак*) је добио 84 гласова, Милоје Јовановић (1875-1953) - 83, Иван Павичевић (1869-1926, *самосталац*) - 81, Ђорђе Брачинац (1853-1924, *старији радикал*) - 54 и Настас Петровић (1867-1933) - 53 гласова. Но, Настас Петровић је већ 15/28. децембра, на наредном, XXI заседању, поднео оставку на чланство у одбору а његово место касније је заузео *државни хемичар др. Тодоровић*.[13]

Одбор је свој рад окончао и написао извештај који је народним посланицима подељен почетком фебруара 1915 године. Током контроле, установљено је да 40% од преконтролисаних 350.000 опанака не испуњава прописане норма-

9 *Српске новине* бр. 280, год. LXXXI, Београд, 23. новембра 1914, 1; Драгослав Јанковић, *О раду српске владе за време Првог светског рата, у: Записници седница Министарског савета Србије 1915-1918*, Београд, 1976, 18.

10 *Српске новине* бр. 299. год. LXXXI, Ниш, 12. децембра 1914, 1.

11 *Српске новине* бр. 300. год. LXXXI, Ниш, 13. децембра 1914, 2/1356.

12 *Српске новине* бр. 303. год. LXXXI, Ниш, 15. децембра 1914, 3/1365.

13 *Српске новине* бр. 305. год. LXXXI, Ниш, 18. децембра 1914, 2-3/1374-1375; *Политика* бр.33893, Београд, 23. децембра 1914, 2.

тиве о квалитету док осталих 60% не испуњавају прописане димензије (у суштини, радило се о 220.810 неупотребљивих опанака). Шта више, већи део опанака није био израђиван од говеђе штављене него од рециклиране коже, тако да се распадао после неколико дана. У извештају је препоручено да се спроведе судска истрага и гоњење кривaца те да се образује шири Анкетни одбор који ће извршити контролу свих војних набавки у претходном периоду. Извештај је требало разматрати на првој скупштинској седници, 26. марта/8. априла 1915.[14]

Извештај Анкетног одбора дошао је на дневни ред тек на XXX редовној седници, 2/15. априла 1915. Председник Андра Николић је предложио да се Извештај не чита *пошто је то читава штампана књига, коју су сви посланици* (већ) *добили*, што је Скупштина већином гласова и усвојила.[15] Два дана касније (4/17. априла), на XXXI седници, започет је начелни претрес по овом предмету. Министар војни пуковник Радомир Бојовић је изјавио како је већ наредио спровођење претходне кривичне истраге коју води командант 2. хаубичког дивизиона Комбиноване дивизије, артиљеријски потпуковник Војислав М. Константиновић (1873-1927), те да ће њени резултати показати да ли је потребна и редовна истрага. Посланици су заузели став да је судска истрага свакако неопходна, а да кривицу сносе како лиферанти тако и чиновници задужени за пријем материјала (у суштини, алудирало се на Економско одељење Министарства војног). Указано је да је начињен пропуст што су се опанци квалитативно контролисали у иностранству, у Румунији, док је у Прахову вршена само квантитативна контрола. При томе, чланови комисије за пријем у иностранству имали су дневнице у висини од 30, а у земљи – од 1 динара. Ово је свакако био један од разлога што се и међу службеницима за пријем развила корупција. Министарство војно је оптужено што, након искустава из Балканских ратова, није организовало производњу обуће у земљи, тако да се само у изнимним ситуацијама опанци набављају у иностранству.

Дискусија о извештају Одбора трајала је све до 14/27. априла 1915, када су, на XXVI заседању, донети конкретни закључци. На почетку седнице, посланик Милоје Ж. Јовановић је директно осудио бившег министра војног, пуковника Душана П. Стефановића, као и Економско одељење Министарства због небриге и непажње током поступка лиферација. Драгољуб М. Јоксимовић, судија Првостепеног београдског суда округа београдског и посланик за Београдски

Батерија тешких топова у дејству, 1914. (АС, ПО, 101–238).

округ, предложио је да се суђење окривљенима по овом предмету не води пред Првостепеним грађанским судом већ пред специјално одабраном поротом. Алекса Жујовић је као очевидац, описао страдања војника на Мачковом Камену и на Јагодњи, који су због очајног квалитета опанака, у борбу улазили боси. Министар војни је замолио да посланици не прејудицирају кривце док претходна истрага не утврди тачне чињенице и починитеље, које ће, на основу прикупљених доказа, суд лако осудити. Осим тога, иако је сматрао да формирање ширег Анкетног одбора за контролу свих војних набавки није погодно у време док трају ратне операције, није био против овог предлога. После интерпелација, Скупштина је одлучила да сачека резултате истраге али и да формира *Одбор од 7 народних посланика који ће, испитујући све јавне набавке (осим оружја и муниције) извршене из ратних кредита вотира-*

14 *Правда* бр.307, год. XI, Београд, 19. децембар 1914, 2; *Правда*, бр.316, год. XI, Београд, 30. децембар 1914, 2; *Правда*, бр. 316, год. XI, Београд, 30. децембар 1914, 2; *Радничке новине* бр. 6, год. XV, Ниш, 6. јануар 1915, 1; *Радничке новине* бр. 9, год. XV, Ниш, 9. јануар 1915, 1; *Политика* бр. 3931, 3. фебруара 1915, 2; *Политика* бр. 3170, 14. марта 1915, 2.

15 *Српске новине* бр. 94. год. LXXXII, Ниш, 6. априла 1915, 1/241; *Политика* бр. 3988, Београд, 3. априла 1915, 2.

них у 1914 години, сав рад војне интендатуре на војишту као и сав рад и набавке по војним станицама, имати да Народној скупштини укаже на све мере законодавне или административне, које се покажу као потребне и саветне, да се систем јавног набављања реформише и усаврши, а злоупотребе онемогуће. Такође, донета је одлука да се свим окривљеним по питању ликвидације опанака, уколико нису доступни органима гоњења, суди у одсуству.[16] У нову Анкетну комисију односно Одбор, изабрани су посланици Иван Павичевић, Светозар Ђорђевић, Урош Ломовић, Настас Петровић, Чедомир Костић, Димитрије Машић и Павле Булић.[17]

Потпуковник Константиновић је током истраге преко Занатске Коморе ангажовао као заклете судске вештаке мајсторе Спиру Митровића, Тодора Стефановића и Тодора Манојловића, опанчаре из Ниша, председника Опанчарске задруге из Београда Милана Станојевића, те мајсторе Живојина Сретеновића из Крагујевца и Светозара Ђукића из Младеновца. Вештаци су прегледали све опанке увезене из Румуније и Грчке који су се налазили у нишким магацинима. На основу налаза вештака, већ 1/14. маја 1915. ухапшени су председник комисије за пријем опанака - контрактуални шеф књиговодства Управе Државних Дугова Министарства финансија (иначе аустро-угарски поданик) Трифун Радосављевић, војно-административни чиновник Милан Вељковић, те опанчар Радивојевић.[18] Константиновић је, потом, са вештацима наставио преглед материјала и по другим местима и на основу налаза, наставио хапшења; уз већ наведена лица, до 4/17. маја приведени су трговац Живко Богдановић, административни чиновник Милан Остојић, полицијски писар Живота Животић, судски писар Михајло Стојановић, трговци Барух Леви, Периша Стојановић, Самуило Меламед, Мил. Стојановић и Јован Динуловић, писар Министарства војног резервни мајор (иначе земљорадник) Димитрије Миловановић те бивши порезник Боривоје Мојсиловић. Истовремено, потпуковник Константиновић је 12/25. маја телеграфисао бившем начелнику економског одељења Министарства војног, пуковнику Душану Поповићу, који се, иначе, налазио *на одсуству у Италији*, да се хитно појави пред истражним органима ради саслушања.[19] До средине маја одлучено је да се окривљеним ликвидантима суди пред војним судом у Нишу а члановима пријемне комисије – пред крагујевачким војним судом. Ликвиданти су оптужени по § 253 Кривичног законика, док су официри и чиновници, чланови комисије за пријем материјала, оптужни по § 138 Војног Казненог Законика. Како војни законик није предвиђао суђење лицима у одсуству, одлучено је да сви оптужени који се не јаве на време, буду проглашени за дезертере те да им се суди за оба кривична дела.[20] Под претњом двоструке оптужбе, пуковник Душан Поповић се до 23. маја/5. јуна вратио из Италије и јавио суду у Нишу.[21] Но, захтев да се испоруче окривљени који су се налазили у тада неутралној Румунији (у суштини, *casus foederis*), влада Јонела Брађана (*Ion I. C. Brătianu*, 1864-1927) је одбила, третирајући их као војне бегунце који су затражили азил.[22]

Већина окривљених је до 3/16. јула 1915. осуђена на затворске казне.[23] Но, непријатељска офанзива у октобру 1915, као и нестанак већег дела документације током повлачења преко Албаније, спречила је коначни епилог афере.

На жалост, у најславнијим и најтрагичнијим данима новије српске историје, ово није био усамљени скандал; наведимо само аферу око ликвидирања брашна помешаног са песком те, свакако најтрагичнију, судбину регрута Резервних трупа.[24]

Бранко Богдановић

16 *Српске новине* бр. 105. год. LXXXII, Ниш, 17. април 1915, 1; *Политика* бр. 4000, Београд, 15. арпил 1915, 1.

17 *Политика* бр. 4003, Београд, 18. арпил 1915, 2.

18 *Политика* бр. 4017, Београд, 2. мај 1915, 2; Политика бр. 4023, Београд, 6. мај 1915, 2.

19 *Политика* бр. 4019, Београд, 4. мај 1915, 1; *Политика* бр. 4020, Београд, 5. мај 1915, 2; *Политика* бр. 4019, Београд, 4. мај 1915, 1; *Политика* бр. 4036, Београд, 22. мај 1915, 2.

20 *Политика* бр. 4030, Београд, 16. мај 1915, 2.

21 *Политика* бр. 4037, Београд, 23. мај 1915, 2.

22 *Политика* бр. 4065, Београд, 11. јули 1915, 2.

23 *Радничке новине* бр. 179, год. XV, Ниш, 3. јули 1915, 1.

24 Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање*, Београд, 2014, 119-145.

ТЕРИТОРИЈАЛНЕ КОНЦЕСИЈЕ БУГАРСКОЈ 1915.

Документи
(Део 2.)

25.

5. јул 1915, Софија
Српски посланик у Софији Бошко Чолак-Антић преноси председнику владе и министру иностраних дела Николи Пашићу поруку британског посланика у Софији у вези са територијалним компензацијама Бугарској

Министарство Иностраних Дела Политичко Одељење

Телеграм
Отправљен из Софије 22. VI у 5 сати 30 мин. после подне
Примљен у Нишу 23. VI у 9 сати пре подне

Енглески посланик моли ме, доставити Вам, да је по његовом схватању за нас једини правилни излазак из данашње ситуације, да преставимо великим силама, да би територијалне понуде учињене Бугарској, толико деморалисале нашу војску, да би наша офансива била могућна тек пошто би четворни споразум изјавио, да понуде више не вреде. Он ме уверава да силе цене више помоћ наше војске него бугарске.

Чолак-Антић

№ 330
На полеђини:
Пов. № 6889
Прочитао. 24. VI *Пашић*
АС, МИД, ПО, 1915, Ф VIII, 8, дос. VI

26.

6. јул 1915, Петроград
Српски посланик у Петрограду Мирослав Спалајковић – председнику владе и министру иностраних дела Николи Пашићу: о разговору са руским министром спољних послова Сазоновим у вези са офанзивом српске војске и концесијама Бугарској

Пов. Бр. 982 *23. јуна 1915. Петроград*
Etrangeres Niche
Шифре
Према инструкцијама бр. 6701, саопштио сам Сазонову ваше разлоге о неопортуности наше офанзиве у овоме тренутку. Он се сложио с тим и налази да би то било опасно за Србију у толико пре, што је и он чуо да Немачка и Аустрија можда помишљају да предузму нов напад на Србију. Прочитао је с пажњом белешку, коју сам му предао, а поводом навода о опадању елана и морала код наших трупа због понуда Бугарској рекао ми: да су и њему причали неки руски путници, који су ту пропутовали преко Ниша, да се опажа разлика у расположењима нашега света према Русима сад и зимус, и да се сад осећа извесна хладноћа коју Сазонов тумачи као последицу корака тројног споразума у Нишу и Софији. Рекао сам му да је његово тумачење врло правилно и ма да је вера и преданост српског народа према Русији непоколебива ипак је завладало извесно разочарење код наше интелигенције и официри који читају чланке Миљукова и бугарске листове који су пожурили да представе корак тројног споразума као победу бугарске политике. Критиковао сам Делкасеа као инспиратора тога корака и његов несретан избор у погледу момента и методе; требало је учинити корак у Софији онда кад су Руси заузели Премишл, дакле после непријатељског пораза, а не кад га Немци освајају то јест, после руског неуспеха и није требало правити понуде Бугарима него им поставити ултиматум да се реше за акцију у року од два-три дана, иначе се савезници неће више њима обраћати. Сазонов се ничим није

бранио од тих примедаба, и изгледао је час задовољан, што се на француског Министра Иностраних дела сваљује кривица за ту дипломатску погрешку Тројног Споразума, али је рекао: да је ова тешкоћа у томе што балкански народи Срби, Бугари и Грци неће ништа да жртвују од својих претензија него сваки тражи све за себе. На моју примедбу да смо већ поднели тешке жртве и осим тога жртвовани Италији, док Италијани, Румуни и Бугари ништа још нису учинили, а траже у напред награду Сазонов ми рекао: да не сматра да је Србија жртвована Италији, а Румунија пристаје на територијалне жртве у корист Бугарске. Одговорио сам: Споразум са Италијом испуњава нас зебњом, јер не знамо шта се крије у њему, а за Румунију неће бити никаква жртва, да врати Бугарској што је од ње опљачкала, јер је то био део бугарске државне територије, док Србија никад није ни један делић Бугарске присвојила.

Поводом ваше аргументације у одговору Силама Тројног Споразума, коју сам му и ја поновио Сазонов каже, да ми сами морамо осећати слабост нашег становишта у Маћедонском питању пред фактом да смо мисијом у уговору 1912. сами добровољно признали Бугарима право на јужну Маћедонију, ма да су истина Бугари после својом погрешком, одузели уговорну вредност томе признању. Побио сам то тврђење нагласивши, да пристанак није био добровољан, него изнуђен силом околности и наваљивањем из Петрограда, одакле се непрестано понављало, да је савез главно а разграничење споредно; додао сам да смо такође под утицајем из Петрограда учинили и у Букурешту погрешку кад смо за љубав њену, Сазонову уступили Бугарима Струмицу, за шта се данас горко кајемо. Држи да смо погрешили што га тада нисмо сасвим послушали и уступили и Штип и Кочане – та разбојничка гњезда – како их он назива и од којих би он хтео да нас курталише. Захвалио сам му на бризи што хоће да нас ослободи тих разбојничких гњезда, али сам му рекао, да смо ми ипак сигурнији кад су та разбојничка гњезда у Маћедонији као и она у Арбанији под нашом влашћу, него под Бугарима и Арбанасима.

„Ја бих хтео да вам дадем Хрватску и Фијуму, јер тамо је ваша будућност, а не у тој Маћедонији, која ми је одвратна“ – рече ми. Поменуо сам му нашу прошлост, која је била највећа када је Маћедонија била наша, а под Душаном чак и Солун. Говорили смо и о Хилендару, за који ме он упитао „зар је већ постојао под Душаном“ и изненадио се кад му рекох да је задужбина још Светога Саве и Немање.

№ 919 *Спалајковић*
На полеђини:
Пов. бр. 6916
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/II, дос. III

27.

13. јул 1915, Петроград
Српски посланик у Петрограду Мирослав Спалајковић извештава председника владе и министра иностраних дела Николу Пашића да се у руским званичним круговима сматра да због тешког положаја савезника код Дарданела треба Бугарској дати што веће територијалне компензације да би је привукли на страну Антанте

Пов. Бр. 1002 *30. јуна 1915. Петроград*
Etrangeres Niche
Препис. Шифре
Лично строго поверљиво. У садашњим политичким круговима сву пажњу за сад привлаче операције у Дарданелима, прво због великих губитака Енглеза и Француза и друго због преке потребе отворити што пре тај пут за снабдевање Русије муницијом.

Том питању придају овде највећи значај и сматрају да му треба жртвовати све друге обзире и интересе и дати Бугарској и Румунији све што траже па чак и Италији обећати нове компензације, ако би и она пристала послати помоћ против Турске. То сад говоре чак и неки крајњи србофили, који до скора нису пропуштали ни у начелу концесије Бугарској на штету Србије. Надам се да ће повољну реакцију произвести вест, коју јуче први добио овд. грчки представник, да је између Турске и Бугарске постигнут споразум односно уступања и окупације територије Енос Мидија осим Једрена. Јутрос је тај

глас већ прдро у јавно мнење, које у њему глада дефинитивну потврду издајства Бугарске. Али званични кругови могу још не губити наде, и тумачити турско-бугарски споразум односно Тракије, као средство којим Бугарска хоће да уцењује Тројни Споразум за Македонију. Помоћ савезницима у Дарданелима је толико потребна, да питање о акцији Бугарске остаће и даље отворено. Ја видим излаз само у интервенцији Грчке. На тај начин би се решило и питање о помоћи савезницима и пресекло питање о концесијама Бугарској, као цени за њену евентуалну акцију, а Грчка би учинила себи највећу услугу како у моралном тако и материјалном погледу. У том смислу говорио сам јуче грчкоме представнику који ми рекао, да Ви лично у том правцу треба да подејствујете на грчку владу, која води рачуна о Вашем ауторитету. Међутим, јутрос сам добио ваш телеграм о новим припремама бугарских чета и можда би сад било боље не окуражавати још Грчку на другој страни док се не види како ће се догађаји развијати на српско бугарској граници. Ваше информације о појавама бугарске активности саопштићу данас Министарству.

Спалајковић

На полеђини:
Пов. бр. 7242
АС, МИД, ПО, 1915, Ф VIII, 8, дос. VII

28.

17. јул 1915, Петроград
Српски посланик у Петрограду Мирослав Спалајковић – председнику владе и министру иностраних дела Николи Пашићу: о територијалним компензацијама Румунији и Бугарској за улазак у рат на страни Антанте и стварању југословенске државе

Пов. Бр. 1017 *4. јула 1915. г. Петроград*
Etrangeres Niche
Шифре препис
Лично. – У току последњег разговора Нератов ми је, на моје примедбе и жалења, дао овакве изјаве:
„Српско питање је неколико пута темељно и свестрано проучавано између кабинета Тројног Споразума, јер сви ми нарочито полажемо на то, да Србији не учинимо неправду, и да српско питање правилно решимо. При тим дискусијама и изменама мисли, Тројни Споразум је увек констатовао да ће Србија из овога рата изаћи три до четири пута увећана, и да према томе, не може бити ни помена о некој неправди према њој од стране Тројног Споразума. Али се такође утврдио принцип, да за успешан свршетак рата треба придобити још нове савезнике, и за то учинити све потребне жртве; северне неутралне државе нам не могу бити корисни савезници него само Италија и балканске државе. За то се овим последњим морају дати концесије да би се и оне увукле у рат. Ви примећујете зашто сви савезници не подносе жртве, на пример Француска него само Србија? Ми се нисмо могли мешати у француско италијанске односе, и убеђивати Италију да је за њу правилније тражити концесије на рачун Француске, а не југозападних Словена. На вашу примедбу да вам је Сазонов дао категорична уверавања односно Баната, и да после такве његове изјаве, не можете ни помислити да ће он у томе питању попустити Француској и Енглеској, могу вам рећи ово. Оно што вам је Сазонов говорио раније одговарало је ондашњој ситуацији али ситуација се мења, и према њој и комбинација о Банату, јер ако је помоћ Румуније толико потребна, и ако Румунија пристане да уђе одмах у акцију, онда се очевидно може усвојити и таква комбинација, која би довела до тога резултата, ако заиста решење румунске владе зависи само од тога; не треба губити из вида, да, ако се која од великих сила боји, да код ње може наступити унутарња катастрофа ако се рат сувише отегне, она ће, очевидно, гледати да спасе пре свега себе и жртвоваће у том тренутку и питање о Банату. У вашим разлозима преовлађује сентименталност, а не обзири ситуације и њени захтеви. Због Баната ми смо вам се и обраћали за концесије Бугарској, да бисте нам олакшали посао баш према Румунији; дајте нам овлашћење за Бугарску и видићете да ће се ситуација одмах изменити, и да Румунија неће више ни речи говорити о Банату. Ви говорите о вашим будућим односима према Италијанима,

Румунима и Бугарима, о неправди која вам се чини о будућој опасности која се сад ствара за Србију; о споразумима који се односе на ваше земље и која не везују вас ни сад ни у будуће. Све су то осећаји и ми морамо сад рачунати само са ситуацијом. За нас је у овоме питању једино главно свршити овај рат што брже и успешније. Сви остали обзири су споредни и односе се на будућност. Сад треба и Бугарску искористити, и у сваком случају спречити нов сукоб између ње и вас док овај рат траје а доцније можете од ње отимати шта хоћете. Ви говорите о великој идеји овога рата, и о идеји за коју се Србија бори. То је све опет осећај, а не реалност која нам се намеће и о којој неизбежно морамо водити рачуна. Србија се бори за свој суверенитет, а Русија је проширила програм овога рата. Тако стоји ствар. И Русија се труди да оствари тај програм колико је могуће више, а ако је немогућно постићи све не треба јој то приписивати у грех. Ви питате каква рачуна Србија има да и даље пролива своју крв, ако ће, усљед разних споразума резултат овога рата представљати готово деобу Србије. Ако заиста верујете у то, онда закључите мир са Аустро-Угарском; али ви сами кажете да то нити хоћете нити можете и да хоћете остати солидарни са савезницима до краја па ма шта да буде. То је правилно јер и ако Србија није крива за овај рат, она је била ипак непосредни формални повод рату, јер је прва нападнута и Русија је, одмах и на првом месту, због ње у рат загазила, с тога има право очекивати од Србије да слуша њене савете; Србија има моралних обавеза према савезницима и дужна је поднети извесне жртве ради олакшања њиховог положаја. Те жртве не значе ни из далека деобу Србије, која ће као што вам рекох три до четири пута бити већа. Србија има за шта да се бори, јер ће добити све југословенске земље изузимајући само неке окрајке."

После свих тих изјава Нератова долазим поново до закључка, да би за Србију у сваком случају било најкорисније увући што пре Грчку у рат. На тај начин би се одмах помогло савезницима против Турске, и положај Тројног Споразума према Румунији и Бугарској би се знатно олакшао и изменио.

Спалајковић

На полеђини:
Пов. бр. 7374
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XII, 14, дос. VII

29.

21. јул 1915, Петроград
Српски посланик у Петрограду Мирослав Спалајковић – председнику владе и министру иностраних дела Николи Пашићу: о разговору са руским министром спољних послова у вези са покретањем офанзиве српске војске и територијалним уступцима Бугарској

Телеграм

Петроград, 8. VII 1915.
Ниш, 8. VII 1915.
Лично.

Саопштио сам садржај ваших телеграма Бр. 7251 о Банату Сазонову.

У Министарству Иностраних Дела срео сам француског војног аташеа, који ме је са чуђењем упитао зашто не прелазимо у офанзиву. Рекао сам му, да мене то питање чуди, јер он као војник може најбоље разумети опасност за српску војску на тако развученом фронту, а тако далеко од руског и италијанског и с ограниченом муницијом, која се тешко може попунити. Он је одговорио да нема опасности, јер је на српском фронту противник врло слаб и Србија има данас више муниције него Русија. Упитао сам га зашто Италија и Француска не пређу у офансиву као велике силе, које могу привући велики део непријатељске снаге, рече ми, да Италија очекује наступање наше војске, која треба да се приближи њеном десном крилу, а Француска има пред собом силна утврђења. Рекао сам, да је природније, да се италијанска војска прва као велика приближи нашој и да не видим корист од наше офанзиве за савезнике. Он ми је категорички рекао, да би корист била огромна, и да је само српска војска може учинити, јер се италијанска не може са њом ни упоредити, нити она приближно вреди колико наши.

Прекинуо сам разговор, пошто ме је Сазонов очекивао. Улазећи рекао сам, да ме је француски војни аташе зачудио својим наваљивањем за

офансиву. Сазонов ми је рекао, да има потпуно право и да су сад против Србије. За тим узнемирен и претећим тоном изјави ово: „ем не прелазите у офансиву, јер будирате због познатог корака у Софији. Ја сам добро обавештен о свему што се догађа у Србији; о борби и интригама између Пашића [и] Путника. Данас поручник, који треба да слуша, заповеда и води политику код Вас, а Пашић је изгубио утицај на послове. Пошли сте трагом Грчке и проћи ћете као она. Лига војничка упропастиће Србију. Љутите се и даље против Русије; у толико горе за вас. Ја изјављујем, да ћете искусити све последице, ако продужите тако. Задатак Русије биће тада простији и она ће гледати само свој интерес. Русија је вама добра само кад даје, а не кад тражи. Дужност ми је опоменути вас, а ви радите, како хоћете. Сав је терет пао на Русију. Италијани наступају врло споро, Французи не могу, а Срби не прелазе границу. Али Русија не може никад бити побеђена. Нека Немци узму и Варшаву, то не значи ништа. Сва њихова надмоћност је у муницији. Ми ћемо се борити до краја макар сами, али памтићемо све. Данашња борба се води против хегемоније Немачке у Европи и ту је наша општа дужност, а не локални балкански интереси. Место да прелазите у офансиву, ви улазите у Арбанију и желите рат с Бугарском због Македоније, али Бугари неће изазвати рат, ма да би одмах заузели Кочане и Штип, само кад би им се дао миг за то. Они су јачи од вас, а ви сте их победили зато, што бугарски војници нису хтели да се туку, јер су знали, да је тај рат дело неколико неваљалаца као Савов. Ја желим осигурати мир између вас и Бугара због тога и тражим Македонију. Хоћете ли Хрватску? Бирајте. Не можете и једно и друго. Вама је будућност на западу, а не у разбојничкој Македонији. Ја хоћу да створим Велику Србију, обезбеђену од Бугарске, и зато вам нудим Хрватску. А ви, ако хоћете да упропастите Србију, задржите Македонију, која ће вас изести."

Та изјава, коју је Сазонов учинио у једном говору без прекида, резултат је критичног положаја Русије, реферата кнеза Трубецког и извештаја руског војног изасланика у Нишу, и интриге Италије, преко Француске, због Арбаније.

Ја сам реагирао, напомињући Сазонову његову ранију сагласност са мном и сагласност Великог Кнеза са нашим Престолонаследником, али је он остао при своме.

О томе и Банату у идућем телеграму.

№ 1027 *Спалајковић*

На полеђини:

Стр. Пов. № 7475

Прочитао и узео к знању. Саопштићу лично Престолонаследнику. 9. VII 1915. *Пашић*

АС, МИД, ПО, 1915, Ф IV, 3/I, дос. III

30.

1. август 1915, Ниш

Белешка Јована Јовановића Пижона о разговорима представницима Антанте у вези са територијалним концесијама Бугарској у Македонији

Ниш, 19. VII 15. год.

Краљевско Српско Министарство Иностраних Дела

У два маха имао сам разговор са Кнезом Трубецким, које је он сматрао као потпуно приватне и личне. Управо, он је говорио. Суштина та два разговора је у овоме:

Ситуација је војничка неповољна за савезнике; Варшава ће бити напуштена; повлачење ће ићи и даље, јер Русија нема муниције, а данас готово сама ратује са две царевине. То се може доцније поправити, можда тек догодине.

Положај савезничких трупа у Дарданелима је тако исто, врло трајав. Овако како иде неће готово ништа урадити. Ако до септембра месеца не узму Дарданеле операције ће бити немогућне, јер су море и ветрови неоцењени савезници Турака.

Да би се помогло овоме потребно је да Бугарска уђе у акцију. Без Бугара је освојење Цариграда немогућно.

А, да би се Бугари нагнали у акцију противу Турака, треба им обезбедити оно што Силе Тројнога Споразума мисле да треба дати – Маћедонију. Од Српске Маћедоније територију са границом која је обележена у српско-бугарскоме Уговору од 1912. год. То треба дати одмах и без резерве Силама Тројнога Споразума на распо-

лагање. Бугарска то не би одмах окупирала него би у те области ушле савезне трупе које би до краја овога рата остале као залога и за Србију и за Бугарску. Ако уђу у акцију противу Турске Бугари ће добити Маћедонију, ако не уђу неће.

Силе Тројнога Споразума би условно обећале Бугарима Маћедонију – „ако Србија добије минимум у територијама тај и тај, онда ће Бугари добити територију на исток од линије из уговора Српско-бугарскога од 1912."

Ово Србија треба да даде без обзира шта ће Грчка и Румунија радити. Искључено је погађање (напр. „само лева обала Вардара", или „све без Прилепа и Битоља").

Србија би добила у замену Босну, Херцеговину, широк излазак на Јадранско Море, део Баната, Бачку и Срем. Што се тиче Хрватске и Славоније ако се народ не успротиви у тим областима припашће Српским земљама.

Русија тражи ово од Србије као жртву у једноме од најтежих тренутака – жртву која ће Србију спасти, и од ње створити у будућности велику Србију која треба да је везана нераскидљивим везама са Русијом. „То је ампутација која је потребна, да спасе и Србију и Русију". Русија не брани Бугарску, нити вели да има право, али то је нужда која жртву тражи. Не буде ли ову жртву принела Србија, Савезници ће у септембру о. г. повући се са Галипоља, и онда ће Бугарска напасти Србију пришавши Централним државама. Србија ће изгубити Маћедонију и то већи део него што се од ње сад тражи. Па ће можда и пропасти. Русија неће моћи ништа више учинити за Србију – којој ће се рећи да ју је постигла таква судба зато што је сама хтела.

Сви аргументи које сам употребљавао у разговорима а употребљавао сам све оне које имамо у одбрану Маћедоније, нашега јединства са Хрватима и Словенцима, и потребе да се у будућности створи велика Србија, јака централна држава на Балкану – нису помогли. Кнез Трубецки је непрестано одговарао: „жртва Србијина је неопходна да спасе и њену будућност и нас."

Јов. М. Јовановић

I НЗ. Пре два дана наваљивао је у разговору са мном Sir Valentin Chirol (члан Г. Дома и некадањи политички директор „Times"-ов, који је као нарочити изасланик владин дошао ради информација на Балкан и дејствовања да се обнови српско-бугарски и балкански блок) готово у истоме смислу као и руски посланик да се уступи територија источно од границе из Уговора од 1912. године. Он је у благој форми казао да не треба заборавити да смо ми били повод за рат европски. На што сам одговорио да смо ми Срби били само пружили изговор за овај рат, који се одавно спремао. Да Енглеска није имала разлога државних и интереса неби сигурно ушла у овај рат зарад Србије што се види из изјава Сер Едварда Греја у почетку самога рата. А да је Аустроугарска намеравала да ратује противу Србије и да није било сарајевскога атентата то је данас несумњиво утврђено изјавама Т. Јонеска (у којима речено шта му је говорио аустроугарски амбасадор у Цариграду Маркграф Палавичини и аустроугарски посланик у Букурешту Кнез Фирстенберг), познатим писмом Ђолитијевим и Зеленом Књигом талијанском.
II НЗ.

И бив. француски М. Иностр. Дела Крупи, адвокат који је, на путу за Русију, остао три дана у Нишу, покушавао је у разговорима са мном доказивати потребу да попустимо и дамо Бугарима Маћедонију.

Јовановић

На полеђини:
Пов. бр. 13290
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XII, 14, дос. VIII

31.

3. август 1915, Атина

Српски посланик у Атини Живојин Балугџић јавља председнику владе и министру иностраних дела Николи Пашићу да је Антанта на бугарски одговор о концесијама обећала Софији грчку Кавалу и територију у Македонији према српско-бугарском уговору из 1912.

21. јула 1915. године Бр. 1087 Шифра
Министарству Иностраних Дела, Ниш
Лично. – Предвиђања из моје депеше број 1060

остварила су се. Посланици Четворног Споразума предали су данас у Софији одговорну ноту, обећавајући Бугарској линију од 1912. године и Кавалу са довољним хинтерландом, и примајући обвезу да та обећања и остваре. Посланици Сила ће свакако данас или сутра и у Нишу и овде учинити кораке да изнуде та обећања. У упуствима датим посланицима стоји да представе дотичним владама опасност од неизбежног балканског сукоба, ако Србија и Грчка не одговоре очекивањима Сила и не пристану на уступке. Одговорна нота упућена Бугарској садржала је по предлогу енглеске владе и пасаж да је то последњи корак који Силе чине код бугарске владе, али је тај пасаж на захтев Италије пребрисан, те га посланици неће саопштити Бугарској.

Балугџић

На полеђини:
К Пов. бр. 7928
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/III, дос. IV

32.

4. август 1915, Атина
Српски посланик у Атини Живојин Балугџић јавља Министарству иностраних дела Краљевине Србије да су представници Антанте предали грчкој влади ноту о концесијама Бугарској

Шифра 22. јула 1915. године Бр. 1090
Министарству Иностраних Дела, Ниш
У вези са депешом број [...], посланици Сила предали су синоћ колективну ноту грчкој влади односно концесија. У ноти се најпре наводи један пасаж из ноте која је упућена Бугарској, а који се тиче Кавале. Ту се каже да Силе не могу одговорити на питање Бугарске, колике ће концесије добити Грчка у Малој Азији и према томе колики ће бити сразмеран део хинтерланда иза Кавале који ће се уступити Бугарској. Али ће се Силе озбиљно старати да тај хинтерланд буде што знатнији. После тога пасажа под наводницима из ноте упућене бугарској влади, стоји да Силе саопштавају грчкој влади корак који су учиниле у Софији, у колико се он тиче Грчке. Од Србије тражиће се уступање неспорне зоне из 1912. год., али ће Силе осигурати ипак један део заједничке границе грчко-српске. Силе не мисле тражити одговора на то саопштење и имају у виду и протест који је Грчка њима упутила противу располагања њеном територијом. Али ове су принуђене прићи тој мери у циљу остварења балканског споразума, и у случају да грчка влада не пристане вољно на концесије Силе ће их издејствовати пресијом. Догађаји ће показати грчкој влади, колико су Силе расположене према њој. Ако би се грчка влада одупрла намерама Сила, балкански рат је неизбежан и он ће учинити немогућном реализацију народних тежњи грчких, те аспирације ће се моћи извести у мери која прелази сва национална очекивања, ако се концесијама омогући остварење блока.

Балугџић

На полеђини:
К. Пов. Бр. 7954
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/III, дос. IV

33.

4. август 1915, Атина
Српски посланик у Атини Живојин Балугџић извештава Министарство иностраних дела Краљевине Србије да се грчка влада противи територијалним концесијама Бугарској

Шифра 22. јула 1915. године Бр. 1091
Министарству Иностраних Дела, Ниш
Приликом пријема ноте из руку посланика Четворног Споразума Председник Министарства је рекао да је он лично апсолутно противан свакој концесији од стране Грчке, али ће се ипак споразумевати и са осталим факторима државним. У разговору који се повео енглески посланик је у име своје владе изјавио да ће Силе примити на себе да Грчкој после те концесије загарантују Солун и остали део територије. Председник Министарства који је примио врло хладно целу ову представку рекао је да он не мисли да од концесија Бугарској могу зависити националне аспирације грчке на другој страни, јер сматра да су то са свим одвојене ствари.

Балугџић

На полеђини:
К Пов. бр.7955
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/III, дос. IV

34.

4. август 1915, Атина
Српски посланик у Атини Живојин Балугџић извештава Министарство иностраних дела Краљевине Србије о садржини друге ноте савезника бугарској влади у 1915. години, за њено придруживање Антанти уз обећавање територијалних концесија

Шифра 22. јула 1915. године Бр. 1092
Министарству Иностраних Дела, Ниш
Нота предата јуче Бугарској гласи: Силе Четворног Споразума решене су да дефинитивно регулишу односе међу балканским народима и омогуће заједнички рад. У том циљу Силе чине бугарској влади дефинитивне изјаве, као допуну њине ноте од 19. маја. Силе су вољне уступити после рата Бугарској у Македонији неспорну зону онакву каква је предвиђена додатком српско-бугарског уговора од 1912. године. Силе дају Бугарској гарантију да неће признати Србији никаква територијална проширења на другој страни, ако и Србија не уступи Бугарској означену територију. Силе не могу одговорити на питање Бугарске, колике ће бити концесије Грчкој у Малој Азији и према томе колики ће бити сразмерни део оног хинтерланда који ће се иза Кавале уступити Бугарској. Али ће се Силе озбиљно трудити да тај хинтерланд буде што знатнији. Силе су већ раније изјавиле да су вољне одобрити да се Бугарска одмах прошири на исток заузимањем линије Енос – Мидија. Силе сматрају да Бугарска како обећаним концесијама, тако и датом гарантијом може бити потпуно задовољна. Обећање да Силе неће признати никаква проширења Србији и Грчкој, ако не изврше уступке које Силе Бугарској стављају у изглед, одговара потпуно смислу гарантије која се од Сила може тражити. Ако Бугарска сматра овај одговор Сила као довољан, онда ће се заједнички одредити рок њеног уласка у акцију и контингенат трупа. Ако после тога утврђеног рока Бугарска не уђе у акцију, престаће заједничким споразумом да важе обећања дата Бугарској. То је нота готово од речи до речи, а у уводу њеном стоји да је та нота последњи предлог енглески који су Силе примиле као свој.

Балугџић

На полеђини:
Пов. бр. 13291
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/III, дос. IV

35.

5. август 1915, Лондон
Српски посланик у Лондону Матија Бошковић – председнику владе и министру иностраних дела Николи Пашићу: о саветима британске владе у вези са територијалним концесијама Бугарској

Ово Посланство Министарству Ниш
23. јули 1915. Пов. бр. 772
Лично за председника Министарства
Николсон каже ми да је јуче послано посланику енглеском ново саопштење које има да вам учини односно питања о концесијама Бугарској. Саветује се да Србија пристане уступити Бугарској „неспорну зону“ сигурно линију из уговора. Разлози исти као и раније. Изразио сам чуђење да се после толиких наших објашњења о немогућности примити такву базу за споразум опет то исто предлаже. Николсон није ни мало инсистирао. Казано ми је да ће Грej звати мене на разговор о овој ствари. Ако бисте желели да му што нарочито кажем молим јавите ми одмах. Као што сам вам јавио раније у Форењ Офису постојала је идеја да се изради нов предлог за концесију, која би обухватила Битољ али била знатно мања од линије из уговора. Што је та идеја за сад напуштена мислим да је узрок утицај са друге стране јер Енглеска у овој ствари не може да се истиче према осталима и да изгледа да слаби сагласност. За нас ипак ово је добра индикација негативан одговор неће изазвати велику срџбу на опасност какве озбиљније пресије, нарочито ако би се са наше стране могло показати добре воље и готовости за жртве у извесним границама које би Србија као један

максимум, могла учинити и то једино силама а не директно Бугарској која их не заслужује и нема на њих никаква права. Такво наше држање чини ми се да би нас извело из овог непријатног положаја према пријатељским силама па можда и целу нашу територију, пошто Бугарска по свој прилици неће ући на нашу страну. Жеља да се Бугарској даду велике концесије на страни долази у многоме од жеље да јој се концесије на источној страни сузе. Рачун за ту комбинацију требало би да плати Србија која је међутим како сви знаци говоре у могућности да то избегне. Ово ће вероватно бити последњи покушај да се од Србије добије жељени пристанак. Нелогично је и велика неправда саветовати узајамну попустљивост а тражити у исто време задовољење максималних претензија Бугарске као што то раде силе споразума тројног.

Бошковић

На полеђини:
Пов. бр. 12679
АС, МИД, ПО, 1915, Ф X, дос. II

36.

5. август 1915, Атина
Српски посланик у Атини Живојин Балугџић извештава Министарство иностраних дела Краљевине Србије да у Грчкој не очекују да ће Бугарска прихватити понуду Антанте

Шифра 23. јула 1915. године Бр. 1096
Министарству Иностраних Дела, Ниш
Овде не верују да ће Бугарска прихватити ове понуде Тројног Споразума, јер се у њима не даје стварно никаква озбиљна гарантија да ће се обећање Сила испунити. У ноти упућеној Грчкој стоји да ће се на Грчку извршити пресија због Кавале, али у ноти упућеној Бугарској та се пресија објашњава као непризнање увећања Србије и Грчке, ако не пристану на концесије Бугарској. То „непризнање“ је сувише растегљиво обећање да би могло ангажовати Бугарску у један рат уз Тројни Споразум у тренутку кад су изгледи за његов успех тако слаби. Како у ноти упућеној Бугарској нема утврђеног рока ни за одговор, ни за улазак у акцију овде мисле да ће Бугарска одуговлачити своје дефинитивно решење и покушати изазвати још какав одговор и конкретнију гарантију, чекајући да се изгледи за дефинитивну победу боље обележе. Реч entrée immediate Бугарске у акцију у овој ноти значи исто тако мало као и у оној пре два месеца. Овде мисле да ће Бугарска старати се сачувати своју војну снагу што дуже, до пред свршетак рата, пошто знају да ће и иначе морати издржавати борбу са суседима. Ова понуда Тројног Споразума само ће поправити положај Бугарске према Немачкој и Аустро-Угарској, од које она у ствари очекује победе и успех.

Балугџић

На полеђини:
К. Пов. Бр. 8096
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/III, дос. IV

37.

6. август 1915, Атина
Српски посланик у Атини Живојин Балугџић извештава Министарство иностраних дела Краљевине Србије да у Грчкој ишчекују став Србије о концесијама Бугарској и да је грчка влада против сваког уступања територија

Шифра 24. јула 1915. године Бр. 1098
Министарству Иностраних Дела, Ниш
Председник Министарства каже ми да очекује извештај из Ниша како ће се показати Србија, па је рад да већ сутра упути Силама енергичну протестну ноту. Сви су кругови меродавни, каже он, за то да се Грчка одупре свом снагом сваком уступању територије. Он не верује да ће Бугарска поћи уз Тројни Споразум, јер она гарантија која јој се ставља у изглед није у ствари никаква гарантија. Србија ће својом војском у току рата сама заузети територије које ће требати да јој припадну и Бугарска није наивна мислити да ће Тројни Споразум оглашавати рат Србији и натеравати је да или те територије напусти или Бугарској уступи Македонију. Још мање је сигурна Бугарска са стране Грчке, јер је уступање Кавале и хинтерланда условљено заузимањем

Мале Азије. Бугари међутим нису наивни да верују да ће се после заузимања Дарданела и кад се исцеде већ све снаге Тројног Споразума овај моћи мислити на неке операције у Малој Азији, да би тако посредно осигурао Бугарској Кавалу. Председник Министарства је уверен да је Тројни Споразум претрпео овим кораком пораз, јер је корак учињен у моменту кад у Бугарској нико не верује у успех Тројног Споразума. Он истиче наду да ће Србија истрајати у оном енергичном држању које је до сада показала у том питању.

Балугџић

На полеђини:
К Пов. бр. 8075
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/III, дос. IV

38.

6. август 1915, Ниш
Председник владе и министар иностраних дела Никола Пашић обавештава српске дипломатске представнике да су представници Антанте предали српској влади ноту о концесијама Бугарској и тражи да изнесу своје мишљење

Препис
Шифрован телеграм из Мин. Ин. дела предат у Нишу 24. VII 915. у 5 ч. по подне а примљен 25-ог изјутра
Гласи:
Јављам вам знања ради текст ноте коју су нам предали представници Четворног Споразума:

„Рат је дошао у такву критичну фазу да је неодложна дужност свакога од савезника да напрегне сву своју снагу и да учини све потребне жртве, како би рат био завршен успешно. Србија без сумње зна, да су савезници, водећи овај рат, учинили огромне жртве да одрже Србију као независну државу. Она мора разумети да треба са своје стране да учини жртве да би олакшала овај џиновски задатак, који се још има пред њом и њеним савезницима, који се заједнички боре за исту ствар. И за постигнуће истог циља кооперација Бугарске је, Србија ће то разумети, врло важна чињеница у садашњој великој борби, и постоји стварна опасност да Бугарска, – осим ако јој се не обезбеде знатне компензације, не само не узме учешће у кооперацији, него да чак предузме какву акцију, која би довела општу ситуацију у озбиљну опасност и положај саме Србије учинила опасним. Ценећи високо храброст, искреност, лојалност, Србије, савезници су принуђени да траже од Србије пристанак да уступи, при закључку мира, неспорну зону од Маћедоније Бугарској, ако ова пружи одмах ефективну оружану кооперацију. Савезници су готови да се обавежу да Србија, при закључку мира, добије у Јадранском мору, у Босни и Херцеговини и на другим странама простране компензације, које су јој биле резервисане и са којима ће се задовољити у пуној мери њене најважније политичке и економске аспирације. Али Србија мора тако исто обећати (?) да ће чим буде обезбеђена бугарска кооперација под погодбама са којима савезници мисле да упознају Бугарску, да ће Бугарска добити (бити у посесији) спорну зону и компензације у Тракији и на другим странама при закључку рата. Савезници могу остварити своју намеру да Србија добије широке простране концесије и задовољи националне жеље само под условом, да Србија не чини никакве тешкоће у питању речених компензација. У сваком случају биће одржана заједничка граница између Грчке и Србије".

Молим пошаљите ми што пре ваше мишљење о овоме кораку како би ми било од помоћи при решавању овога питања.

№ 8061 *Пашић*
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/III, дос. IV

39.

8. август 1915, Петроград
Српски посланик у Петрограду Мирослав Спалајковић износи председнику владе и министру иностраних дела Николи Пашићу свој став да Србија из обзира према савезницима прихвати територијалне концесије Бугарској

Пов. бр. 1075
26. јула 1915. год. Петроград
Etrangeres Niche

Препис Шифре

Лично. Примио сам Ваш телеграм № 8061, у хитњи наводим само ове најглавније разлоге у корист свога мишлења.

1.) Ситуација је критична и резултат рата може бити сасвим компромитован ако се што пре не отвори пут кроз Дарданеле за снабдевање руске војске неопходним ратним материјалом.

2.) Ако сад, кад је у питању судбина Русије, не дамо доказа да смо готови поднети извесне жртве за њу, никад више, у будућности, не бисмо могли рачунати на руску помоћ, у толико пре, што данас и влада и Дума и цело јавно мнење сматрају да је Русија, без оклевања, прискочила у тренутку опасности Србији у помоћ, и сад сви без разлике с нервозним нестрпљењем очекују како ће се сад Србија према Русији одазвати; због досадашњих страшних жртава као и риска коме је Русија изложила свој државни опстанак, многима се сад намеће питање, да ли је за Русију била пробитачна улога заштитнице Словенства у толикој мери; многи се, очевидно, већ и кају због такве политике, нарочито после срамног држања Бугарске према Русији у овоме рату, а разочарење би било потпуно и на свагда, ако би сад и Србија одбила жртву коју Русија тражи; у пожртвовању Србије руски народ би видео, поред доказа неограничене и вечите српско-руске солидарности, још и највећу моралну победу српскога народа над свима осталим, а највиши историјски гест који један народ може учинити за спас другога, у толико пре, што руска народна маса осуђује политику Сазонова, који од мале Србије тражи овако тешку жртву у место да је још раније понудио Румунији Бесарабију, на коју руски народ не полаже много, јер у њој само цигани живе; у овако судбоносном тренутку за Русију ни за једног Србина, који има ума и срца не може бити колебања јер без Русије, не бисмо се ни родили нити бисмо икада постали ово што смо, и не треба никад заборавити да нам је Русија увек била једина гарантија на овоме свету. Према томе жртве које Србија чини за Русију подноси их и за саму себе и своју будућност, и због тога те жртве не треба обичном мером мерити.

3.) На одлуку из Ниша очекује се као на догађај судбоносан не само за Русију него и Јевропу; у овом најкритичнијем моменту јевропске историје од Србије се тражи једна жртва чијим се последицама приписује огроман, управо одсудан значај; ако Србија одрекне ту жртву и недај Боже, наступи катастрофа за савезнике, онда би сва одговорност фатално пала на Србију прво што је она била формалан повод рату и друго, што није хтела поднети једну незнатну територијалну жртву за своје савезнике, који су због ње ставили све на коцку.

4.) Поред те моралне и политичке одговорности Србија би, у случају слома својих савезника, била изложена опасности да изгуби не само Маћедонију у корист Бугарске, него и Стару Србију у корист Арбаније, а остало у корист Аустро-Угарске, и можда и Румуније.

Из свих тих разлога, као и других споредњих, налазим да би требало дати савезницима овакав строго поверљив одговор:

„У тренутку, кад се судбина Јевропе и њене цивилизације решава најстрашнијим ратом који човечанство памти, извесне државе показују на жалост, потпуно одсуство осећања опште јевропске дужности, и у данашњој борби гледају само згодну прилику за своје трговање и уцењивање према онима који се боре против милитаристичких и реакционарних тежња Немачке и њених савезника. Између схватања тих држава и схватања Немачке у погледу морала, права и међународне солидарности нема никакве разлике. Будућност ће оценити њихово држање онако како заслужују. Ми смо уверени да су наши савезници већ сад оценили држање Бугарске, која се, не само од свога постанка до данас још ничим није одужила ни својој ослободитељки Русији, ни својим добротворима Француској и Енглеској, него, у најтежем времену њихове историје преко њих изнуђава компензације од Србије. Једино из обзира према својим савезницима, који се од првог часа јевропскога рата, са нечувеним пожртвовањем достојним само великих племенитих народа боре како за општу јевропску ствар тако и за своје властите као и српске интересе, а такође и у знак своје неизмерне захвалности и своје потпуне солидарности према њима Србија даје свој пристанак на њихов предлог од-

носно компензација Бугарској и то под условима: 1.) ако се закључивању мира становништво уступљене територије сагласи да подпадне под Бугарску, пошто би се Србија огрешила о савест својих поданика ако би их другојаче уступила, нарочито после њиховог лојалног и јуначког учешћа у садашњем рату против Аустро-Угарске; 2.) ако Србија при закључивању мира добије северну Арбанију, који је од Турске освојила и српско-хрватско-словеначке земље, које су за сад још под Аустро-Угарском; 3.) ако Бугарска стави своју војну снагу на расположење савезницима у размерама војне конвенције од 1912. Бугарској се сад указује прилика да исправи преступ, који је пре две године извршила не само према словенској него и савезничкој солидарности, и да покаје многе грехове, које је у току садашњег рата учинила."

Спалајковић

На полеђини:
Пов. бр. 8175
АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/III, дос. IV

40.

8. август 1915, Рим
Српски посланик у Риму Михаило Ристић предлаже председнику владе и министру иностраних дела Николи Пашићу да се одбије нота Антанте о територијалним концесијама Бугарској

Препис
Министру Иностраних Дела у Нишу
Пов. бр. 524
26. јула 1915. г. у Риму
Лично. Примио сам Ваш телеграм бр. 8061. Мени је лакше казати него ли Вама радити; и кад тражите моје мишљење оно гласи: Одбити уступке.

Држањем својим према Бугарској, а и према Румунији, још од почетка рата, Тројни Споразум, радећи увек пометено, и успевши, можда и доцкан, купити Италију, дочекао је сада да постане и нестрпљив јатак уцењивачком и разбојничком држању прве. Русија је доживела издају Бугарске и према Словенству и према Православљу, а све четири Велике Силе унеле су у Бугаре веровање да су они њихови спасиоци. Наше пак племе послужило је Тројном Споразуму за цењкање и с Италијом и са Бугарском и са Румунијом. Ћорсокак у који је данас, због тога, упао Четворни Споразум, и због чега нам данас и прети, поставио је, изгледа пред нас питање страховито по својој трагичности: шта нам је пре, народ или држава, или да обоје једновремено бранимо.

Већ раније чињеним корацима у Нишу, Софији и Атини, Тројни Споразум дао је Бугарској титуле на својину тако зване бугарске Маћедоније. Досадашњим својим одговорима њих ми признали нисмо. Ако се сад одазовемо представци, ми ћемо њих не само признати и дати разлога бугарским претензијама на некадашњу неспорну зону, ако би се десило да је овом приликом не добију, па да је траже доцније, него ћемо признати бугарско право и на друге области и повлађивати њихову политику на „четири мора". Уз то испашћемо и да смо склони трговати с прошлошћу, с рођеним својим народом и још незаравњеним гробовима најбољих синова и снаге народне. Ове врсте не пише сентименталност него осећање дужности.

Изгледа да на Балкану за дуго још не може бити мира, јер су наши данашњи савезници бацили и сувише обилату сетву на нове сукобе. И кад га не може бити, онда држим у овој прилици, најбоље непослушати њихове савете и захтеве. Од тога до данас нисмо видели никаква добра. Њих слушајући и дали смо 1908. познату изјаву о Босни и Херцеговини; доцније, напустили смо Драч и Скадар; јесенас предузесмо ону крваву офансиву према Босни и Срему. Бугарска је увек радила у наточ. Она се данас понаша, поготову, као савезник наших непријатеља, нападајући четама нас и предусретљивошћу према Турској, снабдевајући ову. Према њој је предусретљивија него Италија према нама. Чак се и грубо односила према Силама приликом њихове пропале представке, и изгледа, до данас је прошла боље од нас.

Послушамо ли Силе и у овој прилици, моје је веровање, да ћемо изићи с великом моралном штетом а без икакве стварне користи за Силе, јер осећам да Бугарска неће и не жели улазити у акцију.

Није то урадила после Лавова и Пшемисла, а

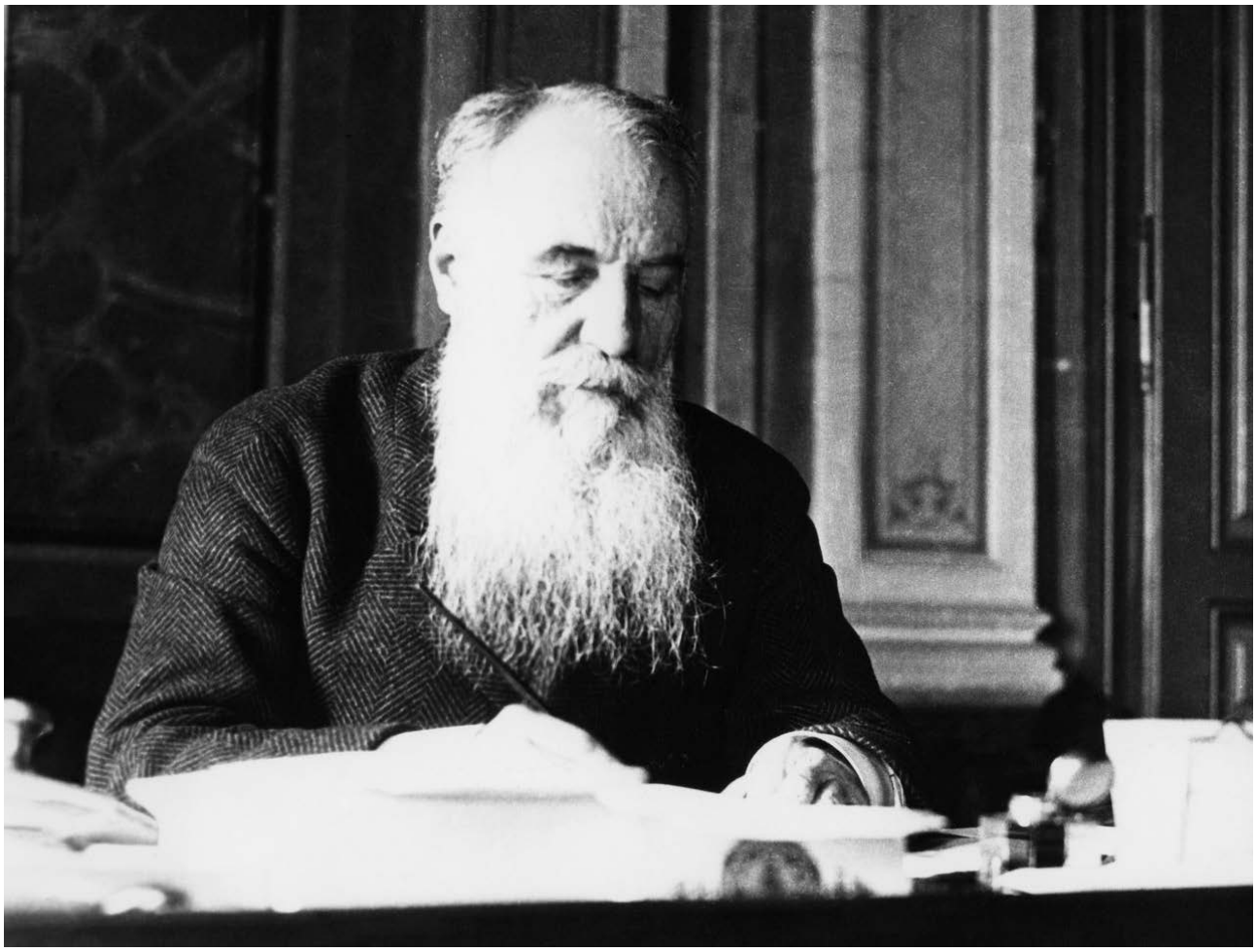

Никола Пашић

очекују то од ње после Варшаве и Ивангорода. Неће у рат, па зато и поставља услове који се не могу примити.

Четворном Споразуму, на мисао његову да се Бугари могу бацити на нас, предочио бих да би смо ми у том случају могли дегарнирати северни фронт да се бранимо од Бугара. После толиких поднесених жртава, које се већ почињу заборављати, и прекора који ће нам сигурно почети отвореније чинити да је овај рат наступио због нас, може се десити да наш народ почне тражити нове оријентације, које ће изазвати и нов ред у Европи, с неком можда новом Аустријом с чијим постојањем изгледа да се почињу мирити и Силе Четворног Споразума, и јер ће народ поставити питање, зашто је ратовао 1912. и 1913. Ово је моје скромно и тражено мишљење, дато на брзу руку јер ми је тако и тражено и које би можда могло, у неколико, изменити мени непознато држање Грчке у овој прилици, а о коме ми не можемо не водити озбиљан рачун.

Поводом саме ноте, о чијој би се садржини имало што рећи, да поставим свега ово питање: где нам Силе мисле дати добру и повољну границу с Грчком кад од нас траже границе Уговора из 1912, уговора који су сами Бугари први погазили. И каква би то граница била која би нам спречила сигуран и непосредан саобраћај са Солуном?

Посланик [...]

АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/III, дос. IV

Приредио:
Александар Марковић

СРПСКИ КОЗАЧКИ ПУК 1810-1812. ГОДИНЕ

У почетној фази Првог српског устанка коњица је организационо и тактички прилагођена турском начину ратовања. Према одлукама од 7/19. априла 1807. године извршена је војно-територијална подела земље а оружану силу чинила су три основна рода народне војске из свих нахија. На скупштини Правитељствујушчег совјета од 22. до 29. новембра (4. до 11. децембра) 1808. године, усвојен је предлог Стефана Живковића о војној организацији земље. Војну силу требало је да чини народна војска (милиција), организована на територијалном принципу (са обавезним пописом односно регрутацијом и повременом обуком) и регуларне јединице стајаће војске. Карађорђе је 22. децембра 1808/3. јануара 1809. године, спроводећи скупштинске одлуке, нахијским старешинама упутио наредбу о формирању пешадијских чета (*рота, компанија*)[1]. Вожд је узимајући у обзир тактику противника али и тешкоће скопчане са обуком коњице, одлучио да овај род остане у саставу народне војске.

Заповедник земунске војне команде пуковник Фердинанд Перш обавештавајући о попису војника по селима и паланкама, 12/24. јануара 1809. године наводи пример Жаркова, које је од 30 кућа давало 3 коњаника.[2] Наредних недеља командант Земуна обавештава команданта Славонско-сремске војне границе, барона Антона Симбшена, да је Београд подељен на три кварта, из којих је у народну војску регрутовано 200 коњаника.[3] Карађорђе је истовремено у Тополи припремао коњицу, форсирајући вежбе у турској тактици бацања хилита (Lanzen Werfen).[4]

Општа војна обука обновљена је од средине 1811. године (прекид је наступио због ратних операција) а појачана у време амбициозних планова о Јадранској експедицији (јуни-јули 1812) и током припрема за одбрану 1813. године. Јуна 1811. године у Београду су формиране три нове чете од којих су део чинили коњаници. Истог месеца из Шабачке нахије у народну војску је регрутовано 680 коњаника. Планирано је да се у овај род одређени број војника регрутује и из осталих нахија (пропорционално њиховој величини), а сваки коњаник био је дужан да сам обезбеди коња и опрему.[5] И нахијски војници *пописати у коњике* од маја до августа 1813. године *сами себи* (су) *како седло, тако и све друге потребне ствари набављали*.[6]

Совјет и Карађорђе све до слома Устанка 1813. нису одступили од закључака донетих 1808. године, односно, нису формирали ни једну регуларну коњичку формацију. Овај став у много чему се поклапао са схватањима генерал-фелдмаршала Михаила Голенишчева-Кутузова. Он је 15/27. августа 1808. године (тада командант главног корпуса Молдавске армије) написао инструкцију о тактичкој употреби коњице против Турака, која се подударала са устаничким начином борбе. Након преузимања команде над читавом Молдавском (Дунавском) армијом (28. фебруар/12. март 1811), Кутузов није пропустио прилику да искаже своју опчињеност Србима као врло добрим коњаницима.[7]

Од 1807. до 1812. године на српском војишту оперисало је више руских регуларних и нерегуларних коњичких јединица. Због често нејасних надлежности и субординације као и због разнородног састава људства, питање припадности ових јединица збуњивало је неке савременике. На основу ових нејасних извештаја у новијој историографији пише се о *Српском козачком пуку* као првој регуларној коњичкој јединици обновљене Србије.

1 Р. Перовић, *Први српски устанак. Акти и писма на српском језику*, књига I, 1804-1808, Београд 1977, 405, 412-415.

2 А. Ивић, *Списи бечких архива о Првом српском устанку*, књига VI, 1809, (даље СБА), Београд 1965,43.

3 *Исто*, 53, 73, 79.

4 *Исто*, 78.

5 *СБА, књ.* IX, 1811, Београд 1971, 275, 283.

6 *Деловодни протокол Карађорђа Петровића 1812-1813*, Крагујевац-Топола 1988, Но. 1361, 1363, 1540.

7 М. И. Кутузов, *Письма и записки,* Москва 1989, 207, 260.

Михаил Голенишчев-Кутузов

I

Турска је 24. августа 1806. године (супротно уговору са Русима из 1791. и Хатишерифу од септембра 1802), уместо Константина Александровича Ипсилантија и Димитрија Александра Мурузија на положај кнезова Влашке и Молдавије поставила Александра Суца и Калимахија. Руски посланик у Цариграду кнез Андреј Италински је због овог поступка 29. септембра Порти предао ултимативни протест. Он је 23. октобра обавестио министра иностраних послова, барона Александра Будберга, да су Турци у начелу пристали да Ипсилантију и Мурузију врате раније титуле. Међутим, у подунавским кнежевинама избили су немири па су почетком новембра 1806. митрополит и бојари влашког Дивана инсистирали на уласку руске војске у Букурешт, "ради спаса земље…". Молдавска армија је 11. новембра, без објаве рата, прешла Дњестар и избила на Дунав. Под руским покровитељством Ипсиланти је током јануара и од маја до августа месеца 1807. године поново носио титулу влашког кнеза.[8]

Русима је након званичне турске објаве рата (24. децембар 1806) запоседнута територија (Влашка и Молдавија) пружала стратегијску предност. Молдавска армија је рачунала и на садејство са српским устаницима. Међутим, генерал Иван Иванович Михељсон (командант армије од почетка рата до августа 1807) није имао довољно оперативних снага које би држале иначе развучени фронт и водиле координиране акције са Карађорђевим трупама. Везу са устаницима требало је да успостави Ипсиланти који, након поновног преузимања власти, није располагао никаквом оружаном силом. Ради тога, влада у Петрограду је одлучила да материјално и организационо подржи стварање тзв. *Кнежевско-влашког корпуса* (са пешадијом, коњицом и речном флотилом). Под номиналну Ипсилантијеву команду у пролеће 1906. прекомандовано је у Мунтенију (Велика Влашка) 60 млађих руских официра под командом ротмистра Никића, а трговцу Николасу Пангалосу (*Понгало, Пангало*) одобрено је да за рачун влашког кнеза формира *Грческо-елински корпус* (пук) јачине 3.000 људи.[9] Ове трупе требало је да оперишу у Малој Влашкој, околини Оршаве и рејону Неготинске Крајине и одржавају комуникацију на Дунаву. Пангалос је крајем 1806. године у Одеси започео врбовање добровољаца и до априла следеће, 1807. године, сакупио је 1.500 бораца различитог етничког састава. Међутим, Михељсон је 22. јуна/4. јула са нескривеном скепсом говорио о Пангалосовој мисији. Генерал је тврдио да од наведених 2.500 добровољаца не постоји ни половина, а и ти људи углавном су пљачкали

8 *Военный энциклопедический словарь*, Москва 1983, 296. Константин Ипсиланти (1760-1816), син Александра, члана аристократске (фанариотске) грчке породице и господара Влашке и Молдавије. Од 1799. до 1802. налазио се на челу Молдавије, а од 1802. је влашки кнез. Након примирја у Слобозији повлачи се у Русију и настањује у Кијеву. Његов син Александар (1792-1828), генерал руске војске, од. 1820. је на челу Филике Хетерије (основана 1814. у Одеси). Током 1821. године у Јашију формира сопствену чету *хијеролохита* (први пут организовани у Одеси 1814; године 1816. са њима сарађује и Карађорђе) са којом учествује у Грчком устанку.

9 *Первое сербское восстание 1804-1813 гг. и Россия,* (даље ПСВ), књига 1, 1804-1807, Москва 1980, 336-337. Пангалос, грчки емигрант, почетком 19. века у Херсонској губернији, близу Одесе, поседовао је солане и две куће, процењене на 42. 000 рубаља.

по околним селима.[10] Пангалос је тешком муком сакупио само један елински батаљон, одељење *Арнаута на коњима* и 325 *пандура кнеза Ипсилантија*.[11] Са знатно више успеха капетан Никић је формирао *Влашки козачки пук* (750 људи), пуковник Милорадович - *Црно-српски хусарски пук* (око 300 људи), а организовано је и 458 војника *Српске пандурске команде*.[12] Иако *de jure* под Ипсилантијевом надлежношћу, ове формације *de facto* су представљале руске помоћне трупе. Мањи део овог људства у саставу кора генерал-мајора Донске војске И. И. Исајева је ноћу 17/18. (29/30) јуна пребачен на десну обалу Дунава али, према Михељсоновим предвиђањима, њихов допринос на српском ојишту био је безначајан. Након потписивања примирја у Слободзији (24. август 1807) кор Исајева започео је повлачење на леву обалу Дунава а Пангалосу је наређено да у остацима *Елинског корпуса* одржи дисциплину и спречи пљачке које су сроазавале углед руске армије. Коњички генерал гроф К. И. Мејнсдорф (вршилац дужности команданта Молдавске армије након Михељсонове смрти) у својим инструкцијама од 11/23. августа и 22. августа/4. септембра грчким добровољцима је наредио или да се евакуишу на леву обалу Дунава или да се прикључе српској војсци. Овим је званично распуштен не само *Елински* него и *Кнежевско-влашки корпус*, *Влашки козачки* и *Црно-српски хусарски пук*. Пангалос је оптужен као главни кривац за неуспех ових јединица и забрањено му је даље врбовање добровољаца.[13]

Бивши припадници Ипсилантијевог кора лутали су Влашком и Србијом у потрази за новим послодавцима. Молдавска армија је као моћну трупу, стационирану у Урзиченију, задржала само *Команду сербов и хорватов*,[14] а већина осталих добровољаца покушала је да се уклопи у устаничку војску. Ревносни пуковник Перш је у периоду од јуна до септембра 1808. године бележио бивше морнаре несуђене Ипсилантијеве флотиле као и неколико група коњичких и пешадијских *влашких пандура* или *Арнаута*, који су из Београда упућивани на фронтове на Дрини и код Ниша[15]. Неким бившим Пангалосовим борцима у то време је издаван атестат односно признање да су као припадници Елинско-грчког корпуса у саставу руске војске учествовали у операцијама 1807. године и да су имали одређене ратне заслуге.[16]

Срби су током 1809. године у више наврата тражили помоћ руских трупа које би са устаничком војском садејствовале на десној обали Дунава. Јанићије Ђурић Димитријевић је 31. маја/12. јуна Прозоровском пренео Карађорђев захтев да се бар омогући врбовање добровољаца у Јашију, Фокшану, Букурешту и Крајови. Сличну молбу су 22. децембра 1809/10. јануара 1810. године Михељсоновом наследнику, кнезу Пјотру Ивановичу Багратиону (на челу армије од августа 1809. до фебруара 1810), поднели депутати Хахи-Милентије, Петар Добрњац и Милан Обреновић. Багратион је 6/18. фебруара Исајеву коначно дао инструкције о експедицији у Србију, а дан раније његовом кору прикључио је и помињану команду *сербов* и *хорват*. Међутим, овај одред је већ половином фебруара из Србије упућен у рејон Дудуа, што је изазвало негодовање устаничког вођства.[17] Нови командант Молдавске армије, Николај Михаилович Каменски (фебруар 1810-март 1811), обећао је да ће ускоро на десну обалу Дунава упутити значајније снаге.

Каменски је могао да издвоји највише 6.000

10 *Исто*, 336, 381.

11 А. Петровъ, *Война Россіи съ Турціей 1806-1812. гг*, том I, 1806 и 1807. г, С. Петербургу 1885, 391. Руси су за време Првог турског рата (1768-1774) од добровољаца из Влашке, Молдавије и Бугарске основали *Добровољачку арнаутску команду*. Након мира у Кучук-Карнацији, ови добровољци су насељени на граници дуж реке Буг и пописани у тзв. *Бугску војску*. Добровољци који су се Русима придружили у рату 1787-1791. такође су уклопљени у *Бугску војску*. Руси су под појмом *арнаутов*, али и *сербов* и *хорват*, подразумевали све добровољце из оперативне зоне Молдавске армије - Србе, Влахе, Бугаре, Грке и Цинцаре.

12 Radu Rosetti, *Arhiva Senatorilor din Chisinau si ocupatia ruseasca de la 1806-1812*, Bucuresti, 1909, fascicula 1, p. 133.

13 *ПСВ*, 411, 415,337.

14 Види напомену 11.

15 *СБА, књ. V, 1808*, Суботица 1939, 788-789, 793, 822, 841, 939, 856: *Die Officiers sind meistens in lich-blauen kurzen Röcken mit rothen Kragen und gestreiften leinwandenen Uberbeinkleidern beklaidet*.

16 Историјски архив Пожаревац, Фонд поклона и откупа, док. 8, 9, 10, Атестати поручника Константина Попова од 15/27. фебруара и 18/30. марта 1808

17 *ПСВ*, 2, 1808-1813, Москва 1983, 91, 141, 146, 149-150, 153.

људи.[18] Највећи проблем представљао је недостатак коњице која је, сем активног учешћа у операцијама, морала и да осматра линију дуж тока Дунава од Београда па све до његовог ушћа (узимајући у обзир и српско војиште).

Команди Молдавске армије недостајала је коњичка јединица која би, ослобођена свих осталих задатака, оперисала искључиво на десној обали Дунава, садејствујући са Србима и уклапајући се у њихову специфичну тактику. Тако је одлучено да се од слободног људства бившег Ипсилантијевог корпуса оформи нови, условно речено регуларни коњички пук. Ова одлука била је и у духу са петом тачком српско-руске конвенције, писане у логору код Неготина 28. јуна/10. јула 1807. године. На основу руских искустава са помоћним трупама, закључено је да то треба да буде лака јединица, прилагођена локалним (српским) могућностима и условима.

II

Генерал гроф Јегор Гаврилович Цукато је још у фебруару 1810. године предложио новом заповеднику Дунавске армије, грофу Николају Михајловичу Каменском, да српске коњичке одреде организује по узору на козаке. Тако је штаб у Букурешту почетком маја 1810. године издао налог капетану II класе гардијског уланског пука Петру Никићу да оформи Српски козачки пук јачине 10 сотнија.[19] Планирани састав пука указује да се он базирао на регуларним коњичким јединицама (10 ескадрона), односно, на 11. (16) чугујевском уланском (бившем регуларном козачком) пуку (1.467 људи; нерегуларни козачки пукови били су двоструко слабији - 5 сотнија или, највише, 578 коњаника).[20] Врбовање припадника нове јединице вршено је у Букурешту, углавном међу ветеранима бившег Никићевог Влашког козачког пука, које су чинили Срби, Власи, Молдавци, Грци, Мађари и Пољаци.[21]

Никић је до 11/23. маја из влашког арсенала обезбедио оружје само за два, а коњску опрему за један и по ескадрон. Ова опрема била је у таквом стању да је за њену оправку издвојено 300 дуката. Добровољци су углавном били *голи и боси* па је Никић тражио униформе које би приличиле њиховом новом статусу. Ништа мањи проблем није представљала ни набавка коња. Капетан је тада располагао са 142 грла од којих је 8 било болешљиво, 3 заражено шапом а два млађа од 6 месеци. Неколико квалитетнијих коња очекивао је и из државног крда које се напасало у близини Кишињева.[22]

Првих 25 козака под командом заставника (*прапоршчика*) Савича упућени су у Србију 22. јуна/4. јула као Карађорђева лична оружана пратња; у рејон Делиграда стигли су 30. јуна/12. јула, таман на време да учествују у текућим борбама код Бање. Према команданту одреда Молдавске армије, генерал-мајору грофу Е. Г. Цукату, Српски козачки пук је до 7/19. јула углавном био униформисан и наоружан, изузимајући пиштоље који се у Крајови нису могли набавити ни по којој цени. Пук је очекиван у биваку код Касијака, одакле је Цукато намеравао да у Србију одмах упути још 50 козака са капетаном Никићем лично.[23]

Када се на левој обали Дунава прикупио комплетан експедициони кор, Српски козачки пук је бројао 1.270 људи, што је (са 75 козака већ послатих у Србију) одговарало пуној ратној формацији. Након форсирања Дунава (9/21. јула 1810), јединица се свела на свега 725 коњаника.[24] Цукато је 400 козака распоредио на простору између Прахова и Неготина, а обалом Дунава, у правцу Прахова, упутио је још 250 коњаника. Осипања пука било је присутно и касније; с обзиром на морал људства, исказан још 1807.

18 Први руски контигент, јачине 3.566 људи, Цукато преводи у Крајину у ноћи између 16. и 17. јуна; септембра месеца, под командом Орурка, Србима у помоћ долази још око 3.000 Руса. Ове снаге углавном су чинили 16. *Ладошки мушкетирски пук, 6. Волински уланski пук, Донски козачки пук Исајева 4-ог* и око 300 *пандура*.

19 *ПСВ*, 2, 164. Сотнија је тактичка јединица козачке војске у рангу ескадрона, која је бројала од 100 до 120 коњаника.

20 В. А. Сухомлиновъ, *Примечанія Брикса къ исторіи конницы Денисона*, Томъ II, С. Петербургъ 1897, 197-199.

21 Б. Богдановић, *Хладно оружје Србије, Црне Горе и Југославије (19-20. век)*, Београд 1997, 10.

22 *ПСВ*, нав. дело, 164.

23 *Исто*, 170, 173.

24 Р. Перовић, *Грађа за историју Првог српског устанка,* Београд, 1954, 101.

године, дезертерство није представљало изненађујућу појаву.

Српски козачки пук је према извештају команданта армијског одреда, генерал-мајора грофа Орурка, ватрено крштење доживео 26. августа/7. септембра код Јасике. У сукобу су, уз српску коњицу Михаила Ђурковића, учествовали Донски козачки пук Исаијева 4-ог, 6. Волински уланski пук и само један ескадрон Српског козачког пука. Пошто се Никић још није придружио главнини снага, ескадроном је командовао капетан Волинског уланског пука, Јеринг (*Еринг*). У овом окршају рањени су Вељко Петровић и капетан српске милицијске коњице Михаило Ђурковић (у рапорту погрешно стоји *Василий Петроивич* и *Михайло Туркович*).[25] Извесну конфузију у догађај унео је Нићифор Нинковић. Према њему, код *Јасике. . . рани* се *Ајдук Вељко* (и) капетан *Ђурковић*; *Полковник* (је) *рањен,. . . предао је козаке капетану Ђурковићу под команду, а он* (је) *отишао у Београд да се лечи.* Из овог цитата др Павле Васић је извео закључак да је помињани Полковник - капетан Никић.[26] Међутим, Никић се у то време није налазио код Јасике а рањени Ђурковић, упућен на лечење у Београд, никако није могао преузети команду над јединицом.

Две недеље касније, српско-руске снаге су се код Варварина сукобиле са Ахмед Рушид-пашом. Српском народном коњицом је уместо отсутног Ђурковића командовао Станоје Главаш, а Српским козачким пуком (иако се то у иначе детаљним извештајима изричито не наводи) - капетан Никић. Наиме, за храброст исказану у бојевима од 6/18. до 10/22. септембра, генерал А. П. Зас је предложио да се капетан Никић одликује.[27]

У међувремену, све више се компликовала ситуација на Дринском фронту па је Карађорђе 20. септембра/2. октобра од руске команде захтевао хитно појачање. Део помоћи упућен на западни фронт чинило је *нешто новијех или готово неправилних козака са полковником Никићем Климентом*, како Вук назива Српски козачки пук. Баталака цитира писмо Јакова Ненадовића генерал-лајтнанту Андрејy Павловичу Засу, писано у логору под Лозницом 11/23 октобра 1810. У њему се наводи да је *Господин Полковник Петар Николајевић Никић са полком кога је упутио гроф Каменски, на ову страну… приспео.. на време* да узме учешћа у бојевима код Лознице. У бојевима код Лознице, 7/19. и 8/20. октобра, 400 Никићевих козака било је у претходници, а у одлучујућим тренуцима Никић је командовао десним крилом савезничких снага. Никић је 8/20. октобра рањен и сутрадан је са бојишта пребачен у Шабац. Како због тежине повреде није био способан за колски транспорт, на хоспитализацију у београдску тврђаву превезен је бродом.[28] За Никићем, у Београд је ускоро стигао и део пука (400 људи), којим је привремено командовао војвода Чолак-Анта.

Припремајући се за зимски размештај у Србији, пук је почетком новембра обновио своју опрему материјалом набављеним преко Земуна. Одељења разичите јачине распоређена су у Београду, Ваљеву, Лозници и Шапцу, а 30 козака је као стална Карађорђева оружана пратња стационирано у Тополи. Делимично опорављен, Никић је од 7/19. новембра до друге половине децембра обилазио наведене биваке, бринући о смештају својих војника. У Београд се вратио тек око 13/25. децембра 1810, где је остао до коначног напуштања Србије. Из Београда је у главни стан Молдавске армије кренуо 17/29. јануара 1811. године, препуштајући команду своме нареднику-воднику (*вахмистр, Wachtmeister*).[29]

Од битке код Лознице козаци су углавном обављали гарнизонску службу у Београду, Тополи, Ваљевској, Соколској и Ужичкој нахији. Након преузимања команде над Молдавском армијом, Кутузов у борбеном распореду армије од 7. априла 1811. године Српски козачки пук уопште не помиње; значи, јединица је већ у то

25 *ПСВ*, нав. дело, 181-183.

26 П. Васић, *Каријера Карађорђевог официра Михаила Ђурковића*, Зборник Историјског музеја Србије бр. 8-9, 1972, 26.

27 *ПСВ*, нав. дело, 189-191.

28 *ПСВ*, нав. дело, 191-192; Л. Арсенијевић-Баталака, *Историја српског устанка*, Београд 1898, 812; Вук Стефановић Караџић, *Први и други српски устанак*, Београд 1947,180-182; СБА, књ. VII-VIII/2, 1810, Београд 1966, 473.

29 *СБА*, књ. VII-VIII/2 1810, 616, 626, 648, 672, 680, 685; *Исто*, књ. IX, 37.

време била без икакве борбене вредности. Козаци су током 1812. године били под командом уланског поручника Лисовског, а надокнаду за храну (5. гроша дневно) примали су из устаничке касе.[30] По наређењу адмирала П. В. Чичагова (командант Молдавске армије од маја до септембра 1812) од 4/16. јула 1812. године, пук се са осталим руским јединицама повукао из Србије, а убрзо је званично расформиран.[31]

Историјат пука након битке код Лознице указује на значај његовог команданта; после Никићевог рањавања није се појавила личност довољно способна да ову, у сваком погледу хетерогену јединицу, дисциплинује и поврати јој борбену готовост коју је имала до 20. октобра 1810. године. С друге стране, иако сјајан професионални војник, Никић се показао незрео политичар; уплео се у политичке борбе које су потресале устаничко вођство, што је допринело да релативно брзо изгуби поверење.

III

Петар Николе Никић рођен је 1772. године у Никинцима, у римокатоличкој породици Климента. Као житељ Славонско-сремске војне границе, ступио је у Славонски хусарски граничарски пук. Ово је сасвим разумљиво ако се узме у обзир историја и положај Клименти у тадашњој организацији Војне границе.

у коме је напредовао до чина натпоручника (*Oberlieuttnant*). Током операција на Рајни, проневерио је пуковску касу и пребегао Французима. У армији Конвента ангажован је као курир (*Galopier*); користећи се стеченом слободом кретања, успоставио је контакт са Аустријанцима и ревносно их обавештавао о покретима француских трупа. Када је његова шпијунска активност откривена, поново је пребегао у аустријску војску. Вероватно због конфидентских услуга, млађи брат аустријског цара Франца II (I),надвојвода Карло, помиловао га је и, као обичног војника, распоредио у 2. уланski пук кнеза Шварценберга.[32] Под Шварценбергом је служио скоро осам година али, због мрље у досијеу, није напредовао даље од чина наредника-водника (*Wachtmeister*).

Крајем 1803. године у Беч је стигао инспектор руске коњице, царевић Константин Павлович Романов. Он је још 1801. године започео коренite реформе руске коњице и у Аустрију је дошао да обогати искуства о овом роду. Амбициозни Никић је у овоме видео прилику да створи бољу каријеру; опет уз препоруке надвојводе Карла, 26. новембра 1803. године је издејствовао дозволу за прелазак у руску службу. Остаје загонетка како је обичан наредник успео да се наметне једном и издејствује сагласност другог надвојводе. У сваком случају, Константин Павлович је Никића, као *Естандарт-јункера* (*Cadetenstelle*, приправник за официрски чин), распоредио у 1. уланski (до 1803-Одески хусарски) пук, а након окончања стажирања, унапређује га у поручника (*поручик, Lieutenantstelle*). У пролеће 1906. године Никић је прекомандован у Молдавску армију и на челу 60 млађих официра упућен у Мунтенију (Велика Влашка) да за рачун кнеза Ипсилантија формира Влашки козачки пук. Никић је организовао јединицу јачине 750 људи (5 ескадроба са по 150 козака), обучених у плаве униформе са белим испускама и белим пером на калпаку.[33] У шесточасовној бици код Обилештија, 30. маја 1807, Никићеви козаци су знатно допринели победи над снагама Али-паше, а сам Никић је унапређен је у коњичког капетана II класе (штабс-ротмистр) и одликован орденом Св. Владимира. Но, убрзо је команду над пуком преузео пуковник Курт, потомак старе молдавске племићке породице, основане у 18 веку у Русији.

30 *Деловодни протокол Карађорђа Петровића 1812-1813*, Но. 605, 628, 814, 819, 884; *М. И. Кутузов, нав. дело*, 229. Кутузов наводи пук гарнизониран у Београду (дивизион фисилира и дивизион гренадира 86. *Нејшлотског мушкетирског пука* Александра Феодоровича Бале, који је у Београд приспео 30. јануара/10. фебруара 1811), делове 16. *Ладошког пука* (укупно 6 пешадијаских батаљона оба пука), 6. *Волински уланski пук* и *Донски козачки пук.*

31 *ПСВ,* 2, 265; *П. Васић, нав. дело,* 27.

32 *СБА, књ. IX*, 386-387, 419; *В. А. Сухомлинов, нав. дело,* 193. Аустријанци су 1790. године у Галицији формирали добровољачки уланski пук (*Ulanenfreikorps Degelman, 1793 Schwarzenberg, 1794 Keglevich, 1796 Vogl, 1797 Motschlitz*, 1798 добио редни број2 а од 1800 - име *Schwarzenberg*), под командом Шварценберга, преведен у регуларну, линијску коњицу.

33 Radu Rosetti, *Arhiva Senatorilor din Chisinau si ocupatia ruseasca de la 1806-1812*, Bucuresti, 1909, fascicula 1, p. 133.

Како је 1807. године 1. уланski пук формално придодат гардијској коњици (без уклапања у њен састав), Никић је у време организације Српског козачког пука био коњички капетан II класе уланског гардијског пука (*штабс-ротмистр Лейб-гвардии Уланского полка*).[34]

Чињеница је да је капетан био вичан командовању и несумњиво лично храбар. Само је официр са искуством стеченим у три европске армије могао успешно водити људе најразличитијег порекла, карактера и способности. Никић је непосредно након битке код Лознице међу Србима уживао велики углед и популарност. Примера ради, 27. новембра/9. децембра 1810. године у Шапцу је дочекан са 6 топовских салви; до тада је слична почаст углавном указивана Карађорђу.[35] Иначе амбициозном Никићу популарност је пријала и непромишљено га је увукла у унутрашње српске сукобе. Овоме је допринео и Јаков Ненадовић; у писму генерал-лајтнанту барону А. П. Засу од 11/23. октобра 1810, потпуно занемарујући Карађорђеву улогу, све заслуге за победу на Дрини приписао је Никићу.[36] Када је у питању овај најблиставији тренутак Никићеве каријере у Србији, карактеристично је да је његово рањавање остало неразјашњено. У руским извештајима о борбама код Лознице оно се уопште не помиње. Јаков у компромитујућем писму од 23. октобра само напомиње да је. . . у п*оследњој баталији сам Господин Полковник (Петар Николајевич Никић) рану добио*. Аустријски капетан Јовановић обавестио је обавештајног официра мајора Маретића да је Никић 8/20. октобра пиштољским хицем рањен у десно бедро.[37] Коначно, Карађорђе је Миленку Стојковићу, Петру Добрњцу и Милану Обреновићу о истом догађају написао: ... *тога дана пођемо свуда испред наши шанцова везетирати... у том Турци препуцаћ 3 пушке и несрећом ране Господина Никића уногу*.[38] Изгледа да Никић није рањен у борби него приликом рекогносцирања терена након битке, а спорно је и оружје из кога је испаљен хитац.

Хоспитализацијом у Београду започиње компромитација Никића. О томе говори и мајор Маретић у извештају од 4/16. јануара 1811. године.[39]

Никић је две недеље пре борби код Лознице учинио корак који ће додатно компликовати његов положај у Србији; 23. септембра/5. октобра 1810. године, на састанку са аустријским оберлајтнантом Ланцом, изразио је лојалност Господару своје Отаџбине (цару Францу I) и саопштио податке о српској и руској војсци. Лично кнез Метерних се 7/19. октобра (значи, у јеку битке на Дрини) сагласио да се Никић ангажује као аустријски конфидент.[40]

Карађорђе је због општих интереса покушао да превазиђе све очитије непријатељство; 13/25. јануара 1811. издао је Никићу *свидјетељство* за заслуге стечене у Србији, а посебно за храброст показану у бојевима на Дрини 6/18. и 8/20. октобра 1810. године.[41] Срби су, према аустријским изворима, 22. јануара/3. фебруара 1811. године грофу Каменском упутили писмо у коме се говори о будућем односу руских војника (*86. Нејшлотског пука*) и домаћег становништва, како не би дошло до проблема сличних оним који су настајали због Никићевих испада.[42]

Никић је због наведених испада, по наређењу Каменског, 17/29. јануара 1811, кренуо у Главни штаб ради усменог рапорта. Капетан је прошао без кажњавања; шта више, на лично залагање цара Александра I, од новог заповедника Молдавске армије, Михаила Илариоповича Кутузова, добио је тронедељно одсуство ради неопходног лечења у Бадену крај Беча. Занимљиво је да је Никић поседовао службени руски, али

34 *СБА*, *исто; М. И. Кутузов, нав. дело*, 572. Почевши од најнижег официрског цина, штабс-ротмистр је био четврти по рангу. *Полковник*, како су Срби и аустријски конфиденти углавном титулисали Никића, спадао је у више официре, односно, био је чак осми чин на хијерархијској лествици.

35 *СБА*, књ. VII-VIII/2, 672.

36 *Л. Арсенијевић-Баталака, нав. дело*, 812.

37 *СБА*, нав. књ. , 474.

38 *В. Стефановић-Караџић, нав. дело,* 182.

39 *СБА, књ.* IX, 16: *Der Kosaken Oberste Nikich, welcher einige Serbier blessirt hat, ist eben alldort nicht sicher und wird sich vermutlich herüber flüchten. Auf dieser Art sind die Russen, wie man bereits unter 24. Sept. 1810. erwehnte, selbst die grösste Ursache, dass die Serbier mit ihnen unzufrieden sind. .*

40 *СБА, књ. VII-VIII/2*, 424, 434, 459.

41 *ПСВ, књ*. 2, 205.

42 *СБА, књ.* IX, 58.

и цивилни аустријски пасош, издат од стране бечког посланства у Букурешту. На пут је кренуо 15/27. октобра исте, 1811. године, рутом Сибињ (*Sibiu, Hermannstadt*) - Ердељски Београд (*Alba Iulia, Karlsburg*) - Велики Варадин (*Oradea, Großwardein*) – Будимпешта – Беч.[43] У Бадену је био под сталном присмотром аустријских власти, које су брижљиво пратиле све његове контакте са домаћим лицима и странцима. Током 1813. године Никић се са супругом иселио у Цариград, где се, изгледа, трајно настанио.[44]

Легенда о козачком ***полковнику*** одржавана је у Београду још дуго након његовог одласка. Све до слома Устанка причало се како Никић формира нову јединицу са којом ће притећи Србима у помоћ.

IV

Српски козачки пук ***de jure*** је био руска помоћна јединица са командом Молдавске армије као оснивачем (пропријетером). Очито је да Руси од самог почетка нису много рачунали на борбену вредност пука; његово оснивање и слање у Србију првенствено је имало психолошки карактер. Основни циљ био је да се удовољи сталним захтевима устаничког вођства за војном помоћи и да се стекне поверење становништва сталним присуством војника који су се бар условно могли сматрати руским. Команда армије пуку није поклањала даљу пажњу; јединица више није попуњавана, а на Никићево место није распоређен нови командант. Српски козачки пук је без обзира на то успешно одиграо предвиђену улогу. Од не малог значаја је и чињеница да је сазнање о његовом постојању збуњивало и Француз у време најезде на Русију. Извештаји француског конзула Давида из Травника из друге половине 1812. и 1813. године, у раскораку су са чињеницом да је Српски козачки пук већ био евакуисан из Србије. Он је тврдио да су Руси у Србији оставили пук коњице под именом козака. Предпостављало се да је ова јединица само носила руске униформе, а да су војници били Срби. Касније, конзул је прецизирао да су козачки корпус организовали Срби, да су сви борци имали козачке униформе (беле, широке панталоне и веома утегнуте зелене блузе) и да су били наоружани копљима.[45] Међутим, српска војска је у то време располагала само народном коњицом која је носила копља, али није имала једнообразне униформе. Могуће је да су појединци, пре, током или након евакуације руске војске, напустили Српски козачки пук и да су у козачким униформама (као плаћеници или добровољци) пришли устаничкој војсци, збуњујући француске агенте.

Бранко Богдановић

43 *Исто,* 37, 417.

44 *СБА, књ. XI, 1813*, Београд 1977, 66, 78.

45 Михаило Гавриловић, *Исписи из париских архива,* Грађа за историју Првог српског устанка, I, Београд 1904, 659, 727.

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, април 2016. **Број 28**

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА И СВЕШТЕНСТВО У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

Заробљени Срби у Добоју 1917.

У овом броју објављујемо део из књиге др Боривоја Милошевића, доцента на Филозофском факултету у Бањој Луци. Књига ***Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*** биће објављена у издању Андрићевог института.

ISSN 2303-5293

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА И СВЕШТЕНСТВО У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

Стогодишњица од почетка Првог свјетског рата пробудила је у домаћој јавности нова интересовања за ове догађаје. Српска историографија је у претходном раздобљу постала богатија више наслова који Велики рат освјетљавају из различитих углова. Ипак, ријетка су научна дјела која су за предмет истраживања имала положај Српске православне цркве и страдање свештенства током рата, посебно на простору Босне и Херцеговине.

Изучавање историје Српске православне цркве спада међу најсложенија питања српске историографије, а недостатак извора или њихова недоступност увелико отежавају рад истраживачима. Већина епархијских архива Српске православне цркве у Босни и Херцеговини уништена је током Другог свјетског рата, док су архив Захумско-херцеговачке епархије у Мостару јуна 1992. спалиле хрватске и муслиманске јединице у исто вријеме када је запаљена, а потом и минирана Саборна црква у Мостару. Изузетак представља богат и добро уређен архив Зворничко-тузланске епархије у Бијељини.

Међу новим вриједним насловима издваја се волуминозна монографија *Српска црква у Великом рату 1914-1918. године* чији су аутори Радмила Радић и Момчило Исић.[1] Они су на основу многобројних извора и обимне литературе дали детаљан приказ живота Српске православне цркве и страдања свештенства у рату са нагласком на Краљевину Србију. Нажалост, приликама у Босни и Херцеговини дата је скромна пажња.

Директор Архива Српске православне цркве у Београду Радован Пилиповић приредио је током 2014. и 2015. више тематских изложби које су имале за циљ да јавности представе улогу православног свештенства у ратовима српског народа за ослобођење и уједињење. Сваку од поменутих изложби пратили су садржајни каталози са обиљем вриједне документарне и фотографске грађе.[2] Из недавно објављеног зборника радова са међународног научног скупа *Православни свет и Први светски рат* издвајају се радови Горана Латиновића и Предрага Пузовића.[3] Историјско одјељење Андрићевог института у Андрићграду (Вишеград) почело је 2014. са објављивањем часописа *Историјске свеске*, тематски посвећеног дешавањима из Првог свјетског рата. На страницама овог часописа своје мјесто нашао је велики број историјских извора и научних радова посвећених страдању Срба из Босне и Херцеговине током рата, па тако и православног свештенства. У Бањој Луци је маја 2014. одржан међународни научни скуп *Први свјетски рат – узроци и посљедице*, да би годину дана касније из штампе изашао зборник радова са скупа. Пажњу привлаче текстови Драгише Д. Васића и Драгана Шуњура који третирају насиље над Србима у Босни и Херцеговини непосредно по атентату у Сарајеву и касније током Првог свјетског рата.[4] Историјом Српске православне

1 Р. Радић, М. Исић, *Српска црква у Великом рату 1914-1918*, Београд-Гацко 2014.

2 Р. Пилиповић, М. Матијевић, *Војно свештенство у ослободилачким ратовима Србије (1804-1918)*, Београд 2015; Р. Пилиповић, М. Матијевић, *Митрополија Зворничко-тузланска уочи и за вријеме Првог свјетског рата (1891-1918)*, Београд-Тузла 2014; Р. Пилиповић, *Београдска митрополија и српски духовни простор (1804-1918)*, Београд 2013.

3 Г. Латиновић, *Историографија о Српској Православној Цркви у Босни и Херцеговини за вријеме Првог свјетског рата (1914–1918)*, у: Зборник радова међународног научног скупа „Православни свет и Први светски рат“, Београд 2015; П. Пузовић, *Страдање свештеника Српске Православне Цркве у Босни и Херцеговини током Првог свјетског рата*, у: Зборник радова међународног научног скупа „Православни свет и Први светски рат“, Београд 2015.

4 Д. Д. Васић, Погроми над Србима у Босни и Херцеговини 1914. године, у: Први свјетски рат – узроци и посљедице, Бања Лука 2014; Д. Шуњур, Православни свештенослужитељи у Босни и Херцеговини током Првог свјетског рата, у: Први свјетски рат – узроци и посљедице, Бања Лука 2014.

цркве у Босни и Херцеговини бавили су се још Божо Мађар и Митар Папић. Премда су њихови радови написани 1978. објављени су тек 2005.[5] Ђорђе Микић је у новијој студији *Аустроугарска ратна политика у БиХ 1914-1918*. дао до сада најпотпунији приказ страдања Срба у покрајинама током рата базиран на обимној и до сада непознатој архивској грађи. Знатан простор посвећен је голготи православног свештенства.[6]

Сарајевски атентат означио је почетак бруталног обрачуна аустроугарских власти са Србима, њиховим политичким, културним организацијама и православном црквом у Босни и Херцеговини. Службени Беч је непосредно послије атентата повео „крсташки рат" против српске културе и духовности који је подразумијевао уништење српске интелигенције, искорјењивање ћириличног писма, маргинализацију значаја православне цркве и темељну реорганизацију школског система који је убудуће морао производити лојалне грађане Монархије. Прогони, масакри и депортације цивила у Босни и Херцеговини и Далмацији у љето 1914. били су својеврсна припрема за рат против цивилног становништва у Србији и на истоку Европе у каснијим фазама рата.[7] Обриси аустроугарског плана за коначни обрачун са српским националним покретом могли су се назријети током Балканских ратова и увођења тзв. изнимних мјера у покрајинама. Чекао се само згодан тренутак да се, како је навео Војислав Богићевић, из фиока извуку спискови сумњивих лица и отпочне њихово систематско уништавање.[8] Коментаришући антисрпске демонстрације у земљи генерал Оскар Поћорек је сматрао да су радикални српски прваци својим цинизмом допринјели немирима што је изазвало бурну реакцију муслимана и католика. Зато се залагао да се према Србима заузме сљедећи став: „Благонаклоно поступање са сеоским становништвом и унапређење његових економских интереса, и гдје је потребно, безобзирна строгост према интелигенцији и полуинтелигенцији".[9] Католичанство нема бјеснијег непријатеља од српског свештеника, упозоравао је лист *Словенец*, наводећи да је српски свештеник био једини мјеродавни вођа српског народа. Наивно је мислити, писао је лист, како је српски поп сличан католичком духовнику: „Док католички свештеник учи своје вјернике да љубе ближњега свога, дотле је српски свештеник само политички агитатор који подстиче своје вјерника на мржу према свему што је католичко".[10]

У прогласу генерала Јохана Апела војницима 15. војног збора поводом аустроугарске објаве рата Србији наводи се како аустроугарско оружје није уперено против српског народа, а свима који су лојални и одани владарском дому пружена је братска рука. „Ми водимо рат против слабе владе Краљевине Србије, која је одбила одмазду за злочинство, што га учинише њезини поданици – ми водимо рат против оних фанатизованих вођа који, (...) дрзнуше се да преко граница наше отаџбине своје злочиначко настојање одурним средствима приведу у дјело", наводи се у прогласу.[11] Дани који су услиједили показали су сву илузорност овог прогласа, јер се на удару власти нису се нашли само истакнути појединци, већ и сва културна, просвјетна и хуманитарна друштва са српским националним предзнаком, попут „Сокола", „Побратимства" и „Просвјете". Земаљска влада је децембра 1914. извјестила Заједничко министарство финансија о мјерама које ће предузети како би спријечила великосрпску пропаганду. То је подразумијевало укидање црквено-школске аутономије, укидање српског имена за православну вјеру (источно-православна, а не српско-православна црква; прим. Б. М.), те укидање ћириличног писма. Десничарски *Хрватски дневник* поздравио је укидање ћирилице назвавши је носиоцем

5 Б. Мађар, М. Папић, *Политика и Српска Православна Црква у Босни и Херцеговини 1878-1945*, Бањалука 2005.

6 Đ. Mikić, *Austrougarska ratna politika u BiH 1914-1918*, Banjaluka 2011.

7 М. Казимировић, Х. Хаутман, *Крвави траг Великог рата. Злочини аустроугарске и њених савезника 1914-1918. у светлу аустријских докумената*, Нови Сад 2015, 80.

8 *Споменица посвећена мученицима и жртвама добојске интернације из светског рата 1915/1916. год* (уредио Јово С. Дракулић), Добој 1938, 10.

9 *Политика*, Београд, бр. 7.772, 23. децембар 1929.

10 *Slovenec*, Ljubljana, štev. 163, 21. julija 1914.

11 Архив Епархије Зворничко-тузланске (АСПЕЗТ), Бијељина, Црквено-школска општина Дервента. Проглас генерала Апела војницима 15. војног збора (без датума).

великосрпске пропаганде.[12] Земаљска влада је 1916. донијела уредбу по којој је добила право да непосредно надгледа и управља цјелокупном имовином православне цркве, њених завода, заклада и фондова. Цркви је било забрањено примање било каквих поклона или завјештања уколико нису долазили из Аустроугарске. За набавку књига, икона, одежди и других црквених ствари са подручја ван Монархије било је потребно добити претходну дозволу земаљске управе. Библиотеке црквених општина нису смјеле посједовати забрањене књиге. Манастирски настојатељи били су одговорни да у манастирске библиотеке не дођу књиге забрањене од стране полиције. Сједнице црквених скупштина са дневним редом требало је пријавити властима бар осам дана прије одржавања.[13]

Аустроугарске власти су током рата предузеле широку акцију узимања талаца и интернирања сумњивих лица из Босне и Херцеговине. Шеф Генералштаба Конрад фон Хецендорф наложио је Министарству рата у Бечу 16. јула 1914. да сва политички сумњива лица морају бити ухапшена, без обзира да ли за њихово хапшење постоји конкретан разлог или не.[14] Земаљска влада је јануара 1915. упозорила окружне области да на првом мјесту у војску треба мобилисати незадовољне елементе српске националности, а штедјети католике и муслимане. Веома строго се поступало у котарима Градишка и Петровац, гдје су у војску узимани богатији мјештани. Влада је у допису изричито навела да мобилизација Срба у војску није потребна због војних потреба, већ како би се из земље очистило што више сумњивих елемената.[15] У једном извјештају из Херцеговине начињеном марта 1915. наводи се како је приликом преметачина установљено да српска соколска друштва имају читаве библиотеке са књигама за ширење великосрпских идеја. Око 120 свештеника, учитеља и наставника су као политички сумњиве личности ухапшени.[16]

Бијес аустроугарских власти сручио се свом жестином на свештенике јер су се према владином мишљењу политички и грађански сасвим компромитовали. „Стотине Срба, особито попова, вукли су жандари кроз улице градова, у оковима, тукли некима орахе на глави, а друге излагали и наређивали свету да их јавно пљува као издајнике“.[17] Генерал Оскар Поћорек је октобра 1914. закључио како је већи дио свештенства и српских учитеља инфициран духом нелојалности према Монархији, да би почетком сљедеће године његов насљедник, земаљски поглавар Стјепан Саркотић, оптужио православно свештенство да је затровало народну душу и да је главни кривац за догађаје у земљи.[18]

Погубљења и хапшења православних свештеника у Босни и Херцеговини почела су и прије званичног почетка рата. Већ 25. јула 1914. ухапшен је, мучен, а потом у близини Дервенте убијен парох Ђорђе Петровић из Осјечана.[19] Козлучки парох Петар Лазаревић објешен је 24. августа 1914. у дворишту тузланског војног затвора. Војни суд осудио је Лазаревића зато јер је у Калесији наводно изјавио: „Живјела Србија која нас је ослободила“.[20] У Бијељини су објешени свештеници Перо Симић из Црњелева, те Михаило и Душан Маринковић из Балатуна.[21] Свештеник Трифко Максимовић из Илијаша стрељан је 16. септембра 1914. у Семизовцу са још 16 ухапшених Срба.[22] Дана 12. августа 1914. објешен је свештеник из Ластва-Корјенића Видак Парежанин, осумњичен да је са групом присталица ковао завјеру против власти и био у вези са црногорским четама. Са конопцем око врата, непосредно пред смрт, Парежанин је

12 *Hrvatski dnevnik,* Sarajevo, br. 325, 12. studeni 1915.

13 *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu – godina 1916*, Sarajevo 1917, 147–150.

14 М. Казимировић, Х. Хаутман, *Крвави траг Великог рата*, 63.

15 АРС, ОО Бања Лука, през. бр. 76, 3. I 1915.

16 АБиХ, ЗМФ, БХ, през. бр. 915, 5. III 1915.

17 M. Toplica, *Banjalučki proces*, Pitsburg 1915, 11.

18 Епископ жички Василије, *Улога Српске православне цркве у Бањалучком велеиздајничком процесу*, Београд 1970, 120.

19 *Стогодишњица судских процеса у Босни и Херцеговини и Велеиздајничког процеса у Бањалуци (1915-1916)*, Бањалука 2015, 106.

20 Д. Шућур, *Православни свештенослужитељи у Босни и Херцеговини током Првог свјетског рата*, у: Први свјетски рат – узроци и посљедице, Бања Лука 2014, 261.

21 *Српска православна епархија зворничко-тузланска – Шематизам*, Тузла 1977, 33-34.

22 *Српска црква*, Сарајево, год. I, бр. 4, 1919, 108-109; *Стогодишњица судских процеса у Босни и Херцеговини и Велеиздајничког процеса у Бањалуци (1915-1916)*, 110; *Уједињење – лист за политику, просвјету и привреду*, Женева, бр. 16, 2. (15.) август 1918.

узвикнуо: „Бог је и правда с нама, побједа ће бити наша, доље Аустрија, Живјела Србија“![23] Аустроугарска војска је крајем јула 1914. ухапсила свештеника Јосифа Кочовића заједно са 40 политички сумњивих лица и спровела их у затвор у Фочи. Истовремено је ухапшен свештеник Владимир Поповић. Очекујући офанзиву српске и црногорске војске аустроугарске власти су на два моста преко Дрине за таоце поставиле шест угледних Срба из Фоче. На првом су били свештеници Јосиф Кочовић и Владимир Поповић, те трговац Нико Хаџи-Вуковић, а на другом свештеник Василије Кандић и трговци Ђорђе Хаџи-Вуковић и Милан Хаџи-Вуковић. У седам часова ујутру 10. августа 1914. војска је без икаквог суђења или истраге стрељала таоце постављене на првом мосту.[24]

Страхујући да у случају сукоба са Србијом не дође до устанка у аустроугарској позадини у Босни и Херцеговини, Министарство рата у Бечу је, поред војске и жандармерије, створило и институцију специјалних жандармеријских јединица, у народу позантијих као „шуцкори“.[25] Временом су припадници шуцкора добили одријешене руке у ратним операцијама што су искористили за пљачку, богаћење и масовне злочине над Србима што поједини бошњачки историчари, без трунке стида, називају пуким „прекорачењем дужности“.[26] Свештеник Владимир Поповић је шуцкоре називао владиним плаћеницима „регрутованим од најгорег уличног олоша“, који су се истицали у пљачкању имовине и прогањању српских цивила.[27]

Као и приликом узимања талаца, власти су за депортовање у логоре бирале угледне грађане, посебно свештенике, учитеље и богатије сељаке. Аустроугарска управа организовала је у Добоју од 27. децембра 1915. до 5. јула 1917. прихватни концентрациони логор у који су допремани затвореници прије него што су депортовани даље у Арад, Нежидер, Турањ, Плетерницу, Шопроњек и друге логоре.[28] Ужаси у Добоју по много чему су превазилазили патње затвореника у другим казаматима: „У добојском случају, у цјелини је остварен програм аустроугарске владе који је она у почетку рата ставила себи у задатак: једном заувијек скршити отпор српског племена, убити за сва времена свако национално осјећање његово, (...). Добојска трагедија је по својим многобројним жртвама, по невиној крви која је усахла, по својој језивости, по циљу којем је принесена – наш највећи народни жртвеник за слободу“.[29] У логору су харале многе заразне болести: тифус, дизентерија, дифтерија и др. Српски и црногорски ратни заробљеници копали су гробове на добојском и усорском војничком гробљу гдје су преминули сахрањивани.

Српска историографија није дала прецизан одговор на питање колико је православних свештеника страдало у Босни и Херцеговини током Првог свјетског рата. Код истраживача се често мијешају подаци о убијеним свештеницима и онима који су током рата умрли природном смрћу. Лист *Српска црква* из Сарајева је непосредно по окончању рата повео акцију да се установи број настрадалих. Уредништво листа је пописало како убијене свештенике, тако и оне који су преминули од посљедица мучења, глади, болести или затварања у земљи и иностранству. Извјесно је да међу поменутим именима има и оних свештеника који су умрли природном смрћу. Том приликом дошло се до сљедећих резултата: у епархији Дабробосанској умрло је 10 свештеника,[30] у епархији Захумско-херцеговачкој 13 свештеника,[31] у епархији Зворничко-тузланској 17 свештеника[32] и Бањолучко-бихаћкој епархији 12 свештеника.[33]

У Босни и Херцеговини је током Првог свјетског рата вођено више тзв. „велеиздајничких“

23 АСАНУ, Историјска збирка, Заоставштина проте Стеве Димитријевића, бр. 14.435/117.

24 АСАНУ, Историјска збирка, Заоставштина проте Стеве Димитријевића, бр. 14.435/117.

25 Ђ. Микић, *О шуцкорима и осталим нерегуларним јединицама у БиХ 1914-1918*, у: Радови, часопис за хуманистичке и друштвене науке, бр. 1, Бања Лука 1998, 191.

26 Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918*, Sarajevo 2007, 87.

27 *Споменица епархије Захумско-херцеговачке*, Ниш 1928, 92.

28 А. Митровић, *Сучељење са средњоевропским империјализмом*, у: Историја српског народа VI-2, Београд 2000, 52.

29 Д. Паравац, *Добојски логор* (1915-1917), Добој 1990, 19.

30 *Српска црква*, Сарајево, год. I, бр. 4, 1919, 108-109.

31 *Исто*, бр. 3, 1919, 85-87.

32 *Исто,* бр. 5-6, 1919, 151-153.

33 *Исто,* бр. 5-6, 1919, 153-154.

судских процеса са циљем да се осуде појединци и све политичке, културне, просвјетне и вјерске организације на којима је почивао српски национални покрет.[34] Непосредни циљ ових судских поступака је био везан за пребацивање одговорности за избијање рата на српске националне организације у Босни и Херцеговини, које су наводно у сарадњи са владом у Београду припремале насилно одвајање покрајина из састава Монархије. Зато су и саме оптужнице на неким од ових процеса биле формуслисане тако да докажу како је Краљевина Србија одговорна за избијање рата.[35] Уништењем српске интелигенције власти су настојале обезглавити српски народ и уништити онај његов слој који га је политички и национално предводио. Српско свештенство је на овим процесима заузимало истакнуто мјесто, као један од представника народне интелигенције. Још уочи избијања рата, аустроугарска управа је православном свештенству приписивала устаљене квалификације попут „великосрпски агитатор", „радикални Србин" или „српски пропагандиста", сумњичећи их за антидржавне активности.[36]

Најзначајније мјесто међу судским процесима одржаним у току Првог свјетског рата заузима Бањолучки велеиздајнички процес (3. новембар 1915-22. април 1916) против 156 српских културних, политичких и јавних радника, свештеника и сељака.[37] Од народне интелигенције, свештеници су, поред учитеља, на процесу у Бањој Луци били најмногобројнији. Укупно је оптужен 21 свештеник.[38] Пред Окружним судом у Сарајеву 23. октобра 1916. почело је суђење свештенику Дамјану Ђурици и другима због злочина велеиздаје. Укупно је било 39 оптужених, а међу њима су се осим првооптуженог Ђурице, налазили свештеници Милан Божић из Вишеграда, Лазар Марковић из Бијељине и Драгомир Остојић из Зворника.[39]

Продужењем рата и све већом кризом у производњи повећавала се потреба за металима што је Земаљску владу навело да изда уредбу о потраживању црквених звона у ратне сврхе. Изузетак су представљала звона од великог умјетничког и историјског значаја чију су вриједност установљавали стручњаци Земаљског музеја у Сарајеву.[40] Свим црквеним општинама је препоручено да се без устезања ставе на располагање војним властима приликом пописа црвених звона. Многе православне цркве су током рата темљено опљачкане или оскрнављене, а неке су биле претворене у војна складишта и магацине. Архијерејски црквени суд у Мостару је октобра 1920. у извјештају Министарству вјера Краљевине СХС навео како је само на тлу Захумско-херцеговачке епархије током рата оштећено 57 цркава, а укупна штета је процјењена на више од пет милиона динара.[41] Реквирирано је 46 црквених звона. Са Саборне цркве у Мостару су однесена звона тешка 4.000 килограма, дигнут је цијели бакарни кров, а сви прозори и иконе су оштећени. Црква у манастиру Добрићево је запаљена, док се у цркви Св. Саве у Билећи током рата налазио војни магацин.[42]

О Српској православној цркви и њеном положају у земљи након завршетка рата расправљало се на састанку аустроугарских војних команданата: генерала фон Ремена, генералног гувернера Србије, генерала фон Саркотића, земаљског поглавара за Босну и Херцеговину и генерала Клам-Мартинића, гувернера Црне Горе, одржаном половином маја 1918. у Сарајеву. Генерал Саркотић је том приликом изнио мишљење да је

34 M. Ekmečić, *Žalosna baština iz godine 1914*, у: Veleizdajnički proces u Banjaluci, Banjaluka 1987, 23.

35 *Исто*, 28.

36 Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 14.588. Попис сумњивих лица из Босне и Херцеговине и Далмације.

37 Овај број укључује 112 ожењених мушкараца чије су породице имале укупно 335 дјеце; 12 мушкараца је имало петоро дјеце, девет мушкараца је имало шесторо дјеце, тројица мушкараца су имала седморо и још тројица осморо дјеце, један оптуженик је имао деветоро, а један 11 дјеце; *Austro-magyar judicial crimes. Persecutions of the Jugoslavs. Political trials 1908-1916*, London 1916, 49.

38 На оптуженичкој клупи су се нашли: Милан Петковић, Симо Беговић, Димитрије Јевђевић, Матија Поповић, Коста Божић, Васо Косорић, Драго Урошевић, Атанасије Косорић, Душан Суботић, Милан Кљајић, Васо Медан, Михајло Савић, Павле Катанић, Саво Савић, Марко С. Поповић, Јован Обрадовић, Павле Убавић, Гавро Гаврић, Михајло Васић, Симеон Поповић и Мирко Максимовић; Прим. Б. М.

39 АБиХ, Процес Дамјану Ђурици и другима за злочин велеиздаје, IV-1-1. Optužnica Državnog odvjetništva protiv Damjana Đurice i drugih, 1-4.

40 Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu – godina 1918, Sarajevo 1919, 61–62.

41 Р. Радић, М. Исић, Српска црква у Великом рату 1914-1918, 66.

42 *Исто*, 67.

појава југословенства сасвим пролазна ствар, те да би у случају стварања југословенске државе у њој дошло до борбе за превласт између Срба и Хрвата, те би таква држава изнутра била веома нестабилна.[43] По њему, није било сумње да би у таквој држави црква имала важну улогу, па чак не би било искључено да Србима пође за руком да „византинизам" дотјерају све до обала Јадрана. Саркотић је сматрао како се школе и цркве морају држати под строгом контролом ради учвршћивања династичког осјећаја у народу. „Будућност ће дати право мојој тврдњи да никоме неће успјети Србе наговорити да пређу на другу вјеру", рекао је Саркотић и додао: „Духовници морају бити потпуно одгојени и морају постати органима државе". Ово је према њему требало постићи најприје добрим школовањем, високим платама и одвајањем свештенства од свјетовних елемената.[44]

Сличне ставове Саркотић је дао у интервју за *Pester Lloyd*. Похвалио је храбро држање босанско-херцеговачких чета пред непријатељем и патриотско држање „већег дијела пучанства". Саркотић је наивно вјеровао да ће се и онај дио народа који је залутао освијестити и увидјети „да ова земља, посвећена крвљу племенитога Хабзбурговца" за сва времена припада Монархији. „Моје је увјерење, да ниједна сила на свијету осим Аустро-Угарске, нема у будуће шта радити у овим земљама, нити ће имати у њима какова посла", додао је Саркотић. Интервју је закључио ријечима да „у срца младежи треба усадити вјерност према династији, марљивост и чувство дужности", признајући да за такав одгој треба доста времена.[45]

Даље аустроугарске планове о правно-политичком статусу Српске православне цркве у Босни и Херцеговини прекинуо је крај рата и слом црно-жуте монархије.

др Боривоје Милошевић

43 ХАС, ЗВ–252, Сарајево, 13/14. мај 1914.
44 *Исто*.
45 *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 30, 30. januar 1917.

ГОРЊОДРИНСКИ ФРОНТ ЗА ВРИЈЕМЕ КОЛУБАРСКЕ БИТКЕ

(Део 1.)

До 25. октобра 1914. године све јединице Санџачке војске и Херцеговачког одреда, које су чиниле црногорску оперативну групу повукле су се на десну обалу Дрине. У наредних неколико дана извршен је распоред снага и утврђивање линија одбране, са којих је Санџачка војска мјесец и по дана раније кренула у наступање преко Дрине ка Сарајеву. Санџачка војска добила је зону одговорности од „ријеке Јањине (Устипрача) до Оглечевског потока, (а) Дрински одред од Оглечевског потока до Плијеша (к.1717)“[1]

Током повлачења Ужичке војске, према Дрини, њен командант генерал Вукоман Арачић имао је намјеру да формира одбрамбену линију на лијевој обали Дрине, како би се главнина снага, са артиљеријом, безбједно повукла преко Дрине.[2]

Српске заштитне јединице са лијеве обале Дрине су 24. октобра водиле жестоке борбе на Сјемећу против 8. брдске бригаде у наступању. Код Хана на Брду нападнут је 10. пук Шумадијске дивизије II позива, који је тог дана претрпио осјетне губитке.[3] Приморане на повлачење заштитне јединице искористиле су ноћ 24/25. „за одступање ка Вишеграду, гдје су до јутра 25. октобра прешле на десну обалу Дрине, прије него су се аустроугарске трупе појавиле на висовима изнад Вишеграда.[4] Због „излишног задржавања“ и губитака 24. октобра, пуковник Милутиновић, командант Шумадијске дивизије приликом преласка моста код Вишеграда, пред поноћ тога дана, протестовао је код генерала Арачића.[5]

Након преласка Дрине према наређењу Врховне команде, јединице Ужичке војске на десној обали Дрине распоређене су:

Шумадијска дивизија II позива на одсјеку: ушће Жепе – Рзав; Лимски одред: 2. прекобројни пјешадијски пук III позива на одсјеку Рзав – р. Крушевица; 4. и 5. кадровски пук и Ибарски обвезнички пук на одсјеку р. Крушевица – ушће Лима; Гранични – добровољачки батаљон на Виогору за одржавање везе са црногорским трупама.[6]

Од 25. до 30. октобра 1914. године јединице црногорске Санџачке војске сердара Јанка Вукотића распоређене су „на положајима на десној обали Дрине:“[7]

- Регрутски батаљони Бјелопољске бригаде са два брдска небрзометна топа на одсјеку од Хиљевца до р. Јањине;

- Краљски, Андријевачки и Ускочки батаљон Горњовасојевићке бригаде, Доњовасојевићка бригада (три батаљона), два брдска брзометна топа и два пољска брзометна топа, на одсјеку од р. Јањине до с. Колијевке изнад Горажда; Иза десног крила овог одсјека у селу Закаље - Међурјечје био је Шекуларско-трепачки батаљон;

- Ловћенска бригада (пет батаљона) и Пљеваљска бригада (око 900 бораца), са два пољска брзометна топа, шест Дебанжових пољских и четири брдска топа и двије пољске хаубице, на одсјеку Самара (од с. Колијевке до колског пута Чајниче – Горажде);

- Колашинска бригада са два брдска брзометна топа и два брдска круп. небрзом. топа, на одсјеку Паљика, од колског пута Чајниче – Горажде до близу Оглечевског потока;

У резерви Санџачке војске била су четири батаљона Колашинске бригаде код Паљике и Ше-

1 ОЦВ, стр.216.

2 Погледати:Ђенерал Милутиновић, *Шумадијска дивизија II позива 1914-1915) (прир. Александар Животић)*, Одбрана, Београд 2015, стр.104-107.

3 „У 10. пуку овом приликом погинуо је и командант батаљона мајор Савићевић, а непријатељ је отео и два топа...(Исто, стр.105)

4 ВРС, књ. 3, стр.128.

5 Ђенерал Милутиновић, *Нав. дјело*, стр.107.

6 ВРС, књ.3, стр. 152.

7 ВА П 16 к. 44. ф.2 д.10/2. - *Дневник 1914-1915. Рат са Аустроугарском*, св. 2 (даље: *Дневник*), стр.200.

куларско -трепачки батаљон код Међурјечја;

Према извјештају српског генерала Божидара Јанковића са Цетиња (ОБр.232) Санџачка војска је тада бројала 13.722 војника, 23 батаљона и 24 топа.

С обзиром да Ужичка војска, предвиђеним снагама није покрила одсјек од ушћа Лима до ријеке Јањине, сердар Јанко Вукотић је у циљу заштите десног крила под контролу својих трупа ставио и овај одсјек. Десну обалу Лима од ушћа у Дрину обезбјеђивале су двије граничне чете и једно одјељење добровољаца српске Ужичке војске.

Лијево од јединица Санџачког одреда, према Фочи, од Оглечевског потока до Плијеши биле су распоређене јединице Дринског одреда:

- Два батаљона Зетске бригаде на одсјеку од Оглечевског потока до Језерског потока;

- Дурмиторска бригада (три батаљона) са два пољска брзометна топа, једном брдском Дебанжовом батеријом (четири топа) и два митраљеска одјељења (четири митраљеза), на одсјеку од Језерског потока до р. Јањине;

- Спушка бригада (шест батаљона), са водом пољске и водом брзометне Шкодине батерије (четири топа) и два митраљеза, на одсјеку од р. Јањине до Плијеша;

- Одредска резерва: десна група – Зетска бригада (два батаљона) са једним водом брзометне артиљерије и једним митраљеским одјељењем у селу Царева Раван; лијева група – Дечанска бригада (три батаљона) и један вод пољских хаубица код Златаја (к.1216)[8]

Бројно стање Дринског одреда према подацима из поменутог извјештаја (О Бр.232) било је: 10.110 војника, 15 батаљона и 17 топова;

Према расположивим подацима црногорске Врховне команде наспрам ових снага „јачина непријатеља (била) је око 20.000 војника.“[9]

* * *

Послије „протјеривања“ српско - црногорске оперативне групе преко Дрине, командант Балканске војске генерал Оскар Поћорек дозволио је јединицама које су биле ангажоване у југоисточном дијелу Босне крађи предах. Због прикупљања и концетрације јединица 6. армије према средњем току Дрине он је „одложио почетак офанзиве ове армије за 6. новембар.“[10]

Истовремено, Поћорек је наредио команданту 5. армије генералу Либориусу фон Франку „да учини све напоре, те да у Мачви постигне успјех, прије почетка офанзиве 6. армије на средњој Дрини.“[11]

У вези припреме за офанзиву на средњој Дрини, послије неколико дана предаха, снаге 16. корпуса (18. и 50. дивизија) 6. армије, које су учествовале у операцијама у југоисточној Босни прикупљене су ноћу 4/5. новембар на полазним положајима на лијевој обали Дрине према Љубовији.

Интересантно је да је одред генерала Шњарића[12], „који је остао на горњој Дрини према Вишеграду, својом упорношћу и одржавањем у логорима многобројних ватри, тежио да убједи Србе да су обје дивизије 16. корпуса још (увијек) налазе према Вишеграду.“[13]

У вријеме када су трупе 16. корпуса, после жестоке артиљеријске припреме форсирале Дрину код Љубовије (6/7. новембар) генерал Шњарић је планирао да ојачаним снагама свог одреда[14] крене ка Ужицу и Пљевљима.

По стварању мостобрана на десној обали Дрине аустроугарске трупе кренуле су у наступање, потискујући постепено српске одбрамбене снаге. Истовремено на Горњодринском фронту владало је затишје. Српски делегат на Цетињу, начелник штаба црногорске Врховне команде генерал Божидар Јанковић, извијестио је 10. новембра српску Врховну команду (ОБр. 257), да је осим код Грахова (Херцеговина), гдје је непријатељ показао извјесне активности, дан на осталим фронтовима прошао без важнијих догађаја. Исто је било и на дијелу фронта који је покривала Ужичке војске.

8 ОЦВ, стр.216-217.

9 ВРС, књ. 3, стр.196.

10 Исто стр.135.

11 Исто, стр. 135-136.

12 Окосницу овог одреда чиниле су санге 17. бригаде.

13 ВРС, књ.3, стр.203.

14 Шњарићев одред је према званичним подацима бројао око 10.000 људи што није било довољно за офанзивну операцију таквог типа.

Због ситуације код Ваљева, српска Врховна команда је наредбом Обр. 6247[15] наредила команданту Ужичке војске да изврши повлачење јединица Ужичке војске са линије: ушће Лима – Вишеград – Стари Брод на Шарган, осим мањих дијелова за одржавање додира са непријатељем. Генерал Вукоман Арачић је у вези тога наредио повлачење свих снага ноћу 11/12. новембар на нове положаје:

Шумадијска дивизија II позива повукла се на линију: Милошевац – Зборище – Препелиште, са резервом на Барама; један батаљон ове дивизије остао је поред Дрине на линији Стари брод – Гујна Глава - Вишеград; 2. пук III позива, са Ибарским пуком, седам чета са шест брдских топова повукао се на линију: Виогор – Љуљаш – Црни Врх; Резерва ових снага била је на Палисаду; На сектору од ушћа Рзава до ушћа Лима задржане су добровољачко - граничне чете;[16] У армијској резерви остављени су 4. и 5. кадровски пук са једном брдском батеријом код с. Дубца;

О повлачењу снага Ужичке војске на нове линије одбране Српска Врховна команда је преко свог делегата на Цетињу извјестила црногорску Врховну команду. Било је више него очигледно да је овим повлачењем знатно ослабљена одбрана на Дрини управо на сектору узводно од Вишеграда према ушћу Лима и да би евентуални напад аустроугарских снага овим правцем раздвојио српско-црногорске снаге и омогућио обухватни маневар српске војске са запада.

Из тог разлога командант Санџачке војске одлучио је да појача одсјек код ушћа Лима у Дрину, који је држао један батаљон Бјелопољске бригаде. Тако је Шекуларско – трепачки батаљон дивизијске резерве смјештен у рејону села Закаље – Међурјечје, 12. новембра добио наређење да појача положај на десном крилу Бјелопољске бригаде, на ушћу Лима, уз његову лијеву обалу. Према дневнику капетана Мила Кењића, команданта овог батаљона, наређење „је истог дана било извршено.“[17]

У ноћи 13/14. новембар Шекуларско-трепачки батаљон ојачан једном четом кадровског батаљона под командом капетана Петка Стефановића, добио је наређење да се пребаци на десну обалу ријеке Лима и посједне положаје на Бујаку и Голешу, са резервом на Вихри. Ове положаје раније су држале српске снаге, које су се због продора аустроугарских снага ка Ужицу повукле према Прибоју.

Због затварања правца према Рудом капетан Кењић је упутио „3. мезгаљску и 5.трешњевачку чету на Бујак и Голеш, а са рештом батаљона превезао се на понтону преко ријеке Лим и 15. новембра дошао на Вихру.“[18]

У исто вријеме, Ужичка војска, која је била десно од црногорске Санџачке војске, послије повлачења главнине снага, ради затварања правца према Ужицу као заштиту је оставила један батаљон Шумадијске дивизије II позива, на граничном фронту према Вишеграду и Старом Броду, а Добровољачко-гранични батаљон из састава Лимског одреда на ушћу Лима, са његове десне обале.[19]

* * *

Према извјештају команданта Ужичке војске (ОБр. 1827), упућеног 14. новембра у 20,30 часова српској Врховној команди, аустроугарска артиљерија гађала је од 14,30 часова тога дана десну обалу Дрине код Вишеграда.[20]

Послије ове артиљеријске припреме уследио је пјешадијски напад. Према информацијама пристиглим у српску Врховну команду на одсјеку ушће Лима – Вишеград, 15. новембра отпочело је пребацивање аустроугарских снага на десну обалу Дрине. Аустроугарским трупама супротставиле су се двије граничне чете, одјељење добровољаца српске Ужичке војске и једна чета Црногораца, која је претходног дана прешла на десну обалу Лима.

„Борба је вођена са непријатељским

15 Наређење су добиле све јединице српске војске.

16 ВРС, књ.3, стр.341.

17 ВА П16 к. 44. ф.2 д.10/2. - *Дневник*, стр.200.

18 Исто, стр.201.

19 *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца* књ.4 1914. година. Трећи период операција Колубарска битка I фаза (ВРС), Београд 1925, стр.3.

20 Исто,стр.52.

пребаченим дијеловима, а непријатељ је под борбом продужио и даље пребацивање својих трупа.“[21]. Тога дана аустроугари су посјели Голо брдо (к.1015) недалеко од ушћа Лима.

Српска Врховна команда је истог дана наређењем (О Бр. 6491) извијестила делегата и начелника штаба црногорске Врховне команде генерала Божидара Јанковића де је „послије неуспјешне одбране Ваљева наређено да се 1, 2. и 3. армија повуку на нову линију одбране: Волујак – Лазаревац – Човка – десна обала Љига –Гукош – Баћиновац (к. 700) – Маљен (к.997), а Ужичка војска да се групише за одбрану Ужица.“[22] Према овом наређењу са положаја на Дрини повукао се и Добровољачко – гранични батаљон српске војске.

Капетан Мило Кењић, коман. Шекуларско-трепачког батаљона, који је од 16. новембра држао положај Вихра (к.1101)–Врановина-Варда (к.1285), забиљежио је у свом „Дневнику“ да је „једна чета србијанске војске, која је била на Дрини, данас (17. нов.) прешла преко Вихре и пошла на Увац.“[23] Према информацијама које је добио од командира те чете, непријатељ је прешао Дрину и код Вишеграда и запосјео положаје на Сувој Гори (к.1128).

Пошто је добио информације о повлачењу Ужичке војске и преласку аустроугарске 17. бригаде на десну обалу Дрине, из састава Херцеговачког одреда у рејон Рудог је хитно упућена Дечанска бригада, која је до тада била у саставу Херцеговачког одреда. Већ „18. новембра у Рудо је дошла Дечанска бригада од два кадровска батаљона под командом мајора Лакића Лабовића.“[24] Први кадровски батаљон ове бригаде, наредног дана, у раним јутарњим сатима упућен је према истуреним положајима на Варди, које је држала једна чета Шекуларско трепачког батаљона.

Наиме, 19. новембра у раним јутарњим сатима два батаљона 17. брдске бригаде извршила су напад према Вихри и Варди: „После огорчене борбе, вођене под врло тешким атмосферским приликама, нападач је одбијен.“[25] У вези ове борбе у свом „Дневнику“ капетан Мило Кењић је записао да је чету Шекуларско-трепачког батаљона на Варди, по веома густој магли и снијегу напао један непријатељски батаљон и приморао на повлачење, али да је Први кадровски батаљон Дечанске бригаде, који је из Рудог, то јутро, пристигао на Варду, после жестоке борбе, натјерао непријатеља на повлачење ка Сувој Гори, нанијевши му велике губитке.[26]

Делгат српске Врховне команде на Цетињу и начелник штаба црногорске Врховне команде, генерал Божидар Јанковић, извијештавајући српску Врховну команду о неуспјешном нападу аустроугарског батаљона на положаје на Великој Варди, потврдио је да су приликом овог напада „непријатељске коњаничке патроле (биле) допрле до села Раванци и Бијело Брдо, али (да) су се и оне повратиле ка Вишеграду.“[27]

* * *

Увиђајући значај одбране правца Рудо – Прибој српска Врховна команда је наређењем Обр. 6550, упућеног 16. новембра команданту Ужичке војске захтјевала да један кадровски пјешадијски пук (из Лимског одреда), са два брдска топа „крене правцем Чајетина – Прибој, и да по доласку у Прибој, прими под своју команду двије чете граничара, одјељење добровољаца и два пољска Крупова топа“[28] и потом преко Равног брда и Варде (рејон Рудог), посједне линију Варда – Врановина – Паштан Брдо, извиђајући десно од Штрбаца ка Бијелом Брду и Добруну, а лијево преко Соколовића ка Вихри.

Према депеши генерала Арачића, команданта Ужичке војске упућеној српској Врховној команди „5. кадровски пук стигао је на Увац (19. новембра).“[29]

Приликом наредбе за покрет овога пука 16. новембра, српска Врховна команда је захтјевала „да црногорске трупе гарантују овај правац

21 Живко Павловић, *Битка на Колубари I,* Шабац – Лазаревац 2014, стр.60.
22 ВРС, књ.4, стр.90.
23 ВА П16 к. 44. ф.2 д.10/2. - Дневник, стр.201.
24 Исто, д.10/3 - стр.202.
25 ОЦВ, стр.218.
26 ВА П16 к. 44. ф.2 д.10/3. - Дневник, стр.202.
27 ВРС, књ.4, стр. 276.
28 Ж. Павловић, *Нав. дјело*, стр. 61
29 ВРС, књ.4, стр.205.

довољном снагом до доласка наших трупа, а потом и даље споразумно са нашим трупама садејствују при одбрани истог правца.“[30]

Извјештавајући 18. новембра Врховну команду о преласку Дрине непријатељског одреда непознате јачине код села Пијавице, јужно од Вишеграда, сердар Јанко Вукотић, је потврдио да је „предузео мјере за заштиту (правца) Прибој и Рудо до доласка 5. кадровског пука.“[31] Ситуација на терену је и потврдила наводе извјештаја, јер су црногорске јединице 19. новембра спријечиле продор аустроугарских снага, истога дана када је 5. кадровски пук пристигао на Увац.

Реагујући правовремено сердар Јанко Вукотић је већ 13/14. новембар, на десну обалу Лима пребацио један ојачан батаљон Санџачке војске,[32] који истурен према Дрини омогућио одређеним јединицама безбједан маневар и долазак у рејон Рудог. У духу наредбе Врховне команде он је, неколико дана касније „формирао Лимску дивизију у чији су састав ушле: Дечанска бригада (четири батаљона) и Доњовасојевићка бригада[33] (три батаљона), са четири брдска топа и четири митраљеза.“[34] За команданта Лимске дивизије поставио је дотадашњег команданта Прве санџачке дивизије, бригадира Мила Матановића.

На тај начин је благовремено ојачана одбрана правца Рудо – Прибој до доласка српских снага.

У састав Дечанске бригаде Лимске дивизије 20. новембра ушао је Шекуларско-трепачки батаљон заједно са два кадровска батаљона. Бригада је држала фронт сјеверно и сјевероисточно од Рудог: Први кадровски батаљон (кап. Лука Вујисић) – на врху и лијевој падини Вихре; Други кадровски батаљон (мајор Станко Стругар) на десним падинама Вихре; чета Плавско-гусињског батаљона (кап. Ново Јововић) распоређена је у подножју Вихре; На десном крилу био је Шекуларско-трепачки батаљон (капет. Мило Кењић); На самом врху Вихре постављен је вод брдских брзометних топова (арт. кап. Манојло Вешовић), а на Паштан брду код Шекуларско – трепачког батаљона, вод брдских спорометних топова (арт. пор. Маријан Вујисић).[35]

Десно од линије одбране Дечанске бригаде 21. новембра линију Варда – Врановина – (до) Паштан Брда посјео је 5. кадровски пук српске Ужичке војске, док је једна чета граничара посјела Бијело Брдо.[36]

Да би спријечио продор ојачане 17. брдске бригаде правцем Вишеград – Прибој, генерал Арачић, командант Ужичке војске је тражио од команданта црногорске Санџачке војске сердара Јанка Вукотића да појача 5. кадровски пук са једном од најближих бригада. У вези тога команданту Лимске дивизије је наређено да у дејствује у споразуму са командантом 5. кадровског пука, пружи енергичан отпор, а у крајњем случају да одступи у правцу Прибоја.

„У интересу јединства командовања 5. кадровски пук је стављен под команду команданта Лимске дивизије (бригадира Мила Матановића).“[37]

Одбрана овог правца, знатно је ојачана, 22. новембра, доласком Доњовасојевићке бригаде[38] у Рудо, која је задржана у дивизијској резерви.

* * *

Жестоке борбе на правцу наступања ојачане 17. брдске бригаде из састава трупа генерала Шњарића, отпочеле су 22. новембра артиљеријском ватром из правца Суве Горе и села Репушевића по положајима српске и црногорске војске, на Вихри и Врановини. Под заштитом артиљерије наступала је пјешадија, па су због густе магле и снијега вођене борбе на блиском одстојању, често и „прса у прса“. Пред вече, аустроугарске снаге су враћене на полазне положаје. Тога дана на падинама Вихре међу погинулим браниоцима био је и командант 1. кадровског батаљона капетан Лука Вујисић.

Несмањеном жестином борбе су настављене и 23. новембра. Уз снажну подршку артиљерије поновљени су пјешадијски напади на положаје

30 Исто, стр.149.

31 Ж. Павловић, *Нав. дјело*, стр.136. ВРС, књ.4,стр.169.

32 Шекуларско-трепачки батаљон ојачан четом Кадровског батаљона.

33 Упућена из села Колијевки изнад Горажда, бригада ће 22. новембра стићи у Рудо, гдје ће бити задржана у дивизијској резерви.

34 ОЦВ, стр.218.

35 ВФА П16 к. 44. ф.2 д.10/3. - *Дневник,* стр.203.

36 ВРС, књ. 4, стр. 265.

37 ОЦВ, стр.219.

38 Капетан Кењић у *Дневнику* ову бригаду назива Беранска.

кадровског батаљона на Вихри и 5. кадровског пука на Врановини.

Капетан Кењић, учесник ових борби у свом „Дневнику" тога дана је записао: „Пред саму ноћ непријатељ је покушао да изврши продор између србијанских трупа и батаљона Шекуларско – трепачког, али му је пјешачком и митраљеском ватром продор осујећен и са (великим) губицима (он је) враћен (назад)."[39]

Пошто је непријатељ тежио да одсјече трупе на Врановини од Варде, командант 5. кадровског пука потпуковник Милорад Митровић 23. новембра је извијестио команду Ужичке војске да ће се у току сутрашњег дана морати повући ка Варди. О својој намјери он је извијестио и црногорске снаге на Вихри, како услед његовог повлачења не би дошле у незгодан положај. У вези овога командант Ужичке војске наложио је команданту 5. кадровског пука да, уколико не буде потпомогнут Црногорцима, напусти положаје на Варди и Врановини и „да се у циљу заштите правца Прибој – Нова Варош повуче за одбрану на одсјек к. 1099 – Равно брдо – Штрпци..."[40]

Српска Врховна команда је 24. новембра наредила генералу Арачићу, с обзиром на ситуацију у којој се налазила Ужичка војска, да се 5. кадровски пук са два топа стави под команду трупа Нове области:

„Према овоме заштита правца ка Прибоју спада у задатак команданта Трупа Нове области."[41] Ово је учињено због тога што команда Ужичке војске непосредно није имала увид у ситуацију на терену.

Наредног дана командант Трупа Нове области генерал Дамјан Поповић извијестио је српску Врховну команду (ОБр. 2505) да је од снага 5. кадровског пука, једног придодатог батаљона и граничних чета формиран Лимски одред, који је „ставио под команду Ибарске дивизијске области са задатком да упорно брани правац Вишеград – Прибој."[42] Лимски одред је требао да одржава тијесну везу са Ужичком војском на десном и Санџачком војском на лијевом крилу.

У вези ситуације на терену, српска Врховна команда је затражила од генерала Јанковића на Цетињу „да се за заштиту правца ка Прибоју одмах пошаљу најмање двије црногорске бригаде, које би заједно са 5. кадровским пуком биле под командом команданта трупа Нове области."[43]

Нема сумње да је повлачење 5. кадровскг пука, према Бијелом Брду, наговјештено од стране његовог команданта, изазвано жестоким притиском снага једне аустроугарске бригаде према Врановини и Варди и свеопшта лоша ситуација на осталим фронтовима навела српску Врховну команду да тражи помоћ од црногорских снага, ради заштите правца према Прибоју. Пошто се 5. Кадровски пук повукао са положаја на Врановини ка Бијелом Брду командант Лимске дивизије је наредио команданту Дољовасојевићке бригаде, мајору Милу Саичићу, да посједне положаје на Врановини и Варди и тако обезбједи десно крило Дечанске бригаде, која је упорно бранила линију Вихра – Паштан Брдо.[44]

Због обједињавања команде снага, које су браниле правац Рудо – Прибој, српска Врховна команда је 25. новембра, наређењем О Бр. 7144, извјестила делегата на Цетињу генерала Јанковића да се 5. кадровски пук са придодатим јединицама, који је наређењем О Бр. 7013 стављен под команду трупа Нове области, „привремено (стави) под команду команданта Лимске црногорске дивизије,"[45] о чему је обавјештен и командант Трупа Нове области.

Упорни напади аустроугарских снага настављени су и 25. новембра. Њихова два батаљона, уз подршку два митраљеза и два брдска топа, извршила су напад на положаје Лимске дивизије на Вихри и Врановини. Борбе су вођене преко цијелог дана, а аустроугарске снаге су враћене на полазне положаје уз велике губитке. Према изјавама заробљених аустроугарских војника, Дрину су тих дана прешле снаге од осам батаљона па је било очигледно да ће се напади на овом правцу наставити.

39 ВА П16 к. 44. ф.2 д.10/4. - *Дневник*, стр.205.

40 Ж. Павловић, *Нав. дјело*, стр.404.

41 Исто, стр.411.

42 *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца* књ.5 1914. година. Трећи период операција Колубарска Битка - II фаза одбрамбена (ВРС), Београд 1925, стр. 126.

43 Ж. Павловић, *Нав. дјело*, стр.411.

44 ВА П16 к. 44. ф.2 д.10/5. - *Дневник*, стр.206.

45 ВРС, књ.5, стр.128.

Наредног јутра, аустроугарске снаге обновиле су нападе на линију Вихра – Паштан Брдо – Врановина, а сердар Јанко Вукотић у свом извјештају Врховној команди (ОБр. 323) навео „да је најенергичнији напад (био усмјерен) на Вихру.“[46]

Према извјештајима, који су стизали са терена у црногорску Врховну команду тих дана на одсјеку од Међеђе (недалеко од ушћа Лима) до Шћепан Поља, код Фоче, којег су покривали дио Санџачке војске и Дрински одред било је углавном мирно, што је био разлог да се са дринског сектора одвоје извјесне снаге и искористе за потребе одбране на другим секторима. Тако је у складу са наредбом Врховне команде од 19. новембра, 10 батаљона са четири митраљеза, три брдска и четири пољска топа са око 6000 људи под командом дивизијара Митра Мартиновића 27. новембра упућено из Чајнича, преко Пљеваља за Никшић, ради ојачања Херцеговачког одреда.[47] Остатак Дринског одреда стављен је под команду Санџачке војске, која је тада бројала око 15.000 људи и располагала са 16 митраљеза, 14 брдских и 19 пољских топова.

Према извјештају генерала Јанковића, који је у Врховну команду пристигао 27. новембра у 21,30 часова, жестоке борбе су и даље вођене на фронту Дечанске и Дожовасојевићке бригаде. „Непријатељске снаге јачине три батаљона уз подршку четири митраљеза и садејство шест топова покушале су пробити линије одбране, али су враћене назад.“[48]

„Губици непријатеља у четвородневној борби цијене се на 600 мртвих и рањених,“[49] стајало је, између осталог, у поменутом извјештају. (О Бр.326);

Према информацијама са терена од 28. и 29. новембра, било је очигледно да се код Вишеграда аустроугарске снаге концетришу и припремају за наступање према српско-црногорским снагама које су са приличном упорношћу држали линију Вихра – Варда – Врановина – Тавница:

„По исказу заробљеника код Вишеграда има(ју) двије комбиноване непријатељске бригаде са тешком артиљеријом,“[50] На прелазима и мосту код Вишеграда према њиховим исказима било је прилично живо, што је био један од предзнака за предстојећу офанзиву. Међутим, Лимској дивизији и Лимском одреду, због продора аустроугарских снага у рејон Ужица опасност је пријетила и правцем Ужице – Прибој и Ужице – Кокин Брод – Нова Варош.

Командант Санџачке војске, сердар Јанко Вукотић је 1. децембра извијестио црногорску Врховну команду да један непријатељски батаљон наступа од Ужица ка Чајетини. Пошто је делегат српске Врховне команде и начелник штаба Црногорске Врховне команде генерал Јанковић приспјелу информацију проследио српској Врховној команди, добио је наређење да код црногорске Врховне команде издејствује „да се од Лимске дивизије одмах упути један батаљон у Прибој.“[51]

Било је очигледно да аустроугарске снаге спремају напад већих размјера и на дјелу фронта, који су покривали Санџачка дивизија и Лимски одред.

* * *

У борбама које су вођене од 22. новембра 1914. године под врло тешким временским условима (мраз, снијег и магла) српско-црногорске снаге су великом упорношћу успјеле да зауставе надмоћне аустроугарске трупе, у наступању правцем према Рудом и Прибоју.

Проријеђене чете и батаљони Дечанске и Дожовасојевићке бригаде водили су борбу против ојачане 17. брдске бригаде, које је имала апсолутну надмоћ у артиљерији, која је врло прецизно гађала положаје браниоца, наносећи му ненадокнадиве губитке. У нападима, који су нарочито били жестоки од 24. до 28. новембра, аустроугарске снаге имале су више од 600 мртвих и рањених. На другој страни, само два регрутска батаљона Лимске дивизије, бранећи Вихру, имали су око 120 мртвих и рањених војника подофицира и официра.[52]

(наставак у следећем броју)

Предраг Остојић

46 Исто, стр. 166.
47 Исто, стр. 211.
48 Исто, стр. 211.
49 Исто, стр. 211; ОЦВ, стр. 219.
50 Исто, стр. 317.
51 Исто, стр.416.
52 ОЦВ, стр.219.

СРПСКИ ПОСЛАНИК У ЛОНДОНУ ЧЕДОМИЉ МИЈАТОВИЋ О СТАВОВИМА СЕР АРТУРА ЕВАНСА О СРБИМА И СРБИЈИ 1885.

Угледни британски археолог сер Артур Еванс, упркос увреженој представи о његовој наклоности према Србима и Србији, у периоду избијања и трајања Српско-бугарског рата 1885. године у више водећих британских дневних листова веома негативно се изјашњавао о мотивима и оправданости разлога за српску објаву непријатељстава Бугарској.

Први сусрет сер Артура Еванса (Sir Arthur John Evans, 1851-1941) са балканским пределима одиграо се током Херцеговачког устанка 1875. године када се са братом Луисом запутио у правцу Босне и Херцеговине.

Стигавши у Славонски Брод почетком августа браћа су од стране локалних аустроугарских власти на кратко била лишена слободе под сумњом да би могли бити руски шпијуни, али су убрзо ослобођени. На тло Отоманског Царства ступили су прешавши реку Саву код Босанског Брода да би се упутили ка Сарајеву и Дубровнику. Контрасти са којима су се сусретали током пропутовања од Босанског Брода до Сарајева утврдила су браћу у уверењу да управо река Сава представља својеврсну цивлизацијску и културолошку границу између Европе и Азије.

Опчињен оријенталним призорима, али и под снажним утисцима немилосрдних сукоба и бриталности током окршаја отоманских трупа са побуњеним Србима, Артур Еванс бележио је све са чиме се сусретао, али је истовремено правио и бројне цртеже (скице) личности и сцена које су му привукле пажњу.

По повратку у Велику Британију Еванс је своје белешке и цртеже преточио у драгоцену књигу која је убрзо објављена под насловом *Through Bosnia and Herzegovina* (1876).[1] Књига је доживела изузетан пријем код читалаца те је 1877. године из штампе изашло и друго издање.

Будући да је ненадано и неочекивано постао „стручњак“ за Балканско питање, угледни британски дневни лист *Manchester Guardian* ангажовао га је 1877. године као свог специјалног извештача и послао у Босну и Херцеговину где је био непосредни сведок репресалија отоманских власти и јединица над српским хришћанским становништвом као последица минулог Херцеговачког устанка, као и Првог Српско-турског рата.

Године 1878. Артур Еванс оженио се Маргаретом, кћерком британског дипломате Едварда Августуса Фримана (Edward Augustus Freeman) који је био на служби у Сарајеву. Млади пар одлучио је да се настани у Дубровнику где су убрзо купили вилу *Casa San Lazaro*. Артур Еванс је наставио своју новинарску каријеру отворено изражавајући негативан став у вези са аустроугарском анексијом Босне и Херцеговине. Сматрао је да промена господара у случају ове до тада отоманске области није донела никакав бољитак локалном становништву. Услед јавно изношених антиаустроугарских ставова Еванс је 1882. године ухапшен под сумњом да је био британски тајни агент и провокатор. После неколико месеци протеран је са аустроугарског тла те се брачни пар настанио у Оксфорду.

Године 1884. године Артур Еванс именован је за управника („чувара“) Асмолијског музеја у Оксфорду (*Ashmolean Museum*). Управо у то

1 Arthur John Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on foot during the insurrection, August and September 1875 : with an historical review of Bosnia, and a glimpse at the Croats, Slavonians, and the ancient republic of Ragusa*, London 1876.

време дошло је и до првог непосредног контакта српских дипломатских представника у Уједњеном Краљевству са Артуром Евансом.

Угледни историчар и тадашњи српски краљевски посланик при двору Светог Џејмса у Лондону Чедомиљ Мијатовић први сусрет са археологом Артуром Евансом имао је 10. и 11./22. и 23. новембра 1884. године током боравка у Оксфорду. О активностима које је имао у древном универзитетском средишту посланик је депешом обавестио министра иностраних дела у Београду. „У Оксфорду сам провео јучерањи и ономадашњи дан (22 и 23-ћи по нов.) и имао прилике да се видим с великим бројем професора и иначе књижевничких целебритета. Како су г. и гђа А. Еванс приредили у Асмолијском Музеју и једну малу изложбу народних рукотворина из Србије, Босне, Херцеговине, Црне Горе и Бугарске, то је природно било да су господа, која су ми том приликом претстављана била, говорила већином о Србији и њеним суседним земљама. Могу вас уверити да, судећи по речима њиховим, изгледа да је у Оксфорду све што заузима угледнији положај, задахнуто најживљим симпатијама за нас. Професор Фриман, чувар музеја Асмолијског Артур Еванс, професор Морфил (који има дивну библиотеку српских и хрватских књига, говори српски и сад баш издаје на енгл. *Законик цара Душана*) […] просто су занесени ентузијасте за слободу и самосталност словенских народа на истоку. Изложба југословенских рукотворина, и ако је мала била и чинила тек један део веће једне комбиноване изложбе разних интересантних предмета, обраћала је на себе много пажње“, закључио је у свом извештају посланик Мијатовић.[2]

Прво помињање Артура Еванса у српским дипломатским списима штуро је и, осим општег утиска да су поједини истакнути оксфордски универзитетски професори и стручњаци међу којима се налазио и Еванс отворени заговорници стремљења јужнословенских народа за слободу и самосталност, не пружа детаљније информације о политичким ставовима тог угледног научника и истраживача.

Но, Артур Еванс је наредне 1885. године, уочи и у време кулминације српско-бугарске кризе која је прерасла у отворени рат две младе балканске државе, у неколико наврата јавно изнео своје ставове у вези са појединим јужнословенским државама, укључујући ту и Краљевину Србију.

И док се у раздобљу које је претходило оружаном нападу Краљевине Србије на Кнежевину Бугарску Еванс позитивно изјашњавао по питању тежње јужнословенских народа и Грка да ослободе своје сународнике од вишевековне отоманске доминације, убрзо по почетку рата врло оштро је наступао критикујући Краљевину Србију и оптужујући је освајачке претензије у односу на свог источног суседа.

У депеши од 7./19. септембра 1885. године посланик Мијатовић известио је министра иностраних дела у Београду о томе како „Г. Артур Еванс у једном писму штампаном у данашњем „Тајмсу“ осуђује идеју да се Србији од Бугарске компензација даје а речито казује како сва Стара Србија, са Скопљем у коме се „Душан крунисао“ и са свима осталим „светим местима српским“ треба непремено да Србији припадне. Његово писмо прави добар ефекат. И панславистичка Пал-Мал-Газета вечерас га је прештампала.“[3]

Свега неколико дана касније, у депеши министру иностраних дела у Београду од 9./21. септембра 1885. године посланик Чедомиљ Мијатовић, поред осталог, пренео је и део садржаја чланка који је Еванс објавио у дневном листу *Manchester Guardian*. „Познати енглески научењак г. Артур Еванс,“ писао је српски посланик, „сад је управо стигао са свога пута кроз Албанију, Епир, Македонију и Стару Србију. У једним новинама енглеским (Manchester Guardian од 16 ов. м.) он је наштампао опширан и врло занимљив опис са свога пута. За сад из њега саопштавамо само ову једну партију која следује: „Кад узмемо у поглед с једне стране овај покрет међу Бугарима а с друге стране велику раздраженост у Албанији онда се чисто не може веровати да се Србија неће користити овим приликама те да осигура своје интересе у Старој

2 АС, МИД, ПО, 1884, Ф II, М/6, дос. IX.

3 АС, МИД, ПО, 1885, Ф IV, Р/4 , дос. IV.

Србији и у Косовском вилајету. Истовременим наступањем српске војске из Врања и Куршумлије, два кључа од целог стратегијског положаја, на име Скопља и Приштине, пала би Србима у руке готово без боја. Ситуација у Старој Србији и у суседним крајевима Македонским онакво је исто какво сам га још пре две године нашао и описао. У области на север од Шар-планине мухамедански тероризам још једнако влада. Кроз сву земљу и северно и јужно од планинског оног ланца стара тиранија и данас влада и ни мало не попушта. Сељак просто не може главе да дигне од „кулука", који никако и не престају. К ономе што сам вам пре јавио како су поапшени сви виђенији сеоски кметови и учитељи по Старој Србији и Македонији, па одведени у заточење у Анатолију, сад могу да додам и тај факат, да се још није од њих није пустио на слободу и ако се за њих заузимао посланик Велике Британије. Земаљски законик још једнако је мухамедански Коран. Хришћанска се сведоџба на суду не прима. Какво је расположење у овом народу најбоље ће се видети по ономе што ми један кмет сеоски у Старој Србији рече: „За нас правде нема. Ми се трудимо и мучимо дан и ноћ, а Турци нам пограбе све што имамо. Па и онда нас на миру не остављају, него кад наша чељад пође на извор да захвати воде, Турци је бију камењем и свакојако злостављају. Нека дође ма који краљ и ма од куда из белога света па да му се поклонимо. Овај зулум већ не може да се сноси!" Па да Краљ Милан сутра уђе у Стару Србију под усклицавањем народа, зар би се тај његов корак могао опозвати кад се улазак Кнеза Александра у Источну Румелију опозвати не да? С каквим би образом Европа могла подићи протест? Што се 23-ћи члан берлинског уговора, који се тиче ових старосрпских и македонских земаља, забацио и игнорисао, томе није толико крива Порта колико су криве силе. Европа је изгубила своје морално право да интервенише. Време је дошло за Србе и Бугаре да узму ствар у своје руке те притеку да ослободе своју угњетену браћу, коју је висока политика Европе напустила. Подижући се народи на Балканском Полуострву сад су чули из званичних изјава великих сила, да је овај тренутак врло неугодан за њих (за силе) да се статус кво мења. Ја велим народи треба да се користе тим обавештењем па нека слободно поред све срдње дипломатије наставе „компликовати ситуацију".[4]

Наступајући догађаји, међутим, изненада су променили до тада позитиван став британске политичке и интелектуалне елите, јавности и самог Артура Еванса у вези са дугорочним намерама Краљевине Србије да оствари територијалне компензације у односу на суседне територије. И док је јавност на острву наставила да подржава тежњу Краљевине Србије да присаједини области тзв. Старе Србије (Македоније), истовремено се отворено изражавало неслагање са могућношћу територијалних компензација Краљевини Србији на штету Кнежевине Бугарске.

У депеши министру иностраних дела у Београду од 12./24. септембра исте године посланик Мијатовић са забринутошћу је известио како се „од два дана ситуација одсудно окреће противу нас. Новине су пуне телеграма из Берлина, Беча и Цариграда, да велике силе просто неће да чују о компензацији Србији и Грчкој, и да осим уједињења Бугарске и Румелије под Кнезом Александром, све друго има остати по старом. Салисберија[5] јуче и данас нисам могао видети а амбасадори су ми у главноме потврдили да је жеља великих сила да се измена берлинског уговора сведе на што мању меру.

У јавном мњењу бојазан је да ми у садашњој нашој неприлици не изберемо слабијег непријатеља за нишан – Бугарску. Наша евентуална завада с Бугарима, и нарочито наш евентуални упад у Бугарску, окренуо би све јавно мњење у Енглеској противу нас. Ако би напротив оставили Бугарску на миру па покушали што противу Турске у Старој Србији, могли би на сигурно рачунати на моралну потпору целе либералне партије а и једнога дела Конзерваватива. Осим тога наша теорија равнотеже не налази довољно одзива у Енглеској. На против, теорија да ми који смо ослобођени имамо дужност да прву прилику употребимо те да нашу браћу који још нису

4 АС, МИД, ПО, 1885, Ф II, И/5, дос. III.

5 Роберт Гаскојн-Сесил, трећи маркиз од Солзберија (Robert Gascoyne-Cecil, 3rd Marquess of Salisbury) у то време био је британски премијер и министар иностраних послова.

ослобођени, ослободимо и с нама ујединимо.

Артур Еванс из Оксфорда неуморно ради за нас, доказујући по новинама (нарочито кроз ступце Тајмса) да Стара Србија (у коју он хвата све до Битоља) припада нама и да је право, природно и сад удесно, да Краљ Милан заузме сву Стару Србију. Он, који је пре месец дана био у Македонији и Старој Србији каже да су сами Турци клонули, да немају никакве моћи и да српској војсци неће тешко бити да заузме и Приштину и Скопље."[6]

Свега месец дана касније, након напада оружаних снага Краљевине Србије на Кнежевину Бугарску, посланик Чедомиљ Мијатовић известио је 14./26. октобра 1885. године министра иностраних дела у Београду о веома негативно интонираном чланку Артура Еванса који је објављен у дневном листу *Pall Mall Gazette* 26. октобра 1885. године под насловом „Срамна епизода у историји Србије".[7] Еванс је у тексту напао краља Милана, описујући га као личност која је продала српски народ Аустро-Угарској, односно да је „слепо оруђе у њеним рукама, малокрвни и кратковиди сатрап, незналица и себичњак".[8] Посланик Мијатовић са своје стране указао је и на то како до „данас још нисам читао ништа гадније и бешње у енглеској штампи но што је ономадашњи напад Артура Еванса, – човека од способности али тако скроз и скроз креатуре панслависта да он не презире бити и шпијун њихов, – противу Краља нашег. Чланак његов носи наслов *Срамна епизода у историји Србије*."[9]

Посланик Мијатовић известио је и о одјеку који је Евансов текст изазвао не само у Уједињеном Краљевству, већ и у Кнежевини Бугарској. „Г. Каравелов[10] или је бесан или је луд. Пре својих 10 дана изражавао се с презирањем о Грчкој војсци. Пре 6 дана рекао је дописнику Дели-Њуса да у садашњој Краљевини Србији трећину народа чине Бугари, и да управо што Краљ Милан има добре војске то је све сам Бугарин!

Вечерас је себе надвисио. Он који се претвара да хоће мир са Србијом и да је од њега далеко свака помисао интриговања антидинастичног у Србији телеграфише данас Пал-Мал-Газети и захваљује Артуру Евансу на његовом „splendid article"[11] и Газети на њеној симпатији за словенске народе.

Вама је познат чланак Евансов: „*Срамна епизода у историји Србије*", који је тај фантаста […] написао противу Краља нашег. У њему се каже како је Краљ Милан продао народ српски Аустрији, како је он слепо оруђе њено, како је малоуман и кратковиди сатрап њен, како то све чини из страха да га народ не збаци, али да таквог „Краљевског бриганда", такву несмелицу и себичњака, народ српски неће више ни по што трпети кад има могућност да узме Кнеза Николу, јунака „sans peur et sans reproche"[12] или и потомка хероичног Карађорђа, људе који нису као Краљ Милан упрскани братском крвљу бугарског народа и који као он не носе каински жиг на челу!

И за такав бесомучан и антидинастички чланак Председник бугарског Министарства даје телеграфисати Пал-Мал-Газети, да ова штампа и раструби по свету: „The Prime Minister directs me to thank you in his name for your splendid article and the *Pall Mall Gazette* for its sympathy with the Slavonie peoples!" то јест: „Први Министар наставља ме да вам захвалим у његово име за ваш сплендидан чланак, а Пал Мал Газети за њену симпатију за словенске народе!"[13]

Јавна реакција посланика Мијатовића на садржај Евансовог текста објављеног у листу *Pall Mall Gazette* произвела је да угледни научник ускоро објави свој одговор.

О томе је посланик одмах известио министра иностраних дела у Београду. „Вечерас[14] тај исти лист[15] доноси нов чланак од Артура Еванса као

6 АС, МИД, ПО, 1885, Ф II, И/5, дос. III.

7 АС, МИД, ПО, 1885, Ф II, И/5, дос. III.

8 Александар Растовић, *Краљ Милан кроз призму британске политике*, у: Историјски часопис, књ. LV (2007), Београд 2007, 259.

9 АС, МИД, ПО, 1885, Ф II, И/5, дос. III.

10 Петко Каравелов био је министар председник (председник Владе) Кнежевине Бугарске од 11. јула 1884. до 21. августа 1886. године.

11 „изванредан чланак"(енг.).

12 „без мане и страха" (фр.).

13 АС, МИД, ПО, 1885, Ф II, И/5, дос. III.

14 17./29. октобар 1885. године.

15 *Pall Mall Gazette.*

одговор на моје ономадашње писмо. Сад је база његова да садашња народна скупштина не представља народ српски, него да народ српски зна и представља боље Артур Еванс и некакви Словенин из Аустрије који је ту скоро Евансу писао да Краљ Милан мора да абдицира па било сад да нападне на Бугарску било да ни на кога и не напада. Наравно да нећу Евансу ни одговарати, нити ћу више ма шта слати енглеској штампи, јер видим да су сви прејудицирани на корист Бугара, и да просто није могућно обавестити их."[16]

Реагујући на масовни одијум према Краљевини Србији до кога је дошло у британској јавности и средствима јавног информисања, укључујући ту оштре написе угледног археолога Артура Еванса, посланик Чедомиљ Мијатовић објавио је у водећим дневним листовима демантиј изнетих ставова.

„Пронесени гласови о српској инвазији у Бугарску дали су повода већини енглеских листова да се неповољно о Србији изражавају. Закључци њихови били би оправдани само тако ако би претпоставке, на којима се они оснивају, истините биле. Ја вас молим да ми дозволите, за љубав истине, да покажем шта су те претпоставке а шта су права факта. Оставићу после вама и вашим читаоцима да решите да ли се оне претпоставке подударају с фактима или не.

Са извесних страна покушало се да се у Енглеској створи утисак, да је у првом почетку Србија желила да заузме турско земљиште; али не бивши довољно брза а сад већ не смејући ударити на јаку војску турску, Србија је скренула на лево противу пријатељске јој али слабе и невине Бугарске, и, немајући никаквог другог разлога до просто жудњу за увећањем, на тачци је да заузме бугарско земљиште. Мене за цело не зачуђава да видим да Енглези, који пођу од таквих претпоставака, дођу до закључака одсудно и не неприродно неповољних за Србију.

Али шта говоре факта?

За више од три недеље после Румелијског државног удара, Стара Србија и Северна Македонија биле су обнажене од турских трупа. Било је у нашој моћи да потстакнемо устанак у тим крајевима па да их дамо заузети војском нашом. На нас су наваљивали да тако чинимо неки од наших добро-мислећих или не врло далеко видећих пријатеља, па и неки одвећ лукави непријатељи наши. Искушавани смо били да тако чинимо и деморалишућом али не неоснованом теоријом да Европа има урођену слабост да прима свршена дела. Искушавани смо били и самом апатијом коју је Порта у прво време после догађаја у Филипопољу засведочавала, па и симпатијама које је сваки народни покрет сигуран да нађе у западних народа.

И опет, Краљ Милан и његова влада противстали су свима тима искушењима на ризик да изгубе нешто од своје популарности на дому и да се по свету проносе као колебљиви и без куражи. Они су свему томе противстали из врло простог разлога. Септембра 22-ог Краљ је изјавио великим силама да Србија мобилизује своју војску у циљи или да се одржи статус-кво Берлинског уговора, или, ако би силе нашле да је то немогућно, да се с нова удеси равнотежа међу балканским државама. Практички ова је изјава значила да Србија неће прећи преко својих граница докле се Европа не би изјаснила противу и једне и друге од оне две алтернативе. Практички, Србија је била везана својом речју да чека формалну изјаву Европе о питању уједињења Бугарске с Румелијом. А савети које је Србија примала од великих сила само су је још више утврђивали у одлуци њеној да се покаже следствена сопственој својој изјави.

С тога никаквога основа нема претпостављати, да је Србија у први мах намеравала да заузме турско земљиште, па да је ту намеру напустила тек услед нагомилавања велике турске војске у Македонији и Старој Србији.

А што се тиче нашега држања према Бугарској ја опажам да јавно мњење у Енглеској замишља да су Бугари не само сродни Србима по раси, но да су им свагда и пријатељски суседи били, и да се Србија покренула сад тек изненадном суревњивошћу противу Бугара.

Али по несрећи, – и то велим с дубоким сажалевањем – Бугарска за ових првих седам година своје политичке екзистенције није ни један једини дан била пријатељски сусед Србији.

16 АС, МИД, ПО, 1885, Ф II, И/5, дос. III.

Овде не би било место да разлажем историју наших односа за последњих седам година. Доста је да обратим пажњу на факат да су дипломатски односи између две земље прекинути још у Јуну 1884 услед неоправданог заузећа српског земљишта бугарском војском и услед потпоре коју је влада бугарска давала истовременом покушају да се у Србији дигне нова побуна.

Затегнутост односа повећана је кад је влада бугарска одбила предлог за решење спора, предлог који је сам Кнез Александар учинио а који је Краљ Милан примио. Ова је затегнутост наравно још више порасла кад је бугарска влада овога лета настанила на српској граници црногорске чете, које су, као што је било знано, биле организоване с погледом на нов покушај да се обори Краљ Мииан и да се замени извесном неком креатуром панслависта. У самој ствари наши одношаји с Бугарском од последње две године ишли су од злог на горе, тако брзо, да ја нисам сигуран да наша војска неби у овом часу морала бити на стратегијским тачкама на бугарској граници све да се унија бугарска и није прогласила.

О чему желим да убедим ваше читаоце то је: да бугарски државни удар није створио затегнутост између Србије и Бугарске, него је само још интензивнијом начинио затегнутост која већ одавно постоји. Управо две нарочите групе призрења диктирале су садашње држање Србије према Бугарској: призрења одавно нагомилаиих и све једнако нагомилавајућих се изазивања више месног, српско-бугарског значаја, и призрења општијег једног значаја, – призрења поремећене равнотеже балканске. Компликација ове две групе мотива управо и јесте учинила, те држање Србије није довољно разумљиво онима, који само гледају на факат: да је уједињење Бугарске и Румелије покушано, и на факат: да српска војска заузимље стратегијске позиције на бугарској граници.

Али ипак ми се сви још једнако надамо, да се мир одржи. И кад су једном велико питање, које се тиче гажења берлинскога уговора, задовољавајући реши, ја мислим да ће се моћи наћи и мирно решење српско-бугарских локалних размирица, решење на задовољење и на част обема странама. Али ми се чини, да нити се служи истини ни миру кад се подмећу побуде плашљивости једном народу, који је све оно слободе што има крвљу својом платио, или и једном Краљу, који је доказао да је равнодушан свакој врсти опасности, кад брани животне интересе свога народа.“[17]

Кулминација српско-бугарског трвења у вези са жељеним територијалним проширењима, које је резултирало краткотрајним ратом две младе балканске државе током новембра 1885. године и војним поразом Краљевине Србије, оставило је снажан утисак на политичку и интелектуалну елиту, као и на јавно мњење у Уједињеном Краљевству.

Чињеница да су се две словенске балканске државе, врло брзо по стицању независности, упустиле у отворени оружани сукоб изазвала је негодовање и општу осуду у Уједињеном Краљевству. Као страна која је отпочела оружана непријатељства Краљевина Србија означена је као инспиратор и узрочник рата који је сматран непотребним и изразито штетним.

Као један од добрих познавалаца прилика међу Јужним Словенима, али и као осведочени панслависта, Артур Еванс гајио је симпатије према хришћанском становништву и њиховим тек створеним државама на југу Старог континента. Отворено подржавајући њихове вишевековне тежње за ослобођење и национално уједињење Еванс је био једна од јавних личности које су врло активно и недвосмислено стале на страну балканских хришћана у остваривању њихових ослободилачких и еманципаторских циљева. Стога не треба да чуди његова јасна и веома оштра критика одлуке краља Милана и српских власти да се оружаним сукобом оствари територијално проширење на штету суседне хришћанске и словенске државе, Кнежевине Бугарске.

Сматрајући да Јужни Словени треба да покажу неопходно јединство и солидарност у борби против Отоманског Царства, Артур Еванс је попут многих других угледних личности у Уједињеном Краљевству био непријатно изненађен одлуком званичног Београда да се упу-

17 АС, МИД, ПО, 1885, Ф II, И/5, дос. III.

сти у отворени окршај са суседном „братском“ Кнежевином Бугарском. Недовољно упознат са одређеним нивоом нетрпљевости и делимично супротстављеним интересима званичног Београда и Софије, Артур Еванс отворено је стао на страну Кнежевине Бугарске. Њу је сматрао жртвом неоправданих и ничим изазваних територијалних аспирација и апетита Краљевине Србије.

Исхитрен, неприпремљен и суштински непотребан оружани сукоб између две јужнословенске државе резултирао је не само потпуним војним поразом Краљевине Србије, већ и значајним и дугорочним нарушавањем њеног угледа на међународној сцени и у европској јавности. Уколико се у виду имају бројне политичке кризе и унутрашња нестабилност земље до чега је долазило током владавине наследника краља Милана, као и монструозно убиство краља Александра и краљице Драге 29. маја/11. јуна 1903. године може се уствrдити како је међународни углед Србије, пажљиво и стрпљиво грађен током највећег дела XIX века, постепено почео да бива нарушаван управо у време Српско-бугарског рата.

У контексту тог постепеног и дугорочног нарушавања угледа Краљевине Србије, које је потрајало до првих година XX века, драгоцени су јавни наступи угледних личности тадашње Европе међу које је без икакве сумње спадао и сер Артур Еванс. Стога су извештаји српског краљевског посланика при двору Светог Џејмса у Лондону Чедомиља Мијатовића о јавном деловању овог истакнутог британског и европског научника и истраживача драгоцен допринос бољем сагледавању српско-британских односа у дужем временском раздобљу.

Дејан Ристић

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ 1874-1914. У извештајима српског посланства у Бечу

Документи

(Део 13)

172.

27. јануар 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговорима са царем и осталим званичницима на дипломатском пријему у Бечу

Бр. 10, *У Бечу, 27. Јануара 1877.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
При држаном серклу с дипломатичним кором на синоћном дворском балу Њихова Величанства удостојила су ме по обичају свог разговора нарочито цар, који, на дуже време код мене заставши, изјави понајпре своје задовољство, што ме опет види, а потом се извештаваше о мојој личности, о мом раду овде око мира, о стању и досадашњем току тих преговора, о расположењима нашим за мир, о последицама рата у Србији (у економном обзиру) и о бегунцима у Србији из турских и из наших потрвених пограничних предела, и изјави своје задовољење, што ће се закључењем мира стање нашег народа и ових жртава рата брзо побољшати. Надам се, да сам мојим јасним и искреним одговорима задовољио учешће, које Његово Величанство у стању Србије показиваше.
Ген[е]р[ала] Игњатијева тражих прекјуче, но ненађох га, и тако му се тек синоћ на балу представих. Он ме поздрави као давнашњег познаника (од 1868. год.), и извештаваше се о току преговора наших с Портом, и неизјави повољно мишљење о личности портиног пуномоћника. Разговор је морао кратак бити, јер генерал цело вече беше обкољен малима и великима, који чекаше ред, да му буду представљени.
Од сер-Бокенена дознадох, да је Пертев-ефендија пре дужег времена одређен од Порте, да у Београд оде ради преговора с владом српском о измени војених робова, и г. амбасадор се чуди, што је Порта тако изненадно свом одсланику дато пуномоћство проширила. И Алеко-Паша ме уверава, да он абсолутно ништа о томе незна, да је г. Пертев овлашћен и о миру преговарати. Пошто ме он и јутрос тврдо увераваше, да он о томе никаквих наговештења нема, него да напротив по свему што зна, држи, да Порта у том обзиру стоји на тачци познате циркуларне ноте, и да очекује дакле у Цариграду српског пуномоћника, то нађох за добро, (довевши ово све у свезу с неким изразима генр. Игњатијева) да Вас телеграфом на то учиним позорљивим.
Примивши јутрос и поштовани президијал од 23. тек. Но 3. предадох копију прилога Кн[езу] Богориду, као аутентични текст одговора наше владе на предложене од Порте услове мира. Овај текст уосталом слабо се – и то само у форми и по коректности стила – разликује од онога, који сам пређе по шифрираном телеграму ја саставио и предао. Том приликом саобштих г. амбасадору и Ваш ноћашњи телеграм о Осман-бегу и нашим заробљеницима у Видину. Он прво саобштење прими са захвалности и обећа ми, и једно и друго доставити до знања Порти, а последње још код ње са своје стране и подупрети.
Циркулар Кн[еза] Горчакова узбунио је прилично дипломацију својим одсудним тоном; но неубуди се надежда, да ће силе својим одговором на циркулар олакшати Русији, да нађе основа нових за неулажење у рат, који она сама нежели.

Изволите, Господине Министре, и овај пут бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 94

173.

31. јануар 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о покушајима Алеко-паше, турског представника у Бечу, да европским силама различито представи турске услове за преговоре са Србијом; о продубљивању уставне кризе у Аустроугарској

Бр. 13, *У Бечу 31. Јануара 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Последње писмо шаљем тек данас, немогавши га прексиноћ предати оној двојици одсланика, пошто су се они у свом хотелу, из неразумног узрока, завели под измишљеним (мени непознатим) именима, те се нису – без неповољности и могуће опасности за њих саме – лако пронаћи могли. Узгред буди овде речено, да на основу поузданих извора ове личности нису по свом положењу и по својој прошлости оспособљене, да одговарају улоги, коју су на себе примили.

Г. Новиков је интерпелирао Алеко-Пашу, што га је на последњем састанку уверавао, да Порта Србији предлаже као услов мира status quo ante pur et simple, а овамо је он мени и гр[офу] Андрашију саобштио читав један списак појединих услова, који се као нужне гарантије за мир од Србије захтевају. На то је турски амбасадор одговорио, да при свем том Порта пристаје на st[atus] quo ante pur et simple, јер никако неподчињава закључење мира пријему оних услова; али на изјављено зачуђење г. Новикова услед ове нове процедуре у негоцијацијама, по којој се постављају услови неки с изјавом, да се неморају примити, Кнез Богорид није могао дати задовољавајућег објашњења.

Криза Кабинетска и обстанка досад[ашњег] изравњања, погодбе, између Аустрије и Угарске, постала јеакутна, и каошто сте приметили почиње се – што Вам пре два месеца наговестих, већ и јавно и живље претресати питање, да се у А[устро-]Угарској форма парламентарне владе замени уставном владом, почем су оне прве немогуће постале.

Из Сарајева иде (од Срба) на царигр[адски] парламент познати Петар Т. Петровић (код власти се он зове Петро Т. Петру), који је истина родом из Албаније, али се у Сарајеву међу Србима рачуна као Србин, и који је као владин либерант стекао знатно имање, – вукући од својих добара у Посавини сад 3–4 хиљаде дук. прихода и имајући скоро свагда код владе око 100.000 дук. неисплаћене тражбине. – Он се сам у једном (у повер[ењу] саобштеном ми) писму наивно изражава, како га је „висока влада“ *одредила* против његове воље на царигр[адску] скупштину, и како се он напоследку склонио, тој се *заповести* одазвати, почем има обнадеждовања, да ће том приликом лакше до наплате своје тражбине доћи.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 108

174.

3. фебруар 1877.

Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу о току преговора са Портом по доласку Портиног изасланика Пертев-ефендије у Београд; о кнежевом повераваању мисије у Цариграду Филипу Христићу и Димитрију Матићу

Г. Кости Цукићу, Заступнику Србије у Бечу
През. Но5.
3 Фебруара 1877. у Београду
експ. ист. дана
Г. Заступниче,

Из мојих писама и телеграма познат вам је ток наших преговора с Портом до времена, када је Пертев-ефендија, чиновник Портин, дошао у

Београд, са писмима Митад-пашиним на Њег[ову] Светлост Књаза и на мене, од којих вам под ./. и .//. копије прилажем. Његова поверљива и официјозна мисија имала је задатак да још живље поткрепи понуду, коју је вел[ики] везир учинио Његовој Светлости телеграфом.

Одмах по доласку Пертев-ефендије догодила се промена вел[иког] везира у Цариграду, и нови вел[ики] везир Едем-паша похитао је да мисију поверену Пертев-ефендији потврди телеграмом, од кога вам такође копију под ./3 прилажем.

Ступив с нама у преговоре Пертев-ефендија предао нам је у одостовереној копији телеграм Портин, у коме су изложене основе, на којима би се имао мир између Србије и Порте да закључи. Из овог телеграма, од кога вам такође копију под ./4 шиљем, видећете потврду онога, што сте ми и ви раније јавили, а на име да је Порта одустала од намере захтевати од Србије материјалне гарантије, и да ове своди на моралне.

Кад је Пертев-ефендија ушао са мном у ближе преговоре, ја сам му изјавио, у име владе Књажеве, да је пре свега потребно наћи начина, којим би се прибавила извесност о стању наших међусобних одношаја после 17 Фебруара, ако се међутим преговори ма којим, од нас независним, узроком не би могли крају привести, нарочито због краткости времена, које нам још до истека примирија остаје. Неизвесност би се, по мом мишљењу, одклонила ако би се или примирије за 15 дана продужило, или ако би ми овде с њим неки вид прелиминарија потписали. Пертев-ефендија није смео на себе узети, да ради за продужење примирија, а за прелиминарије пристао је да предложи Порти, но она није нашла за потребно да се то учини, давши ближа објашњења о спорним тачкама телеграмом, од кога се такође копија под ./5 прилаже.

У преговорима, које сам ја водио са Пертев-ефендијом, ја сам био овлашћен дати Пертеву да разуме, да би влада Књажева примила *у основу* прве четири тачке (о четама, тајним друштвима, отоманској застави и градовима) задржавши себи да дискутира ближе уређење појединости ових тачака и њихову дефинитивну редакцију.

Тачку односну на Јевреје и Јермене ми смо сасвим уклонили из претресања, пошто је веротерозакона слобода свију признатих вера уставом српским подјемчена (чл. 31) и пошто су ово питања, која спадају у унутрашњу аутономију српску. Као што можете видети из објашњења Портиног ова тачка неће представљати никакве тешкоће у своме уређењу.

Што се тиче тачке односне на отоманског Агента, влада је изјавила да ће се о њој споразумети с Портом, *после повратка мира*, кад се буде имало времена, да се определи званичан карактер и положај овог Агента, те да се избегне свако неспоразумљење.

Пошто се Књажева влада овако објаснила са Портиним изаслаником, примила јепредлог њен, да пошље пуномоћника у Цариград, но за допуну објашњења измењаних, Његова Светлост објавивши вел[иком] везиру полазак пуномоћника, телеграмом од кога се копија под ./6 прилаже, употребила је ту прилику да изрази резерве, под којима је пристала на ову мисију.

Према важности мисије Његова Светлост нашла је за нужно, да је повери двојици посланика и избор Књажев пао је на г.г. Филипа Христића[1] и Димитрија Матића[2], који су јуче у јутру, заједно са Пертев-ефендијом отишли за Цариград преко Рушчука и Варне.

Наши пуномоћници преговараће с Портом, по упутствима, којима су снабдевени. Што се специјално тиче тачке о отоманском агенту имају налог да решење тога питања свакојако одклоне. Ма колико да Порта ублажава значај мисије, коју би овакав агенат могао имати, нема сумње да би се положај отоманског агента могао временом и при повољним за то приликама претворити у положај сталног Портиног комесара у Србији, који би на сваком кораку пречио развитак наше унутрашње самосталности, а тиме дражио наше односе према Порти и можда нас до сукоба доводио.

Основи, на којима се наши пуномоћници буду с Портом сагласили, поднеће се на решење великој народној скупштини, која је за 14 ов.

1 Филип Христић (1819–1905), постављен 1871. за заступника Србије у Цариграду, делегат Србије за закључење мира са Турском, 1877, посланик у Цариграду, Бечу, Лондону, 1878–1883.

2 Димитрије Матић (1821–1884), доктор филозофије, министар правде 1878–1879, један од изасланика Србије за закључење мира са Турском, 1877, председник Скупштине 1878.

мес. сазвана, па тек пошто их она прими добиће наши пуномоћници по телеграфу овлашћење да их могу потписати. Међутим, као што сам вам већ јавио, ми не сумњамо о повољном исходу ствари, ако Порта продужи и даље према нама показивати расположење, које засад показује.

Извешћујући Вас о овоме, ради вашег знања и управљања, част ми је приметити Вам, да телеграми под ./4- и ./5 (основи мира и објашњење тих основа) имају послужити *само за ваше лично обавештење.*

Примите, Г. Заступниче, уверење мог особитог поштовања.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 114

175.

10. фебруар 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о гледању европских сила и Русије на ситуацију на Балкану и могућности избијања рата између Русије и Турске

Бр. 14, *У Бечу, 10. Фебруара 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Неписах Вам ових дана, што немадох шта, почем због назеба никуд ниизлажах, те се немогох известити о новијим догађајима у дипломацији. Међутим неизгубих тим ништа, јер је случајно остало стање ствари старо. Колико од ово два дана дознадох, силе се још нису решиле не само о томе, шта да одговоре на циркуларну ноту Кн[еза] Горчакова, него ни о томе, да ли им треба уобште што на њу одговарати. Као да су засад утолико сагласне, да бар неодговарају пре него то учини енглеска влада и да свака за себе одвојено (ма у главноме у истом смислу) свој одговор да. Краљичин кабинет неће пре свршетка одпочете дебате о источној његовој политици Русији одговарати а одговор биће, мисли се, у том смислу, да Енглеска сажаљевајући и осуђујући непопустљивост Порте према саветима Европе резервира себи подпуну слободу акције у даљем развијању тог питања. Тим ће наравно она и Русији признати право на слободу акције, и ту ће тему и остале силе у својим одговорима варирати – ако уобште до одговарања дође. Има још и те могућности, да Русија, док се поједине силе исчекују, која ће пре и како на ноту Кн[еза] Горчакова одговорити, рат одпочне и тим Европи уштеди забуну, у којој се она предомишљајући се о начину одговора налази. Овакав исход ове дипломатичне тегобе још је најповољнији, почем се скоро сасвим изгубила надежда, да ће се рат моћи избећи. Одкако се има изгледа, да ће се понајпре у Азији рат отворити, па можебити и неморати се у Бугарској водити, него набрзо до мира и до пристанка Порте на све реформе и гарантије доспети, дипломација је спокојнија, и рекао бих, као да би јој по вољи било, кад се рат већ избећи неможе, видити га, да што пре одпочне, како би се што пре свршио. Зато већина сила а можебити и све желе руском оружју лак успех, маколико да им је овај мрзак, почем у њему лежи засад најближе и најјаче јемство за мир. Ове ефемерне симпатије стаће Русију великих жртава, које ће по свој прилици и у коначној цељи рата наћи мање но полутарне накнаде.

Г. Балачано је пре неколико дана саобштио гр[офу] Андрашију једну ноту своје владе, у којој ова разлаже, како је она под изгледима, да је рат између Русије и Турске неизбежан, и да ће Русија прешавши преко Румуније Турску нападати, решила, у том се рату подпуно неутрално држати, те је у тој цељи распустивши сву резерву свела своју војску на најпотребнији број обичних гарнизона. Уједно је г. Балачано по налогу тражио савета, би ли се од стране осталих сила могла поставити граница, у којој само може ратујућима дозвољено бити неутралност Румуније нарушавати; на што је гроф одговорио, да велике силе немају могућности у томе какве гарантије Румуније давати; а на примедбу г. Балачана, да Русија може поседнуће Румуније у бесконачност продужити, одговорио је г. министар, да то неће бити, нити ће се то трпити, нехтевши се у осталом ближе изрећи о начину, на који се мисли у томе Русији на пут стати, ма да га је г. Балачано повторно за то молио.

Част ми је, и овом приликом изјавити Вам, Господине Министре, моје особито поштовање.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 134

176.

18. фебруар 1877.

Информација Косте Цукића – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о вестита о склапању мира између Србије и Турске

Бр. 16, *У Бечу 18. Фебруара 1877.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Ваше телеграме односеће се на последњу народну скупштину и на услове мира нашег[3] саобштио сам већином писмено овд[ашњој] влади и г[оспо]ди Новикову и Богориду, а усмено и осталој г[оспо]ди из дипломације налазивши се с њима ових дана по разним друштвима. Сви су тим вестима били обрадовани, и изјављивали су ми своја честитања, Кнез Богорид и нарочитим писмом. Из Цариграда још није овамо вест допрла, да је протокол мира заиста већ и подписан, и да је дакле мир дефинитивно и закључен. [4]О извештају, који је „Tagblatt“ о скупштинској седници по целом пространству донео био, нисам могао на питања, уколико је извештај основан, одговора другог дати, но да то незнам, и да се по свој прилици појединости те седнице неће скоро ни публицирати, пошто су, држим, послови као у тајној седници вођени.

Европска политична ситуација стоји непромењена и једнако влада још неизвесност и о понајближој будућности. Тако се наравно још незна, како ће се Русија одазвати предлогу Енглеске, да се Порти један термин за остварење реформа остави.

По речима Јокића, који се из Париза вратио, онај Морел с којим је наша влада о зајму преговарала, тако је крајње непоуздан човек, да ће само његово посредовање у овом послу на парискоj пијаци, шкодити кредиту оних, који су се њим служили. Ако је потребно, ја сам у стању, за најкраће време право његово стање дознати; за то би ми нужно било имати само његово подпуно име и адрес.

Част ми је, Господине Министре, и овом приликом изјавити Вам моје особито поштовање.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 178

177.

23. фебруар 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о полутајној дипломатској мисији руског генерала Игњатијева европским престоницама

Бр. 18, *У Бечу 23. Фебруара 1877.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Последњих дана примио сам од Вас више телеграма односећих се поглавито на мир. Нисам могао још констатирати, да ли су они сви могли бити као телеграми публицирани, почем су приватни телеграми поједине вести и у већој подробности раније донели, те их биро онда неможе као *телеграфске новости* публицирати

Цељ путовања ген[е]р[ала] Игњатијева је још тајна – бар за мене и већину, дипломације. Г. Новиков тврди, да генерал путује по приватној потреби, но да има налога „узгредно“ дати на дотичним местима успокојавајућа обавештења о намерама своје владе. Кад би г. Игњатијев путујући за које место у Европи остао на путу у

3 Три телеграма Ј. Ристића (један на српском, шифрован, и два на француском језику) упућена у Беч 16. фебруара 1877. следеће садржине: „Пројект Протокола мира садржи три тачке: status quo ante просто и чисто; амнестија и повратак обадве војске у своје границе за 12 дана од потписа. Гарантије су све пале.“ (АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II Пов№ 157); „Hier Scoupchtina a constitué son bureau dans lequel tous les partis sont représentés. Accord avec la Porte établi. Bases seront soumises à Schoupchtina.“ (Исто, Пов№ 158); „Assemblée Nationale vient d'adopter les bases convenues entre nous et la Porte pour rétablir serment de la paix. L' Assemblée ayant terminé sa tâche a été close“. (Исто, Пов№ 159)

4 Вид. штампани примерак „Протокола мира, закљученог између Високе Порте и Србије“ у: АС, МИД, Пс Б, Ф 1 р 33/877.)

Берлину дан два ради одмора, говор г. Новикова био би посве на месту, али ако ген[е]р[ал] Игњатијев посети све престолнице в[еликих] сила ради приватног задовољства онда његова дипломатична радња није узгредан посао. Незнам, како стоји с поруком другим руским амбасадама, али што се тиче гр[офа] Шувалова увераван сам најпозитивније, да му је задато, настати, да енглеска влада на циркулар Кн[еза] Горчакова неодговори пре него би ген[е]р[ал] Игњатијев у Лондон дошао. У дипломатичним круговима влада и то мишљење, да је у задатку генерала дипломатична радња заиста узгредни посао или боље рећи средство к цељи финансијској, т. ј. олакшање Русији, да на страни под угоднијим условима државни зајам учини.

Како публицистика оцењује догађаје у посл[едњој] в[еликој] нар[одној] скупштини и какве им последице приписује, изволили сте из разних новина видити; какво ће мишљење стране владе о тим догађајима имати, зависи од начина, како ће их тамошњи консули представити, што ће Вама пре познато бити но мени.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 197

178.

28. фебруар 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о циљевима дипломатске мисије Игњатијева

Бр. 19, *У Бечу 28. Фебруара 1877.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
По свему, што сам могао дознати (г. Новиков ме уверава, да му његова влада заиста није дала о предмету ближих обавештења) задатак мисије генерала Игњатијева није посве конкретно – прецизне природе, него има, у млогоме налик на јесенашње путовање маркиза Салисберија, за предмет, уобште повратити и утврдити споразумљење, које је на цариградским конференцијама међу силама у источном питању владало, и које је потресено одма по разласку амбасадора из Цариграда диверзијом учињеном од стране Енглеске у њеним политичним назорима и понашању. Генерал ваља сад да ближе испита узроке ове диверзије и да их побије, давши свуда уверење о чистоћи намере Русије и њеној тврдој жељи неодвајати се од политике остале Европе, и убеђавајући силе опрекој потреби придржавати се програма на цариградским конференцијама заједнички усвојеног, јер он садржи најмање опасности за европски мир као начин разрешења источног заплета, било ово да Порта с драге воље програм конференција изврши или да на то силом од Русије, Европом подпомогнуте, приморана буде. Сам програм изриче решење Европе, да Порта није ни моћна ни способна и вољна сама створити стање у свом царству за њене поданике сношљиво и за Европу безопасно, а да је уједно прека потреба, што скорије такво стање у Турској створити. Следствено томе Европа би требала да захвална Русији буде, што она пристаје, о свом трошку програм конференција силом у дело привести, и у тим осећањима захвалности требало би да предњачи Енглеска, која је један члан владе у Цариграду нераздвојно с руским амбасадором испод руке идући цео програм реформа с истим амбасадором концептирао и конференцији диктирао. И да се дакле логично и најмање могло очекивати, да ће од Енглеске прве изаћи одпор против нужних последица оних закључења на конференцијама усвојених, ма да се још тада подозревала она демонстративна сагласност Енглеске с Русијом и тврдила сумња, да ли маркиз Салисберij мимо осталих чланова своје владе игра улогу лојалног једномишљака ген[е]р[ала] Игњатијева или га изиграва. Ако ово ни сад још није подпуно расветљено то је бар констатирано, да Енглеска нема намере и даље оставити, да се Русија последицама закључења конференција као моментаним а стварним успехом своје политике користи. Утолико је теже положење Русије, што се оно из једног екстрема, успеха, баца у други,

политичну усамљеност, јер све остале силе пристајале су на предлоге цариградске као на енглеско-руске бојећи се усамљености, па су сад задовољне, што им је Енглеска својим поступком одрешила руке од неких обвезаности, на које су оне под притиском енглеско-руског диктанда пристале. Русији је положење још више отештано тим, што је она верујући успесима ген[е]р[ала] Игњатијева већ далеко угазила у вршење онога, што је јавно – ма и преухитрено – у изглед ставила, да ће извршити, ако Порта на закључење конференција непристане. Обвезавши се тако на известан правац пред својим народом и пред целим светом њој је сад врло тешко од предузетог пута сврнути, а није јој ни лако мимо целе Европе улазити у предузеће, које у себи садржи клицу велике политичне опасности. Задатак генералаје дакле врло тежак и скоро без изгледа на успех бар у обзиру на Енглеску, која је изјавом г. Бурка у парламенту о пошиљању посланика у Цариград јасно своје држање према руско-турском рату предвестила. Већ ни пређе није сигурно било, да ће г. Игњатијев у Лондон ићи, јер усмено објашњење с г. Салисберијом о лојалности енглеске политике неби споразумљењу између Русије и Енглеске ни најмање од користи било, тај пут сад по учињеној оној изјави постао је скоро немогућ. И зато се држи, да ће до дан два генерал из Париза за Беч поћи. Је ли му задржавање у Паризу од користи било, је ли његов разговор с гр[офом] Шуваловом дао овоме материјала за успешан рад у Лондону, незна се, но сумња се о томе исто тако као и о изгледима, које његово дејствовање у Бечу има. И тако у најбољем случају остају Русији „надежде", да ће Немачка и Италија остати и даље при програму цариградских конференција држећи се резервирано и задржавајући слободу акције за будућност. При овако лабавом пријатељству и ове две силе, разуме се по себи, да су неосновани гласови о тражењу још већих гаранција од Европе, те да Русија предузме рат против Турске, о намерама и захтевима Русије, да силе пристану на поништење париског уговора сасвим и формално и о тајним понудама чињеним од њене стране Енглеској, да ова Египат и Црвено море анектира под условом, да помогне Русији Бугарску заузети и у М. Азији се арондирати.

Част ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

Ја данас издадох (односно) подпуну плату на основу Књаж[евог] указа у Зв[аничним] новинама публицираног и нечекајући нарочитих упутства од М[и]н[иста]рства.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 216

Приредили:
др Мирослав Перишић
Јелица Рељић
др Светозар Рајак

МИЛАН Т. МИТИЋ[1]
130 година од рођења и 100 година од смрти заборављеног пионира српске археологије и јеромонаха СПЦ

Веома мало или готово нимало познат српској научној заједници, Милан Т. Митић само је један од бројних заслужника који је из научног сећања скрајнут у заборав. Иако је поживео свега тридесет година Милан Митић је иза себе оставио драгоцени траг у мноштву научних, религиозних и културно-политичких текстова, расправа и критика, које је потписивао као Милан Митић, М. М. Равничар или као јеромонах Донат.

Милан Т. Митић родио се у Београду 1. марта 1886. године. Завршио је основну школу и шест разреда гимназије у Шапцу док је малу матуру 1905. године положио у Београду. Био је један од првих студената Катедре за класичне језике са књижевношћу београдског Филозофског факултета на којој је предавач био чувени др Милоје М. Васић, први школовани археолог у Срба. Као "слушаоца" четврте године Факултета, Милана Митића министарским указом од 9. децембра 1908. године,[2] професор Универзитета и чувар (управник) Народног музеја у Београду, Милоје М. Васић, запошљава као дневничара-асистента "ради помоћи на сређивању налазака нађеним при ископавању у селу Винчи", са платом од два динара дневно.

Милоје М. Васић је лета 1908. године отпочео велика систематска археолошка ископавања, данас епонимног, праисторијског (неолитског), локалитета Винча надомак Београда и услед прилива обилне количине археолошког материјала уочио потребу за ангажовањем додатне "млађе радне снаге". Посао младог дневничара-асистента подразумевао је сређивање теренске документације и сигнирање археолошког материјала се локалитета Винча. У молби Министру просвете и црквених послова од 3. децембра 1908, о неопходности ангажовања дневничара,[3] Милоје М. Васић напомиње да је Милан Митић више него у довољној мери способан за овај посао. Шта више, напомиње и да је Митић сасвим квалификован јер је већ аутор једног објављеног научног рада у гласилу Српског археолошког друштва "Старинар", а да други рад спрема за наредну годину. Поред обављања основне делатности у Народном музеју, Митић је, између осталог, написао и водич кроз поставку "прехисторијских и класичних старина". У Музеју је радио све до почетка Првог балканског рата. У јесен 1912. године Митић са др Ником Жупанићем одлази у политичку мисију у Беч где узима учешће у раду словеначког културно- политичког и историјског часописа Југ.

Милан Митић и Нико Жупанић били су велики проповедници и протагонисти идеја др Јована Скерлића, о државном, друштвеном и народном уједињењу јужнословенских народа. Такође били су и страсни противници

1 Посебну захвалност дугујем уваженој господи, Радовану М. Пилиповићу директору Архива Српске православне цркве у Београду и Предрагу Ракићу из Библиотеке Патријаршије СПЦ, без чије помоћи, многе детаље који су везани за живот јеромонаха Доната, никада не бих сазнао. Уколико није другачије наведено, део података о животу Милана Митића у овом раду потиче из некролога који је, о свом пријатељу и колеги, написао чувени југословенски и словеначки антрополог др Нико Жупанић (Županič 1926/1927: 158-159).

2 1908, 9. децембар: Указ Министра просвете и црквених дела Краљевине Србије о именовању cand. phil. Милана Митића за посао дневничара- асистента у Народном музеју у Београду. АНМ, бр. 359, Кбр. 12. Коришћена архивска грађа Архива Народног музеја у Београду (даље у тексту АНМ).

3 1908, 3. децембар: Молба др Милоја М. Васића, управника Народног музеја у Београду, Министру просвете и црквених дела Краљевине Србије о одобрењу додатних средстава за ангажовање дневничара. АНМ, бр. 350, Кбр. 12.

аустроугарске "la mision civilisatrice" на Балканском тропољу (Bučar 1933: 315–317). Имајући у виду овакву политичку и националну оријентацију можда је могуће наслутити и разлоге Митићевог хапшења у зиму 1915. Након повратка у Србију почетком 1913. Митић се као суплент, односно наставнички приправник, запошљава у алексиначкој Гимназији. Двадесет и осмог априла 1914. године Митић прима у Манастиру Раковица монашки чин, где је на постригу добио монашко име, Донат. У Манастиру Раковица постаје и васпитач Монашке школе, а крајем новембра исте године у Нишу посвећен је у чин јеромонаха. По избијању Првог светског рата као човек Цркве узео је учешћа у јавном добротворном послу и бавио се каритативним радом по многим нишким војним и цивилним болницама.[4]

Убрзо након окупације Краљевине Србије крајем 1915. године, аустроугарске власти хапсе јеромонаха Доната у Манастиру Каленић. Био је осуђен на тешку робију коју служи у земунском затвору (данашња зграда Магистрата) где се услед малтретирања и лоших услова разболео од туберкулозе. Сломљеног духа и тела, са сазнањем да му је најмлађи брат Богољуб погинуо на фронту а средњи брат Милош интерниран у угарски логор, Милан Митић 26. маја 1916. године умире у Београду. Свој кратак живот Милан Митић је посветио науци, вери, хуманости чинећи на овим пољима све што су му прилике омогућавале. О томе какав је човек Митић био, најверодостојније сведоче речи његовог пријатеља, Нике Жупанића: "...Милан Митић беше особа која је била прожета идеалима о социјалној правди, друштву слободних и равноправних појединаца, либерализму и југословенству односно био је човек који је био узвишен у својим начелима и погледима на свет".

Нека је вечна слава, част и дужно поштовање имену Милана Т. Митића!

4 1914, 5. новембар: Молба сабрата Манастира Раковица, монаха Доната Митића, да му се исплати хонорар као васпитачу Монашке школе, Архив СПЦ, (Varia 1914), бр. 12. Коришћена архивска грађа Архива Српске православне цркве, Београд (даље у тексту Архив СПЦ). 1914, 5. новембар: Признаница монаха Доната Митића да је примио плату као васпитач Монашке школе за месец новембар 1914. године, Архив СПЦ, (Varia 1914), бр. 13.

Милан (Донат) Митић
Фотографија је објављена у научно- периодичној публикацији Етнографског музеја у Љубљани, *Etnolog* 1, 1926/1927, 159.

Радови Милана Т. Митића:

Митић, М. 1907
Преисторијски златан накит из Велике Врбице, *Старинар*, Н. Р, Год. II, Београд, стр. 100–114.

Митић, М. 1908
Аскоси из Винче, *Старинар* Н. Р, Год. III, Београд, стр. 185–188.

Митић, М. 1909
Научни преглед, *Српски књижевни гласник*, књ. XXII, Београд, стр. 944–949.

Равничар, М. М. 1911
О једној десетогодишњици, Аноним. издавач, Београд, стр. 3–64.

Равничар, М. М. 1911
Црквени музеј, *Пијемонт*, 24. август.

Митић, М. 1914
Сенекина писма 2 (VII),
Гласник Православне цркве у Краљевини Србији бр. 5, Год. XV, стр. 91–92.

Донат, 1914
Јесење лишће. Приповетке од Тадије П. Костића, *Гласник Православне цркве у Краљевини Србији* бр. 11, Год. XV, стр. 211–212.

Донат, 1914
Један губитак. Поводом смрти Јована Скерлића, *Гласник Православне цркве у Краљевини Србији* бр. 11, Год. XV, стр. 213.

Донат, 1914
Христос у уметности,
Гласник Православне цркве у Краљевини Србији, бр. 13, Год. XV.

Донат, 1914
Видовданске мисли, *Гласник Православне цркве у Краљевини Србији*, бр. 13, Год. XV.

Донат, 1915
Св. Ђорђе Кратовски, *Пијемонт*, 15. фебруар.

Донат, 1915
Брат Михаило Валтровић, *Пијемонт,* 21. септембар.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Архив Народног музеја у Београду

Архив Српске православне цркве, Београд

Bučar, V. 1933
Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva (1390–1930) od dr Viktora Novaka, u *Etnolog* 5/6, Glasnik Etnografskega muzeja v Ljubljani, Ljubljana, str. 304–321.

Županič, N. 1926/1927
Desetletnica smrti Milana Mitića, u: *Etnolog* 1, Glasnik Kr. Etnografskega muzeja v Ljubljani, Leto I, Ljubljana, str. 158–159.

Јован Д. МИТРОВИЋ

ПРИКАЗ КЊИГЕ

Миле Бјелајац, 1914-2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата, Београд 2014, 248.

Књига др Милета Бјелајца, историчара и директора Института за новију историју Србије у Београду, под насловом *1914–2014: зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата* настала је, шире посматрано, на темељу ауторовог дугогодишњег интересовања за проблеме из војне историје Краљевине СХС/Југославије и Првог светског рата, док је непосредно произашла из ауторових новијих настојања да у периодици и штампи језиком науке одговори на све учесталије и снажније ревизионистичке изазове.[1] Осећајући, како је у *Предговору* навео, „већ неколико последњих година да на једној страни постоје трендови да се поводом годишњице [обележавања Првог светског рата – *прим. Д. Б.*] изађе са наводно новим и сензационалистичким обртима", М. Бјелајац је с правом сматрао да одговорност историјске науке подразумева, поред осталог, критичко преиспитивање наведених тенденција.

Структуру монографије чини дванаест поглавља организованих у форми одговора на најчешће контроверзе изречене пре свега у новијој литератури, потом у штампи и јавности уопште. Мада поглавља нису груписана у веће целине, могуће је уочити три тематске групе. Првих пет поглавља посвећено је утврђивању чињеница везаних за Сарајевски атентат 1914. и узроке Првог светског рата. Другој целини припадају поглавља испуњена анализом процеса настанка бројних контроверзи о наведеним проблемима, које су се јављале у периоду од 1918. до 1990. На крају, у последња три поглавља, разматране су главне тенденције у савременој ревизионистичкој историографији и промене у односу према питању српске одговорности за избијање Првог светског рата, до којих је дошло током деведесетих година.

Аутор је најпре указао на основне тенденције у историографији и званичној политици Немачке и Аустроугарске, које су већ на почетку Првог светског рата оптуживале Србију за изазивање сукоба. Показало се да је жеља за политичком инструментализацијом овог питања наджива војни слом Централних сила 1918. и сила Осовине 1945. Темеље немачке историографске школе, која је кривицу за избијање рата приписивала Србији и земљама Антанте, међу првима је уздрмао немачки историчар Фриц Фишер шездесетих година (тзв. „Фишерова контроверза") својом тезом о „савезу елита" у Немачкој и њеном „посезању за светском моћи". Међутим, упоредо са убрзаним распадом Варшавског пакта и свеукупним јачањем западноевропских земаља и Сједињених Америчких Држава (САД) током осамдесетих и деведесетих година, у јавности се поново почело више расправљати о „кривици за рат", него о историјским процесима који су му претходили.

Аутор је уочио тенденције западних медија током деведесетих година да се балкански народи обележе као реметилачки фактор који дуже од једног века доводи у питање стабилност читаве Европе. Отуда је амерички председник Бил Клинтон говорио како су два светска рата отпочела управо на Балкану. Упоредо са распадом југословенске државе, према ауторовим речима, „повампирила [се] стара аустроугарска флоскула о ‚нецивилизованом' Балкану", где једна „цивилизована" велика сила, у савременим

1 Видети: М. Бјелајац, „Нови (стари) заплети око узрока Првог светског рата пред обележавање 100. годишњице", Токови историје, 1/2013, стр. 15–62; М. Бјелајац, „Уочи стогодишњице Првог светског рата", Политика, 30. новембар – 25. децембар 2013.

приликама САД, „треба да заведе ред“. У вези с тим, с правом је постављено питање „да ли би данас Италијани, Мађари, Чеси, Словаци, Пољаци или Румуни пристали да се читава њихова деветнаестовековна историја, па и она из Првог светског рата, превреднује зарад потреба сила које су два светска рата скинула са позорнице“.

Бројни документи сведоче о жељи Србије да након балканских ратова 1912–1913. унапреди односе са Аустроугарском. Познате су речи Николе Пашића, изречене 29. октобра 1913. у Народној скупштини, према којима је Србија била уверена „да је потребан народу српском дуги период мира ради култивисања добивених покрајина и с тога је задахнута тежњом да са свима суседима и осталим државама живи у миру и пријатељству“. Србија у лето 1914. није ни економски ни војно била спремна за ратну кампању, о чему су поуздане информације имале и аустроугарске обавештајне службе. Анализом релевантних извора аутор је показао да је рат одговарао интересима Монархије, која је желела да једном превентивном и брзом оружаном акцијом локалног карактера предупреди нагли успон Србије и њено повезивање са Црном Гором. Далекосежни планови Аустроугарске за продор у централни Балкан, који је она сматрала својом интересном сфером, потврђени су запоседањем северозападних делова Новопазарског санџака 1879. и анексијом Босне и Херцеговине 1908. О намерама Беча непосредно након балканских ратова можда најупечатљивије говоре истраживања професора Милорада Екмечића, према којима је Монархија тајно потпиривала „Трећи балкански рат“, односно устанак албанских племена у бившем Косовском вилајету, како би се војно ангажовала против Србије у циљу наводне заштите Албанаца.

По питању убиства надвојводе Франца Фердинанда и његове супруге Софије у Сарајеву на Видовдан 1914. аутор сматра неспорним везе припадника Младе Босне и непосредних извршилаца атентата са мајором Војиславом Танкосићем и осталим члановима тајне организације Уједињење или смрт (Црна рука), али аргументовано побија тврдње појединих историчара о умешаности државног врха Србије. У српској историографији давно је уочен сукоб групе официра, чланова поменуте организације, са цивилним властима и њихово самовољно деловање у периоду од промене режима у Србији 1903. до тзв. Солунског процеса 1917. Ревизионистичка историографија не нуди одговор на питање зашто је Никола Пашић, уколико је знао за намере младобосанаца, распустио Народну скупштину 24. јуна 1914. и најавио кампању за августовске изборе, док је војвода Радомир Путник, начелник Генералштаба, три дана доцније отпутовао

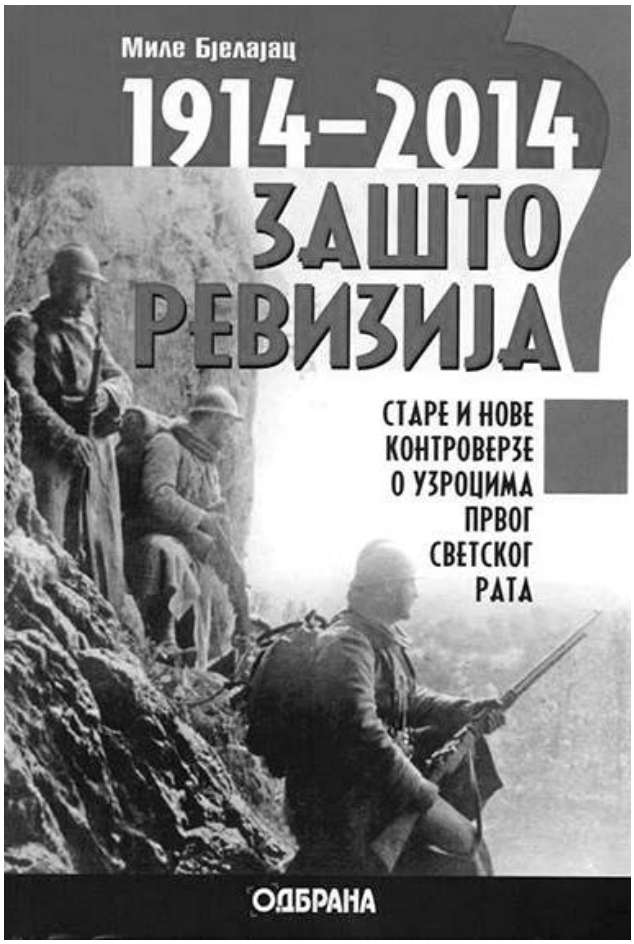

у бању Глајхенберг у Аустроугарској, у државу чијег је престолонаследника Србија наводно планирала да ликвидира. Такође, заговорници овог правца у историографији недовољно пажње посвећују упозорењу „да се спрема некаква завера“, које је Јован М. Јовановић, посланик Краљевине Србије у Бечу, упутио аустроугарским властима.

Одређени број историчара настојао је да српске официре, тзв. црнорукце, представи као

инспираторе и налогодавце Сарајевског атентата, док су младобосанци, према тој конструкцији, њихови „пиони“, „регрути“ и „агенти“ у борби за насилно остварење „Велике Србије“. На тај начин у потпуности губе значај вишедеценијске борбе становништва Босне и Херцеговине за слободу, а Младој Босни се одузима демократичност, аутохтоност и њена југословенска оријентација. У поједностављеним интерпретацијама овог типа нема места за дубљу анализу прилика у Босни и Херцеговини и политике Аустроугарске према тој покрајини након Берлинског конгреса 1878. Заборављена је борба њеног становништва за дуго жељену слободу и устанци против централне управе 1875–1878. и 1882, занемарен је изузетно неповољан економски положај најширих слојева услед неспособности Беча да реши окамењено аграрно питање наслеђено од Османског царства, скрајнуте су „појаве дугог трајања“ попут антисемитизма, прозелитизма, денационализације (мађаризација и понемчивање), национално-верских трвења и настојања власти да трајно измени етничку структуру на овом простору претапањем готово свег становништва у „бошњачку нацију“ током режима Бењамина Калаја. У периоду од 1879. до 1914. у Босни и Херцеговини насељено је око 230.000 римокатолика, док се иселило око 130.000 муслимана и између 30.000 и 40.000 православаца. Насупрот томе, поједини савремни аутори тврде како је једино „ирационални национализам“ попут српског могао да оспорава готово „хармоничан“ заједнички живот у Двојној монархији.

Осим анализе наведених проблема, аутор је настојао да утврди на којим изворним основама су формиране тезе којима располаже ревизионистистичка историографија. Очигледан је некритички однос појединих историчара према тенденциозним и чак фалсификованим документима, које је Аустроугарска почела да прикупља већ у време тзв. Велеиздајничког процеса 1909. како би потврдила наводне планове српске владе за провоцирање оружаног сукоба у циљу проширења своје територије према западу. Исто је чинила Немачка у току и након рата, желећи да оспори чл. 231 Версајског мировног уговора о одговорности за избијање рата и своју акцију прикаже као изнуђени и одбрамбени чин. Овај тренд оснажен је након слома југословенске државе у Другом светском рату, када су нацисти запленили неколико сандука дипломатске грађе и осталих докумената Краљевине Србије.

У међуратном периоду ревизионистички талас није долазио само из земаља које су поражене у Првом светском рату. О кривици Србије и Русије писали су совјетски историчари Покровски и Полетика. Данашњи протагонисти ревизионистичке историографије такође се ослањају на текстове левичарски оријентисане групе југословенских емиграната у Бечу, окупљених око листа *Балканска федерација (La Fédérationе Balkanique)*, који су средином двадесетих година оптуживали некадашњег престолонаследника Александра Карађорђевића да је одговоран за убиство Франца Фердинанда. Нарочит значај придаје се написима Милоша Богићевића, српског дипломате који је у току Првог светског рата напустио службу и побегао у неутралну Швајцарску, где је одржавао присне контакте са немачким посланством. Сарадњу са немачким државним службама обављао је до своје смрти 1938, упорно доказујући кривицу Србије за избијање рата.

Аутор је приметио да је нови талас преиспитивања одредаба Версајског мировног уговора уследио убрзо након окончања Другог светског рата, упоредо са процесом хомогенизације идеолошки супротстављених блокова у Хладном рату. Спремност западних сила да се Немачкој олакша осећај кривице за избијање оба рата може се уочити на примеру обележавања годишњица 1964, 1974. и 1984. У сфери науке иницијатива је долазила из англосаксонских земаља, пре свега залагањем историчара који су пореклом били везани за подручје бивше Аустругарске.

Деведесете године, распад Совјетског Савеза и крвави расплет југословенске кризе, отворили су ново поглавље у ревизионистичкој историографији. У западним медијима, али и у делу литературе која претендује да буде научна, Први светски рат је био истргнут из свог историјског

контекста, па су догађаји попут Сарајевског атентата довођени у везу са дешавањима на југословенском простору током грађанског рата 1991–1995. Језик науке повлачио се пред произвољним и анахроним тумачењима у којима су пуцњи Гаврила Принципа и убиство „легитимног владара“ у Сарајеву 1914. изједначени са терористичким деловањем Ал Каиде, а српски национализам из 19. века и у ратовима за национално ослобођење 1912–1918. означени као „великосрпски хегемонизам“ и „шовинизам“.

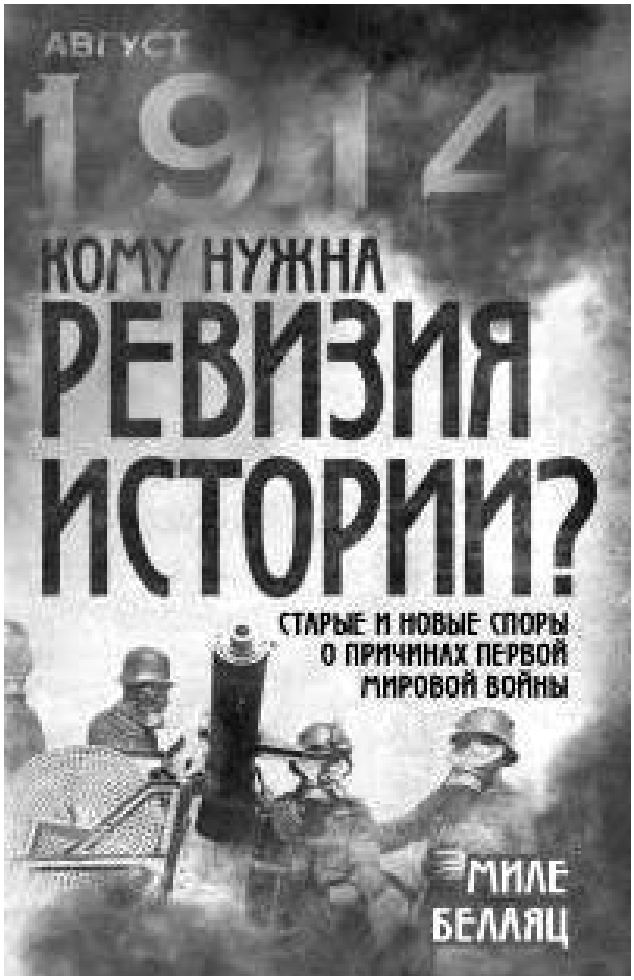

Одсуство научности и анахронизам у делима ревизиониста се можда најјасније могу уочити у оцени према којој Сарајевски атентат 1914. добија сасвим ново значење у светлу сазнања о догађајима у Сребреници 1995. Наведе тенденције биле су праћене великом продукцијом „стручних“ монографија и расправа и издавањем бројних „кратких историја“ „Босне“ и „Косова“ током протекле две деценије.

Књига *1914–2014: зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата* представља резултат пажљивог ишчитавања великог броја стручних радова домаћих и страних аутора и написа у штампи објављених у протеклих сто година. Тако је начињен један преглед најважнијих питања везаних за Први светски рат о којима се готово непрестано воде полемике у медијима и у самој науци. Бројне напомене, уређене према правилима историјске науке, сведоче о коришћеним изворима и литератури и нуде ваљане путоказе за будућа истраживања. На основу свега наведеног може се претпоставити да ће ова књига, услед актуелности теме којој је посвећена и ауторове способности да резултате истраживања сложених проблема представи на језгровит и прецизан начин, без тешкоћа пронаћи пут до најшире читалачке публике. Притом не мислимо само на српско говорно подручје, будући да је књига 2015. преведена на руски језик и објављена у Москви, у издању издавачке куће „Алгоритам“.[2]

Душан Бојковић

2 Миле Белаяц, *Кому нужна ревизия истории? Старые и новые споры о причинах Первой мировой войны*, Москва, 2015.

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, мај 2016. Број 29

ДОЛАЗАК СРПСКЕ ВОЈСКЕ НА КРФ 1916.

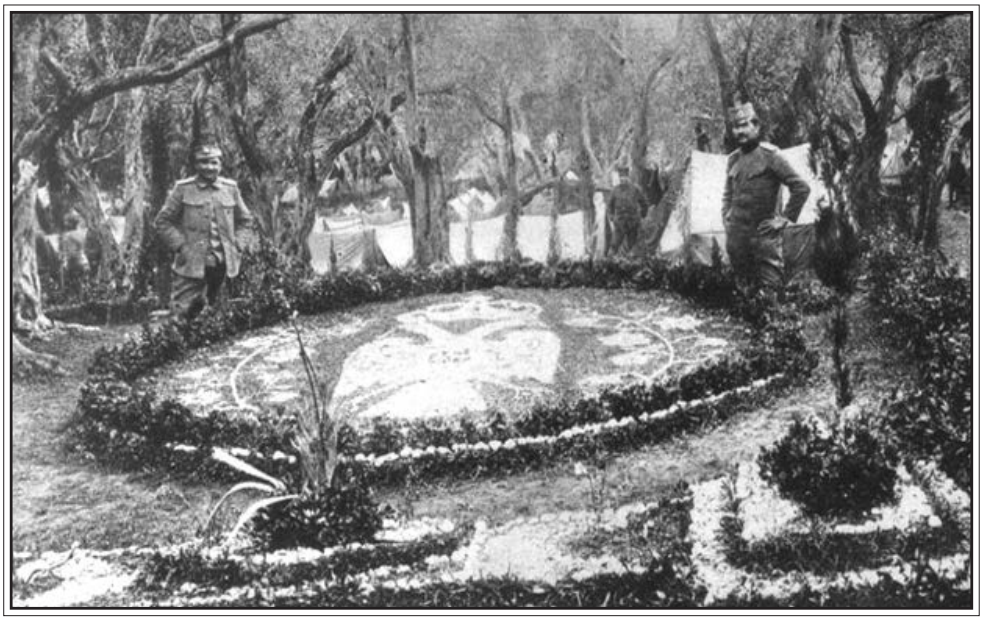

Логор српске војске на Крфу 1916. (Аутор фотографије: Ристо Шуковић)

У месечнику „Велики рат XX века“ („La Grande guerre du XXe siecle“), издању издавачке куће „Maison de la Bonne Presse“, објављивана су сведочанства са лица места, која описују искрцавање српске војске на Крф у јануару 1916. године.[1] „Велики рат XX века“ је француски књижевни часопис, у потпуности посвећен ратним темама, који је, током сукоба, заменио јефтине романе који су служили за разоноду читалаштва. Сваки број је имао око 120 страница малог формата, без илустрација, а садржао је само приповести о подвизима, борбама и молитве. Најзанимљивији су били чланци, који су давали преглед бележака о збивањима на фронту. Један такав низ чланака посвећен је и Србима на Крфу. Представљамо га у два дела у овом и наредном броју Историјских свезака.

1 La Grande guerre du XXe siecle, No 25, fevrier 1917. Преузето са: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6259223j/f111.item.r

ISSN 2303-5293

ДОЛАЗАК СРПСКЕ ВОЈСКЕ НА КРФ

(Део 1.)

СРБИ У ИЗГНАНСТВУ

(јануар-фебруар 1916.)

Француско запоседање Крфа

(11. јануар 1916.)

ЗВАНИЧНА НОТА САВЕЗНИЧКИХ СНАГА

Атина, 12. јануар – Министри савезничких снага јуче су предали следећу ноту грчком министарству:

Савезничке владе су задужиле своје представнике у Атини да Грчкој влади изложе како сматрају за искључиво хумани задатак да се један део српске војске што пре превезе на суседну тачку у односу на албанску обалу, где се тренутно налази, да би се ти јуначки војници спасли од глади и уништења. После детаљног проучавања услова у којима та евакуација мора бити обављена, савезничке владе су схватиле да једино острво Крф може понудити потребне услове, имајући у виду здравствено стање српских трупа, брзину и безбедност превоза, као и погодности за окрепљење. Сматра се да се Грчка неће супроставити пребацивању на Крф њених савезника Срба, а који ће само кратко боравити на том острву, где ће их становништво сигурно примити са симпатијама које заслужују. Не ради се ни о каквом степену окупације и, по том питању, грчкој влади су пружене све гаранције, како за Крф, тако и за остале делове грчке територије коју су енглеско-француске трупе морале да користе од почетка текућег рата.

(Објављено 13. јануара 1916. године)

ИСКРЦАВАЊЕ ФРАНЦУСКИХ ТРУПА

Нисмо користили уобичајени начин транспорта. Сви људи, топови, мазге и коњи, све намирнице и сточна храна укрцани су на француске крстарице, које су у недељу ујутро кренуле из једне луке. У пратњи флотиле разарача крстарице су се, брзином од девет чворова, упутиле до рта Аспро, на јужном крају острва, где су стигле у понедељак касно увече. Погашених светала и са опрезним разарачима као претходницом, крстарице су уклизале у уски канал који је раздвајао Крф од обале. То није био безопасан део путовања, јер је Крфски канал дуго био запоседнут непријатељским подморницама, а четири крстарице препуне трупа биле би леп плен за морске гусаре.

У два сата ујутро, француски бродови су хитро ушли у луку Крф и тамо се усидрили. Чамци пуни војника пристајали су дуж мола и прва чета „планинских ловаца“[1] искочила је на тло и обезбедила мол код Марине, пре но што је уснули Крф и могао да схвати шта се тачно догађа.

Г. Бенги, француски конзул и г. Метис, италијански вице-конзул, сачекали су долазак француског одреда. Прве трупе које су се искрцале, конзули су одвели до једног хотела у граду, где су ухватили, на спавању, главног немачког обавештајца. Као да је предосетио опасност, он је раније, током вечери, напустио своје раније пребивалиште и склонио се у неки скровити хотел, где су га ухватили француски војници.

Непосредно пре искрцавања, савезнички

1 Припадници планинских јединица француске армије, – прим. прев.

конзули су званично обавестили градоначелника о планираној акцији. На неки тајанствен начин, то обавештење се прочуло, јер је представник Немачке побегао из конзулата у одећи за спавање и склонио се у неку забачену колибу. Савезници су брзо открили његово скровиште, али се до сада нису потрудили да га ухапсе.

Искрцавање је трајало пет сати.

(Daily Chronicle)

* * *

Испосвест „планинског ловца", евакуисаног у болницу на Азурној обали, записао г. Пјер Мил:

Дошли смо директно са француског фронта, каже, а већ смо, током осамнаест месеци, прешли већи део земље: Марна, Изер, Вогези, Лорена... Али сада апсолутно нисмо знали где нас воде. Мислили смо да су нас упутили у Солун, са мазгама, коњима, топовима, муницијом и великом количином опреме, што би било довољно за ратовање током шест месеци. Бродови су ишли доста брзо.

Једне лепе ноћи, око три сата ујутро, зауставили су се пред нечим: неким копном, неким градом, неком луком. Тек тада су нам рекли да је то Крф. Прошло је већ четири сата откако је месец зашао и мрак је био потпун. Чуо сам како другови из флоте констатују да ветар дува из правца северозапада. Киша је промицала, а из правца севера чуо се последњи ропац олује.

Касније сам сазнао како је ствар била вођена. У канал који острво раздваја од Епирске обале исте ноћи су стигле рибарске коче и разарачи који су направили покретне преграде на северном и јужном крају тог својеврсног уског грла, тако да нико није могао ни да уђе у њега, нити да изађе. Друга мала пловила патролирала су око нас и све се то догађало са угашеним светлима. Не знам како се нисмо сударали једни са другима, посебно зато што ми, на великим бродовима, нисмо упалили ни свећу. Ја се у то не разуме, али мислим да се радило о вештом навођењу, о пловидби која није била погодна, а била је добро вођена.

Изгледа такође да је француски конзул био добио наредбу да упозори грчког гувернера острва, чим будемо близу Крфа, што је и учинио око пола два после поноћи. Гувернер је спавао сном праведника, као што је и природно и, изненада пробуђен, није баш одмах схватио шта се дешава. Не знам шта му је рекао наш конзул: вероватно да је окупација потребна, да Французи немају никакве лоше намере према острву, што је било тачно и што је заиста било тако и никако другачије није ни могло бити.

- Па добро – рекао је на крају гувернер. – Дајте ми времена да обавестим моју владу.
- Можда то нема сврхе – рекао је конзул – наши бродови су већ у близини.

Тада је гувернер изразио свој енергичан протест, а конзул је тај протест примио к знању. Потом се гувернер обукао и уверио немачког конзула у своју истинску невиност, као и невиност своје владе. Немачки конзул, још избезумљенији од њега, одмах је написао депеше намењене швапској бежичној телеграфској станици која се налазила на северу Острва. У околини Острва је било не знам колико подморница. Позвао их је све у помоћ. Али у тренутку када су те депеше стизале у станицу, из француског разарача искрцао се јак вод маринаца, који су преузели опрему и архиву и телеграфисали шта су они хтели. У томе је била ситна разлика!

За то време, ми смо се искрцавали. Искрцавали смо се без бубњева и труба – или, боље рећи, имали смо и бубњеве и трубе, али није био тренутак да их употребимо – а посебно и без фењера: ниједно светло на нашим великим бродовима, што се, с обзиром на узани пролаз, мора сматрати за велику вештину! На обали смо нашли аутомобиле, водиче, све што је било потребно и, у трен ока – прво људство, па онда опрема и коњи, најзад сточна храна, муниција и намирнице, нашли су се на молу.

У прве аутомобиле су се попели одлучни маринци. Отишли су пуном брзином до Ахилеона, који је, као што вам је познато, кајзерова палата. Када су предузете све мере да буде опкољена, закуцали су на врата:

- *Wer da?*[2]
- Ми.
- Ко сте ви?
- Ми, Французи. Немамо времена да вам објашњавамо.

Ни за њих није био тренутак да превише питају. Мислим да су сматрали да имају ноћну мору. Сво немачко људство било је превезено на француски брод, где је наставило да спава, ко је могао. Али тој господи нисмо нанели никакво зло, нити палати, која је пажљиво затворена.

Што се нас тиче, ми смо, пре зоре, били мирно улогорени, пуних фишеклија, на шеталишту које је окруживало док. У то доба, још увек није било живе душе, осим два грчка цариника који су мирно спавали, леђима ослоњени о гасну светиљку. Били смо тиши од мишева. На крају их је пробудио топот коњских копита, котрљање кола и наше коморе и они су философски прихватили ситуацију. Такође смо открили, у једном кутку луке, барже које су биле одличне за пренос пртљага. Кад је изашло сунце, њихов власник је дошао и није могао да верује својим очима. Али када смо му рекли да има право на праведно обештећење, племенито је изјавио, дигавши руке према небу, да је превише срећан и поносан што је учинио услугу француској војсци и да не тражи ништа заузврат.

Грци су најзад устали из својих кревета. Синоћ су заспали у тихом и мирном граду, а кад су се пробудили, био је пун француских униформи. Тај призор им је изгледао врло необично, али живописно. Дошли су да виде оклопњаче у луци, коње, топове на кејовима, стотине и стотине људи препланулих од 18 месеци борбе, који су изгледали незгодно. Питали су се одакле се све то створило! На тргу је формиран велики квадратни простор, који су чували стражари и нико није могао да прође кроз њега. Та гомила радозналих људи није изустила ни реч.

Најзад, око поднева, две личности су одлучиле да уђу у квадрат. То су били грчки генерал и гувернер. Гувернера су пратили „кавази“, „јаничари“, не знам тачно како се зову. Био је свечано обучен и пришао је нашем маринцу задуженом за операције да би га питао у ком је својству ту и зашто ради то што ради. Истог тренутка су му предали адмиралово писмо, у коме је било наведено да делају по његовом овлашћењу. Потом је гувернер отишао, пошто је изразио категоричан протест и у писаном облику.

Што се генерала тиче, то је био један велики и дебео човек, који се обратио вођи француских војних снага, команданту батаљона прекаљеном у борбама, који је, са цигаретом на рубу усана,

Насловна страна едиције Велики рат XX века

накривљеном беретком и са официрским штапом испод мишке, наређивао свим својим људима. Већ одавно је изгубио навику да га ишта зачуди и слушао је, не копчајући, генералов говор. Генерал му је потом, као и гувернер, пружио папир на коме је био исписан његов протест. Командант батаљона га је узео, прочитао у

2 - Ко иде?, прим. прев.

тишини, извадио писаљку из џепа, написао на том папиру датум и време када га је примио и потом врло пристојно генералу дао потврду о пријему.

За то време, француски војници су заузели главне тачке, укључујући и немачки конзулат на Приморском булевару, који је заштићен јаком оградом. Друге групе су аутомобилима отишле до свих осталих места на острву где смо знали да има Немаца. На кејовима се скупљало све више света, али су људи и даље били неми.

Тада је командант француског батаљона наредио дувачком оркестру да свира. Почело се, као што је и ред, грчком химном, коју је публика примила са почастима. Потом је дошла Марсељеза: неколико стидљивих узвика: Зито! Зито! (браво!) зачули су се из првих редова. После тога су били: Сиди Брахим, Лоренски марш, Самбра и Меза, сви ти маршеви који су већ десет месеци водили планинце према слави! Сва срца су заиграла, и наша и грчка. Како је лепа музика! Од тог тренутка је завладао ентузијазам, искрени узвици радости чули су се у рафалима. Војници из грчког гарнизона, који су прво оклевали, усудили су се да уђу међу нас. Примили смо их као другове, прославили смо упознавање са њима.

Ето како смо, за само два сата, постали пријатељи са становницима Крфа. Незгодно је што сам глупо поломио ногу, стрмекнувши се низ једну косину. Једини сам рањеник у експедицији.

(Temps, 20. јануар 1916)

ЗАУЗИМАЊЕ „КАЈЗЕРОВЕ ВИЛЕ“

Заузимање Ахилеона је акција коју вреди препричати. Чим су се прве барке приближиле кејовима Крфа, бродски поручник, у пратњи два морнара са разарача и дванаесторице планинаца, добио је задатак да оде колима до Ахилеона и заузме вилу кајзера Вилхелма, чија мала лука, уверавали су нас, прима велики број немачких подморница. Три возила брзо су прешла десет километара и око четири сата и 30 минута ујутро зауставила су се пред царском оградом.

Наређења су била:

- Нека вам отворе врата. У случају да вам пруже отпор, развалите врата, ухватите људе и покупите папире, поставите ваше људе на важна места, пошаљите ауто да би нас упозорили и сачекајте појачање.

Поручник је распоредио своје људе, препоручио им је да не допусте да их ишта изненади и да никога не пуштају да изађе. Отишао је до врата кућице где је био смештен интендант и видео је како се светлост назире испод врата. Окренувши се ка својим људима, викнуо је гласно као Стентор:

- Батаљон, стој!

Светлост се одмах угасила.

- Добро, – помисли – чекају нас.

Ударио је у врата и позвао:

- Бонтан! (то је било име управника).

Старац, сав уздрхтао и збуњен, појавио се на прозору.

- Шта желите?
- Одмах отворите!

Старац је оклевао.

- Отворите или ћемо развалити врата.

Поручник махну својом џепном лампом.

Прошло је пет минута. Врата су се најзад отворила. Поручник је хтео да обиђе кућу.

- То је немогуће – рече Бонтан – нема струје и мрак је.
- Имамо џепне лампе – одговори официр – напред!

Почео је претрес. У исто време је и свитало.

У царском апартману није било ничега, осим ружног китњастог намештаја. У његовој радној соби, седло за коња причвршћено шрафовима, које је служило као радна столица.

Наставили су са претресањем. У стану управника, покупили су папире и, из једне фиоке радног стола, узели метке за револвер.

- Где је оружје? – упитали су.

Управник је извадио из својих панталона револвер величине калабријског тромбона и предао га. Пажљиво су прегледали башту и нуспросторије.

Планинци су довели једног великог бизгова који је на глави имао шлем са траком, на коме су биле наочаре које су личиле на округле прозорчиће. Био је премро од страха.

- То је љубитељ природе!

Збунио се, дрхтао је као прут и пројечао:

- Тражим милост да умрем на лицу места!

Официр му је са осмехом великодушно одговорио:

- Та милост вам неће бити ускраћена.

Али без обзира на преклињање старца који је непрестано говорио: „Имам врло, врло, врло ретке биљке. Ако ме не пустите, угинуће“, поручник није допустио да га ботаничар потресе и послао га је у Крф.

Потпуно се разданило. Време је да се покаже шта се догодило. Официр је послао морнара да скине царску круну која се налазила изнад копља на коме се раније вијорила застава Хоенцолерна и подигао је француску заставу. Човек се узверао и вратио се бесан: круна и копље били су направљени од једног комада. Мораће све да се скине и баци.

- Онда ће тако и бити – рече официр. – Привремено ћемо искористити копље да на њега ставимо нашу заставу. Овог јутра – рече он, окренувши се према јединoм планинцу који је био са њим – сви остали су били на стражи – направићете копље којим ћемо заменити ово.

Подигли смо заставу, са свим почастима које су биле могуће с обзиром на минималну пратњу официра. Морнар је салутирао, планинац је поздравио оружјем, а официр је скинуо капу. Одједном се из маслињака кроз које је вијугао пут ка Крфу зачуо жамор који се пео до Ахилеона.

То је била чета „планинаца“, задужена да заузме имање Вилхелма II. Приближавали су се убрзаним кораком и приметили су тробојку како се вијори, под јутарњим поветарцем, на кајзеровој белој палати.

Робер Вошер

(*Illustration*, 19. фебруар)

Смештај српске војске на Крфу

(15. јануар 1916)

ОД СВЕТОГ ЈОВАНА МЕДОВАНСКОГ ДО КРФА

Осамнаестог децембра француски Савет министара је предложио укрцавање српске војске у Светом Јовану Медованском. Адмирал Лаказ, министар Поморских снага, одмах је своја упутства у том смислу телеграфисао нашем поморском аташеу у Риму, да се договори са италијанском владом. Осмог јануара су услови укрцавања у потпуности договорени. Требало је да се изврши истовремено у Светом Јовану Медованском и у Драчу. Није се радило само о превозу људи, већ и материјала, коња, стоке. Према првим предвиђањима, требало је укрцати у Светом Јовану Медованском 4.000 официра, 88.000 људи, 16.000 коња, 6.000 говеда, а у Драчу 2.300 официра, 37.000 људи, 10.500 коња и 970 говеда. Ових неколико бројки могу отприлике да прикажу колико је то био велики подухват.

У ноћи између 11. и 12. јануара, батаљон „планинских ловаца“ се искрцао на Крф да припреми смештај за српске војнике. Стигли су тамо око четири сата ујутро. У пет сати, немачки шеф обавештајаца и његови агенти су већ били ухваћени и сви су се бацили на посао. Петнаестог јануара је на Крф стигао први српски контингент, који је бројао једва неколико стотина људи.

Потом се евакуација наставила без престанка, по две до три хиљаде људи дневно, а потом 5.000, па 7.000, да би на крају било 10.000 до 12.000. Последњи транспорти требало би да су стигли јуче. Укупан број спасеног људства требало би да буде, до данас, 134.000 људи и 35.000 животиња. Знамо да је у последње време још једно место за укрцавање установљено у Валони. Срби су до ње стигли пешке, долазећи из Скадра и Драча. Тако су морали да пређу 240 километара, од којих 40 километара пута и 200 километара стаза. Поред тога, тим путем су довели са собом 10.000 животиња.

(*Matin*, 11. фебруар 1916.)

ОРГАНИЗАЦИЈА СРПСКОГ ЛОГОРА НА КРФУ

Од почетка фебруара, Срби који су стизали из Драча, Валоне, Светог Јована Медованског и Саранде на француским и италијанским бродовима, искрцавали су се на Крф. Стигли су у жалосном стању – што се могло наслутити по њиховом изгледу. Фотографисао сам неке од тих несрећних војника краља Петра, праве живе костуре. А колико њих убрзо више није ни било међу живима! Многи су умрли од исцрпљености кад су стигли на сам крај своје калварије. Видео сам леш једног од њих како лежи на мртвом телу једног од својих другова, чији шињел је покушао да обуче. Једва је успео да навуче један од рукава и, на ивици снага, пао је мртав на тело свог друга.

Време је било врло лоше: зато је прва брига француских војних власти била да их смести на суво. Наши морнари били су им права браћа. Одмах су им дали шаторе, као и воду која им је недостајала. Водовод у граду Крфу није био довољан да прими сву воду из једног великог извора на острву, тако да се 2.000 кубних метара неискоришћене воде сваког дана изливало у море. Адмирал де Гедон замислио је да покупи вишак у цеви узете у Ахилиону од Вилхелма II, који би тако исправио – а да то није ни знао, нити хтео – у малој мери зло које је првобитно нанео. Старе цистерне су доведене у употребљиво стање, искоришћено је двадесет пет резервоара, сваки запремине од три кубна метра, као и интендантска бурад коју су изнутра цементирали и распоредили по кампу. Вода је хлорисана и Срби су имали здраву воду.

Ко је видео српски логор на Крфу, никада га неће заборавити. Без обзира на њихову исцрпљеност, за те војнике је било питање части да га одржавају чистим и уредним. Улаз је био украшен са два стуба. Испод ретких маслина, између њихових шатора и барака, украсили су сав слободан простор. Од земље и облутака су направили клупице, седишта од трске, уредили су базене за купање. На бројним местима су од разнобојног камења направили знамења која су видели на дугметима енглеских униформи или нашу „сејачицу“ или галског петла. Цигани, који су били међу њима, набавили су виолине и пратили их док су певали њихове песме. Јер, тек што су се опоравили, поново су почели да певају *пјесме*, у којима су помињани важни догађаји из њихове историје и које су задивљујући примерци народног епског духа. Енглези су их први снабдели одећом. Потом смо их и ми обукли у плаве униформе.

Медицинска служба није се бринула само о Србима, већ је побољшала и санитарно стање града Крфа. Направљена је Међународна комисија за хигијену, која је у том погледу испитала услове у граду. Уосталом, грчки начелник није располагао средствима која би му омогућила да становништво заштити од неке епидемије, која је увек могла да избије међу трупама које су толико пропатиле. Комисија је наредила да се започну бројни радови на изградњи путева и санацији, поделила је град на секторе и на чело сваког од њих поставила по једног српског лекара, грчке жандарме и извиђаче тако да, бар неко време, ниједан грађанин није могао да не поштује прописане санитарне мере. Начелник и инспектор задужен за хигијену, које је влада у Атини послала на Крф, могли су само да се поклоне пред тако савршеном организацијом.

Може се рећи да су знатни напори, о којима се још увек не зна довољно у Француској, а које смо ми уложили на Крфу, не само вратили у живот читаву једну војску, већ су и очували расу. За сваког Француза, то је потпун осећај задовољства што је спасио ту расу, најзаслужнију међу свим осталима, наду балканске Европе, која је пролила крв у заједничком рату.

(*Temps*, 16. јун 1916.)

Превела и приредила:
Александра Тадић

ГОРЊОДРИНСКИ ФРОНТ ЗА ВРИЈЕМЕ КОЛУБАРСКЕ БИТКЕ

(Део 2.)

*(*Из књиге Предрага Остојића: *Црногорска санџачка војска на горњодринском фронту 1914-1915.)*

БОРБЕ ЗА РУДО

Рудо је било позадинска база српско-црногорских снага од самог почетка ратних операција 1914. године. Ово мало, али стратешки важно мјесто изнад десне обале Лима било је прво ослобођено мјесто на територији Аустро-угарске монархије. Према аустроугарским изворима три српска батаљона су већ 3. августа заузела Увац, а потом и Рудо, одбацивши тамошњи 327. гранични вод према Вишеграду.[1] Двије недеље касније мјештани Рудог су раме уз раме са припадницима Лимског одреда Ужичке војске бранили прилазе Рудом у које је ноћу 19. августа, послије жестоке борбе, која је вођена преко цијелог дана ушла 1. брдска бригада аустроугарског 16. корпуса.

Само 10 дана касније, 29. августа снаге Лимског одреда Ужичке војске су по други пут ослободиле Рудо.[2]

Од тог дана Рудо је постало позадинска база српским, а касније и црногорским трупама и када су оне наступале према Сарајеву и када су се браниле на Дрини. Из ријетких извора, који дотичу ову проблематику закључујемо да су се у Рудом од друге половине октобра 1914. налазиле позадинске службе, команда мјеста,[3] комора и ратна прихватна болница црногорске Санџачке војске.[4] Мјештани Рудог и околине, без сумње су дјелили и добро и зло са војницима на фронту. У необјављеном рукопису Драгољуба Мићовића „Газдарица Невена“[5] налазимо да је велики број дјевојака из Рудог и околине, међу којима и његова мајка Невена радило у прихватној болници његујући рањене и болесне.

Када је отпочео аустроугарски напад са Дрине према Рудом, 15. новембра, чинило се да ће с обзиром на свеопшту ситуацију на фронту и повлачење српске војске, ради заштите правца према Ужицу и Рудо веома брзо пасти у руке непријатеља. Паника међу становништвом Рудог и околине се ширила посебно послије повлачења српских снага ка Прибоју. Драматичну ситуацију око Рудог наговјијестила је депеша (О Бр. 288 од 16. новембра у 20,45 часова) српског делегата при црногорској Врховној команди и њеног начелника штаба генерала Јанковића у којој се између осталог каже:

„Санџачка војска јавља, да је непријатељ прешао Дрину са двије чете код утока р. Крушевице и да су ту на лијевој обали Дрине још шест чета. Због овога њен један батаљон са десне обале Лима одступио је на Рудо, где је форсирано упућена Дечанска бригада, са два брдска топа и два митраљеза.“[6] Ова бригада је, како смо већ поменули, 18. новембра стигла у Рудо, а њен кадровски батаљон, истурен према Варди, наредног дана одбио нападе непријатеља и натјерао га на повлачење.

Доласком Дечанске бригаде 18. и Дољовасојевићке бригаде 22. новембра, (обје ушле састав

1 Према: *Osterich – Ungarns letzter Krieg I* (1931), стр. 96 ; Conrad, н.д. IV, 331 и 335.

2 Предраг Остојић, *Горњодрински офанзивни фронт – Из љетописа Рудог за 1914*, Београд –Рудо 2014, стр.75.

3 Племенски капетан С. Марнић до смрти, марта 1915. године био је командант мјеста.

4 У односу на удаљеност од фронта постојале су три врсте болница... Болнице у првом појасу ратних дејстава (Фоча, Чајниче, Рудо и болнице у Пљевљима) биле су прихватне болнице и као такве стално су биле оптерећене рањеницима и болесницима. (*Милић Петровић, Пљевља у Краљевини Црној Гори, Првом свјетском рату и Југословенској држави 1913 – 1941*, стр.290.

5 Рукопис се налази у приватној збирци породице Мићовић у Београду.

6 ВРС, Књ.4,стр.149.

новоформиране Лимске дивизије) у рејон Рудог, житељи овог мјеста и околине су одахнули, мада су се нашли у непосредној близини линија фронта на којима су се данонoћно водиле жестоке борбе од којих су оне од 24. до 28. новембра биле најжешће. Буквално, сви мјештани Рудог и околине били су ангажовани на пружању помоћи војницима на првим борбеним линијама, а не мали број њих је и активно учествовао у одбрани овог мјеста. Експлозије граната и пушчана ватра из правца Вихре, Паштан Брда и Варде чуле су се и у Рудом, у које су тих дана само допремани мртви и рањени војници.

Почетком децембра 1914. године отпочела је жестока офанзива аустроугарских снага на правцима према Рудом и Прибоју.

* * *

У вријеме почетка аустроугарског напада на линије одбране Лимске дивизије и Лимског одреда 2. децембра 1914. ситуација на Балканском фронту била је изразито неповољна по Србију. Аустроугарска 5. и 6. армија су потиснуле све три српске армије, а трупе одбране Београда су биле принуђене да напусте и главни град. Линија фронта била је дубоко у територији Србије у рејону Чачка, Горњег Милановца, Рудника, Аранђеловца и Космаја.

Падом Ужица и Пожеге веза између Ужичке војске као крилне формације српске 1. армије генрала Живојина Мишића и Лимског одреда и Лимске дивизије српско-црногорске војске била је прекинута. Положај српско-црногорских снага, које су штитиле правац Рудо – Прибој почетком децембра озбиљно је угрожен појавом аустроугарских снага у рејону Чајетине. Из тог разлога, како је већ речено, српска Врховна команда је тражила да Санџачка војска упути један батаљон према Прибоју.

Појачана свјежим снагама и артиљеријом већег калибра и домета аустроугарске трупе су у зору 2. децембра извршила напад дуж цијеле линије одбране Лимске дивизије и Лимског одреда.

Артиљерија са Сухе Горе, од села Репушевића и села Даниловића (јужно од Вишеграда) од 5 часова ујутро отпочела је дејство по линијама одбране. Капетан Мило Кењић је у својим дневнички биљешкама записао да је непријатељ „отворио паклену артиљеријску ватру, на наше положаје, нарочито на Вихри.“[7] Послије ове „паклене“ артиљеријске припреме уследио је пјешадијски напад, а главни удар усмјерен је на Вихру (к.1101), коју су аустроугарске трупе, послије огорчене борбе у току дана успјеле запосјести.

„Регрутски[8] батаљони који су бранили Вихру повукли су се на линију с. Гаочићи – с. Соколовићи (шест км. сјеверно од Рудог); Дољевасојевићка бригада на Варду и Равно Брдо, а 5. кадровски пук на Црни Врх (код Прибоја) са предњим дијеловима на Цигли.“[9]

Учесник борби у рејону Вихре капетан Мило Кењић, каже да је „непријатељска артиљерија, а поготову хаубица својим разорним дејством разрушила све стрељачке ровове и управо прекопала читаво брдо Вихре“[10] Регрутски батаљони су тога дана били десетковани.

Пошто се очекивао нови удар аустроугарских снага ноћу 2/3. децембар Дечанска бригада се повукла ка Рудом, а потом пругом ка Увцу, остављајући само слабије заштитне трупе да прате кретање аустроугарских трупа. Шекуларско-трепачки батаљон, који је током борбе држао положаје од Вихре и Паштан брда до Врановине, 3. децембра у раним јутарњим сатима по наређењу команданта Дечанске бригаде отпочео је повлачење и трасом жељезничке пруге „стигао на Увац до 5 сати по подне“[11], тога дана. У исто вријеме аустроугарске трупе ушле су у напуштено Рудо.

Према информацијама које су у српску Врховну команду пристигле са Цетиња (ОБр. 349) „У нападу (2. децембра) учествовао је 19. хонведски пук 40. дивизије, јачине 5000 људи, (уз подршку) три брдске брзометне батерије и једне брдске брзометне хаубичке батерије са више митраљеза.“[12]

7 ВА П16 к. 44. ф.2 д.10/6. - *Дневник*, стр.208.
8 Регрутски или кадровски значење је исто.
9 ОЦВ,стр.219.
10 ВА П16 к. 44. ф.2 д.10/6. - *Дневник*, стр.209.
11 ВА П16 к. 44 ф.2. д.6/45 – *Операцијски дневник за г. 1914-15.*
12 *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. књ. 6, 1914. година. Трећи период операција*, Колубарска битка III фаза нападна, Београд, 1925, стр. 91.

Бројчана надмоћ непријатеља и велики губици, које је имала Лимска дивизија, посебно регрутски батаљони, били су главни узроци повлачења, прво Дечанске, па затим и Доњовасојевићке бригаде. Нема сумње да се због повлачења Дечанске бригаде и „Доњовасојевићка бригада повукла на лијеву обалу р. Увца, остављајући (само) своје заштитне дијелове на десној обали.“[13]

Због овог повлачења командант дивизије бригадир Мило Матановић, који је све вријеме борби био на положајима око Рудог, смијенио је 5. децембра команданта Дечанске бригаде мајора Лакића Лабовића, а на његово мјесто поставио мајора Радована Радовића, који је тог дана преузео дужност.

Ради заштите лијевог крила Лимске дивизије, Санџачка војска се груписала на Метаљци, а на Дрини од ушћа Лима до Фоче остављени су слабији одреди за одбрану прелаза преко Дрине. „Ово је урађено због јачег надирања непријатеља према Рудом и Прибоју, а нарочито због одступања Лимске дивизије“.[14]

Према извјештају команданта трупа Нове области, упућеног српској Врховној команди 3. децембра 1914. у 23 и 50 часова, види се да су аустроугарске патроле долазиле до Рибнице, због чега је командант Лимске дивизије наредио да се 5. кадровски пук повуче на Црни Врх код Прибоја.

Аустроугарске трупе су предњим дијеловима 4. децембра посјеле линију Варда – Равно брдо (источно од Рудог). У „Дневнику“ капетана Мила Кењића забиљежено је да су тога дана „наше јединице правиле заклоне (на лијевој обали Увца) одашиљући патроле у правцу Варде и Равног брда,“[15] гдје је непријатељ поставио артиљерију.

Лимска дивизија се повлачењем, на лијеву обалу Увца код Прибоја нашла у зони одговорности трупа Нове области. Бригадиру Матановићу „наређено је да брани правац: Прибој – Нови Пазар, и правце који од Ужица воде у Санџак.“[16]

Због новонастале ситуације, генерал Јанковић је настојао увјерити српску Врховну команду (ОБр. 352) да ће Санџачка војска задржати положаје на десној обали Дрине и да ће Лимска дивизија заштитити правац Увац – Пријепоље. У вези тога „наређено је команданту Санџачке војске (4. децембра) да одмах појача Лимску дивизију са три батаљона, два топа и два митраљеза,“[17] па је он „Острошкој бригади (батаљони Жупски и Луковски са два топа и два митраљеза),“[18] наредио да хитно изврши покрет ка Прибоју.

Намјера српске Врховне команде била је да овим појачањем заустави даље напредовање аустроугарских снага, а да истовремено Санџачка војска са лијеве обале Лима код Рудог дејствује у њихов бок и позадину.

Према извјештају команданта трупа Нове области (О Бр. 2810), упућеног српској Врховној команди, „За одбрану Прибоја црногорска Лимска дивизија држи (4. ов. мјесеца) просторију између р. Лима и Лелечког п. Са предстражом (према) Равном Брду. Наш Лимски одред држи просторију од Лелелчког п. до р. Увца. За заштиту правца Ужице – Прибој налази се једна чета на јабланичком Орлићу, а једна и по чета код Доброселице ...“[19] Из овог извјештаја било је јасно да је Прибој био угрожен не само са сјеверне, већ и са источне стране из правца Ужица и Чајетине.

* * *

У међувремену, је отпочела противофанзива српских снага против Балканске аустроугарске војске. Након велике артиљеријске припреме у раним јутарњим сатима 3. децембра, почео је напад српских армија према положајима аустроугарске 6. и 5. армије. Аустроугарске трупе биле су затечене, јер су сматрале да српска војска није била способна ни за одбрану, а камоли за противудар. На одређеним секторима, посебно сектору 16. корпуса 6. армије, њихове јединице су већ у првом налету српске пјешадије принуђене на повлачење.

Главни удар, против аустроугарског 16. корпуса, тог јутра, извршила је Прва армија генерала Живојина Мишића. Током првог дана

13 ОЦВ, стр.219.
14 ВРС, књ.6, стр.91.
15 ВА П16 к. 44. ф.2 д.10/7. - *Дневник*, стр.211
16 ВРС, књ.6, стр. 171.
17 Исто, стр.172.
18 ОЦВ. стр.220.
19 ВРС, књ.6, стр. 244.

борби, 3. децембра заробљена су три официра, 400 подофицира и војника са четири топа и 1 000 граната. Због повољног развоја ситуације, генерал Мишић је наредио продужетак напада на 16. корпус, који није имао никакве резерве и који је натјеран на повлачење са циљем овладавања гребенског масива Проструга - Рајац – Сувобор. Прва армија је наступањем 4, а посебно 5. децембра дефинитивно разбила линије фронта 16. корпуса аустроугарске војске и овладала линијом Проструга (к.675) – Рајац – Сувобор, створивши могућност и 3. и 2. армији да енергичније крену напријед. На правцу Ужичке војске, која се повукла до улаза у Овчарску клисуру аустроугарске снаге су још увијек биле у офанзиви.

* * *

У циљу реализације наредби српске Врховне команде, као и свеопште ситуације на фронтовима, гдје је било очигледно да је аустроугарска офанзива заустављена и да су поједине јединице посебно 16. корпуса биле у незаустављеном повлачењу, црногорска Врховна команда планирала је да издвоји један одред, који би својим дејством код Рудог у бок и позадину, приморао аустроугарске снаге на повлачење.

Према извјештајима са терена због обилних падавина Лим је био непрелазна препрека, јер је приликом повлачења црногорских јединица и мост код Рудог спаљен. Из тог разлога 4. децембра наређено је команданту Санџачке војске (ако мост код Рудог може поправити) да „формира један одред од три батаљона са потребним бројем топова и упути га преко Рудог за дејство у бок и позадину непријатеља...“[20] За команданта овог одреда („летеће бригаде“) постављен је командир Шћепан Мијушковић. Ускочки, Пренћански и један регрутски батаљон са брдском топовском батеријом и митраљеским одјељењем чинили су ову „летећу бригаду“, која је „добила задатак да избије на положај Мокронози – Миоче – Устибар – Сјеверин, затвори правац код Рудог и дејствује у десни бок и позадину двије здружене аустроугарске бригаде на лијевој обали Лима, ако продуже дејство у правцу Прибоја.“[21] Истог дана, „летећа бригада“ је стигла на одредиште и посјела одређене положаје за одбрану.

Наредна два дана на фронту Лимске дивизије, под чијом командом је био и Лимски одред, није било већих помјерања војних снага. Слабија пушкарања забиљежена су према Равном Брду (источно од Рудог) у долини Увца и од Цигле у правцу јабланичког Орлића.

Јаче аустроугарске снаге, су 6. децембра код Рудог покушале прелаз преко Лима, али је овај напад одбила „летећа бригада“, која је чврсто држала позиције на лијевој обали Лима.

Према извјештају команданта трупа Нове области (ОБр. 2904) види се да су извидничке патроле Лимске дивизије 7. и 8. децембра рекогносцирањем[22] наишле на непријатеља у правцу Равног Брда, Штрбаца и Цигле. Овом приликом је утврђено да се аустроугарске снаге јачине једног батаљона налазе у рејону Равног Брда, а да је њихова главнина испод Сирове Горе.[23]

Бригадиру Матановићу је било наређено да 8. децембра нападне истурене аустроугарске снаге на Цигли и да по заузимању Цигле, пресјече комуникацију Ужице – Мокра Гора. Ово наређење је уследило пошто је 7. децембра у вечерњим сатима код манастира Бање (Прибој) пристигла Острошка бригада, као појачање Лимској дивизији.[24]

Исте вечери чета Ибарских обвезника српске војске ушла је у Пожегу. Ово је био знак да је и Ужичка војска, из фазе одбране кренула у наступање.

Припремајући се за напад Лимска дивизија је наставила са прикупљањем информација о снагама непријатеља на правцу наступања. Тако је од једног мјештанина Србина, који је прешао Лим на газу код Соколовића (шест км. сјеверно од Рудог), добијена информација да су аустроугарске снаге, углавном, још 6/7 децембра одступиле ка Вишеграду и да их нема у Соколовићима. У исто вријеме „на Оскоруши, Равном Брду

20 ВРС књ.6,стр.244.

21 ОЦВ. стр.221.

22 Насилно извиђање – Извиђање са контактом са непријатељем.

23 *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. књ. 7, 1914. година. Трећи период операција*, Колубарска битка IV фаза – експлоатација победе, Београд 1926, стр.64.

24 Исто, стр.65.

и Великој Варди налазила су се се три непријатељска батаљона.“[25]

Пошто је свеопшта офанзива српских снага била у пуном замаху, Лимска дивизија је по наређењу српске Врховне команде, а послије успјешне одбране правца према Прибоју, 9. децембра добила наређење да пређе у напад са задатком да одбаци аустроугарске трупе преко Дрине.

„Дивизија је извршила напад у три колоне:

- десна (Острошка бригада) у правцу Бијелог Брда, источно од пута Увац – Добрун;

- средња (Дољовасојевићка бригада) у правцу планине Варде;

- лијева (Дечанска бригада) у правцу Паштан Брда;“[26]

Према подацима из извјештаја команданта трупа Нових области (ОБр. 3069), укупна јачина Лимске дивизије била је: 3240 људи, 370 коња, два брдска Дебанжова топа и три митраљеза; Ова дивизија је од 7. децембра ојачана Острошком бригадом од два батаљона са два брзометна топа.[27]

У саставу Дечанске бригаде, која је била на лијевом крилу Лимске дивизије у наступању био је и Шекуларско – трепачки батаљон капетана Мила Кењића, који је између осталог записао да су приликом наступања „у првој линији одређени (су) кадровски батаљон и чета Плавско – гусињског батаљона, која је под борбом (9/10. децембар) заузела Равно Брдо.“[28]

С обзиром да су аустроугарске снаге отпочеле повлачење, 10. децембра Дољовасојевићка бригада је упућена преко Варде ка Врановини у даље гоњење непријатеља. Истога дана Шекуларско-трепачки батаљон у гоњењу непријатеља пошао је за Рудо,[29] село Гаочиће и Паштан Брдо, гдје је 11. децембра освануо, ступивши у борбу са аустроугарском заштитницом.

Командант Санџачке војске због садејства са Дечанском бригадом као лијевом колоном 1.санџачке дивизије наредио је команданту „летеће бригаде“ да затвори правац код Рудог, „ а један комбиновани батаљон да упути лијевом обалом Лима, да пређе Лим код с. Стрмице и дејствује у десни бок и позадину аустроугарских снага на десној обали Лима.“[30]

Комбиновани батаљон са митраљеским одјељењем упућен је ка Стрмици, али је тек послије више покушаја њена регрутска чета успјела прећи Лим, не наишавши на аустроугарске снаге, које су већ биле одступиле ка Дрини.

Пети кадровски пук је 10. децембра напао аустроугарске снаге на Цигли, а истог дана у рејону Шаргана успостављена је веза Ужичке војске и Лимског одреда.

Према извјештају команданта трупа Нове области, 11. децембра наређено је енергично гоњење непријатеља према Дрини: „Лимски одред у правцу Вардишта и Мокре Горе, Дољовасојевићка бригада преко Врановине и Сухе Горе, а Дечанска бригада преко Паштан Брда и Вихре.“[31]

Острошка бригада, која је заноћила 10/11. децембар у Штрпцима, 11. децембра ујутру продужила је насилно рекогностицирање ка Бијелом Брду.“[32] Пред вече тог дана и штаб Лимске дивизије, са бригадиром Матановићем стигао је на Бијело Брдо.

Своје наступање Лимска дивизија је наставила и 11. децембра. Водећи борбе са аустроугарским заштитним дијеловима на Паштан Брду, Шекуларско-трепачки батаљон заробио је „вод непријатељских војника, 40 са два подофицира.“[33] Око подне тог дана батаљон је ушао у село Дринско, а аустроугарске снаге су, према „Дневнику“ капетана Мила Кењића око 14 часова порушиле мост код Вишеграда.

Острошка бригада, наступајући преко Бијелог Брда, 11. децембра заузела је Добрун, а Дољовасојевићка бригада Суху Гору.[34] „Дољовасојевићка бригада је у селу Репушевићима заплијенила приличну количину провијант. материјала, брашна, пољских кухиња, пионирског алата и др.“[35]

25 Исто, стр.154.
26 ОЦВ, стр.222.
27 Јачина Лимског одреда, који је наступао десно од Лимске дивизије била је: 4802 војника, 644 коња, два брдска топа, два Крупова топа и два митраљеза; (према ВРС, књ.7, стр.368).
28 ВА П16 к. 44. ф.2 д.10/7. - *Дневник*, стр.211.
29 После недељу дана Рудо је поново ослобођено.
30 ОЦВ, стр.222.
31 ВРС, књ7, стр. 216.
32 Исто, стр.216.
33 ВА П16 к. 44. ф.2 д.10/8. - *Дневник*, стр.212.
34 ОЦВ, стр.223.
35 ВА П16 к. 44. ф.2 д.10/8. - *Дневник,* стр.213.

Пошто је 10. децембра увече, према извјештају команданта Ужичке војске (О Бр.1965), завршено протјеривање непријатеља преко Дрине, код Бајине Баште и Рогачице, олакшано је и наступање Лимске дивизије према Вишеграду. Команда Ужичке војске је 11. децембра упутила један батаљон ка Мокрој Гори „да се овај правац очисти и олакша дејство трупа од Прибоја.“[36] Према извјештајима извиђачких патрола, до краја тога дана, на правцу Мокра Гора – Вардиште, нису примјећени аустроугарски војници.

Коњичка патрола Лимске дивизије 12. децембра у 3 часа ујутро ушла је у Вишеград. Непријатељ се пребацио на лијеву обалу Дрине, а мост на Дрини и два магацина су запаљени. Око 7 часова у Вишеград је ушла Острошка бригада.[37] Приликом наступања ова бригада заробила је једног официра и 50 војника, а Дечанска бригада двије чете војника.

„Овог дана (12. децембра) Лимска дивизија је на цијелом фронту одбацила аустроугарске трупе на лијеву обалу Дрине и посјела одсјек од с. Стари Брод до ушћа Лима, гдје се задржала.“[38]

Ова вијест нашла се на првој страни „Ратног дневника“ од 14. децембра под насловом Извјештаји Врховне команде, гдје се између осталог каже: „У току 29. новембра[39] наше су трупе на правцу Мокра Гора избиле до Вишеграда и очистиле на овој страни десну обалу Дрине од непријатеља. Наше и црногорске трупе заузеле су Вишеград“.[40]

Српско – црногорске снаге по избијања на Дрину код Вишеграда распоређене су: Дечанска бригада држала је одсјек од ушћа Лима до ушћа Крушевице у Дрину; Доњовасојевићка бригада од ушћа Крушевице до Боровца, а Острошка бригада је била распоређена до потока Бање; Лимски одред, је запосјео линију десно од Острошке бригаде до Старог Брода. У самом Вишеграду као посадна остављена је једна чета Дечанске бригаде.

Истовремено аустроугарске трупе предузеле су утврђивање линија дуж лијеве обале Дрине.

36 ВРС, књ.7, стр. 230.

37 Исто, стр.328.

38 ОЦВ, стр. 223.

39 Оба датума 1. децембар и 29. новембар су по јул. календару.

40 *Ратни дневник* (званични извјештаји ратног прес бироа), број 136, Крагујевац 1914, стр.1.

* * *

Несумњива је заслуга црногорске Лимске дивизије, односно цјелокупне Санџачке војске, што је у току аустроугарске офанзиве према Србији у садејству са Лимским одредом српске војске задржала знатне аустроугарске снаге, које су тежиле да брзим продором ка Прибоју, Новој Вароши и Сјеници обухвате српске снаге у повлачењу и задају им одлучујући ударац.

Упорном одбраном, а потом и наступањем Лимске дивизије, њени храбри ратници, дали су несумњив допринос величанственој побједи српске војске у Колубарској бици.

Вијест о ослобођењу Београда дочекана је и на Цетињу, у Црној Гори и на свим линијама фронта црногорске војске са одушевљењем.

„Јутрос (15. децембра) наше храбре трупе побједоносно су ушле у Београд. Непријатељ потпуно растројен и до ногу потучен. Заробљеника и плијена доста. На нашој територији нема више непријатеља“,[41] била је порука коју је српска Врховна команда упутила генералу Јанковићу на Цетиње.

Као дио јединствених снага побједника Колубарске битке, била је и Санџачка војска, чија је Лимска дивизија дала несумњив допринос борећи се на крајњем лијевом крилу побједничке колоне.

* * *

Послије одласка Дринског одреда, а по успостављању нових одбрамбених линија на Дрини од ушћа Лима до Шћепан поља код Фоче остављена су „заштитничка одјелења“ и потребна резерва. Заштитничка одјељења била су под командом бригадира Машана Божовића, са штабом у Чајничу. Распоред ових снага био је следећи:

- Од ушћа ријеке Лима до ушћа ријеке Јањине била је Бјелопољска бригада, три чете регрутског батаљона и брдски Крупов небрзометни вод;

- Од ушћа ријеке Јањине до села Влаховићи било је Извиђачко одјелење, митраљеско одјелење и брдски Крупов брзометни вод;

41 ВРС, књ.7, стр.387.

- Од села Влаховићи до ушћа Оглечевског потока била је Пљеваљска бригада, двије чете Љешкопољског и чета Чевско-бјеличког батаљона, два вода Колашинске бригаде, митраљеско одјелење, пољска Дебанжова батерија, пољски Крупов брзометни и брдски Дебанжов вод;

- Од Оглечевског до Јошаничког потока били су Колашински и Дољоморачки батаљон, два митраљеска одјељења и брдски Дебанжов вод;

Од Јошаничког потока до Шћепан поља били су Планинско-пивски, Жупско-пивски и Команско-загарачки батаљон, 1. регрутска чета, митраљеско одјелење и Шкодина батерија;

Резерву ових снага су чинили:

У Међурјечју, Васојевићка бригада (Краљски и Андријевачки батаљон и митраљеско одјелење);

У Горњем Поблаћу, Ловћенска бригада (Чевско-бјелички, Љешански и Пештерско-бистрички батаљон, митраљеско одјелење и муницијска колона;

На Козари, Летећа бригада (Пјешивачки и Ускочки батаљон), митраљеско одјелење, брдски Крупов брзометни вод и брдски небрзометни вод;

На путу Ковач пл. – Ифсар, Колашинска бригада (Ровачки, Морачки, Липовски и Пољски батаљон), извиђачка чета, митраљеско одјлење и брдски Дебанжов вод;

На Готовуши су били брзометни и пољски хаубички вод;

У Чајничу је био пољски хаубички вод;

У Рудинама регрутска чета;

Штаб Санџачке војске био је у селу Бољанићима, на путу између Чајнича и Пљеваља.[42]

Лимска дивизија, чији је командант био дивизијар Мило Матановић, је од 19. децембра стављена под команду генерала Вукомана Арачића, команданта Ужичке војске. У саставу ове дивизије биле су Дечанска, Дољовасојевићка и Острошка бригада.

Већ 23. децембра Шекуларско-трепачки батаљон Дечанске бригаде премјештен је у Стрмицу, према ушћу Лима, гдје је провео „цијелу зиму све до 22. марта 1915. године осигуравајући дио положаја (код) Међеђе на утоку Лима у Дрину.“[43]

Десно од овог батаљона до села Дринско била су два кадровска батаљона ове бригаде. Од села Дринско (недалеко од Вишеграда) до потока Бање била је смјештена Дољовасојевићка бригада. Два батаљона Острошке бригаде: Жупски и Луковски, били су у резерви у селу Репушевићи. Снабдјевање храном Лимске дивизије било је у селу Дринско, а муницијско у Рудом.

Десно од Лимске дивизије распоређене су јединице Лимског одреда.

Наспрам снага Лимског одреда, Лимске дивизије и Санџачке војске, распоређених, углавном десном обалом Дрине од Старог Брода до Шћепан поља, а према подацима о саставу Балканске војске од 15. јануара 1915. биле су распоређене мобилне заштитне трупе у Босни и Херцеговини, под командом генерала Луке Шњарића:

На одсјеку Вишеград – Горажде 17. брдска бригада са четири батаљона и 2. артиљеријске батерије и 18. брдска бригада са четири и по батаљона и двије и по батерије артиљерије. На одсјеку Фоча била су три и по батаљона, четвртина ескадрона коњице и једна и по батерија артиљерије. Према овим подацима, аустроугарске снаге на Горњој Дрини имале су 12 батаљона и шест батерија артиљерије, што је бројчано одговарало српско- црногорским снагама, али је премоћ у артиљерији и техничким средствима била далеко на страни Шњарићевих трупа.[44]

Обје војске остале су на датим позицијама током зимског периода, а према извјештајима са терена ништа битно се није дешавало, осим што је код српско-црногорских снага било проблема због епидемије тифуса, која је у фебруару узела маха. Код српско-црногорских снага било је проблема и са исхраном људства на терену.

У вези тога 17. марта 1915. године командант Ужичке војске послао је извјештај (ОБр.2715) српској Врховној команди о стању трупа Ужичке војске. „Обзиром на тешкоће око исхране трупа, изнемоглост и ослабљеност и немање фуражи за исхрану стоке, молим за хитно одобрење и даље наређење: Да се црногорска Лимска дивизија врати у састав санџачке војске, а њено мјесто да

42 ОЦВ, стр.223–224.

43 ВА П16 к. 44. ф.2 д.10/8. - *Дневник*, стр.213.

44 *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. књ. 8*, 1915. година. Први период, Војно-политичке припреме, Београд 1926, стр.38.

заузме 4. кадровски пук из Вардишта, а да одсјек Вишеград – Стари Брод посједну два батаљона 5. кадровског пука...“[45]

Српска Врховна команда је одмах реаговала и 18. марта наредила (ОБр. 11869) команданту Ужичке војске да „на фронту, који је до сада обезбјеђивала Лимска црногорска дивизија остане Дољовасојевићка бригада, са једном батеријом обезбјеђујући правац ка ушћу Лима, а остале трупе црногорске Лимске дивизије да се врате у састав Санџачке војске.“[46] Овом наредбом 5. кадровски пук је добио распоред десно од Дољовасојевићке бригаде, од Рзава према Старом Броду.

Истога дана наређење (ОБр. 11869) је прослеђено на Цетиње, генералу Божидару Јанковићу, а црногорска Врховна команда је потом извијестила команданте Лимске дивизије и Санџачке војске о наредби српске Врховне команде.

Дољовасојевићка бригада добила је 22. марта наређење да посједне положаје Дечанске бригаде, која је заједно са Острошком бригадом требало да се пребаци на Лијеву обалу Лима и врати у састав Санџачке војске. По линији командовања Дољовасојевићка бригада, до даљег је остала у саставу Ужичке војске.

Капетан Мило Кењић, командант Шекуларско-трепачког батаљона, каже да се „по извршеној смјени са Дољовасојевићком бригадом (23. марта) Дечанска бригада прикупила код Рудог и 24. марта одмаршовала преко Увца, Прибоја, Пријепоља, Јабуке и Бољанића...“[47]

О стању на линијама фронта прије одласка Дечанске бригаде на нове положаје он је забиљежио: „У току овог времена (до 22. марта) на овом фронту није било ништа нарочито осим предстражних препуцавања и с обје стране отварања артиљеријске ватре.“[48]

Дољовасојевићка бригада остала на Дрини, да би штитила правац према Рудом, гдје је била смјештена њена команда, резерва, опскрбне службе и прихватна болница.

Прољеће 1915. у том крају, било је вријеме смрти. Мноштво цивила, па и припадника ове бригаде једноставно је „покосио“ тифус пјегавац. Споменици на гробљима у општини Рудо нијеми су свједоци ове велике трагедије, која је уз ратне жртве и страховита разарања током 1914. обиљежила прву половину 1915. године. [49]Приближан број умрлих током епидемији тешко је одредити и он се оквирно може процјенити на више стотина цивила и војника присутних на том терену.

Као и у Србији, „било је немогуће утврдити колико је људи оболело, али се претпоставља да је од око 400.000 оболелих умрло преко 100.000 грађана, 35.000 војника и око 30.000 ратних заробљеника. Од тифуса је страдала половина српских лекара и медицинског особља.“[50]

Спомен обиљежје на православном гробљу у Рудом, капетану Стевану Марнићу и страдалим припадницима Санџачке војске

Предраг Остојић

45 ВРС књ.8, стр.78.

46 Исто, стр.78.

47 ВА П16 к. 44. ф.2 д.10/9. - *Дневник*, стр.215.

48 Исто, стр. 214.

49 У православном гробљу у Рудом фебруара и марта 1915. сахрањени су, између осталих племенски капетан Стеван Марнић, командант мјеста и пјешадијски капетан Новак Боричић, оба из састава Дољовасојевићке бригаде.

50 Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914-1918*, Београд 2014, стр.162.

БРИТАНСКА ШТАМПА О ПРОГОНСТВУ КРАЉИЦЕ НАТАЛИЈЕ ИЗ СРБИЈЕ 1891. ГОДИНЕ

Нарушени супружнички односи између краља Милана и краљице Наталије временом су довели до развода брака, али и захлађења у односима са наследником краљем Александром. Кулминацију неспоразума између саме краљице-мајке Наталије и краља Александра представљало је прогонство владарке из њене земље до кога је дошло 1891. године. Потпуно јаван и веома непријатан след догађаја, укључујући и чин прогонства краљице-мајке, изазвао је политичку кризу у Србији и веома узнемирио домаћу и европску јавност. Бројни британски дневни листови и магазини детаљно су извештавали о немилим догађајима који су се одигравали у Београду што је додатно нарушило међународни углед Краљевине Србије.

Непријатан и по српску јавност и политичку стабилност нежељен развод брака краља Милана и краљице Наталије, до кога је дошло 1888. године, представљао је кључни корак ка кулминацији дугогодишњих лоших односа у владарској породици.

Вишеструка криза коју је развод владарског брака изазвао у самој краљевини нашла је своје одјеке у високим политичким круговима и штампи водећих европских држава. Као својеврстан наставак те кризе и нарушених породичних односа унутар династије Обреновић три године касније дошло је и до прогонства краљице-мајке Наталије из Србије.

По свом току буран и посве јаван, а по својој специфичности веома интригантан, тај догађај узбуркао је европску јавност. Чињеница да су се краљ Александар, Министарски савет и Народна скупштина определили да донесу акт којим је одлучено да владарка буде прогнана из њене домовине представљао је редак преседан и као такав изазвао је узнемирење и незадовољство српске, али и европске јавности.

О догађајима из 1888. и 1891. године, као и о одјецима развода брака владара и прогонству краљице-мајке Наталије драгоцена сведочанства представљају извештаји српског краљевског дипломатског представника у Лондону.

Сама одлука краљице Наталије да јавно изрази своје незадовољство нежељеним исходом брака са краљем Миланом привукла је знатно интересовање британске јавности која је са пажњом, посредством опширних текстова у водећим дневним листовима и магазинима, пратила непријатна дешавања на српском двору.

О великој нелагодности коју је изазвао развод владарског брака, као и услед чињенице да се читав тај процес одвијао пред очима јавности, сведочи и извештај српског дипломатског представника у Лондону Александра Јовичића који је у депеши министру иностраних дела од 27. јуна/9. јула 1888. године известио „да је Њено Величанство Краљица послала *Пал-Мал Газети* све телеграме односно развода брака. Плакарди[1] вечерас свуда о томе. Ближе поштом. Молим за обавештење - част ми је послати у прилогу једну страну *Пал Мал Газете*, на којој су отштампани десет телеграма између Њеног Величанства, Господина Председника Министарства и Господина Митрополита, уз један примерак плакарда, који су вечерас на све стране по Лондону изложени, и који ми је доста тешко било набавити. О овој painful[2] афери новине су почеле из нова да пишу од прошлог петка. Част ми је приложити овде и један исек неких новина, који ми је пре 5-6 дана један познаник послао, као и једну крајње импертиментну нотицу коју

1 Плакати.

2 Painful (енг.) – болно, непријатно.

сам извадио из *Пал Мал Газета* од 6 Јула п. р.[3] *Тајмс* и *Стандард* донели су опширне телеграме од својих бечких, односно берлинских коресподената о овој ствари, но почем знам да оба ова листа примате, сматрао сам за излишно да вам их пошљем. Не знам како ћу код Лорда Мера[4] на ручак у среду, који је приређен у прославу 50-то годишњице крунисања Краљице Викторије, ако недобијем од вас никаква упуства.“[5]

Но, след непријатних догађаја унутар српске владарске породице није био окончан самим бурним разводом брака краља Милана и краљице Наталије.

Брижна у односу на своје једино дете и владара Србије, намерна да му активно помогне у вођењу државне политике, краљица Наталија убрзо се нашла у ситуацији знатно поремећених односа и са краљем Александром. Несагласје младог краља и краљице-мајке суштински је нарушило и однос детета и родитеља. Енергична, упорна и неретко непопустљива у својим ставовима и принципима, краљица-мајка Наталија временом је младом краљу и делу политичке елите постала оптерећење које је требало елиминисати.

Процес, који се показао незаустављивим, кулминирао је током марта 1891. године када је донета одлука да се краљица Наталија прогна из Србије. Владарка је тој одлуци пружала активан отпор који је наишао на подршку дела српске и европске јавности која није могла да разуме и прихвати чињеницу да син протерује сопствену мајку.

Иако је почетком те године долазило до назнака да се непомирљивост краља Александра и краљице Наталије могла ублажити, а коначни исход (прогонство) као једино решење отклонити, однос мајке и сина бивао је све сложенији и оптерећенији обостраним неразумевањем. У српској и европској јавности и политичким круговима спекулисало се чак и о наводној спремности власти у Београду да примене силу у случају да краљица-мајка Наталија одбије да мирним путем напусти своју земљу.

Тако је Александар Јовичић 24. априла/6. маја исте године известио министра иностраних дела о томе како „данашњи *Times* јавља, да ће српска влада кроз недељу дана употребити силу, против Њ. В. Краљице матере, ако се успротиви резолуцији скупштинској, да остави Србију. Почем су њени служитељи наоружани за отпор, то кућу чува једно одељење пешадије од среде. Спомињу се пасажи из прокламације, коју ће Краљица изговорити на случај прогонства.“[6]

Ипак, о надама да је макар могуће избећи насиље током спровођења одлуке о прогонству краљице, од чега су многи стрепели, сведочила је и Јовичићева депеша упућена 25. априла/7. маја 1891. године из Лондона министру иностраних дела. „Данашњи *Тајмс* саопштава, по своме бечком дописнику *да су сви изгледи да ће се Краљичино питање мирним путем решити, јер је здравље Њ. В., у последње време, доста попустило, и да су јој лекари саветовали да што пре промени климу. Врло је вероватно, с тога, да ће Њ. В. кроз који дан отпутовати, но с тим, да се може, у свако време, опет вратити у Србију*.“[7]

Тако интониран осврт у штампи није, међутим, био утемељен у чињеницама. „Београдски кабинет“, писало је већ у наредном „Тајмсовом“ извештају из српске престонице, „решио је одлучно да изврши пошто по-то резолуцију скупштине односно Краљице Наталије. Ако се Њено Величанство не предомисли у последњем часу, она ће се на силу прогнати кроз недељу дана. Кућу, у којој станује Екс-Краљица у Београду, чува од прошле среде једно одељење пешадије, под командом једног вишег официра, коме ће се евентуално наредити да уапси Краљицу и њену свиту, и да спроведе целу партију до границе. Ову је меру изазвао факт, што су се Краљичини служитељи наоружали и изјавили намеру да ће да се одупру сваком покушају да се њихова Госпођа уапси. Једне пештанске новине публиковале су извод прокламације коју Краљица Наталија намерава да изда српском народу, на случај њеног примљеног одласка из Београда. У истој је Краљица ставила себи у задатак да покаже, да је њено прогонство један незакон акт,

3 п. р. (по Римском) – по Грегоријанском календару.
4 Лорд Мер = Lord Mayor of London (енг.) – градоначелник Лондона.
5 АС, МИД, ПО, 1888, Ф II, И/4, дос. III.
6 АС, МИД, ПО, 1891, Ф III, К/3, дос. V.
7 АС, МИД, ПО, 1891, Ф II, И/5, дос. V.

и да пружа довољно основа за оптужење владе. Да овај последњи навод представи што веровatнијим Њено Величанство доказује, да је резолуција скупштине само један прост израз жеље, а никако обвезе за владу, која је једина одговорна за повреду устава. На завршетку Краљица помиње услуге које је учинила земљи, и факт да је жртвовала велики део свога имања у циљи ослобођења Србије од турског Господарства. Она апелује на народ да заштити Њеног сина, кога се нада опет једном загрлити кад постане пунолетан.“[8]

Краљица Наталија Обреновић

У следећем извештају министру иностраних дела који је упутио 2./14. маја 1891. године Јовичић је пренео садржај написа из лондонске штампе која је извештавала како се наводна „задовољавајућа промена у Краљичином питању објашњава, у овд. јавном мнењу, помирљивим тоном у одговору Њеног Величанства на ноту Госп. Министра Председника, којом јој је достављена резолуција Скупштине, а сада се опет доводи више у свезу с путовањем Г. др. Вујића у Петроград и изјавом руског Цара, да се Његово Величанство нада, да се српска влада неће наћи принуђена да употреби насилне мере противу Краљице Наталије.“[9]

Те и такве наде врло брзо показале су се неоснованим.

Већ 6./18. маја Јовичић је известио министра иностраних дела о актуелној реакцији краљице-мајке Наталије на одлуку Народне скупштине о њеном прогонству из Србије. „Јучерашње новине, *The Sunday Times*, које само у недељу излазе, јављају, по једном Ројтеровом телеграму *да су Господа Председник Министарства и Министар Унутрашњих Дела у петак били примљени код Њеног Величанства Краљице – матере, и провели читав један сахат у разговору, којом је приликом Њено Величанство изјавило, да јој устав ујемчава становање у Србији, и да Она неће напустити Београд од своје воље.*“[10]

Како није могло доћи до компромиса између српских власти и краљице-мајке одлучено је да се одлука о њеном прогонству, упркос свим ризицима по јавни ред и мир, али и политичку стабилност земље, спроведе.

Након што је извршена одлука о прогонству краљице–мајке Наталије из Србије, министар иностраних дела упутио је 7./19. маја 1891. године свим српским дипломатским представницима шифровану депешу следеће садржине: „После безуспешних покушаја склонити бившу Краљицу на добровољно удаљење до пунољетства Краљева, наређено је Министру унутр. дела извршење резолуције. Чиновници којима поверено извршење, због многих обзира према Краљици, дали времена да се демонстранти скупе. Краљица је то поверење злоупотребила давши преко служитеља демонстрантима нужне знаке, и кад су се кола кренула на Савску станицу, демонстранти напали на жандарме, коње испрегли и Краљицу вратили. Чим влада извештена, наређено одмах да војска измаршира и демонстранте растера. Демонстранти су се бацали каменом на војску, војници пуцали у вис, било је тројца рањених. Око 9 часова вече биле улице чисте. Цела ноћ на миру. У зору опет власт отишла у стан Краљичин. Она села у кола и у пратњи каваљерије отишла на жељезницу, прешла у Земун без икакве демонстрације. Потпун ред влада у вароши.“[11]

Та вест одјекнула је широм Европе додатно појачавајући интерес јавности да сазна све детаље тако немилог чина учињеног над једном женом и краљицом-мајком.

Колико већ 8./20. маја исте године Јовичић је детаљно известио министра иностраних дела о томе да му се „чини да, од како је чувени Кортумски херој ђенерал Гордон погинуо, нисам до да-

8 Исто.
9 Исто.
10 Исто.
11 АС, МИД, ПО, 1891, Ф III, К/3, дос. V.

нас, за време свога бављења овде, још видео веће узбуђење по лондонским улицама, него што је то било јуче и данас, кад су се на све стране могле видети изложене познате објаве овдашњих продавача новина, на којима беху исписане, огромним словима, ексцентрична надглавља о Краљици Наталији, и која би, дотични утакмичари, што их боље грло доносаше монотоно повторавали: *Прогонство Краљице Наталије! Очајна борба у Београду! Триумфални повратак! Краљица Наталија оставља Београд! итд. итд. Па онда оно журно куповање новина од стране публике, и још журније гутање сензационих и мелодраматичних вести: Као да су наше власти морале два пута да изваљују врата на Краљичином стану; да је се Краљица отимала и вриштала кад су је жандари силом донели у кола, да је млади Краљ плакао кад је чуо шта се ради с његовом матером; да је крв потекла улицама и цело једно одељење војске, заједно с официрима, било рањено; да је Краљица морала да преклиње свет да је више не бране, и да је једва имала времена да само баци један огртач насе, кад су је јуче жандари силом из њеног стана извукли!* итд. итд. Оваким описивањем сажаљевајућих сцена у Београду одликовала се нарочито нижа вечерња преса, док су остали листови с више или мање достојанства о њима писали. Мени је жао што ми је немогуће послати вам потпуне преводе оних дугачких телеграма (нарочито *Стандаровог* дописника) и уводних чланака, јер се бојим да ћу одоцнити за вечерњу пошту, а рад сам да вам овдашње вести што пре дођу до руку. Док се јуче по подне још није знало да је влади ипак испало за руком да резолуцију Скупштине у дело приведе, *St Jamess Gazette*, један од озбиљнијих вечерњих листова, донео је следећи параграф о истом предмету: *Краљица Наталија треба да је сада срећна жена. Она је била јунакиња једног драмског догађаја; београдски ђаци вукли су је у триумфу по београдским улицама, где је био и један мали émente и пало нешто крви, све за њен рачун! Не могуће је у напред рећи како ће се ма који догађај свршити који се тиче ове vivacious lady; али српска влада би сама себи спремила недаћу, кад не би извела своје намере постојано и без одлагања. Дозволити Краљици Наталији да остане у Београду после јучерашњег догађаја, била би казнима и опасна, слабомоћност. Српски Намесници и влада показали су толико обазривости колико је било са сигурношћу могуће. Све од како је Краљ Милан абдицирао, Краљица Наталија била је оштар трн у телу владином, и што је више време пролазило, њене интриге биле су све чешће, а њено денонсирање свију оних који су њој противни све горе; тако да изгледа да се не може шта друго учинити, него пребацити је преко границе.*“[12]

О тежини кризе изазване одлуком да се прогна краљица-мајка Наталија, као и о великој узнемирености српске јавности тим поводом, али и о интересовању у водећим европским престоницама говори и интервју који је један од краљевских намесника Јован Ристић тих дана дао новинару утицајног лондонског дневног листа „Тајмс“. Садржај интервјуа детаљно је у извештају министру иностраних дела од 14/26. маја 1891. године пренео српски краљевски дипломатски представник у Лондону Александар Јовичић.

„Јутрошњи *Тајмс* има велики телеграм, саопштавајући interview свога кореспондента са Господином Намесником Ристићем. Предмет, наши последњи догађаји и данашња ситуација. Тон, favorable влади. […] У самој ствари, *Тајмс* има данас два саопштења о нама, под насловом Балканске државе, и оба су датирана 25-ог Маја, само једно је представљено као да је послато из Беча, а оно друго о разговору с господином Намесником, из Београда. […] Телеграм о „interview“- у гласи у српском преводу: *Ја сам био примљен од Г. Ристића, првог Намесника Србије, с којим сам имао интересан разговор, који је трајао више од 2. сахата. Г. Ристић је изјавио своје сажалење о кобним догађајима који су се десили приликом прогонства Краљице Наталије, и казао је, да се маладроит начин, којим је прогонство извршено, има приписати несрећном оптимизму Министра Унутрашњих Дела, поред кривичне нерешимости и неувиђавности оних којима је тај посао био поверен. Прешавши на саму ствар прогонства див. Краљице, Намес-*

12 АС, МИД, ПО, 1891, Ф III, К/3, дос. V.

ник је споменуо, да је било наступило време за одлучан корак, који се није могао даље одлагати, имајући у виду резолуцију, коју је Скупштина донела Марта месеца. Немогућност преговарања с бив. Краљицом на ма каквом разумном основу, демонстрирала је већ небројено пута. Она је сваки покушај за компромис предусретала са одлучним non possumus. Г. Ристић је за тим пропратио историју краљевске размирице од почетка 1880 год. У то време он је био на влади, и успео је да удејствује споразум који је одклонио јавни скандал. Кад је се свађа понова појавила, Напредњаци су били на влади, и Краљица је пала у руке злим саветодавцима, који су јој ишли на руку за своје политичке циљи. Да је усвојила онај предлог, који јој је био учињен кад је била у Висбадну 1888, развод брака не би никада наступио, а њеном сину било би дозвољено да станује с њом за девет месеци на годину. Последица непристанка на тај предлог била је, што је син одузет од ње, и брачна парница поведена. Доцније, кад је дошла у Париз, она је изјавила жељу да прима понуђене јој услове у Висбадну, али тада је било доцкан. У Јалти је одбила споразум према коме би могла долазити у Србију два пута на годину, с Краљевским почастима, а доцније, кад је опет било доцкан, изгледала је наклоњена да прими те услове. Кад је дошла у Србију 1889, Намесници нису јој стављали никакве сметње на путу да види свога сина. Тешкоћа је, међутим, наступила усљед факта што је млади Краљ, који је предан своме оцу, показивао највећу одвратност (reluctance – répugnance) да види своју матер, и однос између Краљице и њеног сина био је ограничен на неколико усиљених састанака приликом извесних свечаности. У последње време Краљица је предузела последњи корак којим је учинила своје дуже бављење у Србији немогућим, управивши на Скупштину један меморандум, у коме напада Намесништво, владу и митрополита, тиме покушавајући да направи политички капитал за своје пријатеље напредњаке. За овим је следовала одлука Скупштине, којом се влада овлашћује да предузме мере усљед којих би Краљица напустила земљу. Влада је учинила и последњи покушај у цељи мира, напоменувши да ће дозволити да одлука остане мртво слово ако се Краљица повуче својевољно, у ком ће случају имати све Краљевске почасти кад се буде опраштала са својим сином, и имати Краљевску пратњу. То је одбијено, но влада је ипак допустила да још један месец прође, како би дала времена Краљици да се предомисли. Као и у ранијим приликама, Краљица ће сигурно жалити што није усвојила овако корисне услове који су јој нуђени. Што се тиче будућности, Г. Ристић се не боји да ће се икакви немири изродити. Сељаци, који образују огромну већину становништва, са свим су равнодушни. У земљи нису држани никакви скупови, нити су какве ременстрације упућиване на владу. Земљи се неће више досађивати простом једном дворском размирицом, коју су Краљица и њени саветодавци претворили у национално питање. Србија, казао је Г. Ристић, не постоји само за Краљевске супружнике, и несме више бити позорницом њихових заћевица. Ма какве да су погрешке Краља Милана, он је показао мудрост абдицирајући на свој престо пре 2. године, а што је сада драговољно напустио земљу, он је радио у најбољем интересу за династију Обреновића. Краљица, пак, поткопавала је престо свога сина, и њено присуство у земљи није се могло дуже трпети.“ [13]

У наставку исте опширне депеше упућене министру иностраних дела, Јовичић је пренео садржај још једног текста објављеног тога дана у „Тајмсу“. *„Краљица Наталија приспела је јуче у Јаш, а после одмора од 2. часа продужила је пут у Одесу. Г. де Гирс, руски конзул, отпратио је Њено Величанство до румунске границе.*“– Наш народ лепо каже: *свако чудо за три дана*. Вести, које су биле изазване последњим кобним трзавицама у Србији, у овд се преси све ређе и ређе помињу. Јавно мнење изгледа да је засићено и не жели више да се занима с питањем нашега дворског спора, које је, као по неком злом удесу, кулминирало употребом силе и – крвопролићем... Лондонске новине донеле су, при свем том, многе непријатне детаље у свези с тим судбоносним догађајима; није изостало ни описивање сентименталног праштања извесних београдских кругова с бившом Краљицом у Земуну; даље, да ће

13 АС, МИД, ПО, 1891, Ф II, И/5, дос. V.

Краљичин адвокат подићи кривично ислеђење противу владе за незаконо поступање према њој, као и да ће се тушта и тма интерпелација поднети о томе Скупштини; да ће Г. Г. Пашић, Вујић и Ђаја дати оставке; да су неки официри и чиновници отпуштени из службе; да је Краљ – отац интервјуиран у Паризу, и шта је он о свему казао итд. итд. – гласови, који су се могли напабирчити из домаћих и суседних листова, те с' тога нисам ни сматрао за нужно да вам на њих раније обраћам пажњу. Међутим, као што рекох, данас већ овде изгледа као да је цела ствар предата забораву, и да је у престоници нашој враћен потпун мир и поредак, са сигурношћу и поверењем."[14]

Упркос покушајима краљевског намесника Јована Ристића да прогонство краљице-мајке Наталије из Србије представи као омањи догађај без посебног значаја по унутрашњеполитичке прилике у земљи, као и по њен међународни углед чињеница је да је тај поступак унео оправдано узнемирење код становника Србије, али и изазвао неочекивано велико интересовање широм Европе. Саму суштину тог догађаја карактерисало је то што су прогонства владара у том раздобљу у Европи била изузетно ретка, али и начин на који је то спроведено под окриљем ноћи и уз ангажовање оружаних снага, а све то против једне жене.

Сличан догађај који је такође заинтригирао јавност у Европи, а који би се само донекле могао упоредити са прогонством краљице-мајке Наталије из Србије, односио се на одлуку Народне скупштине Француске Републике из 1886. године да трајно прогна претендента на француски престо грофа од Париза његовог првороћеног сина принца од Орлеана, као и принца Наполеона и његовог првороћеног сина принца Виктора.[15] Овде најпре треба имати у виду чињеницу да се радило о одлуци законодавног тела једне републике да са националне територије прогна водеће чланове бивше владарске породице, док је у српском случају дошло до тога да је сам владар, у координацији са највишим органима извршне и законодавне власти, решио да са тла монархије прогна сопствену краљицу.

Мотиви политичких првака Француске Републике недвосмислено су објашњени у извештају српског краљевског посланика у Паризу Јована Мариновића упућеног 14./26. јуна 1886. године министру иностраних дела. „Пристанком Сената на решење Камере Депутата о прогнанству Принчева, ово раздражљиво питање добило је предвиђени резултат, и Принц Наполеон са Принцом Виктором, као и Граф Париски са Херцогом Орлеанским, удалили су се из Француске. […] Прогнанством Принчева оличене су претензије Монархиста у Француској, и прелом између Консерватора и Републиканаца постао је већи него икада досад. Република је у свом аукторитету начета, и показавши се поплашена, изгледа да је слабија него досад. Она ће на стази гонења, и искључавања свега, што не иде у прилог Републици, све даље и даље ићи, и мало по мало може довести земљу у велике кризе, којих коначни излазак није лако предвидити, но које на сваки начин отварају врата врењу и борбама, које ће престиж Француске и у унутрашњости и у спољној политици све више и више ослабљавати. Пријатељи ове земље морају зацело сажаљевати правац, на који су крајње партаје Републиканске навеле Министарство г. Фресинеа. Кад је питање Принчева поново изнешено пред Камеру, тешко је било дати му другчије решење, а да се то не протумачи као успех и победа принчева; сва је дакле погрешка у том, што се је ово питање нестрпељивошћу, мржњом и завишћу Републиканаца изнело на среду, и подигло на значај једног политичког питања."[16]

Исправно тумачећи последице прогонства чланова бивше француске владарске породице из њихове домовине српски краљевски посланик Јован Мариновић, и не слутећи, дао је оцену и вредносни суд догађаја који ће се свега пет година касније одиграти и у његовој земљи, и то са бурнијим и далеко непријатнијим током и исходом.

Дејан Ристић

14 Исто.

15 АС, МИД, ПО, 1886, Ф III, П/4, дос. I.

16 Исто.

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ 1874-1914. У извештајима српског посланства у Бечу

Документи

(Део 14)

179.

4. март 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о циљевима мисије Игњатијева у Лондону; о изгледима за мир између Турске и Црне Горе; о судбини српског дипломатског заступништва у Румунији

Бр. 22, *У Бечу, 4. Марта 1877.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Пут ген[е]р[ала] Игњатијева у Лондон има опет изгледа, да се у дело приведе. Енглеска, предвиђајући да последице закључења цариградске конференције могу против њених интереса изведене бити, тргне свој на њих дати (безусловни) пристанак, и нађе у том доста одзива и код осталих сила. Кн[ез] Горчаков намераваше својим циркуларом, да изнуди од сила саизвођење на кораке, које је Русија за умесно находила, учинити на основу оних закључења, и доведе тим Енглеску у нужду, да јасно означи држање, које мисли заузети према предузећу Русије, а то би морало испасти у смислу по Русију неповољном. Зато се посла г. Игњатијев, да чистоћу намера Русије објасни и саизвођење Енглеске (и осталих сила, уколико и ово нужно буде) на њихово извршење издејствује. Но како Енглеска немогаше ово дати, без да и она има обратно од Русије прецизно формулиран акт о цељи и замашају оних намера, то се показа потреба, да се очекивани прост одговор Енглеске на циркуларну ноту канцелара замени једним протоколом о том предмету, од кога се понајпре очекује то дејство, да ће Порта, уздајући се досад млого у раздор сила и видећи сад себе и без те последње надежде, пристати на извршење закључења конференције и пре него би руска војска војну отворила. Тако би се дакле могао рат избећи, понајпре руско-турски а затим и сваки већи. И Енглеска и Русија пристале су на основне тачке тог протокола; сад се појединости углављују, и кад се и у томе успе, ген[е]р[ал] Игњатијев ће у Лондон отићи, да и формално погодбу закључи. Тако ми синоћ објасни ствар бар[он] Орциј. Како разумех, протокол ће ради већег ефекта на Порту садржавати и обвезе сила на заједничку радњу против Порте, и неке прописе о постепеном демобилизирању и Порте и Русије. Ако је истина, да је ген[е]р[ал] Игњатијев, каошто јутрошњи листови јављају, синоћ у Лондон одпутовао, онда је одржање мира више но упола засад осигурано.

О миру између Турске и Црнегоре незнадијаху ми ни бар[он] Хофман ни бар[он] Орциј више казати, но што у новинама стоји. Питах бар[она] Орција, је ли А[устро-]Угарска заиста своје вето против уступа Црнојгори пристаништа „Спица“ подизала, и он ми одговори, да у последње доба није његова влада прилике имала о томе и после датог изјашњења на конференцији цариградско, (при чему наравно једнако остаје) наново своје мишљење давати. Да ли ће се изгледи за преговоре црногорске после подписа лондонског протокола побољшати, засад се неможе предсказати; али уступу „Спице“ биће А[устро-]Угарска противна.

На питање, шта ће Србија са својом агенцијом у Букурешту радити, пошто је румунска у Србији укинута, одговорих, да незнам, но да сумњам, да ће се заступништво србско, ма ког реда оно

било, у Румунији сасвим укинути, јер Србија има у оној земљи врло много својих поданика.

Бар[он] Хофман ми саобшти, да је од стране alliance israélite питан, да ли су стипулације предложене од Порте за Јермене и Евреје ушле и у акт мира, и да је он одговорио, да нису, али да није сигуран, да ли је у протоколима преговарања нека обвеза у том обзиру Србију везујућа споменута. Он ме за ближе обавештење питаше, рекавши да је читао извештај бар[она] Херберта о том предмету, али се неопомиње појединости. Ја му немогох ништа поузданога у том обзиру казати признавши, да о закљученом миру имам само поодавна један Ваш телеграм, који укратко јавља, да су основи мира познате три тачке, но у којима се о Јерменима и Јеврејима ништа неспомиње, те зато да држим, да је ово сасвим одпало.

Барон Калич[1], пређ[ашњи] а[устро]уг[а]р[-ски] дипл[оматски] агент у Букурешту и други заступник на царигр[адским] конференцијама, и г. Швегел наименовани су јуче за секцијоне шефове у министарству спољних послова.

Част ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов № 239

180.

9. март 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о интересовању „јеврејских виших кругова" у Бечу за положај Јевреја у Србији; о изгледима мисије Игњатијева у Лондону

Бр. 23, *У Бечу 9. Марта 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
И од стране еврејских виших кругова бивао сам питан о положењу Евреја у Србији што нисам без одговора остављао; али ме то доводи на мисли, да се можебити Јевреји спремају, и даље коране од већег значења по том питању предузимати. Незнам јесам ли на правом путу, што сам тврдио, да новим погодбама с Портом положење Евреја није нимало измењено. Из акта о том предмету у аугзбуршким новинама публицираних невиди се јасно, да ли су наши пуномоћници изјавили, да ће Јевреји убудуће бити у свом правном положењу сасвим изравнати с последовачима осталих неправославних христијанских вероисповеди. Зато Вас молим за објашњење овог нејасног става.

У предпоставци, да сте ми онај демантиј чланка у Indép[endence] belge о последњој скупштини изишавшег зато телеграфирали, да се у новинама публицира, чинио сам што треба код г. Хиршфелда; али, каошто и предпостављах, ни (ја ни) г. Хиршфелд незнадијаше, шта је у том чланку било, па немогаше ни демантиј употребити, зато Вас телеграфски умолих за сходан тамо написани чланак.

Сви су изгледи, да ће ген[е]р[ал] Игњатијев данас сутра свој задатак у Лондону с добрим успехом свршити, ако се овим изразим може коректно означити дипломатично попуштање Русије, и – ако Порта пристане заиста и на овим начином редигирани протокол. Русија се задовољава сад обвезом Порте, да реформе, које је Султан октроирао, у дело приведе, и да се Европи обећа, да ће одма, чим јој преговори с Црномгором о миру то могућим учине, почети у земљи разоружавање. По испуњењу ових услова на папиру, Русија задаје реч, да ће и она одма разоружавању приступити, без да ова њена обвеза у протокол улази.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 256

181.

14. март 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о мисији Игњатијева у Лондону, њеном исходу и могућем ставу других европских сила о договору Русије и Велике Британије; о

1 Херберт Каличе.

захтевима Црне Горе према Турској за успостављање мира

Бр. 24, *У Бечу 14. Марта 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Јуче тражих ген[е]р[ала] Игњатијева, но ненађох га, данас ћу му опет ићи. Састадох се међутим јуче с Кнезом Церетељевом[2], а ономад говорих с бар[оном] Орцијем и г. Васиљчиковом о садашњем стању мисије генералове.

Споразумљење непосредно између Русије и Енглеске, и ако није коначно осујећено, јер гр[оф] Шувалов преговоре у тој цељи наставља, мора се на сваки начин сматрати, да је јако помућено. Овакав резултат мисије генералове као да је повољан и гр[офу] Андрашију и особито Кн[езу] Бисмарку, који налазе у оним посебним угодбама између Русије и Енглеске мењање фронта у руској политици на штету тројецарског савеза – а и општих интереса европских, и који нису своје назоре могли модифицирати ни после објашњења, која су генерал лично у Берлину и г. Новиков у Бечу о намерама Русије и о користи општој ове мисије давали. Утолико је теже сад положење Русије, кад је генералова мисија остала без очекиваног резултата, без успеха, јер овај у политици даје нову снагу и крепи олабављене везе пријатељства.

Споразумљење између Русије и Енглеске је до најбољег резултата већ било доведено, пошто су и све појединости његове угођене биле, кад захтевање Енглеске, да се и Русија, пошто и сама Порта на услављено споразумљење пристане, формално обвеже, дати свом задовољењу израза непосредним распуштањем војске своје, и потом непристанак Русије на такво захтевање доведоше цело споразумљење у питање. Русија држаше, да је довољно попустљивости показала својим пристанком на побољшање стања христијана портином иницијативом но под јемством целе Европе, као и да ће необвезивање њено у обзиру на војску бити једино средство од важности, да Порта озбиљно настане обећање своје у дело привести. Но Енглеска се немогаше тим задовољити из призрења на саму Порту, која доказиваше немогућност на реформама унутрашњег стања што предузимати, доклегод је под претњом инвазије руске војске на граници стојеће приморана сву своју снагу обратити на војену одбрану царства. Из овог управо циркула вицијозног мисли није се пут за излазак к споразумљењу наћи могао, што је утолико за општи мир неповољније, почем је пристанак Порте задобивен, или бар осигуран, био на велика попуштања према захтевима Црнегоре, т. ј. с изузетком пристаништа, Никшића и неког дела албанске територије на уступ свију осталих захтеваних предела. Уступу пристаништа (Спице) није толика противност долазила од Порте колико од А[устро-]Угарске и нарочито Италије. Гр[оф] Андрашиј се изразио, да за љубав општег мира, ако он сам од тога зависи, неће противан бити уступу пристаништа Црнојгори, али Италија је одсудно своје вето дала „оваквој створевини гњизда опасних за њу поморских разбојника и кријумчара". Колико се Порти доказивала корист напуштања Никшића, који је за њу у сваком рату досад био предмет забуне и извор жртава и понижења, она није могла послушати савете сила у том обзиру наводећи за узрок, да би уступом Никшића оштетила толику мухамеданску популацију, која је за њу велика снага, а учинила би Црнугору за инвазију у Херцеговину толико способнију и јачу, да оне незгоде, које јој од држања Никшића долазе, далеко заостају за извесним штетама, које јој од уступа Никшића предстоје. И питање о слободној пловидби на скадарском језеру и на реци Бојани решено је било у корист Црнегоре. – Како би се мир између Порте и Црнегоре закључио, Порта би почела распуштати сувишну војску и приступила би увођењу обећаних реформа, посто би примила од Европе уверење, да јој од Русије никаква опасност непрети. Но ово уверење неможе Европа или боље рећи Енглеска Порти дотле дати, док од Русије неприми сама формално, обвезно, обећање, да ће по испуњењу горњих услова она приступити разоружању. На томе је сад угодба запела, хоће ли се и ова – по изгледу слаба закачка (ако се с обе стране лојално мисли)

2 Алексеј Николајевич Церетељев, руски дипломата.

уклонити, још засад нико незна.

Част ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 269

182.

15. март 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговору са руским генералом Игњатијевим на тему односа Србије и Турске

Бр. 25, *У Бечу, 15. Марта 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Јуче се састадох с ген[е]р[алом] Игњатијевом, који и мене синоћ почаствова својом посетом ненашавши ме код куће. Разговор с генералом врзаше се више око Србије и њеног последњег рата но око стања енглеско-руске угодбе, која је предмет његове мисије била, и о чему сам подробније могао с г. Церетељевом говорити. Ни г. Игњатијев некаже, да су сви изгледи на одржање мира нестали, него се још нада, да ће се наћи пута за споразумљење. Овакав говор може имати значења и само празних фраза, али ме је управо зачудило спокојство, с којим се оцењује поступак енглеског министра и овај скоро извињава тегобама, које би они нашли у парламенту, кад би олако и безусловно на какву угодбу с Русијом пристали. Нада се полаже у изнађање једног средњег пута, на који би обе стране могле пристати, па шта више чак се неискључава ни могућност, да ће пре Русија још даљим попуштањем изаћи при томе Енглеској насусрет но обратно. Истина ово последње недржи за могуће г. Игњатијев, али тако се мисли у вишим руским круговима, у којима се генерал ових дана окретао. Насупрот томе млоги и озбиљни дипломати средњег реда признају вероватност тврђења турских и одчасти новинарских, да су сва преговарања руска и показивана у тима попустљивост само средство, да се Русија за одсудни пораз Турске боље спреми и створи у отоманском царству стање, које Русији годи, пре него би се Европа разабрати и решити могла, шта јој ваља чинити, да томе на пут стане. Нема се начина, у овом обзиру праву истину дознати.

У разговору о рату г. Игњатијев кривио је српску владу, што је у рат улетила противно толиким саветима Русије, и што бар није по саветима, које је он преко г. Магазиновића давао, с одпочињањем рата чекала на даљи развитак кризе распада, у којој се Турска находила, него је напротив огласивши рат опоменула Турке, да се освесте и приберу, те да се од – сигурне опасности пропада спасу. Ово последње мени је непознато досад било, уколико се то тиче само одлагања рата и мотива тог одлагања. О ген[е]р[алу] Чернајеву изрази се г. Игњатијев, да је неспособан за организатора и за главног команданта, почем је главе збуњене и нарави хитре; да је он напротив (и као слабог знања војник) добар по туђим заповестима извршити поједине војене покрете, јер небежи ни од највеће опасности; да га је он као такова и пок. Књазу Михајилу представио и тим предупредио, да још тада у српску службу примљен буде, и да му се ген[е]р[ал] Чернајев жалио, како је управо том обманом наведен команде се примити, што су му регуларни војници само показани с уверавањем, да је таква и цела остала наша војска, милиција. Ово последње исправих га, да о обмани овде неможе говора бити; и ако су му заиста неки официри на питање, каква је остала војска, одговорили лакомисленим фразама, да је сва тако исто добра – и још боља, кривица је до њега, што се није сам уверио, кад је на свима позицијама, које је он обилазио стајала већином народна војска. Него напротив, рекох, могуће је, да г. Чернајев није познавао војску, с којом је мислио рат водити, што је, каошто се сам изразио по повратку с прегледања наших утврђења, пренебрегао саму војску посматрати, нашавши утврђења као добра а неумевши о самој војсци на постављено му питање о њеном стању ништа одговорити. – Г. Игњатијев пређе на радњу царигр[адску] конференције и на заузимање Русије (управо његово), да се за Србију примирије

и повољни услови мира од Порте изнуде, што се има управо, рече, захвалити постављењу оних 120.000 војника (у прво време) на бесарабској граници.

Ген[е]р[ал] Игњатијев полази вечерас за Берлин, где ће сутра после 1 сата по подне приспети, па исти дан у вече наставља свој пут за Петроград.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 272

183.

16. март 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о одласку Игњатијева из Беча и утисцима о његовој мисији

Бр. 26, *У Бечу 16. Марта 1877.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Ген[е]р[ал] Игњатијев оде синоћ у Берлин; и ја се нађох међу онима, који га до жељезничке станице испратише. Вођени ту разговори били су кратки и, мислим, са свима као и са мном без важности. Генерал се показивао према свима врло добро расположен, но из тога се несме изводити утолико мање закључење, да је он заиста исходом своје мисије овде задовољен, што се зна с друге стране, да он није А[устро-]Угарску из заузетог држања у спорном питању нимало покренути могао. Учтивости и предусретљивости друштвеног реда, које су генералу овде указиваше, схватају и представљају неки као доказе за његове дипломатичне успехе, у ком погрешном суђењу поједини тим дуже остају, што је то и генералу по вољи, али истинито стање ствари далеко је од тога, и утолико је неповољније, што а[устро]угарска политика на том путу нестоји усамљена. Већ и ширим политичним круговима пала је у очи хладност у саобраћају ген[е]р[ал] Игњатијева и грофа Столберга, који су сад изменили само посете de rigueur[3], а тако и кратко на неколико сати само измерено бављење г. Игњатијева данас у Берлину, које се тумачи као просто испуњење задате пре неколико недеља речи, да ће се он преко Берлина у Петроград вратити. Задајући такву реч г. амбасадор био је сигурно пун наде, да ће се с другим резултатима своје мисије из Енглеске и других обиђених земаља у своју отаџбину вратити, и даће у Берлину затећи расположење политично увелико међутим измењено. Но ако је држање Немачке између прве и ове посете генералове подлегло некој промени, оно сигурно није испало у корист руских намера; неверујем, да се генерал млого узда у своју вештину, да ће то расположење набоље покренути.

У објашњење онога што у последњем писму рекох, да руска дипломација неочекивано благо оцењује (бар јавно) поступак енглеске владе у спорном питању, морам додати, да јој је управо и немогуће одпору енглеских државника друкчије оцене давати, пошто ови тај мотивирају једним прецеденсом[4], који чини нужном највећу обазривост Енглеске при примању руских обећања. Краљичини министри се извињавају, да после случаја с Кивом, где је Русија при свому обећању, да ће по извршеној казни над Каном независност овога неповређену оставити, целу земљу анектирала, не смеду они, министри, пристати и сад на предлоге Русије без њених позитивних и формалних обвеза, да она преко тих предлога ненамерава и даље ићи. Они тврде, да би олак пријем предлога изазвао против њих општи одпор и од стране опозиције и од стране њихових политичних пријатеља у парламенту, па и осуду од стране целокупног обштег мишљења.

Читаћете по новинама, да се ген[е]р[ал] Робиљан од свог колеге овде није скоро одвајао, из чега се изводила и политична сагласност између Русије и Италије у некој особитој мери. Ово последње је погрешно. Везе између оба амбасадора имају извора у сродству њихових супруга, које су по материној страни кузине.

Изволите, Господине Министре, и овом при-

3 (Фр.) обавезан, неопходан.
4 (Фр.) précédent, претходни случај, пример.

ликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 275

184.

17. март 1877.

Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу о статусу Јевреја у Србији у контексту споразума о миру са Турском

През. Но 7
17 Марта 1877 у Београду

Господину Кости Цукићу,
Заступнику Србије у Бечу

Господине Заступниче,

Из вашег писма од 9 ов. мес. Но 23 видео сам, како вам се чини да се из акта нашег мира с Турском, која су публикована у Аугсбуршким општим новинама, не види јасно, да ли су наши пуномоћници у Цариграду изјавили, да ће Јевреји у будуће бити у свом правном положењу сасвим изравнати са последовачима осталих неправославних хришћанских вероисповеди.

Као што Вам је познато, из мог писма од 3 пр. мес. Но 5, ми смо желели да тачку односну на Јевреје и Јермене сасвим уклонимо из претресења, пошто је нашим уставом подјемчена верозакона слобода свију признатих вера и пошто су ово питања, која спадају у унутрашњу администрацију српску. У том смислу гласило је и упутство, које су наши пуномоћници собом понели.

Радећи у духу својих упутстава, наши пуномоћници, доиста су и успели, да ово питање савршено уклоне из протокола мира, давши само у експликативној ноти о томе објашњење, којим, као што и ви умесно примећујете, положај Јевреја ни у колико није код нас измењен.

Као што су наши пуномоћници у овом објашњењу изјавили, наше унутрашње законодавство не познаје никакав изузетак, који би се оснивао на вероисповеди и Јевреји наши поданици, уживају код нас сва права и привилегије, као и остали грађани српски, са изузетком њиховог настањења по унутрашњости.

Овај положај Јевреја није ни у колико измењен нашим закључењем мира с Портом, које се оснива на Status quo ante, pur et simple, и Јевреји ће унапредак уживати она иста права и привилегије, које су и досада уживали.

Према томе, Господине Заступниче, питање ово је сасвим чисто и јасно. Само оно што је у протоколу мира речено за нас је обавезно; а оно што је у експликативној ноти споменутоили се разуме само по себи између држава, које се у миру налазе, или се враћа са повратком Status quo ante.

Примите, Господине Заступниче, уверење мога одличног поштовања.

Јов[ан] Ристић

/Оригинал/ АС, МИД, Пс Б, Пов. Ф1, р 1/877.

185.

17. март 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о тешком положају православаца у Босни и намери устаника да наставе борбу; о приспећу оружја из Русије у Црну Гору

Бр. 27, *У Бечу 17. Марта 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Из мог јучерашњег телеграма изволисте видити предмет жалбе и молбе, којих је Скобла доносач био. Још ми данас није дошао, да му Ваш одговор саобштим, на који је већ по мојим речима спремљен, но који сам из нарочитих побуда за нужно налазио опет потражити.

На подобну жалбу усташа Књаз Никола је заповедио Пламенцу да Скобли изда 500 форината, но овај, каже, нехтеде то примити, да се неби „нама" замерио, поменувши му да његов господар има друго обећање да испуни (из мог зимушњег писма једног, ако не и иначе, познато Вам).[5]

По свима вестима босански усташи немисле се предавати или покрет напустити, ма како

5 У алинеји шифровано: „усташа...Скобли", „500 форината".

Србија о томе мислила. Они се уздају у продужење рата од стране Црнегоре и поглавито се у тим намерама утврђују надама, да ће Русија скоро рат одпочети, па да ће отуд и стање произићи, које на сваки начин неће бити горе од досадашњега. Нисам се уверио, да је Црнагора у том смислу им давала савете одсудне, али на питање одговарала им је начином куражећим али нејасним. Разуме се по себи, да од стране руске владе није ни толико им одобравања давано. Међутим кињења, пљачке, глобе, убиства и друга свирепства над христијанима и бегања ових из земље продужавају се непрестано тако, да, каошто ми један зналац стања рече, ако се ово стање још за годину дана продужи, неће више у Босни (бар по селима) православне раје остати, но што је сад остало још у Херцеговини, у којој овог часа нема више од пет хиљада живих православних душа.

Од поклоњене од Русије муниције и нешто пушака све је приспело у Црну Гору. Ових се дана укрцавао последњи брод; за који је турски консул у Трсту дознао и протест подигао, но услед неких вештих обмана невешто и безуспешно. Сад се товаре топови с топовним прибором, и до који дан биће и то на месту где треба.[6]

Извештен сам из поузданог, беспристрасног, извора, да су гласови о ванредном појачању а[устро]угарске војене снаге према Босни посве неосновани.

Г. Бекеру говорих о Јовиној ствари, да Вам је усмено живље представи. Он ће сутра већ у Београд приспети.

У логору Деспотовића[7] обладала је велика узрујаност услед гласа, да ће „влада српска“ да пошље архим[андрита] Дучића,[8] да замени Деспотовића у врховном заповедништву, и прети се Дучићу убиством, ако би он тамо дошао. Мисли се и то, да је ово измишљено. Узелац, који с Деспотовићем у омрази живи, и који се хвали, да је у кредиту код наше владе. За ово последње неумећах дати одговора на питање.

Молим, да и овом приликом примите, Господине Министре, уверење мог особитог поштовања.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II Пов№ 283

186.

22. март 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о ситуацији после потписивања Лондонског протокола, извесном смиривању односа Русије и Турске, о миру између Турске и Црне Горе и улози Русије

Бр. 28, *У Бечу 22. Марта 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

С подписом лондонског протокола постављени су нови поуздани базиси за даља угађања око одржања мира, ма да није овај заиста још осигуран. Изван сваке је сумње, да Русија чини све могуће, само да рат избегне. За миром искрено и из све снаге теже несамо цар и Кн[ез] Горчаков него и велики и већи део руских виших, решавајућих, кругова, и те тежње налазе одзива код већине народа руског свију редова. На Порти је такође ново-отомански шовинизам увелико на страну потиснут, и разборитије посматрање стања заузима превагу. По свему дакле требало би се надати, да ће се непосредним између Русије и Турске преговорима постићи оно споразумљење о обостраном разоружавању, коме се силе подписујући лондонски протокол надаху. – При свему том ни оптимисте немају вере у сигурност, да ће се мир утврдо одржати. Услови, који треба да разоружању предходе, и којиуобште као базис миру служе, нису још испуњени и таквог су рода, да нележи у људској снаги унапред их фиксирати, те да се на њима што стално зидати може. Мир између Црнегоре и Турске, као један од тих услова, још није закључен, и под „предпоставком“, да ће Кн[ез] Никола на пресију од стране саме Русије толико од својих захтева напустити, те да ће

6 Исто, „муниције...пушака“, „у Црну Гору...укрцавао“, „Сад...топовним“.

7 М. Деспотовић, пуковник, командант усташког логора у западној Босни. (АС, МИД Пс Б, Ф 1 р 134/876)

8 Нићифор Дучић (1832–1900), у српско-црногорском рату против Турске 1876. био командант добровољачког кора Ибарске војске, у рату 1877–1878. командант је усташких чета Јаворског кора.

Порта остатак тих захтева моћи примити, и под даљом „предпоставком“ да ће и отомански парламент толико дисциплиниран бити, да по вишој команди и оне минималне концесије, које би Порта Црнојгори учинити имала, ратифицира, остаје опасност за одржање мира у самом растезању ових погодаба. Ова опасност расте, уколико се буде Црнагора мање попустљива показала, или уколико мухамедански фанатизам и грчки – и уобште „отомански“ шовинизам покажу више одпора према својој влади. А све је могуће!

Русија поставља за услов миру неодложно увођење сваковрсних обећаних реформа и нарочито коначни престанак сваког угњетавања христијана, утолико више наравно уобичајених у Турској свирепства. И ма да се зна, да је у том обзиру Порта велемоћна и моћнија но што се радо и сама свету представља, опет се зна да није свемоћна, па ако сама и ненареди кињење христијана, каошто је онај покољ у Бугарској пролетос наредила била, да опет код садашње разузданости мухамеданске популације неможе предупредити, да и неки незнатни сукоб неда повода новом покољу христијана и тим Русији правни основ за отворено непријатељство.

Овако посматра дипломација садашње политично стање, верујући у лојалност и добру вољу обе стране за миром. Далеко су мањи изгледи за мир наравно код оних, који ни Порту а још мање Русију држе, да су у свом понашању искрене. – Овај резултат дугог дипломатичног напрезања, потврђен на В[елику] Суботу по нов[ом] у лондонском протоколу, ако и није за болујућу Европу баш средство спасавајуће, он опет задовољава лечење је дипломате што им времена даје, да се о даљој помоћи саветују, и обнадеждава их, да ће се она и мимо њих, па тако можебити још и понајпре, спасти моћи. У овим надеждама обдржавају их највише успеси њиховог рада последњег доба.

Читали сте сигурно у јутрошњим овд[ашњим] листовима, да је ген[е]р[ал] Игњатијев Кнезу Богориду рекао, како и Русија увиђа неумесност захтева Црнегоре, да јој се Никшић (и његових 1500 Мухамеданаца) уступи, и како ће у том питању Порта и Русију на својој страни имати; па да је по захтевању турског амбасадора овога и овластио, да од ове изјаве код своје владе и иначе употребу учини. Ово је генерал по речима г. Богорида заиста изјавио, и овај је то и овде и у Цариград још за бављења генераловог у Бечу на знање дао. Питан о томе г. Игњатијев сад у Петрограду одриче, да је ону изјаву Алеко-паши учинио. Овај истина нестоји у великом реномеу, да су му речи свагда поуздане, али у том обзиру далеко заостаје за својим руским колегом у Цариграду; јер овај је пред свој полазак одавде, на ручку, питан нарочито од гр[офа] Андрашија о досадама новинарских репортера, којима он – генерал – мора бити изложен, изриком министра уверавао, да у Бечу није ниједног репортера хтео преда се пустити, а сутрадан изађе у овд[ашњој] „Presse“ реферат о интервјуу с генералом; о основаности извора реферата и ја сам имао прилике лично се уверити.

Ово писмо послаћу сутра по г. Наришкину.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 304

Приредили:
Јелица Рељић
др Мирослав Перишић
др Светозар Рајак

НИ КОРАКА НАЗАД

Осврт на књигу Александра Лукића и Мирославе Којић *Учешће 1300 ђака каплара у Колубарској бици. У сусрет стогодишњици (1914–2014)*, Љиг 2014, 144.

Први светски рат у колективном памћењу Срба заузима важно место. Поред тога што је запамћен као време великог страдања (пропорционално броју становника Србије је у поређењу са осталим учесницама рата претрпела највеће губитке у рату), за Србе је то и време јунаштва, славе, победа, ослобођења и уједињења. Свеукупно посматрано, за Српски народ је то једна од најважнијих колективних успомена које чине национални идентитет. У оквиру њега, постоји још низ „места сећања“ која имају изванредан значај и подсећају на јунаштво и жртве које су поднели српски војници. Два таква значајна „места сећања“, две велике теме, обједињена су у наслову књиге коју овим путем желимо представити научној и широј јавности. У оквиру тема везаних за Велики рат посебно место заузима Колубарска битка, као „највећа и најславнија битка у богатој ратној историји српске војске“, битка за коју су војни историчари и теоретичати „рекли 'да је класична како по својој идеји тако и по начину извођења' и да ради тога заслужује 'сјајно место' у стратегијским студијама европских и светских армија; да са војничке тачке гледишта представља 'алем камен у победама српске војске током првог светског рата'.“ (Саво Скоко). У овој бици која је „широм целог света разнела и прославила име српске војске и прибавила јој дивљење и поштовање и пријатеља и непријатеља“ (Живко Павловић), посебно место су имали припадници Скопског ђачког батаљона – легендарних „1300 каплара“. Ови ђаци – каплари представљају пример жртвовања тек стасалих младића за народ и државу у једном од најтежих тренутака у коме се Србија нашла током Великог рата. Улогу коју им је наменила Врховна команда – подизање морала и борбеног духа посустале српске војске током Колубарске битке – ђаци каплари су беспрекорно извршили. Заправо, у току целог рата то им је била најважнија дужност, по којој су највише и остали упамћени. Током две недеље борби, око трећине, односно преко 400 каплара је погинуло, а још 200 је било теже рањено.

На пресеку ове две теме налази се Љиг са околином, као простор где су вођене операције током Колубарске битке за време којих су јунаштво и пожртвованост показали и каплари. У књизи је посебна пажња посвећена борбама на овом терену (поред самог Љига често срећемо топониме из околине – Дићи, Славковица, Рајац, Кадина лука, Грађеник...), учешћу каплара и њиховом сећању на ове сукобе, погинулим капларима на овој територији, капларима који су ту рођени и начину на који се у Љигу и љишкој општини (кроз називе улица, школа, подигнуте споменике и спомен обележја) чува сећање на улогу и жртве коју су током Колубарске битке поднели каплари. Пресудан разлог зашто се Љиг нашао у средишту пажње јесу аутори књиге – професорка гимназије у Љигу, Мирослава Којић и историчар, докторанд на Катедри за историју Југославије Филозофског факултета у Београду, Александар Лукић, који је основну школу и гимназију завршио у овом месту.

Ако се изузму предговор и списак извора и литературе, који се налазе на почетку, односно на крају књиге, можемо рећи да се монографија састоји од три веће целине. Прву целину чине два поглавља у којима је дат приказ борби у Србији 1914. године, од прве велике аустроугарске офанзиве покренуте у августу, закључно са великом српском победом у Колубарској бици средином децембра. Ова два поглавља су неопходна како би се схватио шири контекст у коме делују каплари, како би се разумело зашто је омладина једне државе позвана под оружје, у каквом тренутку долази на фронт, какву улогу и

значај је имала током Колубарске битке. После овог увода, долази централни део студије који се односи на „1300 каплара", и у коме је обрађен период од доношења одлуке да се студенти и ђаци свих школа који су доспели за војску позову ради припреме за старешине, преко њихове обуке у Скопљу, одласка на фронт, закључно са учешћем у Колубарској бици. Последњи део књиге чини пет прилога посвећених учешћу каплара у Првом светском рату, Колубарској бици и начину на који се чувало и чува сећање на њих. Структура књиге је логично и добро одабрана. Као што је прва целина неопходна за разумевање контекста у коме каплари делују, тако друга целина употпуњује наша сазнања о ратним напорима Србије током 1914. године и Колубарској бици. Прилози којима је засвођена књига допуњују сазнања о ђацима-капларима.

У *Предговору* (стр. 5–7) аутори су се осврнули на место, улогу и значај ђака каплара у Првом светском рату, Колубарској бици и српској историји. По њиховом мишљењу, сто година касније „легенда о ђацима капларима живи, и мора бити живља него икада". Због поднете жртве и улоге коју су имали, аутори сматрају да „заслужују да буду више од епизоде у историјским читанкама – ваља да постану важан део културе сећања српског народа". Као пример мита који „надахњује Србе вековима после чувеног боја", навели су косовски завет. Треба рећи да су поступци каплара били управо на трагу суштине овог мита – избору између царства небеског и земаљског, избору између отпора и предаје, у борби за слободу и свесном страдању зарад исте. Избором отпора и жртве за опште добро, отишли су у легенду и представљају, речима аутора, „један од најлепших израза патриотизма и храбрости у Србији". Када кажемо легенду, не ради се овде о неком накнадном утемељавању мита, или некритичком величању одређених поступака. Жртве ђака каплара, од којих је само трећина дочекала крај рата – трећина је страдала у Колубарској бици, друга трећина у борбама које су предстојале, повлачењу преко Албаније и на Солунском фронту – као и начин на који су их поднели, такви су да није потребно накнадно улепшавање, преувеличавање. Потребно је само чувати сећање на њих и памтити. Да аутори нису некритички, једнострано приступили обради теме говори и то што нису изоставили да помену да је после почетног одушевљења за борбу, код дела каплара услед тешких прилика на фронту, које нису остављале равнодушним ни прекаљене ратнике, долазило до малодушности и страха, што је резултирало паничним повлачењем на појединим местима, а било је и случава предаје непријатељу. Наводећи да улога каплара у српској историографији „није непозната", аутори истичу да „недостаје монографија која би уоквирила њихову улогу током целог трајања рата". Из напомена и списка литературе наведеног на крају књиге, читалац се може информисати о литератури, мемоарским сећањима и различитим пригодним публикацијама које се односе на Скопски ђачки батаљон. Иако је јасно да не спада у историографију, овде бисмо због значаја који је у широј јавности имао у обликовању представе о капларима, поменули роман Добрице Ћосића „Време смрти" који се у четири наставка сукцесивно појављивао током 1970-их година. У *Предговору* су се аутори такође осврнули на изворе неопходне за проучавање ђака каплара који се чувају у Војном архиву и Ариву Србије у Београду, као и на структуру књиге.

Први део књиге се, као што смо већ поменули, односи на приказивање ратних напора Србије током 1914. године и састоји се од два поглавља. У првом поглављу *Српско-аустроугарске борбе до битке на Колубари* (стр. 9–33), аутори су се најпре осврнули на то како је Аустроугарска искористила атентат Гаврила Принципа као повод за објаву рата Србији и како је због сукобљених интереса великих сила и система савезништава, од аустроугарске објаве рата Србији 28. јула, до 5. августа 1914. дошло до светског сукоба два супротстављена блока – Антанте и Централних сила. Аутори констатују да за Србију сукоб „није могао доћи у незгоднијем моменту", јер је после балканских ратова била „исцрпљена у техничком и финансијском погледу", војсци је недостајала различита опрема и материјал, а посебно велики проблем је представљао

недостатак артиљеријске муниције. Врховна команда је годинама уназад, нарочито од Анексионе кризе 1908, разрађивала планове за случај рата са Аустроугарском царевином. Полазило се од претпоставке да ће главни напад доћи са севера, али је груписање основних снага било такво да су јединице „могле да буду употребљене брзо и према западу". Главнокомандујући Балканском експедицијом, генерал Оскар фон Поћорек је у намери да изврши стратегијско и тактичко изненађење главни напад на Србију покренуо преко Дрине, из североисточне Босне. Аутори су у основним цртама представили Битку на Јадру, односно Церску битку, у периоду од покретања аустроугарске офанзиве 12. августа, до протеривања непријатеља из Србије 20. августа 1914. Приказан је ток операција, заузимање Шапца, злочини над цивилним становништвом у Мачви и Поцерини, улога Друге армије на чијем челу је био Степа Степановић и последице и значај прве српске, али и прве веће победе Антанте у Првом светском рату. Ова победа је подигла веру народа у војску и унутар саме војске представу о сопственим могућностима. Поред пропагандног, аутори су истакли војнички значај битке, „у првом реду за руску војску на Карпатима" (аустроугарско ангажовање појачања намењених за Галицију на фронту према Србији, у „критичној фази велике Галицијске битке", олакшало је дејства и победу руске војске).

У наставку поглавља аутори су детаљно приказали низ војних операција од почетка септембра до средине новембра који су у домаћој историографији познати као Битка на Дрини. Као „увод и саставни делови велике битке на Дрини" обрађени су Сремска операција и офанзива војски две српске краљевине у југоисточној Босни, до којих је дошло на захтев савезника, како би се спречило слање додатних аустроугарских јединица на фронт према Русији. Поред описа тока операција, значаја и последице које су ова офанзивна дејства имала, пажњу завређују и приказ страдања Тимочке дивизије I позива код Чеврнтије и разлике у гледиштима војника и политичара на проблеме у садејству српске и црногорске војске приликом операција у Босни. Насупрот српске офанзиве на крилима, О. Поћорек је покренуо офанзиву на средишњем делу фронта. После јаке артиљеријске припреме, аустоугарске снаге су 8. септембра форсирале Дрину. Ова, друга по реду, аустроугарска офанзива је, услед опште исцрпљености обе стране, заустављена до краја септембра. Најкрвавије борбе су вођене на Мачковом камену, где је погинуло преко 2.000 војника обе стране и који је, како кажу аутори, „тих дана био 'сав црвен од крви'". Трећу аустроугарску офанзиву О. Поћорек је покренуо 6. новембра. Српске снаге су упркос јаком отпору потискиване али су, упркос свим тешкоћама, кризама и изазовима, успешно и у реду поселе колубарско-суворборску линију, сачувавши јединство војске и фронта. Уласком аустроугарских трупа у Ваљево 15. новембра завршена је Битка на Дрини и аутори су нас на тај начин хронолошки довели до главне теме књиге – Сувоборске, односно Колубарске битке, најважније српско-аустроугарске битке у Првом светском рату. Из детаљног приказа друге и треће аустроугарске офанзиве на Србију и стања, односно кризе у коме се налазила српска војска где је морал војника у одређеним формацијама био „испод сваке критике" (услед непрекидних напада непријатеља, „ћутања српске артиљерије", мањка одела и обуће, исцрпљености војника, масовног обољевања, сусрета са избеглицама, великог броја погинулих и рањених војника, великих губитака старешинског кадра) потпуно је јасно зашто се Врховна команда одлучила да средином новембра пошаље у борбу, пре завршетка обуке, „скопске ђачке чете".

У наредном поглављу *Колубарска битка – круна српских ратних напора 1914. године* (стр. 34–46) детаљно су обрађене дефанзивна и офанзивна фаза битке за коју је Живко Павловић, помоћник начелника штаба Врховне команде војводе Радомира Путника, рекао да је „наша Марна" (као што је Битка на Марни спасила Француску, тако је „Битка на Колубари (....) спасла Србију и Балкан"). Аутори су прецизно приказали ток операција, стратегијске замисли Врховне команде и команди армија о општој противофанзиви, улогу Живојина

Мишића у доношењу појединих одлука и решења да контраофанзива почне 3. децембра ујутру. Такође, дужна пажња је посвећена грешкама О. Пођорека: давање јединицама неколико дана одмора после уласка у Ваљево; давање тродневног одмора Шестој армији крајем новембра, рокирање Пете армије на београдски правац – „обраћа већу пажњу Београду него српској војсци“, што је омогућило предах преморeним

српским трупама и припрему за контраофанзиву; командовање са велике удаљености (сетимо се речи из успомена Живојина Мишића и прекора који је током Битољске битке у Првом балканском рату упутио Петру Бојовићу: „Где си ти видео да штаб армије командује трупама у напад на тако важне положаје са даљине од око 45 километара? Штаб армије треба да је на толиком и таквом удаљењу од својих трупа, одакле може, тако рећи, да осећа њихов дах.”). Од посебног значаја за тему књиге је приказ „дубоке физичке и психичке кризе“ кроз коју је пролазила српска војска, посебно Прва армија која је трпела велики притисак, била преморена и највише истрошена. Аутори наводе да је генерал Живојин Мишић који је 16. септембра постављен за команданта Прве армије морао да „издржи натчовечанску борбу не само са непријатељем, који се у међувремену опоравио, него и са сопственим јединицама“. Илустративни су примери који се у вези са овим наводе. У једном нападу 18. новембра се предало 400 војника и старешина из Моравске дивизије I позива („али су положаји ипак одржани“), поједине јединице су панично напуштале положаје, било је и случајева онога што се сматрало највећом срамотом међу артиљеријским официрима и због чега се ишло пред војни суд – остављање батерија на положају. Команданти су извештавали надређене да трупе неће да се боре, да војници отказују послушност и да су потезали оружје на ордонансе и официре који су их спречавали да напусте положаје. Укратко, речима команданта Дунавске дивизије II позива, пуковника Милоша Васића „да је зло тако велико да му се тешко може наћи лека“. „Лек“ је Врховна команда покушала да нађе, између осталог, у завођењу преких судова и стрељању војника који су дезертирали или на било који начин избегавали извршавање борбених задатака. У таквом стању општег дефетизма и деморалисаности српских трупа, дошли су каплари на фронт. Њихов долазак, присуство краља Петра у првим борбеним линијама почетком децембра, пристизање артиљеријске муниције, одмор војника уз одговарајућу исхрану, попуна јединица људством и наоружањем, скраћење фронта и прегруписање снага за противофанзиву, добро одабран тренутак за њено отпочињање, као и правац главног продора преко сувоборске греде ка Ваљеву, допринели су успешном извођењу српске противофанзиве на челу са Првом армијом, затим гоњењу и истеривању непријатеља из Србије. Аутори су поглавље закључили виђењем места и улоге каплара у Колубарској бици: „У том напору ђаци каплари су

победили у једној од најважнијих борби српске војске током 1914. године – у одсудном тренутку жртвом своје младости показали су јој да још има за кога да се бори; младалачким и, чинило се, непромишљеним презирањем смрти подигли јој клонули морал; а неустрашивом борбом на фронту од средине новембра повратили јој самопоуздање у сопствену снагу. Остало је историја свесно прекинуте младости."

Други део књиге састоји се од четири поглавља и закључка који су посвећени делатности каплара од одлуке о позивању на обуку студената и ђака у септембру, до средине децембра, тј. закључно са учешћем у Колубарској бици. У првом поглављу *Образовање Батаљона 1300 ђака каплара у њихова обука у Скопљу* (стр. 47–53) аутори на почетку наводе да је почетком септембра Врховна команда услед великих губитака старешинског кадра током Церске битке (претходно проређен у балканским ратовима!) и процене да ће рат потрајати, донела одлуку да се „студенти и ђаци свих школа у Србији који су доспели за војску, као и они који су одложили испуњење војне обавезе док не заврше школовање, позову на одслужење војног рока како би се припремили за старешине". У Скопље, које је одређено за место окупљања и спровођење обуке, поред ђака, студената, свршених студената, учитеља из Србије, пристизали су и студенти са европских универзитета из Француске, Енглеске, Русије, Белгије и Немачке. У Скопље је позван и део „ђака" који се пре тога добровољно јавио у војску и био распоређен по различитим јединицама. Најмлађа генерација која се у септембру 1914. нашла у Скопљу била је рођена 1893. године, а најмлађи међу њима био је Милорад Масаловић Сена, син пуковника Миладина Масаловића, који је одмах после положене матуре 1914. као добровољац ступио у војску, учествовао у Церској бици, прошао обуку у Скопљу и као каплар погинуо на Грађенику током Колубарске битке 27. новембра. Аутори су даље приказали атмосферу на лекарском прегледу (стрепело се да их комисија не прогласи неспособним, па су се крили недостаци, расправљало са лекарима, молило и преклињало), свечано полагање војничке заклетве („команданат 'Нове Србије'", генерал Дамјан Поповић је том приликом навео да је готово трећина ђака учествовала у балканским ратовима), обуку ђака која је спровођена под руководством потпуковника Душана Глишића – „јунака из Кумановске битке", атмосферу међу ђацима – теме за разговор, певање родољубивих песама, шале, надимци, шаљива имена шест чета које су чиниле Скопски ђачки батаљон (Племићи, Букварци, Рмпалије, Рузмарини, Ћевабџије, Калаштуре).

У наредном поглављу *Одлазак 1300 ђака каплара на фронт* (стр. 54–63) приказано је доношење одлуке о упућивању каплара на фронт и њихов пут од Скопља ка положајима. Због кризе у којој се нашла Србија у новембру 1914, о чему је већ било речи, Врховна команда је тражила да се на фронт пре краја обуке упуте ђаци. На познатој заједничкој седници политичког и војног врха државе 8. новембра у Ваљеву, када је донета одлука да се упркос свему борба настави до крајњих граница, Живојим Мишић је тражио да се све, па и ђаци, упути на фронт. После овог предлога Народна скупштина којом је председавао Андра Николић је донела одлуку да се на фронт упуте ђаци „како би у одсудним тренуцима улили снагу борцима и поправили морал". Један од ђака каплара, Тадија Пејовић, је касније записао: „То је једини пример у историји света, да једна држава – ондашња мала Србија – шаље на фронт искључиво само у борбене јединице, свој цвет, своју будућност, своју целокупну интелектуалну омладину и то као последњу наду за спас своје земље". Одлука о слању Скопског ђачког батаљона на фронт остаће упамћена и по речима председника Народне скупштине Андре Николића: „Кад наређује Србија, наредба важи за све". Да ово нису биле само празне речи говори и то што су се међу капларима налазила оба сина председника скупштине – студенти права Душан и Радивоје. Душан је погинуо на почетку Колубарске битке, а Радивоје је погинуо у октобру 1915. на Белим Водама. Да они нису били изузеци међу синовима политичара и истакнутих личности, током балканских и Првог светског рата, сведочи и то што су синове изгубили и Љуба Ковачевић,

Љуба Давидовић, Јаша Продановић, погинуо је и син Петра Бојовића, а међу погинулим капларима био је и син Бранислава Нушића. Оно што је почетком 20. века било правило, крајем века је постало изузетак. Рада Пашић који је током Великог рата био изузетак, крајем века је постао правило.

Када је потпуковник Глишић саопштио: „Јунаци! Овога сам тренутка добио наређење, од Начелника штаба Врховне команде, да вас одмах упутим на бојиште.“, према сећању Милана Јањушевића, уследило је: „Ура-а-а! Живео-о-о-о! И затутња. Загрме: 'Ој, Србијо, мила мати'. Шајкача сама крете увис. Као на молитву. Певало је шест ђачких чета.“ Дан пред полазак на фронт Врховна команда је 15. новембра свима доделила најнижи подофицирски чин каплара (поднаредника). У наставку поглавља аутори су приказали у каквом расположењу су каплари напуштали Скопље и како су испраћени, како су успут дочекивани на станицама у Нишу и Крагујевцу. Аутори су нам на живописан, пластичан начин дочарали тадашњу атмосферу опширним изводима из успомена каплара. Иако сећање може бити варљиво са протоком времена, из општег стања у коме су се налазили новопечени каплари верујемо да су се ти дани чврсто урезали у њихово памћење. Утолико пре што међу наведеним успоменама нема одступања. О стању духа младих каплара упечатљиво сведочи и факсимил писма које је један од њих, Веселин Вукићевић, из Лапова упутио свом оцу (стр. 60–61). У овом извору првог реда између осталог је наведено: „Пругом јуре бегунци, мала деца плачу на зими, и ја, пун туге, гледам како се муче и једва чекам, кад ћу стићи тамо где треба. Ми смо се сви заверили, да или победимо или да изгинемо јуначки. Шваба неће доћи тамо, да пали, пљачка и прља невину чељад. Ми то нећемо допустити.“ Писмо је завршено са: „И тако, будите мирни. Ми идемо да као наши стари, бранимо вас који сте живи, и да осветимо оне који су погинули. Будите ми здраво и добро. За мене не брините ништа. Због ом.“ На крају је уз потпис „Веса“ поносно додато „каплар“. Овако мотивисане капларе, у Горњем Милановцу је дочекао регент Александар Карађорђевић и одржао им говор о потреби одбране Србије који је завршио речима: „Ни корака назад“. Аутори наводе да су каплари овај „поклич“ однели у своје јединице и да је он постао „општа лозинка свих ђака поднаредника“.

Претходна поглавља довела су нас до главне теме књиге: *Ђаци каплари на фронту – младост у борбама за слободу* (стр. 64–106), где је обрађено учешће, држање и значај каплара у Колубарској бици. У поглављу се на основу капларских сећања види колико је дубока била криза која је захватила српске војнике при доласку каплара на фронт. О стању на фронту војници су капларима говорили: „Шта да вам кажем, браћо?... Није срећа да се пофалимо к'о турскога рата... Шваба је ово проклети, пуста царевина...Нас шака јада, а Швабе к'о на гори листа (...) Нисмо имали станка ни одмора већ петн'ес' дана и ноћи. Дању борбе, ноћу пусто, још теже одступање... А да нас неко смени, о томе ни говора... Видите ли какви смо? Ово ће вам боље рећи од нас – показује он рупе на шињелу: веће од ватре, мање, ситне, од куршума, и рањену десну руку са сломљеном долакатном кости. Дебео слој гарежи превучен преко лица и отрцано одело јасно сведоче о мучном животу фронта. – И не умивамо се, јер нам оне несреће швапске не дају отворити ока.“ О стању у коме се налазила војска сведоче и капларска мучна сећања на стрељања дезертера, са чиме су се суочили одмах по доласку на фронт. Морал војника су додатно покопавале избеглице из Мачве и Поцерине, које су са собом доносиле вести о аустроугарским злочинима. Међу најпотреснија сведочанства у књизи спада оно о сусрету на путу ка Даросави групе каплара са мајком која „сва пропала, боса, покисла, несрећна, вођаше за руку петогодишњу девојчицу, а у наручју носаше мртвог трогодишњег синчића – последњи мушки изданак породице – чији отац беше недавно погинуо...Притисла га на своје измучене груди и, посрћући, путем нарицаше.“ (стр. 80). Из капларских сећања видимо да су овакви потресни призори изазивали сузе код каплара, али и јачали пркос и жељу за осветом.

У првом сусрету исцрпљених војника са капларима, који су били распоређени по двојица

у сваку чету „да као помоћници водника или водници командују десетинама и водовима“, превладавала је неверица, чуђење: „Зар је дотле дошло да су морали поћи и ђаци!? Школовани људи!“, „Заиста, страшно време, дошли часови да се с ђацима гине“. Али код исцрпљених, неошишаних, необријаних, прљавих, поцепаних, гладних војника, појава младих, ведрих, одморних поднаредника јачала је морал: „Ипак није све пропало кад неко може да буде тако ведро расположен!“. Раме уз раме са сељачким синовима, стали су министарски и официрски синови. И речју и делом каплари су уморним војницима ставили до знања да „Још није све изгубљено“, да се не може дозволити „да нашу земљу гази непријатељ“. Извори говоре да су се између војника и каплара врло брзо успоставили присни односи. Неке старешине су „из жалости“ чувале капларе, искуснији војници су током жестоких окршаја у жељи да сачувају храбре младиће говорили: „Лези, поднаредниче, или ћу те ја убити!“, „Не истичи толико главу! Рачунај да имаш само једну. Ви, ђаци, млого лудо гинете... Неопрезни сте. Сада ми ордонанси рекоше да стрељачким стројем десно проносе вест о погибији још једног вашег другара... Учитеља неког.“ Читалац ће у поглављу моћи да чита како су се водиле борбе на Сувобору, у околини Љига и Лазаревца и како су се у њима држали каплари; како су на местима најжешћих окршаја (Бањинац, Бабина глава, Дићка главица, Грађеник, Враче брдо, Кременица...) уз поклич „Ни корака назад!“ предводили своје водове, при чему су гинули, рањавани, заробљавани; како су у офанзивној фази битке јуришали, гонили и заробљавали непријатеље; и какав је био однос становништва према капларима. Допринос каплара на подизању морала војника био је немерљив, а о жртви и њиховом јунаштву сведочи преко 400 погинулих и преко 200 тешко рањених каплара током Колубарске битке, Армијска похвалница коју је капларима Скопског ђачког батаљона издао генерал Живојин Мишић, затим одликовања која су многи од њих понели. Неки од њих су, попут Живојина Томашевића који је предводио свој вод у јуришу на гребен Кременицу и без већих губитака овладао овим важним положајем што је резултирало повлачењем аустроугарских војника на ширем делу фронта, практично на свом „ватреном крштењу“ заслужили највиша одликовања – Златну медаљу за храброст Милоша Обилића.

Прича о капларима током Колубарске битке је употпуњена изводима *Из капларских сећања* (стр. 107–113), конкретно Милана Јањушевића и Миливоја Кнежевића. Резултати истраживања су синтетизовани и представљени у Закључку (стр. 114–116), на чијем крају су наведене речи једног од каплара – математичара, универзитетског професора и последњег председника *Удружења 1300 каплара*, Тадије Пејовића: „Дужност према Отаџбини и према поробљеном народу преча је не само од школовања него и од самога живота свакога појединца. Ово је нарочито важило за нас из Скопског ђачког батаљона 1914. године. То је батаљон који је ушао у рат у најкритичнијем моменту са лозинком: *погинути међу првима за слободу своје Отаџбине. Он је данас познат под именом 'Легендарни батаљон 1300 каплара' или 'Бесмртни батаљон 1300 каплара*'.“

Последњу целину књиге чини пет прилога. У првом прилогу *Ђаци каплари погинули на територији љишке општине у Колубарској бици* (стр. 117–118) наведена су имена 22 погинула каплара са краћим биографским подацима до којих су аутори дошли. Напоменуто је да је списак „није потпун“. Из списка видимо да су међу погинулима они који су студирали у Србији и у иностранству, да је било и учитеља, судија, уметника и чиновника. Неки су преминули после рањавања злогласним дум-дум мецима, велики број је издахнуло у болницама од тешких рана, што нам говори о оскудним и тешким условима у којима је вршено лечење. Опште је познато страдање Надежде Петровић, Владислава Петковића Диса, Милутина Бојића, а одавде видимо да су и међу капларима страдали сликари и песници. Одатле се отвара питање колико су уметности могли да дају један Александар Шаца Лазаревић, академски сликар школован у Прагу, или Милан Поробић, студент права и песник.

Други прилог чине *Песме ђачке и о ђацима*

1914. године (стр. 119–122). Историчар Станоје Станојевић је после Великог рата у *Политици* писао како ће се ратни догађаји ускоро причати „раме уз раме“ са народним јуначким песмама. О догађајима се није само причало, већ је испеван и низ песама – од гусларских песама испеваних у десетерцу о борбама на Мачковом камену, до *Плаве гробнице* Милутина Бојића. Да је пример 1300 каплара „учио пјевача како треба с бесмртношћу зборит“, сведоче и четири овде наведене песме: песма Ђачка чета др Стевана Загорчића; *Наши ђаци* контроверзног Војислава Илића Млађег, познатог по својим родољубивим стиховима који се, између осталог, налазе на више споменика посвећених страдању у Великом рату – од Мачковог камена до маузолеја на Зејтинлику; *Одлазак ђака на бојиште 2. XI 1914. године* коју је каплар Стеван Ђурић посветио војводи Живојину Мишићу; и песма *Крстић* из збирке песама *Ратни другови* једног од најпознатијих каплара – Станислава Винавера.

Трећи прилог *И Љиг има своје капларе* (стр. 123–128) састоји се од текста посвећеног Светозару Дики Нешићу, „ђаку каплару из Славковице код Љига“ и краћој белешци о још једном каплару из Славковице – Драгомиру Урошевићу. Пролазећи кроз биографију Светозара Нешића (1892–1968), видимо какав је траг као инжењер, јавни радник, чиновник Министарства грађевина, професор и директор Средње техничке школе у Београду, професор на Техничком факултету, оставио у Ваљеву, Београду и Србији. Посебно пада у очи је да је он био „покретач, учесник и помагач“ у низу значајних грађевинских подухвата у Славковици: изградњи Задружног дома, водовода, путева, изради Плана урбанизације средишта села, прикупљање података о капацитетима свих извора на Рајцу, ангажовању стручњака за пројекте Дома културе, стамбене зграде „Гранита“, итд. Такође, предузимао је низ значајних мера за унапређе пољопривредне производње. Сигурно је да сваки од погинулих каплара не би у својој средини оставио тако значајан траг као овај Славковчанин, али питамо се колико је „Славковица“ остало ускраћено за свог „Дику Нешића“. Друга ствар која пада на памет читањем овог прилога јесте разлика у количини података о двојици Славковчана-каплара. Природна и јасно разумљива ствар је да поједини људи за собом остављају различит траг у зависности од своје делатности и способности, али и општих околности. Читањем књиге види се да се о појединим капларима не зна много више од имена и места погибије. Јасно је да би прикупљање података о свим капларима било огроман истраживачки подухват, али треба размишљати о томе и да то буде један од задатака времена које је пред нама. Сваки нови податак, прецизнија биографија изоштравају слику о укупној делатности легендарних каплара и доприносе ширењу научног знања о њима.

У наредном прилогу *Ђаци каплари* у сећањима српског народа (стр. 129–137) аутори су се осврнули на материјалне и писане трагове који сведоче и који су настали у част припадника Скопског ђачког батаљона. Наведени су подаци о подизању следећих споменика и спомен обележја: спомен-плоча изгинулим студентима Београдског универзитета (1930), споменик у Скопљу (1935; срушен током Другог светског рата), спомен-плоча у цркви Св. Димитрија у Лазаревцу (1967), споменик „Крајпуташ“ на „Путу 1300 каплара“ који води од Горњег Милановца ка Такову (1968), спомен-плоча на „Кеју 1300 каплара“ у Ужицу (1969), спомен-плоча у селу Буковику код Аранђеловца на „Путу 1300 каплара“ (1969), спомен-чесма (1970) и споменик на Рајцу (1973). Поред овога аутори су приказали на који начин је 1934. обележена „двадесетогодишњица скопских ђачких чета“, односно 1964. „50 годишњица одласка у Колубарску битку“. Осврнули су се на оснивање (1967) и делатност *Удружења 1300 каплара* које је било „носилац свих активности везаних за чување успомена на припаднике Скопског ђачког батаљона и на њихово учешће у Колубарској бици и биткама и догађајима који су следили све до краја Великог рата“. У прилогу је дат и приказ објављених пригодних издања о Скопском ђачком батаљону, као и дела литературе. На крају су наведене школе и улице посвећене „1300 каплара“. Пада у очи да је највећи број спомен-обележја подигнут крајем шездесетих и почетком

седамдесетих година, захваљујући *Удружењу 1300 каплара*. Иако је током друге половине 20. века Други светски рат имао примарно место у изградњи колективног идентитета и „култури сећања“, изградња ових споменика и објављивање споменица о Скопском ђачком батаљону нам говори да питање односа социјалистичке Југославије према Првом светском рату морамо посматрати у нијансама, без искључивости. Иако је, на пример, крајем шездесетих година Савез бораца Србије имао негативан став према подизању спомен-чесме на Рајцу, *Удружење 1300 каплара* је успело да прикупи средства и подигне ово обележје 1970. године.

У последњем прилогу *Љиг се сећа ђака каплара сто година касније* (стр. 138–142) аутори су се осврнули на кораке предузете у љишкој општини поводом обележавања стогодишњице Великог рата, Колубарске битке и улоге каплара у њој: изградња цркве на Грађенику, споменика на Самој букви, екскурзија („ходочашће“) ученика Средње школе „Хиљаду триста каплара“ у Грчку и одлазак на Крф, Видо и Зејтинлик (2014).

На крају, после читања књиге и размишљања о темама које су обрађене, питањима која су темељно разматрана или успутно поменута, навели бисмо неколико запажања и утисака. Поново бисмо истакли да аутори нису обради теме приступили некритички износећи само податке који позитивно говоре о Колубарској бици или капларима. Поменута су дезертирања и предаја војника током Колубарске битке који су имали такве размере да су морали деловати преки судови како би их сузбили; поменуто је да је било и паничног повлачења и предаја дела каплара услед тешких прилика, малодушности или рањавања. Не треба прећуткивати оваква места. Напротив. Мислимо да се величина победе у Колубарској бици и пожртвованост каплара, између осталог, налази и у томе што су се војници и каплари издизали изнад криза у које су западали и до ногу потукли неупоредиво јачег непријатеља. Даље, читајући о Колубарској бици и подвизима каплара, није јасно зашто појединци у потрази за потврдом величине српског народа посежу за различитим и неоснованим измишљотинама наведеним у књигама типа „Срби...народ најстарији“, „Античка Србија“ и слично. Нема потребе за тим – довољно је, између осталог, сећати се тако великих ствари као што су Колубарска битка и легендарни Скопски ђачки батаљон. Вероватно би се у неким другим срединама током стогодишњице Великог рата организовао низ научних скупова на овакве теме, било би снимљено неколико филмова, подигнута нова спомен-обележја, поново штампане старе споменице и друга пригодна и научна издања. Још једна од ствари које падају на памет током читања књиге је колико је Србија током Првог светског рата претрпела велике квалитативне губитке у људству. Колико су страдали каплари могли да буду од користи једној држави која је, објективно посматрано, била полуписмена? Каплар Страхиња Бан Нушић је у опроштајном писму оцу Бранславу поручивао да не тугује јер је „он пао на бранику отаџбине за остварење оних великих идеала, које смо тако сложно проповедали 1908. године“, додајући: „Не кажем да ми није жао што сам погинуо, осећао сам да бих могао будућој Србији корисно послужити, али...таква је судбина“. Када погледамо каријере преживеле трећине каплара, међу којима је било познатих уметника, научника, професора, архитеката, инжењера, новинара, не можемо да се не запитамо колико су оне две трећине које су стицале знање у Србији и иностранству могле „будућој Србији“ да „корисно послуже“. Колико је само то време било другачије од овога данас – оставимо по страни спремност да се гине за отаџбину, поставимо само питање: ко данас уопште размишља о томе да својој држави буде од користи и ко се школује са том мишљу у свести? И зашто је то тако?

Држећи говор приликом обележавања двадесетогодишњице Скопског ђачког батаљона 1934. у Скопљу, Бранислав Нушић је рекао да „прави споменик вама палима, подићи ћемо ако будемо кадри да сачувамо сећање на вас“. Ове речи се данас чине актуелније и важније него тада. Књига коју смо овим путем настојали представити је настала управо на трагу идеје о очувања сећања на „1300 каплара“, сећања на

младост која се свесно жртвовала за добробит своје отаџбине. Како је прошло дуго времена од последњих издања књига о њиховој делатности, може се рећи да је ово издање дошло у правом тренутку да покрије насталу празнину, чува од заборава и пружи инспирацију за нова истраживања. Говорећи о месту Скопског ђачког батаљона у борби српског народа „за опстанак и слободу током Великог рата“, аутори су у предговору навели: „Ваља га само што боље обележити, 'да виде који долазе' после нас“ и завршили са: „Нека би овај напор том циљу послужио барем мало“. После читања ове обимом невелике, али садржајем значајне књиге, можемо рећи да су аутори зацртани циљ остварили. Премда се може рећи да су на овај начин извршили свој „дуг“, надамо се да ће наставити са истраживањем ове значајне теме и даље допринети ширењу научног знања о њој. Потребно је изнова преиспитати познате изворе и досадашња сазнања, проучити нове изворе, из другог угла посматрати одређене проблеме, поставити документима нова питања. Јер, ако нам научно знање о „1300 каплара“ и не пружи одговоре на нека питања, бар ће нас натерати да се запитамо око многих ствари.

Момир Нинковић

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, јун 2016. **Број 30**

ДОЈАВА О ПРЕТЊИ ПО БЕЗБЕДНОСТ ФРАНЦА ФЕРДИНАНДА У САРАЈЕВУ 1914.

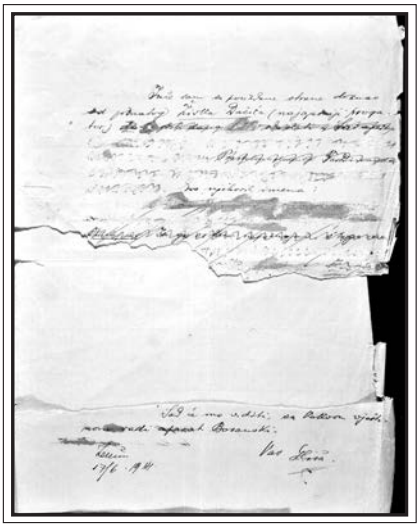

Дојава од 17. јуна 1914, прва страница дволистка

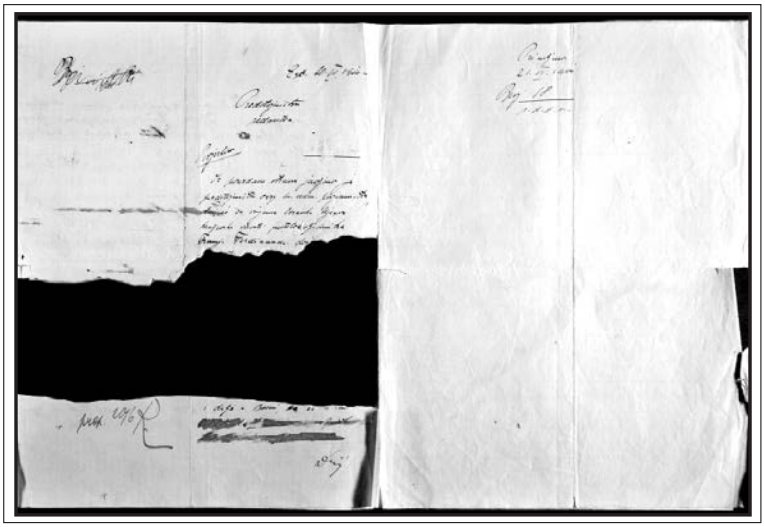

Унутрашње странице дојаве, друга и трећа страница дволистка

Дојава да постоји претња по безбедност Франца Фердинанда приликом његовог боравка у Сарајеву 1914. године, објављена је у књизи др Мирослава Перишића *Сарајевски атентат. Повратак документима.* Документ пружа до сада најпоузданију изворну основу за закључак да су аустроугарске власти имале сазнања о припреми атентата на Франца Фердинанда у Сарајеву 28. јуна 1914. године. Поводом годишњице атентата у Сарајеву у овом броју "Историјских свезака" објављујемо текст *Дојава од 17. јуна 1914. о претњи по безбедност Франца Фердинанда* из књиге Мирослава Перишића *Сарајевски атентат. Повратак документима*, објављене у издању Андрићевог института 2014. године.

ISSN 2303-5293

ДОЈАВА ОД 17. ЈУНА 1914. О ПРЕТЊИ ПО БЕЗБЕДНОСТ ФРАНЦА ФЕРДИНАНДА

Несумњиво је да су у дугом низу година, с времена на време, до аустроугарских званичника са разних страна и из различитих извора стизале информације о припремама атентата на неку од високих личности. За велики број претњи и дојава се испоставило да су биле лажне, али приче, помисли и атмосфера страха и неверица у то да је нешто тако могуће, нису престајали. О неком могућем будућем атентату говорило се у најужим круговима, каткад је био предмет гласина које су се тихо и у поверењу ширили монархијом и ван ње, тема кафанских разговора вођених шифрама и погледима, разлог страхова и очекивања. Помисао на атентат задавала је бриге и узбуњивала људе задужене за безбедност чланова владарске породице. Кроз руке запослених у аустроугарској администрацији прошло је ко зна колико најава атентата који се никада нису догодили. Један се ипак догодио. После њега остала су питања која пун век заокупљају пажњу историчара. Да ли је аустроугарска администрација тога пута била немарна или су неодговорне биле личности на високим положајима или је, пак, омогућено да се све догоди? Свакако се није на одговарајући начин реаговало на дојаве које су по тврђењима, али без доказа, појединих аутора запљускивале кабинете уочи дуго најављиване и унапред детаљно обелодањене путање и прецизне сатнице кретања Франца Фердинанда у Сарајеву 28. јуна 1914. Питање додатно оптерећују и индиције у литератури да је реч о завери која је своје корене имала у неком од утицајнијих центара: Бечу, Будимпешти, Београду, Берлину или међу масонима. У делу литературе могуће је наћи и гледишта да се за припрему атентата знало али да се није реаговало, не због неодговорности или неспособности Поћорека[1], Гердеа[2] и Колоса[3], већ једноставно због тога што је трагична судбина престолонаследника била у интересу политичког центра за који су они извршили задатак тако што су пустили да се атентат догоди. За таква мишљења нису постојали поуздани докази који би могли да буду прихваћени у науци.

Један недавно истражен, раније непознат документ, међутим, завређује посебну пажњу. Уз неоспорну чињеницу да припада оној врсти извора који се, уз подразумевајућу критичку анализу у историографији стручно вреднују великом изворном тежином и који могу да буду основ за отварање новог правца истраживања, реч је о документу којем мора да се приђе и са извесном обазривошћу. Делимично сачуван садржај документа упућује на закључак који може да буде основ да се документ третира као дојава о претњи по безбедност Фрање Фердинанда током боравка у Сарајеву јуна 1914. године. Дволистак и текст на његове три стране који је претрпео знатна физичка оштећења различитим методама са очевидним циљем да се не уништи цео документ, али да се део његовог садржаја прикрије, односно заувек уклони, осим анализе садржаја изискује и спољну анализу. Сачувани део текста садржи довољно података на основу којих се уочава да је реч о дојави да је више особа отишло из Београда у Сарајево, са извесним тајним намерама које би власти у Босни требало да спрече. Да би се поузданије утврдило да се дојава односила на Гаврила Принципа и младобосанце, што се чини врло вероватним док се чита сачувани преостали неуклоњен и неприкривени део текста, била би потребна реконструкција целог текста и његов недостајући отцепљени део. Документ ипак нуди значајан број података.

1 Оскар Поћорек, гувернер Босне и Херцеговине.

2 Едмунд Герде, шеф полиције у Сарајеву.

3 Карло Колас, шеф Политичког одељења Земаљске владе за Босну и Херцеговину.

Какав документ је у питању, шта је његов садржај и каква су, колика и ког типа његова оштећења?

Дојава је написана у Земуну 17. јуна 1914. године, а примљена и заведена у Загребу и 20. јуна, уз пропратну белешку под ознаком „Povjerljivo" прослеђена „Predstojništvu redarstva", уз још једну забелешку на трећој страни истог документа, да је примљена 21. јуна и заведена под бројем 18, али се из забелешке не види где. Све ће бити јасније ако се документ подвргне анализи која решава питање аутентичности и суштине његовог садржаја. Документ је физички знатно оштећен што отежава његово коришћење, због чега је и била неопходна додатна детаљна анализа, односно испитивање хартије на којој је писан, реконструкција прецртаних делова текста и покушај реконструкције делова текста који су радирани. Димензије документа су 287mm x 228mm. На документу су уочљиви различити рукописи на три стране, писани црним мастилом и латиничним писмом, ијекавицом. Папир је произведен у ријечкој фабрици папира „Smith&Meyner", што се види из воденог жига у условима продорног светла. Водени жиг се састоји из речи „Fiume", испод ње шестокраке звезде, унутар ње великог латиничног слова F и испод ње иницијала писаним великим словима SM, што је скраћеница од „Smith&Meyner", дугогодишњих познатих произвођача папира и власника фабрике папира у Ријеци[4]. На документу су видљиви трагови намерног оштећивања папира, са циљем да се избришу делови текста на првом листу, односно двема странама и то на различите начине: а) радирањем; б) прецртавањем, па на истим прецртаним местима радирањем, па поново на истим местима прецртавањем текста средством за писање црвене боје; в) цепањем дела листа у његовом средишњем делу, чиме је отцепљени део трајно одвојен од целине и вероватно заувек нестао. Искрзане ивице папира нису део радњи предузетих ради уклањања дела текста.

Водени жиг снимљен у условима продорног светла

На првој страници је текст дојаве који је потписан надимком или, вероватније, обавештајном шифром „Vaš Gliša" и датиран са „Zemun 17. 6. 1914". Приметно је да број 1 испред броја 7 није написан на исти начин као 1 испред броја 9 и испред броја 4, а да је број 1 испред бројева 9 и 4 написан на исти начин. Текст није адресиран ни на једну институцију нити личност. Сачувани и у разним фазама испитивања аутентичности и анализе садржаја реконструисани текст на првој страници дволистка гласи:

„Juče sam sa pouzdane strane doznao od poznatog Živka Dačića (najopasniji propagator) da [su] ovih dana bili odaslati u Sarajevo (…) Prestolonasljednika Ferdinanda (…)[.] Evo njihovih imena: (…)[.] (…) štampar. Ja ga osobeno nepoznajem. Stoga ne (…)[.] Sad će mo viditi, sa kakvom vještinom radi aparat Bosanski. Zemun 17/6 1914. Vaš Gliša".[5]

На полеђини првог листа, односно на другој страници у горњем левом углу налази се делимично читљива уобичајена ознака за завођење аката са које се уочава реч „Broj" и линија испод које је видљива ознака „1914", а изнад ње на месту где се уписује број под којим је акт заведен видљиво је оштећење настало радирањем, чиме је уклоњен заводни број. У горњем десном углу се лако чита скраћеница за место и датум: „Zgb. [Загреб] 20. VI. 1914.", с тим што је приметно да је код броја 2 претходно био написан број 1 па је у истом потезу или накнадно претворен у број 2, што би могло да буде из разлога да је

4 Фабрику папира у Ријеци основао је 1821. године Андрија Људевит Адамић. Неколико година касније продао је свој млин за производњу папира енглеском трговцу Валтеру Крафтону Смиту (Walter Crafton Smith). После смрти Андрије Адамића, 1828. године, Смит се удружио са Чарлсом Мајнером Charles Meynier), трговцем из Баварске, и основао ново предузеће под називом „Smith&Meynier" које је убрзо започело индустријску производњу папира. Детаљније: *Smithe& Meynier – tvornica papira D. D. na Sušaku u prvom stoljeću svoga opstanka 1827–1927*, izdanje zaklade Tiskare narodnih novina, Zagreb 2007, 44; D. Klen, *Tvornica papira Rijeka*, izdanje povodom 150 godina od osnivanja (1821–1971), Rijeka 1927, 124; M. Grgurić, *Tvornica papira Rijeka*, katalog izložbe, Muzej grada Rijeke, Rijeka 2007, 35.

5 АС, МИД, ПО, 1914, Ф 1, А I/3. Са три тачке у загради означени су радирани делови текста и отцепљен део документа.

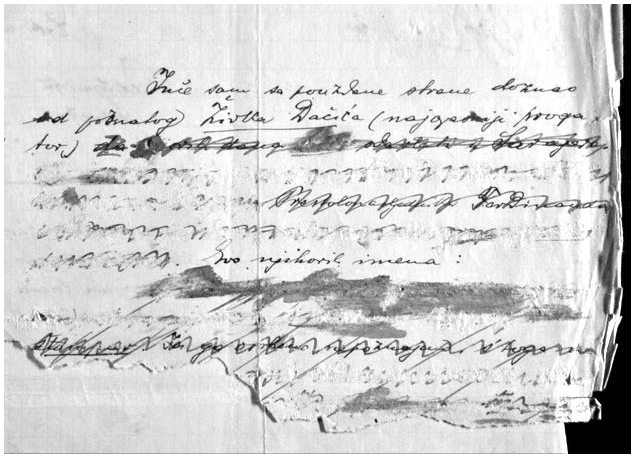

Горња половина прве странице дојаве. На слици су видљиве интервенције ради прикривања дела текста

прималац односно пошиљалац на даљу адресу кренуо да уписује датум пре 20. јуна, грешком или по инерцији или чак због тога што је оклевао са прослеђивањем дојаве и своје пропратне белешке, а затим уписао датум 20. јун. Постоји вероватноћа и да је датум са прве стране измењен дописивањем, а датум са друге стране преправљен. Наиме, могуће је да је дојава датирана са 7. јуном а да је прималац дописао број 1 па је добијен датум 17. јуни, а да је датум са друге стране који означава дан када је прималац датирао пропратну белешку и проследио даље првобитно гласио 10. јун па је преправљањем преиначен у 20. јун. У првој варијанти, дојава је писана 7. јуна а из Загреба прослеђена 10. јуна. Због чега би датуми били преправљани ако је у питању та врста манипулације? Једно од објашњења би могло да буде да је дојава примљена 10. јуна и да је тада написана пропратна белешка али да тада није прослеђена на даљу употребу по службеној дужности, већ да се особа која је дојаву примила двоумила да ли да је прослеђује и да су у тој дилеми пролазили дани па када је напокон одлучила да је пошаље извршила и преправку у датуму писања дојаве, односно слања из Земуна, тако што је дописала број 1 испред броја 7 и тако читаву ствар померила за онолико дана колико је протекло и лажно представила датум пријема. До наведених дописивања и преправки могло је да дође и приликом интервенисања на самом тексту у фази радирања и прецртавања, односно, могуће је да је друга особа то учинила накнадно како би унела забуну у евентуалном даљем коришћењу документа. Радирање заводног броја у левом горњем углу на другој страници би, такође, могло да буде у вези са овим претпостављеним интервенцијама. Текст за који се може рећи да је пропратна белешка насловљен је са: „Predstojništvu redarstva“ испод чега је написана реч „Povjerljivo“, а на десној страници је радирана подвучена реч која означава назив места али која упркос бледим назнакама тешко може да се прочита, мада поједини фрагменти слова упућују на реч „Zagreb“ или „Sarajevo“ у зависности од величине слова и размака. Даљи текст на истој страници гласи:

„Iz pouzdane strane javljeno je predstojništvu ovog kr.[aljevskog] redar.[stvenog] povjereništva da će doći za vrijeme boravka njegove kraljevske visosti prestolonasljednika Franje Ferdinanda doć(...) i dalje u Bosni da će se (...) vojnički (...) [.] prep:[oručeno] 20/6 R“. У доњем десном делу странице налази се потпис „D(…)“. На трећој страници документа записана је следећа заводна ознака: „Primljeno 21. VI 1914. broj 18 s.d.d.s“.

Извршеним испитивањем може да се констатује да је на појединим местима део текста прецртан средством за писање црвене боје, а на појединим местима је вршено радирање у циљу уклањања првобитно уписаних података, а затим, на истим местима, такође, средством за писање црвене боје вршено прецртавање са циљем прикривања. На првој страници текст је радиран или радиран па прецртаван средством за писање црвене боје у четвртом, петом, шестом, седмом, осмом и деветом реду, с тим да су у четвртом, шестом, осмом и деветом реду радирани сви подаци у целом реду, а у петом и седмом радирани су делови текста у реду. Део листа који је отцепљен и недостаје налазио се између десетог реда и следећег текста: „Sad će mo viditi, sa kakvom vještinom radi aparat Bosanski“, после чега су у следећем реду при дну странице записани место, датум и потпис.

На основу анализе сачуваног дела текста у којем су садржани извесни појмови и имена, затим подаци о датумима као и радња, и на основу међусобног повезивања података, може да се закључи да је писац дојаве упутио информације

о овде већ констатованој претњи по безбедност Фрање Фердинанда. Писац дојаве саопштава да је са поуздане стране сазнао да су из Београда „odaslata" лица са циљем да нешто учине у Сарајеву приликом боравка Фрање Фердинанда. То што треба да учине недвосмислено је у вези са његовим очекивањима израженим на крају дојаве где је написао: „Sad će mo viditi sa kakvom vještinom radi aparat Bosanski". Претпоставка је да је „aparat Bosanski" у ствари полиција у Босни која треба лица која су из Београда отишла у Сарајево да спречи да изврше то нешто због чега су отишла. У првој реченици се појављује име и презиме „Živko Dačić" кога писац дојаве сматра „najopasnijim propagatorom", како га у загради текста означава. „Živko Dačić" је у ствари Живојин Дачић, управник Државне штампарије у Београду у то време, истакнути активни припадник Народне одбране, национални радник, члан Одбора Српске књижевне задруге и аутор већег броја књига и текстова у часописима и листовима[6]. Живојин Дачић је био познат аустроугарским властима. Његово име се помиње у појединим аустроугарским документима из фонда аустроугарског Земаљског министарства финансија који се налази у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву. Писац дојаве наводи да „štampara", вероватно мислећи на Живојина Дачића као управника Државне штампарије, „osobeno ne poznaje", што би могло да значи да информацију није добио директно од њега „sa" његове „strane", односно да је информацију добио од неке особе из круга Живојина Дачића која се позвала на Дачићева сазнања. Постоји вероватноћа и да под „штампаром" није мислио на Живојина Дачића већ на неког штампарског радника у штампарији чији је директор био Живојин Дачић. Даље, из сачуваног текста се лако чита да су у дојави наведена имена, претпоставка је, лица која су отишла из Београда у Сарајево. Јасно се чита: „Evo njihovih imena", после чега стоје две тачке које најављују навођење имена, али је део где су имена наведена радиран. С обзиром да су на том месту радирана два реда један за другим, може да се закључи да су била наведена имена више од два лица, што се такође поклапа са бројем лица која су прешла границу, пребацила се у Босну и извршила атентат. Дојава је потписана са „Vaš Gliša". Обе речи из потписа су занимљиве. „Vaš" означава лојалност и припадност, односно указује на адресу за коју се обављају одређени послови и задаци, што може да упути да је реч о аустријском агенту којих је у јужнословенским земљама било у већем броју. „Gliša" је највероватније обавештајна шифра за лице које је обављало задатке те врсте. Додатна истраживања обављена на трагу овог документа помогла су да дођемо до података да је „Глиша" био „црногорац", повереник аустријске офанзивне и дефанзивне „догласне службе", који је из Земуна слао извештаје загребачкој и сарајевској полицији о кретању емиграције. Те податке запазили смо на једном папиру чији је формат најближи формату мањих бележница, а налази се у „Хартијама Душана Тврдореке" које су заједно са огромном количином српске архивске грађе однете у Беч за време Другог светског рата, приликом пљачке српских архива, а потом више година после рата једним делом враћене радом Комисије за реституцију.[7] Душан Тврдорека је био новинар који је више година после Првог светског рата вредно сакупљао податке о 1914. години и повремено објављивао текстове на ту тему, да би касније отишао у емиграцију. Врло је вероватно да је Тврдорека забележио податак који је послужио за идентификацију

6 Живојин О. Дачић је рођен у Баточини 1874. године. Дипломирао је на Историјско-филолошком факултету Велике школе у Београду. Службовао је у Врању и Јагодини, а затим био писар у Министарству просвете (1898–1900) и Државној архиви (1900–1901). Од 1901. до 1910. године обављао је дужност секретара Универзитета, а 1911. постављен је за управника Државне штампарије и на тој дужности је остао до 1919. године са прекидом за време Првог светског рата када је живео у Женеви у избеглиштву. Сарађивао је у бројним листовима и часописима (*Дело, Босанска вила, Просветни гласник, Вечерње новине, Српске новине, Застава, La Serbie* (1917). Био је уредник годишњака *Напредак*, листа *Смели народ*, *Календара народних новина* и едиције *Мале народне књиге*. Издавач је и уредник *Збирке*, као и власник и уредник *Народних новина* и *Нове искре*. Био је оснивач и члан управе Народне одбране (1908) и Културне лиге (1909) и члан управе Српске књижевне задруге, Друштва за народно просвећивање и Српског књижевног друштва. – М. Ранков, *Живојин Дачић*, у: *Српски биографски речник*, III, Нови Сад 2007, 124–125. Архив Србије поседује лични фонд Живојина Дачића 1874–1920 (ЖД). Фонд се састоји од 103 предмета. Непознато је на који начин је архивска грађа овог фонда доспела у Архив Србије.

7 АС, Хартије Душана Тврдореке, ф 1, folio 350/58.

потписника дојаве.[8] У послове које је аустријски повереник „Глиша“ обављао у Земуну био је упућен Виктор Вуковић, који га је затекао по доласку на дужност шефа пограничне и државне полиције у Земуну.[9]

На другој страници дојаве радиран је заводни број у Загребу, затим реч која је означавала место у које се из Загреба упућује на даљу употребу и

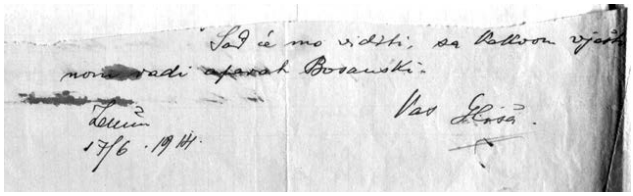

Доњи део прве странице дојаве

два последња реда текста, а недостаје отцепљени део. Из сачуваног текста на другој страници дојаве види се да је она примљена у Загребу у Повјереништву редарства, да је тамо заведена и да је одатле, уз пропратну белешку, у којој се углавном понавља информација са прве стране, упућена „Predstojništvu redarstva“. Отцепљени део листа је фактички неповратно одвојен од дволистка и тиме је уклоњен део текста и са прве и са друге странице. На трећој страници се не виде трагови оштећења.

С обзиром да је дојава упућена из Земуна, датирана је по новом календару, што се односи и на све остале датуме у документу. Ако би се испоставило да је већ изнета сумња у преправљање и дописивање бројева са циљем антидатирања основана, то у суштини не би ништа изменило у констатацији да је дојава стигла на време, односно да је било довољно времена да се спречи оно што се у Сарајеву догодило 28. јуна; могло би једино да наведе на закључак да је прошло више времена док је примљена или узета на обраду у Загребу или да је опет из неког разлога отезано са њеним даљим прослеђивањем. Остаје непознато како је дојава стигла у Загреб, да ли је послата поштом или, вероватније, достављена неким уходаним обавештајним каналом. Непознато је и да ли је упућена директно или је предата полицији у Земуну, мада би у том случају, претпоставка је, била пропраћена белешком земунске полиције. Ни та верзија не мења суштину.

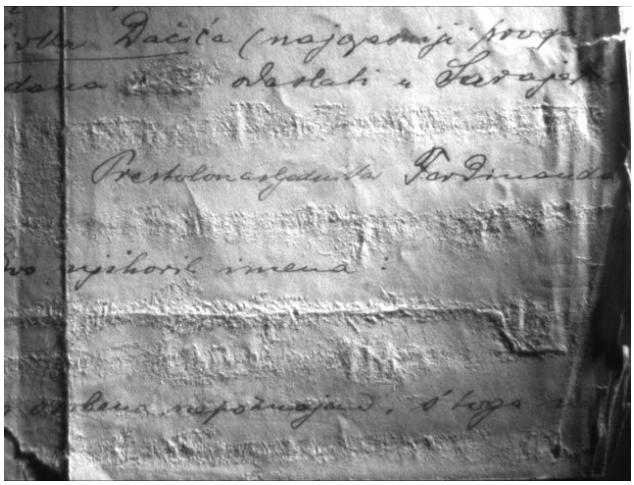

Детаљ горњег десног дела прве странице. Црвена боја није видљива услед филтрације

Оштећивање текста је рађено стручним методама. Делови текста на првој страници дволистка су најпре прецртавани како би се на тај начин прецртали и отисци првобитног текста који увек, у извесној мери, у траговима остају на површини хартије на другој и трећој страни дволистка, чиме је постигнуто да нови трагови (отисци) прецртавања прекрију старе трагове (отиске) првобитног текста и тиме онемогуће реконструкцију текста са прве помоћу трагова (отисака) на другој и трећој страници. На тај начин је најпре уклоњена та могућност. Затим се приступило радњама које су имале за циљ да онемогуће реконструкцију првобитног текста на првој страници где је и писан. Извршено је радирање којим су по дубини захваћени сви слојеви хартије у које је продрло мастило, али са таквом прецизношћу да не дође до бушења и цепања хартије, а поприлично је велика површина захваћена радирањем. После тако стручно извршеног радирања уследило је прецртавање истих радираних места средством за писање црвене боје, чиме се постигао ефекат пробијања црвене боје кроз структуру хартије на следећу страницу, што је имало за циљ да отежа неку будућу реконструкцију текста на другој страници који није радиран на истим местима где је радирање извршено на првој страници, због истањености хартије. Црвена боја се наношењем на једној страници листа појавила и на другој.

8 Име и презиме се налази у наведеном документу у „Хартијама Душана Тврдореке“.

9 АС, Хартије Душана Тврдореке, ф 1, folio 350/58.

Када је, где и чијом стручном руком извршено оштећивање делова текста, тешко је одгонетнути. Од времена настанка овог историјског извора дели нас сто година. Документ није био део званичних преписки, тако да његови путеви тешко могу да се реконструишу. Од 17. јуна 1914. године када је документ настао, преживео је полицијско време у јуну 1914, затим време Првог светског рата када је саставни део рата била и преметачина и пљачка архивске грађе, па период жучних расправа о узроцима и кривици за избијање Првог светског рата, а у склопу тога и расправе о атентату у Сарајеву – да ли се знало да ће се догодити и ако се знало ко је био у поседу таквих информација. Уследио је и снажан ревизионистички удар који је мобилисао историчаре, архивисте и политичаре на разним странама света, посебно у Хитлеровој Немачкој. Дошао је потом Други светски рат током кога је извршена планска пљачка српских и југословенских архива од стране нацистичких кругова Берлина и Беча и одношење архивске грађе у Беч; после Другог светског рата започели су дуготрајни преговори и делимичан повратак архивске грађе југословенским архивима када је са аустријске стране предат и известан број докумената који нису били српске или југословенске провиниjенције. Историјски догађаји су били такви да усложњавају и питања нестајања, уништавања, оштећења, пребацивања архивске грађе из једне у другу државу. Та бурна догађања преживео је документ који може да подстакне на даља истраживања на тему атентата у Сарајеву, али његови поједини делови нису. Документ који није значајан, свакако не може да изазове толики интерес да се на њему изврше знатна, циљана оштећења стручном руком.

Ако у сачуваном делу текста већ постоји толико података који упућују на опипљиво сазнање да су поједини аустроугарски кругови ипак били обавештени да ће се нешто лоше догодити у Сарајеву 28. јуна 1914.године, због чега би требало да интервенише апарат босанске власти, онда може да се претпостави колико потпунијим сазнањима су располагали они који су у рукама држали тај исти документ, неоштећен, са целовитим текстом. Најзад, отвара се питање и да ли садржај овог документа може да се доведе у везу са неким другим изворима и да се смести у контекст одређених сазнања која су резултат низа појединачних података који се срећу у литератури, објављеним изворима или необјављеним документима. Један, такође трагом овог документа, недавно истражен податак може да се доведе у везу са дојавом од 17. јуна. Наиме, у „Izvješću od 3. travnja 1917." изасланика Земаљске владе Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације упућеном хрватском бану, о архивској грађи коју је из Србије Аустроугарска однела у Беч у току Првог светског рата, на страни 54 у попису предмета под редним бројем 275, налази се следећи податак „Управа града Београда, допис од 17.VI 1914. у погледу атентата у Сарајеву".[10] Шта садржи поменути допис није нам познато, јер је тек потребно да се уђе у траг даљој судбини тог тада заведеног акта. Поклапање датума и предмета дописа са датумом и делимично реконструисаним садржајем дојаве, не мора да значи да је реч о документима који се односе на исти предмет, али свакако рађа сумњу да допис заведен у Управи града Београда може да се односи на дојаву од 17. јуна.

Осим података из „Izvješća", постоје и други подаци који могу да упуте на закључак да је загребачка полиција била информисана да се припрема атентат. Тако је, на пример, мађарски лист *Мађарорсаг* објавио 29. јуна 1914. информацију да је загребачка полиција располагала сазнањима да ће се догодити атентат на Фрању Фердинанда.[11] *Мађарорсаг* је известио да се у Угарској „и пре имало сазнање о атентату" и као потврду за наведену тврдњу навео заседање хрватског Одбора за буџет на којем су чланови опозиције предочили властима у Загребу да је путовање престолонаследника у Босну опасно по његов живот. У истом чланку наведено је и да је четири дана пре атентата шеф загребачке тајне полиције предочио „надлежним властима" опсежан извештај о сазнањима да се у Босни припрема атен-

10 „Izvješće od 3. travnja 1917" писано „15. srpnja 1917"– Државни архив Хрватске (DAH), AN, k. 77/1916, kut. 102, 79 listova; Фотокопија у количини од 79 листова на којој је и наведена сигнатура из Архива Хрватске налази се у Архиву Србије.

11 *Magyarország*, Budapest, 29. junius 1914.

тат на престолонаследника. Писање *Мађарорсага* пренео је 30. јуна *Pester Lloyd*, лист који је излазио у Будимпешти и навео да се редакција телефонским путем обратила хрватском бану Ивану Скерлецу[12] са питањем какав је његов став о наведеним информацијама *Мађарорсага*. Скерлец је одговорио да је присуствовао Одбору за буџет, да је схватио „запажања" хрватске опозиције и рекао да „није било разлога да се то означи као денунцијација".[13] *Pester Lloyd* преноси из *Мађарорсага* други део тврдње, који се односи на шефа тајне полиције коментаришући га да је „као са неба пао", а такође и да је у коментару закључено да се то стави ad acta. Занимљиво је да београдска штампа није посветила нарочиту пажњу писању *Мађарорсага* и да су једино *Новости* објавиле штуру информацију да је бан Иван Скерлец „демантовао" писање *Мађарорсага*, што може да се тумачи уздржаношћу Београда тих дана.[14]

Сазнања да је загребачка полиција располагала информацијама о припреми атентата изнео је и Рудолф Бартулић, аустроугарски војни повереник, који је у историјско-политичкој студији о аустроугарској тајној служби у вези атентата у Сарајеву под насловом „Улога Мађарске у Првом светском рату", објављеној у Лозани 1917. године, навео да му је шеф загребачке полиције Бено Клобучарић потврдио да су у Загреб са две стране, од којих је једна била из Београда, стигле "доставе" о завери против престолонаследника и да је он те доставе, по упутству хрватске владе, послао у Пешту, али да је потом „ствар заспала". [15]Ако се може веровати Бартулићевој меморији и истинољубивим мотивима, његови наводи потврђују да је дојава било са разних страна. Дојава послата 17. јуна из Земуна је, по нашим сазнањима, прва која је истражена у архивској грађи за разлику од бројних других извора који припадају мемоарским исказима.

Иако је овај документ изузетак у досадашњим истраживањима и по свом значају прворазредан за тему коју историографија дуго не успева да разреши на поузданији начин, постоје извесна питања на која, због несачуваног целовитог садржаја, није могуће дати одговоре. Непознаница је која су се имена налазила у тексту дојаве. Такође, постоји још једна могућност коју не треба искључити, а то је да дојава садржи информацију да је неко из Србије упућен у Босну да одврати атентаторе у њиховој намери, с обзиром да се у литератури помиње Аписова улога у покушају одвраћања атентатора од њихове намере у данима када су они већ прешли границу и били у Босни. Ова верзија је могућа под условом да се докаже Аписово саучесништво у атентату, односно ако би било доказано да је његова улога у атентату била онаква како је он представио у писму писаном на робији 1917. Међутим, и овакво тумачење дојаве не би променило суштину, јер је текст дојаве и у том случају морао да садржи податак да се припрема атентат.

Будућа истраживања ће можда донети и нова сазнања о овом документу. Он за сада остаје један примаран извор који упућује на даље правце истраживања и стварања поузданије изворне основе за тражење одговора на важна отворена питања о Сарајевском атентату. У историји се понекад контексти мењају за један дан, а некмоли у дужем временском периоду. Отуда не мора да постоји веза између онога што је Молтке писао Хецендорфу 10. фебруара 1913. и онога што се догодило 28. јуна 1914, али и може да постоји и те како основана веза. Да подсетимо да је начелник немачког генералштаба Хелмут фон Молтке свом аустроугарском колеги Конраду фон Хецендорфу изнео став, у конотацији пожељног сценарија, да би у предстојећем рату Германа и Словена „напад требало да изазову Словени".[16] Напад од Словена није дошао, а Аустроугарска је Србији, као и Немачка Русији објавила рат, али је атентат на аустроугарског престолонаследника дошао од Словена Гаврила Принципа и Беч је добио оно што је Молтке у истом писму Хецендорфу разматрао у виду још једне препоруке: „У случају да Аустрија изазове рат, тешко би било пронаћи адекватан слоган који би био убедљив немачком народу".[17]

12 Иван Скерлец, хрватски бан од 1913. до 1917, близак угарском председнику владе Иштвану Тиси.

13 *Pester Lloyd*, Budapest, 152, 30. Ijuni 1914, 4.

14 *Новости*, бр. 167, 2.

15 G. Beck, *Ungarns Rolle im Weltkrieg*, Lausanne 1917, 216–218.

16 Писмо Хелмута фон Молткеа Конраду фон Хецендорфу 10. фебруара 1913, у: Feldmarschall Konrad von Hetzendorff, *Ausmeiner Dienstzeit 1906–1918*, III, Wien/Leipzig/München 1922, 145.

17 Исто.

Реконструисани текст дојаве од 17. јуна 1914. о претњи по безбедност Франца Фердинанда[18]

Прва страница документа

Први ред: *Juče sam sa pouzdane strane doznao*
Други ред: *od poznatog Živka Dačića*[19] *(najopasniji propa[ga]*
Трећи ред: *tor) da [su] ovih dana bili odaslati u Sarajevo*
Четврти ред: (радиран текст – прим. М. П.)
Пети ред: (радирано пола реда текста – прим. М. П.) *Prestolonasljednika Ferdinanda*
Шести ред: (радиран текст – прим. М. П.)
Седми ред: (радирано пола реда – прим. М. П.) *Evo njihovih imena:*
Осми ред: (радиран текст – прим. М. П.)
Девети ред: (радиран текст – М. П.)
Десети ред: *štampar*[20]. *Ja ga osobeno nepoznajem. S' toga ne*
У наставку: (отцепљено, недостаје део листа – М. П.)
При дну странице испод отцепљеног дела листа: *Sad će mo viditi, sa kakvom vještinom radi aparat Bosanski*
Zemun *Vaš Gliša.* [21]
17/6. 1914.

Друга страница (полеђина прве странице)

У горњем левом углу: (прецртан текст и радиран део текста[22] – прим. М. П)
У горњем десном углу: *Zgb.20.VI. 1914.*[23]
Први ред: *Predstojništvu*
Други ред: *redarstva*
Трећи ред, укосо написано: *Povjerljivo*[24] (у истом реду: радирана реч која у бледим траговима упућује на закључак да је у питању подвучена реч Sarajevo – прим. М. П.)
Четврти ред: *Iz pouzdane strane javljeno je*
Пети ред: *predstojništvu ovog kr. redar. povjereništva*
Шести ред: *da će doći za vrijeme boravka Njegove*
Седми ред: *kraljevske visosti prestolonasljednika*
Осми ред: *Franje Ferdinanda doć* (недостаје отцепљени део листа – прим. М. П.)
У наставку: (отцепљено, недостаје део листа – прим. М. П.)
При дну странице испод отцепљеног дела листа: *i dalje u Bosni, da će se* (отцепљен део листа – прим. М. П.)
Следећи ред: (радиран део реда – прим. М. П.) *vojnički*
Последњи ред текста: (радиран текст – прим. М. П.)
У доњем левом делу странице: *prep. 20/6 R*
У доњем десном делу странице потпис: *D* [...][25]

Трећа страница

Primljeno
21.VI 1914.
Broj 18

s.d.d.s.

др Мирослав Перишић

18 Документ – дојава, није адресиран ни на једну институцију нити личност и нема заглавље нити наслов. Да је реч о дојави, аутор ове књиге је закључио на основу реконструисаног садржаја рукописа. Текст дојаве је у овој књизи, ради знатних видљивих оштећења документа, дат по распореду речи, преношења делова речи и распореду редова онако како гласи у оригиналу. Текст је оштећен тако што постоје делови листа који су отцепљени и вероватно бесповратно изгубљени или уништени како би се сакрио садржај тих делова текста. Такође, делови текста су оштећивани и тако што су прецртавани, па затим исти делови радирани а онда, после радирања, на истим местима још једном прецртавани, овога пута црвеним мастилом. Текст документа је, ради различитих метода физичког оштећења, за разлику од осталих докумената у овој књизи, дат у курзиву док су примедбе приређивача дате у или без заграда мањим фонтом у верзалу. Верно оригиналу, поштоване су странице, редослед и место речи и редова. Документ је писан на дволистку. Оригинални документ је у рукопису, писан латиничним писмом. За разлику од осталих докумената објављених у овој књизи наведени документ је објављен латиничним писмом, између осталог и ради лакшег праћења садржаја текста и појашњења приређивача која су дата ћириличним писмом. На страницама ове књиге у тексту "Један непознати историјски извор – дојава од 17. јуна 1914. о претњи по безбедност Франца Фердинанда" извршена је реконструкција текста, анализа његовог садржаја, технички опис документа, спољна и унутрашња критика и објављени су факсимили документа у целини и фрагментарно. Документ је сачуван у Архиву Србије (АС, МИД–ПО, 1914, Ф 1, А I/3).
19 Име и презиме подвучено.
20 Подвучено.
21 Подвучено.
22 У делу прецртаног текста назире се: реч "Број", заводна црта и испод ње "1914", а изнад црте је радиран заводни број.
23 Приметно је да се код броја "2" из ознаке дана пријема назире и број "1" што може да упути на закључак да је приликом пријема прималац почео да уписује један од датума између 18. и 20. јуна, а потом га датирао са 20. јуном тако што је преко броја "1" написао број "2".
24 Подвучено.
25 Нечитко.

ДОЛАЗАК СРПСКЕ ВОЈСКЕ НА КРФ

(Део 2.)

У месечнику „Велики рат XX века“ („La Grande guerre du XXe siecle“), издању издавачке куће „Maison de la Bonne Presse“ (данас Група Бајар), објављивана су сведочанства са лица места, која описују искрцавање српске војске на Крф у јануару 1916. године. „Велики рат XX века“ је француски књижевни часопис, у потпуности посвећен ратним темама. Најзанимљивији су били чланци који су давали преглед збивања на фронту. Један низ чланака посвећен је и Србима на Крфу. У овом броју Историјских свезака представљамо други део тих текстова.

Трагедија српских регрута

КУТАК ПАКЛА НА ЗАЧАРАНОМ ОСТРВУ

У одсудном часу, када је отаџбина умирала, зачуо се добош у селима у старој Србији.[2] Позивали су регруте од седамнаест година, од шеснаест, петнаест, још и млађе. У исто време када и војску, када и славне архиве, покушавали су да спасу оне који ће сутра бити људи, оне који ће моћи да носе пушку и да се боре, када на њих дође ред. Позвали су регруте од четрнаест година. Отаџбина је била у рату већ више од четири године.[3] Да ли смо могли да знамо хоће ли и даље бити у рату за још четири године? Када су најмањи, од десет година, видели браћу како одлазе, пошто су остали сами, кренули су за њима и створила се паклена колона од 30.000 регрута.

Када су кренули, било их је 30.000. Рећи ћу вам касније колико их је стигло. Остали, војници који су већ били распоређени, имали су тачке окупљања на путу за повлачење. Колико год већ били очајни и даље су примали наредбе, имали су вође, пуковнике, капетане, поручнике. Неки пукови су чак успели да понесу са собом заставу, трубу, понекад и добош. То је био знак, симбол око кога су се окупљали. Извесно је да већ одавно нису постојале интендантска, нити здравствена служба. Ипак, остало је неколико џакова брашна. У Скадру, једног дана су људи добили 200 грама хлеба. У Светом Јовану Медованском, једног дана је раздељено месо лешине. Мало даље, у Драчу, могла је да се сажваће шака кукуруза. У Валони је откривено неколико килограма овса. У ужасу глади, то је било већ нешто. Али то нешто постојало је само за распоређене војнике, за оне који су већ били део војске.

Паклена колона 30.000 регрута није имала ни вође, ни наређења, ни заставу, ни трубу, ни добош, наравно да нису имали 200 грама хлеба и нису могли да учествују у расподели лешине, нити кукуруза, нити овса. На албанској граници, српски официр је чекао регруте. Руком је показивао према западу и говорио колони: „Наставите овим путем само право. За месец дана ћете видети море. Тамо ће бити бродови.“ Затим би српски официр потегао узде и вратио се ономе што је некада био његов пук.

Тако је колона регрута ходала на запад. То је трајало данима и недељама. На стотине деце је падало од хладноће, од умора, од глади. Сваки логор где би покушали да спавају био је ујутро препун лешева оних који су претходне вечери легли последњи пут. Тела нико није сахрањивао. Да ли су се мртви међусобно сахрањивали? Пасла се трава, кидала кора са дрвета да би се нахранили. Та патња коју људско биће може да издржи, док има и дах живота у себи, јесте нешто огромно. Петнаест хиљада од тридесет, половина их је стигла до мора.

1 *La Grande guerre du XXe siecle*, No 25, fevrier 1917. Преузето са: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6259223j/f111.item.r

2 Мисли се на јесен 1915. године (прим. прир.).

3 Мисли се на период од почетка Првог балканског рата до 1915. године (прим. прир.).

Тада су се међусобно питали, покретима, јер гласа више нису имали: „Где су бродови?“. Нису их видели. Један се ипак појавио на хоризонту, да би одмах потонуо. Непријатељске подморнице су онемогућавале спасавање. Колона је онда хтела да се приближи обали. То је било пред Валоном. Рекли су им: „Чекајте још. Можда ће неки брод успети да се укотви!“ Регрути су чекали. Када је брод стигао, било их је само 10.000.

Српски војник после повлачења из Србије

Брод, са својим теретом ходајућих лешева, двадесет четири сата касније, бацио је сидро пред Крфом. Кратка пловидба коштала је живота још 1.000 несрећника. Они који су толико дуго и много гладовали, сада, када су јели, падали су као громом погођени. Ништа се није могло учинити. Девет хиљада преживелих смештено је на Виду, преко пута зачараног острва. Ту, међу маслинама, поморанџама, зимзеленим растињем, папирусима, искрцали су се остаци паклене колоне. Ливаде су мирисале на златоглав[4]. Сунце је сијало, море је било плаво. Пејзаж је био као из сна. Регрути су дошли ту само да умру.

Отада је прошло месец дана, а регрути на Виду су и даље умирали. Да ли су неки од њих могли да буду спашени? Ко то зна? Свакоме од њих био је потребан кревет, соба, болничарка, млеко, бескрајна нега. На Крфу није могло бити ничега од тога. Само у позоришту драме се завршавају у петом чину. У животу је другачије. На Крфу се српска драма настављала.

За тих 9.000 мученика, на почетку се бринуо само један лекар. Потом су дошли други лекари, пуни знања и самопрегора. Али је смрт већ изабрала, превише патње је уништило тела. Њихов умор су сместили у кревет и они би умрли. Нахранили би њихову глад и они би умрли. Осунчали су њихове смрзнуте удове и они би умрли. Било им је хладно, а сада кад им је постало топло, они би умрли. Умирали су пред пољима ружа. Какав призор пакла на зачараном острву Крфу!

... Шатор на чијем улазу српски мајор, који је контролише, окачио натпис: „Кахексични“. Читајте: „Осуђени на смрт“. Ево шта та реч овде значи. Припијене једна уз другу у очекивању коначног хропца, те ствари које су некада биле људи. Те ствари обучене у подеротине. Рекло би се да на главама више нема образа, нема носа. Очи, исколачене, прогутале су читаво лице. Кркљају док дишу. Овде их је стотину, то је сутрашњи транспорт. *Свети Фрањо Асишки*, гробарски брод је ту, укотвљен поред обале. Чека самртнике да их избаци на пучини. Кроз отвор на шатору, они који још увек могу да придигну главу, гледају гробарски брод који их чека. Улазим, улазите, улази болничарка, лекар, било ко – и заједничка агонија се прекида. Крик, који више у себи нема ништа људско, пролама се кроз шатор. Најпре не разумете уопште шта то значи, а онда вам неко објасни: болесници су викнули на српском: „Живео краљ!“...

Српски болничари сложили су тела једно на друго. Планина је висока три метра. Понекад се нешто помери на ужасној гомили: неко људско биће у коме је остао дашак живота. Али чему да га извуку за неколико тренутака, кад ће ускоро мртвац заиста бити мртав...

4 Златоглав (лат. *Asphōdelus*) – медитерански цвет. У грчкој митологији се сматрало да у подземном свету невине душе умрлих лутају по пољима тог цвећа.

Ружичасто вече пада на Крф, зачарано острво. *Свети Фрањо Асишки* приближава се обали. Утоварају лешеве. Брод је спустио заставу на пола копља. Војници на сидришту салутирају. То ће бити све од сахране дневне количине мртвих.

Камиј Фери-Пизани

(*Le Drame serbe* (*Српска драма*), октобар 1915–март 1916 [Перен, Париз, 1916])

У служби српских болесника

Писмо калуђера августинца асумпсионисте, војног болничара:

Видо-Крф, 29. Фебруар 1916. – Овде смо да би се бринули о јадној српској војсци која се повукла. Наша формација је смештена на сасвим малом острву, које се налази преко пута Крфа. Ту примамо хроме и болеснике из те војске која емигрира. Како да вам опишем њихов очај и бедно стање у коме долазе? Замислите костуре обучене у дроњке, блатњаве и прљаве, који се једва вуку, падају успут, неки пут више не устајући!

Кад смо се искрцали, на острву је било, мислим око 4.000 људи. Једни, смештени у појединачним шаторима и други, озбиљно болесни, под америчким шаторима. Али, авај! Како је то била тужна слика! Болесници су лежали на гомилама, у блату, међу бубама. Многи од њих су били само у пролазу: на самрти су ушли са једне стране, а ускоро су их износиле мртве на другу. Кад смо стигли, смртност је била између 100 и 120 људи дневно. Поред тога, прва слика која је оставила утисак на нас кад смо се искрцали била је гробница, у којој је стотињак лешева чекало да *Свети Фрањо Асишки* дође да их однесе и урони у дубоко море.

Откад смо стигли, радили смо дан и ноћ смештајући те јадне несрећнике у добро организоване шаторе и удобне кревете. Тренутно их је више од 1.000 смештено под нашим крилима. Да би ушао у тај земаљски рај, јадни Србин мора да свуче са себе старог човека. Када се ослободи дроњака, бријемо му све, браду и косу. Затим га добро изрибамо у купки са „крезилом“ и, голог попут Адама, носимо га, умотаног у покривач, у шатор, где му је већ припремљена кошуља и добар кревет. За неколико дана, када се после добре исхране Србин поврати из своје исцрпљености и ојача, оденућемо га од главе до пете. Енглези му дају ципеле, панталоне и џемпер, Французи кошуљу, чарапе, капу и кабаницу. Тако измењене, евакуишемо их даље да направе места за друге. Изгледа да ће наша болница имати 3.000 кревета. За сада их нема више од 1.500. Постоји још једна болница у Ахилеону[5]. Можда ће постојати дуже него наша, која је само болница за евакуацију. Овде има неколико случајева заразе. Ипак, не мислим да су наши животи озбиљно угрожени. Један болничар који је сахрањивао лешеве синоћ је, пак, изненада умро. Синоћ смо сви били потрешени, али данас је већ све заборављено. Већ смо се потпуно навикли да гледамо лешеве како пролазе пред нашим очима!

Српско гробље код Ахилеона

Овде смо без капеле и капелана: истина је да нам у формацији не недостаје свештеника, јер их има десеторица. Несрећа је у томе што немамо место где би могли да служимо свете мисе. Ипак, то нам успева, јер шатор у коме смо смештени ујутро претварамо у капелу.

М. М-Л.

Француска санитарна мисија (Видо-Крф)
(Објављено у: *Grande guerre du XX siècle*)

Превела и приредила:
Александра Тадић

5 Ахилеон – дворац аустроугарске царице Елизабете, супруге цара Франца Јозефа, подигнут на Крфу 1890. године.

О УСПОСТАВЉАЊУ И ПРВИМ АКТИВНОСТИМА СРПСКОГ ДИПЛОМАТСКОГ ПРЕДСТАВНИШТВА У УЈЕДИЊЕНОМ КРАЉЕВСТВУ 1882. ГОДИНЕ

Рад има за циљ да кроз анализу архивске грађе српског Министарства иностраних дела која се чува у Архиву Србије представи процес који је резултирао успостављањем српског дипломатског представништва у Уједињеном Краљевству Велике Британије и Северне Ирске, као и првим активностима српског краљевског посланика Филипа Христића.

Указом краља Милана (Обреновића) од 21. новембра/3. децембра 1882. године,[1] о именовању изванредног и опуномоћеног посланика, почело је са радом Посланство Краљевине Србије у у Уједињеном Краљевству Велике Британије и Северне Ирске. Основ за његово оснивање је, као и код других посланстава, био *Закон о дипломатским заступништвима и о конзулатима српским у иностранству* од 18./30. јануара 1879. године.[2] У првом члану овог закона наводило се да дипломатска заступништва Србије у иностранству постоје у Бечу, Букурешту и Цариграду, а да се поред њих заводе још и у Атини, Берлину, Лондону, Паризу, Петрограду, Риму, Цетињу и у Бугарској.

Стицањем независности на Берлинском конгресу 1878. године српске власти су увиделе неопходност за уређењем и проширењем мреже дипломатских представништава због чега је урађен читав низ послова на доношењу закона и прописа из ове области. На седници Народне скупштине, одржане 15./27. јануара 1879. године, а на предлог председника Министарског савета и министра иностраних дела Јована Ристића, усвојен је Закон о дипломатским заступништвима и о конзулатима српским у иностранству, а у јулу 1882. године Министарство иностраних дела донело је и *Правила конзулске службе*.[3] Образлажући предлог овог закона Јован Ристић је пред посланицима изнео како „Влада овим предлогом има намеру да уреди дипломатска заступништва онако како су усвојена међународним правом и како постоје код других независних држава. Овај је предлог последица наше независности. Овим се иде на то да се ствар уопште законом уреди, а како ће се то после и колико примењивати, то ће зависити од специјалних решења."[4]

По доношењу овог закона Посланство у Лондону није одмах успостављено. Пре Лондона именовани су посланици у Паризу, Бечу, Петрограду, Берлину и Софији.

Претходно наведеним указом краља Милана (Обреновића) од 21. новембра/3. децембра 1882. за изванредног и опуномоћеног посланика у Лондону именован је Филип Христић који је у то време био посланик у Бечу. Именовање Христића омогућено је *Законом о дипломатским заступништвима и о конзулатима српским у иностранству* у чијем се другом члану наводило да „један исти заступник може, у исто време, бити акредитован код више дворова."[5]

После добијања агремана од Владе Уједињеног Краљевства и преласка посланика Филипа Христића из Беча у Лондон 1883. године почео је вишегодишњи континуирани рад овог

1 АС, МИД, А, Ф VII, р 1/1883.
2 АС, НС, Ф II, р 44/1878.
3 АС, МИД А, Ф XXII, р 111/1883.
4 АС, МИД А, Ф XXII, р 111/1883.
5 LII Састанак Народне скупштине од 17. јануара 1879. године (стенографске белешке са седница Народне скупштине за 1878. годину, Београд 1879, 1544).

дипломатског представништва који је трајао све до 1918. године. Након завршетка Првог светског рата и стварања нове јужнословенске државе краљевско српско Посланство у Лондону прерасло је у Посланство Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Дипломатска представништва су, према одредбама *Закона о устројству Министарства иностраних дела, дипломатских заступништава и конзулата Србије у иностранству* од 1. новембра 1886. године[6] установљена због заступања српских интереса код страних дворова, а успостављана су краљевим указом на предлог министра иностраних дела. Посланици су према том закону имали ранг министра и бирани су на основу знања и способности без обзира на положај и струку, а делили су се на три врсте:
а) изванредни посланик и пуномоћни министар;
б) министар резидент;
в) отправник послова.

Отправници послова су били стални или привремени. Као стални отправници послова рачунали су се они који су вршили дужност посланика у месту где посланик није наименован, а привремени отправници послова они који су заступали посланика када је одсуствовао због приватних или службених разлога. Особље посланства, према потреби, сачињавали су:
а) секретари;
б) придодати званичници или аташеи;
в) драгомани (тумачи) који носе титулу секретара тумача и могла су да их имају само дипломатска заступништва на истоку и
г) писари;

Иницијативу да се успостави српско дипломатско представништво у Уједињеном Краљевству, са седиштем у Лондону, изнео је још 1880. године посланик у Паризу Јован Мариновић који је истовремено обављао и дужност српског посланика у Уједињеном Краљевству, на нерезиденцијалној основи. То питање актуелизовао је у документу од 26. априла/8. маја 1880. године. У депеши упућеној министру иностраних дела посланик Мариновић написао је како се и „приликом мога садашњег бављења у Лондону уверио, од какве је важности за наше послове, да имамо у Лондону једну сталну Канцеларију са једним Секретаром. Ја сам о том пространије писао Г. Ристићу, кад сам лане долазио у Лондон, да предам Краљици моје Акредитиве. То писмо носи датум од 9. Августа 1880. Пр. № 6. Ја вас молим, до га дате изнаћи у лањским президијалним писмима, и да промислите, би ли могуће било, да приликом идућег буџета изиштете од Скупштине кредит за Канцеларију Лондонског Посланства. Г. А. Спасић био би врло добар кандидат за Лондон, и подпуно би могао замењивати Посланика, но њему би требало мало бољу плату одредити."[7]

Први српски краљевски посланик у Уједињеном Краљевству Велике Британије и Северне Ирске, као што је претходно и наведено, био је истакнути политичар и дипломата Филип Христић.

О свом приспећу у Лондон и иницијалним активностима посланик је депешом од 25. маја/6. јуна 1883. године известио претпостављеног министра иностраних дела. „Као што сам част имао 22 ов. м. телеграфом јавити вам, ја сам 19/31 Маја у Лондон приспео, а јуче 24 Маја (5 Јуна) имао први састанак са Лордом Гренвилом[8] у Форен-Офису. Кад сам Лорду предао копију мојих кредатива и замолио га за аудијенцију код Краљице, он ми је одговорио да је Краљица сада у Балморалу, и да нема обичаја да тамо даје аудијенције посланицима. Молио ме је дакле да се претрпим док Њезино Величанство не дође у Уиндзор, или Озборн, па ће он тада тражити за мене аудијенцију. У осталом, рече Лорд, ма како ја дуго за аудијенцијом будем чекао, да то не смета да отпочнемо наше међусобне одношаје. Изишав од Лорда Гренвила, ја сам посетио у самом Министарству оба Под-Секретара Министарства иностраних дела, Лорда Едм. Фицмориса, и Сер Џјулијана Паунсфота. Знате, да први заступа Министра у Доњем Дому, и променљив је заједно с Министарством, а други је сталан. Ја се само похвалити могу са кордијалним и одличним

6 АС, НС, Ф II, р 44/1878.

7 АС, МИД, ПО, 1881, ФII, дос. VII.

8 Granville George Leveson-Gower (1815–1891), други лорд од Гренвила. У три наврата обављао је дужност министра иностраних послова Уједињеног Краљевства (1851-1852, 1870-1874. и 1880-1885.).

пријемом који у Лондону налазим. Лорд Гренвил одмах ме је позвао на ручак сад у суботу, а код Музурус-паше позват сам за сутра. Г. Тисоа нисам могао видети због тога што је оболео, а грофа Минстера зато што је на Аскотској трци."[9]

Посебно значајне податке пружа садржај посланикове депеше од 31. маја/12. јуна исте године у којој је он пренео садржај разговора који је водио са председником Владе Уједињеног Краљевства лордом Гледстоном.[10] До сусрета је дошло 8. јуна. Христић је нагласио како је, упркос бројним одговорностима и обавезама председника Владе, њихов сусрет трајао више од пола сата. „Наш разговор тицао се нарочно нашег политичног и социјалног уређења и живота, како у Србији тако и у околним провинцијама, при чему г. Гледстон зачудио ме је познавањем наше историје од најстаријих времена, чак и секта Богумила у Босни није му страна била. Г. Гледстон је доиста данас један од највећих мужева у Европи у сваком обзиру. Људи који га чешће виђају и познају не знају чему већма да се диве, и чему већу превагу да дају: или његовом изванредном државничком и ораторском таленту, или његовом пространом знању на пољу историјском, философијском и литерарном, или ретким моралним својствима која га узвишавају над свима саотачественицима његовим. Србија се може поносити и држати за срећну што у Гледстону може сматрати пријатеља, онака, као што је био славни Кобден. **Нек само Срби, позвани и непозвани да на општем добру раде, једно не забораве, а то је, да младе државе не треба да буду без јаких пријатеља; симпатије пак великих сила, и оваки пријатељи да се стекну и одржавају само мудрим и измереним корачањем у слободи, и постојаним напредовањем на путу цивилизације, и, како моралног тако и материјалног развитка.**"[11]

Филип Христић је званично ступио на дужност српског краљевског изванредног и опуномоћеног посланика при двору Светог Џејмса 17./29. јуна 1883. године чином предаје акредитива краљици Викторији.

Истог дана посланик Христић детаљно је, у депеши упућеној министру иностраних дела, известио о ступању на дужност изванредног и опуномоћеног српског краљевског посланика при Двору Светог Џејмса у Лондону. „Пре два дана писао ми је Лорд Гренвил да ће ме Краљица примити данас 17/29 Јуна у Двору Уиндзорском, и да воз за Уиндзор полази из штације Падингтона у 1 сах. 10 м. У један сахат, данас, нашли смо се на станици: Лорд Гренвил, Лорд Амтил, Лорд Дуферин, и ја, и сви заједно у нарочитом вагону кренули смо се у 1 сах. и 1о м. за Уиндзор. На станици, кад смо дошли у Уиндзор, застали смо троја кола дворска која су нас одвезла у замак. У сали чекали су нас за доручак три даме и две госпојице дворске са Лордом Торингтоном, и по представама отишли смо у трапезарију и доручковали. После доручка у 3 1/2 сах. увео ме је Лорд Гренвил код Краљице, која је била у великој сали са Принцезом Беатрицом (princess Beatrice), и Принцезом Елисаветом (princess Elisabeth), унуком својом од покојне Принцезе Алајсе, велико-хесенске херзегоње. Ја сам се Краљици представио већ као Посланик српски *en régles*,[12] и предао јој писмо Његовог Величанства заједно са орденом Белог Орла. Краљица у неколико речи захвалила се Његовом Величанству и упитала за здравље како Краља тако и Краљице наше. После тога представила ми је обе принцезе, које су стајале поред ње, и ту је био крај аудијенцији. Краљица је за оно неколико минута била на ногама пред својом фотељом, али је тешко стајала, наслоњена на штаци. Лорд Амтил, и Лорд Дуферин остали су после мене у Двору, а ја сам се са Лордом Гренвилом одмах вратио у Лондон. Дошав у Лондон, Лорд ме је понудио да ме на својим колима, која је сам терао, одвезе у Камеру Лордова, где је била интересантна дискусија сврпројекта закона о заштити младих девојака. Ништа на свету простије, господине Министре, но примање посланика у Двору Енглеском где су иначе тако велики и строги етикети. Онако, као што човек иде по

9 АС, МИД, ПО, 1883, ФIV, К/22, дос. IV.

10 William Ewart Gladstone (1809–1898) – истакнут британски државник. У четири наврата обављао је дужност председника Владе (1868-1874, 1880-1885, 1886. и 1892-1894.).

11 АС, МИД, ПО, 1883, Ф I, Г/11, дос. V.

12 *en régles* (фр) – опуномоћени, званични.

вароши (morning dress) представља се он Краљици први пут са својим кредитивима, и још без рукавица, и без шешира у руци. Беседе се никако не говоре, но предају се писма са што је мање могуће речи. Краљица тако исто ограничава се на неколико речи, с пуном љубазношћу, и тиме се све свршава. Лорд Гренвил рече ми пре уласка код Краљице да орден предам с отвореном кутијом, то што сам и учинио. Краљица је одмах загледала у орден, а тако исто и принцезе. Дозволите ми, господине Министре, да вам поред овога још и то јавим, да ме је ономад у среду, у Букингхам Палати, после концерта дворског, Лорд Гренвил представио најпре Принцу, па после Принцези Галској.[13] После тога доајен дипломатског кора, гроф Биланд, Посланик Холандски, представио ме је Херцогу Кониту, Албану, Кембрицу, Пеку и Принцу Хришћану, и дотичним Херцогињама и принцезама."[14]

Постепено се упознајући са припадницима политичке и друштвене елите у Уједињеном Краљевству, али и помно пратећи извештавање водећих британских дневних листова и магазина, посланик Христић је у једном од својих раних извештаја почетком августа у Београд упутио и информацију са садржајем чланка објављеног у „The Evening Standard" о наступајућој посети краља Милана царевима Аустроугарске и Немачке. „Синоћ наиђох на један телеграм из Беча у Вечерњем Стандарду „The Evening Standard", који овако гласи: *Позив који је Краљ Милан добио од Цара Немачког да га походи за време јесењих маневра, који ће се држати у Хомбургу, од много већег је значаја но што се у први мах замислити може. Положај српског суверена постао је одвећ тежак, нарочно од времена одкад је он стварно ушао у савез Аустро-Немачки. Краљ ће најпре састати се с Царем аустријским у Сегедину, и присуствовати на маневрима мађарским. После тога отићиће на немачке маневре. Посети коју ће Краљ Милан учинити ове године обојици царева сматра се у званичним круговима (is officially regarded) као јавни доказ да је постао члан поменутог савеза, и да може рачунати на заштиту обе царевине противу Црне Горе и Бугарске, којих су тежње (proclivities) сасвим руске. Позив који је Краљ Милан добио од оба цара тим је значајнији што је учињен одмах сутра дан по венчању Црногорске Принцезе са Претендентом на српски престо. Ова околност открива јасно ривалитет који постоји између Русије и Аустро-Угарске односно балканских држава. У исто време она ове последње опомиње и даје им увидети да политику Аустро-Угарске на Полуострову балканском подржава и потпомаже њезин Немачки савезник. У истом је листу и један телеграм из Берлина, овога садржаја: Велика важност приписује се у круговима званичним посети Краља Милана у Сегедину и Хомбургу, а по свој прилици у Бечу и Берлину за време јесењих маневра. Присуство српског суверена на великим маневрима оба савезника сматран као доказ његове оданости (abtachment) према двема царевинама, и удаљење од политике руске на југо-источној страни Европе. Да би се одржао у положају који је према Русији заузео, Краљ Милан потребује потпоре и подржавања Европских централних савезника, окружен будући елементима нереда у оближњим балканским државама.*"[15]

Истовремено, посланик Христић упознао је министра иностраних дела и са основним политичким ставовима и опредељењима уредништава водећих лондонских дневних листова. „Стандард је, као што знате, орган конзервативаца, данашње опозиције у Парламенту енглеском. Чудновато је, како се јавно мишлење у Енглеској променуло од оно доба, кад сам ја пре 20 година у једној мисији у Лондону био. И влада, и јавно мишлење било је тада сасвим противу Русије, а наклоњено и добро расположено према Турској и Аустрији. Овдашњем свету није се тада свидело, и туђио се од нас зато, што је држао да смо оруђе Русије, да немамо свести о нашој самосталности и будућности, но све што радимо, да радимо по упуству Русије и искључиво у корист њезиних планова на Истоку. – Данас са свим друкче: замера нам се што се од Русије отуђујемо, којој требало би да смо захвални и обвезани за небројена добра што нам је свакад чинила, као и за ово што смо данас, – а приписује нам се у грех

13 Принц и принцеза од Велса.

14 АС, МИД, ПО, 1883, Ф I, А/6, дос. I.

15 АС, МИД, ПО, 1883, ФIV, К/27, дос. V.

што смо се Аустрији приближили, која је, вели Стандард, свагда живо на томе радила да Србија никад до своје самосталности не дође. Данас се зазире овде онако исто од Аустро-Угарске, као што се је пређе зазирало од Русије. Ово сте видели у чланцима Морнинг-Поста, а видићете и у чланку Стандардовом; то исто слушам ја скоро посведневно од људи из разних партија и кругова. Ви знате, господине Министре, шта обично покреће и руководи јавно мишлење у Енглеској. Човек, чини ми се, не би грешио, кад би тврдио, да би јавно мишлење овде сутра окренуле се у корист Аустро-Угарске, кад би ова окренула леђа Босни и Херцеговини, те тиме учинила да престане плашња од заузимања Солуна њоме."[16]

У извештајима које је током лета и јесени 1883. године упућивао у Београд, посланик Христић извештавао је и о одјецима и могућим политичким последицама брака кнеза Петра (Карађорђевића) и црногорске кнегиње Зорке (Петровић),[17] ангажовању Фердинанда Лесепса са циљем изградње Суецког канала, значајнијим парламентарним дебатама, ратификацији конвенције о пловидби Дунавом чији је текст усаглашен током међународне конференције одржане у Лондону и др.

Међутим, крајем 1883. године први српски посланик на резиденцијалној основи у Уједињеном Краљевству Филип Христић упутио је министру иностраних дела М. М. Богићевићу у Београд читав низ депеша које су се искључиво односиле на одјеке Тимочке буне у британској јавности.

Посланик је извештавао о махом негативно интонираном извештавању британске штампе о кључним догађајима у вези са самом буном.

У депеши од 26. октобра/7. новембра 1883. године посланик је претпостављеном министру указао на то „да врло хрђаве вести долазе овамо о Србији", па је замолио „да ме чешће о догађајима код нас извештавате ради бољег обавештења овдашње публике, коју новости с друге стране застрањавају и зло противу Србије и владе расположају. У јучерашњим телеграмима гдекојих листова овдашњих стоји ово: да је народна војска (једна бригада) из Грма отишла Зајчару у помоћ, и да је у Зајчару већ проглашен Петар Карађорђевић за диктатора, и да су усташи посели Честобродицу и друге кланце, и да је генералу Николићу немогуће било проћи туда, па с тога да се је задржао у Ћуприји, – да су изгледи да ће регуларна војска фратернизирати са побуњеним народом, и да је то и влада предвидела, па с тога да је официрима и солдатима плату удвојила – да је династија Обреновића изгубила терена у земљи (has lost ground); да је народ задахнут осветом, и да Краљ Милан игра ролу малог тиранина, и т.д. – Све ово, господине Министре, може бити и не основано, и претерано; но оно

16 АС, МИД, ПО, 1883, ФII, 3/3, дос. IV.

17 „Женидба Петра Карађорђевића са кћери Кнеза Николе, и овде је предмет разговора и претреса у круговима дипломатским и политичним. Нема човека из тога реда који овоме догађају не приписује велику важност, и не предвиђа извесне заплете и евентуалности, које, с погледом на Србију, могу из ове брачне свезе и комбинације произићи. Многи политичари не крију своје мисли о поводу и значењу овога догађаја, а сви зачело убеђења су да је женидба на Цетињу дело озлојеђене противу нас Русије. – La couronne nuptiale que le Comte Demidoff, délegué de L'Empereur de Russie, posera sur la tête du prétendant au trône de Serbie, c'est le gant que la Russie jette au roi Milan – рече један угрејани политичар. Од овдашњих јавних органа до сада је, колико ја знам, само Morning-Post (конзервативни лист, али не орган конзервативаца) о женидби овој, и узгред о политици данашње српске владе у два чланка (од 7 и 8 Августа) говорио. *Што је од скора и напрасно Принц Карађорђевић, вели између осталога Morning-Post, постао предмет поштовања у Русији, и што су Руси тек не давно заволели династију Карађорђевића, узрок је томе обрт српске владе у политици према Аустро-Угарској […] Док је Ристић, партизан руски, владао са људима који су сви одани били Русији, и док је Кнез Милан, пре него је постао Краљ, одобравао панславистичку политику свога првог Министра, дотле Карађорђевићи нису ни у колико могли рачунати на потпору Русије. […] Но од како је династија Обреновића прешла на страну Хапсбурга, Карађорђевић постао је љубимац Романова. […] П. Карађорђевић најспособнији је и најпопуларнији од свију чланова своје фамилије […] а што још више увеличава његову популарност међу православним Србима, то је женидба његова са Принцезом из јуначке породице црногорске, која је од вајкада била авангарда четничког рата противу неверника, и од вајкада уживала заштиту свете Русије у тако великом степену. Кад буде сватовска парада пролазила кроз улице цетињске, праћена свечаном пуцњавом монтињара княжевих, Краљ Милан у Београду, и његови аустријски пријатељи имаће право да у тим веселим плотунима виде претечу блиских заплета (the prelude of approaching contests), и т.д. У другом броју за овим, нарочно је Morning-Post нападао на данашњу владу код нас, представљајући је као просто оруђе Аустрије. Гроф Калноки, вели Morning-Post, апсолутније влада у Србији но у ма којој од две половине Царевине Аустро-Угарске, и обара не само људе, но и законе који му се не свиде.* У овом истом смислу у тону говорио је и Journal des Débats у једном од скорашњих бројева, као што сте могли видети. Но Journal des Débats од вајкада је овако писао, и противан био данашњој влади у Србији, док је мени не познато да ли је Morning-Post и пређе овако зло према нама био расположен." (АС, МИД, ПО, 1883, ФII, 3/3, дос. IV).

је ипак мене забринуло и заплашило. С тога сам још синоћ одмах, једног од редактора „Morning Post-a", мога пријатеља, обавестио шта да каже у данашњем листу у виду једног телеграма из Беча, као што ћете видети из прилога. Лица која Тајмсу и Стандарду телеграме из Београда шаљу, доста су добро према нама расположени. Добро би било да их познате, и да према њима неко призрење покажете. Ако ме поставите у стање да се служим мојим пријатељем у Морнинг-посту, то би било тим боље, што Морнинг пост у опште није добро према нама расположен."[18]

Свега два дана касније, посланик је додатно упознао министра са тиме како „овдашња журналистика посматра последње догађаје и прилике у Србији. Наравно, није ни очекивати било да ће јавно мишлење у Енглеској, где је уставност више но и у којој земљи у Европи укорењена, показати се наклоно изванредним мерама, које је влада Краљева принуђена била предузети, да у интересу мира и законитог поретка у земљи савлада тешке неприлике што су се изродиле. Већина листова, више или мање, критикује ове изванредне и антиконштитуцијалне мере; – где-који од њих представљају црним бојама стање ствари у Србији, и у опште у младим државама на Балканском Полуострову; – многи се страше општих заплета у Европи са честих потреса на нашем крају, који прилике и повода дају двема супарним великим државама да дођу до крвавих сукоба; – други иду још даље, па претсказују горко кајање великих Сила што су без нужде створиле те мале државице на Истоку, које са нестрпљивости и похлепа за пространије границе, као и са ривалитета двеју сила, које свој искључиви уплив хоће у тим земљама да имају, прете непрестано да буду огњиште, из кога ће излетети варнице да општи рат у Европи запале; – многи, најпосле, држе да су нереди ови потстакнути и произведени руком и новцем руским, у цељи да се династија Карађорђевића опет у Србији васпостави. Сва ова посматрања и ненаклона расположења, и све те плашње сигурно проистичу из тога, што овдашњи свет није потпуно обавешћен о стању ствари што у земљи нашој постоји, и о узроцима који су га створили. Ја бих вас само збунио и морио, господине Министре, кад бих вам све чланке овдашњих новина слао, које о нашим стварима говоре. Ја држим да ћете се задовољити само са главним нацртама о њиховој садржини, као што сам част имао мало пре разложити. Нек ми је дозвољено међу тим изјавити вам своју наду, да ће телеграми и дописи у Тајмсу од његова дописника из Београда, и телеграми мога пријатеља, г. Стуарта у Morning Post-у, као и писма г. Манчина доста допринети, да се овдашња публика боље обавести о приликама нашим, и благонаклонија у будуће према нама покаже. Ја сам имао част напоменути вам какви телеграми Тајмсу из Београда непосредно долазе. Данас част ми је послати вам допис један из Београда од његова дописника, који је јутрос изишао и који стање у Србији врло добро и пријатељски објашњава. Ја се користим пријатељима нашим те само телеграме за сада склапамо и штампамо. А пошто свет много више телеграме но уводне чланке чита, то ће исти наравно и већи упечатак на њ чинити."[19]

Већ колико сутрадан, 29. октобра/10. новембра 1883. године, посланик Христић известио је министра да се „бечки дописник „DailyTelegraph-a", одликовао између свих других страсним нападањем на нас. Но ни један од његових дугачких телеграма није у толиком степену био насртљив на владу Краљеву, као данашњи где шта више прети и са интервенцијом Енглеске и других великих сила у корист побуњеника. Мени је част доставити вам овај допис. Ја сам разабрао да се дописник „DailyTelegraph-a" зове Лавино, и да се од неколико година налази у Бечу. Лавино је био и у државној дипломатској служби, па због велике плате коју му је „DailyTelegraph" понудио, оставио је дипломатску каријеру. Тајмс је данас јавио да се може сматрати да је устанак у Србији посве савладан."[20]

Упркос вестима о гушењу Тимочке буне посланик Христић био је свестан да је интензивно негативно интонирано извештавање водећих лондонских дневних листова о том догађају

18 АС, МИД, ПО, 1883, Ф I, Б/12, дос. III.

19 АС, МИД, ПО, 1883, Ф I, Б/12, дос. III.

20 АС, МИД, ПО, 1883, Ф I, Б/12, дос. III.

значајно нарушило углед Краљевине Србије у острвској јавности. Стога је предузео активности како би обезбедио да се у појединим утицајним листовима објаве и чланци који би афирмативно говорили о малој балканској краљевини.

Правилно схватајући значај и утицај који средства јавног информисања имају на формирање ставова код грађанства, посланик Христић је, стога, у депеши министру иностраних дела од 26. новембра/8. децембра исте године предложио да се чланци просрпски настројеног новинара Манчина објаве и као посебна публикација. „Ја сам молио г. Манчина те је одштампао своје пето писмо из „Morning Advertisere-a" од 22 Новембра, и разаслао га многим личностима. То је писмо важно с тога, што је цељ његова била да изнесе боље на видик превратне и анархичне тежње радикала српских, према којима су гдекоје новине (на пр. Daily Telegraph и Journal des Débats) почеле своје симпатије показивати. Шесто писмо г. Манчина изићи ће колико сутра, или прек-сутра, са уводним чланком, који је сам г. Манчин, по молби главног редактора, написао. У том чланку редакција резумира садржај свих писама његових, слажући се потпуно са посматрањима свога дописника, и критикујући политику руску. Ви ми не одговористе ништа, господине Министре, на мој предлог да се сва писма г. Манчина обашка у једној брошури прештампају, и бесплатно распростру. Међутим, то би био најбољи начин да се публика енглеска упозна са нашим стварима, и обавести. Осам до десет лира не би била некаква жртва према цељи коју би постигли, и према великим интересима нашим које би тиме одбранили. Г. Минчин није богат човек, и макар да би он пристао да о свом трошку своје чланке прештампа, ја сам се стидео да му, као посланик српски такав предлог учиним, и код толиких услуга његових, још да и новчану жртву од њега потражим."[21]

Потпуно гушење Тимочке буне и приближавање краја 1883. године истовремено је означило и постепено, али само привремено, слабљење интересовања британске јавности за турбулентна дешавања у Краљевини Србији. Тиме је окончана прва година током које је млада балканска краљевина успоставила своје стално дипломатско представништво у Лондону – једном од најзначајнијих светских центара политичке, привредне, војне и културне моћи.

У наредним годинама српски посланици у Уједињеном Краљевству, са мање или више успеха, чинили су напоре да острвским политичким првацима, водећим привредницима, интелектуалној елити и јавности приближе Краљевину Србију и представе је као младу и перспективну европску државу. Догађаји у самој Краљевини Србији неретко су у знатној мери отежавали труд њених дипломатских представника доводећи их често у ситуацију да појашњавају и тумаче динамичне (драматичне) догађаје који су обележили владавину позних Обреновића.

Слику о Србији, створену крајем XIX и почетком XX века, британски политички прваци и јавност тешко су и постепено мењали све до наших дана. Отуда и потреба да се афирмишу периоди складне сарадње и усаглашеног деловања на међународном плану, као и да се уоче и растумаче историјски моменти када две државе и њихови народи нису успевали да дефинишу ни минимум заједничких циљева и интереса.

Србија је континуирано тежила да у острвској краљевини има искреног савезника и заштитника, како је посланику Филипу Христићу током првог сусрета и саветовао британски премијер лорд Гледстон. Колико је у томе успевала показали су догађаји који су се одигравали током читавог XX и у првим годинама XXI столећа. Разлога и повода за темељне анализе српско-британских односа има довољно, посебно имајући у виду екстремне крајности у које су они повремено западали у претходних стотињак година (од отвореног савезништва до још отворенијег непријатељства у раздобљу краћем од једног просечног људског века).

Овај рад, стога, представља прилог бољем познавању српско-британских односа који, упркос несразмери у моћи и значају на међународном плану, имају потенцијал који до сада није ни најмање искоришћен.

Дејан Ристић

21 АС, МИД, ПО, 1883, ФIII, И/16, дос. IV.

Деятельность политического сыска Российской империи в балканских странах и в Константинополе в 1909 – 1914 гг.

Организация и результаты работы Балканской агентуры России находились на сравнительно низкому уровне. Ее начальство было отлично осведомлено о том, что весь состав агентуры, как сотрудники, так и филеры, уже давно знали друг друга в лицо, а также, за исключением «Такварьяна», и по фамилиям, и были известны чинам румынской и болгарской полиции, многим из местных жителей и бывшему главному сотруднику-шантажисту Меласу. Такая неслыханная открытость агентуры объяснялась просто. Во время поездки великого князя Владимира Александровича в Болгарию и Румынию в 1907 г. прежний заведующий Балканской агентурой ротмистр Андреев собрал всех ее сотрудников вместе и возил с собою в качестве сопровождения августейшего гостя (!)[1]. Этот жандармский офицер в области агентурной работы и конспирации вообще допускал вопиющие промахи. К примеру, однажды он по делам службы инкогнито совершил поездку по городам Румынии, под именем Вальдемар Рено и под легендой коммерсанта. Однако на румынском пограничном посту в Унгенах его знали в лицо, поэтому румынская сигуранца знала о прибытии Андреева с момента пересечения им границы и вела за ним постоянное наружное наблюдение. В ходе этой поездки к Андрееву в гостиницу «Сплендид» в Галаце приходил секретный сотрудник Роберт Лайминг, освещавший Галацкую группу социалистов-революционеров. В результате Лайминг был провален: сигуранца установила факт получения им писем и денег от русской охранки[2].

Еще в январе 1909 г. ротмистр Кречунеско, проинспектировавший Балканскую агентуру, обратился к заведующему Особым отделом Департамента полиции Н.П. Зуеву с проектом реорганизации политического сыска на Балканах. Он предлагал сделать Балканскую агентуру самостоятельным розыскным органом, подчиненным напрямую Департаменту полиции. Агентура должна была включать по одному штатному агенту-резиденту в Болгарии, Румынии и Константинополе, которым следовало наладить внутреннюю и наружную агентуру, а также почтовую перлюстрацию. По мнению Кречунеско, в Румынии было необходимо завести агентуру в среде тамошних членов партии эсеров, в Болгарии и Турции – в армянских партиях Дашнакцутюн и Гнчак. Агенты и филеры, предназначенные для работы в регионе, должны были хорошо знать местные условия и языки[3].

Другим важным условием успеха работы агентуры на Балканах Кречунеско называл сотрудничество с политическими полициями Румынии и Болгарии. Непосредственные отношения между Одесским охранным отделением и директором румынской сигуранцы Ионом (Янку) Панаитеску, выдающимся мастером балканского тайного сыска, были установлены весной 1909 г. 19 марта в Бухаресте состоялась встреча Кречунеско, владевшего румынским языком, с Панаитеску, на которой последний дал обещание абсолютно откровенно и по первому запросу давать сведения о русских эмигрантах в Румынии и об их выездах в Россию. В качестве ответной любезности он просил русскую сторону сообщать аналогичную информацию о неблагонадежных румынах, проживающих в Российской империи[4]. Руководство Департамента

1 Там же.

2 Там же. 1906 г. Ед. хр. 872. Л. 163–172. К.Д. Кречунеско – В.А. Левдикову. 24 апреля 1909 г. № 6.

3 Там же. 1909 г. Ед. хр. 436. Л. 17–19. К.Д. Кречунеско – заведующему Особым отделом Департамента полиции. 19 января 1909 г. № 5.

4 Там же. 1906 г. Ед. хр. 872. Л. 163–172. К.Д. Кречунеско – В.А. Левдикову. 24 апреля 1909 г. № 6.; Там же. Л. 175–175 об. С.Е. Виссарионов – В.А. Левдикову. Июнь 1909 г. № 130784.

полиции высоко оценило это предложение и даже выступило с ходатайством о награждении Панаитеску, в результате чего он получил русский орден Св. Анны 2-й степени, в дополнение к уже бывшему у него ордену Св. Станислава 2-й степени[5].

Однако после этого тогдашний начальник Одесской охранки подполковник В.А. Левдиков проявил вопиющую служебную небрежность: несколько запросов от Панаитеску, в том числе одна срочная телеграмма, были оставлены без ответа, и тогда ценные рабочие контакты прервались. «В этом отношении чины румынской полиции в высшей степени щепетильны: являясь сами пунктуальными, точными и аккуратными, они требуют того же и от других», – писал начальник Жандармского управления Одессы Д.С. Померанцев[6]. Были прерваны и отношения с директором Черновицкой полиции (Буковина, Австро-Венгрия) Тарангулом, который прежде был согласен передавать Одесской охранке интересующие сведения в обмен на информацию об уголовниках из числа австро-венгерских подданных на территории России[7]. Лишь в октябре 1910 г. в результате новых личных переговоров в Бухаресте между Кречунеско и Панаитеску удалось достичь договоренности о возобновлении сотрудничества политических полиций России и Румынии[8].

В апреле 1909 г. товарищ министра внутренних дел П.Г. Курлов предписал генерал-майору ОКЖ А.В. Герасимову провести ревизию ряда розыскных учреждений империи, а также Балканской агентуры; лично познакомиться с сотрудниками, выяснить эффективность их работы, соответствие денежных расходов, дать необходимые инструкции[9]. 24 апреля Герасимов в сопровождении ротмистра Кречунеско выехал из Одессы на Балканы. 26 апреля в Бухаресте ревизору был представлен агент Мотылёв, 27-го в Софии – агент Шварц, 28-го в Константинополе – агент Прессино, 29-го там же – агент из Варны «Такварьян». В тот же день оба жандарма выехали из столицы Турции и вернулись в Одессу 1 мая[10].

Отчетный рапорт Герасимова от 17 июля 1909 г. был крайне скептичен в отношении Балканской агентуры. Он писал: «Существование агентуры на Балканском полуострове можно отметить только в юридическом отношении, так как в действительности никакого освещения о положении революции получить нельзя. Как известно, в данное время центры революционных партий, действующих в пределах России, сосредоточены в Париже и Швейцарии, откуда и исходят все директивы по организациям партий»[11]. О постановке же агентурной работы на Балканах Герасимов докладывал: «Балканский полуостров входит в район Одесского охранного отделения. Агентуры, освещающей революционное положение на Полуострове, никакой нет, если не считать проживающего в Бухаресте эмигранта Пекарского, бывшего народовольца. Пекарский пожилой человек, потерял все революционные связи и о нынешнем положении революции совершенно не осведомлен. Другой сотрудник, помощник капитана на одном болгарском пароходе, имеет некоторые связи с анархистами в Швейцарии. Для наблюдения за передвижением эмигрантов-революционеров установлено 4 наблюдательных пункта. В Яссах – заведует пунктом отставной жандармский унтер-офицер Осадчук, в Бухаресте – бывший филер Мотылёв, в Софии – еврей Шварц, занимающийся адвокатурой, наконец, в Константинополе один грек, весьма сомнительных нравственных качеств. Все эти наблюдательные пункты о передвижении наших эмигрантов никаких сведений не имеют, и никакой пользы делу от них нет»[12].

Как представляется, именно по итогам ревизии Герасимова руководство политического сыска Российской империи признало необходимость коренного обновления состава агентуры на Балканах путем прекращения отношений с большинством прежних секретных сотрудников,

5 ГАРФ. Ф. 102. Оп. 316. 1906 г. Ед. хр. 872. Л. 175–179.
6 Там же. 1909 г. Ед. хр. 436. Л. 79–80 об. Д.С. Померанцев – директору Департамента полиции. 15 марта 1910 г. № 51.
7 Там же.
8 Там же. Л. 94–94 об.
9 Там же. Ед. хр. 194. Л. 2–2 об.
10 Там же. Л. 5–5 об.
11 Там же. Л. 6–6 об.
12 Там же. Л. 15–15 об.

за исключением агентов «Такварьяна» и «Карова» в Болгарии. Главной причиной необходимости активизировать сыск на Балканах высшие чины охранки называли укрепление позиций в этом регионе партий Дашнакцутюн и Гнчак и установление ими связей с радикальными элементами пришедшего к власти в Константинополе младотурецкого комитета. В департаменте обращали особое внимание на то, что еще в 1908 г. под Софией дашнаками была открыта военная школа для подготовки офицеров будущей армянской армии[13].

Исходя из этих соображений, в январе 1910 г. товарищ министра внутренних дел, командир ОКЖ генерал-майор П.Г. Курлов признал необходимым перенести штаб-квартиру заведующего агентурой на Балканах и в Турции в Константинополь. Для ознакомления с будущими условиями работы и существующей секретной агентурой в столицу Османской империи 9 февраля 1910 г. был временно командирован помощник начальника Кавказского районного охранного отделения коллежский асессор В.В. Ленчевский, человек с богатым и разносторонним опытом военной и сыскной службы, ведший работу по Дашнакцутюну в Закавказье[14].

Владимир Владимирович Ленчевский родился 2 июля 1871 г. в семье потомственных дворян Волынской губернии, окончил военно-училищные курсы Киевского пехотного юнкерского училища по 1-му разряду. 21 января 1903 г. он был переведен в ОКЖ штабс-ротмистром и прикомандирован к отделению по охранению общественной безопасности и порядка в Санкт-Петербурге. 21 февраля 1903 г. Ленчевский был прикомандирован к Одесскому охранному отделению, а 6 декабря того же года – произведен в ротмистры. Однако вскоре досадное и нелепое происшествие разрушило его жандармскую карьеру. Как сообщает служебная справка, «11 мая 1904 года ротмистр Ленчевский, возвращаясь ночью с гуляния, устроенного начальником Охранного отделения для служащих отделения в награду за удачные ликвидации[15], и находясь в нетрезвом состоянии, принял участие в драке четырех служащих Отделения с частными лицами, – за что ему было предложено подать прошение о выходе в запас»[16]. 26 августа 1904 г. Ленчевский был зачислен в запас армейской пехоты, с переименованием в капитаны, а уже 5 сентября он был определен на службу в 138-й Болховский пехотный полк, в рядах которого ему довелось принять участие в войне с Японией. На сопках Маньчжурии бывший жандармский ротмистр был два раза контужен, один раз ранен и награжден орденом Св. Анны 4-й степени с надписью «за храбрость».

Однако служба в армейской пехоте, видимо, не привлекала Ленчевского. 8 ноября 1907 г. он был уволен от службы по домашним обстоятельствам, а уже 18 января 1908 г. определен на службу чиновником для письма Департамента полиции, с переименованием в коллежские асессоры и с откомандированием в Тифлис для исправления должности чиновника для поручений при Кавказском районном охранном отделении. Так Ленчевский вновь вернулся к делу политического сыска. Главным предметом его ведения стала самая влиятельная и опасная революционная партия Закавказья того времени – армянский Дашнакцутюн. Работа Ленчевского в доселе незнакомых и трудных условиях Закавказья, среди инородческого населения, была признана начальством успешной, поскольку уже 21 июля 1909 г. он был назначен помощником начальника Кавказского районного охранного отделения с содержанием в 3600 руб. в год.[17]

Главным итогом первой командировки Ленчевского в Константинополь стал составленный им подробный рапорт на имя директора департамента от 30 марта 1910 г. В этом докладе он дал обобщающий обзор деятельности революционных партий на Балканах и в Турции, а также усилий русской полиции по борьбе с ними.

13 Там же. Ед. хр. 436. Л. 22–23.

14 Там же. Л. 21–21 об.

15 Понятие «ликвидация» в лексиконе русских секретных служб того времени означало «аресты, обыски и выемки со всеми дальнейшими последствиями до суда и наказания виновных включительно» (см.: *Алексеев М.* Военная разведка России. Первая мировая война. М., 2001. Кн. 3, ч. 2. С. 169).

16 ГАРФ. Ф. 102. Оп. 316. 1914 г. Ед. хр. 1. Лит. Д. Т. 1. Л. 86.

17 Там же. Л. 86–88.

Ленчевский был убежден, что главный центр революционной деятельности в регионе находился в Константинополе, где обреталось руководство армянских революционных организаций, младотурецкого комитета (другой его центр, как справедливо отмечал Ленчевский, находился в Салониках), исламистских и анархистских партий. Самой могущественной и опасной силой чиновник Департамента полиции называл армянский Дашнакцутюн. Ленчевский утверждал, что именно эта партия, находившаяся в тесном контакте с младотурками, была важным фактором недавних революций в Персии и Турции[18]. В союзе с Дашнакцутюном состояла и армянская социал-демократическая партия Гнчак. Из Константинополя осуществлялось руководство всеми заграничными центрами партии дашнаков; кроме того, Ленчевский отмечал наличие у нее связей с революционными инородческими партиями в России (финскими, кавказскими, польскими и еврейскими), их стремление объединить под своим руководством и всех русских революционеров. Еще одним источником угрозы Ленчевский называл тайную деятельность младотурок по революционизированию панисламистской пропагандой российских мусульман, особенно горцев Кавказа, в первую очередь – Дагестана и Чечни.

По убеждению Ленчевского, враги государственного строя России также свили себе гнезда в Румынии и Болгарии. В первой они были представлены в основном различными группами и кружками анархистов и эсеров (последние имели свой комитет, подчиненный Парижскому), а также остатками матросов экипажа броненосца «Князь Потёмкин-Таврический». Деятельность эмигрантов-революционеров в Румынии сводилась в основном к отправке в Россию контрабандной литературы и снабжению беглецов паспортами. Схожей была обстановка в Болгарии, но опасность оттуда, по мнению Ленчевского, была серьезнее, поскольку в этой стране действовали две могущественные армянские партии, имевшие в среде многочисленной местной колонии армян свои отделения, содержавшие там склады оружия и взрывчатки и получавшие инструкции из Константинополя.

Автор доклада подчеркивал, что работа русской политической полиции по противодействию всем названным угрозам велась на Балканах совершенно неудовлетворительно. «Агентура Одесского охранного отделения, действующая на Балканском полуострове, крайне слаба и не организована, и ей часто неизвестно даже то, что является достоянием всякого лица, проживающего в названных государствах, не принадлежащего ни к какой революционной организации, а просто интересующегося политическими событиями, проходящими на его глазах и обсуждаемыми местной прессой», – констатировал Ленчевский[19].

Министерство иностранных дел обещало Департаменту полиции оказать Ленчевскому содействие со стороны посла в Константинополе Чарыкова. Однако, по убеждению Ленчевского, при организации центра агентуры в Константинополе нельзя было рассчитывать на содействие русского посольства и консульства, готовых помогать больше на словах, чем на деле[20]. Как считал эмиссар политического сыска, учреждения дипломатического ведомства следовало рассматривать лишь как временный приют и избегать посещений их, тем более что среди их

18 Так называемая «конституционная революция» 1905–1911 гг. в Персии, на своем начальном этапе совпавшая с Первой русской революцией 1905–1907 гг., серьезно дестабилизировала ситуацию во всем регионе, обострив соперничество между Россией и Англией за влияние в этой стране. Активными участниками революционных процессов в Персии были и младотурки, и дашнаки, и другие радикальные силы. Для русских секретных служб все это существенно повышало значимость задачи наблюдения за ситуацией в Персии и Закавказье.

19 ГАРФ. Ф. 102. Оп. 316. 1909 г. Ед. хр. 436. Л. 34–38 об. В.В. Ленчевский – директору Департамента полиции. 30 марта 1910 г. № 4.

20 По словам Ленчевского, посол принял его радушно, выразил удовольствие по поводу целей организации розыска и отослал к консулу. Консул Панафидин также встретил очень любезно, но все его практическое содействие свелось к обещанию дать комнату для занятий, кассу с ключом для хранения переписки, согласию подписывать телеграммы и отсылать донесения почтой за консульской печатью. От всякого другого участия консул устранился, в частности, в вопросе о разрешении свиданий Ленчевского с заявителями в стенах консульства. Одна из причин заключалась в том, что Панафидину очень надоели своими визитами прежние сотрудники охранки, особенно Мелас, от посещений которых консул просил его освободить и добавил, что денег никому давать не будет. Ленчевский успокоил его на этот счет (Там же).

служащих было много инородцев, в частности армян. Также не приходилось строить расчеты на содействие турецких властей и полиции, ведших плотную слежку за всеми представителями иностранных миссий и европейцами вообще.

Новую агентуру в Константинополе Ленчевский предлагал укомплектовать преимущественно сотрудниками Одесского и Кавказского районных охранных отделений. Свидания руководителя сыскного пункта с ними следовало проводить в условиях строгой конспирации в целях сохранения в тайне личности заведующего агентурой. Желательно было также иметь при русском консуле мелкого служащего, лучше из старых надежных филеров, который мог бы служить передатчиком почты и для других мелких поручений. От заведующего агентурой требовалось знание турецкого и, по возможности, армянского языков, так как французский и немецкий в деле сыска в Турции были бесполезны.

«Что касается существующей агентуры в Румынии и Болгарии, – писал Ленчевский – то если Департамент полиции не найдет возможным ее совершенно упразднить, то таковую, за исключением сотрудника "Такварьяна", ввиду вышеизложенных условий, было бы удобнее оставить в распоряжении Одесского охранного отделения, тем более что ротмистр Кречунеско, благодаря знанию румынского языка, вошел в личные сношения на почве взаимных услуг в деле розыска с румынской полицией»[21].

Руководство департамента согласилось с основными положениями доклада Ленчевского. В апреле 1910 г. ему было предписано готовиться к новой шестимесячной командировке в Константинополь с целью организации там агентуры, для чего ему следовало незамедлительно приступить к изучению турецкого и армянского языков[22]. 12 ноября 1910 г. Ленчевский был командирован в османскую столицу с денежным содержанием в 5400 рублей в год. Так было положено начало работы агентурного бюро Департамента полиции на берегах Босфора.

В Константинополь В.В. Ленчевский прибыл с заграничным паспортом на фамилию «Лобанов». Конспирация работы бюро с самого начала была скорее фиктивной. Несмотря на предупреждения Ленчевского о практической невозможности и нецелесообразности для агентуры работать «по парижскому образцу», под консульской крышей, помещение для канцелярии бюро было отведено именно в здании русского консульства, среди персонала которого было много турок и армян, в том числе и весьма подозрительных, по мнению сотрудников бюро, личностей. Следующий глава Константинопольской агентуры даже просил у начальства разрешения ночевать кому-нибудь из его сотрудников в служебном помещении – для охраны секретных материалов[23].

Вся корреспонденция от Константинопольской агентуры шла в Одессу и в Департамент полиции по консульской почте, за печатью консула; причем письма передавались напрямую сотрудниками консульства капитанам русских пароходов. Собственным российским почтовым отделениям в Константинополе, которые существовали там по условиям капитуляций великих держав и Турции и были укомплектованы в основном местными жителями, русские дипломаты и агенты полиции справедливо не доверяли[24]. Как докладывал в марте 1914 г. ротмистр Кречунеско, сменивший Ленчевского на посту руководителя бюро, с самого приезда «Лобанова» в Турцию местные власти и русские эмигранты были твердо убеждены в том, что он занимается политическим сыском. Более того, эмигранты неоднократно обсуждали вопрос, что им делать с «Лобановым», и каждый раз решали, что он безвреден для них[25].

И все же, в конце концов, вопиющее отсутствие конспирации в работе Константинопольского бюро привело к закономерному результату. В ночь на 16 июля 1912 г., после совместного ужина в ресторане со своими знакомыми анархистами-эмигрантами Анатолием Зафириди и Фридрихом Гайлитсом, преподавателями

21 Там же.
22 Там же. Л. 47.
23 Там же. 1914 г. Ед. хр. 1. Лит. Д. Т. 1. Л. 10–10 об.
24 Там же. Л. 173–174 об.
25 Там же. Л. 107–108. К.Д. Кречунеско – директору Департамента полиции. 3 марта 1914 г. № 65.

местного 6-классного русского коммерческого училища, Ленчевский был жестоко избит ими на улице в Галате. Нападавшие пытались убить чиновника охранки, ему удалось вырваться и бежать, однако анархисты отобрали у него записную книжку, в которой он тайнописью делал свои заметки[26]. Сразу же после этого Ленчевский ходатайствовал об освобождении его от должности заведующего агентурой в Константинополе, утверждая, что находится в смертельной опасности, поскольку младотурецкому комитету удалось выяснить, что именно он занимался разоблачением панисламистской деятельности на Кавказе. 14 августа преемником Ленчевского был назначен ротмистр К.Д. Кречунеско, выехавший в Турцию с загранпаспортом на имя Константина Дмитриевича Казимира и денежным содержанием в 7950 руб. Передача дел и сотрудников затянулась до февраля 1914 г., когда начальство наконец позволило Ленчевскому выехать в Россию[27].

Константинопольская агентура создавалась буквально на пустом месте; штатный состав нового органа, как и начальный кадр секретных сотрудников, формировался по прочно укоренившемуся в России импровизационному принципу – «с бору по сосенке». Помощником заведующего агентурой стал коллежский секретарь Геннадий Дмитриевич Венценосцев. Этот молодой человек (1887 года рождения), окончивший Пензенскую гимназию с серебряной медалью и Лазаревский институт восточных языков с правом на чин X класса, владел французским, турецким, персидским, азербайджанским, сартовским, арабским, армянским и грузинским языками. С 1909 г. он служил переводчиком, затем делопроизводителем Туркестанского районного охранного отделения, в мае 1912 г. был командирован в Константинополь под фамилией «Волков», с окладом жалованья в 3600 руб. в год и с выплатой на разъезды по городу 25 руб. в месяц[28]. Увы, несмотря на впечатляющую языковую подготовку, Венценосцев оказался совершенно непригоден для службы. Непосредственный начальник характеризовал его как «неуживчивого, грубого, во всех отношениях отрицательного и нежелательного подчиненного»[29].

Венценосцев неоднократно пренебрегал инструкциями начальства и основами конспирации[30]. В частности, однажды в ресторане в разговоре с неким коммерсантом Вейсманом (возможно, это был все тот же самый Сендер Вейсман, непотопляемый провокатор и шантажист) Венценосцев отрекомендовался востоковедом и служащим в «казенном бюро по предупреждению и пресечению проституции русско-подданных женщин в Константинополе»[31]. Сказал, что бюро помещается в здании консульства, что его начальник – дряхлый седой старик; иными словами, понес вздор, опасный для конспирации агентуры. Сразу же выяснилось, что собеседник его был не так уж прост, поскольку он начал говорить о своих связях с Парижской агентурой Департамента полиции, о покойном П.И. Рачковском, рассказал даже о прежней Балканской агентуре с центром в Бухаресте. Когда об этом разговоре стало известно Ленчевскому, тот ужаснулся болтливости своего подчиненного и сообщил ему, что его странный собеседник был агентом революционных кругов, специально направленным для изучения работы охранки в Константинополе. На все обвинения Венценосцев упрямо отвечал, что версию о бюро по борьбе с проституцией ему

26 Там же. 1911 г. Ед. хр. 1. Лит. Д. Л. 168–175 об. Для характеристики местных реалий добавим, что, как стало известно в январе 1913 г., один из обидчиков Ленчевского, латыш Ф.Ф. Гайлитс, оказался в большой нужде, растратил хранившиеся у него деньги анархистов, занялся попрошайничеством, опустился и, в конце концов, застрелился в пьяном виде (Там же. Ч. 2. Л. 104).

27 ГАРФ. Ф. 102. Оп. 316. 1914 г. Ед. хр. 1. Лит. Д. Т. 1. Л. 86–88.

28 Там же. Л. 6–7 об.

29 Там же.

30 Однажды Венценосцев попросту отказался перепечатать на машинке рукописный текст перевода с турецкого, выполненного переводчиком Мамедовым. Не имея на то ни права, ни разрешения, Венценосцев самовольно именовал себя то атташе, то секретарем, то драгоманом посольства; позднее же, в ответ на обвинения начальства, он утверждал, что место имели ошибки и недоразумения. В действительности, сразу после прибытия Венценосцева в июне 1912 г. в Константинополь Ленчевский дал ему указание называться при необходимости студентом, прикомандированным к посольству для изучения восточных языков. Однако Венценосцев явно пренебрегал этим указанием.

31 Там же. Л. 30–31 об.

предложил сам Ленчевский. В конце концов, начальство потребовало отзыва Венценосцева и увольнения со службы[32]. Должность помощника заведующего агентурой была после этого упразднена.

Чиновником для письма при Константинопольской агентуре с весны 1914 года был назначен Георгий Георгиев Аждер (Аждеров), 27 лет, житель Рени Бессарабской губернии, родной брат казначея штаба ОКЖ подполковника Аждера. Штатным переводчиком при Константинопольской агентуре, с зачислением чиновником для письма Департамента полиции, назначен житель города Шемахи, смотритель Рустовского училища Кубинского уезда Бакинской губернии коллежский секретарь Мамед Гаджи Рашидович (Рашид-оглы) Мамедов. По смете на содержание личного состава агентуры в Константинополе выделялось 13 200 руб. в год (по 1100 руб. в месяц)[33].

Основной состав секретных сотрудников Константинопольского бюро был укомплектован случайными и малопригодными людьми. Еще в феврале 1910 г. Департаментом полиции был командирован в Константинополь бывший секретный сотрудник Кавказского районного охранного отделения Левон Сааков Баласанян (Баласанянц), уроженец Эриванской губернии, проходивший под псевдонимом Субботин. Это был агент с богатым, но довольно сомнительным прошлым и подмоченной репутацией. В 1907 г. он, являясь членом партии Дашнакцутюн, стал секретным сотрудником Кавказской охранки. Вскоре «Субботин» был провален пришедшим на свидание с ним сотрудником, однако ему удалось оправдаться. Изображая обиду на заподозривших его товарищей, он перешел в партию Гнчак, примкнув к ее русофильской фракции Сабах Гюляна. Новый повод подозревать «Субботина» возник в 1911 г., когда после его поездки по делам партии в Одессу там сразу же была проведена ликвидация[34].

Одновременно генерал-майор Д.С. Померанцев командировал из Одессы в Константинополь своего секретного сотрудника, также из числа дашнакцаканов, действовавшего под псевдонимом «Головинский». В бытность свою в Одессе он давал сведения по партиям эсеров и анархистов-коммунистов; после произведенных зимой 1910 г. ликвидаций «Головинского», во избежание провала, подвергли административной высылке. Сотрудники «Субботин» и «Головинский» составили основной кадр внутреннего наблюдения Константинопольского бюро. Они поселились в столичном районе Галата под видом торговцев, снимали соседние лавки. Вскоре два агента-армянина начали ссориться друг с другом, а это менее всего способствовало успеху их негласной работы, особенно принимая во внимание, что оба ранее уже были скомпрометированы в революционных кругах. В декабре 1913 г. Ленчевский получил агентурные сведения о том, что местное отделение партии Гнчак недавно исключило из своей среды Баласаняна-«Субботина», уже в третий раз обвиняя его в работе на охранку. Не зная, какими уликами располагают члены партии, Ленчевский не был уверен, что сможет вновь реабилитировать своего агента. Однако вскоре ротмистр Кречунеско выяснил, что слухи о провале Баласаняна распускал «Головинский»[35].

Наконец, Одесская охранка передала Ленчевскому своих агентов в Болгарии «Карова» и «Такварьяна» – двух наиболее ценных сотрудников в составе прежней агентуры на Балканах. По словам Ленчевского, «Такварьян», подобно «Головинскому» с «Субботиным», был передан ему уже фактически проваленным, однако благодаря умелым действиям его, Ленчевского, восстановил и укрепил свое высокое положение в партии анархистов-коммунистов, развил связи с Союзом черноморских моряков и Македонской революционной организацией[36].

После начала работы Константинопольского бюро охранки и передачи ему основных полномочий по освещению региона агентурная работа собственно на Балканах пришла в еще больший упадок.

В декабре 1910 г. исполняющий обязанности

32 Там же. Л. 58, 67, 100, 105, 164.
33 Там же. 1912 г. Ед. хр. 381. Л. 13; 1914 г. Ед. хр. 1. Лит. Д. Т. 2. Л. 3–4.
34 ГАРФ. Ф. 102. Оп. 316. 1914 г. Ед. хр. 1. Лит. Д. Т. 1. Л. 140–141 об.
35 Там же.
36 Там же. 1911 г. Ед. хр. 1. Лит. Д. Ч. 2. Л. 62–63 об.

вице-директора Департамента полиции, чиновник для особых поручений IV класса, статский советник С.Е. Виссарионов получил предписание Курлова за № 820 «подробно ознакомиться с постановкой розыска» в Жандармском управлении Одессы и районном охранном отделении[37]. С 16 по 24 декабря Виссарионов на месте ознакомился с делами за период с 1 августа 1909 г., т.е. с момента объединения Одесского охранного отделения и Жандармского управления, по 15 декабря 1910 г. Общий вывод ревизора заключался в том, что начальник Жандармского управления и охранного отделения генерал-майор Д.С. Померанцев был прекрасным администратором, глубоко честным, порядочным, экономным чиновником, отлично знающим ведение дознаний и переписки; строгим и требовательным к себе и к другим. Однако, при всем этом, он мало соответствовал задачам по организации, приобретению и ведению внутренней агентуры, которая в Одессе была налажена плохо.

«В столь же плачевном состоянии мною найдена деятельность района и по Балканской агентуре», – докладывал Виссарионов. Он отмечал, что заведующий агентурой ротмистр Кречунеско в сентябре 1910 г. был в Румынии, в Бухаресте, а прочих населенных пунктов никто из районного охранного отделение не посещал; все сношения велись только письменно. Агентурой в Турции начал заведовать Ленчевский; соответственно, денежный отпуск Померанцеву на агентуру на Балканах был уменьшен. Теперь им расходовалось всего около 600 руб. в месяц. В Румынии агентом состоял только Мотылёв, получавший 150 руб. в месяц. Своей агентуры у него не было, сведения были весьма скудны и добывались в основном путем перлюстрации. После увольнения агентов Осадчука и Лайминга перестали поступать сведения из Ясс и Галаца соответственно. В Софии по-прежнему находились на службе агент Шварц и один филер. Кроме того, в распоряжении Шварца были два филера для наблюдения за армянами в Филиппополе; они получали 170 франков. По выводу Виссарионова, в болгарском Разграде проживало много анархистов-коммунистов, однако у охранки там никого не было. В итоге ревизор согласился с предложением Померанцева и Кречунеско поселить там одного филера с жалованьем 150 франков в месяц.

«За переходом сотрудника [“]Такварьяна[”] к Ленчевскому агентура по Румынии и Болгарии фактически отсутствует, между тем на содержание ее было израсходовано в течение 11 месяцев 12 098 руб. 31 коп.», – докладывал Виссарионов. Ранее, до увольнения Осадчука и других ничего не дававших сотрудников, в месяц расходовалось до 1200 руб. После увольнений и передачи агентуры Ленчевскому расход сократился наполовину. Виссарионов докладывал о желательности объединения руководства вообще всей агентурой на Балканах в одних руках, а именно у Ленчевского. Однако до тех пор, пока он не освоился полностью в Константинополе, признавалось необходимым, чтобы Кречунеско, владеющий французским и румынским языками и имеющий связи в регионе, организовал эффективную агентуру в тех городах, где были сосредоточены русские эмигранты[38].

По итогам доклада руководством в марте 1911 г. было решено, согласно рекомендации Виссарионова, перевести Померанцева на должность начальника другого жандармского управления, туда, где этот пост не был совмещен с постом начальника районного охранного отделения[39]. Иными словами, это был перевод с понижением.

Однако оздоровить и оптимизировать агентуру на Балканах все же не удавалось, в том числе и потому, что охранка, как и прежде, с большим трудом избавлялась от старых сотрудников. Так, еще до ревизии Виссарионова, с 1 июля 1910 г., был уволен ветеран работы на Балканах Осадчук, продолжавший просить о сохранении ему жалованья и материальной помощи, присылавший бесполезные и пустые сведения. Большинство его донесений на имя Кречунеско представляло смесь отчаянных просьб

37 Там же. 1910 г. Ед. хр. 365. Л. 1.

38 Там же. Л. 43–62 об. О Балканской агентуре см.: Там же. Л. 56–57.

39 Там же. Л. 66.

о материальной помощи и расплывчатых малоинтересных сведений о каких-то якобы признаках активности революционеров. В 1911 г. Осадчук, которому тогда было 54 года, с семьей перебрался в Россию, в город Ананьев Херсонской губернии. Как раз в то время начали создаваться контрразведывательные отделения военно-окружных штабов, и возглавивший КРО штаба Одесского военного округа жандармский подполковник Н.Н. Аплечеев принял Осадчука на службу с 10 октября 1911 г. В должности чиновника для поручений Осадчук вновь служил на румынской территории. Он был стар и болен, страдал цереброспинальной неврастенией в тяжелой форме, нарушавшей его психическую деятельность, а также хронической экземой. В феврале 1914 г. Осадчук был вынужден прекратить службу в Бухаресте, якобы из-за крайне расстроенного здоровья[40].

В действительности же он оказался в центре очередного шпионского скандала, разгоревшегося в Румынии в январе. Русские эмигранты стали замечать пропажу своих писем, что они приписывали местному «черному кабинету» (т.е. полицейскому подразделению перлюстрации). Однако румынские власти выяснили, что прибывшие в Бухарест под видом мелких торговцев Осадчук и Мотылёв по старой привычке подкупили почтовых чиновников и организовали перлюстрацию всей входящей и исходящей русской почты. Для этого они имели особую конспиративную квартиру. Для прикрытия Осадчук содержал чайную лавку, в которой хранилось всего два-три десятка коробок этого товара. Распространились слухи, что Осадчук был близок с Олтыновичем, главным участником громкого шпионского «дела Голиеску». Румынское общество было возмущено. В конце концов глава сигуранцы добился разрешения на немедленную высылку Осадчука; Мотылёву же удалось доказать свою непричастность[41]. Даже после этого провала одесская контрразведка из-за острой нехватки кадров была вынуждена продолжать пользоваться услугами Осадчука; этот заслуженный, но уже малопригодный для дела сотрудник-инвалид прослужил в Одессе при КРО штаба округа до 8 сентября 1916 г. О Мотылёве же русская контрразведка в 1915 г. получила сведения, что он был завербован Альбертом Вернером, главой германской разведывательной организации в Румынии, и работал на него в России, получая за это 3000 франков в месяц[42]. Объективных подтверждений этому нет, но, учитывая общий моральный уровень секретных сотрудников русского политического сыска того времени, мы не можем считать совершенно невероятным столь постыдный финал более чем 30-летней карьеры Мотылёва на Балканах.

Представители русской военной разведки и сотрудники агентуры Департамента полиции на Балканах и в Константинополе мало соприкасались между собой в своей деятельности. Их основные задачи и методы работы сильно различались. К примеру, перед командировкой Ленчевского в Константинополь начальство предписало ему воздержаться от деловых сношений с военным агентом генерал-майором И.А. Хольмсеном[43]. Тем не менее иногда военным разведчикам приходилось обращаться к агентам полиции за содействием. Так, осенью 1912 г., накануне 1-й Балканской войны, болгарская сторона полностью прекратила информировать русского военного агента в Софии Генштаба полковника Ю.Д. Романовского (представителя вооруженных сил державы, которая была покровительницей и арбитром Балканского союза!) о своих мобилизационных мероприятиях. Тот был вынужден добывать сведения о ходе мобилизации агентурным путем. Важные услуги в этом ему оказал агент Балканской агентуры Департамента полиции «Каров» (адвокат Петр Шварц), и Романовский особо отметил это в докладе начальству. Генерал-квартирмейстер ГУГШ Ю.Н. Данилов писал исполняющему должность директора Департамента полиции С.П. Белецкому: «Военный агент в Болгарии, Генерального штаба полковник Романовский,

40 Там же. 1909 г. Ед. хр. 301. Л. 55–59 об., 84, 95–96.

41 Там же. 1914 г. Ед. хр. 1. Л. Д. Т. 1. Л. 63.

42 РГВИА. Ф. 2000. Оп. 16. Ед. хр. 495. Л. 55–57. *Туркистанов В.Г.* Доклад по ЦВРБ. 24 октября 1915 г. № 7272.

43 ГАРФ. Ф. 102. Оп. 316. 1911 г. Ед. хр. 1. Лит. Д. Л. 20.

донес, что состоящий в г. Софии агентом Департамента полиции П. Шварц, во время последних событий, за которыми пришлось следить агентурным путем, сообщал полковнику Романовскому безвозмездно весьма ценные сведения, которые, по тщательной проверке, всегда оказывались верными. О таковой полезной деятельности агента Департамента полиции П. Шварца почитаю долгом довести до сведения Вашего превосходительства»[44].

Очевидно, представители Генштаба искренне хотели поощрить Шварца, но результат вышел прямо противоположный. Директор департамента распорядился представить письмо Данилова для доклада министру внутренних дел, поскольку в данном случае имел место факт сотрудничества с военной разведкой, запрещенного Департаментом полиции своим заграничным представителям[45]. Так что, скорее всего, для Шварца дело закончилось выговором, а для Генштаба – неприятной перепиской с МВД. Этот случай довольно красочно живописует проблему взаимодействия военной и политической разведки Российской империи за рубежом. Впрочем, были случаи и более успешного сотрудничества двух ведомств, благодаря частной инициативе начальников на местах. К примеру, в октябре 1907 г. сотрудники Одесского охранного отделения в Румынии, с разрешения подполковника Левдикова, оказали содействие командированным в эту страну негласным агентам военного ведомства по подбору информаторов, в частности, ими был предложен «весьма интересный и серьезный сотрудник, согласившийся давать ценные военные сведения»[46]. Левдиков докладывал своему начальству, что пошел навстречу военному ведомству, имея в виду исключительно пользу общего дела, однако дал подчиненным указание «отнюдь не принимать, без надлежащего на то распоряжения, какого-либо активного участия в области этих [военных] разведок»[47].

Агентуре Департамента полиции в Константинополе довелось действовать в период двух Балканских войн, в том числе и в осадных условиях конца 1912 г., под грохот канонады с Чаталджинской укрепленной линии. В те дни большинство европейцев в османской столице спешили укрыться в зданиях посольств и консульств, рассчитывая на защиту со стороны десантных отрядов, орудий и пулеметов великих держав в случае возможных кровавых беспорядков. Сотрудники агентуры Кречунеско продолжали с риском для жизни исполнять свой долг, однако в таких условиях и при остром кадровом голоде их работа не могла быть плодотворной.

Сам Кречунеско после окончания Балканских войн докладывал начальству о необходимости активизации работы за пределами Турции, прежде всего в Болгарии, к власти в которой пришли русофобские силы и где были сильны позиции социалистов[48]. Помимо прежних ценных сотрудников «Карова» и «Такварьяна», в Болгарии Константинопольская агентура приобрела в то время нового тайного агента «Петрова». Он был 40–42 лет от роду, жил прежде в Варне, а к началу 1914 г. – в Филиппополе, где служил префектом городской полиции. «Петров» передавал Кречунеско некоторые сведения, которые получал от своей агентуры[49]. С конца 1911 г. тайным сотрудником Жандармского управления Одессы состоял градоначальник Варны Михайлов. Еще до занятия поста градоначальника он оказывал свои услуги русскому вице-консулу Г.С. Фонвизину, затем активно предлагал свою помощь в политическом сыске новому вице-консулу К.Л. Рагозину, а также работал с представителем Балканской агентуры Шварцем. По оценке Фонвизина и Рагозина, Михайлов был «человеком энергичным и знающим свое дело», но «увлекающимся и способным из честолюбия и желания играть роль преувеличивать значение сообщаемых им фактов»[50]. Михайлов говорил, что имеет ценные источники в революционной среде, которые позволяли ему

44 Там же. 1909 г. Ед. хр. 436. Л. 168. Ю.Н. Данилов – С.П. Белецкому. 15 октября 1912 г. № 1695.

45 Там же.

46 Там же. 1906 г. Ед. хр. 872. Л. 124–125 об.

47 Там же.

48 Там же. 1914 г. Ед. хр. 1. Лит. Д. Т. 1. Л. 133–134. К.Д. Кречунеско – директору Департамента полиции. 14 апреля 1914 г. № 125.

49 Там же. Д. Т. 2. Л. 1а.

50 Там же. 1912 г. Ед. хр. 354. Л. 1–5 об.

осветить всю деятельность русских эмигрантов в Болгарии и их планы по ввозу революционной контрабанды в Россию. Одновременно, чтобы подстраховаться, Михайлов писал записки министру внутренних дел Болгарии о необходимости сотрудничества с русской полицией в деле борьбы с революционерами и просил для себя разрешения на поездку в Одессу для переговоров с русскими властями. С 9 января 1912 г. градоначальник Варны был зачислен вспомогательным сотрудником Департамента полиции с месячным жалованьем 75 руб. (200 франков)[51].

И все же наладить стабильную и плодотворную работу агентуры в Болгарии так и не удалось ни из Константинополя, ни из Одессы. В конце декабря 1913 г. Кречунеско был вызван в Петербург, на Фонтанку, 16, «для выяснения причин бездеятельности означенной [Константинопольской] агентуры»[52]. В своем докладе ротмистр был вынужден признать, что «наличный состав его секретных сотрудников является настолько слабым и недостаточным, что не может с успехом освещать деятельность русских революционных групп, функционирующих в Константинополе и на Балканском полуострове»[53]. В январе 1914 г. директор департамента С.П. Белецкий предпринял попытку усилить кадры секретных сотрудников Константинопольской агентуры путем командирования туда агентов жандармских управлений Одессы, Севастополя, Бессарабии и Тифлиса. По этому вопросу завязалась переписка, но в итоге управления смогли предложить всего несколько малопригодных для заграничной работы сотрудников, либо уже проваленных, либо сомнительных занятий, либо неспособных действовать в среде революционных партий. К концу апреля Департамент полиции был вынужден сообщить Кречунеско, что не может передать ему на усиление никого из подходящих сотрудников[54].

17 февраля 1914 г. руководство Департамента полиции утвердило инструкцию заведующему агентурой в столице Османской империи. Главной задачей ему ставилось наблюдение за деятельностью на Балканах, в Константинополе и Александрии русских и иностранных революционных организаций, угрожающих безопасности России, прежде всего – за передвижением международных террористов и анархистов, намеревающихся проникнуть в пределы России. В инструкции подчеркивалось, что в обязанности Константинопольской агентуры не входят общая политическая разведка и наблюдение за революционными организациями, не враждебными Российской империи. Бюро в Константинополе не следовало заниматься сбором подробных сведений по Азиатской Турции, Сирии, Персии, Египту (кроме Александрии), поскольку там не было ни соответствующей агентуры, ни русской революционной эмиграции. В будущем допускалось начало наблюдения за деятельностью армянских революционеров в пределах Эрзерумского вилайета и в персидском Тавризе. Все сведения из Константинополя предписывалось докладывать директору Департамента полиции, в случае необходимости также – начальникам жандармских управлений Одессы, Крыма, Кавказа и Бессарабии. Всякие встречи с официальными лицами в Константинополе инструкция признавала неудобными и излишними. В отношениях с дипломатами сотрудники Константинопольской агентуры должны были соблюдать такт и осторожность, беречь секретных сотрудников от провала. Подбором последних следовало заниматься как самому бюро в Константинополе, так и Департаменту полиции (как уже было сказано, оба в действительности ничего с этим не могли поделать). Именно результаты работы с секретной агентурой, отмечалось в инструкции, должны были стать мерилом успешности сыскного пункта в Константинополе[55].

Установление контактов с политической полицией Болгарии и Сербии было признано целесообразным, но их рекомендовалось завязывать не напрямую, а по линии МИД. Впрочем, целый ряд вопросов взаимодействия ведомств Фонтанки и Певческого моста оставался

51 Там же. Л. 6–8 об.

52 Там же. 1914 г. Ед. хр. 200. Л. 15–16 об.

53 Там же.

54 Там же. Л. 48.

55 Там же. Ед. хр. 1. Лит. Д. Т. 1. Л. 75–78 об.

нерешенным. В мае 1914 г. был выдвинут проект причисления штатных сотрудников Константинопольской агентуры к русскому генеральному консульству в османской столице. Однако генконсул А.Ф. Шебунин возражал против этого, считая, что приобретение чинами охранки статуса консульских служащих могло помешать их работе[56].

Константинопольская агентура во главе с ротмистром К.Д. Кречунеско была слаба, неэффективна и явно не соответствовала обширным задачам, поставленным перед ней руководством. Через несколько дней после начала мировой войны, еще до разрыва дипломатических отношений России и Турции, глава Константинопольского бюро расписался в собственной беспомощности и, по сути дела, бежал с вверенного ему поста. 31 июля 1914 г. Кречунеско, не получив на то никаких распоряжений начальства, самочинно вернулся в Одессу, привезя с собой переводчика Мамедова и архив агентуры. Начальнику Одесского охранного отделения П.П. Заварзину он объяснил свое возвращение «невозможностью продолжать розыск в Турции вследствие начавшегося под влиянием Германии преследования турецкими властями служащих в российском посольстве»[57]. Руководству Департамента полиции пришлось смириться с этим и принять решение: «Бюро Балканской агентуры упразднить впредь до окончания войны с Германией и выяснения политических взаимоотношений с Турцией»[58]. С 1 сентября 1914 г. Балканская агентура официально прекратила свое существование[59]. Переводчика Мамедова решено оставить на службе, с назначением в распоряжение начальника Жандармского управления Одессы; «Головинскому» и «Субботину» назначены разовые пособия по 400 руб., а «Карову» – 250 руб., при условии представления им своего архива[60].

Ротмистру Кречунеско было предписано явиться к 11 августа в Петербург с оправдательными документами для отчета в израсходованных денежных средствах, от которого тот прежде уклонялся[61]. Были внимательно проанализированы донесения Кречунеско за 1914 г., и выводы оказались очень неблагоприятны для бывшего руководителя бюро в Константинополе. Практически все донесения агентуры Кречунеско по партиям Дашнакцутюн и Гнчак и по Болгарии были признаны несущественными или запоздалыми; агенты черпали их преимущественно из партийной прессы и общих слухов. Заключение департамента гласило: «Большинство агентурных предприятий ротмистра Кречунеско начинаются донесениями, содержащими многообещающий и серьезный материал, а затем оканчиваются ничем, так как дальнейших сведений по возникшему делу обыкновенно от него не поступало»[62].

Проведенная тогда же проверка отчетности выявила, что «в отношении оправдательных документов оказался целый ряд недочетов, сводящийся к полному отсутствию расписок сотрудников, к представлению документов, подлежащих проверке вследствие своей неясности, и к превышению норм выдач»[63]. Общая сумма неоправданных расходов Кречунеско составила 4681 руб. 62 коп., неясными и подлежащими проверке были признаны оправдательные документы на сумму 1069 руб. 23 коп., неправильные выдачи и неоправданные повышения жалованья составили 772 руб. 52 коп., необоснованно было выведено на личную агентуру 470 руб. Учитывая ряд других мелких погрешностей, всего Кречунеско был обвинен в неоправданном расходовании 7020 руб. 89 коп. (что составляло примерно сумму общих расходов его бюро за трехмесячный период)[64].

Предельно ясную картину крупной денежной растраты дополняли позорные детали: склеивание ротмистром Кречунеско целого ряда расписок сотрудников из отдельных кусочков, а также подделывание почерка агента «Карова» (Шварца), что выяснилось путем сличения его

56 Там же. Л. 167–167
57 Там же. Л. 177.
58 Там же. Т. 2. Л. 20.
59 Там же. Л. 75–75 об.
60 Там же. 1912 г. Ед. хр. 381. Л. 59–60 об.
61 Там же. 1914 г. Ед. хр. 1. Лит. Д. Т. 1. Л. 178.
62 Там же. Т. 2. Л. 2–21.
63 Там же. Л. 5 об.
64 Там же. Л. 2–21.

расписок с имевшимися в департаменте образцами. 15 сентября 1914 г. бывший руководитель Константинопольского бюро Департамента полиции бежал из России в Румынию и 2 октября высочайшим приказом был исключен из службы безвестно-отсутствующим[65].

Что привело карьеру жандармского ротмистра к такому постыдному концу? В апреле 1914 г. Кречунеско, жалуясь на нехватку способных подчиненных, в письме на имя директора Департамента полиции писал, что, как свидетельствовал его шестилетний опыт заведывания агентурой на Балканах, «сплошь и рядом могущие быть полезными в империи сотрудники оказываются непригодными для заграничной жизни, что отражается на выполнении взятых ими на себя услуг»[66]. Увы, эти слова оказались полностью справедливыми и в отношении его самого. Лишь позднее стало известно, что, в бытность свою в Константинополе, Кречунеско «по имеющимся секретным сведениям, вместо выполнения своих прямых обязанностей, всецело предавался торговым предприятиям, в каковые, по-видимому, вкладывал казенные суммы, отпускаемые на розыск»[67].

Немного времени спустя русская разведка в Румынии вновь столкнулась с призраком беглого жандармского ротмистра-растратчика. В апреле 1915 г. начальник штаба ОКЖ В.П. Никольский обратился в Генштаб с просьбой проверить сведения о том, что бывший ротмистр Кречунеско якобы стал помощником редактора одной бухарестской газеты и часто появлялся в обществе русского военного агента в Румынии полковника Б.А. Семёнова[68]. В ответе на запрос Семёнов категорически отрицал это; наведя справки, он выяснил следующее. Еще 13 декабря 1914 г. румынское Министерство юстиции уведомило нашу миссию, что 5 октября того же года в институт Медиколегаль в Бухаресте был доставлен труп некоего Константина Кречунеско, 42 лет от роду, по профессии – агента секретной полиции, румына-бессарабца под русским покровительством, родившегося в Кагуле и проживавшего в Бухаресте, на улице Колумбелор, 11-бис. Умер он 1 октября 1914 г. в госпитале Кольца. Смерть Кречунеско наступила от отравления фосфором, что было удостоверено медицинским вскрытием, акт которого был препровожден русской миссией через бессарабского губернатора вдове Кречунеско[69]. У начальника румынской тайной полиции Панаитеску Семёнов выяснил частным образом, что Кречунеско покончил жизнь самоубийством. Панаитеску также подтвердил, что некоторое время Кречунеско состоял тайным агентом сигуранцы[70]. В Генштабе так и не узнали, являлся ли покойный Кречунеско одним лицом с бывшим жандармским ротмистром. Однако все данные, включая точный возраст покойного, не оставляли в этом никаких сомнений.

Наряду с Балканской агентурой Департамента полиции, наблюдение за территорией Румынии осуществляло также Бессарабское губернское жандармское управление, со штаб-квартирой в Кишинёве. Накануне Великой войны во главе его стоял полковник ОКЖ Константин Федорович Нордберг, знаток местного революционного движения и достаточно опытный специалист по агентурной работе. Он занимал этот пост вплоть до лета 1916 г. В самой Бессарабской губернии к началу 1914 г. организованного революционного подполья не существовало; это позволяло управлению Нордберга ограничиваться слабой внутренней агентурой числом в шесть человек, а также одиннадцатью филерами из унтер-офицеров[71]. Закордонная агентура Бессарабского ГЖУ состояла из одного агента у ротмистра С.М. Ральцевича с пограничного пункта в Рени и двух агентов у подполковника М.С. Афанасьева с пограничного пункта в Измаиле[72]. Они работали в основном на Дунае, среди матросов Русского Дунайского пароходства, наблюдая за их связями с тайной

65 РГВИА. Ф. 2000. Оп. 16. Ед. хр. 325. Л. 1. В.П. Никольский – М.Н. Леонтьеву. 24 апреля 1915 г. № 776.

66 ГАРФ. Ф. 102. Оп. 316. 1914 г. Ед. хр. 200. Л. 45–46.

67 РГВИА. Ф. 2000. Оп. 16. Ед. хр. 325. Л. 6–6 об. Доклад по КРО при Огенкваре. 11 июня 1915 г. № 4723.

68 Там же. Л. 1. В.П. Никольский – М.Н. Леонтьеву. 24 апреля 1915. № 776.

69 Там же. Л. 3. Б.А. Семёнов – в Огенквар. 4 мая 1915 г. № 594.

70 Там же. Л. 4. Б.А. Семёнов – в Огенквар. 6 мая 1915 г. № 600.

71 ГАРФ. Ф. 102. Оп. 316. 1914 г. Ед. хр. 1. Ч. 8. Лит. Д. Л. 2–3 об.

72 Там же.

организацией «Союз черноморских моряков».

Таким образом, основным предметом внимания управления была деятельность русских революционеров-эмигрантов в Румынии, однако ряд сведений кишинёвских жандармов мог заинтересовать и военную разведку. Копии некоторых сводок Бессарабского ГЖУ передавались Нордбергом в Одессу, на имя начальника штаба Одесского военного округа; позже в годы войны разведка военного ведомства и Департамент полиции пытались расширить взаимодействие и обмен информацией, но здесь предсказуемо возник целый ряд серьезных затруднений.

Все вышеизложенное позволяет утверждать, что накануне Первой мировой войны аппарат политической полиции Российской империи был хуже приспособлен к заграничной разведывательной работе, чем у их коллег-оппонентов из военного ведомства. Деятельность русской политической полиции на Балканах в конце XIX – начале XX в. испытывала негативное влияние целого ряда недальновидных организационных и финансовых решений руководства. Но главная причина ее низкой результативности все же заключалась в грубых промахах в области кадрового отбора. Все прочие проблемы были следствием этого. Ответственные руководители Департамента полиции проявляли вопиющий непрофессионализм в сфере подбора сотрудников для заграничной службы, контроля за их деятельностью, в том числе агентурной, обеспечения конспиративности их работы. Череда плачевных и постыдных провалов на Балканах и в Константинополе свидетельствовала о переоценке руководством русского политического сыска своих возможностей. Ставя масштабные задачи своим зарубежным органам, оно мало беспокоилось о соответствии им наличных кадров, сил и средств. После начала мировой войны агентура Департамента полиции на Балканах прекратила свое существование.

Др. Василий Каширин
Институт славяноведения РАН

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ 1874-1914. У извештајима српског посланства у Бечу

Документи

(Део 15)

187.

23. март 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о активностима Румуније на постизању независности

Бр. 30, *У Бечу, 23. Марта 1877.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Из више разговора с г. Балачаном летос и јесенас могао сам закључити, да се дотични државници у Румунији живо занимају идејом, да из забуна, у којима се турска царевина налази, и из заплета учестаних између Порте и румунске владе изведу коначно оцепљење Румуније од турског сузеренства и проглашење њене савршене независности. Колико се опомињем, ове тежње Румуније учинио сам био узгредно и у рапорте, које сам Вам подносио. Познати циркулар г. Когалничана румунским агентима, односећи се на захтеве Румуније од Порте, да се извесних седам спорних питања расправе, издат је у цељи био, да створи заплет, који би се имао проглашењем румунске независности тек окончати. И да је тадашње министарство на влади остало, оно би последично у предузетом правцу на сваки начин заузело друго положење и понашање у рату српско-турском, и ако неби формалним остварењем својих намера а и активним учествовањем у пређашњем рату обстанак царевине у питање довело, оно би бар уштедило својој земљи ону улогу, коју јој је нова влада у претераној лојалности према сузерену за добро нашла у прво време октројирати. Следујући жељи свог господара прихватише и г. Братијано и г. Јонеско правац политике г. Когалничана, и после нових и учестаних, одчасти изазваних, заплета с Портом и садашњи министри Књаза Карла немисле ове и даље оставити нерасчишћене, него су тврдо решени, заузети за своју земљу положење према Порти, које ће бити или равно подпуној независности или тек номиналној зависности без сваких даљих материјалних па чак и без формалних веза са сузереном државом.

Г. Балачано ми у поверењу саобшти, да је ген[е]р[ал] Гики одсуство од дужности дато у намери, да се у Цариград више ни он ни други ко под досадашњим условима шаље; да се унапред трибут Порти неће плаћати из узрока, што ни она своје обвезаности према Румунији неиспуњава, а поврх свега што још својом и унутарњом и спољном политиком чини, да се Румунија финансијски и економно штети и назаћује у толикој мери, да би од ње, и кад би још после толиког оштећења у стању била, трибут плаћати, било самоубиство онакву политику подпомагати (плаћањем трибута); и да је влада његова тврдо решена, оружаном руком одбити Порту, ако би ова смишљала, силом Румунију у пређашње одношаје повратити. У овој је цељи, рече, и повећање артиљеријске снаге последњих дана декретирано. –

Да ли је румунска влада себи за извршење ових намера осигурала подпору какве велесиле, г. Балачано није ми умео или није ми хтео казати. Из тога, што је овај правац политике омиљена идеја самог Књаза Карла, несме се закључити, да јој је осигурана подпора Немачке; истоветност имена владалаца обе земље, међу којима управо никакве свезе сродства непостоје, па баш кад би

ових и било, далеко би остала подчињена интересима Немачке, које она у тим намерама Књаза Карла неналази и који једини Кн[езу] Бисмарку за покретало рада служе. Пре ће такве тежње налазити „симпатија“ код Русије, јер оне улазе у систем њеног главног задатка на истоку, а и у датим приликама налазе одобравања од стране руских дипломата. И у препирки, коју је пре неки дан г. Балачано с Алеко-пашом у предсалону овд[ашњег] министарства о познатом сукобу на дунавским острвима имао, и која је изашла била изван граница обичне дипломатичне дискусије, јер обојица трактираше владу другога епитетима de mauvaise foi, sans foi et sans loi etc.[1] и претише тражењем сатисфакције помоћу оружја – г. Новиков наишавши на то, даваше г. Балачану за право при свем том, што ту десивши се ген[е]р[ал] Робиљан Турску и њеног амбасадора у заштиту узимаше. О овој сцени је г. Балачино званично своју владу известио, и мисли, да ће она исту у интересу својих познатих намера код сила употребити.

Г. Наришкин ће Вам усмено о Скобли моћи саобштења учинити.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 310

188.

28. март 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о гласинама у Бечу да Србија потпомаже устанике у Босни; о француском интересовању за турске свирепости

Бр. 31, *У Бечу 28. Марта 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Три последња писма, која Вам послах по г. Наришкину, сигурно су Вам до руку дошла, ако нешто и доцније. Несмотрено поступање тог господина у избору лица, којима се поверавао, држим, да јетакође допринело к утврђењу гласова, који су се по руско-аустријским званичним круговима просипали а потом и у шире кругове допрли о томе, да српска влада, желећи конкурирати с Црномгором, потајно подпомаже босански устанак. Ја сам посредно извештен о бићу оних званичних назора, а путем индукције сам то такође могао констатирати. Осим тога био сам и од новинарске стране по том предмету интерпелиран. Гласови би уосталом били мање важни и невина нагађања, да они необухватају и та подметања, да српска влада у оној конкуренцији, коју она Црнојгори само из зависти без друге цељи прави, дотле иде, да повлађује неким познатим личностима (Љубибратићу, Н. Машановом –), које су лични непријатељи Књ. Николе, и које се и сад заклињу, да ће овоме главе доћи. Извештен сам, да је Барон Родић телеграфом Књаза Николу опоменуо на опасност коју Србија његовом животу спрема и да је овај одговорио, да без страха и радо чека, да му такви непријатељи у домашај дођу.[2] – Ја се свему, док небудем питан, чиним невешт, али сам додирнувши предмет другим поводом, т. ј. у разговору о жалбама усташа (које у оригиналу имам) на српску владу, што је она одричући им помоћ „народну ствар изневерила“, дао на више места доказа, да су гласови о подпомагању устанка с наше стране посве неистинити, а она даља потварања, да су глупе измишљотине или лакомислено тумачење брбљања каквог Н. Машановог и другова му, које српској влади по свој прилици није ни до знања дошло, и које му је даље од извесне стране навлаш дато озбиљније значење, но што га оно заслужује. Потанко разложих о томе моје назоре данас и Божидаревићу, који довече у Петербург полази и који ће тамо на највишем месту (по свој прилици) моћи и о томе питан обавештења дати.[3]

Овд[ашња] француска амбасада молила ме је за копију једног званичног мемоара о варварствима од стране турске војске у последњем

1 (Фр.) неискрености, несавестности.

2 Шифровано „Барон...спрема“.

3 Исто, „Божидаревићу...полази“.

рату почињенима, који сте Ви тек ових дана предали у препису г. Берсолу,[4] ма да је акт од 24. Декр. пр. г. датиран и намењен био, да се члановима конференције цариградске преда. Међу седам мемоара, које сте ми о том предмету досад послали, онај од 24. Декр. се ненаходи, и зато немогох оној молби одговорити, те се тога ради овим Вама обраћам.

Скобла оде у Босну јуче, пошто одпрати купљене пушке и муницију.[5]

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

Имам једно повеће писмо за Митрополита из Русије које не могу поштом сходно упутству послати.[6]
/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 322

189.

29. март 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о неизвесном одржању мира између Србије и Турске, о британској подршци Турској, о разлозима због којих кнез Бизмарк од цара тражи своје разрешење

Бр. 32, *У Бечу 29. Марта 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
О питању мира или рата бићете боље извештени из Цариграда, где се оно сад и решава. Колико ја дознајем, оно стоји још нерешено с том само изменом, да изгледи за одржање мира због упорности Порте, да изискивањима лондонског протокола одговори, са сваким даном слабији постају. Има мишљења, да опет Енглеска, ако и не својим саветом, то бар својим држањем Порту окуражава у овој непопустљивости, при свем том што су силе, пре него што су протокол подписале, управо преко Енглеске примиле уверења, да Порта на протокол пристаје. Још пре десетину дана рече ми бар[он] Орциј, да се споразумљење између Русије и Турске налази на најбољем путу, почем има изгледа, да се погодба о миру између Порте и Црнегоре у дело приведе, и почем се у Цариграду већ занимају и избором одсланика (именовавши ми и кандидата), који би имао ићи у Петроград, да се с руском владом о појединостима извршења протокола споразуме. Сад је поново све то опет у питање доведено, при свем том што је гр[оф] Андрашиј међутим једном енергичном нотом (каошто чујем) у Цариграду мирољубиве тежње сила подупро. Порта непопушта сад према Црнојгори ни онолико, на колико је стављала у изглед да ће попустити, а непристаје ни одсланика у Петроград послати, пре него би уверена отуд била, да ће се у преговоре узети и разоружавање Русије. Из руских извора дознадох, да Порта подусловљава пошиљање одсланика свог истом politesse réciproque[7] од стране Русије, што је цара јако разљутило, те тим опасност, да се рат неће моћи избећи, још већа постаје. Дипломати који Турску познају, суде врло коректно, кад тврде, да Порта, и ако се примора на пријем протокола, неможе под никојим начином приступити његовом извршењу; јер би тим сама ускорила пропаст отоманске царевине, која је основана и обстати може само на базисима подчињености христијана под мухамеданцима, те се с еманципацијом угњетеног елемента и сама царевина за неколико, не деценија, но година у христијанску, модерну, државу преобразити мора; а то значи – пропаст мухамеданства.

Из поузданог извора сазнао сам, да Кн[ез] Бисмарк тражи од цара разрешење од дужности не због несаглашавања с његовим назорима у унутарњој или спољној политици Немачке,-нити зато што му је, одчасти неуспешна – борба с разним политичним партијама додијала, него искључиво стога, што су његовој раздражљивој нарави постала несносна и убитачна насртања и пецкања од стране царице и њене светле сна-

4 Жан де Берсол (Jean Marie Alphonse Auguste de Bersolles) (1860?), француски генерални конзул у Београду.
5 Шифровано „Скобла...Босну“, „пушке и муницију“.
6 Шифровано „Митрополита...поштом“.
7 (Фр.) обостраном учтивошћу.

хе наследниковице а с њиховим овлашћењем и од стране других непријатеља његове личности или политике. Одкако се Кн[ез] Бисмарк својим духом напред истакао, био је он непрекидно предмет гордих, завидљивих, злобних нападања од стране царице, а и наследнице престола; одговорима својим, често оштрим али свакад у циљ гађаним, он је по који пут олакшао себи жучне патње, али оваква борба није му личила нити је имала других последица, но да његове непријатељице још више раздражи и определи их, да у свезу ступе с разноврсним канцеларовим непријатељима, што је дакле и на ток државних његових послова утицаја имало. Немогући тому на пут стати, а видећи да се здравље његово под колеричном му нарави тим сатире, канцелар захтевао је одпуст од цара, но овај се од њега нити може нити хоће да одвоји, и зато му дозвољава само одмор. Ко ће од обојице попустити, још се незна, но држи се да ће и овај пут канцелар свог цара послушати.

Изволите, Господине Министре, бити и сад уверени као и свакад о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 323

190.

31. март 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о односу Словенског комитета и Русије према устанку у Босни и о вестима из Цариграда да се Порта помогнута Великом Британијом одлучила за рат против Русије

Бр. 33, *У Бечу, 31. Марта 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Синоћ се уверих, да се гласовима о оним мутњама, које у мом предпоследњем писму споменух, придају веће, озбиљније значење и други повод, но што у почетку мишљах, као и да они врло јако додирају интересе Србије. Славенски комитет преко својих агената ради живо сад на том главном задатку, да устанак у Босни што више може ојача и да се рашири, те да се руској влади учини немогуће, рат избећи.[8] Он се притом небрине о коначној користи тог рада за христијанство у самој Босни а и у Турској а још мање о фазама, које ће усташи до постигнућа какве циљи проживити, нити се скрупулозан показује при избору средства у свом раду. Његов је коначни задатак посредством рата с Турском или Европом Русију у сваком случају политично преобразити, а узгредно руско – или славенско-православни престиж повисити, па макар посебна славенска племена и пропала. По примеру босанских усташа пр[ошле] године он мисли користити се у свом раду и помоћу Србије и њене владе и употребом садејства револуцијонарних страних легија и српског претендента Карађорђевића. Опоменут на зле последице оваквог поступања, он као да је напустио идеју и даље улазити у заједнички рад с револуцијонарима и с Карађорђевићем, с којим је последњим овде и било о томе преговарања. О свему том је, чујем, овдашња полиција добро извештена и од ње би се могао уверити о правом стању, али боим се тим је изазвати на одкриће да је влада српска с комитетом у свези ради подобне циљи. Зато очекујем понајпре у томе упутства.[9] Можебити нађићете за добро о томе понајпре потражити објашњења од самог Наришкина.[10] Међутим се одржава мишљење, да српска влада заиста устанак подпомаже а још већу му помоћ за случај руско-турског рата обећава и спрема. Разуме се, да овакви изгледи нису руској влади по вољи, која устанку – и за случај рата – није наклоњена, и којој из призрења на А[устро-]Угарску неиде у рачун, да јој Србија према овој последњој сили компромитира њено главно предузеће својим незнатним учешћем у борби против Турске.

У мом последњем писму споменута нота гр[офа] Андрашија Порти намењена није писана но телеграфом у Цариград одправљена, и

8 Шифровано „Славенски...агената“. Шифровано „Славенски... агената“.

9 Исто, „овдашња...би се“, „али боим...комитетом у“.

10 Исто, „Наришкина“.

није једна него су две.

По јучерашњим телеграмима из Цариграда Порта се решила за рат, те ће сад рата сигурно и бити, ако се он каквим дипломатичним чудом непредупреди, но у ово се утолико мање верује, што се више утврђују предпоставке, да је Турској за случај рата осигурана помоћ од стране Енглеске понајпре официрима, новцима и другим средствима – а по потреби доцније и отвореним саучешћем у борби. Да ли ће из тога нови заплети и даље алијанције изаћи, незна се, али се усигурно држи, да Енглеска неће пасивна посматрачица догађаја остати, ако би турска војска знатније поразе претрпила, или ако би рат толико дуго устрајао нерешен, да би он финансијски Порту упропастио. За Енглеску је овај рат на сваки начин користан, јер ће Русију толико жртава стати, да ће она бар за више година парализирана бити. Штете, које су неке капиталисте у Турској претрпиле (и које ће још претрпити), она је већ прегорела.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 331

191.

31. март 1877.
Президијал Јована Ристића, министра иностраних дела, о писању „Политичке кореспонденције“ и значају српског дипломатског представништва у Бечу

Президијално.
Пр№ 8.
31 Марта 1877. у Београду

Господине,
„Политична коресподенција“ донела је један предлог, за који се каже, да је био спремљен да се поднесе последњој „великој народној скупштини“ противу садашње владе наше због тога, што је ушла у рат. Премда се у Београду за тај пројект ништа не зна, опет је вероватно да он постоји, јер међу нашим политичним људима има и таквих, који би из освете и под турску заставу отишли. Но остављајући основно питање на страну, да говоримо о томе, што може бити предмет овога писма, а то је исправка о *броју потписа*, за које се каже, да је тај пројектовани предлог носио.

Ја вам прилажем овде допис један, молећи вас, да захтевате, да га „Пол[итичка] Коресподенција“ прими. Она вам то неће моћи отказати бар по дужности, коју има да исправку свачију, као јаван орган прими. „Пол[итичка] Коресподенција“ нема овде дописника, а није вероватно, да је тај допис ни из Министарства бечког добила. Сва је прилика, да су га писци доставили тамо преко каквог пријатеља, који стоји близу томе листу. Нама је бар слободно сумњати, јер ово је други случај, да се „Пол[итичка] Кор[еспонденција]“ слабо одзива нашим корацима, који смерају на то да се опроргавају лажни гласови, који су постали поводом састанка последње „вел[ике] народне скупштине“. Ви сте тада желели „*факта*“, те вам ја даље нисам могао ништа ни одговорити, јер сам га у своме телеграму био казао, да је допис у „Indépendence Belge“ од почетка до краја „*измишљен*“. Кад се једна серија лажи наниже, каква се факта могу набрајати да се оне опроргну но да се обележе именом, које заслужују?

То ми све даје повода сумњати, да је „Политична Коресподенција“ наведена да заузме у Србији партајно гледиште; но, ако би и тако било, ја се опет надам, да она неће одбити нашу исправку.

Ја ћу овом приликом да вам обратим пажњу на потребу, да се подобни тенденцијозни описи исправљају. Са закључењем мира умалио се сад и посао ваше Агенције, па јој и за то више времена остаје. Она је једина од наших Агенција, тако рећи, у средини просвећеног света, па је у положају да послужи земљу нашу и са те стране, и то, за цело, не би био најмање важан задатак њен. Свакојако би тај род услуга њених дао један јак основ више да се може бранити опстанак наше Агенције, који може, из економних обзира, на првој скупштини бити потресен.

Изволите, Господине, примити уверење мога

одличног поштовања.

Јов[ан] Ристић[11]

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№332

192.

1. април 1877.

Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу о односу руских генерала Игњатијева и Черњајева према српско-турском рату

Српском Заступнику у Бечу
Пр. Но 9.
1. Апр. 1877. у Беогр.
Господине,
У своме писму Но 25 саопштавајући свој разговор са генералом Игњатијевим, ви пишете између осталога:

„Г. Игњатијев кривио је српску владу, што је у рат улетила противно толиким саветима Русије, и што бар није по саветима, које је он преко г. Магазиновића давао, с одпочињањем рата чекала на даљи развитак кризе распада, у којој се Турска находила" – ит.д.

Премда ви лично не требате много обавештења о понашању руских представника пре и за време рата, опет ја не могу пустити, да оваква неоснована окривљавања остану необјашњена за случај, да би се она поновила.

Ви знате Господине, добро, како су руски агенти у погледу на питање о рату, били међу собом несагласни, а сами себи, бар неки од њих, недоследни; неће вам такође непозната бити ни двозначност говора, који је водио овдашњи руски представник г. Карцов у погледу на то питање. Та је дволикост говора дотле ишла, да није смела бити остављена непозната ни Кабинету Петроградском. То остаје тачка једна, о којој може бити много говора.

Но сасвим је ново, што нам генерал говори о саветима, које нам је, вели, давао да рат „одложимо". Од како сам ја на челу Министарства спољашњих послова, такав ми савет није ни преко кога дошао, а ни у актама нисам га нашао. Али има нешто чега се добро опомињем, а то као да не стоји у сагласности са саветима о „одлагању".

Кад је бугарски устанак у Татар-пазарџику и околини прошлога пролећа угушен, онда ми, је једнога дана, у одсуству г. Карцова, дошао г. Ладишенски, секретар Конзулата руског, и прочитао од генерала Игњатијева телеграм, који је од прилике овако гласио „Бугари криве Србију, да их је подстакла на устанак, па их сад оставља својој судбини. Шта мисли Србија у оваквим приликама чинити?"

Генерал Игњатијев знао је тако исто добро као и ми сами, да Србија нема ни најмањег учешћа у устанку бугарском, па кад нам је опет у мају месецу прошле године, положио ово питање, и на овај начин, онда не може бар претендовати, да нам је саветовао „одлагање".

Могло би се можда још што шта навести у овоме реду мисли, но ја ћу се ограничити на ово што сам додирнуо, а и то морам жалити, што сам био принуђен да учиним те да истину успоставим, колико је за сада потребно.

Генерал вам је говорио доста и о Чернајеву, но ту нећу имати потребе много да исправљам, јер видим, да сте и сами довољно обавештени. Чернајев није наведен ни каквом „обманом" да се прими команде. Пре него што ју је примио, он је обишао границу и отуда се вратио пун одушевљења, стављајући нам тако сјајне изгледе, да је боље сад и неспомињати их. Шта више, генерал Чернајев постао је командантом моравске војске тек пошто је она била сва концентрисана, а најпре је захтевао само команду Аван-гарде. Он је дакле имао „целу војску" пред очима, кад је команду над њом примио. И ако није што принео, да нас на рат ободри, није нас за цело ни ладном водом поливао, а и једно и друго могао је чинити са успехом као генерал, који је у највећој држави европског стекао репутацију победоносног војводе.

Ова господа греше што се пуштају на поље прекора. Кад ми њих не кривимо, они ваљда немају ништа на савести те да се тако осетљиви показују. Ми смо рат отпочели на свој ризик, па примамо на се и одговорност са последицама.

11 У грађи Политичког одељења МИД-а је, осим концепта, сачуван и оригинал. На полеђини забелешка да је акт примљен у Бечу 4. априла 1877.

Нити кривимо Русију ни ма кога другог.

Уосталом, ја видим са задовољством из вашег писма Но 28. да ви дотичне личности довољно познајете.

Изволите, Господине примити и овом приликом уверење мога одличног поштовања.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 334

193.

4. април 1877.

Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу, о противљењу аустроугарског конзулата према надлежности српских судова за аустроугарске поданике

Г. Кости Цукићу, Заступнику Србије у Бечу
През. Но 10.
4. Априла 1877. у Београду
екс. 5. Априла.

Госп. Заступниче,

Вама је познато, како је овд[ашњи] аустро-угарски консулат од времена на време и поводом појединих случајева подизао протесте противу надлежности наших судова за отварања стецишта над аустро-угарским поданицима настањеним у Србији, и у оним случајима када је међу повериоцима њиховим било и српских грађана, присвајајући себи искључиво право јурисдикције над својим поданицима, и у сваким случајима, и базирајући то право на капитулацијама, закљученим између Аустро-Угарске и Турске.

Исто тако познато вам је, боље него икоме, да влада српска никада није пристала на ово гледиште аустро-угарског Консулата, и да је увек на српске судове рекламирала и упражњавала право отварања стецишта над имањем аустро-угарских поданика у Србији, кад је противу њих било потраживања и од наших поданика. За то има више доказа у Архиви Министарства Иностраних дела.

Такав један случај образује, од годину дана на овамо, предмет преписке између повереног ми Министарства и Аустр. консулата.

Јован Ристић

Овд[ашњи] трговачки суд отворио је почетком прошле године стециште над овде постојавшом фирмом аустро-угарских поданика „J. K. Ферка & сина“, против које је било тражбина и од наших поданика, и узео је ову ствар у стецишни поступак. Аустро-угарски консулат протестовао је противу овог поступка нашег суда, и доказујући како је он противан и постојећим уговорима – капитулацијама – и досад владајућој практици захтевао је да се дигне стециште са имања Ферковог.

Разуме се, г. заступниче, да влада Књажевска није ни хтела ни смела напустити гледиште, које су досада све српске владе, заузимале и дозволити да се окрњи једно наше право, које нам припада и по општем државном праву, и по самим капитулацијама и по досадањој практици.

Ово гледиште владе Књажевске ја сам разложио овд[ашњем] Консулату у мојој ноти од 1 ов.

мес. Но 1251 од које вам копију прилажем, из које ћете се потпуно упознати са назорима владиним у овом питању.

Пошто је више него вероватно да ће Консулат наш одговор саопштити својој влади, то сам нашао за нужно да вас упознам са овом ствари, како би ви, коме је и иначе ово питање о јурисдикцији тако добро познато, могли с потпуним познавањем ствари објаснити где треба, како се влада Књажевска нада да ће висока ц[арска] кр[аљевска] влада хтети да уважи наше разлоге и одустати од тражења, коме ми не можемо дати последице поред најбоље воље да будемо предусретљиви према суседном монархијом, са којом нас вежу тако разноврсни односи.

Влада Књажевска очекује од ваше ревности и заузимљивости, да ћете учинити да овај случај не буде повод каквој новој тегоби између нас и ц[арске] кр[аљевске] владе јер ако би ова усвојила гледиште свога консулата и дала последице своме сматрању које би ми свакојако желили да избегнемо према данашњим озбиљним околностима на истоку, јер то би заиста могло дати повода тегобама као што сам напред рекао, ми доиста не смемо напустити наше гледиште, као што га ниједна српска влада није смела да напусти.

Примите, Г. Заступниче уверење мог особитог поштовања.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1877,Ф I, П/5-II, Пов№ 348

194.

4. април 1877.
Одговор Косте Цукића на президијал Јована Ристића, министра иностраних дела, о писању „Политичке кореспонденције“
Бр. 34, *У Бечу 4. Априла 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Ваш поштовани президијал од 31. пр. Но 8 врло ме је и немило изненадио већ тим, што садржи опора пребацивања „пол[итичке] кор[еспонденције]“, која она у свом положењу и по мом уверењу незаслужује, а нарочито тим што се и моја личност у некој мери доводи у свезу с оним осуђиваним поступком листа. Из једног става писма закључих, да се и Др. Розен подозрева, да је оно поступање листа подпомагао. На све ове замерке даћу овде одговора.

Примивши јутрос президијал с прилогом одем одма редактору, који ми обећа, да ће чланак за сутрашњи лист „употребити“, и који несамо изјави готовост на такве услуге и за убудуће, него повтори и сад молбу за чешће извештаје и обавештења из Београда, за које је и досад свакад молио но узалуд. И овом приликом повтори ми карактеристику, коју такви дописи његовом листу имати морају, т.ј. да су проста изложба нових, оригиналних, од других листова не већ публицираних догађаја веће важности и начином озбиљно и у интересе аустро-угарске недирајући написане. Он изриком искључује полемику с осталим листовима из свог круга а исто тако заузимање и борбу за једну или другу политичну партију или за личности, замењујући ову репродукцијом догађаја, како му се доставе или како он те жели представити, оставивши читаоцима да даље о предмету резонирају и оцену изричу, на којој је страни истина. Ово је укратко, што ми о карактеру свог листа рече, и што ми је уосталом и од пређе познато било, а о чему сам више пута и тамо јављао.

Према овоме и према разговору, који с њим водих (лично и преко г. г. Стејића и Розена) о демантију чланка „Indép[endence] belge“-а, њему је немогуће било примити онај лаконично састављени демантиј, да је цео чланак измишљен, јер је могло понешто и млого у чланку споменуто бити, што је основано, и што ни влада српска нема узрока одрицати; ово је утолико мање учинити могао, што није ни он знао, нити сам му ја могао казати, шта је у оном чланку речено, премда смо на више места но узалуд онај број „Indép[endence]“-а тражили. Зато је он преко мене молио, да му се чланак готов преда, који би ток скупштинске седнице изложио, каошто је био или каошто га влада посматра, и тај би чланак он публицирао, па тим и демантирао

противне представке. Уместо тога ја сам му предао један чланак, који је оног дана он већ читао у Нрдд. Алгемајне (?), и који је написан био у форми полемике и партијских рекриминација; чега ради га није могао ни примити. Он уосталом није орган ни српске свагдашње владе ни српских партија, шта више он је и према својој влади задржао слободу кретања у извесним границама, и никад неће идентификирати појединe владине мере с интересима своје отачбине и с оданости свом суверену. У тој слободи сам могао ја за сво време досад, нарочито за време рата, заступати онако живо нашу земљу, што му је поред млогих и млогих прекора претило и опасности, да своје положење оштети и изгуби. Ово је он чинио (каошто је и мени и Вама познато), без да је какву корист за то уживао, или пред очима имао. У признању, које му је накнадно указано, налази подпуно награде за доказане услуге, које би он уосталом и без оног одличија наставио чинити из призрења према самој ствари.

Уосталом доношења „Indép[endence] belge"-а о скупштинској седници нису усамљена; све су новине и свакојако о њој писале, па и његове, немајући ништа директнога и поузданог с места а морајући о догађају говорити, писале су такође о тој седници; па ако је што и неповољнога ту ушло, није кривица до њега, који би са захвалности примио представку догађаја онако, како би по вољи била.

По свему овоме одбија сваку замерку као незаслужену; и ја, познајући стање ствари, нећу се устезати изјавити, да ово мишљење његово делим.

Што се тиче оног предлога, саобшти ми (но у поверењу), да га је нашао у једном мацарском листу, па као важан и добро написан да га је одма превео и публицирао (– наравно као оригинално достављење). Од дра Розена дознао сам најпре то, као и да је он имао мене најпре питати о аутентичности акта, али да за то није било времена, почем је P. Lloyd већ једну анализу чланка, у мац[арским] новинама публицираног, донео, па се публикација није могла одлагати (да неизгуби оригиналност). По овоме одпада потреба побијати сумње, да је акт листу достављен преко какве личности њему ближе стојеће, а он задржава себи ону горе споменуту слободу наравно и према свагд[ашњој] српској влади и према осталима, с којима такође у подобној свези стоји (да се међу овима налазе руска и франц[уска] влада, и мени је познато). Против овог права немам основа што наводити, а тако немам ни начина, кад би то и вредило, даље се уверавати, да ли су наводи о извору, где је предлог нађен, истинити.

Немогу помислити, да сте споменувши овом приликом мој рад и побуђујући и за даље моју ревност хтели изразити Вашу сумњу у досад показано настајавање и искреност моју у вршењу дужности, које сам свестан као остарели чиновник и државник; јер би у оном случају био немогућ мој обстанак на овом месту, па макар му и непретила опасност, да ће можебити од нар[одне] скупштине бити укинуто. Зато се немогу ни упуштати у правдање мог држања, уколико је оно у додир долазило с поменутим новинарским понашањем, бар дотле не док неби ми се за то јасније потреба на знање дала.

Писмо остаје за експедицију сутрашњом поштом, кад ћу Вам и démenti печатано моћи послати.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

[На маргини:] 5/4. Сад мисе на питања одговори, да она исправка није данас могла бити „употребљена" због млогог хитног и важног другог материјала; но да ће се она сутра по могућству употребити.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО,1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 349

Приредили:
др Мирослав Перишић
Јелица Рељић
др Светозар Рајак

„РИЈЕЧИ ЛЕТЕ, КЊИГЕ ОСТАЈУ“:

Сајам књиге у Андрићграду 27. јуна отварају Додик, Мухика и Кустурица

Први сајам књига у Андрићграду одржаће се од 25. јуна до 10. јула. Уз савремену домаћу и свјетску издавачку продукцију, посјетиоцима ће бити представљен пратећи програм организатора, који ће кроз трибине, промоције и представљање писаца, тежиште ставити на покретање актуелних књижевних, културолошких и друштвених питања.

Ове године почасни гост је Уругвај, држава која ће за време трајања Сајма књига у Андрићграду моћи да представи своју културу и издавачку делатност, али личност која ће свакако на посебан начин обележити манифестацију јесте доскорашњи предсједник Уругваја – Хосе Мухика.

Манифестацију организује Андрићград у сарадњи са Андрићевим институтом и Београдским сајмом, уз покровитељство предсједника Републике Српске Милорада Додика и подршку Министарства просвјете и културе Републике Српске и Министарства културе и информисања Републике Србије.

СПИСАК ИЗЛАГАЧА:

АКАДЕМСКА МИСАО, Д.О.О.
АКИА М. ПРИНЦ, Д.О.О.
АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ
ИП АЛБАТРОС ПЛУС, Д.О.О.
БЕГЕН КОМЕРЦ, Д.О.О.
ДП БЕОГРАДСКИ САЈАМ
БООК, ДОО
ИЗДАВАЧКА КУЋА ВУКОТИЋ МЕДИА
ВУЛКАН ИЗДАВАШТВО Д.О.О.
ВИДОСЛОВ ИЗДАВАШТВО ЕЗХиП Требиње.
GOLD ORCHID, IK
ИП ГЕОПОЕТИКА ИЗДАВАШТВО
DARKWOOD, D.O.O.
ИК „ДАБАР“
ЕДИЦИЈА, Д.О.О.
ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА А.Д. И.С.
ЈП ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ БЕОГРАД
ЈАСЕН БГД, Д.О.О.
ИП ЈОВАН, Д.О.О.
ИП „КАИРОС“ Д.О.О. СРЕМСКИ КАРЛОВЦИ
ИП ЛАГУНА Д.О.О.
МАРСО, Д.О.О.
МИБА БООКС, Д.О.О.
ИДДиУ МАНДАЛА
НОВА КЊИГА, Д.О.О.
ПАРТЕНОН МАН СИСТЕМ, А.Д.
ПРИРОДЊАЧКИ МУЗЕЈ У БЕОГРАДУ
ИП ПРОСВЕТА, А.Д.
ПЧЕЛИЦА Л/М
СПиКД „ПРОСВЈЕТА“
ПРАВОСЛАВНИ БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ
„СВЕТИ ВАСИЛИЈЕ ОСТРОШКИ“ ФОЧА
И.П. „РАД“ А.Д.
РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА СТАТИСТИКУ
СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА
СРПСКИ ГЕНЕАЛОШКИ ЦЕНТАР
СРЕЋНА ПЛАНЕТА Д.О.О.
УНИВЕРЗИТЕТ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ
ФАКУЛТЕТ УМЕТНОСТИ УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ, ЗВЕЧАН, КОСОВСКА МИТРОВИЦА
ФЕНИКС ЛИБРИС, Д.О.О.
ФИЛМСКИ ЦЕНТАР СРБИЈЕ
ИК ФИЛИП ВИШЊИЋ

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, јул 2016. Број 31

ПРВА СРПСКА ДОБРОВОЉАЧКА ДИВИЗИЈА У БОРБАМА У ДОБРУЏИ 1916. ГОДИНЕ

Борци Српске добровољачке дивизије у Русији (фото збирка Војног музеја у Београду)

ISSN 2303-5293

ПРВА СРПСКА ДОБРОВОЉАЧКА ДИВИЗИЈА У БОРБАМА У ДОБРУЏИ 1916. ГОДИНЕ

У српској историографији је питање формирања српских добровољачких јединица у Русији и њиховог учешћа у борбеним операцијама на добруџанском фронту 1916. године у највећој мери обрађено. Након што је српска војска напустила државну територију у зиму 1915/16. године, главни извор за попуну трупа свежим људством постали су српски/југословенски добровољци из прекоморских земаља као и добровољци - ратни заробљеници у Русији, припадници аустро-угарске војске међу којима је било највише Срба са територије Босне и Херцеговине, претежно Србима насељених области у данашњој Хрватској (Лика, Банија, Кордун, Далмација и Славонија) као и територије јужне Мађарске (данас Аутономна покраина Војводина у Републици Србији).[1] Првобитна идеја о формирању добровољачких јединица није постојала ни код српске ни код руске владе. Њу су покренули аустро-угарски Срби, који су се као ратни заробљеници налазили на разним заробљеничким тачкама у Русији.[2] Како је ангажовање ратних заробљеника у рату против формално сопствене државе било забрањено међународним ратним правом, идеје рођене међу Србима – заробљеним аустроугарским војницима да се од заробљеника добровољаца организују српске војне формације на тлу Русије у прво време нису прихватане са руске стране. Наиме, руски цар Николај II био је иницијатор сазивања Хашке конференције 1898. године. С тим у вези била је и конференција од 1907. године када су кодификована основна питања из међународног ратног права и ратних обичаја. Силе учеснице конференције обавезале су се на поштовање прописа о неупотребљавању заробљеника чак ни на радовима који би посредно били уперени против њихове земље.[3] Ипак, по наређењу бившег главнокомандујућег руске војске, великог кнеза Николаја Николајевича, а касније и императора Николаја II дозвољено је да заробљени Срби, Хрвати и Словенци, аустроугарски држављани, који желе да ступе у редове српске војске могу отићи за Србију. Како је због окупације Србије од стране Централних сила то постало немогуће, као нуклеус српских добровољачких јединица формиран је прво мањи добровољачки одред који ће временом прерасти у читаву дивизију.[4] Још пре завршетка формирања 1. српске добровољачке дивизије, крајем маја 1916. године, руска Врховна команда (Ставка) размишљала је о њеном ангажовању на фронту у Галицији. Српска влада противила се томе и изашла са идејом да се дивизија транспортује за Солун, ради ојачања српске војске.

Како се приближавало ступање Румуније у рат на страни сила Антанте руска Врховна

1 О добровољцима у српској војсци у Првом светском рату видети опширније: *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916 – 1926*, Просвета, Београд, 1926; *Југословенски добровољачки корпус у Русији 1914 - 1918*, Војноисторијски институт ЈНА, Београд, 1954; *Југословенски добровољци у Русији 1914 – 1918*, Зборник докумената (приредио Никола Б. Поповић), Удружење добровољаца 1912 – 1918, Београд, 1977; Никола Б. Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд, 1977; *Југословенски добровољци 1914/1918 – Србија, Јужна Америка, Северна Америка, Аустралија, Француска, Италија, Солунски фронт*, Зборник докумената (приредио Никола Б. Поповић), Удружење добровољаца 1912 - 1918, Београд, 1980; Никола Б. Поповић, *Србија и Царска Русија*, Београд, 1994; *Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца*, Зборник радова са научног скупа одржаног у Кикинди 11. и 12. априла 1996 (уредник Петар Качавенда), Институт за савремену историју, Београд, 1996; Nikola Popović, „Nastanak Srpskog dobrovoljačkog korpusa u Rusiji (1914 – 1916)", *Vojnoistorijski glasnik*, 2-3/1974, Beograd, 1974, str. 107 – 137.

2 Nikola Popović, „Nastanak Srpskog dobrovoljačkog korpusa u Rusiji (1914 – 1916)", str. 108.

3 *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916 – 1926*, Београд, 1926, стр.8.

4 Писмо српског посланика у Петрограду пуковнику Бранимиру Лонткијевићу, српском војном изасланику при руској Врховној команди (Ставци), Петроград, 2/15. јануар 1916. у: *Југословенски добровољци у Русији 1914 – 1918*, Зборник докумената (приредио Никола Б. Поповић), стр. 8 – 9.

Генерал Зајанчковски врши смотру Српске добровољачке дивизије у Русији

команда одлучила је да се дивизија ангажује заједно са руским трупама у предстојећим операцијама у Добруџи, са чиме се сложила и Српска влада. Прва српска добровољачка дивизија ушла је тако 14. августа 1916. у састав руског 47. корпуса, заједно са 61. руском пешадијском и 3. руском коњичком дивизијом. На челу корпуса налазио се руски генерал Зајанчковски.[5] По војној конвенцији која је потписана 17. августа 1916. између Румуније и сила Антанте, Румунија се обавезала да објави рат Аустро-Угарској и да својим главним снагама упадне у Трансилванију а помоћним штити Дунав и Добруџу од евентуалног бугарског напада. Русија је била обавезна да у циљу садејства са румунским трупама упути у Добруџу један корпус јачине две пешадијске и једне коњичке дивизије. Улога руских снага била је пре свега у томе да својом појавом морално утичу на бугарске трупе.[6] Планом ангажовања Прве српске добровољачке дивизије у саставу 47. руско-српског корпуса било је предвиђено да она дејствује на тежишту и извршава главни борбени задатак корпуса да се у одсудној одбрани Добруџе обезбеди бок и позадина главне румунске офанзиве у Трансилванији. У циљу извођења операција у Добруџи, Централне силе су решиле да се од бугарских, турских и немачких трупа образује у северној Бугарској нова армија. Језгро те армије под командом немачког фелдмаршала Аугуста фон Макензена чинила је III бугарска армија (1. софијска дивизија, 4. преславска дивизија, једна бригада 6. бдинске дивизије, 1. коњичка дивизија, немачки одред, одбрана Варне и посада Рушчука) укупне јачине 60 батаљона, 55 батерија и 24 ескадрона,[7] под командом генерала Тошева, која се већ налазила на терену још од уласка Бугарске у рат у јесен 1915. године. Поред бугарских трупа у армију генерала Макензена требало је да уђу и две турске дивизије и део 101. немачке дивизије. Према плану операција против Румуније, III армија је имала да продре у Добруџу, потуче Румуне и баци их на север до места где је Добруџа најужа. На том месту она је требало да пређе једним делом снага у одбрану, а другим да се врати у Бугарску и пребаци преко Дунава у Румнију у циљу садејства офанзиви аустро-угарско-немачких трупа из Трансилваније ка

5 *Југословенски добровољачки корпус у Русији 1914 – 1918*, стр. 30 -31.

6 Корсун, Николай, *Балканский фронт мировой войны 1914–1918 гг.*, Воениздат НКО СССР, Москва, 1939, стр. 71.

7 *Българската армия 1877 – 1919*, Военно издателство, София, 1988, стр. 290.

Ђачка чета Прве српске добровољачке дивизије у Русији, мај 1917. (фото збирка Војног музеја у Београду)

Букурешту. Одлука Антанте била је да румунске трупе до доласка 47. руско-српског корпуса спрече противничко продирање у јужну Добруџу. Тај задатак је поверен Источној групи III румунске армије (17. пешадијска дивизија, 9. пешадијска дивизија, 19. пешадијска дивизија и једна коњичка бригада) укупне јачине 44 батаљона, 15 батерија, осам ескадрона и 124 застарела артиљеријска оруђа разних калибара и система на Тутраканском мостобрану (19. дивизија). Руско-српски 47. корпус био је пред почетак операција груписан на руско-румунској граници удаљен око 240 km од истакнутих и међусобно одвојених румунских дивизија. Корпус је морао бити брзо транспортован да би спречио разбијање румунских снага од надмоћне бугарске III армије која је већ била концентрисана на граници Добруџе, у непосредној близини својних нападних објеката – Добрича и Тутракана. Задатак румунских снага био је да одбраном створе потребно време за долазак 47. корпуса, док је задатак Бугара био да униште истакнуте румунске дивизије пре доласка Руса и Срба.[8]

Прва српска добровољачка дивизија која ће узети учешћа у операцијама у Добруџи формирана је и опремљена по руској а не по српској формацији, већ доказаној у балканским и првим годинама Првог светског рата.[9] Имала је две пешадијске бригаде са по два пешадијска пука, без коњичког и артиљеријског, са нешто мало инжењерије. За команданта дивизије актом од 11/24. фебруара 1916. постављен је генералштабни пуковник Стеван С. Хаџић. Истим актом за помоћника команданта дивизије постављен је генералштабни пуковник Драгутин Д. Кушаковић, за начелника штаба дивизије генералштабни мајор Војин Ђ. Максимовић, за команданте пукова пешадијски потпуковници Драгољуб М. Михаиловић, Живан Г. Митровић, Велибор П. Требињац и Стојан М. Поповић.[10] Указом команданта дивизије од 23. фебруара/7. марта 1916. године, за команданте бригада постављени су пуковник Ђурђе Јосифовић (1. бригада) и пуковник Милош Ђ. Станковић (2. бригада).[11]

8 *Југословенски добровољачки корпус у Русији 1914 – 1918*, стр. 33 - 36.

9 Са артиљеријским и коњичким пуком дивизија српске војске била је савремена, здружена јединица са високим степеном подршке и садејства.

10 Наредба престолонаследника Александра Карађорђевића за формирање штаба дивизије добровољаца српске војске у Русији, Крф, 11/14.02.1916 у: *Југословенски добровољци у Русији 1914 – 1918*, ЗД (приредио Никола Б. Поповић), стр. 18 – 19.

11 Наредба бр.7 команданта дивизије добровољаца српске војске у Русији за 23. фебруар 1916. године у: *исто*, стр. 23.

На дан 6. септембра 1916. године (дакле пред бојем код Добрича) у дивизији је било 509 официра и 16.059 подофицира и војника.[12] Од укупног броја подофицира и војника, Срби су чинили око 95%, Хрвати и Словенци 0.50%, док су остало били припадници других националности (углавном Чеси). Међу официрима, Срби су чинили 56%, Хрвати 24%, Чеси 4%, а Словенци 15%.[13] Официра из српске војске који су дошли са Крфа било је 78,[14] док су сви остали прошли кроз аустроугарски систем војне обуке. Како није постојао довољан број официра – добровољаца да се попуне сва формацијска места, у Одеси је отворена школа (у ствари курс) за официре. На школовање су упућивани војници из редова ђака и студената, појединi подофицири и каплари. Официри српске војске били су распоређени на више командне дужности (од команданта Дивизије до командана та батаљона), док су положаје командира чета и водова углавном заузимали добровољци.[15]

Главни противник српских добровољаца на добруџанском ратишту биће бугарска армија. Искуство српске војске са бугарском армијом у том периоду било је двојако. Две војске су као савезници у Првом балканском рату заједно опседале Једрене, да би се у Другом балканском рату жестоко сукобиле у бици на Брегалници која је и одлучила исход ратног сукоба. Не треба изгубити из вида ни операције у јесен 1915. године. Према тим искуствима мишљење српских официра о борбеним квалитетима бугарског војника било је изразито позитивно. Према генералу Николи Аранђеловићу који је учествовао у опсади Једрена 1912/1913. године бугарски трупни официр био је способан да расуђује, да буде храбар, одлучан и нарочито упоран, чак и до тврдоглавости, док је генералштабни официр био тако образован и способан да је могао да се мери са генералштабним официрима у најнапреднијим армијама.[16] Према тадашњим оценама српских официра бугарски војник је срчан борац, упоран, подноси тешкоће, дисциплинован, у маси увек бољи него као индивидуалист. Сами српски војници након брегалничке битке сведочили су: „Добро се бију, али ми се бијемо боље од њих. Да није српског војника, бугарски би био први“.[17]

Када је кренула на фронт, Прва српска добровољачка дивизија није била потпуно формирана. До момента покрета из Одесе за Рени ни једно вежбање са батаљоном, пуком, а још мање здружено, није изведено. Руска артиљерија (64. руска артиљеријска бригада од два дивизиона од по три батерије, свака са по шест оруђа)[18] и коњица придодате су дивизији на самој руско-румунској граници, где је продужена и попуна пешадије људима. Пионирска чета, брдска артиљерија и муницијска колона још су биле у току формирања у Одеси. Било је и војника који нису извели ни једно бојево гађање. Шаржери за трофејне аустријске манлихерове пушке нису били добијени па је пушка дејствовала као једнометна.[19] Недостајући делови пристизали су постепено све до одласке 1. српске добровољачке дивизије у Добруџу. Брдски дивизион ушао је у њен састав тек 10. септембра, а шаржери за Манлихерове пушке нису били примљени до првог боја, тако да је дивизија ступила у борбу без њих.[20]

Борбе у Добруџи трајале су од краја августа до краја октобра 1916. године. За време ангажмана на фронту у Добруџи дивизија је учествовала у пет бојева. Ватрено крштење дивизије на

12 *Југословенски добровољачки корпус у Русији 1914 – 1918*, стр. 32.

13 Александар С. Јовановић, „Узроци великих губитака 1. српске добровољачке дивизије у Добруџи 1916.“, *Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца*, Научни скуп (ур.Петар Качавенда), стр. 126.

14 Списак официра, чиновника, подофицира, каплара и редова 1. српске добровољачке дивизије који су са Крфа дошли у Русију видети у: *Југословенски добровољци у Русији 1914 – 1918*, ЗД (приредио Никола Б. Поповић), стр. 38 – 41.

15 Александар С. Јовановић, „Узроци великих губитака 1. српске добровољачке дивизије у Добруџи 1916.“, *Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца*, стр. 127 - 128.

16 Dalibor Denda, "Serbian Historiography on Adrianople operation 1912/1913", Военни съюзи и колации през XX век, *Военно издателство*, София, 2010, стр. 66 – 67.

17 Александар С. Јовановић, „Узроци великих губитака 1. српске добровољачке дивизије у Добруџи 1916.“, стр. 125.

18 *Југословенски добровољачки корпус у Русији 1914 – 1918*, стр. 31.

19 Извештај О.бр. 42 команданта Српског добровољачког корпуса генерала Михајла Живковића српском министру војном од 21.09.1916. (03.10.1916.) у: *Југословенски добровољци у Русији 1914 – 1918*, Зборник докумената (приредио Никола Б. Поповић), стр. 86.

20 *Југословенски добровољачки корпус у Русији 1914 – 1918*, стр. 31.

добруџанском фронту везује се за бој код Добрича. Дивизија је уведена у борбу 7. септембра 1916. године на десном крилу руско-румунских снага, на правцу Кара Синан – Чекирча. Њени 4. и 3. пук (2. бригада) разбили су ослабљени 36. пук бугарске 6. дивизије, протерали га ка Великом и Средњем Чамурлију док је њен 1. пук заузео пложаје 35. бугарског пука код Османфакија. У исто време напад руске 61. и румунске 19. дивизије северно од Добрича био је одбијен. Поподне истог дана на одсеку српске добровољачке дивизије Бугари су увели у борбу делове 1. коњичке дивизије и два батаљона 16. ловачког пука. У тешким борбама Добровољачка дивизија је ангажовањем свог 4. пука одбила бугарски напад, али, пошто је била истурена у односу на остали фронт, повукла се око 18 часова на полазни положај. Због неуспеха и претрпљених губитака, у ноћи 7/8. септембра све снаге источне групе и 47. корпуса, повукле су се без додира са непријатељем на линију Олтина језеро – Мангалија, где су и румунске снаге стављене под непосредну команду генерала Зајанчковског. Те снаге назване су Добруџанска армија. У овим бојевима дивизија је нанела Бугарима губитке од 2.371 војника избаченог из строја, углавном у току напада, али је и сама имала велике губутке: 1.343 избачених из строја. [21]

Након извршеног прегруписавања и попуне, Макензенове трупе прешле су 13. септембра 1916. године у наступање. Шеста и 1. коњичка дивизија и Варнски одред напали су на одсек 19. и 61. дивизије, 4. преславска дивизија на одсек 1. српске добровољачке дивизије, а 1. софијска на одсек румунске 9. дивизије. У бој код Хардалија и Текеделесија 13. и 14. септембра, Прва српска добровољачка дивизија је налазећи се у централном распореду својим нападом привукла на себе три бугарска пука (16, 25. и 6.) 1. софијске дивизије и присилила је да обустави напад на 9. румунску дивизију, која се налазила у тешком положају. Сем тога задржала је напад 1. бригаде 4. преславске дивизије, чије је задржавање пред фронтом 2. бригаде 1. српске добровољачке дивизије пружило значајну помоћ 61. руској дивизији у одбрани Девеџикеја. И поред успеха у борбама 13. и 14. септембра, дивизија је повучена због неповољне ситуације на већем делу фронта Добруџанске армије. Због успешних бугарских акција на линији Девеџикеј – Карали командант источне групе Добруџанске армије генерал Симански донео је одлуку о повлачењу армијске групе на линију Рашова – Кобадин – језеро Тузла (на Црном Мору). На основу овог наређења српска добровољачка дивизија повукла се ноћу 14/15. септембра на нове положаје на линији село Еница – село Сосуси Али Беј. Дивизија је у овим бојевима имала 651 погинулог и рањеног официра и војника.[22]

У бој код	Погинуло		Рањено		Нестало	Укупни губици		Свега
	официра	војника	официра	Војника		официра	војника	
Добрича	8	176	25	1012	122	33	1310	1343
Хардалија и Теке Дересија 13 и 14. 9.	2	46	11	507	85	13	638	651
Кокарџе 19-21. 10.	24	256	96	3250	464	120	3970	4090
Амзаче и Едилкјоја 2-6. 10.	5	110	26	701	178	31	989	1020
Едилкјоја и Енџе Махале 19-21. 10. и у повлачењу ка Дунаву	3	125	44	791	472	47	1388	1435
УКУПНО:	42	713	202	6261	1321	244	8295	8539

Листа губитака Српске добровољачке дивизије у борбама у Добруџи

После боја код Теке Дересија, Макензенове снаге подишле су положајима трупа генерала Зајнчковског и напале их 18. септембра на целом фронту. Прва српска добровољачка дивизија одбила је ноћни напад бугарске 1. и 4. дивизије. Око 11 часова бугарске снаге обновиле су напад и потисли дивизију јужно од Идрис Кујуса. Командант 3. бугарске армије генерал Тошев био је угодно изненађен због лако постигнутог успеха на фронту српске дивизије. Он је сматрао да је на том делу пробијен фронт, па је решио да следећег дана (19. септембра)

21 Суботић, В, „Прва српска добровољачка дивизија у Добруџи", *Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца*, стр.111.

22 Опширније о току операција на сектору Прве српске добровољачке дивизије видети: *Југословенски добровољачки корпус у* Русији 1914 – 1918, стр. 60 – 71.

Штаб генерала Михаила Живковића у Одеси (Фото збирка Војног музеја у Београду)

прошири пробој и коначно туче неиздржљивог противника. Међутим контра напад је припремала и друга страна. Према наређењу генерала Симанског 1. српска добровољачка дивизија је требала је да изврши фронтални напад на северне падине Мезарлик Баира. Сутрадан, 19. септембра, 1. српска добровољачка дивизија, 9. дивизија, руски 242. пук и румунска 10. бригада у противнападу су нанели тешке губитке бугарском 7. пуку и потом потисли 16, 25, 31. и делове 41. пука и заузели Бујук Мезерлик Баир. Због великих губитака бугарске снаге биле су принуђене на повлачење. Не знајући да се непријатељ налази у повлачењу, командант 1. српске добровољачке дивизије наредио је да његове јединице 20. септембра продуже напад. Њихов задатак је био да заузму положаје напуштене 18. септембра. Ноћ 20/21. септембра јединице Прве српске добровољачке дивизије провеле су на заузетим положајима. Као главни разлог за обустављање напада и повлачење, генерал Тошев навео је следеће: „Противнапади противника 19. септембра на 4. преславску дивизију и 2. софијску бригаду силно су растројили и разредили трупе. Ако би ови напади 20.септембра били поновљени могли би донети непријатељу успех и могли би присилити армију на извлачење дању са гоњењем за петама.“ На овај начин бугарски генерал Тошев посредно је одао признање напорима Прве српске добровољачке дивизије која је то платила са 4.090 официра и војника избачених из строја.[23]

Због великих губитака трупе Централних сила повукле су се на положаје Јенице – Софулар, где су требале бити ојачане са пристиглим турским 6. корпусом (15. и 25. низамска дивизија), немачком 217. дивизијом, тешком артиљеријом и са 4 ескадриле. Армија генерала Зајночковског пошто је ојачана румунском 2. и 5. и руском 115. дивизијом, поново је 20. септембра успоставила фронт на линији Рашова – Тузла.

Савезници су решили да поново пређу у напад и избаце Бугаре из Добруџе па је генерал Зајночковски 30. септембра поново прешао у општи напад са својом армијом. У циљу успешног извођења ове операције у Румунији је III армија ојачана на шест дивизија. Задатак армије био је да истовремено са противофанзивом Добруџанске армије пређе Дунав код Фламинде (западно од Тутракана), с тим да наступа у позадину III бугарске армије ради олакшања противофанзиве Добруџанске армије.[24]

Два дана пре почетка савезничке офанзиве

23 *Југословенски добровољачки корпус у Русији 1914 – 1918*, стр. 71 – 87.
24 Исто, стр. 88.

Српски добровољци стижу у Одесу 1916. године

командант Српског добровољачког корпуса генерал Михаило Живковић скренуо је пажњу команданту дивизије на њене велике губитке у дотадашњим бојевима који нису били одлучујући за исход операција, упозоравајући га да је српски живаљ на измаку снага.[25] Овакве оцене могу се разумети ако се узме у обзир чињеница да је страдање у Првом светском рату за Српски народ представљало демографску катастрофу.[26] Ове инструкције имале су свакако одраза и на борбени учинак српских јединица у даљим дејствима на фронту у Добруџи.

Српска добровољачка дивизија кренула је у напад на село Амзача које је држала турска 25. низамска дивизија 2. октобра 1916. године. Пре почетка боја код Амзаче наређење команданта Српског добровољачког корпуса саопштено је командантима бригада српске добровољачке дивизије. У борбама код Амзаче и Едилкјоја од 2. до 6. октобра она није исказала онај борбени квалитет који ју је красио у претходним бојевима. Због пораза румунске 1. армије у Трансилванији код Сибијуа 29. септембра обустављена је операција румунске 3. армије, па је и армија генерала Зајночковског прешла 6. октобра у одбрану. Прва српска добровољачка дивизија се повукла на положај Черкез Јук Баир – Балабанар – Мераци Баир. Њени губици у овим бојевима износили су 1.020 војника и старешина. У својој заповести од 11. октобра у којој је изнео замерке на рад команданта Групе дивизија и команданата дивизија за 1. српску добровољачку дивизију генерал Зајанчковски је навео млитавост у дејствима коју није очекивао од тако сјајне дивизије.[27]

Након релативног затишја од 7. до 19. ок-

25 Писмо Обр.24 команданта Српског добровољачког корпуса команданту 1. српске добровољачке дивизије од 12/25.септембра 1916. године, Војни архив, Београд, Пописник 10, кутија 15, фасцикла 5, број документа 42. у: *Југословенски добровољци у Русији 1914 – 1918*, Зборник докумената (приредио Никола Б. Поповић), стр. 79 – 80.

26 Према званичним подацима, српска војска изгубила је у „Великом рату" 371.000 војника док је 114.000 било тешко рањено и трајно неспособно. Од 280.000 интернираних цивила српске националности, у логорима је умрло њих око 63.000. Према попису Међународног црвеног крста, у Србији је 58.000 деце остало без хранитеља. Крајем 1914. и почетком 1915. године од пегавог тифуса умрло је 196.000 цивила и војника. У одмазадама окупатора, према проценама и истраживањима на терену обављеним непосредно после рата, страдало је око 40.000 људи. Томе свакако треба додати и жртве српског народа у Аустро-Угарској било као цивилног становништва, било као војника на фронтовима (Према: Ђорђе Станковић, „Како је почела Југославија", *Први светски рат и Балкан* – 90 година касније (тематски зборник радова), Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2011, стр. 232 – 233).

27 *Југословенски добровољачки корпус у Русији 1914 – 1918*, стр. 87 – 102.

тобра спрам положаја добровољачке дивизије концентрисана је новоформирана Збројна бугарска дивизија (Бдинска дивизија и 8, 11. и 16. пешадијски пук). У борбама које су се одвијале у рејону Едилкјој – Енџе Махала од 19. до 21. октобра српска добровољачка дивизија је уз више упорних бојева које је водила, као и остале савезничке трупе била углавном у повлачењу. Она је након повлачења 19. румунске дивизије морала да напусти 19. октобра прву, а 21. октобра и другу одбрамбену линију и да се повуче даље на север. Њена борбена вредност знатно је опала и због наглог бројног слабљења пешадије. Дивизија је наиме у операцијама имала велике губитке а за њихову попуну примила је свега 2.400 војника, тако да је из боја у бој улазила са мањим бројним стањем. Како је у свим бојевима увек добијала тешке задатке, њена се пешадија брзо топила, а попуне после бојева није било. Такође дивизија је стално била угрожавана са крила и бокова због недовољног садејства савезничких трупа. Како су и аустроугарске власти биле обавештене о формирању 1. српске добровољачке дивизије у Русији и њеном учествовању у борбама у Добруџи, да би се поколебао морал добровољаца, за време операција у Добруџи бацани су из немачких авиона леци на положаје дивизије. У тим лецима аустроугарске војне власти су позивале војнике на предају, претећи им да ће у противном бити кажњени као велеиздајници. Ови су позиви остајали без икаквих резултата, али су добровољце подсећали на страдања која су очекивала њих и њихове породице у случају евентуалног заробљавања.[28] Из бојазни да непријатељ не би мртвима сазнао име, добровољци нису носили значке за распознавање, а у случају велике опасности од заробљавања вршили су самоубиство.

У току бојева код Едилкјоја и Енџе Махале као и повлачења ка Дунаву дивизија је претрпела губитке од 1.435 војника и старешина избачених из страја. Укупни губици дивизије у операцијама у Добруџи износили су 8.539 официра, подофицира и војника од чега је погинуло њих 755, рањено 6.463 и нестало 1.321, при чему се и ови нестали у највећем проценту могу придодати мртвима, будући да је реч о војницима који су извршавали самоубиства да би избегли заробљавање. Дивизија је 2. и 3. новембра прикупљена у рејону Измаила на Дунаву где је ушла у састав Српског добровољачког корпуса чији се штаб формирао у Одеси. Бројно стање дивизије било је 331 официр и 8.046 подофицира и војника.[29]

Укупна оцена рада Прве српске добровољачке дивизије на добруџанском фронту могла би бити да је она била једна од најбољих војних формација савезника. И ако недовољно спремна, борила се добро, претрпевши знатне губитке, као и руске и румунске јединице. Према извештају пуковника Андоновића, српског војног изасланика у Букурешту, дивизија је имала 53% губитака од укупног бројног стања. Руска 61. и 10. и 19. румунска дивизија имале су 72%, а 114. руска дивизија чак 90% губитака. Српска дивизија учествовала у бојевима од почетка операција до 25. октобра – укупно 34 дана, и поред губутака који су били два до три пута већи од просечних губитака српске војске, те недовољне обучености војничког и нижег старешинског кадра, увек се одликовала у свим бојевима, није изгубила ни један топ и сачувала је сву комору, што није био случај код савезничких дивизија.[30] После њеног одласка из Добруџе у руским и румунским трупама дуго времена се говорило о храбрости српских добровољаца док је и дан данас у румунској војсци остала да живи легенда по којој се Срби живи никад не предају.

др Далибор Денда

28 О аустро-угарским законским мерама упереним против српског и осталог мањинског становништва у време Првог светског рата погледати: Вујица Ковачев, „ Закон о изузетним мерама у случају рата и односи према Србима и српским добровољцима у Мађарској 1914 – 1918.", *Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца*, стр.81 - 90.

29 *Југословенски добровољачки корпус у Русији 1914 – 1918*, стр. 103 – 123.

30 ВА, П- 3 (Архива српске Врховне команде), К- 111, ф- 9, бр. док. 7/35 – телеграм Андоновића од 17. новембра 1916. године; N. Popović, „Nastanak Srpskog dobrovoljačkog korpusa u Rusiji (1914 – 1916)", стр. 125.

О СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ У ВРЕМЕ УСТАВОБРАНИТЕЉА

Испитивањем спољне политике уставобранитеља у периоду до револуције 1848. године може се већ на први поглед уочити да су најзначајније место у међународним односима Кнежевине Србије заузимали њени односи са Русијом. За нову српску владу успостављање пријатељских веза са руским двором било је од прворазредног значаја. Добри односи са Русијом могли су утицати на учвршћивање положаја уставобранитељске владе и самим тим обезбедити њен даљи опстанак на власти. Напротив, продубљивање неспоразума са моћном словенском царевином, заштитницом православних Словена у Турској, могло је, посредно или непосредно, довести до одласка „уставоваца" са политичке сцене. Имајући у виду ову чињеницу, политички врх уставобранитеља, у коме је било више искусних дипломата на челу са Аврамом Петронијевићем[1], чинио је велике напоре да усагласи своју активност са потребама које је наметао постојећи однос снага великих сила.

У складу са својим настојањима да допринесе успешности рада новоуспостављене српске власти, Теодор Павловић[2], као симпатизер уставобранитеља из Угарске, и као уредник наглашено опредељен и заинтересован за политичке теме, трудио се да путем својих „Сербских народних новина"[3] прати догађаје који су били у вези са спољнополитичким положајем Србије, а који су могли да утичу на тренутна или будућа збивања у њој. Истовремено, он је покушавао да напише у „Новинама" издигне изнад нивоа обичне хронике, па је већину објављених вести допуњавао коментарима, одјецима, размишљањима и предлозима својих сарадника из Аустрије и Србије, а често их је и сам писао. Простор свог листа намењен политичким коментарима уступао је лидерима уставобранитеља, где се као најпозванији својим написима најчешће јављао управо Петронијевић.

Крајем четрдесетих година XIX века, на самом почетку излажења „Новина", прилоге у њима обележило је похвално писање о Русији и њеној политици према Србији, будући да је и однос ових држава тада био пријатељски. Међутим, како је ово стање „идиле" у српско-руским односима трајало кратко, и „Новине" су почеле да мењају свој став.

Прве пукотине у односима Русије и уставобранитељске Србије јавиле су се већ 1841. године, када су челници „уставоваца" били принуђени, због сукоба са кнезом Михаилом, да напусте земљу. Следећи промене које су пратиле руско-српске дипломатске везе, уредништво пештанских „Новина" прилагођавало је текстове новонасталој ситуацији. Управо стога, у часу када је, на инсистирање Русије, Порте и Аустрије, већина уставобранитеља, изузимајући Тому Вучића-Перишића[4], Илију Гарашанина[5] и Стојана Симића[6], добила могућност да се врати у Србију, сарадник „Новина", очигледно незадовољан развојем догађаја, пропратио је актуелно

1 Аврам (Ђаја) Петронијевић (1791–1852), политичар, вођа уставобранитеља, саветник кнеза Михаила Обреновића, председник владе, министар иностраних послова Србије.

2 Теодор Павловић (1804–1854), правник, први секретар Матице српске и уредник њеног „Летописа". Уредник и издавач „Сербског народног листа", „Сербских народних новина" и алманаха „Драгољуб", новинар, публициста, писац и преводилац. Политички активан као противник Милоша Обреновића и његове апсолутистичке владавине, истовремено ватрени карађорђевићевац и присталица владавине уставобранитеља у Кнежевини Србији.

3 „Сербске народне новине" излазиле су у Пешти од 1838. до 1848. године. Поред вести из политичког живота доносио је и прилоге из историје и књижевности.

4 Тома Вучић-Перишић (1788–1859), политичар, вођа уставобранитеља, министар војни, члан Државног савета.

5 Илија Гарашанин (1812–1874), српски државник, уставобранитељски првак, министар унутрашњих послова. Писац *Начертанија* (1844), којим је поставио темеље српске спољне политике.

6 Стојан Симић (1797–1852), уставобранитељски политичар, председник Државног савета. Близак пријатељ Т. Павловића.

политичко стање речима: „Консул Руски био је лане на страни Вучића, Петронијевића и остали с њима; а сад? Сад се не зна, шта он хоће, или шта жели, да са Сербијом буде. На сваки пак начин види се, да је политика руског двора, замешатељства турске на своју корист употребити [хтела] [...] Ал' Сербијанац воле и туђина служити, него робовати, ма и своме било"[7]. У наредним бројевима исти сарадник је покушао да објасни политику Русије према Кнежевини. Сматрао је да је најважнији циљ руске империје слабљење Турске, и у складу с тим циљем одређивана је њена политика према Србији; у исто време, личности које су се учестало мењале на њеној политичкој сцени биле су, у очима руске дипломатије, само лутке, према којима се ова односила зависно од њихове спремности да јој служе[8]. На исти начин објаснио је свргавање кнеза Милоша, а непосредно потом и пад уставобранитеља у руску немилост, иако су управо они највише допринели Милошевом обарању[9]. Огорчење према Русији преточио је у закључак који је био упућен првенствено русофилима: „Ако ништа друго, то [превртљиви став Русије према Србији] ће једно добро за собом донети, што ће капнути коју ледену кап на гдикоје теме, кога мозак је русољубијем превећ ужежен"[10]. Да би употпунио своје виђење руско-српских односа, и дао му жељену тежину, изнео је следеће предвиђање: „И ако се кадгод вопрос самосталности српске покренуо буде, лакше ће бити Сербији опростити се терета Турског, него пријатељства Руског"[11]. Убрзо потом уследио је одговор „Србина из Србије", по свему судећи ватреног русофила. Поричући претходно наведене констатације, он је истицао да „Сербија без руске помоћи и без руског трактата не би могла постати Књажевство, него би и данас била само турски пашалук"[12].

Нови значајан моменат у односима Русије и уставобранитеља настао је после Вучићеве буне, крајем августа и почетком септембра 1842. године. Русија, која је показала наклоност према кнезу Михаилу, чију је спољнополитичку активност у потпуности подржавала, нашла се затечена променом режима у Србији. Пошто је њена влада била убеђена да је превратт извршен са одобрењем и подршком Порте, она се показала као одлучан противник нових српских власти. Одмах после завршетка Буне, руски конзул Вашченко[13] изјавио је турским представницима у Београду да не одобрава насилан поступак уставобранитеља и не признаје право српском народу да бира кнеза пре него што се постигне споразум између Русије и Порте[14]. Уставобранитељи, свесни колико би штете по њихово учвршћење на власти могао имати негативан став Русије, трудили су се, у почетку, а нарочито до објављивања Берата којим је Александар Карађорђевић потврђен за кнеза, да јавно покажу како руска влада није противник новог режима[15]. У својим манипулацијама и обмањивањима

7 СНН, бр. 55, 13.VII 1841, 219. Неколико месеци раније, тачније у марту 1841. године, Србијом је почела кружити пасквила уперена против Русије и њених представника. Творац пасквиле назвао је Вашченка „поганим", док је барона Ливена окривио да је примио мито од Обреновића. Између осталог, Русији је приписао кривицу за пропаст Србије 1813. године, као и за Карађорђеву смрт. Предвиђао је да ће уставобранитељи пасти „на срамоту Русије и царева, а на штету Турције...". (Ј. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, књ. I, Београд 1947, 149).

8 СНН, бр. 92, 11.XI 1841, 366–367. У наставку текста о руском ставу према Србији и Србима, изнео је следеће мишљење: „Ја признајем, да Рус воле Србина, но као Господар слугу, у ком је уверен да ће скоком, како онај оком".

9 СНН, бр. 94, 27.XI 1841, 372. При резимирању српско-руских односа, осврћући се на став кнеза Милоша према Русији, Павловић му одаје признање и каже: „Непоњатно је, како је Књаз Милош поред свог непросвешченија кроз све завесе братства, православија [...] проникнуо, и од Севера ребрио: и у том натезању пукао конац његовог битија; сва доцнија појавленија: издавање, рушење устава то су биле маленкости; то се пре откинуто клупче само ваљало, док се није до краја извило...". (СНН, бр. 92, 11.XI 1841, 366).

10 СНН, бр. 94, 27.XI 1841, 372. Настављајући своју осуду, он се следећим речима изразио о Србима, симпатизерима Русије: „Не могу рећи, да такви много има у овом народу, а још мање, да су то главе, које ствари разумевају; но тек да их има, који тако умствују, да би човек помислити морао, да би они волели, да стара Сербија онако постане Губернијом Руског Царства, као што је Нова, и Србљи овдешњи онако Русима, као што су овдешњи".

11 СНН, бр. 92, 11.XI 1841, 367.

12 СНН, бр. 4, 18.I 1842, 14. На примедбу да Русија све што чини, чини ради личне користи, он је одговорио: „...то се не може сасвим одрећи; јер, кад се ствар управо разсуди, на овоме свету нико ништа нечини без своје користи. Јели дакле право и паметно, што онај, који мени у невољи добро чини, и сам у томе неку корист налази, да му ја будем неблагодаран, да га ружим или против његова благодејанија протестирам?" (Исто, 15).

13 Герасим Васиљевич Вашченко, руски конзул у Србији (1838–1843).

14 Д. Страњаковић, *Вучићева буна 1842. године*, Београд 1936, 143.

15 Н. Попов, *Србија и Русија од Кочине крајине до Св. Андрејевске скупштине*, Београд 1870, св. 3, 162–163.

српске јавности ишли су толико далеко да су путем пештанских „Новина" пренели вест како је руски кабинет осудио поступање свог конзула приликом најновијих догађаја у Србији[16]. Тврдили су да је руски конзул од свог кабинета добио оштар прекор зато што је са другим конзулима потписао колективну ноту, и како је наведено, „сотим показао, да отношеније између Русије и Сербије не познаје"[17]. „Овај прекор", закључује дописник, „показује [...] онај пут, којим ће Русија у вопросу садашњих дела Сербије поступати"[18]. У ствари, био је тачан само део објављене вести. Вашченку јесте стигао укор из Петрограда, међутим, он је уследио стога што је протест потписао заједно са осталим конзулима, а не самостално, чиме се ставио у ранг представника сила без уговореног права надзора над српским пословима[19], а не зато што његов поступак није био у складу са благонаклоношћу политике руске владе према Србији, како су аутори написа желели да прикажу[20]. Ипак, вештином уставобранитеља, и очигледно уз помоћ Павловића као уредника „Новина", српске власти успевале су да по њих у потпуности неповољне информације преиначе и саопште читаоцима као вести које су им ишле у прилог и које су се поклапале са њиховим дневнополитичким потребама.

Још очигледнији пример метода пропагандне борбе којима су се служили уставобранитељи везан је за мисију барона Ливена[21] у Србији, крајем новембра 1842. године, организовану ради прикупљања обавештења о приликама у земљи[22]. Већ од самог доласка јасно се могла уочити затегнутост која је владала између српских власти и представника Русије. Ливену приликом доласка није приређен званичан дочек[23], а за време боравка у Београду сусрео се само једном са Вучићем и Петронијевићем, и то код Ћамил-паше[24], када је одлучно изјавио да неће признати промену на српском престолу. Поред тога, проучивши оптужбе српске владе против кнеза Михаила, Ливен је дошао до закључка да су сви њени наводи били неистинити или претерани. Своју критику оптужнице доставио је у Петроград, свом министру иностраних послова, грофу Неселродеу[25], као и српској влади. Упркос томе, искривљујући чињенице, уставобранитељи су покушали да спрече да истина доспе до јавности. Због тога је, обавештавајући о Ливеновом боравку у Србији, Павловић у „Новинама" објавио чланак следеће садржине: „Барон Ливен бавио се у Београду више дана [...] Том је приликом Правленије србско познао и тежење његово. Он је увидио, да Србљи у последњи догађаји ни најмање законе земаљске и Устав повредили нису; но напротив мир и поредак, земљи најнужнији, увели су, Устав утврдили [...] а к томе ни једно обвезатељство своје ни према Порте, ни према Русије покровитељице повредили нису. Он је нека настављенија из Цариграда чекао, но то му је највећма жао било, што та нису дошла, и тим новоизабраноме Књазу званично подворење учинити није могао..."[26]. Уставобранитељи су настојали да путем „Новина" прошире уверење како Порта, и поред пуног уважавања права Русије, као „покровитељице Србије", не намерава да попусти и приклони се руском захтеву за понављањем избора српског кнеза[27]. Наглашавано је да она у оваквим ставовима има подршку енглеске, аустријске и француске владе, при чему

16 СНН, бр. 80, 15.X 1842, 324–325.

17 Исто, 325.

18 Исто.

19 В. Ј. Вучковић, *Српска криза у Источном питању (1842–1843)*, Београд 1957, 49.

20 У напорима да поправе односе, уставобранитељи су од момента образовања своје привремене владе у више наврата покушавали да успоставе непосредан додир са руском владом, пошто руски представници у Србији и на Порти нису прихватали никакве дипломатске контакте. Писма која је, тим поводом, кнез Александар упутио руској влади, враћена су неотворена.

21 Никола Ливен, барон, руски изасланик у Србији.

22 Види: В. Ј. Вучковић, нав. дело, 71–75.

23 СНН бр. 91, 22.XI 1842, 373, овако су описале Ливенов прелазак у Србију: „По бављењу свом у Земуну, данас је исти Г. Барон Ливен, праћен и дочекан од Паше пуцњавом неколико топова, препловио у Београд, од куда ће пут у Цариград предузети".

24 Ћамил-паша, заповедник београдске тврђаве у периоду 1840–1843. године.

25 Гроф Карло Неселроде, министар иностраних послова Русије (1816–1856).

26 СНН, бр. 95, 10.XII 1842, 388. Павловић се није устручавао да објави чак и вест о руском прихватању затеченог стања у Србији, на шта Русија није ни помишљала: „Гласови, који ни најмање сумњи неподлеже, јављају, да је како обстојеће Правленије тако и Књаз Сербије Карађорђевић несамо од свога двора, но и од покровитељице Русије признат, и стање садашње (status quo) у Сербији од свију дворова одобрено". (СНН, бр. 101, 31.XII 1842, 412).

27 На пример: СНН, бр. 8, 28.I 1843, 31; СНН, бр. 17, 28.II 1843, 66.

је инсистирано на тврдњи да су велике силе постигле пуну сагласност[28]. Наравно, то је био само маневар којим се заобилазило изношење правог стања у којем се налазила Србија, као и одраз неостварених жеља тадашњих српских власти[29]. Енглеска је, сећајући се својих дипломатских неуспеха у претходном периоду, показала велику резервисаност, и оклевала да изнесе сопствено виђење разрешења насталих проблема. Француска и Аустрија су, трудећи се да међусобно усклађују потезе својих влада, упркос обостране жеље да спрече даље ширење руског утицаја на подручју Балкана, ипак у појединим моментима показивале склоност ка попуштању захтевима Русије, чиме су испољиле несталност и постале предмет критике на страницама „Новина"[30]. Кад већ помињемо ставове појединих сила према кризи у Србији, насталој превратом 1842. године, потребно је нагласити да писање „Новина" у овом периоду одликују бројне али неусаглашене вести. Тешко је тачно установити који су стварни разлози оваквог писања – да ли су у питању само противречне вести које су пристизале уредништву, као последица неодређених и колебљивих ставова сила, или је основни узрок збуњености и дезоријентисаности уредништва „Новина" настао услед недостатка правовремених упутстава из Србије, како о основним смерницама, тако и о избору и начину приказивања новости које су се смењивале великом брзином.

Кампања „Сербских народних новина" уперена против руске политике према Србији попримила је веће размере почетком 1843. године. У то време у њима су се често појављивале читаве дипломатске расправе, чији је основни задатак био критика руског става према Србији[31]. Као аутора већине ових текстова Нил Попов је означио Аврама Петронијевића[32]. У њима се оптужује Русија да жели да потчини Србију двојици царева – руском и турском, премда, како се наводи, једна иста земља „без узурпације [,] више Царева у једно време имати не може"[33]. Аутор је сматрао да у Акерманској конвенцији и у Једренском миру нигде није споменуто искључиво кнежевско право Милоша, него је само сачињен уговор по коме Срби могу сами себи да бирају кнеза, у шта Русија нема права да се меша[34]. По његовом мишљењу, „покровитељство је заштита од туђег нападенија", а пошто је „свака заштита неко добродејаније [...] оно се наметнути не може", па зато „не може ниједна држава бити покровитељица Сербије дотле, док ју ова зато не замоли"[35]. Због тога, осим у случајевима када би Порта нарушила права Срба добијена поменутим уговорима, и тиме увредила руски двор, Србија није обавезна да буде под вечитим покровитељством руског или ког другог двора. Из тих разлога, закључује писац наведеног текста, највероватније А. Петронијевић, Србија се у случају потребе не мора ослањати само на помоћ Русије, већ може тражити „заштиту ма код којег независимог Двора"[36]. Већина ових и сличних написа, чије се ауторство може приписати истој личности, настојала је да убеди читаоце да не постоји ниједан уговор по којем је Русији дато право да потврђује избор српског кнеза, те да је она то право једнострано и самовољно присвојила, вођена жељом да сачува доминантан утицај над Србијом, који је био уздрман последњом променом на престолу[37]. Занимљиво је да су се напади у „Новинама" на руску владу јављали повремено, према потреби. Они су у највећој мери зависили од личних процена актуелне политичке ситуације самих

28 СНН, бр. 100, 27.XII 1842, 409; СНН, бр. 1/2, 7.I 1843, 6; СНН, бр. 7, 24.I 1843, 27; СНН, бр. 17, 28.II 1843, 66; СНН, бр. 19, 7.III 1843, 75. Притом, ни на једном месту није споменуто да је право покровитељства над Србијом имала само Русија, а не све европске силе заједно.

29 Колико су уставобранитељи мало веровали у стварну подршку сила у дипломатској борби са Русијом јасно казују речи Стевана Петровића Книћанина, изговорене на скупштини, одржаној 12.I 1843. године у Крагујевцу: „Верујте, да све штогод имамо, имамо од Султана [...] а ни од кога другог. Шта више, и Шваба и Рус гледе да нас прогутају". (Кнежева канцеларија – кнезу Михаилу, 28.I 1843, АС, ПО, XXIV, 5).

30 Види, на пример, писање СНН, бр. 99, 23.XII 1842, 405; СНН, бр. 3, 10.I 1843, 10; СНН, бр. 7, 24.I 1843, 27; СНН, бр. 24, 25.III 1843, 95; СНН, бр. 7, 23.I 1844, 28.

31 Види: СНН, бр. 4, 14.I 1843, 15–16; СНН, бр. 37, 13.V 1843, 145–146; СНН, бр. 38, 16.V 1843, 150–151; СНН, бр. 39, 20.V 1843, 155–156.

32 Нил Попов, нав. дело, св. 3, 178.

33 СНН, бр. 4, 14.I 1843, 15.

34 Исто.

35 Исто.

36 СНН, бр. 4, 14.I 1843, 16.

37 СНН, бр. 29, 15.IV 1843, 115; СНН, бр. 37, 13.V 1843, 146.

уставобранитељских првака, али и од препорука које су стизале од турске дипломатије у Цариграду[38].

Први месеци 1843. године били су време великог искушења за нову власт у Србији. Обреновићи су улагали велике напоре с намером да подгреју унутрашње сукобе међу „уставовцима" и изазову немире, како би дестабилизовали политичке противнике и повратили власт у земљи. У томе су имали снажну подршку Русије, која је у њиховом повратку на власт видела најбржи начин рехабилитације свог пољуљаног угледа[39]. Уставобранитељи су били у потпуности свесни тежине ситуације у којој су се нашли, па су чинили све што је било у њиховој моћи да предупреде избијање побуна[40]. Међутим, криза у Србији досегла је врхунац тек половином априла 1843. године, када је Порта, подлегавши притиску Русије, пристала на њен захтев да се понови избор српског кнеза[41]. Извештавајући о најновијој одлуци Порте, Павловић је подвлачио како је суштина захтева Русије у томе да се избори за кнеза Србије обаве на легалан начин, а да она не подржава поновну промену династије[42]. Инсистирање руске владе на понављању избора изазвало је незадовољство и огорчење међу присталицама уставобранитеља. Дописници „Новина" јављали су о великом негодовању народа у Србији, који је доживео дубоко разочарање у Русију и њену дипломатију. Наговештавана је и могућност снажног отпора народа постављеним захтевима[43]. Такође, указивано је да је неумесно да руска влада у спровођењу своје политике према Србији пореди Србију и Влашку; да између ове две кнежевине постоји велика разлика, јер је Србија мачем и сопственом крвљу извојевала своја права, док је Влашка до њих дошла руском милошћу[44]. „Пак ако је Русија што на ползу Сербије и чинила, она је то по дужности као Сербије сојузница за учињене јој жртве чинила"[45]. Стога, подвлачио је дописник, „ако јој сад Русија мира и напредка жели, она заиста ће избећи прилику, која би народ до колебања довести морала"[46]. Он је изнео и своје виђење руско-српских односа у том моменту: „Русија, гледајући на њену политику, втеченије и изгледе, никад није била у горем положенију"[47]. Критика, далеко ређа, али не и блажа, на страницама „Новина" је упућивана и Порти због њеног попустљивог става према Русији и њеним захтевима: „...Диван ништа друго не зна радити, него оно извршавати, што му Русија саветује, или боље рећи, заповеда..."[48]. Павловић није штедео ни европску дипломатију, којој је замерао на великој пасивности и незаинтересованости[49].

38 „Сад пак нити ко узима Русију у уста, нити који псује Г. Вашченка, јер је писала Порта Ч. Ђамил-паши, да се ни који не покуси против Русије и њеног Генерал-Консула никакво противно слово изрећи". (Јован Станковић – кнезу Михаилу, 3.IV 1843, АС, ПО, XXIV, 72).

39 И сами уставобранитељи јасно су сагледавали овај проблем: „И ми мислимо, да Русија само онда моћи ће у својим жељама успети, ако би Обреновићи успели у Сербији буну подићи, али ми на ово врло добро пазимо и надамо се да ћемо свако покушаније ласно осуетити моћи". (Стојан Симић – Теодору Павловићу, 20.III 1843, РОМС, бр. 3.349).

40 „Ника Адамовић [...] казао ми је, да је био јуче код Вучића, Петронијевића и Алексе Јанковића, и да су му сва троица једногласно казали, да се ничега толико не боје, колико внутрење буне, коју Русија намерава произвести, и да живи умреше од стра[х]а, да Господину Вашченку не испадне за руком та Контра-Револуција, коју вели он у народу приуготовљава". (Јован Станковић – кнезу Михаилу, 3.IV 1843, АС, ПО, XXIV, 72).

41 В. Ј. Вучковић, нав. дело, 89–91. Види и РОМС, бр. 3.354.

42 Кратак преглед суштине садржаја већине информација у „Новинама" о ставу руске дипломатије лепо се може видети у извештају СНН, бр. 57, 18.VII 1843, 226: „Русија у свободно бирање Сербијског народа утицати неће, народ има право свободног бирања; Цару је русијском казано било, да први избор Књаза Александра није дело целог народа, него само једне партаје, и само је тога ради Русија [...] повторительно бирање искала". Види и: СНН, бр. 31, 22.IV 1843, 123; СНН, бр. 32, 25. IV 1843, 126; СНН, бр. 40, 23.V 1843, 159; СНН, бр. 41, 27.V 1843, 163–164.

43 „Русија тврдо при том остаје, да се нови избор предузме; али хоћели се моћи српски народ тако заборавити и понизити, свој једногласни избор порече, то је друго питање". (СНН, бр. 32, 25. IV 1843, 127); „Но само се бојим да Русија оваковим поступком [...] неогорчи народ српски против себе". (СНН, бр. 36, 9.V 1843, 142).

44 СНН, бр. 39, 20.V 1843, 155.

45 СНН, бр. 39, 20.V 1843, 156.

46 Исто.

47 СНН, бр. 42, 30.V 1843, 167.

48 СНН, бр. 54, 8.VII 1843, 214. Сличну оцену руско-турских односа око кризе у Србији донеле су и СНН, бр. 42, 30.V 1843, 167: „Већа компромисија њеног правитељствујућег права, веће пониженије и паденије не може се помислити, него што је ово било, које је овом приликом Порта поднела". О огорчењу уставобранитеља због држања Порте види писмо Илије Гарашанина упућено Вучићу и Петронијевићу октобра 1843. године. (Г. Јакшић, *Преписка Илије Гарашанина, I /1839–1849/*, САНУ, Грађа, књига II, Историјски институт, књига 2, Београд 1950, 46–48).

49 „У прочем [у Србији] свуд је мир, свуд је задовољство, Покровитељица пак неће да је тако, а Европа мудрује и ћути, па ће тек после викати, како је се Рус осилио и како је втеченије добио у подунавским провинцијама". (СНН, бр. 61, 1.VIII 1843, 243); „На велику би срамоту иначе вештој Дипломацији деветнаистог столетија служило, кад она великодушни, мужествени и јунач-

Предочавао је опасност коју доноси такав однос према агресивној политици Русије, као што је могућност рађања „нове континенталне системе [...] под непосредственим русијским покровитељством", која би угрозила интересе великих сила, а пре свих Енглеске[50].

После поновљеног избора српског кнеза, одржаног 15. јуна 1843. године, уставобранитељи су доживели нови ударац. Русија, која је осетила да има још слободног простора за додатне притиске, поставила је нови услов, чије испуњење је требало да претходи признавању Александра Карађорђевића за кнеза, а самим тим и стварном прихватању новог стања у Србији. Претећи да ће употребити силу, руска влада је тражила да двојица најистакнутијих личности новог режима, Тома Вучић-Перишић и Аврам Петронијевић, напусте Србију[51]. Пошто ниједна од заинтересованих сила није показала жељу да се супротстави новим захтевима Русије[52], Порта их је усвојила без много противљења[53].

Постојало је неколико разлога за непријатељско држање Русије према уставобранитељима. Поред већ поменутог преврата који је изведен у Србији без њеног знања, чиме јој је угрожен престиж, Русија је, нарочито у периоду до доласка Ливена у Београд, стекла уверење да је освајањем власти од стране уставобранитеља Порта значајно ојачала своје позиције у Србији. Током времена, највероватније захваљујући пристиглим Ливеновим извештајима, слика коју је руска влада имала о уставобранитељском туркофилству прилично је ублажена. Међутим, нова напетост у односима Русије и Србије настала је после објављивања вести у Аугсбуршким општим новинама („Augsburger Allgemeine Zeitung")[54], која је говорила о антируском раду српске владе. Дописник из Лондона јавио је о мисији Димитрија Црнобарца[55] у Паризу, где је он, као изасланик српске владе, водио разговоре са кнезом Адамом Чартористким, вођом пољске емиграције[56]. Руску владу додатно је огорчило обавештење које је добио њен амбасадор у Цариграду, Бутењев[57], о боравку пољског агента Леноара[58] у Београду, као и пристигли подаци о целокупној тајној сарадњи уставобранитеља са пољском емиграцијом, започетој још 1841. године, за време боравка Вучића и Петронијевића, као емиграната, у турској престоници[59]. Уочивши колико је све то разгневило Русију, врх „уставоваца" порицао је сваку везу са пољском емиграцијом, трудећи се да увери руског императора у своју оданост „сили покровитељици".

Павловић, међутим, посветио је изненађујуће мало пажње проблему односа уставобранитеља са пољском емиграцијом. Он је, тек узгред, као да се ради о безначајном питању, пренео вест о демантију Црнобарца, који је свој боравак у Паризу правдао похађањем предавања „јуридическо-политических наука"[60]. Нису у потпуности

ки Српски народ из мреже плеткарења са моћним 'тако хоћу' ослободити не би умела". (СНН, бр. 60, 29.VII 1843, 238).

50 Исто.

51 „Двадцато тисућњи корпус стоји у Мохилеву и чека заповести Государа његовог Императора, ако не би Србљи њега послушали и бранитеље своје и руководитеље Вучића и Петронијевића из Сербије удал[ј]или!". (СНН, бр. 61, 1.VIII 1843, 243). Види: В. Ј. Вучковић, нав. дело, 115–122.

52 Види: СНН, бр. 62, 5.VIII 1843, 247; СНН, бр. 65, 15.VIII 1843, 259; СНН, бр. 69, 28.VIII 1843, 274.

53 Атанасије Николић се у својој аутобиографији сећа тог времена. Он је, пред одлазак Вучића и Петронијевића у изгнанство, био послат у Јагодину да тамо тајно прими препоруку Француске од њеног конзула Кодрике, о понашању будућих изгнаника: „Он [Кодрика] ми саопшти, да влада француска није у стању на пут стати захтевањима Русије, и по томе да они не очекују никакве помоћи од Француске и у своме питању да раде како знају...". (АСАНУ, број 7.380/32).

54 Вест се појавила у броју од 11.III 1843. године.

55 Димитрије Црнобарац (1818–1872), правник, политичар, министар правде и просвете, члан Државног савета.

56 Један од основних циљева пољске емиграције био је стварање независне Пољске, што је подразумевало рушење Руске империје. Више о циљевима и делатности пољске емиграције, као и о њеној сарадњи са уставобранитељима види код: Н. Попов, нав. дело, св. 3, 179–181; Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842–1843*, Београд 1932, 31–34; Исти, *Вучићева буна*, 151–156; В. Ј. Вучковић, нав. дело, 96-110; Р. Љушић, *Књига о начертанију, национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Београд 1993, 64–72; Ђорђе Живановић, *Срби и Пољска књижевност (1800–1871)*, Београд 1941, 61–69.

57 Гроф Аполинарије Бутењев, руски амбасадор у Цариграду (1831–1843).

58 Лудвиг Звјерковски, пуковник, агент пољске емиграције, познат као др Леноар.

59 Ђ. Живановић, нав. дело, 66–68. Русија је, као уосталом и Аустрија, од самог почетка акције Чартористког на Балкану, а поготово од оснивања подагенције у Београду, октобра 1843. године, (за агента је одређен Фрањо Зах, који је био потчињен агенцији у Цариграду) била упозната са присуством и активношћу његових сарадника. (Љубомир Дурковић-Јакшић, Српско-црногорска сарадња /1830–1851/, Београд 1957, 65).

60 СНН, бр. 22, 18.III 1843, 87. У моменту када је очекиван позитиван одговор на молбу уставобранитеља да се одобри повратак у Србију Вучићу и Петронијевићу, Павловић је у СНН, бр. 58, 23.VII 1844, 231, скидајући одговорност са ове двојице, писао:

јасни мотиви оваквог његовог понашања. Можда једноставно није разумео важност демантовања ових оптужби, или је то било смишљено игнорисање проблема, са намером да у јавности покаже како су поменуте оптужбе маргиналног значаја, и на тај начин превазиђе насталу ситуација. Ипак, највероватније је да је дошло до раскорака у деловању уставобранитеља и Павловића[61]. Да су се сличне ситуације догађале, можемо се, између осталог, уверити и на основу писма Алексе Симића[62] Теодору Павловићу, упућеног децембра 1843. године[63]. Непосредан повод његовог обраћању Павловићу били су текстови у „Новинама" уперени против Данилевског, новопостављеног руског конзула у Београду[64], и руске политике према Србији. У писму Симић је саветовао Павловића да не објављује вести о наводном мешању Данилевског у административне послове Србије[65], и друге, сличне вести, пошто оне, поред тога што не одговарају истини, наносе велику штету српској влади и отежавају јој већ ионако сложене односе са Русијом. Зато му, у складу са новонасталом ситуацијом и потребом уставобранитеља за добрим односима са Русијом, на крају писма поручује: „Видим да он [Данилевски] жели, да ваше новине не вичу на Русе, ако и[х] хвалити нећеду. Ја пак с моје стране желио би[х] то исто, па ако не у свему во обште, а оно барем у призренију Сербије; јербо је нама сад нуждно наставити с њима старо пријатељство, будући нам могу много олакшати послове. Њи[х]ова је система свагда држати се с правитељством, зато су нам у прошасто време и били непријатељи. Сад су нам обаче по самој тој системи пријатељи, и да не мешамо у то да они нас боље уважавају и љубе него бивше правитељство. Дакле Србска полза изискује да штедите Русе и ја вас зато молим исте ползе ради, и надам се да ми нећете одрећи"[66]. Свакако да оваква неусклађеност Павловића и уставобранитеља није била честа, и, што је још значајније, није битније утицала на свеукупан успех пропагандне делатности српских власти.

До побољшања односа Русије и Србије дошло је после низа неуспелих покушаја Обреновића да, током 1844. године, оборе режим уставобранитеља. Најзначајније су биле тзв. Смедеревска[67] (почетком јануара 1844. године) и Катанска буна[68] (крајем септембра исте године). Оне су организоване уз подршку кнеза Милоша и Русије, која је настојала да обезглави власт у Србији и на тај начин створи услове за повратак њој оданих људи на власт[69]. Међутим, по угушењу

„...којекаква потварања на њи, да у сојузу с не знам каквим пољачким емигрантима, и ти Боже знаш, шта је злоба и интрига против њи изнашла. Види свако, да су гола измишленија, које код паметни људи никако места имати не могу".

61 По мишљењу Ђ. Живановића, (*Срби и Пољска књижевност,* 78–79) Павловић није био одушевљен сарадњом уставобранитеља са пољском емиграцијом. Могуће је да је он, управо из тих разлога, избегавао да износи сопствене оцене и ставове, како би избегао неспоразуме са владом у Србији, коју је, иначе, у већини осталих ситуација, безрезервно подржавао.

62 Симић Алекса, истакнути уставобранитељ, српски дипломатски представник у Цариграду (1842–43), председник владе (1843–44). Рођени брат Стојана Симића, председника Савета. Симићи су, по пореклу, били Срби из Аустрије.

63 РОМС, бр. 3.279.

64 Данилевски, пуковник, руски генерални конзул у Београду (1843–1849).

65 „Г. Данилевском било је жао на тај артикул ваши новина, а да није истинит то можете мени веровати. [...] Њему беше жао на вас што такови артикул стоји у вашим новинама, и може бити да сумња и на данашње правитељство, да вам оно такове доставља. Ја сам га уверавао да, нити сте ви тому криви, нити српско правитељство такове вама доставља, но да су то партикуларне коресподенције и мненија ваши коресподената". (РОМС, бр. 3.279).

66 Исто.

67 У то време уставобранитељске власти откриле су заверу обреновићеваца, која је од савременика названа Смедеревска или Рајовићева буна, пошто је водећу улогу у њој имао бивши министар кнеза Михаила, Цветко Рајовић. Он је заверенике придобијао уверавањима о обећаној руској помоћи. Ухваћени завереници одведени су у Крагујевац, где је, захваљујући ангажовању руског конзула, изречено само 35 смртних казни, док су остале замењене доживотном робијом. (види: Ј. Милићевић, Историја Катанске буне, 274–279; В. Ј. Вучковић, нав. дело, 129–131).

68 Уз богату материјалну помоћ кнеза Милоша, ватрени обреновићевац Стојан Јовановић-Цукић подигао је буну у Србији са аустријске територије, а уз подршку власти у Монархији. Добивши неограничена овлашћења од кнеза Александра, Вучић је успео да угуши Катанску буну. Све катане (сем једног, помилованог од стране Кнеза) биле су осуђене на смрт, док су њихови саучесници кажњени батинањем. Иако је трајала само неколико дана, буна је захватила широко подручје и тиме показала уставобранитељима колика им опасност прети од Обреновића и њихових присталица. (Ј. Милићевић, нав. дело, 285–311).

69 Илија Гарашанин није ни најмање сумњао у умешаност Русије у припреме ових буна. Тако је он фебруара 1844. године, по завршетку неуспеле Смедеревске буне, писао Петронијевићу и Вучићу-Перишићу: „Да је ово све масло Русије, никаквој сумњи не подлежи [...] буна је управљена највише у ползу Мијајла Обреновића, осим овога при испитима показују: да их је Цветко највише на име Русије приволео, а највеће је доказатељство што је ономад дошао Књазу конзул Данилијевски и пошто му је најприје објавио да ће титулу Свјетлост добити, одма му рекне, да Цветка Рајовића нипошто не погуби за његово преступленије,

побуне, трудећи се да прикрије праве симпатије своје владе, Данилевски је чак подржао захтев српских власти упућен смедеревском паши, да преда све побуњенике који су уточиште потражили у смедеревском граду[70].

Пошто покушаји свргавања кнеза Александра и уставобранитеља нису успели, руска влада је погазила дату реч и продужила изгнанство Вучићу и Петронијевићу, у нади да ће акцијама друге врсте остварити своју замисао. Павловић није пропустио да у „Новинама" осуди дволично држање Русије, док је даљи боравак Данилевског у Србији означио у потпуности непожељним[71].

Тек је крајем 1844. и почетком 1845. године започето стабилизовање односа уставобранитеља и руске владе. Оно је, готово симболично, обележено дозволом Русије двојици уставобранитељских вођа да се врате у земљу, крајем августа 1844. године[72].

Попуштањем напетости у односима између Русије и Србије смањује се и учесталост писања у „Сербским народним новинама" о овоме проблему. Половином 1845. године, написи о спољној политици готово да нестају. До престанка излажења листа појављивали су се веома ретко, и то само да би нагласили међусобно разумевање Петрограда и Београда. Један од таквих примера је и вест да је руски цар одликовао орденом Св. Ане првог реда кнеза Александра Карађорђевића[73]. Иако руска влада и поред доделе ордена није помишљала да промени своје резервисано држање према Кнезу, ово одликовање донело је самом Кнезу и уставобранитељима у целини велике користи за учвршћивање положаја у земљи[74]. За опстанак „уставоваца" то је било од изузетне важности, с обзиром на њихову унутрашњу подељеност на туркофилску и русофилску струју, и на, у почетку прикривени, а потом отворени сукоб кнеза Александра и Вучића, што је у великој мери дестабилизовало власт у земљи и ослабило њихове преговарачке позиције на међународном плану.

др Петар В. Крестић

јер ће тим највеће негодованије на себе навући од Государа Императора". (Г. Јакшић, нав. дело, 73).

70 СНН, бр. 4, 13.I 1844, 14, јавиле су о реаговању руског конзула: „Г. Данилевски је пак од своје стране такође изјавио, да ће и он своје сообрашчениje с Пашом одма укинути, ако злочинце не изда". Непуна два месеца касније, из руске престонице стигла је вест да је руски цар доделио титулу „његова светлост" кнезу Александру. (види: СНН, бр. 19, 5.III 1844, 74; СНН, бр. 20, 9.III 1844, 79). У исто време вршен је притисак на Кнеза да ублажи казне присталицама Русије који су учествовали у Смедеревској буни.

71 „Будући да је поред свију најпоузданији уверавања од стране русијског Конзула Г. Данилевског, опет из Петрограда у смотренију повратка ГГ. Вучића и Петронијевића неповољно решениje дошло, постало је положениje Г. Данилевског врло непријатним, и повереније, које је досад притјажавао, врло је повређено". (СНН, бр. 57, 20.VII 1844, 227).

72 СНН, бр. 66, 29. VIII 1844, 262.

73 „Њег. Величество император и самодржац сверосијски, наш свемилостивејши покровитељ, государ Николај I благоволио је Њег. Светлости господару и Књазу нашему Александру Карађорђевићу даровати орден св. Ане првог степена [...] Овај догађај нама свима је у толико више мио, што њиме можемо оборити све лажне гласове, да Сербије покровитељ није задовољан са новим стањем земље ове". (СНН, бр. 80, 10.X 1846, 318–319); „Аустрије наклоност и Русије све веће поверење и привржености књазу и правитељству види се да са сваким даном расти и растиће све више". (СНН, бр. 74, 19.IX 1846, 295).

74 Д. Страњаковић, Влада уставобранитеља 1842–1853, 98–99.

ШКОЛОВАЊЕ И УСАВРШАВАЊЕ СРПСКИХ ОФИЦИРА У ФРАНЦУСКОЈ И БЕЛГИЈИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. И ПРВОЈ ДЕЦЕНИЈИ 20. ВЕКА

Средином XIX века у Кнежевини Србији осећала се велика потреба за образованим грађанима. Млада српска држава морала је из темеља да гради своје институције, а није имала довољан број учених људи. Због тога је кнез Милош Обреновић још 1830. године послао у Беч и Пешту на студије медицине шесторицу младића, а још по једног је изабрао за фармацију и сликарство.[1] Међу првим српским младићима школованим у иностранству били су и они који су се спремали за војни позив. Кнез Милош Обреновић је 1833. године упутио 30 српских младића на школовање у Русију. Када су се 1836. године они вратили са школовања били су први школовани официри у Србији.[2]

После абдикација кнеза Милоша Обреновића на власт у Србији дошли су Уставобранитељи (1842 – 1858), који су имали узор у развијеним европским дражавама. У време док су они били на власти први пут се српски официри упућују на школовање у државе средње и западне Европе. Приликом избора државе у којој би се српски официри школовали, осим политичког момента, водило се рачуна о угледу војске и цени школовања. Средином XIX века Француска је сматрана за највећу војну силу у Европи, али је Државни савет ипак одлучио да тројицу српских младића 1846. године пошаље у Пруску, да тамо стекну војно образовање.[3]

У време док су се тројица српских младића налазила на школовању у Берлину, капетан Миливоје Петровић Блазнавац упућен је на школовање у Француску. Најпре је отишао у Беч, али је убрзо прешао у Париз да учи хемију, и на крају у Мец на чувену Артиљеријску школу.[4] На крају школовања допуштено му је да обиђе фабрике за производњу наоружања у Француској и Белгији. Боравак Миливоја Петровића Блазнавца на школовању у Француској завршио се дипломатским и војним скандалом. Французи су се љутили на Блазнавца, па и на српску владу „стога што су они њему као државном питомцу сва своја војна заведенија, која је хтео видети и испитати, показали, да би само могао што боље научити, а он место да оде у своју земљу, како су му они саветовали, отиде право у Русију", баш уочи Кримског рата (1853 – 1856).[5]

По повратку у Србију мајор Миливоје Петровић Блазнавац постављен је за начелника Војног одељења у министром унутрашњих дела. Блазнавац је заинтересовао министра унутрашњих дела Илију Гарашанина, за школовање српских младића у Француској. У том циљу министар Гарашанин, у чијој надлежности се налазила и војска, путовао је у Француску 1852. године. У Паризу где је лепо примљен, добио је усмена обећања да ће Француска помоћи српској влади у погледу школовања официра. Гарашанин је најпре послао свог сина Светозара на школовање у Мец, а касније и млађег Милутина, који се у Француској

1 Опширније: Љубинка Трговчевић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд, 2003; Радош Љушић, Кнежевина Србија 1830-1836, Београд, 1986.

2 Радосав Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд, 1957, стр. 276-280.

3 На школовање у Артиљеријско-инжињеријску школу у Берлину упућени су Јован Белимарковић и Петар Протић Драгачевац, док је Ранко Алимпић уписао Ратну школу у Берлину.

4 Драга Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске. Француски утицај на њено формирање*, Београд, 1993, стр. 31.

5 *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I-II, средио Ст. Ловчевић, Београд, 1931, стр. 180; Милева Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, Београд, 1892, стр. 122.

школовао од (1860-1868), најпре на Лицеју, па на Политехници, и на крају у Артиљеријској школи у Мецу.[6]

Српско-француска војна сарадња интезивирана је у време Кримског рата (1853 – 1856). Србији која је у овом рату била неутрална, запретила је опасност да буде окупирана од стране Аустрије, због чега су предузете мере за утврђивање границе и организовање народне војске. Преко француског генералног конзула у Београду, кнез Александар Карађорђевић упутио је захтев министру спољних послова Друену де Лиису (Edouard Drouyn de Lhuys) да се један француски инжињеријски официр стави на располагање српској влади. Француска је пристала да пошаље свог официра у Србију, рачунајући да ће на тај начин ојачати своје позиције код власти у Београду. Одлучено је да се у Србију упути инжињеријски капетан Иполит Монден (Hippolyte Florentin Mondain). Монден је у Србији провео две године (1853 – 1855) проучавајући могућности за одбрану границе и мере за унапређење војне организације у Србији.[7]

Током свог боравка у Београду инжињеријски капетан Монден оставио је повољан утисак код српских власти. Образовани и стручни официри као што је био Иполит Монден били су преко потребни српској војсци. У време када се капетан Иполит Монден спремао за повратак у Француску, десет питомаца 1. класе Артиљеријске школе у Београду завршило је своје школовање. Министарство унутрашњих дела предложило је 1855. године Државном савету да се свршени питомци Артиљеријске школе упуте у иностранство на даље школовање. Пошто су све војне науке највише развијене у Француској, предложено је да се српски официри упуте у Француску, „да се у француским заведенијама сваки по својој струци, још усавршенствују, пробавивши толико времена колико тога ради нуждно буде; наравно да осим теоритечни још и практична знања прибаве.“[8]

Најпознатија војна школа за артиљерију и инжињерију у Француској налазила се у Мецу, али још док је Блазнавац био на школовању у Француској издато је решење, да се странци не примају у школу. Постојала је могућност да српски питомци одређени за артиљерију и инжињерију не буду примљени на школовање у Француској. Због тога је Блазнавац предложио Државном савету друго решење. „По томе дакле, треба да се питомци за артилерију и за воено инџинирство, ако не може бити у Француску, пошљу у Прајску.“ Питомци одређени за администрацију и генералштаб требало је такође да се пошаљу у Француску. „Ако би се догодило да се наши питомци неби примили у надлежне заводе у Француској, онда да се пошљу у Прајску.“[9]

Блазнавац је предложио да се потпоручник Александар Николић пошаље „у цивилно инџинирско заведение у Паризу, најславније у Европи овог рода.“ Имајући у виду препреке које су стајале на путу српским државним питомцима Блазнавац је предложио да се свршени питомци пошаљу на школовање у различите државе. „Макар да су незгоде скопчане с тиме да се једни питомци шаљу у једну државу, а други у другу и то због разногласија, које се после међу њима порађа о различитим системима и предметима, опет ће се морати ово чинити а време ће учинити да изчезне разногласије, пошто ће питомци, дуже расуждавајући о стварима, напослетку доћи у стање, да сами увиде, шта је добро или боље у овој или оној држави.“[10]

Државни савет није успео да добије дозволу француских власти за школовање генералштабних, артиљеријских и инжињеријских официра у тој земљи, због чега су четири српска официра упућена на школовање у Пруску. У Аустрију су упућени потпоручници Нићифор Јовановић и Лазар Војводић. На школовање у Француску отишли су Александар Николић, Марко Катанић и Арсеније Станојевић. Потпоручник Александар Николић завршио је инжињеријску школу у Паризу École impériale Despanto ctanfeei.

6 Драга Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске. Француски утицај на њено формирање*, Београд 1993, стр. 34.

7 Драга Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске. Француски утицај на њено формирање*, Српска књижевна задруга (Војноиздавачки и новински центар), Београд, 1993, стр. 35-37; Урош Татић, *Иполит Монден у Србији. Први боравак (1853 – 1855)*, Војно-историјски гласник, бр. 1/2013, стр. 71-79.

8 Архив Србије, Државни Савет, 1855, 448.

9 Исто.

10 Исто.

Потпоручник Марко Катанић је у Француској изучавао војну администрацију боравећи у Паризу годину дана и десет месеци. Арсеније Станојевић се усавршавао у изради барута.[11] Српски официри који су упућени на школовање у Француску били су под надзором капетана Иполита Мондена, који се 1855. вратио у своју земљу. Због обавеза према српским питомцима Монден је често био приморан да из Версаја где је био на служби долази у Париз. Као накнаду за трошкове превоза, а да би га наградила за уложени труд, српска влада је одлучила да Мондену буде уплаћена сума од 500 талира годишње.[12]

Пракса школовања свршених питомаца Артиљеријске школе у иностранству настављена је са наредним генерацијама. Најбољи питомци друге класе Артиљеријске школе потпоручници Љубомир Ивановић и Стеван Здравковић, упућени су 1856. године на студије политехнике у Паризу. Љубомир Ивановић је (1856 – 1859) завршио генералштабну школу, а Стеван Здравковић (1856 – 1861) политехничку и вишу инжињеријску школу (Des Ponts et Chaussées) у Паризу.[13] Поред Француске млади српски официри су одлазили на усавршавање и у Белгију. Артиљеријски потпоручници Милутин Јовановић и Илија Чолак-Антић, боравили су од почетка 1857. до октобра 1858. године у Белгији. Милутин Јовановић је провео годину дана на служби у фабрици топова ради „усавршавања у администрацији ливења топова и ђулади", док је Илија Чолак-Антић био у фабрици пушака у Лијежу, ради изучавања фабрикације пушака и осталог ручног оружја. У то време металургија се почела нагло развијати, а челик се почео употребљавати за израду оружја и друге бојне спреме. Артиљеријски потпоручник Павле Шафарик обишао је фабрике оружја у Аустрији, Немачкој и Француској, са циљем да се упозна са фабрикацијом разних метала, а нарочито челика.[14]

Српска влада била је задовољна сарадњом са потпуковником Иполитом Монденом, због чега је он по други пут дошао у Србију 1860. године. Кнежевим указом од 20. марта 1860. године, прецизирани су услови под којима је Иполит Монден примљен у државну службу, на место управитеља грађевина. Већ 22. септембра 1860. године Монден је постављен на дужност начелника Главне војне управе, уместо старог начелника Константина Хранисављевића. Пошто је државна управа реорганизована у октобру 1861. године пуковник Иполит Монден постао је први министар војни у Србији. У кабинету Илије Гарашанина, Монден је поред дужности министра војног, заступао и министра грађевина. Иполит Монден остао је на челу војног министарства у Србији пуне четири године, све до априла 1865. када га је на том положају заменио Миливоје Петровић Блазнавац.[15]

За време док је Иполит Монден био на месту војног министра, у српској војсци се јаче осетио француски утицај. Прво што је Монден предузео, било је да се стара руска правила у српској војсци замене француским правилима. У том циљу је уз помоћ српских официра школованих у Француској саставио нарочита упутства за српску војску.[16] Потом је сам прилагодио француски Војни законик за српске прилике. Законик је измењен у мери да су биле дозвољене и телесне казне, чега није било у француском законику. Монден је за четири године на челу српског Министарства војног, учинио све што је било у његовој моћи да српску војску организује по француском узору. У односу на претходни руски узор, Монденове реформе, биле су видан напредак.

Интересовање младих српских официра за школовањем у Француској било је велико, о чему сведочи и следећи пример. Поручник Петар Топаловић био је на стажирању у пруској војсци

11 Војни архив у Београду, П-14, К-22, Д 01/01, Ф 1, *Подаци и кондуит листе оцене официра свију родова војске за 1878 – 1879 годину*.

12 Архив Србије (АС), МИД-ВІ 41/1857, Савет кнезу Александру, Београд 9. јануара 1857 и ПО 13/47, кнеза Александар попечитељству финансија, Београд 19. јануара 1857.

13 Војни архив у Београду, П-14, К-22, Д 01/01, Ф 1, Подаци и кондуит листе оцене официра свију родова војске за 1878 – 1879 годину.

14 Војни Архив у Београду, П-14, К-22, Ф-1, Д-1.

15 Љуба Поповић, Милић Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862 – 1918*, Војноиздавачки завод, Београд, 1998, стр 35-38; Урош Томић, *Иполит Монден у Србији. Други боравак (1861 – 1865)*, Војно-историјски гласник 1/2014, стр. 59-84.

16 Д. Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске. Француски утицај на њено формирање*, Београд, 1993, стр. 49-53.

(1861 – 1863) године. Незадовољан својим статусом, а у жељи да настави школовање, поднео је оставку на државну службу јануара 1863. године и отишао је у Француску. У Паризу је завршио курс генералштабне школе (Ecole supérieure de querre). По повратку из Француске, поново је примљен у српску војску 1866. године, на дужност професора Стратегије у Војној академији у Београду. После Љубомира Ивановића и Петра Топаловића Ратну школу у Паризу (Ecole supérieure de querre) завршио је 1876. и генералштабни капетан II класе Јеврем Велимировић. На основу сачуваних докумената не може се утврдити тачан број српских официра који су били на школовању или усавршавању у Француској и Белгији. Познато је да је у времену 1855 – 1875. године, од 147 свршених питомаца Артиљеријске школе у Београду, 56 наставило школовање у некој од европских држава.[17]

Један од начина усавршавања српских официра у иностранству била су путовања на различите научне скупове и изложбе. На таквим путовањима српски официри стицали су корисна знања и искуства. Јован Мишковић је 1875. године путовао у Француску на конгрес географских научника и изложбу која је том приликом приређена у Паризу. На пут је кренуо из Београда и преко Беча и Минхена стигао у Париз 23. јула 1875. На путовању је имао прилику да посматра аустријску, немачку и француску војску и о томе је оставио драгоцена сведочења. У Франкфурту је присуствовао смени straже немачке војске и том приликом запазио: „Маршрање оштро и у ногу, али изгледа усиљено, а не гибко као код Аустријанаца, но не и комотно као код Француза.“[18]

Међу српским официрима који су били на школовању и усавршавању у иностранству настала је српска војна литература. После завршеног школовања српски официри су у Србију доносили дела европских војних теоретичара. У почетку су војна правила и књиге преводили, а касније су настале компилације и оригинални научни радови. Са француског језика преведена је прва страна књига у српској војној литератури *Ратна начела Наполеонова* (J. Dumaine, Maximes de guerre de Napoléon, Paris, 1850). Књигу је превео питомац 3. класе Артиљеријске школе Димитрије Ђурић 1860. године. Младен Ненадовић је 1865. превео дело Анри Жоминија (Henry Jomini), *Аналитички план великих ратних операција* (Précis de l’art de guerre ou nouveau tableau analytique des principales combinaisons de la stratégie, de la grande tactique et de la politique militare. I partie, Paris 1838.). Дело под називом *Стратегија*, (Cours ďart et ďhistoire militaires. Paris 1873.) чији аутор је професор ратне вештине у генералштабној школи у Паризу потпуковник Ж. Виал (Vial), превео је Петар Топаловић је 1876. године. Артиљеријски капетан Коста Костић превео је 1878. дело *Гађање и нишанење топовима и мерзерима*, (H. Plessix, Nouveau cours spécial à l’ usage des candidats au grade de sous-officier dans les régiments ďartillerie. Paris 1878.). Инжињеријски официр Стеван Здравковић 1875. године објавио уџбеник *Основна механика* (Cours de mechanique). Исти аутор је 1880. написао *Подсетник за инжињеријске официре* што је био веран превод француске књиге којом се служио Aid-mémoir-a.[19] Коста Радисављевић је 1881. преводио дела Анри Бријалмона (Henry Brialmont) *Пољска фортификација* (Manuel de fortification de Campagne, Bruxesses 1879.), а 1883. *Бојна тактика пешадије, коњице и артилерије*, (Tactique de combat des trois arms 1881, Paris.)

На Војној академији у Београду 1880. за предмет Историја ратне вештине користили су се француски уџбеници: *а) La Barre Dupareg – Historie de l’art de la guerre. Paris; б) J. Rocquancourt – Cours complet ď art et ďhistoire militaires. Paris; в) Vial. - Historie abregée des compagnes modernes. Paris.*[20] Године 1880. у библиотеци Главног генералштаба српске војске била је 381 књига, од чега је било само 49 наслова на српском језику. Највећи број правила и књига, чак 182 писан је на немачком језику: од тог броја 152 књиге су

17 *Статистика Војне академије*, Ратник, књ. III, св. I, 1880, стр. 86.

18 Архив САНУ, Историјска збирка бр. 7242/VI, Белешке Јована Мишковића.

19 У писању књиге Стеван Здравковић се служио следећим француским делима: Aide-Mémoire á ľusage des officiers du gènie par J. Laisné. - Aide-Mémoire des ingénieurs, des architectes etc. par J. Claudel – Aide-Mémoire de mécanique pratique par Arthur Morin – Traité de mécanique appliquée aux machines par J. V. Poncelet.

20 *Програм за полагање пријемног испита при ступању у вишу школу Војне академије*, Ратник, књ. IV, св. XI, 1880, стр. 556.

штампане у Немачкој, а 30 у Аустрији. У Паризу су штампане 83 књиге. У Берну, Цириху, Баселу и Женеви, штампано је 56 књига, на немачком и француском језику. У библиотеци је било и девет правила која су објављена у Букурешту. Једна књига на италијанском језику под насловом Regolamento delle Istruzioni pratiche dell Altigleria штампана је у Торину 1860, а књига Воинскіи Уставъ, написана на руском језику, објављена је у Петрограду 1844. године.[21]

Кнежевина Србија стекла је пуну државну независност на Берлинском конгресу 1878. године. После стицања независности и проширења државне територије, настале су повољније прилике и могућности за усавршавање и школовање српских официра у иностранству. Србија је стекла право да као независна држава успостави војну сарадњу са другим европским земљама на равноправним основама. Истовремено су потребе српске војске за стручним официрским кадром биле су велике, јер је после ратова са Турцима (1876 – 1878). предстојало преоружање и модернизовање војске.

Војни министар потпуковник Јован Мишковић радио је на томе да начелно и дугорочно реши питање школовања и усавршавања српских официра у иностранству. Потпуковник Мишковић предложио је кнезу Милану Обреновићу да се сваке године известан број српских официра шаље у „стране војске од ауторитета, да прибирају војна искуства, да се вежбају и што треба примењују на нашу војску."[22] У том циљу Мишковић је 18. фебруара 1879. године затражио да Главни генералштаб, Артиљеријски и Инжињеријски комитет размотре ово питање и доставе своје мишљење војном министру.[23]

Комисија Главног генералштаба је предложила да се у иностранство пошаље мањи број млађих официра, који би слушали предавања код познатих професора у реномираним војним школама. Они би се упознали са садржајем и методом предавања појединих војних предмета и на тај начин спремали за професоре Војне академије у Београду. По питању теоријске припреме српских официра закључено је да треба створити боље услове у Србији. Предложено је да се у већим гарнизонима оснују војничке библиотеке, а да се библиотека Главног генералштаба и Војне академије редовно снабдева потребним бројем добрих страних војних књига и да се сва нова војна дела од вредности на време набављају.

Генералштабна комисија је заузела став да би за практичну обуку у трупи требало слати много већи број официра, него за теоријску наставу. За практичну спрему није било довољно да се у војним часописима прочита како се у једној, или, другој војсци ради, већ је било потребно да се то и види „да би се потпуно знало и научило". Комисија је била мишљења да је практична вежба највише недостајала српским официрима. Практична вежбања и већи маневри нису могли да се изводе у Кнежевини која је имала малу стајаћу војску, размештену по малим гарнизонима широм Србије, са малим бројем школованих старешина и недовољним материјалним средствима. На основу тога комисија је закључила да је најпотребније слати официре на трупно усавршавање у иностранство.[24]

Да би слање официра у стране војске било корисно за српску војску, требало је извршити пажљив одабир официра. „Једна од највећих незгода код досадањих питомаца, који су на страну одашиљани била је та, што су опште врло мало владали са језиком. Одовуд је произилазило снебивање и избегавање друштва, усљед чега никад се није могло дознати све што би требало, јер зна се да се само непрестаним мешањем са официрима докучи и оно што је иначе неприступно."[25]

Закључено је да официре, који се упућују на дуже време треба обавезати да редовно полажу испите, ако су у школи, или, да подносе периодичне извештаје о свом раду ако су на пракси. Они који су у трупи треба да воде и тачан дневник свог свакодневног службеног рада. Дневник рада требало је да шаљу војном министру свака три, или, сваких шест месеци. Младе официре требало би одмах по повратку у Србију постави-

21 *Библиотека Главног ђенералштаба*, Ратник, књ. II, св. VI-XII, 1880, прилог.

22 Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7241, Дневник Јована Мишковића, стр. 11.

23 *Шиљање официра у стране земље за стручно изображавање*, Ратник, књ. II, св. VII, 1879, стр. 45.

24 Исто.

25 Исто, стр. 54.

ти за четне, батеријске, или, ескадроне командире, како би стечено знање могли примењивати, али у сагласности са прописима српске војске.[26]

Комисија се нашла пред дилемом: Да ли официре треба увек слати у једну државу, или, у различите државе? Слањем официра у једну државу најлакше би се остварило јединство погледа у српском официрском кору, што би повољно утицало на целокупни развитак војске. Међутим, ни једна војска, ма колико да је била напредна и развијена, није у свему била најбоља. У некој војсци било је нешто што је било боље, или, за услове српске војске прихватљивије, него у оној војсци која је сматрана за најбољу. На крају је комисија предложила да је најкорисније да се српски официри шаљу на школовање и изучавање појединих питања у различите државе, у зависности од тога у којој држави је питање које се жели изучити најбоље решено. Као аргумент наведено је, да би се тешко пронашла држава, која би дозволила слободан приступ свим њеним заводима и војним установама.

Узимајући у обзир војни буџет и материјалне могућности Кнежевине Србије Генералштабна комисија је предложила да се један официр пошаље у Берлин у генералштабну школу (Kriegs akademie), да се спрема за професора ратне историје и стратегије. Један официр да се упути у Париз у „Ecole supériure de guerre“ да се спрема за професуру тактике и генералштабних послова.[27] Када је стажирање у трупи дошло на дневни ред, Генералштабна комисија је била сложна и једногласна да се четири пешадијска официра и један коњички пошаљу на стажирање у Пруску.

Артиљертијски комитет на челу са пуковником Савом Грујићем предложио је да се шест официра упути на стажирање у трупу, а четворица у разне заводе и лабораторије за технику. Осим наведеног предложено је да се један српски официр пошаље на вишу артиљеријску школу у Беч са циљем да се спреми за професуру на Војној академији. „У осталом и ради самог познавања Аустрије као нашег суседа нужно је да се остане с њима у додиру.“ Пуковник Грујић предложио је да се три српска артиљеријско-техничка официра упуте на школовање у Русију и један у Белгију.

Официр за ливницу и лафетницу да се пошаље у Петербуршки арсенал „с тога, што је једина Русија тако толерантна особито према нама, да дозволи да се види и научи све што је нужно једном официру који се спрема за овај посао.“ За пушкарницу је требало упутити једног српског официра у Белгију, а он би посећивао фабрике у Лијежу, „јер се зна да се у Европи највише и најбоље пушке раде у Лијежу.“ Тај официр је требао да проучи администрацију фабрика у Белгији, како би „доцније могао нашу фабричку администрацију удесити према тамошњим“. Став Артиљеријског комитета био је да се шест артиљеријских официра за трупну службу упути у Пруску, „јер нема сумње да је ова држава са најбољом војном организацијом, најбољом спремом, најбољим начином изображења војника и што су и до сад тога ради официри наши највише тамо ишли“.[28]

Председник инжињеријског комитета пуковник Стеван Здравковић предложио је да се у иностарнство пошаље један официр у школу и три официра у трупу ради изучавања инжињеријске струке. Инжињеријског официра требало је упутити у војно инжињеријску школу у Француској, а ако у овој земљи неби могао бити примљен, у Русију. Инжињеријски комитет је изнео став да се сва три официра пошаљу на стажирање у Пруску: један за пионирство и саперство, један за понтонирство и један за минерство.[29]

Школовање и усавршавање српских официра у страним војскама било је уско повезано са војном, а нарочито политичком ситуацијом у којој се Кнежевина Србија налазила после Берлинског конгреса 1878. године. Србија је имала најбоље политичке односе са Аустро-Угарском монархијом у којој се осамдесетих година XIX века школовао највећи број српских официра. У то време у Француској и Белгији школовао се мали број српских официра: артиљеријски поручник Божидар Крстић боравио је у Белгији (1883 – 1884), где се усавршавао у изради и фабрикацији барута; инжињеријски капетан II класе Боривоје

26 Исто, стр. 48-50.
27 Исто, стр. 52.
28 Исто, стр. 56.
29 Исто, стр. 58-59.

Нешић одређен је 1887. за државног питомца у француској инжињеријској школи у Фонтенеблу; поручник Петар Бојовић, одређен је за државног питомца у Француској 1887. године.[30]

Број српских официра који су одлазили на школовање у Француску био је мали, али војна сарадња између Србије и Француске није престала. Тако су 1880. српски официри позвани да присуствују великим јесењим маневрима француске војске. За одлазак у Париз одређени су артиљеријски потпуковник Стеван Пантелић и генералштабни мајор Јеврем Велимировић.[31] Српски официри су пре поласка на пут добили задатак да прикупе што више података о извршењу маневара, са циљем „да ова прикупљена дата могу послужити и код нас као материјал за грађење правила и прописа за случај извршења већих маневара наше војске."[32] По повратку у Београд потпуковник Пантелић и мајор Велимировић поднели су детаљан извештај министру војном, не само о маневрима француске војске, већ и о њеној организацији, формацији, обуци и другим важним војним питањима. Овај извештај штампан је 1881. године у *Службеном војном листу*.

У великим јесењим маневрима 1880. године учествовала је сва француска активна војска и један део резервне војске, што је оставило снажан утисак на српске официре. Владало је мишљење да су велики маневри могући само у Француској, „јер она једина располаже толиким материјалним изворима, да сваке године тако знатну убојну силу може по 1 месец дана држати на ратној нози."[33] Српски официри стекли су утисак да је француска војска у материјалном погледу тако спремна, да може свакој европској војсци служити за пример. За војнике и официре се наводи да су на маневрима показали доста издржљивости и воље и да се од осталих европских војника разликују у „особитости слободе како у понашању изван службе, тако и у питањима о вршењу исте. Код француских војника нема војничке укрућености, која је укорењена код других европских војсака, што је особина слободног Француског народа."[34]

Школовање у Француској било је примамљиво за младе српске официре и временом је постало популарно у војсци. Решењем министра војног 1887. одобрено је једногодишње одсуство у Француску ради даље спреме – капетану II класе Милутину Миловановићу; поручницима пешадијским Милошу Пауновићу и Милошу Васићу и коњичким Јовану Вељковићу и Љубомиру Лешјанину.[35] Војном министру су непрекидно стизале молбе официра у којима су тражили да оду у неку од страних држава ради изучавања појединих грана војних наука. Уведена је пракса да се расписују конкурси за школовање у иностранству, у којима су били наведени услови и критеријуми које су кандидати требали да испуне. Услови су се односили на чин, образовање, године службе, познавање страног језика и брачни статус. Школовање српских официра у иностранству законски је потпуно уређено тек 1900. године у време министровања пуковника Милоша Васића.[36]

За школовање српских официра у иностранству трошена су велика материјална средства. За одлазак и повратак официра у Француску било је потребно 500 динара у злату и поред тога 200 динара у сребру за спрему за пут и остале потребе. Официри су током школовања у иностранству, уз редовну плату добијали месечни додатак од 250 златних динара. При томе је плата млађег официра, од потпоручника до капетана, у Србији била 1.800 – 3.200 динара.[37] Укупна сума за годишњи боравак само једног официра износила је годишње 4.000 динара. Године 1898. за школовање официра у страним државама, војним буџетом било је предвиђено укупно 50.000 динара, а наредне године сума је повећана на 75.000

30 *Решење министра војног*, СВЛ, број 21, од 1. јуна 1887, стр. 559.

31 *Извештај господину министру војном о великим маневрима у Француској у септембру 1880. године*, СВЛ, број 7. од 18. фебруара 1881, стр. 119-124.

32 Исто, СВЛ, број 23, од 6. јуна 1881, стр. 487.

33 Исто, СВЛ, број 6, од 11. фебруара 1881, стр. 101-104.

34 Исто, СВЛ, број 23, од 6. јуна 1881, стр. 488.

35 *Одређени за државне питомце на страни*, СВЛ. број 51. и 52, од 31. децембра 1887, стр. 1369. Накнадним решењем министра војног одобрено је пешадијском поручнику Милошу Васићу да једногодишње одсуство, уместо у Француској, проведе у Аустро-Угарској, ради практичке службе у трупи. Решење министра војног, СВЛ, број 7, од 20. фебруара 1888, стр. 187.

36 *Прописи, наређења и објашњења,* СВЛ, број 40. од 7. октобра 1900, стр. 924.

37 Војни Архив у Београду, П-14, К-12, Ф-1, д 6, 8, 10 и 19.

динара.[38] Српски официри у иностранству репрезентовали су државу, због чега су били обавезни да у иностранство путују првом класом, да имају удобан стан у угледној четврти града. Официрима је саветовано да се друже са официрима из дотичне државе „без уочљивог наметања".[39]

Иако је држава издвајала знатна материјална сретсва, школовање српских официра у Француској одвијало се уз много потешкоћа. Француске и Белгијске војне власти инсистирале су да српски официри полажу пријемни испит пре уписа у војну школу. Државне питомце требало је прво послати у Француску да усаврше језик, како би могли положити пријемни испит. Инжињеријски поручник Жарко Протић није примљен на школовање у Белгији 1897. године, јер није владао француским језиком. Српски официри на школовању у Француској имали су и других проблема. Коњички поручник Божидар Пејчиновић и коњички потпоручник Петар Прендић упућени су 1891. године у еквитанциону школу у Сомиру. Пошто су оба официра због болести и других узрока у школи постигли „доста слаб успех", у мају 1892. министар војни је наредио да се врате у Србију.[40] Генерал Милован Павловић одобрио је 1894. једногодишње одсуство коњичким поручницима Драгомиру Андоновићу и Живојину Бабићу и потпоручнику Витомиру Христићу „ради усавршавања њихове стручне спреме у коњичкој еквинтационој школи у Сомиру." Француска влада је дозволила упис српских коњичких официра у Сомирску еквитанциону школу, с тим да официри, „према утврђеном обичају, набаве и издржавају о свом трошку коње који су им потребни за цело време бављења у тој школи."[41]

Велики проблем за српску владу представљала је чињеница да су Французи сваке године примали ограничен број странаца у војне школе. Војни министар генерал Јован Мишковић развио је живу дипломатску активност у намери да што већем броју српских официра обезбеди школовање и трупну службу у Француској. Преко посланика у Паризу тражено је одобрење за школовање наших официра. Дипломатска активност је уродила плодом, тако да је у јулу 1897. године извршен избор официра који ће се слати у Француску: за војно инжињеријску школу одређен је инжињеријски потпоручник Милан Николић; на стажираење у градску артиљерију упућен је артиљеријски поручник Војислав Ж. Милојевић. На школовање у Француску о свом трошку, упућена су још двојица српских официра: артиљеријски капетан II класе Михајло Петровић на годину дана у пољску артиљерију; инжињеријски поручник Владислав Дерок на годину дана у железничку трупу.[42]

На иницијативу краља Милана Обреновића и посредством француског војног аташеа у Србији, капетана Маршана, на школовање у Фонтенеблу примљена су 1899. два српска официра: артиљеријски поручник Данило Калафатовић и артиљеријски потпоручник Љубиша Љубишић. Војно судски капетан II класе Лука Момировић примљен је на школовање у Дижон, па је на пут кренуо 13. маја 1899. године. Председник владе, др Владан Ђорђевић, приликом боравка у Паризу фебруара 1899, успео је да договори слање два српска официра у Француску на стажирање. У Амијен је упућен пешадијски капетан II класе Душан Туфегџић, а у Соасон пешадијски капетан II класе Боривоје Маленић. Генералштабни капетан I класе Никола Стефановић упућен је 13. маја 1900. у Паризу где је учио француски језик.[43] На школовању у Бриселу, налазили су се 1899. артиљеријски капетан II класе Ђорђе Шпарталь и инжињеријски поручник Ђорђе Лазић.[44]

После Мајског преврата 1903. године у политици школовања српских официра у иностранству наступиле су промене. Ступањем на престо краља Петра Карађорђевића променила се спољна политика Краљевине Србије. Дипломатски

38 Милић Милићевић, *Реформа војске Србије 1897 – 1900*, Војноиздавачки завод, Београд, 2002, стр.110.

39 Војни Архив у Београду, П-14, К-12, Ф-1, д 1; Архив Србије, МИД, ПО, 1897 (пренето у 1898), 0/2, дос. VII, Ф. VIII, д. 737; СВЛ, 1900, стр. 699.

40 Архив Србије, МИД-ПО (1892), Р-133, Д-VI, Ф-VII, д 487.

41 Архив Србије, МИД-ПО (1893), Р-143, Д I-V, Ф-I, 21; (1894), Р-147, Д I-VI, Ф-IV, 350, 352, 354.

42 Архив Србије, МИД-ПО 1898, Д I-VII, Ф-VIII, 633, 643.

43 Архив Србије, МИД-ПО 1898, Д I-VII, Ф-VIII, 652, 654; Војни Архив у Београду, П-14, К-12, Ф-1, д. 2/1-1; Милић Милићевић, *Реформа војске Србије 1897-1900*, Београд 2002, 107.

44 Архив Србије, МИД-ПО 1899, Р-214, Д I-IX, Ф-X, 298, 304; Архив Србије, МИД-ПО 1898, Р-194, Д I-VII, Ф-VIII, 644, 675.

сукоб и Царински рат са суседном Аустро-Угарском (1906 – 1911), а затим и Анексиона криза 1908. довели су до заоштравања односа, услед чега је војна сарадња између Србије и Хабзбуршке монархије готово сасвим престала. Прекид односа са Аустро-Угарском довео је до интензивирања војне сарадње са државама Антанте, а нарочито са Француском и Русијом, у којима се школовао велики број српских официра.

Успостављању добре војне сарадње са Француском допринело је познанство краља Петра Карађорђевића са високим официрима француске војске. Петар Карађорђевић био је кадет војне школе у Сен Сиру (Saint Cyr) у Француској 1862 – 1864. године. Као потпоручник наставио је школовање у Мецу до 1867. године. Војно образовање које је стекао у овим угледним школама, убрзо је имао прилику да примени. У Француско-Пруском рату (1870 – 1871) је активно учествовао борећи се у редовима пука који је образован од странаца у Туру, истакао се у биткама код Орлеана и добио одликовање. По завршетку Француско-Пруског рата Петар Карађорђевић се повукао из активне војне службе у Француској. Од 1875. године, под именом Петар Мркоњић учествује у херцеговачком устанку на челу групе од неколико стотина бораца. Доласком краља Петра Карађорђевића на престо Србије, француски утицај у војним пословима почиње да превладава.[45] Краљ Петар је 1904. године у Београду организовао скуп класних другова, уз присуство 48 високих француских официра.[46]

Орјентација Србије на војну сарадњу са Француском, почетком XX века била је не само политички, него и војно оправдана. На основу предавања Фердинанда Фоша (Ferdinand Foch) на Ратној школи у Паризу развијена је француска војна доктрина офанзиве по сваку цену (offensive à outrance), која је привукла интересовање стручне јавности у Европи. У Србији се објављују дела водећих француских војних теоретичара: а) Виктор-Бернар Дерекаге (Viktor-Bernard Derrécagaix), *Рат и војска*, Београд 1903 (Le guerre et armée. Paris 1903); б) Жил Левал (Jules-louis Lewal) *Стратегија марша*, Београд 1906 (Stratégie de marche. Paris 1893.), в) Алфред де Вињи (Alfred de Vigny), *Робовање и величина војничког позива*, Београд 1912. (Servitude et Grandeur militaires. Paris 1835), г) Ардан ди Пик (Charles Ardant du Picq), *Студија о борби*, Београд 1911 (Études sur le combat. Combat antique et combat moderne. Paris 1904). У војном часопису *Ратник* штампано је дело Андре Гавеа (André Gavet) *Вештина командовања* (L art de commander, Paris 1899.).

Почетком XX века српски официри све више одлазе у Француску ради изучавања француског језика, који је био неопходан за изучавање модерне војне литературе. Наредбом министра војног од 14. новембра 1903. године одобрено је једногодишње одсуство за Француску свршеним приправницима за генералштабну струку, ради усавршавања у француском језику: пешадијском капетану I класе Милошу Станковићу, артиљеријском капетану I класе Драгомиру Стојановићу, артиљеријским капетанима II класе: Михаилу Јовановићу, Милошу Јовановићу и инжињеријском капетану II класе Миленку Недићу.[47]

Француска је била прва држава у којој је захваљујући техничким проналасцима развијен систем брзометне артиљерије. Куповином француских брзометних топова шнајдер-кане (Schneider-Canet et Cie en Creusot) 1907. године Србија се додатно везала за Француску. Средином фебруара 1907. војно министарство је расписало конкурс за слање у Француску једног вишег официра у артиљеријску школу и 11 артиљеријских капетана у трупу ради спреме за наставнике за нову српску брзометну артиљерију.[48] Француска је била држава у којој се почетком XX века најбрже развијало цивилно и војно ваздухопловство. На основу тога решењем министра војног од 9. фебруара 1912. упућена су у Француску на практичан курс за изучавање авијатике и руковање аеропланима: официри Милош Илић, Живојин Станковић и Јован Југовић; подофицири Михајло Петровић,

45 Драга Вуксановић-Анић, Стварање модерне српске војске. Француски утицај на њено формирање, Београд 1993, стр. 133-134.

46 *Различности*, Ратник, књ. LVII, св. IV, 1904, стр. 714-716.

47 *Наредбом министра војног*, СВЛ, број 47. од 26. новембра 1903, стр. 899.

48 *Конкурс*, СВЛ, број 5. од 8. фебруара 1907, стр. 101.

Миодраг Томић и Војислав Новичић. Исте године су у Француској купљени авиони, а по повратку у Србију у Нишу је 24. децембра 1912. године основана Ваздухопловна команда српске војске.[49]

Школовање и усавршавање српских официра у Француској достиже свој врхунац 1910. године. На школовање и усавршавање у Француску упућени су 31. марта 1910: I у Вишу ратну школу – Ecole supérieure de querre артиљеријски поручник Александар Стојановић; II на стажирање у трупу: а) у пешадију: мајор Радомир Аранђеловић (74. régiment d' infanterie – Rouen), пешадијски капетан I класе Милан Маринковић (74. régiment d' infanterie – Rouen), пешадијски капетан I класе Радомир Миликић (28. régiment d' infanterie – S-t Denis), пешадијски капетан I класе Милета Здравковић (43. régiment d' infanterie – Lille), пешадијски капетан II класе Василије Луковић (113. régiment d'infanterie – Blois); б) у артиљерију: артиљеријски мајор Димитрије Пајић (22. régiment d' artillerie – Versailles), артиљеријски мајор Младен Богићевић (32. régiment d' artillerie – Orléans), артиљеријски капетан II класе Илија Гвоздић (2. régiment d' artillerie de montagne – Nice); в) У коњицу: коњички капетан I класе Војин Чолак-Антић (23. régiment de dragons – Vincennes). Одсуство је одобрено коњичком капетану II класе Михаилу Жујовићу (4. régiment de Hussards – Meaux); Решењем министра војног од 30. маја 1910. године одобрено је одсуство за ступање на вишу ратну школу - Ecole supérieure de querre, Paris – за Француску коњичком поручнику Мирку Маринковићу.[50] Решењем министра војног од 27. октобра 1910. године одређени су за војно-државне питомце, ради упознавања са трупном службом у француској пешадији: генералштабни мајори Емило Белић, Милан Ђ. Недић, Милутин Д. Лазаревић и Петар Ј. Марковић.[51]

49 *Решење министра војног*, СВЛ, број 4. од 21. фебруара 1912, стр. 83.

50 *Конкурс за школовање у иностранству*, СВЛ, број 4. од 5. фебруара 1910, стр. 87; *Решење министра војног*, СВЛ, број 24. од 10. јула 1910, стр. 572-573.

51 *Решење министра војног*, СВЛ, број 39. од 30. октобра 1910, стр. 857.

Резиме

Током друге половине XIX века у Француској и Белгији школовао се мали број српских официра, специјалиста за одређене војне области. У Француској су углавном школовани српски генералштабни и инжињеријски официри, а у Белгији артиљеријски официри, који су се спремали за израду наоружања и прављење барута. У последњој деценији XIX века на школовање у Француску одлази већи број српских официра, међу којима су и они који се школују о свом трошку. Највећи број српских официра био је на школовању у Француској у првој деценији XX века, у време када је Краљевина Србија почела политички да се приближава државама Антанте. У то време велики број српских официра различитих родова и служби одлази на стажирање у Француску. Официри који су били на школовању у Француској и Белгији у првој деценији XX века допринели да је у српској војсци и војсци Краљевине Југославије био доминантан француски утицај све до почетка Другог светског рата.

Извори и литература

Необјављена грађа

- Архив Србије, ДС, МИД
- Архив САНУ, Историјска збирка
- Војни архив у Београду, П-14

Објављена грађа

- *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I-II, средио Ст. Ловчевић, Београд, 1931.

Објављена мемоарска грађа

- Милева Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, Београд, 1892.

Листови и часописи

- Ратник,
- Службени војни лист (СВЛ),
- Војно-историјски гласник

Студије, монографије, расправе

- Вуксановић-Анић Драга, *Стварање модерне српске војске. Француски утицај на њено формирање*, Београд, 1993.
- Љушић Радош, *Кнежевина Србија 1830-1836*, Београд, 1986.
- Марковић Радосав, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд, 1957, стр. 276-280.
- Милићевић Милић, *Реформа војске Србије 1897 – 1900*, Војноиздавачки завод, Београд, 2002.
- Поповић Љуба, Милићевић Милић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862 – 1918*, Војноиздавачки завод, Београд, 1998.
- Трговчевић Љубинка, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд, 2003.

Чланци

- Татић Урош, *Иполит Монден у Србији. Први боравак (1853 – 1855)*, Војно-историјски гласник, бр. 1/2013, стр. 71-79.
- Томић Урош, *Иполит Монден у Србији. Други боравак (1861 – 1865)*, Војно-историјски гласник 1/2014, стр. 59-84.

др Слободан Ђукић

ОЧИ У ОЧИ СА ВЕЛИКОМ КРАЉИЦОМ

Српски посланици у Лондону о краљици Викторији

„Њено Величанство Краљица Викторија завршује данас своју 74-ту годину, бивши рођена у Кензинтонској Палати 24. Маја 1819. Ову су старост превазишли само два владаоца на инглиском престолу, и то: Ђорђе II и Ђорђе III, који су доживели старост од 77, односно 82 године. Двадесетог Јуна идућег, Њено Величанство биће владало над Уједињеном Краљевином 56 година, период времена, који је надмашио само један њен претходник, Ђорђе III, а само један опет достигао, Хенри III, чија се влада такође протезала 56 година. Има преко 31 година, од како је Краљица обудовила, јер је Принц Консорт умро 14. Декембра 1861. Њено Величанство је најстарија крунисана глава у Европи, с једним изузећем Краља Данског, који је од прилике за једну годину старији од Њеног Величанства."[1]

Овако је у депеши од 12./24. маја 1893. године српски отправник послова у Лондону Александар Јовичић пренео садржај текста објављеног на владаркин 74. рођендан у дневном листу „Тајмс". „Дан рођења Краљичиног прослављен је у Лондону на уобичајени начин: трупе су упарађиване у разним касарнама, арсеналима и маринским станицама, износећи заставе уз *Jen de joix*[2] из прангија и топова; сва надлежателства и друге јавне зграде издигле су заставе, и са многих цркава лупала су звона од времена на време. Права државна светковина њеног дана рођења биће 3-ћег Јула п.н. када ће сви кабинетски министри, председници Доњег и Горњег Дома итд. давати банкете, од којих је најважнији Министра Спољних Послова, Лорда Розберија, [3]на који су позвани сви шефови мисија, као што сам имао част другом приликом споменути, и на коме председава Принц Велски; после банкета је званична рецепција дипл. кора у опште и представника из свију кругова лондонскога haute société[4]."[5]

Овај извештај показује са колико су се пажње и у Београду пратила дешавања на британској политичкој сцени, као и активности краљице Викторије чија је вишедеценијска владавина обележила раздобље јачања британског утицаја у Европи и прекоморским регијама. Викторијанско доба, које је трајало од 1837. до 1901. године, представља једно од најсјајнијих и најдинамичнијих периода острвске историје.

Први званични контакти Уједињеног Краљевства Велике Британије и Северне Ирске са тада још увек вазалном Кнежевином Србијом одиграли су се управо током прве године владавине краљице Викторије када је у Београд дошао први стални британски дипломатски представник, што се сматра догађајем који је означио успостављање дипломатских односа између Београда и Лондона.[6]

И док је званични Лондон одаслао свог резиденцијалног дипломатског представника у Србију још крајем четврте деценије XIX века благовремено препознајући незаустављив процес обнове српске државности, Београд је на исти начин узвратио скоро пола века доцније, тек по проглашењу Србије краљевином.

Указом краља Милана од 21. новембра/3. децембра 1882. године[7] о именовању изванредног

1 АС [Архив Србије], МИД [Министарство иностраних дела], ПО [Политичко одељење], 1893, Ф II, И/6, дос. VI.

2 *Feu de joie* – (фр.) ватра радости (почасна паљба).

3 *Archibald Primrose* (1847-1929), пети ерл од Росберија. Британски министар иностраних послова (1886-1890. и 1892-1894.) и премијер (1894-1895.).

4 *Haute société* – (фр.) високо друштво.

5 АС, МИД, ПО, 1893, Ф II, И/6, дос. VI.

6 Први, протоколарни сусрет кнеза Милоша Великог и првог британског дипломатског представника на резиденцијалној основи у Србији конзула Џорџа Лојда Хоџиса одиграо се 3. јуна 1837. године на кнежевом двору у Крагујевцу (краљица Викторија ступила је на престо средином истог месеца, наследивши свог стрица краља Виљема IV).

7 АС, МИД, А [Архива], Ф VII, р 1/1883.

посланика и пуномоћног министра почело је са радом Посланство Краљевине Србије у у Уједињеном Краљевству Велике Британије и Северне Ирске. Основ за његово оснивање је, као и код других посланстава, био *Закон о дипломатским заступништвима и о конзулатима српским у иностранству* од 18./30. јануара 1879. године.[8] У првом члану овог закона наводило се да дипломатска заступништва Србије у иностранству постоје у Бечу, Букурешту и Цариграду, а да се поред њих заводе још и у Атини, Берлину, Лондону, Паризу, Петрограду, Риму, Цетињу и у Бугарској.[9]

Први српски краљевски посланик при двору Светог Џејмса, на резиденцијалној основи, био је Филип Христић. Иако је у претходном периоду Кнежевину (Краљевину) Србију у Уједињеном Краљевству Велике Британије и Северне Ирске, на нерезиденцијалној основи, представљао посланик у Француској Републици успостављањем српског краљевског Посланства у Лондону и именовањем првог изванредног посланика и пуномоћног министра у личности Филипа Христића створена је могућност за непосредну и трајну званичну комуникацију две државе, њихових владара и званичника.

У симболичној равни сусрети српских посланика при двору Светог Џејмса и специјалних изасланика краљева Милана и Александра са краљицом Викторијом представљали су чин контакта мале балканске краљевине, посредно и њених суверена, са најмоћнијом и најдуговечнијом владарком тога раздобља. Било је то симболично историјско сусретање моћног царства у коме сунце никада не залази и тек ослобођене балканске краљевине. Сусрет савремених Давида и Голијата.

О утисцима са британског двора, о самој великој владарки, формату сусрета и садржају разговора које су водили сведоче депеше српских посланика у Лондону и специјалних изасланика који су из Београда важним поводима стизали у острвску престоницу.

Први у низу тих депеша у Београд је 17./29. јуна 1883. године из Лондона упутио новоименовани српски краљевски посланик, први на резиденцијалној основи, Филип Христић. „Пре два дана писао ми је Лорд Гренвил[10] да ће ме Краљица примити данас 17/29 Јуна у Двору Уиндзорском, и да воз за Уиндзор полази из штације Падингтона у 1 сах. 10 м. У један сахат, данас, нашли смо се на станици: Лорд Гренвил, Лорд Амтил, Лорд Дуферин, и ја, и сви заједно у нарочитом вагону кренули смо се у 1 сах. и 30 м. за Уиндзор. На станици, кад смо дошли у Уиндзор, застали смо троја кола дворска која су нас одвезла у замак. У сали чекали су нас за доручак три даме и две госпојице дворске са Лордом Торингтоном, и по представама отишли смо у трапезарију и доручковали. После доручка у 3 1/2 сах. увео ме је Лорд Гренвил код Краљице, која је била у великој сали са Принцезом Беатрицом (princess Beatrice), и Принцезом Елисаветом (princess Elisabeth), унуком својом од покојне Принцезе Алајсе, велико-хесенске херзегоње. Ја сам се Краљици представио већ као Посланик српски en régles,[11] и предао јој писмо Његовог Величанства заједно са орденом Белог Орла. Краљица у неколико речи захвалила се Његовом Величанству и упитала за здравље како Краља тако и Краљице наше. После тога представила ми је обе принцезе, које су стајале поред ње, и ту је био крај аудијенцији. Краљица је за оно неколико минута била на ногама пред својом фотељом, али је тешко стајала, наслоњена на штаци. […] Ништа на свету простије, господине Министре, но примање посланика у Двору Енглеском где су иначе тако велики и строги етикети. Онако, као што човек иде по вароши (morning dress)[12] представља се он Краљици први пут са својим кредитивима, и још без рукавица, и без шешира у руци. Беседе се никако не говоре, но предају се писма са што је мање могуће речи. Краљица тако исто ограничава се на неколико речи, с пуном љубазношћу, и тиме се све свршава. Лорд

8 АС, НС [Народна скупштина], Ф II, р 44/1878.

9 Дејан Ристић, *О успостављању и првим активностима српског дипломатског представништва у Уједињеном Краљевству 1882. године*, у: Историјске свеске, год. 3, бр. 30, Андрићград 2016, 13.

10 *Granville George Leveson-Gower* (1815–1891), други ерл од Гренвила. Британски министар иностраних послова (1851-1852, 1870-1874. и 1880-1885.).

11 *En régles* – (фр.) пуномоћни (на резиденцијалној основи).

12 *Morning dress* – (енг.) јутарња (преподневна) гардероба.

Гренвил рече ми пре уласка код Краљице да орден предам с отвореном кутијом, то што сам и учинио. Краљица је одмах загледала у орден, а тако исто и принцезе."[13]

Следећа прилика за сусрет српског дипломатског представника у Лондону са краљицом Викторијом одиграо се 17./29. новембра 1884. године током церемоније предаје акредитива наредног посланика Чедомиља Мијатовића. У депеши коју је упутио министру иностраних дела посланик је известио да га је „данас, у Суботу 17/29-ог Новембра у 2 сата по подне Краљица Викторија примила у двору Виндзорском. Моју кредитиву, писмо Његовога Величанства којим се потврђује да је мисија Гдна Ф. Христића у Лондону престала, писма Њихових Величанстава Краља и Краљице у одговор на нотификацију порођаја Дукесе[14] од Албани - све то предао је Лорд Гранвил Краљици раније по обичају који овде постоји. Ја сам имао само лично да се претставим Њеном Величанству. Краљица се Викторија ограничила само на три проста питања (на француском језику) о здрављу нашега Краља, Краљице и Краљевића, и изјавивши да јој је мило да чује да су сви здрави, поклонила се и тиме дала знак да је аудијенција свршена. Осим лорда Гранвила нико други није присуствовао. Принцеза Беатриса која је обично поред Краљице у таквим приликама данас није у Виндзору била. Ове аудијенције код Краљице Викторије ретко кад да трају дуже од два минута. Јапански посланик који је пре мене Краљици претстављен, није се бавио дуже од једнога минута. Могу казати да се Краљица извештавала о здрављу наше Краљевске фамилије с једним изразом особита пријатељског интереса. Лорд Гранвил, кад смо после аудијенције ишли да доручкујемо, питао ме је није ли ми пало у очи како је Краљица изгледала пуна доброте и благонаклоности. Мени је још нарочито у очи пало да је Краљица Викторија изгледала да је здрава. Како ми је долазила у сретање опазио сам да ходи без икакве тегобе, што до скора није случај био."[15]

И трећи по реди српски краљевски посланик на резиденцијалној основи у Лондону, Јеврем Грујић, известио је министра иностраних дела о церемонији предаје акредитива краљици Викторији. У депеши од 24. фебруара/8. марта 1887. године забележио је: „Кад сам ја ушао Краљица је стајала ближе улазној половини собе а близу ње с леве стране један Дворјанин. По поклону и представи од овога приступим и предам јој оба писма Његовог Величанства Краља, којима се једним Г. Мијатовић одазива, а другим ја акредитирам. Краљица пошто их прими предаде их томе Дворјанину и онда питајући рече, како се нада, да се Краљ и Краљица налазе добро. По мом одговору, за закључење аудијенције Краљица се поклони. Пошто је још било времена до полазка засебног воза провео нас је један од Дворјана по замку, те смо гледали, како се одавно, са утврђивањем сваког издалог камена у спољним заштитним зидовима замка, гомилало унутра благо и спомени сваке врсте до најновијег берманског топа са страшним својим крокодилским шарама, што служе за излог туђину, који се улогорио у земљи, коју су имале да одбране."[16]

Златни јубилеј краљице Викторије 1887. године преобразио је Лондон у град светковина у који су тим поводом дошле многе крунисане главе и специјални изасланици владара многих европских и ваневропских држава. У својству личног специјалног изасланика краља Србије церемонијама обележавања педесетогодишњице Викторијиног ступања на британски престо у Лондону је боравио први српски посланик на резиденцијалној основи при двору Светог Џејмса Филип Христић. У првом детаљном извештају који је 5./17. јуна те године упутио министру иностраних дела Христић је навео како је „високим благоволењем Његовог Величанства почаствован да на светковини педесетогодишње владавине Њезиног Величанства Краљице Енглеске заступам Његово Величанство Краља нашег.

Пошав 29 Маја из Београда, ја сам путујући из Беча на експресном влаку (преко Келна, Брисла и Канеа) приспео у Лондон у понедељак, нашег 1. Јуна. Сви хотели у Лондону, и мали и велики,

13 АС, МИД, ПО, 1883, Ф I, А/6, дос. I.

14 *Дукеса → Duchess* – (енг.) војвоткиња.

15 АС, МИД, ПО, 1884, Ф II, И/3, дос. IV.

16 АС, МИД, ПО, 1887, Ф III, И/4, дос. VI.

били су махом заузети за ову светковину, тако, да је Секретар нашег Посланства пре мога доласка два дана у залуд пробавио тражећи стан за мене. С великом муком и изванредним шансом успели смо те смо у понедељак нашли пристојан и угодан стан у центруму вароши и у једном хотелу који се броји међу првима.

[…]

На питање г. Грујића кад би имао част да ме представи, Лорд Солсбери[17] одговорио му је да ће 17 Јуна по подне (данас) примити све изванредне посланике. Међу тим ја сам још од вторника почео моје визите правити свима амбасадорима и страним посланицима, и мојим старим пријатељима и познаницима.

Од данас сви ми изванредни посланици почињемо уписивати се код свију чланова Краљичине породице, и код свих њезиних краљевских и кнежевских гостију. У целој вароши чине се изванредне и огромне припреме да ову светковину што већма увеличају, и да Лондон што је више могуће украсе. На кућама и улицама, особито где ће кортеж Краљичин проћи, ради се без прекида и дању и ноћу. Не може се замислити какви се грдни издатци око тога чине. За саму унутрашњи украсу Јестминстарске цркве[18] решио је Парламенат да се утроши 17.000 фуната стерлинга (око пола милијона франака). Никада, веле, није се у Лондону оволико мноштво људи стекло као сада. Изгледа убезекнутом и задивљеном странцу као да се је цео свет овде збио, и да је на све друге стране у свету морала празнина настати. И пређе се је у Лондону с муком кретало, а сада, да није ово безбројно мноштво полисмена, која крче путове, задржавајући и пропуштајући кола и пешаке само дигнутом руком, било би дневно стотинама жртава. Не, по једна и двоја, но по четворо и петоро кола у реду пролазе једна поред друге у трку, и свака три минута, на показани само прст полисмана, стану сва као укочена на раскршћу да пропусте прелаз пешака на једну и другу страну.

Светковина ће отпочети 21. Јуна по р.[19] а свршиће се 29-ог. Тога дана даће Краљица част својим гостима у башчи (garden party). Наш конзул Христмас каже ми да ће Lord Mayor (кмет Лондонски)[20] дати 28 Јуна велики бал и ручак у част јубилеја Краљичиног, на који ће позвани бити 6000 персона.

У Уестминстарској катедралној цркви, где ће највећа светковина бити, и где ће се у присуству Краљичином држати свечано „благодарење“, забележено је до сада 9500 места за позване. На свима кућама, у улицама где ће Краљичин кортеж проћи, праве се естраде за седишта, која се продају почев од 5 фуната па на више за једно само место. На многим кућама сви се прозори с лица кваре да би се тим начином веће естраде и многоброонија седишта начинила. И све то тако је недовољно да се почињу заузета места препродавати нечувеном ценом. Да вам само два факта, од толиких других, наведем. Један је шпекулант пре месец дана закупио један прозор на ватерло-плацу[21] за 100 фуната, а ономад га је препродао за 600. Други шпекулант закупио је један прозор спроћу Уестминстарске цркве за 75 фуната; сад му дају за тај прозор 300 фуната, а он тражи 400.

Програм, који је за сада склопљен за ову светковину, врло је дугачак. Ја ћу слободан бити да вам само нешто из њега доставим: Краљица, после дугог устезања, решила се да се своме народу покаже на овој светковини у пунод гали, у којој се, од смрти Принца супруга па до данас, није никако видела. Процесија од Букингам-палате па до Уесминстарске цркве извршиће се у три оделења, то јест, у три процесије.

Најинтересантнија и најсвечанија од ове три процесије биће трећа процесија, а то је Краљичина. У њој ће бити послана гарда на коњима, састављена само из чланова Краљичине породице и из страних принчева у сродству са двором Енглеским. Енглези су обрадовани, јер су то одавна желели, што ће у овој процесији изчезнути сви трагови дојакошње жалости и црнине Краљичине.

17 *Robert Gascoyne-Cecil* (1830-1903), трећи маркиз од Солзберија. Британски премијер и министар иностраних послова (1885-1886, 1886-1892. и 1895-1902.).

18 *Јестминстарска црква → Westminster Abbey* - (енг.) Вестминстерска опатија (црква) у Лондону.

19 *„по р.”- „по Римском”* (по Грегоријанском календару).

20 *Lord Mayor* (кмет Лондонски) – (енг.) градоначелник Лондона.

21 *Waterloo Square* – (енг.) трг Ватерло у Лондону.

Програм светковине, који је ту неки дан објављен, неће по свој прилици остати у свему сталан. Ја ћу ипак слободан бити да вам из њега по нешто саопштим. Неће вас сигурно интересовати да вам споменем све улице кроз које ће Краљичин кортеж проћи.

Што се самог кортежа, или процесије тиче, казаћу вам само ово: Прва процесија кренуће се из једног великог хотела до саме Букингам палате, у 10 сах. и 30 мин. У њој ће бити дворске каруце, све са зеленцима. У првим каруцама биће индијски принчеви са њиховом многобројном свитом. После њих Краљица Хаваитска са својом пратњом. А после Краљице Хаваитске ови принчеви: Францис и Александар од Тека, Принцеза Феодора од Сакс - Мајнингама, Принц Алберт и Принцеза Луиза од Шлезвиг - Холштајна, Принцеза Александра од Хеса, Принцезе Марија, Викторија и Александра од Единбурга, Принц Виктор од Хохенлоа, Херцег и Херцогиња од Тека, и принц Едуард Сакс-Вајмарски. За свима овима долазе њихове свите.

Друга процесија кренуће се после четврт сах. из Краљичине Палате Букингам. У њој ће бити 15 дворских кола, свака са 4 зеленка. У овим каруцама биће: Краљеви Дански, Белгијски и грчки, Престолонаследник Аустроугарски, Престолонаследник Португалски, Краљица Белгијска, Престолонаследник грчки, Престолонаследниковица аустријска, и Велики Херцег од Мекленбург-Стрелица - сви са својом свитом.

Пошто прође половина сахата, онда ће се кренути трећа и најсвечанија процесија, у којој ће бити Краљица. Да би задовољила општу жељу своје престонице Краљица је наредила да ова процесија прође кроз велику парадну Дворску капију, која се није никако отварала после смрти Краљичиног мужа. Ова трећа процесија биће право чудо од велелепности и помпе. У њој ће бити 11 каруца од којих 6 ићи ће пред Краљичиним колима, а биће у њима упрегнута по четири коња бела или црна. По један лакеј пешак ићи ће с обе стране каруца. У Краљичиним колима биће упрегнути осам белих коња.

У првим, другим, трећим, четвртим и петим каруцама биће велики дворски чиновници и све дворске даме. У шестим каруцама које ће бити велелепније и богатије од првих пет биће: Принцеза Викторија од Шлезвиг-Холштајна и принц Алфред од Единбурга. У седмим каруцама биће пруска принцеза Софија, хеска принцеза Ирена, пруска принцеза Викторија, и принцеза Луиза од Батенберга. У осмим каруцама биће Принцезе Уелске: Мауда, Викторија и Луиза унуке Краљичине, и руска велика кнегиња Јелисавета. У деветим каруцама: Принцеза Христијан, Принцеза Луиза, Принцеза Беатрица, кћери Краљичине, и Херцегоња[22] од Единбурга. У десетим каруцама: Принцеза од Сакса-Мајнинга, Пруска Принцеза Вилхелма (праунука Цара немачког), Херцогиња Албанска, и Херцогиња Конотска.

У једанајестим каруцама (Краљичиним) биће Краљица са Кронпринцезом[23] Немачком и Принцезом Уелском женом Принца Уелса.

Између десете и једанајесте каруце биће повећи простор, који ће заузети почасна гарда састављена од самих краљевских принчева, који ће јахати по три у реду, овим редом: Принц Уелски, Херцог Конотски, и Херцог Единбуршки - синови Краљичини. За њима: Принц Христијан, Кронпринц Немачки и велики војвода Хески, зетови Краљичини.

После долазе каруце Краљичине.

За Краљичиним колима јашу: Принц Хенри Батенберг, Херцог Кембрицски и Маркиз де Лорн. Први и трећи зетови Краљичини. После тога: Велики војвода руски Сергије; Принчеви Алберт и Виктор од Уелса, и Принц Вилхем Пруски - унуци Краљичини. После: Принц Хенрих пруски, Принц Ђорђе Уелски, и Престолонаследник великог војводе хеског - унуци Краљичини. И најпосле: Престолонаследник Сакс-Мајнингски, Принчеви Христијан и Виктор од Шлезвиг-Холштајна и принц Лудвик Батенберг.

Програм целокупне процесије заједно са свима деловима војске и шефовима војним и великодостојницима дворским од Букингам-Палате па до Уестминстарске цркве; после, програм дочека Краљичиног од стране црквених поглавара пред вратима црквеним; - и програм процесије у

22 *Херцег* → војвода (*херцегоња* → војвоткиња).
23 *Кронпринцеза* → крунска принцеза.

самој цркви од уласка па до места где ће Краљица сести; - сви ови програми тако су пространи да би требало много времена да се све преведе, и мени време јако оскудева, јер једва од момента до момента доспевам да вам и ово напишем. Прексиноћ 3/15 било је прво велико соаре код Маркиза Солсбера у Форен Офису у част јубилеја Краљичиног. И ако тек данас имам да се видим са Лордом Солсбером (коме ће ме г. Грујић представити), он је ипак љубазан био те ме је нарочно позвао на то соаре.

6/18 Јуна.

Јуче сам био у Форен Офису код Лорда Солсбера, заједно са г. Грујићем, саопштио му моју мисију, и предао копију писма нашег Краља Краљици Енглеској. Тога дана примио је Лорд и друге изванредне посланике у нарочној мисији, и свима је, као и мени рекао, да ће нас Краљица по свој прилици у нарочној аудијенцији примити, и да ће нам он то јавити.

7/19 Јуна.

Лорд Солсбери јавио нам ге да ће ме Краљица са г. Грујићем примити у свечаној аудијенцији, у униформи, у понедељак 8/20 у Букенгам-Палати у 3 сах. по подне. Тог истог дана примиће Краљица и друге изванредне Посланике. У уторак 9/21 држаће се свечано благодарење у Цркви Уестминстарској. Ићи ће се у пуној гали. Нарочна су места означена у галерији дипломатској, како за изванредне тако и за сталне посланике. Тог истог дана у вече пријем у Букингам палати. Одело униформа.

У среду 10/22 велико соаре код Лорда Солсбера у Форен Офису „pour célébrer le jubilé de sa Majesté“.[24] Одело униформа.

У петак 12/24 - вечерња партија[25] у Букингам Палати. Одело униформа.

8/20 Јуна.

Од јуче сви су Краљичини гости од суверенских породица у Лондону: Краљ Белгијски са Краљицом, и краљеви Саксонски, Дански и Грчки. - Предстолонаследници: Немачки са Кронпринцезом и Принцезама Викторијом, Софијом и Маргаретом; даље: Престолонаследник Аустријски са Кронпринцезом Стефанијом, Престолонаследници: Шведски, Португалски са супругом, Грчки са братом, Сакс-Мајнишки са супругом, и Сакс-Вајмарски. - Велики кнез Сергије са великом књегињом Елисаветом; Херцог од Алосте, Херцог и Херцегиња Сакс-Кобуршка, Принц Лудвик Баварски, Принц Лудвик Баденски, и. т. д. Индијских принчева има 14, колико сам ја набројао, и 12 великих официра индијских, који су на челу регимената индијских.

Данас 8/20 Јуна навршују се управо 50 година владавине Краљичине. Лондон је сав сјајно окићен, а листови данашњи пуни посматрања на цео период владе Краљичине, и препуни похвалама односно њезиног и јавног и приватног живота.

У среду биће деценија светковина у Хајд-Парку, где ће се и Краљица показати. Сви су гости позвани. Биће 30.000 деце, почашћена чајом, чоколадом, лимунадом и колачима.

Добио сам позив и за 29 Јуни код Краљице. То ће бити последњи дан дворске светковине.”[26]

У наредном извештају, послатом 10./22. јуна исте године из Лондона, специјални изасланик српског краља Филип Христић известио је министра иностраних дела како је „видео многе свечаности и био учесник истих приликом важних догађаја у разним престоницама европским, али овакве свечаности, овакве помпе и оваквих изјава љубави, радости и лојалности једног народа према своме владаоцу, нити се је до сада игде виђело, нити ће се икада видети. Овакву импресију и овакво осећање и убеђење деле сви страни гости Краљичини који су били са мном заједно сведоци ове изванредне и нечувене до сада светковине.

Лондон је јуче у вторник, 9/20, освануо у многоме друкчији но што је био у једанаестом часу у очи тога дана, кад сам ја кроз главније улице пролазио, и кад сам држао да пре Лондон са својом свечаном тоалетом по све готов био. Морало је сигурно, хиљадама људи целу ту ноћ радити, кад се је сутра дан у осам сах. у јутру ова највећа и најмногољуднија престоница у Европи показала у једном накиту тако сјајном и им-

24 *Pour célébrer le jubilé de Sa Majesté* – (фр.) „поводом обележавања јубилеја Њеног величанства”.

25 *Вечерња партија → Evening Party* – (енг.) вечерњи пријем.

26 АС, МИД, ПО, 1887, Ф III, И/4, дос. VI.

позантном, какав само једна необична поетска глава замислити може. Хиљадама кола хитала су улицама, све преко ноћи жутим песком посутима, да што пре дођу до Уестминстарске цркве, те да што пре заузму своја седишта у цркви. Па исто чинили су и они који су имали да поседну закупљена места на трибунама у оним улицама куда ће Краљичин кортеж проћи. У десет. сах. у след објављења полицијске наредбе, већ нису смела ни могла ниједна кола циркулисати. Почев од Букингам Палате па дуж свих улица и плацева до самих врата Уестминстарске цркве били су и с једне и друге стране упарађени војници из свих редова оружја.

До десет сахати сва места (10.000 на броју) у Уестминстарској цркви била су поседнута, јер је публика с улазницама само до 10 сах. могла у цркву улазити.

У средини цркве (која је у форми крста озидана) подигнута је била с једног метра у висини једна естрада за Краљицу. На њој је с преда у средини био велики исторични трон, на коме ће Краљица седети за време трајања црквеног чина, а с десне и леве стране трона намештене су биле по 24 столице за чланове Краљичине породице. Степенице ове естраде биле су са западне стране цркве од куда је сав кортеж Краљичин имао доћи.

На једној трибуни, управо спрођу Краљичине естраде, била су седишта за све Краљичине госте од царских и Краљевских породица.

С десне стране Краљичине естраде била је велика трибуна за чланове Парламента горње куће и њихових породица а с леве за чланове доњег дома и њихових породица. На првој клупи трибуне Лордова седео је у средини велики канцелар (председник Горњег дома) са својим емблемама пред собом, а тако исто на противној страни Спикер (Председник доњег дома) са инсигнијама своје власти и дужности. Више ових трибуна и с једне и друге стране стајале су трибуне над трибунама до самог плафона црквеног. Одмах с десне стране трибуне Лордова биле су трибуне за изванредне посланике и дипломатски кор. На свима странама огромне ове цркве биле су трибуне подигнуте, тако, да су сви дуварови црквени били начичкани и застрти људима и дамама, одевеним у најсвечанијем и најбогатијем руву; - изгледало је као да су све стране црквене букетима од цвећа окићене биле.

Ја нисам био очевидац кортежа Краљичиног, пошто смо сви ми посланици Краљицу и свиту њезину имали у цркви дочекати; с тога не могу вам о томе ни говорити. А кад бих вам све описао шта се је у цркви десило, требало би ми за то и времена и вештине, што ни једно ни друго немам у власти. Ја ћу дакле слободан бити да вам главније само моменте и главније чинове, који су се у цркви збили, напоменем.

Први кортеж Краљичин ушао је у цркву у 10 ¾ сах. при свирању црквене музике. Као што знате, у њему су били принчеви индијски и дворске даме Краљичине. Они су заузели места на првим клупама у партеру с једне и друге стране западних црквених врата, најпре индијски принчеви, а после дворске даме до близу Краљичине естраде.

Други кортеж Краљичин са гостима Краљичиним од царских и краљевских породица и са њиховом свитом, дошао у цркву после 11 сах. У њему су били, и овим редом у цркву улазили и свога седишта заузимали: Краљ Дански, Краљ Грчки, Краљ Белгијски, Краљ Саксонски, Краљица Хавајска или Хаваитска, велики војвода Меклембург-Стрелицки са великом војвоткињом, Престолонаследник Аустро-угарски, Престолонаследници Шведски, Португалски и Грчки, Херцог од Аоста, Херцог и Херцогиња од Сакс-Кобур-Гота, Принц Лудвик Баварски, Престолонаследник Мекленбург-Стрелицки са Престолонаследниковицом, Престолонаследник Сакс-Вајмарски, Инфанта шпанска Еулалија, Принц Сакс-Вајмарски, Принц Филип од Сакс-Кобурга Гота и Принц Баденски.

Трећи кортеж са Краљицом, оглашен трубама и праћен химном улазио је у цркву овим редом: Најпре и најпре свештенство. Шест каноника нижег, и шест њих вишег реда, после Епископ Лондонски, Архијепископ Јоршки, Декан Уестминстирски и Архијепископ (Примас) кантербуршки, сви у свечаном црквеном оделу.

За свештенством ишли су мушки чланови Краљичине породице, почев од најмлађих, и то: Престолонаследник Принц Сакс-Мајнингски,

Принц Лудвик од Батемберга, Принц Христијан-Виктор од Шлезвиг-Холштајна, Принц Пруски Хенрих, Престолонаследник великог војводе од Хеса, Принц-Уелски Ђорђе, Велики Кнез руски Сергије, Принц Вилхелм пруски, Принц Уелски Алберт-Виктор, Принц Хенрих од Батемберга, Маркиз од Лорна, Принц Христијан од Шлезвиг-Холштајна, Велики Херцог од Хеса, КронПринц Немачки, Херцог од Конопа, Херцог од Единбурга и Принц Уелски.

Одмах за тим Краљица пред којом су непосредно и назатке ишли Лорд Чемберлен и Лорд Стјуарт.

После Краљице ишли су женски чланови Краљичине породице, почев од највиших, и то: Крон-Принцеза Немачка, Принцеза Уелска, Принцеза Христијан од Шлезвиг-Холштајна, Принцеза Луиза Маркиза од Лорна, Принцеза Беатрица од Батемберга, Херцогиња од Единбурга, Херцогиња од Конота, Херцогиња од Албани, Принцеза Вилхелма Пруског, Престолонаследниковица од Сакс-Мајнинга, Принцеза Луиза од Уелса, Велика Кнегиња руска Елисабета, Принцеза Мауда од Уелса, Принцеза Викторија од Уелса, Принцезе Софија, Викторија и Маргарита Пруске, Принцеза Хеска Ирена, Принцеза Луиза од Батемберга, Принцеза Викторија од Шлезвиг-Холштајна, и Принц Алфред од Единбурга - то су: кћери, снаје, унуке, и праунуке.

Пошто је Краљица приспела на Естраду и села на трон, поседали су око ње на истој естради и чланови њезине породице, и то с десне стране мушки почев од Принца Уелса, а с леве почев од Престолонаследниковице Немачке, после Принцезе Уелске, Принцеза Христијан од Шлезвиг-Холшстаона и т. д.

Онда је отпочела црквена церемонија. Најпре отпојана је мала ектенија, после одмах „Тебе, Бога хвалим“ (We praise thee o God), за овим опет мала ектенија, и „Оче наш“. После тога већа ектенија, а за њом три главне за ову светковину састављене Молитве, које је сам Примас, Архијепископ Кентербуршки прочитао. За овим молитвама отпеван је од првих вештака у Лондону, Псалм XX. Затим прочитана је једна глава из Библије, што Енглези зову (lesson). За овим отпевана је химна Краљичина са варијацијама, који је Принц-консорт Алберт саставио, и најпосле завршио је Архијепископ Кентербуршки цео овај чин црквени са четири мање молитве.

Најлепша сцена по свршеном црквеном чину била је, кад је Краљица позвала Принца Уелског да га пољуби, он њу у руку, и обоје једно другог у образ. За овим је пришао Краљици Кронпринц Немачки, после Херцог Единбуршки, после Конотски и сви мушки чланови редом те је сви пољубе у руку, а Краљица њих у образ. То исто учине и све принцезе, женски чланови Краљичине породице. Краљица се затим поклони гостима, и кортеж изиђе из цркве оним истим редом како је ушао. Било је четири сахата по подне кад је крај кортежа Краљичиног дошао до Букингам Палате и онда је тек дозвољена циркулација кола по улицама, која је у 6 сах. у вече опет задржана, а само пролаз оним колима био је дозвољен, која су возила позване госте у Букингам Палату на пријем Краљичин у 10 сах. Улице су онда тако светом препуне биле, да су на пример моје кола пошав мало пре 10 сах. једва у пола једанајест до палате Краљичине дошла, и то само помоћу полисмена, који су пред колима и са стране ишли.

Пријем Краљичин тога вечера трајао је у двору само до близу 12 сах. Сви су јој се гости пријавили и поклонили, а били су на овом првом пријему у Палати, у пуној сали само мушки и женски чланови Краљичине породице, сви царски и краљевски гости њезини, сви изванредни посланици и цео кор дипломатски (али само шефови) са својим дамама, Министри Краљичини, и виши чиновници Дворски.

Данас у 10 1/2 сах. биће друго велико соаре код Лорда Солсбера у униформи. После подне у 1 сах. дечија светковина у Хајд-парку у присуству Краљичином, - сутра у четвртак бал код Лорда Розбера, прек-сутра у Петак бал у Двору Краљичином у пуној гали, у Понедељак 27 соаре код Посланика Јапанског у част Принца Јапанског, - 28-ог велики бал који даје корпорација Лондонска у Гилдхолу, - а 29 у среду биће пријем и част у Краљичиној башти (garden party). То је последњи дан светковине, на коју су само изванредни посланици и гости позвани. Свршетак и опроштај. -

У прошли Понедељак, 8/20 Јуна, као на први дан светковине, примила је Краљица у свечаној аудијенцији све изванредне посланике заједно са сталнима. Сви смо били у пуној униформи. На аудијенцији присуствовао је поред Краљице Херцог од Конота, син Краљичин, и Лорд Солсбери. Краљица, по свом обичају није пуштала да јој се много говори у оваким приликама, нити се је она упуштала у разговор. За 20 минута примила је она све посланике, почев од Турског, Француског и т. д. Кад сам јој ја предао писмо Краљево једва сам рекао да имам част, као изванредни Посланик Њ. В. Краља српског, да је предам писмо у коме јој Њ. В. подноси своја топла честитања приликом јубилеја њезиног, а Краљица је одмах одговорила само ово: Je suis charmée et je remercie Sa Majesté.[27]

11/23 Јуна

Синоћ је било друго велико соаре код Лорда Солсбера у Палати Министарства иностраних дела. Испало је, не може сјајније бити. Међу гостима Лордовим били су краљеви дански, белгијски, грчки и саксонски, Принц Уелски заједно са Принцезом уелском, велики кнез Сергије са великом кнегињом Елисаветом, унуком Краљичином, и сви Краљичини гости од царских и краљевских фамилија. Ни један од индијских принчева није изостао. Лорд и Леди Солсбери дочекивали су госте на првом прелому великих двокрилних степеница које су, заједно са свима ходницима изобиљно цвећем окићене биле."[28]

У трећем и коначном извештају, од 17./29. јуна 1887. године, о свечаностима којима је у Лондону обележена педесетогодишњица ступања краљице Викторије на британски престо специјални изасланик српског краља Филип Христић описао је завршне манифестације тог гламурозног догађаја који је са пажњом праћен широм Европе. „Кад сам ту неки дан имао част писати вам и јавити да ће се светковина Краљичина данас 17/29 Јуна закључити са чашћу коју ће Краљица својим гостима дати у башчи Букингамске Палате, ја сам мислио да сам тиме завршио извештаје моје о мисији, коју ми је Његово Величанство имало милост поверити. Међу тим ја сам имао част прек-јуче у Понедељак позван бити од Њезиног Величанства на ручак и преноћиште у Уиндзорском Замку. Осим Краљичиних гостију од царских и краљевских фамилија били су на овај свечани ручак позвати само изванредни посланици, као гости Краљичини, у пуној униформи. Том приликом Њезино Величанство обдарило је све своје госте сребрном медаљом у спомен ове светковине. Сутра дан после доручка, сви су се гости, допраћени до железничке станице на дворским екипажама, вратили у Лондон. Синоћ је био велики бал у Гилдхолу, један од највећих и најсјајнијих што их је корпорација Лондонска до сада дала. Сва фамилија Краљичина, и сви гости Краљичини са породицама и свитом почаствовали су овај бал, који је трајао до 3 сах. по поноћи. Од 6000 позваних гостију било је присутних преко 5000. Данас долази Краљица из Уиндзора да буде на башченој партији[29] и части од 5 до 7 сах. Сутра одмах остављам Лондон."[30]

Почетком пролећа 1889. године дошло је до персоналне промене на челу српског краљевског посланства у Лондону. У депеши од 4./16. априла те године новоименовани посланик Јеврем Грујић известио је министра иностраних дела о церемонији предаје акредитива британској владарки. „У сат по подне као у одређено време отишао сам дакле из Лондона са Падингтонске станице за један час вожње на станицу у Виндсору, одакле сам на дворским колима одвезао се у Двор, управо у замак, у коме станује Краљица Викторија. Са мном беше и бразилијански посланик. Најпре је био дворски доручак, на коме били са дворским госпођама и госпођицама, Лордом Кросом, Министром за Индију, који ми у путу још каза да ће бити с нама место Лорда Солсберија и једним владиком. Затим је извршен обичај уписа са назначењем дана рођења у Краљичин албум, о чему један часник води бригу. После примила нас је Краљица појединце. По обичају, од како је удовица, за предају кредитивних писама иде се у капуту, као што је у Министровом саопштењу стајало у јутрењем оделу, и

27 *Je suis charmée et je remercie Sa Majesté* – (фр.) „Обрадована сам и захваљујем Његовом величанству".

28 АС, МИД, ПО, 1887, Ф III, И/4, дос. VI.

29 *Башчена партија → Garden Party* – (енг.) баштенска забава (пријем).

30 АС, МИД, ПО, 1887, Ф III, И/4, дос. VI.

као што сам знао од пре улази се без рукавица и не држи се говор. Но зато не само на Краљичине „Drawing Room"[31] и на Престонасљедникове „Levee"[32] но и на дворске концерте и балове идемо увек у униформи. Дворски часник (сви у цивилу) при мом улазку у собу, где је стајала Краљица, извршио је пријаву гласно казавши „Посланик Србије". После поклона приступим и предам писмо, које Краљица прими у руку. Њено Величанство милостивим гласом каза: да је имала задовољство да види младога Краља у Флоренцу. Пријему је присуствовао Лорд Крос, а иза Краљице беше Принцеза Беатрица."[33]

Наредни сусрет једног српског званичника са краљицом Викторијом одиграо се 17./29. маја 1893. године када је специјални изасланик српског краља Александра, краљевски посланик на резиденцијалној основи у Паризу Михаило Кр. Ђорђевић, био примљен од стране британске владарке како би јој уручио писмо свог суверена којим ју је обавестио да је разрешио трочлано Намесништво и преузео владарске прерогативе.

„Тачно у одређено време, ја сам са г. Јовичићем[34] био на станици, и пошто ме је он представио г. Министру и Maître-у de cérémonie,[35] нас троје ушли смо у дворски вагон и кренули се одмах за Виндзор. На станици у Виндзору дочекала су ме кола краљичина и одвела у двор. Ни на станици, а ни у двору није било никакве војне почасти. Кад сам стигао у двор спроведен сам био у салон, где ме је г. Министар представио грофици од Ерол, дворској госпођи, лорду Монксвелу и осталим дворјанима. Није прошло дуго, ушао је служитељ и јавио, да је ручак сервиран. За столом председавала је грофица Ерол, десно од ње седио сам ја, а лево г. Министар, па онда остале маркизе и лордови, који су били тога дана на дворској служби.

После доброга ручка, а тачно у означено време, ја сам, Господине Министре, у пратњи г. г. Лордова Розберија и Монксвела, био спроведен код Њ. В. Краљице енглеске. Кад сам ушао у салон, Краљица је стајала на средини, и Лорд Монксвел, а не г. Министар Иностр. дела, представио ме је са овим речима: „Ministre de Serbie".[36] Како ми је још у напред казано, да на двору енглеском није обичај прононсирати discours,[37] и да не треба дуго говорити, то сам ја, после уобичајених поклона, поздравио Краљицу овако: „Madame, j'ai l'honneur de remettre a Votre Majesté, la lettre autographe de Mon Auguste Souverain, le Roi Alexandre I,[38] затим се поклонио и предао писмо Краљево. Разговор између Краљице и мене био је сасвим кратак:

Краљица: Comment va le Roi?[39]

Ја: Sa Majesté se porte très bien.[40]

Краљица: C'est pour la première fois Monsieur le Ministre que vous étes à Londres?[41]

Ја: Oui, Majesté.[42]

Пошто је Краљица заћутала, ја сам се поклонио и изишао. Из двора до Лондона испраћен сам истим почастима којима сам био и доведен.

Њ. В. Краљица енглеска, жена малог раста, пуна и здрава, по свом понашању и скромном оделу, личи пре на какву стару графицу немачку, него ли на Краљицу Велике Британије.

Ресепција је simple,[43] без икакве параде. На аудијенцији код Краљице био сам у реденготу. Пало ми је јако у очи, да на двору енглеском нисам видио ни једно једино војено лице."[44]

Информацију о краљици Викторији налазимо и у извештају посланика Чедомиља Мијато-

31 *Drawing Room* – (енг.) одаје за пријем гостију.

32 *Levée* – (фр.) дизање. Позни преподневни или рани поподневни пријем британског владара или престолонаследника принца од Велса. Традицију „раних" пријема успоставио је француски краљ Луј XIV који је у преподневним сатима примао своје поданике у спаваћој одаји. Временом је обичај приређивања *Levée* на европским дворовима замро. У наше време *Levée* приређује само заступник британског суверена у Канади (Governor General) поводом обележавања новогодишњих празника.

33 АС, МИД, ПО, 1889, Ф IV, К/17, дос. I.

34 Александар З. Јовичић био је у том раздобљу отправник послова српског краљевског Посланства у Лондону.

35 *Maître de cérémonie* – (фр.) шеф Протокола.

36 *Ministre de Serbie* – (фр.) српски посланик.

37 *Discours* – (фр.) говор, обраћање.

38 *„Madame, j'ai l'honneur de remettre a Votre Majesté la lettre autographe de Mon Auguste Souverain le Roi Alexandre I"* – (фр.) „Госпођо, имам част да Вашем величанству предам лично писмо мог узвишеног владара краља Александра I."

39 *„Comment va le Roi?"* – (фр.) „Како је краљ?".

40 *„Sa Majesté se porte très bien."* – (фр.) „Његово величанство је добро."

41 *„C'est pour la première fois Monsieur le Ministre que vous étes à Londres?"* – (фр.) „Да ли је ово Ваш први боравак у Лондону, господине посланиче?"

42 *„Oui, Majesté"* – (фр.) „Да, Величанство."

43 *Simple* – (фр.) једноставан.

44 АС, МИД, ПО, 1893, Ф V, П/16, дос I.

вића о дворском пријему који је британска владарка приредила 12./24. фебруара 1897. године у Бекингемској палати у Лондону. „Краљица Викторија, окружена свима принцезама и принчевима Краљевског Дома, који су у Лондону, лично је за читав један сахат примала подворења. Насупрот свакојаким гласовима по новинама Краљица изгледа здрава и врло добро расположена, и просто јој се на лицу могло видети да је лично имала велико уживање у оној изванредно бриљантној струји од богатства, укуса, лепоте и дистенкције што их је више друштво енглеско таквом приликом кадро да развије."[45]

О угледу и утицају који је краљица Викторија имала у односу на друге европске дворове сведочи и драгоцени садржај депеше посланика Мијатовића од 29. априла/11. маја 1897. године. Извештавајући о пријему који је претходног дана у Бекингемској палати у Лондону приредила британска краљица посланик је истакао: „На тим пријемима, који се овде зову Дроингрум,[46] само се дефилује поред Краљице, која обично никога не ословљава, него само главом поздравља. Али на моје велико изненађење, као и на изненађење целог дипломатског тела, Краљица је мене зауставила па ме на најљубазнији начин запитала: „Како је млади Краљ? и како је Краљица Наталија?!" Прва је последица овог необичног ословљавања од стране Њеног Величанства приликом дефилеа била, да су се са мном руковали и они краљевски принчеви који ме те части до сада нису удостојавали (Дука[47] од Кембрица, Дука од Тека и Принц Кристијан од Шлезвиг-Холштајна). А друга је последица била да су ме одмах сви амбасадори питали шта ми је то Краљица говорила, и сви су ми то као необичну почаст честитали. Молим Вас, Господине Председниче, да будете добри доставити ово Његовоме Величанству Господару Краљу."[48]

Значај и перцепција овог геста краљице Викторије у односу на српског посланика били су предмет посебне депеше министра иностраних дела упућене Чедомиљу Мијатовићу. „Имао сам част примити Ваше писмо од 29. пр. мес. Пов. № – којим сте ме изволели известити о пријему код Краљице Викторије којом је приликом она Вас, преко обичаја, зауставила и запитала о Њ. В. Краљу и Њ. В. Краљици Наталији", саопштио је министар. „Њ.В. Краљ примио је ово саопштење са задовољством и мени је мило, Г.П., што извештавајући Вас о томе, могу додати и наше честитке на овом одликовању које Вам је пало у део од стране Њ.В. Краљице енглеске."[49]

Један од последњих дипломатских списа који је из српског Посланства у Лондону био упућен у Министарство иностраних дела у Београд, а у коме су се налазиле информације о краљици Викторији, представљао је извештај посланика Чедомиља Мијатовића од 24. фебруара/8. марта 1900. године.

Преносећи вести о победи британског оружја у окршају са Бурима код места Ледисмит у Јужној Африци посланик је записао: „Од како је Ледисмит ослобођен сва се Енглеска налази у вишој патриотској узбуђености, која је покреће на необична и неочекивана демонстрирања. Тај психични талас захватио је и душу старе Краљице Викторије. У самој ствари мало је који Енглез за последња два месеца толико патриотских демонстрација развијао као та стара Госпођа Краљица, која под теретом од својих 80 година излази на хладан североисточни ветар да држи смотру над трупама које се крећу за Африку, или иде у војне болнице у којима од 500 рањеника ни једнога није мимоишла а да га не ослови, која једнако шаље телеграме генералима, час да их жали кад не успевају, час да их хвали кад успевају, свагда да их храбри. И ево је данас где, опет по хладном северо-источном ветру, пролази у отвореним колима кроз улице Лондона желећи да демонстрацијом своје оданости према народу покаже колико јој је мила оданост њеног народа према њој. Она је данас дочекана у Лондону с одушевљењем које се не да описати. Мени, који сам био сведок овацијама народа енглеског својој Краљици приликом њеног 60-годишњег јубилеја, чини се да данашње овације нису ни мало изостале иза оних. Кад су

45 АС, МИД, ПО, 1897, Ф IV, I/7, дос. IV.
46 *Drawing Room* – видети напомену 31.
47 *Дука → Duke* – (енг.) војвода.
48 АС, МИД, ПО, 1897, Ф IV, I/7, дос. V.
49 Исто.

озбиљни чланови Горњега и Доњега Дома Парламента у авлији двора дочекали Краљицу певајући сви сложно Народну Химну, баш као да су какви млади ђаци, можете мислити шта су радили ђаци са Универзитета и медицинских школа, који су са својим заставама стојали упарађени на пољу испред двора!

Изгледа ми да је ту тек од пре неколико година пробуђена свест о величини Империје британске, свест о дужностима које тако велика Империја налаже својим грађанима, модификовала темпераменат овог великог народа. Патриотизам се његов загрејао до на тачку усијаности, и није чудо што светли и загрева чак и хладне масе. Фратернизација свију класа и свију партија поводом ослобођења Ледисмита, и овај данашњи патриотични занос свију класа и свију партија нису само један психолошки феномен локалног значаја. Тај феномен има и свој међународни значај. Нема сумње да је шовинизам у Енглеској скочио за неколико ступања у висину. Поред свих жртава у крви и у блату, које је овај мали рат с Бурима већ до сада стао, Енглези су не само данас решени више него икада да рат наставе док се бурска војска не уништи и господарство енглеско у Јужној Африци за дугу будућност не осигура, него су они готови да приме рукавицу ма која велика сила да им је баци!"[50]

Наредни, показало се и последњи, сусрет српских дипломатских представника у Лондону са краљицом Викторијом одиграо се 21. априла/3. маја 1900. године. Том приликом британска владарка примила је у опроштајну посету дотадашњег посланика Чедомиља Мијатовића и новопостављеног посланика Симу Лозанића који јој је предао акредитиве. „На том је пријему, као што је јављено, г. Мијатовић предао своје опозивно, а ја моје акредитивно писмо; сам тај акт пак свршен је по уобичајеном, доста простом, церемонијалу. Били смо извештени из Форен Офиса да ће нас Њ. В. Краљица примити у Виндзору 3. о.м. (по нов.) и да треба да тога дана дођемо на железничку станицу у 1 ч. (p.m.), те да у пратњи дворског Мајстора Церемонија и перманентног Подсекретара одемо у Виндзор. У обичном возу у једном вагону прве класе заузет је један купе за нас, а на станици виндзорској чекала су нас кола дворска. У Двору смо, по неком старом обичају, прво доручковали са неколико дворских госпођа и ађутаната, и тек после тога примила нас је Њ. Вел. Краљица – прво г. Мијатовића, па онда мене. И један и други пријем беше врло кратак. Ја сам само с неколико речи предао моје писмо Њ. Величанству, а Њено је Величанство по некој општој формули (како ми рече Подсекретар) запитало: шта ради ваш Краљ? – и тиме беше пријем свршен. Њ. В. Краљица учинила је на мене упечатак не само старе, већ и изнемогле жене. У лицу је, истина, доста пуна, али бледа и лабавих мускула. Сем тога једва се дигла с места, кад сам ушао, и ако се штапом подупирала, а оно неколико речи о нашем Краљу изговорила је веома слабим и изнемоглим гласом."[51]

Након безмало 64 године владавине британска краљица и царица Индије Викторија преминула је 10./22. јануара 1901. године. О томе је посланик Лозанић исте вечери упутио хитан телеграм Министарству иностраних дела у Београду који је гласио „Engleska kraljica umrla večeras…Losanitch."[52] Био је то догађај који је заокупио читаву Европу, као и бројне британске прекоморске доминионе.

Посланик Лозанић детаљно је извештавао претпостављено министарство о процедури преноса владарских прерогатива на новог британског суверена краља Едварда VII, о датуму и месту сахране краљице Викторије и очекиваном формату присуства иностраних званичника и чланова владарских породица.

Већ колико дан након примљене вести о смрти британске владарке Министарски савет, након обављених консултација са краљем, донео је одлуку да Краљевину Србију на погребним свечаностима у Лондону представља специјални засланик српског краља и некадашњи посланик у Лондону Чедомиљ Мијатовић у чијој су се пратњи налазили генерал Лазар Лазаревић и капетан Владислав Дероко.[53]

Величанствене погребне свечаности које су

50 АС, МИД, ПО, 1900, Ф III, И/8, дос. I.

51 АС, МИД, ПО, 1900, Ф V, Л/3, дос. IV.
52 АС, МИД, ПО, 1901, Ф II, В/29, дос. III.
53 АС, МИД, ПО, 1901, Ф II, В/29, дос. III.

кулминирале сахраном краљице Викторије Чедомиљ Мијатовић детаљно је описао у депеши упућеној 25. јануара/5. фебруара 1901. године министру иностраних дела.

„Узимам слободу да и овде на првом месту поновим израз моје дубоке захвалности Његовоме Величанству Господару и Краљу нашем као и влади Краљевској, што су ме удостојили тако високе части, да Његово Величанство Краља Србије и државу српску заступам на погребу Краљице Викторије. Што ми је Генерал Лаза Лазаревић придодат то је само повећало моје лично задовољство, које је и онако већ, услед поверене ми мисије, велико било. Пошто смо у Бечу посвршивали, односно допунили, наше опреме за функцију која нам је поверена била, ја и генерал Лазаревић кренули смо се заједно за Лондон, у који смо стигли у Уторак у вече, 16-ог Јануара. На станици су нас дочекали г. Посланик Лозанић и г. капетан Владислав Дерок. Од стране енглеске владе није нас нико на станици поздравио, и ако је г. Лозанић Форењ Офису званично саопштио да ми долазимо. Г. Вилијера (помоћник државног Подсекретара у Форењ Офису, који је био као неки церемонијар у свему што се страних мисија тицало), извинио ми се за то лично, наводећи да у онај дан, у који смо ми стигли, још није било утврђено ко ће којој мисији бити аташиран, па да тај Аташе на станицу изађе те да мисију дочека и поздрави је.

У самој ствари српска нарочита мисија била је прва да стигне у Лондон. Неколико сахата после нас стигао је Краљ Португалски, а већина осталих мисија дошла је у Четвртак, 18-ог ов. м., – два дана по нашем доласку. И тек у тај дан (Четвртак) представио нам се г. Хари Лојд-Верне, аташе у Форењ Офису, као српској мисији нарочито аташирани представник енглеске владе, и ставио нам се својом службом на расположење.

Ми смо одмах сутра дан по нашем доласку отишли заједно с нашим послаником г. Лозанићем, да Премијеру енглеском Лорду Салисберију, министру Спољних Послова Маркизу Лансдаону, Министру Војном Брадрику и Главном Команданту војске Фелдмаршалу Робертсу походу учинимо. Не нашав Лорда Салисберија дома, оставили смо му карте, на које је он својим картама одговорио. Маркиз Лансдаон нас је врло срдачно примио и у више пута понављао, како је Краљу Едварду врло мило што је на погребу његове матере и Србија нарочитом мисијом заступљена, и како је тронут тим актом пријатељства од стране Његовога Величанства Краља Александра, који доказ пријатељства он врло високо цени. Суштину ових уверавања имао сам част доставити вам телеграмом.

Министра војног и Фелдмаршала Робертса нисмо могли видети, јер су обојица баш тада заједно били ангажовани у израђивању програма за свечани погреб Краљице. Г. Бродрик нам је после послао на писмено своје извињавање и објашњавање, Фелдмаршал Робертс послао нам је своје карте, а јуче (пошто је генерал Лазаревић већ отпутовао био) г. Верне ми је донео од Фелдмаршала поздрав и изјаву сажалења што се с нашим генералом није могао лично видети, па је и по други пут послао генералу своју карту коју овде прилажем с молбом да му се преда.

Његово Величанство Краљ и влада Краљева учинили су врло добро што су наредили да и Србија на погребу Краљице Викторије заступљена буде. Осим једне једине Црне Горе све друге независне државе на свету биле су заступљене. Не мање од 39 које владалаца које царских и краљевских принчева, и не мање од 55 специјалних мисија представљајући разне дворове и државе, ишло је од Виндзорске станице, па кроз варош Виндзор и кроз стародревни и славни Кастел Виндзор, у цркву Светога Ђорђа, пешице за смртним остатцима Краљице Викторије. За нас који смо малена држава али у теорији равноправна са сваком другом независном државом, добро је да сваком приликом и практички показујемо, да не само егзистирамо, него да смо свесни нашега права да стајемо у један ред с другим независним и образованим државама.

Морам поменути општи познати факат, да су Енглези врло рђави церемонјани, и да се свагда у детаљима збуњују. Програм је истом у Четвртак у вече готов био, а од тада се у по где-којим детаљима по неколико пута мењао! Уместо да опело у цркви Св. Ђорђа буде у 1 сахат, тело Краљичино донесено је у цркву тек око 3

câта! У једном програму ја и Генерал Лазаревић фигурисали смо као заједнички представници Краља Србије, у опет другом једном само сам ја поменут као представник Краљев! Док су нашој мисији дали да „Михиандара“ једног младог аташеа из Министарства иностраних Дела, бугарској су мисији аташирали једнога Мајора, исто као и султановој мисији! Како нам нису раздавали листе страних мисија са одређеним им аташеима, ја сам тек на самој пратњи опазио ту несугласицу, кад је већ доцкан било демонстрирати. Кад сам јуче Гдну Вилигерсу поменуо ту некоректност, он ме је молио да у томе не гледамо никакву нарочито намеравану задњу мисао, него само нехотичну једну пометњу, јер се у великој журби није имало времена, да се на све осетљивости помишља, и да се све тачно измери. У осталом он ми је показао да неке мисије нису имали никаквог аташеа, да су престолонаследницима: од Румуније, Саксен-Мајнитена и Сијама, исто као и нашој мисији придодали на службу само млади аташеји Министарства Иностраних Дела. Изгледа да је било и крупнијих неследствености и погрешака, тако да су, како се говори, и Краљ белгијски и Краљ грчки правили озбиљне примедбе.

По штампаном програму ја сам имао при спроводу ићи у једној линији између заступника Бразилије и Мексике. У самој ствари ја сам целим путем ишао у истој линији с представницима Холандије, док су бугарски изасланици ишли иза мене а у једној линији са изаслаником Кореје.

У самој цркви Св. Ђорђа у Виндзору, где је опело било, кор дипломатски (с нашим Гдном Лозанићем) добио је места у самој цркви према катафалку, где је и цела Краљевска фамилија с другим крунисаним личностима била, – док су други принчеви и ми изванредни амбасадори и посланици у специјалној мисији, стајали далеко од катафалка у првом делу цркве из којега нисмо могли ништа видети, и једва да смо појање могли чути!

По свршеном опелу мртвачки ковчег са смртним остатцима Краљице Викторије, остављен је у цркви, а позвани гости отишли су у једну од историјских дворана кастела Виндзора на „доручак“. Међутим како је већ било прошло 5 сати то се тај „доручак“ практички претворио у хладну „ужину“.

Мислили смо да ће Краљ Едвард и Краљица Александра бити и сувише уморни да одмах тада приме на аудијенцију стране мисије.

Али док смо још на закуски у дворани Светога Ђорђа били јављено нам је да ће Краљ одмах тада примити не само специјалне мисије, него и цео дипломатски кор. Но како је већ било позно (скоро 6 сати) то тај пријем није био друго него само просто дефилирање поред Краља Едварда и Краљице Александре. Краљ Едвард се врло срдачно руковао са мном, задржав моју руку по дуже у својој и рекав: „мило ми је да вас опет видим!“ па је онда пружио руку и генералу Лазаревићу и капетану Дероку. Пред нама је ишао г. Лозанић, с којим рукујући се Краљ је – не чекајући да му „Мајстор Церемонија“ каже ко смо ми – сам гласно рекао: „Ово је Србија, Србија!“ Поред свега штрапаца, који је целе те недеље, и нарочито цео тај дан, Краљ имао да издржи, он је изванредно фрижак, добро расположен и готово весео изгледао! Краљица Александра изгледала је необично младолика, али је уједно била врло озбиљна и пуна достојанства.

Краљевски „Мајстор Церемонија“, Сер Вилијам Колвил, казао ми је да Његово Величанство неће никоју од страних специјалних мисија примати у приватну или нарочиту аудијенцију, и да се тај пријем, или управо то дефилирање, има сматрати као опроштајна аудијенција. Услед тога ми смо у Недељу оставили наше карте код оних великодостојника код којих је требало оставити, те је Генерал Лазаревић могао јуче у јутру кренути се за Београд. Ја сам и Гдну капетану Владиславу Дероку казао да с одласком Гдна Генерала и његова мисија као Генералу придодатог официра престаје.

О самом погребу Краљице Викторије не могу вам поднети извештај, прво зато што све партије његове нисмо ни видели, а друго што би и сам опис онога дêла, који смо видели и у коме је и српска мисија учествовала, морао заузети неколико писаних табака, и опет вам неби могао дати ни приближну слику изванредне величанствености тога погреба. Сви се зналци, и енгле-

ски и страни, слажу у оцени да у целоме деветнаестоме веку ниједан царски погреб не може да се с њиме упореди. Може се слободно казати да су Краљевска фамилија енглеска и енглески народ учинили све што се само замислити могло да погреб мале жене Викторије, која је 63 године тако мудро и тако славно владала највећом империјом на свету, буде достојан и њиховог великог поштовања и љубави према њој, и њених великих заслуга.

И сви дворови и сви народи образовани, похитали су да им помогну да величанственост погреба прве царице индијске увећају. Могло би се готово рећи, да су и елементи и упливи атмосферски имали призрења према Краљици Викторији, јер је за погреба њених смртних остатака време, и ако врло хладно, било суво и за енглеско поднебље доста ведро. А тек што је јуче (Понедељак, 22 Јан.) после подне о вечерњи њен мртвачки ковчег у гробницу у Фрогморском Маузолеуму спуштен, небо се натуштило и пустило праву српску кошаву, те је јутрос сва Енглеска осванула снегом покривена. Не знам шта би било од нас да смо по оваквом времену имали да идемо пешице. Ја сам и овако назебао толико да од како сам испратио Генерала на станицу никуд из хотела не излазим.

Погреб Краљице Викторије трајао је управо четири дана, и сложен је био из три чина.

Први чин је извршен у Петак (19-ог Јан.) преносом тела њеног из дворца Осборна морем у Портсмут кроз један шпалир од 38 највећих убојних бродова енглеских, и осам убојних бродова других држава, који су смртне остатке старе Краљице поздрављали пуцањем из топова од минута на минут. Кажу да је тај призор био изванредно импресиван.

Други чин је извршен у Суботу, преносом тела Краљичина из Портсмута у Лондон на станицу Викторија, и онда парадним проносом кроз главне улице Вест-Енда и кроз Хајд-Парк на станицу Падлигтон, са које је опет железницом одвезено у Виндзор. Спровод кроз Лондон, кроз улице са кућама обложеним у завоје и драперије од љубичасте тканине и окићеним венцима од бела цвећа и од ловора и палмовим грањем, био је изванредно сјајан већ и самом авангардом састављеном од свију родова енглеске војске а још више сјајном свитом од краљева и причева који су на коњима следовали Краљу Едварду. Али је најдубљи и изванредан утисак чинила она непрегледна маса народа сва у црно обучена која се из свих крајева Лондона, и нарочито из сиротињских крајева, стекла да Краљици Викторији последњу почаст учини.

Српска се мисија у пратњи аташираног јој гдна Вернеа на краљевским колима одвезла у Суботу на подне на станицу Падлигтон, одакле је специјалним возом заједно с другим специјалним мисијама стигла у Виндзор. Пун сахат и по чекали смо ту на хладном северном ветру док је воз са смртним остатцима стигао. Још једну четврт сâта провели смо шибани ветром леденим и уз то пуни препасти видећи да коњи, који су били упрегнути да вуку лафету, на којој је Краљичин мртвачки ковчег положен био, нису хтели да се с места крену!

После узалудних покушаја да се коњи крену видело се да не остаје друго него да се ови испрегну, да се са железничког воза поскидају конопци и онда почасна чета од морнарске пешадије да се откомандује да лафету са смртним остатцима Краљице вуку све од станице па до цркве. Ова импровизација у програму била је врло срећна и чинила је на све дубок утисак.

Трећи чин је извршен јуче, у Понедељак по подне, кад су смртни остатци Краљице Викторије, у присуству само фамилије и сродних владалаца и принчева, спуштени у гробницу у Маузолеуму у Фрогмору, у коме је и гроб принца Алберта, супруга Краљичиног."[54]

Сусрети српских посланика у Лондону са краљицом Викторијом, ма колико бивали протоколарни и релативно ретки што је било условљено њеним повлачењем из јавног живота након преране смрти принца-консорта Алберта од Сакс-Кобург-Гота, остављали су снажан утисак на дипломатске представнике мале балканске краљевине. Привилегију да буду акредитовани на двору једне од најзначајнијих европских владарки српски посланици доживљавали су као прилику да у Лондону, својеврсном

54 АС, МИД, ПО, 1901, Ф II, В/29, дос. III.

глобалном политичком, привредном, војном и културном средишту, на достојанствен и ефикасан начин представљају Краљевину Србију. Трудећи се да своју домовину учине видљивом у политичкој, привредној и интелектуалној елити Велике Британије, посланици су посебну пажњу посвећивали сусретима са краљицом Викторијом трудећи се да садржајем депеша које су слали у Београд на што вернији начин представе ову изузетну владарку, њен несумњиви утицај у британској јавности и на међународној сцени, као и сав сјај британског двора. Истовремено, у својим депешама посланици су указивали и на својеврсну контрадикцију будући да упркос свој моћи и угледу који је поседовала Викторија „жена малог раста, пуна и здрава, по свом понашању и скромном оделу, личи пре на какву стару грофицу немачку, него ли на Краљицу Велике Британије."[55]

Краљичино урођено достојанствено држање, изузетно богато искуство учествовања у јавним манифестацијама, учтивост и сведеност у изражавању налазили су се насупрот њеној скромној појави коју је карактерисала једноставна гардероба, махом црне боје. Но, у поводу важних политичких догађаја (свечано отварање седница Парламента, јавни скупови) Викторија је блистала у владарском орнату поносно демонстрирајући моћ британске империје. Те сцене и атмосфера, само на први поглед тешко спојиве, остављале су изузетан утисак на српске посланике у Лондону и специјалне изасланике који су долазили у острвску престоницу. Из скромне старије даме, удовице, мајке и баке, Викторија се у посебним приликама трансформисала у моћну краљицу, владарку царства у коме сунце никада не залази како су са поносом говорили њени поданици. Стога су сусрети српских посланика са британском краљицом и царицом Индије представљали персонификацију истинског историјског и симболичног сусретања једне од водећих сила тадашњег света са представницима мале, тек ослобођене, балканске краљевине која је покушавала да обезбеди своје место на међународној сцени. Ти сусрети, као и писани трагови о њима, били су испуњени радозналошћу, узбуђењем и дивљењем према изузетној жени/владарки која је својим деловањем и историјским наслеђем дала име једном од најблиставијих периода острвске историје.

Кулминација британске моћи на европској и светској сцени, остварена управо током Викторијанске ере, нераскидиво је везана са богатом и динамичном биографијом велике краљице чија је прва година владавине означила и формално успостављање дипломатских односа између Србије и Велике Британије (1837). Управо зато садржај депеша српских посланика у Лондону насталих у доба позних Обреновића не представљају само драгоцен извор за проучавање дипломатске прошлости Србије, већ су у питању и својеврсне историјске цртице у којима се налазе драгоцена сведочанства (извештаји, анализе и осврти) о великој краљици Викторији чији су се потомци након свега неколико деценија после њене смрти нашли и на југословенском престолу.

Дејан Ристић

55 АС, МИД, ПО, 1893, Ф V, П/16, дос I.

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ 1874-1914. У извештајима српског посланства у Бечу

Документи

(Део 16)

195.

11. април 1877.
Министарство иностраних дела – Кости Цукићу, о сумњи у коректност писања „Политичке кореспонденције“

Господину Кости Цукићу
Српском Заступнику у Бечу
Пр. Но 13.
11. Априла 1877
Господине Заступниче,
Ја не налазим, да моје писмо садржава ма што, из чега би се основано могла изводити сумња о савесности вашега рада. Колико по дужности свога положаја, толико не мање и по томе, што сам ја први учинио кораке, да се оснује наша Агенција у Бечу, ја се интересујем, да она свестрано оправда свој опстанак, па зато сам и напоменуо и онај позив њен, по коме би она имала, по могућности, приносити, да се јавно мишљење о Србији обавештава.

Савесност вашега рада није дакле ни у питању. Но ако би се могла, у томе погледу, подићи реч о коме, то би се она дотакла „Политичне Кореспонденције“. Мени се чини, да није лојано, кад тај лист, који с нама добре одношаје обдржава даје најширу јавност једном фабрикату, који може да буде од штете интересима наше земље а он за његову аутентичност нема ни каква јемства. Не би ништа наудило његовој „независности“, да се пожурио да код вас распита колико може вероватности имати онај појав пре него што би га усвојио па још и као такав „документат“ представио, који је већину потписа добио, (и ако он није ни до каквих потписа ни дошао био). Појав овог фабриката у једном листу као што је „Polit[ische] Corresp[ondenz]“ морао је изненадити владу Књажеву, јер он, и по својој садржини а нарочито по времену свога постанка српски патриотизам на врло низак ниво баца.

Обавештења, која је вама дао директор тога листа, само ме утврђују у сумњи о чистоти намера и путова, којима се онај фабрикат увукао у „Политичну Кореспонденцију“.

У осталом, ми ћемо се ползовати понудом Директора. Ја сам одредио Ћетановића да непосредно пише томе листу и то начином, којим Директор жели, као што видим из вашег писма Но 34.

Изволите, Господине Заступниче, примити и овом приликом уверење мога одличног поштовања.

[Без потписа]
/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 371

196.

15. април 1877.
Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу, о питању јурисдикције аустроугарског конзулата у Београду; о мемоару о свирепствима Турака у Србији

Г. Кости Цукићу, Заступнику Србије у Бечу
През. Но 14.
15 Априла 1877. у Београду
Екс. ист. дана
Господине Заступниче,
Из вашег писма од 11 ов. мес. Но 36 увидео сам потребу да вам још боље објасним моје писмо од 4-ог Но 10, којим сам вас известио о једном

новом спору, који се подигао између нас и овд[ашњег] аустро-угарског Консулата односно питања о јурисдикцији истог Консулата над овде станујућим аустро-угарским поданицима. Намера владе Књажевске није никако упуштати се у данашњим приликама у претресање питања о консулатској јурисдикцији у опште. Но знајући да ће овд[ашњи] аустро-угарски Консулат у овом специјалном случају референсати ствар својој влади и од ње искати упутства за свој даљи рад, ми смо желели вашим посредовањем уздржати владу аустро-угарску да усвоји гледиште консулатско у овом питању и да одржи тражење консулата, коме ми, као што сам приметио у мом поменутом писму, не можемо и несмемо дати правне последице.

Ја сам вам већ мојим јучерањим телеграмом објаснио праву нашу намеру како би настали код тамошње владе ублажити оштрину, коју би Консулат хтео да даде овом специјалном случају а која би нама, у овом времену, била [двогубо] неповољна. Сад вас молим да у том правцу дејствујете.

На другу партију вашег писма, у којој понављате ваше мишљење, да би за шифрирање много удесније било, кад би се место цифара употребљавала писмена, изјављујући вашу готовост да у том случају ваш нови речник још једном прерадите, – имам част одговорити вам, пошто је већ сав речник сложен и прва коректура налази се ради исправке у рукама г. Симића, Секретара повереног ми Министарства. Ако би се при употреби новог речника опазиле нове незгоде, можемо се увек вратити на ваш предлог.

Односно мемоара о свирепствима, почињеним од Турака за време њиховог бављења у Србији, о коме ми ви у једном од ваших писама пишете, да га је пок. г. Берсол, доставио својој влади, да би га франц[уски] посланик у Бечу желео имати, имам част известити вас, да је овај мемоар, са још једним политичним мемоаром био спремљен за цариградску конференцију, али је због брзог закључка конференције стигао у Цариград сувише доцкан да би се могао пред конференцију изнети, те је тако остао без даљих следства због тога нисмо га ми никоме ни саопштавали, па ни вама доставили.

Б. Берсол дознавши да овај мемоар постоји, молио ме је поверљиво, да му га дам на увиђај, али никако није био овлашћен од мене да га саопшти својој влади, као што је то учинио. Ако би дакле француски посланик поново о томе реч повео, изволте му изјавити, да овај мемоар, не бивши употребљен, није никоме био саопштен за јавност, и да је само из неспоразумљења дошао до руку француске владе.

Примите и т.д.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 403

197.

15. април 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о информацији објављеној у бечкој штампи да су Србија и Турска поново ушле у рат

Бр. 39, *У Бечу 15. Априла 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Кад будете ово писмо примили, већ ће Вам познат бити телеграм јутрошњег „Tagblatt"-а по коме је Србија управо поново у рат с Турском ушла. Онако обширно и све појединости тачно описујући телеграм, доводио ме је до мисли, да садржина његова бар у главним цртама може бити основана, но немајући од Вас никаквих вести, које би и могућност онаквог понашања Порте предсказивале, и видећи да сви остали листови, па и они, којима су владини извештаји приступни, ништа о оној важној новости незнају, уздржах се доношења Tagblatt-a јавити Вам телеграфом, и питати Вас о њиховој основаности. Тек пошто из навале извештача, који тражише уверења о истинитости гласа, дознадох, да су доношења Tagblatt-a учинила велику сензацију овде по свима круговима, реших се, одправити Вам данашњи телеграм, и упитати Вас за обавештење у тој ствари. Међутим могао сам констатирати, да се поступак овај Порте, с

предпоставком да је истинит, обште осуђује, и да се с нестрпљењем очекује démenti гласа поглавито из призрења на спокојство А[устро-] угарске, која би оним кораком Порте на силу избачена била из заузетог положења подпуне неутралности.

Част ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877,Ф I, П/5-II, Пов№ 405

198.

16. април 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о новим вестима да је поново започео рат између Србије и Турске; о разговору са бароном Орцијем на тему постојања „револуционарних чета" у Србији

Бр. 40, *У Бечу, 16. Априла 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Примивши Ваш телеграфски одговор синоћ доцне односећи се на познату вест „Tagblatt"-а, ја га одма саобштих неким редакцијама и овд[ашњој] влади, и г. Новикову. Али, зачудо, јутрос донесе и „Fremdenblatt" један подобан телеграм, који од прилике оно исто тврђаше што и Tagblatt. То могу себи само на тај начин објаснити, да су оба телеграма, с употребом неких истинитих догађаја у Србији, не најновијег датума, и неких обавештења од овд[ашње] владе прибављених, овде намерно у оној алармирајућој форми састављени, при чему се могуће евентуалности узеше као свршени догађаји, јер Порта заиста имађаше намере, онај корак према Србији предузети, који „Tagblatt" представи, као да је већ у извршењу. Истина нема се доказа, да је Порта у оном смислу била већ коначно решена, и одма, и без даљег изазивања на то од стране Србије или Русије, али, каошто ми бар[он] Орцај рече, његовој су влади о томе позитивни гласови из Београда до знања дошли били, те се она нађе побуђеном, против тога озбиљне представке у Цариграду чинити и Порту одвраћати, лакомисленим корацима изазивати рат на самој граници А[устро-]Угарске, и тим још више штетити интересе и спокојство ове монархије. Јутрос, рече г. Орцај, приспео је одговор портин на ову представку, којим Порта обећава, да неће српско земљиште својом војском вређати. Додатак барона, да то Порта неће чинити, ако неби од стране Србије на то била изазвана, незнам, је ли садржан у портином одговору, или г. Орцај га изрече зато, што се то само по себи разуме и дакле само као савет с његове стране. Изгледа, као да је А[устро-] Угарска сигурна, да руска војска неће Порту на онај корак против или према Србији изазивати, и тако да ће с те стране бити наша земља сигурна од нужде, умешати се у руско-турску борбу. Ово последње је у интересу и А[устро-]угарске и Турске, а разне околности опредељују и Русију, да јој је то по вољи.

Образовање револуцијонарних чета у Србији бијаше предмет подужега разговора између мене и барона. Ја се трудих уверити га, да су гласови о томе одчасти сасвим измишљени одчасти претерани и изопачени, јер српска влада нити има воље ни разумне цељи подхрањивати покрет за туђ рачун, нити се устеже таквим тежњама у Србији на пут стајати, уколико она те дознаје, и у стању је на пут им стати. И о (том приликом споменутим) мутњама руских комитета означих гласове као по све претеране како у обзиру њихове цељи тако и у обзиру на њихов обим, и изрекох, мислим сагласно с истином, да је дејство комитета, одкако је Русија у рат ушла, сваку важност изгубило. Њихова главна, скоро искључива, цељ била је, Русију до рата довести, пошто је то постигнуто, рад комитета биће на унутрашње, будуће, борбе за реформама и свакојаким слободама пренет. По мом држању, рекох, број у Србији досад заостављих Руса неће 20–30 лица изнети, и та немогу образовати руске револуцијонарне легије опасне за мир, каошто новине трубе. Надам се, да сам могао одвратити барона од мисли, које о бићу познатих чета у Србији имађаше, и које су свакојако неосноване биле.

Том приликом говорих и о познатом спору о јурисдикцији између наше владе и а[устро-] уг[а]р[ског] Консулата. Барону небијаше предмет до знања дошао, но он ми обећа, да ће се о њему ближе известити и другом приликом ми мишљење своје владе о истоме дати. Ја му се понудих, да дотичном референту, пре него би влада у предмету што решила, дам као у питању прилично версиран обавештења о начину, како су ови спорови досад у Србији практицирани и по којим то основима.

Част ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 409

199.

21. април 1877.
Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу о држању Србије према руско-турским сукобима и стању на српско-турској граници

Г. Кости Цукићу, Заступнику Србије у Бечу
През. Но 15.
21. Априла 1877 год. у Београду
екс. ист. дана

Г. Заступниче,
Примио сам ваша писма Но 37–40, којима ме поглавито извешћујете о узбуђености, коју је у Бечу произвео глас, да Турска војска намерава заузети Кладова, да би спречила прелазак Руса на томе месту.

И овде су се чули подобни гласови, али нису произвели никаквог узнемирења, пошто ми имамо уверења да Руси немају намеру преко Србије прелазити.

Аларма, коју је Кнез Вреде начинио у Бечу, својим извештајима одавде, – а и ми знамо да је он узео у томе иницијативу – нема никаквог другог основа, но саме гласове. Међутим није невероватно да су и Вредини телеграми и Андрашијеви кораци у Цариграду, о чему нас је известио приложеним у копији телеграмом, смерали на то, да изазову претрес овог питања и да га изведу на чисто, те да могу на нас после у толико јачу пресију за одржање мира правити; јер, кад ми је Кнез Вреде 19-ог ов. мес. саопштио, да је Порта, у след представке Аустро-Угарске владе дала позитивна уверења, да не мисли Кладово заузети и да је издала налог Абдул-Керим паши не вређати српску границу, – стао ми је уједно правити приметбе, како опажа све знаке, који претходе мобилизацији војске, и на моје питање у чему се састоје ти знаци, навео ми је одлазак официра и својевољаца у Крајину, којих је одлазак, вели, сам видео.

Ја сам му на то одговорио да је заиста неколико официра отишло одмах при објави рата у Крајину да се за сваки случај а нарочито ради безбедности границе, нађу при баталијонима народне војске; али својевољци не само да нису отишли никакви, но је још око хиљаду њих, што је било у Кладову, распуштено у време објаве рата, да не би њихово присуство у Кладову побудило сумњу. Тек после разговора са Кнезом Вреде сазнадох да својевољци, које је он видео на „Делиграду“ нису били ништа друго, него 80 робијаша, који су послати у Зајечар, да помогну тамо чистити и оправљати варош (међу њима има и занатлија, тишлера, шлосера и т.д.) и да г. Вреде, у својој сувишној ревности, да се лично о свему увери, често више види, него што у ствари стоји.

Том приликом исповеди ми г. Вреде, да истина нема никаквих упутства, али држи да нам сме приметити, да би нам прекид (rupture) с Портом нанео осуде сила и не би с нашим интересима сагласан био.

Немам потребе уверити Вас, Г. Заступниче, да влада Књажевска до овог тренутка није ни у што ангажована, нити је икакву меру за мобилизацију предузела; но, ако би смо ми и предузели какве мере смотрености, то не би имало ништа не обичнога у једној земљи, на чијој је граници рат.

Односно жеље Полит[ичке] Коресп[онденције] да јој се од српске владе означи лице у Неготини или где на граници српско турској, које би јој достављало вести и из турског извора,

имам част приметити вам, да је тешко наћи у Неготини таквог дописника а још је теже одатле сазнавати ток догађаја у Турској. Но да би ипак дали г. Хиршфелду доказ наше добре воље, ја сам учинио у том смислу нужне кораке о резултату којих ћу вас известити.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 419

200.

23. април 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о активностима Карађорђевићеваца

Бр. 41, *У Бечу, 23. Априла 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Саобштења, која ми онај Француз на првом састанку са мном учини, бијаху скоро махом таквог рода, да сам их и пре или знао или их замишљати могао. Она су за мене била те особите вредности, што ми потврдише по једном сасвим новом извору оно, што ми у овој ствари бијаше још нејасно. Поред тога даља саобштења стављаше ми у изглед сазнати и више појединости, које ће у најмању руку узевши имати те вредности, да се по њима собственим испитивањем ствари пре и лакше до истине дође; јер нити верових онда, нити сад верујем, да ће овај човек, при свима својим обећањима, знати, да открије што ново, важно, озбиљно, опасно.

Стога означих у мом прекјучерашњем телеграму она открића само као „важне интриге Карађорђевића„ и као услов открића исплату „засад“ бар од сто фор[инти], па стога изјавих и свој мишљење, да ће Француз по ономе, што ми је већ саобштио, „можда“ знати, заиста што основанога и важнога даље саобштити. На то ми дође по телеграфу Ваше подусловно одобрење, да т.ј. подказачу издам сто фор[инти], ако ми он све „обширно“ саобшти. На ову понуду Француз непристаде, тражећи за обширни, потанки, извештај „накнаду оштете претрпљене од *противне стране* тим, што му досад указиване јој услуге (које ми одчасти поброја) нису по уговору награђене“, и коју накнаду он означи на 3500 fl. – И тако се даљи преговори разбише.

Известивши се тог и следујућег дана код тајне полиције, да се већина навода Француза подудара с оним, што је и полицији познато, и с призрењем на *могућу опасност*, која у томе лежи, ако се ова прилика обавештења олако одбије, склоним се, дати Француз сто фор[инти] на своју одговорност, убедивши га да с вером у лојалност владе учини даља саобштења, а овој остави оцену услуга, које јој он буде указао, као и одређење накнаде за указане јој услуге. По дугој борби он пристане на мој предлог данас и већ ми предаде нека писмена, којих ћу Вам препис по могућству с овим извештајем послати, и које ће он по обећању новим рапортима комплетирати.[1] Ја читах ова писмена тек по његовом одласку, и тада тек видох, да садржавају више романа но позитивних података, премда су и ови доста интересантни и имаће веће вредности, ако се даљом истрагом њихова достоверност потврди. О томе ћу се тек ових дана моћи уверити.

Јавио сам Вам пре месец дана, како је Наришкин готов био налетити на летак Карађорђевићев; тада сам с надлежне стране уверен био, да је он, опоменут на право значење тих веза, од истих одма одступио. Али при свем том одржаваше се подозрење, да слав[енски] комитет преко свог сад[ашњег] заступника овде, гр[офа] Кутузова, те везе несамо обдржава, но их и даље развија. То ми и овд[ашња] полиција потврђава само с том разликом, да није могла констатирати лични састанак грофа с младим или старим Карађорђевићем, него само живи између њих саобраћај посредством Николе Нешића а и посредством Владе Љотића. У новчаној подпори од стране Комитета мораће се

1 Министар иностраних дела је, поводом наведених саопштења, упутио шифровану депешу заступнику Цукићу 2. маја 1877: „Саопштења Француза заслужују пажњу. Продужите односе са њим. За колико ћу награде одговорићу. Имате ли још који рапорт од њега?“ (АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 453). Препис саопштења (на француском језику) видети у: (исто, Пов№ 425).

тражити објашњење за повеће издатке у последње доба П[етра] Карађорђевића, који је доскора с те стране у великој забуни био. Ако је истина, што ћу сутра прекосутра дознати, да се стари Карађорђевић овде бави ради закључења зајма од 100.000 f, наравно за цељ преврата у Србији, онда се он на то склонио једино у вери, да његове претензије подпомаже Русија с којом он слав[енски] Комитет конфундира. По извештају полиције Карађорђевић има данас из Беча за Угарску поћи. Ако је зајма ради овде био (каошто Француз, који је – каже – овај зајам до краја негоцирао, тврди), онда је зајам закључен или без изгледа на успех осујећен. То се може дознати, а моћиће се и уверење прибавити, да ли је зајам по револуционарној или по другој каквој потреби закључен или бар тражен.

Ово је једно од саобштења Француза, које се може истрагом констатирати као реално. Друго је оно, што додира куповину оружја, и што садржи података за даљу тачнију истрагу, овде и у Београду. Да ли је спремани у Београду coup de main[2] измишљотина Француза, или има ту истине и колико, може власт у Београду, кад јој се оволики подаци покажу, лако констатирати. Анализа писма, које је по речима Француза П[етар] Карађорђевић адресирао ген[е]р[алу] Игњатијеву, није сасвим измишљена, јер се подудара с оним анонимним писмом (т.ј. подписан беше „одбор српских патријота“ –?–), које зимус г. Новикову послато беше, но које он, и нехтевши своју владу о том извештавати, у камин баци. О том писму учиних спомена у мом извештају од 28. Декр. пр. г. – Г. Новиков *неверује*, да је Карађорђ[евић] оно писмо сад г[е]н[е]р[алу] Игњатијеву предао, или боље рећи да га је овај од њега примио, а с поуздањем *тврди*, да генерал није од писма чинио по жељи претендента употребе, јер би у том случају од владе ма што јављено било и њему – г. Новикову. Писмо дакле сигурно постоји, само се незна, како је употребљено досад, и како ће се убудуће још употребити.

Који је оно својевољачки официр, о коме се у рапорту говори, незнам, али да није бивши наш капетан Herzberg, видићете из доле на аутентичним подацима описаног састанка и разговора између ових лица: П[етра] Карађорђевића, Боже Петровића, Станка Радоњића, гр[офа] Кутузова, Лазе Костића, Владе Љотића и капетана Herzberg-a. Састанак је био у једној кафани. Најпре се ту нађоше Љотић и Костић (овај сутра – ако узможе – полази као извештач „Pol[itische] Koresp[ondenz]“-[a] за Цетиње), њима се придружи, чувши их српски говорити, кап[етан] Херцберг. Затим дођоше Црногорци, па после остала двојица. Осим разговора између Карађорђевића и Боже (који су школски другови) о томе, да овај прибави ономе дозвољење, да у Црнојгори за општу српску ствар може војевати, што му се и обећа, врзаше се разговор нешто уобште о рату, а понајвише о рату Србије и њеном стању. Говор дође и на партије у Србији и Херцберг говорећи о свему спомену и Карађорђевићеву партију. Црногорци видећи, да овај Карађорђевића непознаје, подстицаше његову говорљивост разним примедбама против Карађорђевића, и комичност ситуације нађе краја тек онда, пошто се Херцберг од маркера извести, пред ким је оне оцене о Карађорђевићу изрицао, те тако могаше од Monseigneur-a извињење измолити. Ова сцена причана ми је од једног учесника њеног само због њене комичности, али она има вредности због доказаних веза, које постоје између Карађорђевића и црногорских великаша и између њега и гр[офа] Кутузова, као агента слав[енског] Комитета. Да су у разговору о Србији с више страна бацани proposi[3] – и о Књазу, влади etc мање но ласкави били, разуме се по себи; они су само нов доказ о сагласности у назорима извесног рода између дотичних личности.

Ово писмо с прилозима шаљем Вам по грофу Брејју, овд[ашњем] баварском посланику, који тамо своме сину у походе долази. Он ће тек у вторник за Београд поћи; али како дотична личност из полиције данас одсуствује из Беча, то незнам, хоћу ли и сутра моћи већ неке од навода Француза констатирати, и о томе Вас по истој прилици известити. Но молим, да ми по *телеграфу* изволите на знање дати, да ли (поред учињеног у сто fl издатка) одобравате, да се и колико Француз за досад указане а и будуће

2 (Фр.) препад.

3 (Фр.) речи, клевете.

услуге (наравно на квиту) исплати.

Част ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

Позитивно знам, да овд[ашња] полиција рад емисара владе Српске у Италијии њених свеза с Фран[-цузом]с онима брижљиво прати и зна *бар већину* рада, ближе се извештавати, мени неприличи. Молим, да ово чувате као строгу тајну.[4]

[На маргини:] Француз ме је молио, да се при употреби његових саобштења, он никако неби компромитирао, – што се и по себи разуме.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, без броја

201.

29. април 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о начину извештавања бечких листова

Бр. 42, *У Бечу 29. Априла 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Примих поштовани президијал од 21. тек. Но15, али се још несастадох с г. Орцијем, да поново, ма то и узгредно било, констатирам, да су алармирајући гласови из Србије неосновани. По томе је и вест „ Tagblatt „-а, да сам то већ учинио, утолико истинита, да сам оног дана бар[она] Орција истина тражио, али га ненашао; из тога и из дописа у „Pol[itische] Corr[espondenz]"[-у] ./. о истом предмету „Tagblatt" је искомбинирао ону нотицу о мојој посети у министарству, којој је главнија цељ била, да се известим о изворима гласова, које је „Fremdenblatt" као влади близу стојећи лист истог дана и дан пре онако обширно и с извесном поузданости о алармирајућем стању Србије донео. Бар[он] Калич, с којим о овом предмету говорих, увераваше ме, да министарству о томе никаквих извештаја из Србије није дошло, но да нешто налик на то има оно из Цариграда, па да је *можебити* Fremdenblatt по овим вестима оне чланке писао. Међутим и „Fremdenblatt" репродуцира јутрос ону нотицу „ Tagblatt „-а о мојој посети у министарству доста разгранату, и ма да је и ово доношење „оригинално", оно је исто тако далеко од истине као и оно прво горе споменуто. Нетреба се надати, да су овакве публикације бар за неко време одклоњене; оне ће се скорим понављати и често повторавати, докле год овај рат траје, па и у том случају ако догађаји у Србији заиста баш никаквог повода томе небуду давали.

Част ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 441

202.

29. април 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о активностима Карађорђевићеваца

Бр. 43, *У Бечу 29. Априла 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

На мом предпоследњем писму Но 41, које Вам послах по гр[офу] Брејy, погрешно је стављен датум 23., треба 24. Априла.

Полиција је неке од података Француза као истините утолико констатирала, да т. ј. оне две личности у рапорту споменуте, занимајући се једна зајмом друга набавком пушака, заиста егзистирају и с Карађорђевићем у *некој* свези стоје. Ближа и тачнија обавештења добавиће се тек даљом истрагом, која се мора с особитом деликатности водити.

Стари Карађорђевић одложио је свој полазак одавде; зашто, незна се; но то се зна, да га други важни послови, који нису за остали свет тајна, овде незадржавају.

Гр[оф] Кутузов је одавде одпутовао, по држању полиције у Србију – не у Црнугору, почем, је за Пешту а не за Тријест отишао.

4 У алинеји шифровано „полиција...зна", „ово...тајну".

Онај лиферант оружја занимао се шиљањем разних убојних предмета у Србију и усташима кроз прошле две године, и сад се занима експедицијом веће количине пушака (16.000 ком.) преко Италије у – Америку (?!)

Француз је једнако овде, но није ми долазио; чека можебити да га ја зовем.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 442

203.

3. мај 1877.

Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу, о негативној реакцији аустро-угарског конзула у Београду, кнеза Вредеа, на могућност повећања ћумручких тарифа од стране Србије

През. Но 16.

3 Маја 1877 у Београду.

Господину К[ости] Цукићу, заступнику Србије у Бечу

Г. Заступниче,

Примио сам сва ваша писма до Но 43 закључно.

Пре неки дан говорио ми је Кнез Вреде како је влада аустро-угарска дознала, да ми имамо намеру повисити нашу ћумручку тарифу, па је додао, по налогу своје владе, како таква мера не би могла бити за Србију корисна, јер би тиме Аустро-Угарска била принуђена да против-мере за увоз српских производа нареди, а то би само могло имати за последицу поремећење досадањих трговинских одношаја између обе земље. У осталом приметио је г. Вреде, аустро-угарска влада била је увек склона да са Србијом закључи трговачки уговор ради бољег уређења ових односа, и готова је приступити томе послу, чим се опет поврати редовно стање на истоку.

Ја незнам, шта је управо дало повода г. Вреде-у да ми о томе говори, ако не то, што је пре неког времена одређена код нас комисија од финансијских људи, да се побрине пронаћи нове изворе за државне приходе, и што је можда у тој комисији било говора и о евентуалном повишењу ћумручке тарифе, па је јамачно Кнез Вреде, чувши штогод о томе, одмах похитао да својој влади јави, како ми мислимо нашу тарифу повисити.

Ја сам одговорио Кнезу Вреде, да влада Књажевска није досада имала повода икакво решење односно повишења ћумручке тарифе доносити, а ако је можда о томе било говора у комисији, то се не може никако сматрати као владом закључена ствар, него само као једно мишљење, које владу нимало не веже. А у том смислу изволте и ви тамо објаснити ствар, ако би било потребе.

Односно дописника за Полит[ичку] Кореспонденцију, о коме је реч у мом последњем писму, могу вам јавити, пошто сам прибрао потребна обавештења, да би ми истина могли наћи у Неготини лице, које би Полит[ичкој] Кореспон[денцији] телеграме и дописе слало, али да не би могли гарантовати за поузданост таквих дописа, какву Полит[ичка] Кореспонд[енција] од својих дописника тражи. Кордон, који је Турска према нашој источној граници подигла, и у опште неповерење, које она према Србији показује, јако отежава саобраћај с Турском и чини скоро не могућним добивање вести из поузданих извора. А да се дописник Полит[ичке] Кореспонденције ограничи на то, да јој доставља само гласове, који се чују, тиме јој, чини ми се, неће бити послужено. У осталом, ако се г. Хиршфелд задовољава и с оваквим дописником, ми смо готови означити му за то способно лице и у опште чинити му с наше стране сваку услугу.

Јуче је отишло одавде у Влашку 80–90 див[-ших] својевољаца Бугара. Пошто њихов одлазак може дати повода свакојаким телеграмима, то налазим за нужно јавити вам да су сви ови људи отишли одавде са уредним пасошима, и да смо ми у толико мање имали узрока закратити им одлазак, што они припадају елементима нерада, а нису ни људи од реда, па је због тога у самом интересу наше земље, да их се што пре ослободи.

Примите, Г. Заступниче, уверење мог

особитог поштовања.[5]

Јов[ан] Ристић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, без броја

204.

6. мај 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о активностима Карађорђевићеваца из француских извора

Бр. 44, *У Бечу 6. Маја 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Примивши Ваш телеграм од 2/14. тек. немадох Вам шта на њега одговорити, јер нити од полиције што ближе о предмету могох дознати, нити се састајах с Французом, који чекаше на мој позив, да дође ради пријема награде, коју му будете одредили, и ради даљих извештаја, којима би раније попунио. Сутрадан од тога дође ми Француз и без позива с питањем, да ли има у његовој ствари одговора из Београда. На моју изјаву, да по једном Вашем телеграму очекујем по пошти од Вас одговор по предмету, који њега понајвише и скоро искључиво интересира, он се показа готов, задовољити понека питања, која му ставих у цељи објашњења разних навода у његовим писменим рапортима. У обзиру на предмет њега највише интересирајући рекох му, да ћу га звати, како будем од Вас одговора примио, – но овај ми до данас недође.

По објашњењима, која ми Француз сад даде, и по томе што су се неки и главнији наводи из његових пређашњих извештаја с разних страна обистинили, могао сам констатирати, да су његова казивања реална, и да он у томе лојално поступа. Политични подказачи обично киге своја одкрића разним – страшним домецима, производима своје фантазије, понашају се као свезналци и обећавају за убудуће млого важније услуге. Овај Француз је свему томе антипод. На већину постављених му питања тичући се оба Карађорђевића, њихових понајближих повереника, гр[офа] Кутузова, Наришкина и слав[енских] комитета etc. – одговараше, да ништа даље незна, но што је већ саобштио; тако неумеђаше ништа ближе казати ни о свезама, које Карађорђевићи или гр[оф] Кутузов у Београду имаху, ма да му ја и неке личности – њему уосталом познате – именовах. Шта више одрицаше ми он уобште свако учешће руске владе, (њених органа?) славенских комитета и г. Наришкина у делима гр[офа] Кутузова, ма да би природно било, да у свом злом расположењу против „абсолутизма московског" радо чак и на цара одговорност баци за све прљавштине његових поданика. С поуздањем напротив тврђаше, да ни г. Наришкин ништа о раду гр[офа] Кутузова незна, или бар да га неодобрава, и да је овај сасвим изгубио положење, које је према слав[енским] комитетима и њиховим агентима заузимао; што ми одчасти и г. Новиков потврди.

За капиталисту Акина рече, да је француски Јврејин (полиција га држи за мађарског Јврејина) и да га је сам Петар Карађорђевић први из друштва познао. Незнађаше ми казати, да ли је то онај исти Француз, који је и лане претенденту давао новаца за ратовање у Босни, – о чему се у мојим рапортима из оног времена спомена чини.

О оним војницима, који имају да изврше coup de main у корист преврата, рече, да су махом скоро рекрутирани из разних својевољачких чета, и да ће сви бити адјустирани као наши редовни војници – без да управо знају, на што ће бити употребљени.

Сад баш опет ми Француз по одговор долази. Молим, јавите ми, шта да радим. У очекивању награде он седи овде може бити узалудан и излаже се трошку. По мом мишљењу требало би му – из призрења на нашу сиротињу и из уважења његових услуга, које су полицији дале могућа обавештења, да даљем злу на пут стане, – издати једном за свакад сто дук[ата] награде, па с њим прекинути даље свезе. Молим за одговор по телеграфу.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом битиуверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО,1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 468

5 У грађи је сачуван и концепт истог писма. (АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 455)

205.

6. мај 1877.
Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу, да писање појединих бечких и пештанских листова о стању у Србији није засновано на истини; о сагласности српског кнеза и српске владе да у постојећим околностима политика Србије зависи од даљег тока догађаја; о одласку руског конзула Карцова из Београда

Пр. Но17.
6 Маја 1877. у Београду
Господину К[ости] Цукићу, Заступнику Србије у Бечу
Г. Заступниче,
Од неког времена почели су неки бечки и пештански листови с упорношћу доносити алармирајуће гласове о стању ствари у Србији и о намерама Књажевске владе. У некима од тих телеграма каже се, како се овде ломи између мира и рата, како се сваки час држе министарске седнице, у којима је час Књаз за рат, а Министарство за мир а час опет обратно, како се Србија на врат на нос спрема и како је влада српска решена да ступи у акцију; – у другима опет: како се Кладово утврђује и тамо војска прикупља, како је из Кладова отишла низ Дунав нека угарска лађа натоварена муницијом, и томе подобно.

Ја нисам досада држао за вредно да демантирам овакве гласове, који се на први поглед показују као тенденциозно измишљене лажи; али како се они одржавају с таквом упорношћу, да могу у неколико алармирати и хладно мислеће људе, то налазим данас за сходно јавити вам, да од свега тога, што се о нама почело говорити, не постоји у ствари баш ништа, и да ја немам другог начина дементирати овакве гласове, осим да их просто и чисто одречем.

И Књаз и његова влада добро знају, да у данашњим светским околностима политика Србије не може бити независна, него потчињена даљем развитку догађаја, од нас независних. У томе влада потпуна сагласност између Књаза и његове владе, нити је ишта истина, што се о некој несагласности између нас говори. А ако се ми, према озбиљности времена, старамо да нашу, прошлим ратом истрошену, спрему допунимо, то нам се заиста не може замерити. На то се ограничава све, што се говори о нашим војничким спремама, јер ми до данас нити смо једног јединог човека под оружје позвали, нити игде у Србији има чете од пет људи, као што сам вам то већ у мом прошлом писму јавио. –

Јуче је отишао одавде г. Карцов, царско-руски Генерални консул. Одлазак г. Карцова ми приписујемо незадовољству руске владе са начином, на који је г. Карцов заступао овде њену политику. Јер доиста г. Карцов почео се био мешати у наше домаће ствари и присвајати себи право, да он образује и мења владе чиме се довео у крив положај и према Књазу и према влади, тако да му је немогуће постало одржавати с нама добре односе, који су у след тога били готово и прекинути у тој мери, да г. Карцов није видео Његову Светлост од половине фебруара па до сада, када је ишао да се с Књазем опрости.

У осталом познато нам је, да су и сами Руси, који су овде били, као н.пр. генерал Никитин и други, вративши се у Русију, изјавили на надлежном месту рђав суд о начину, како г. Карцов заступа овде руске интересе, а то је могло побудити руску владу да г. Карцова одавде позове.

Место г. Карцова остало је за сад не попуњено, и секретар Консулата г. Лодиженски управљаће пословима консулатским, до именовања новог консула.

Примите, Г. Заступниче, уверење мог особитог поштовања,[6]

Јов[ан] Ристић
/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877,Ф I, П/5-II, КПов№ 456

206.

7. мај 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговору са бароном Орцијем о неоснованости гласова да се Србија припрема за нови рат са Турском

Бр. 45, *У Бечу 7. Маја 1877.*

6 У фонду МИД-ПО је поред концепта сачуван и оригинал овог писма. Примљен је у Бечу, 10. маја 1877.

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Примих Ваше поштовано од 3. тек. Но16. Почем јуче код бар[она] Орција бијах немогох му данас опет мојом посетом у млогим његовим пословима досађивати, те му зато писмом дадох објашњења о одласку бугарских својевољаца из Београда, како бих га раније упознао с предметом, о коме ће му сигурно Кн[ез] Богорид друкчије схватајући догађај говорити. – И г. Хиршфелда известићу о Вашем одговору. – О ђумр[учкој] тарифи нећу непитан ништа говорити.

Како се једнако понављаше по новинама гласови о спремама у Србији за улазак поново у рат с Турском, то говорих јуче о неоснованости тих гласова с бар[оном] Орцијем на основу обавештења датих ми у Вашем предпоследњем президијалу. Ја изјавих моје зачуђење, да се ти гласови при свем том одржавају, ма да и сама публика у Србији недаје им повода, дакле да они немогу ни из приватних извора бити црпљени. У одговору г. Орција нађох објашњења за онај појав у новинама. Барон ме увери, да министарство има сасвим противна тим гласовима уверења од г. Вредеа, која се подпуно с мојим речима слажу, али да овд[ашња] турска амбасада има детаљираних и честих извештаја из Земуна, који Србију представљају у оном стању, у коме се она пр[ошле] године Јуна месеца нахођаше. Ја разложих г. Орцију карактеристику Земуна, кога се становници свакад одликоваше фабрикацијом сензацијоних новости из Београда и Србије, и који се у тој грани беспосличарске индустрије са сваким даном усавршава, одкад је усређен резиденцијом г. Фиче[7] и неких новинарских репортера. Г. Орциј је Кн[езу] Богориду на основу мојих и консулатских извештаја оне наводе већ побијао, и неће пропустити, рече, да тако и убудуће чини и о мом објашњењу и гр[офа] Андрашија извести. – Ја се с Алеко-Пашом од зимус нисам виђао, но морађу му ових дана ићи већ и тога ради, да га о поузданости земунских извора његових новости обавестим. И овд[ашња] влада није доскора била тако успокојена по предмету тих гласова, јер г. Орциј неби имао потребе, на предпоследњем састанку још онако срдачно нам препоручивати избегавање сваког понашања, које би могло побудити сумњу, да заиста мислимо, уплести се ма којим начином у руско-турски рат. Овако ми он говораше, пошто је А[устро-]Угарска имала уверења од Русије, да она томе никаквог повода неће давати, на што се и од Порте могаше узети обећање, да ће и она сваки повод томе избегавати.

Чини ми се, да се ово успокојење а[устро-]угарске владе датира тек од оног дана, кад је руска влада из Србије одазвала и ген[е]р[ала] Фадејева[8] и г. Наришкина, па и г. Карцова. Да су прва двојица из призрења на А[устро-]Угарску, а можебити и баш на њено захтевање морали из Србије отићи, доста сам сигуран; одзив последњега, мислим, да је такође наређен из истих узрока – на жалост свакојако доста доцкан.

Г. Новиков полази сутра на одсуство у Русију. Славенски народњачки кругови овде, који су с држањем г. Новикова незадовољни, већ поговарају, да је он у немилост код цара пао и зато одавде коначно одазван. Да ово није истина, могу Вас позитивно уверити, јер и сам акт, којим се г. Новикову даје дозвољење на захтевано одсуство, садржи ласкавих и благовољивих израза цара за његову личност.

Примите, молим, Господине Министре, и овом приликом уверење о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО,1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 468

Приредили:
др Мирослав Перишић
Јелица Рељић
др Светозар Рајак

7 Димитрије Фича, трговац, турски конзул у Земуну.

8 Ростислав Андрејевич Фадејев.

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, август 2016. Број 32

ГОЛИ ОТОК 1948–1956.

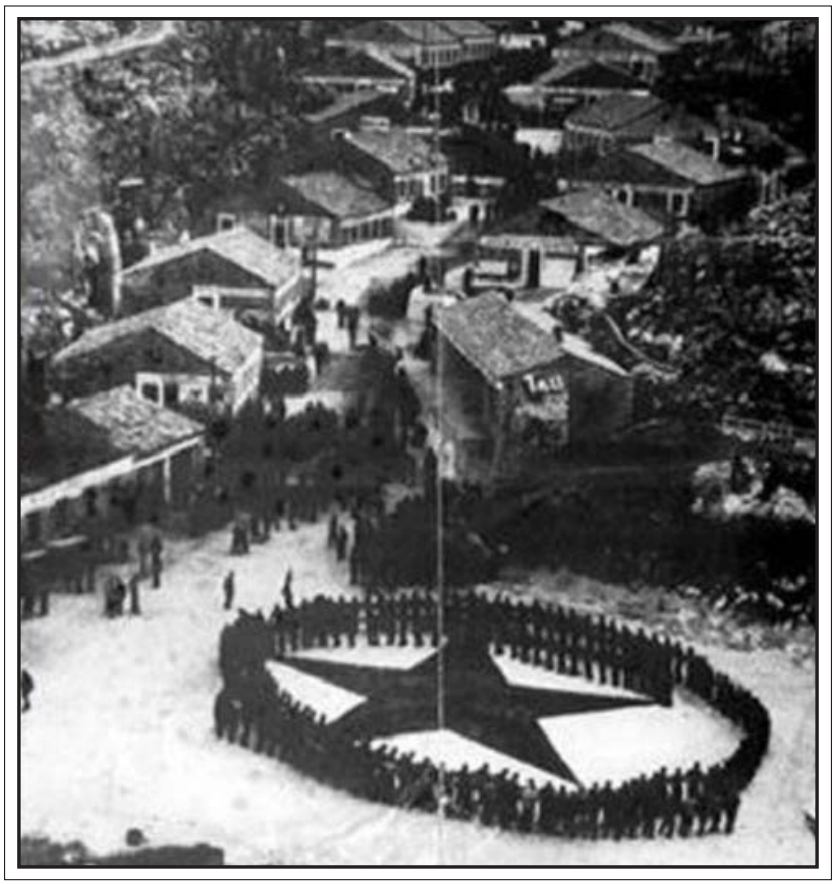

Логораши играју коло на Голом отоку - једини познати снимак из логора док је функционисао

ISSN 2303-5293

ГОЛИ ОТОК
и мрежа југословенских логора за политичке затворенике 1948–1956.

Мрежа концентрационих логора за политичке противнике, која је постојала у социјалистичкој Југославији, а од којих је најпознатији Голи оток, један је од важних историјских феномена који још увек није у потпуности истражен. С једне стране, ти логори су остали у сенци совјетског ГУЛАГ-а, а с друге – Запад није имао интереса да отвара то питање и тиме слаби Јосипа Броза Тита, чији режим је био важан део система безбедности у Европи током Хладног рата. У време док су југословенски логори постојали били су прворазредна државна тајна. У међувремену, Југославија је нестала са политичке мапе света, а последњи преостали актери догађаја из средине 20. века полако силазе са историјске позорнице. После гашења мреже логора 1956. године, на власти је и даље био режим који их је успоставио. Почетком друге деценије 21. века почело је пребацивање тих докумената у Архив Србије. Грађа за сада није архивистички сређена, а води се под називом: Збирка докумената Безбедносно-информативне агенције (БИА). Ипак, средином осамдесетих година 20. века почињу да се појављују књиге и новински чланци који се баве том осетљивом темом. О логорима су највише писали некадашњи логораши. Поред њих, релевантне књиге написали су и поједини новинари и публицисти. Недавно је објављен и први зборник грађе из архива Војнобезбедносне агенције Војске Србије (ВБА), релевантан за контекстуализацију појаве логора за информбировце.[1] Од затварања логора до данас ни један научник није детаљно истражио тај феномен, а прве, неповезане и непроверене податке о Голом отоку, изнео је историчар Владимир Дедијер.[2] Више од тога није се ни могло очекивати, јер је међународна политичка констелација, која је довела до одлуке о формирању логора, постојала до распуштања Варшавског пакта. Југославији су деведесете године 20. века донеле распад и грађански рат, тако да су историјска истраживања умногоме била запостављена. У научној историографији не постоји монографија посвећене тим логорима, иако су поједини аутори, бавећи се неким ширим темама, о Голом отоку и другим елементима мреже за изолацију политичких противника у социјалистичкој Југославији писали са научним претензијама, доносећи неретко и вредне резултате.

Прошло је преко пола века од оснивања тог злогласног логора и већина логораша и њихових чувара више није међу живима. Упркос томе, мишљења о њему су и даље подељена, а дубока нетрпељивост, која је владала између логораша и њихових иследника, оставила је траг на виђења и тумачења те теме. Није тешко разумети зашто је то тако. Један од организатора логора је касније говорио: „Био сам цар, цар царева, шахиншах, бог богова и све то заједно, а ако баш инсистирате баш на том 'главни', онда ћу вам открити: био сам главни за Голи оток и све логоре за изолацију политичких губаваца. Био сам господар живота и смрти, али то нисам злоупотребио. Био сам Бог Саваот. Тако је морало бити. Алтернативе није било. Понављам да ту неограничену власт нисам злоупотребио. Спасавао сам државу од помахниталих бандита. Ни брата нисам поштедео. Кад је окренуо леђа партији, престао је да ми буде брат."[3] Рекло би се да је „главни" уживао у значају улоге која му је запала. Сасвим је другачије било виђење

1 *Информбиро и Југословенска (народна) армија: зборник докумената* (приређивачи: Милан Терзић, Михајло Басара, Дмитар Тасић), Београд 2015.

2 Dedijer, Vladimir, *Dokumenti 1948, I–III*, Beograd 1979; исти, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita III,* Београд 1984.

3 Вучетић, Петар, *Ход по ужареној лави на острву без кратера: Голијада (Голи оток и друге приче)*, Београд 1993, стр. 39. Аутор не наводи име „главног".

Голи оток - поглед из логора

једног бившег логораша са Голог: „Све је то ужасан подлачки злочин којег се титоизам никад неће опрати. Ти подлаци су пролили толико крви да би њоме сваког јутра могли да се умивају и да перу зубе, а неки од њих, као Јово Капичић Капа, као недавно умрли Веселин Булатовић и још живи Бранко Дамњановић, и још неки, имају је на души толико да би њоме могли да напуне своје кућне базене, па да у томе ради одржавања кондиције пливају.“[4] Тако, или врло слично, на ту тему су гледали и други учесници тих догађаја.

Ради се о посебној мрежи логора која је формирана у Југославији ради изолације комуниста и других грађана који су подржали резолуцију донету на Другом саветовању Коминформа у Букурешту 19–23. јуна 1948. године.[5] У том документу, чији пуни назив гласи *Резолуција Информационог бироа комунистичких партија о стању у Комунистичкој партији Југославије,* оштро је критикована КПЈ, а Тито, Кардељ, Ђилас и Ранковић су директно оптужени да воде политику супротну идеологији марксизма-лењинизма и непријатељску према Совјетском Савезу. Дискусије и изјашњавања у вези са Резолуцијом довели су до политичког подвајања унутар КПЈ, што се брзо пренело и на стуктуре безбедности и цело друштво. На покретање сукоба између југословенских и свих других комуниста, а онда и унутар КПЈ, пресудно је утицао међународни контекст. Када су топови заћутали, отпочео је процес раздвајања европских држава у два геополитичка блока, који су се све више међусобно супротстављали. Југославија је, из геостратешких разлога, своје место нашла у склопу западног система безбедности, иако је била социјалистичка држава. Због тога је неки аутори називају „аномалијом“ Хладног рата.[6] Да би Југославија остала компактна и ван совјетског утицаја, у њој су стаљинистички методи репресије коришћени против комуниста лојалних Стаљину, а концентрациони логори су били једна од првих и најважнијих предузетих мера.

О мрежи логора и затвора за просовјетске опоненате у Југославији још увек се недовољно зна.

4 Глигоријевић, Мило, „Гађење над политиком“, (интервју са бившим логорашем на Голом отоку Драгославом Михаиловићем), *НИН*, бр. 2414, 4. април 1997, стр. 39.

5 Пуни назив те организације гласи: *Информациони биро комунистичких и радничких партија* (краћи синоними: Информбиро, ИБ и Коминформ). Окупљала је источноевропске комунистичке партије и деловала од 1947. до 1956. године.

6 Miloradović, Goran, „'Trojanski konj imperijalizma' preskače 'gvozdenu zavesu': Jugoslavija kao totalitarna država i njena uloga u hladnom ratu“, *Tokovi istorije*, 1/2011, стр. 91–108

Бункер на Голом отоку

Политичка осетљивост те теме довела је до недоступности већине докумената током низа деценија. Велико је питање да ли су неки важни извори уопште и сачувани. Одавно постоје тврдње бившег управника Голог отока, Анте Раштегорца, у вези са бројем логораша на Голом отоку: „Права се цифра не може утврдити, јер су документи уништени.“[7] Не треба сумњати у његову обавештеност о тој теми. За спискове голооточана из Црне Горе слично се тврди у документу Министарства унутрашњих послова Црне Горе из 1992. године: „Мањкавост у постојећој документацији (својевремено уништавање, подвојеност, некомплетност и сл.) основни је разлог непотпуности података презентираних у списковима.“[8] Да је уништавања докумената заиста било, индиректно потврђује и чињеница да су органи УДБ-е, покушавајући да поново комплетирају и систематизују податке о ибеовцима, „крајем 1963. године“ организовали „анкету“, уместо да се потпуно ослоне на своју архиву.[9] Да је грађа сачувана, „анкета“ из 1963. године не би била потребна.

Уништавање грађе је вероватно било последица промене политике према СССР-у од 1955. године, што значи да је део првобитне документације могао бити уништен већ непосредно после затварања Голог отока, 1956. године. Разлог за тај поступак вероватно лежи у чињеници да су документа о логорима, поред осталог, садржала и доказе о обиму и жестини репресије, који су касније, у случају неког непредвиђеног развоја догађаја, могли бити искоришћени против органа УДБ-е или појединих политичара. Средином 1950-их година нико није могао да предвиди

7 V. Dedijer, *Novi prilozi III*... стр. 478.

8 Одговор министра Николе Пејаковића на захтев Удружења „Голи оток“, бр. 10274/1, од 28. октобра 1992, објављен у: Стојановић, Милинко, *Свједочанства голооточких злочина. Друга књига голооточке трилогије*, Београд 1993, стр. 203–204.

9 Mitrović, Momčilo, *Tri dokumenta o ibeovcima*, Beograd 2009, стр. 57.

колико далеко ће се ићи у побољшању односа Београда и Москве, али је јасно било да је тај процес отпочео. Да ли ће заокрет у спољној политици у једном тренутку изискивати и кажњавање одговорних за прогон ибеоваца – није се тада могло знати. Осим тога, на основу документације могао се доказати велики број *неоправданих* хапшења, што би било показатељ неефикасности службе безбедности и панике која је захватила режим Јосипа Броза Тита. Прикупљање и уништавање, а потом реконструисање списка кажњених информбироваца пратило је осцилације у односима Југославије и СССР-а.

Велика експонираност теме Голог отока у јавности донекле засењује остале логоре из исте мреже. Поред тог, најпознатијег и највећег, југословенску мрежу за изолацију политичких противника чинили су и логори на острвима Свети Гргур, Угљан, Раб, Вис, Корчула и Рам (на Дунаву); као и логори и затвори на копну: Сисак, Вареш и Петроварадин; и затвори у Билећи, Забели, Зеници, Старој Градишки, Сремској Митровици, Бањици, београдској Главњачи, Лепоглави и Пожаревцу.[10] О тим локацијама зна се још мање него о Голом отоку, јер се све одвијало углавном ван правних институција и мимо правних стандарда, као партијско-полицијски подухват. Људи су у логоре често слати административном одлуком, без претходне истраге и регуларног суђења, просто – превенције ради. „Кривица" је био њихов стварни или претпостављени политички став, а хапшени су због сумње да су спремни на „издају". Међутим, врло мали број њих је заиста покушао да се политички организује у опозиционе групе, да агитује против власти, да се с оружјем одметне у планине или да илегално напусти Југославију. Почетком 1949. године амбасада СССР у Београду јављала је Москви о немогућности ма каквог легалног рада против „Титове клике", јер су опозиционе групе разједињене и пуне провокатора. Касније је у историографији констатовнао да су дељење летака и индивидуална усмена пропаганда у корист СССР-а и Коминформа у очима совјетских дипломата били преувеличани као масовно испољавање опозиционог расположења.[11] То није могло да сруши режим, али је изазвало паничан и бруталан одговор.

Основни узрок масовне изолације политичких противника била је потреба да се Југославија политички одвоји од Совјетског Савеза, а разлог изузетне бруталности која је том приликом испољена лежи у карактеру конкретних особа које су логорима управљале, као и у страху вођства државе за своју судбину у околностима сукоба са СССР-ом. Едвард Кардељ је, док се још трагало за локацијом логора, у једном тренутку рекао: „Ако ми не створимо такав логор, Стаљин ће претворити читаву Југославију у један страшан логор."[12] У врху КПЈ сматрало се да је одлука о изолацији политичких противника потпуно легитимна, па је министар спољних послова Кардељ чак хтео да предложи Уједињеним нацијама (УН) да у Декларацију о људским правима унесу амандман по коме „Свака држава има право, у случају нужде, да у интересу чувања реда и поретка, управним поступком лиши слободе на неодређено време све грађане који угрожавају њену независност на подстрек неке стране силе."[13] Подношење тог предлога је спречено присебношћу шефа југословенске делегације у УН, Алеша Беблера.

Шта се логорима хтело постићи?

Представник власти, генерал државне безбедности Јово Капичић Капа је, у говору који је одржао логорашима јула 1949. године, тврдио да Голи оток, у ствари, није логор, него „васпитно-поправно радилиште", у коме партија онима који су јој „забили нож у леђа" „великодушно пружа руку", јер је одлучила да их „преваспита".[14]

Два изузетно важна, али још увек нерешена питања су: колики је укупно људи било

10 Banac, Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990, стр. 232, 233. Банац помиње и постојање логора у Јасеновцу и Лоњском Пољу после 1945. године, али то није доказано.

11 *Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советскго типа 1949—1953 гг. Очерки истории*, (отв. редактор А.Ф.Носкова), Москва 2002, стр. 355, 357–358.

12 V. Dedijer, *Novi prilozi III*... стр. 464.

13 Исто, стр. 466.

14 Stojanović, Milinko, *Goli otok. Anatomija zločina. Prva knjiga golootočke trilogije*, Beograd 1991, стр. 93.

изоловано у тој мрежи логора и затвора, као и колики је укупан број регистрованих коминформоваца, без обзира на то да ли су били затварани или не? Одређени бројеви, за које се тврдило да представљају број логораша на Голом отоку и Светом Гргуру, први пут су објављени 1985. године, у *Историји Савеза комуниста Југославије* (СКЈ), али без навођења извора.[15] Ти подаци се углавном подударају са подацима који су, такође без навођења извора, касније објављени у неким другим књигама.[16] То, међутим, само по себи, не значи да су ти бројеви тачни. Сумњу ствара, пре свега, њихово нејасно порекло. Поред тога, важно је приметити да у различитим књигама постоје неподударности броја логораша на Голом отоку.[17] То упозорава на могућност да нису увек коришћени идентични извори, или да су спискови мењани. Тако су, током времена, објављени подаци да је на Голом отоку било укупно 16.312[18], или 16.288[19], или 16.731[20], или 16.012[21] логораша, док на списку који са налази у Архиву Србије[22] има 16.090 имена кажњеника „Друштвено корисним радом" и осуђеника због ИБ-а. Нека од имена се понављају, јер су појединици хапшени по два или три пута. Да су аутори Историје СКЈ, као и Драган Марковић, Радован Радоњић и, индиректно, Иво Банац и Зденко Радељић, ипак црпли податке са истог извора, показује податак о 55.663 регистрована информбировца у периоду од 1948. до 1963. године, који се појављује у њиховим књигама.[23] Разлика се, дакле, јавља само када је реч о броју логораша, па на то питање треба обратити посебну пажњу.

Зашто је објављивање података о Голом отоку и другим логорима текло тим неформалним и тешко проверивим путевима?

У трагању за одговором треба имати у виду околности које су владале у Југославији осамдесетих година прошлог века, када су ти подаци објављени први пут. Био је то период кризе система и покушаја друштвених и политичких промена после смрти Јосипа Броза. Постепено је опадала моћ Савеза комуниста и репресивног апарата. Криза се највише испољавала у привредној и политичкој сфери, а снажно се осећала и у управљачким структурама. Културна продукција постала је поље опозиционог деловања. Нарастао је национализам, а легитимитет једино дозвољене идеологије све више се крунио. Изгледа да су неки делови власти сматрали да би у новонасталим околностима било мудро партију растеретити бар дела одговорности за злочине које је починила у прошлости. А један велики злочин, који је дубоко поделио и трауматизовао друштво Југославије, била је управо масовна репресија која је у периоду после 1948. године систематски вршена над члановима партије и другим грађанима који су приликом сукоба са СССР-ом подржали совјетску страну, или макар испољили разумевање за њене аргументе. Та политика је дугорочно оптеретила односе Југославије и Совјетског Савеза. У околностима слабљења Југославије јавила се потреба да се односи са Москвом поправе, па су обим и жестина репресије према просовјетски (тј. русофилски) расположеним грађанима смањени. Један од начина ублажавања неправде учињене према ибеовцима било је дозирано изношење података о њиховом страдању.

Пошто тада у Југославији, као и у другим државама, нису постојали услови да научници приступе архиву Управе државне безбедности, осетљиви подаци су пуштани у јавност на мање формалан начин: одређеним особама, за које се

15 *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд 1985, стр. 371.

16 Marković, Dragan, *Istina o Golom otoku*, Beograd 1987, стр. 17; Radonjić, Radovan, *Izgubljena orijentacija*, Beograd 1985, стр. 75, 77.

17 На непоузданост извора и њихових тумачења указују нека новија истраживања. У Словенији је могло бити између 1.000 и 2.275 информбироваца, зависно од критеријума који се примене. Упоредити: Krebelj, Jana, *Informbirojevstvo na Slovenskem - struktura in delovanje informbirojevcev ter reakcija oblasti v letih 1948. do 1956.*, Magistrsko delo, Univerza na primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Koper 2010, стр. 70–75; Gabrič, Aleš, „Informbirojevstvo na Slovenskem", *Prispevki za novejšo zgodovino XXXIII*, 1993, стр. 173.

18 *Историја СКЈ*... Београд 1985, стр. 371.

19 R. Radonjić, *Izgubljena orijentacija*... стр. 77. Исти подаци преузети у: I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*... стр. 149; Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, стр. 274.

20 D. Marković, *Istina o Golom otoku*... стр. 17.

21 M. Mitrović, *Tri dokumenta o ibeovcima*... стр. 61.

22 Архив Србије, Збирка докумената Безбедносно-информативне агенције (БИА).

23 R. Radonjić, *Izgubljena orijentacija*... стр. 75; D. Marković, *Istina o Golom otoku*... стр. 15; I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*... стр. 148; Стојановић, Милинко, *Свједочанства голооточких злочина. Друга књига голооточке трилогије*, Београд 1993, стр. 175; Z. Radelić, Hrvatska u Jugoslaviji... стр. 273.

Голи оток

сматрало да поверење неће злоупотребити, на располагање су стављене информације о броју и структури логораша. Због тога ни у једној од наведених књига нема архивске сигнатуре нити неке друге ознаке која би указивала на порекло информација о изолирцима са Голог отока. То значи да су током постојања Југославије поједини аутори били у повлашћеном положају, па су могли доћи до података који су осталим историчарима били недоступни. Али, то је уједно и један од разлога зашто су те бројке изазивале подозрење и стручне јавности и бивших логораша. Ипак, најкасније 1985. године, када су у *Историји СКЈ* објављени званични подаци о броју голооточана, за које се ауторитетом институције која их објављује сугерисало да су поуздани и дефинитивни, негде је некаква одлука о томе морала бити донета. И та одлука је била политичка, а не полицијска, јер је масовна репресија проистекла из политичког спора чији значај је превазилазио границе Југославије.

Такав однос према чињеницама о Голом отоку трајао је све док је постојала Југославија. После њеног распада државни органи Црне Горе показали су спремност да јавност упознају са делом докумената о жртвама Титовог режима. На захтев Удружења биших логораша „Голи оток“ Министарство унутрашњих послова Црне Горе доставило им је 1992. године спискове голооточких логораша из Црне Горе, и они су тада први пут објављени.[24] То су, међутим, били само подаци за простор једне републике, не и целе Југославије. При том, према истраживању удружења „Голи оток“, ти спискови су били непотпуни, јер доносе податке о свега 3.462 људи, док је Удружење сакупило податке за још 743 особе из Црне Горе, што чини укупно 4.205 логораша.[25] Разлика између броја логораша на службеном списку и оних које је евидентирало Удружење „Голи оток“ износи 17.67%, што није занемариво. У поузданост те допуне тешко је сумњати – Црна Гора је мала земља и било је могуће утврдити порекло скоро сваког логораша. Ако је неко робијао на Голом отоку, његови земљаци

24 М. Стојановић, *Свједочанства голооточких злочина...* стр. 199–354.
25 Исто, стр. 355–362.

су могли тачно знати из ког је он места и из које фамилије. Све то потврђује сумњу да су спискови били мењани и прочишћавани пре него што су 1985. године подаци које садрже пуштени у јавност.

Провера спискова, коју је 1992. године урадило удружење „Голи оток", указује на могућност да је и у другим републикама Југославије, а не само у Црној Гори, могло бити неевидентираних логораша, или оних чија су имена временом, из неких разлога, уклоњена са спискова. Провером је утврђено да на списку нема професора Универзитета у Сарајеву, Александра В. Соловјева и његове супруге Наталије, а поуздано се зна да су били ухапшени 1949. године.[26] Тај податак је познат већини учесника научне конференције одржане на Правном факултету у Београду, посвећене А. В. Соловјеву.[27] Према налазима истраживача Алексеја Арсењева, на списку који објављујемо недостају имена најмање 20 руских емиграната у Југославији, за које се поуздано зна да су били затварани у време сукоба око Информбироа.[28] Бивши управник Голог отока, Анте Раштегорац, рекао је 1982. године Владимиру Дедијеру да је у том логору на основу административних казни било затворено око 18.000 логораша, а на основу пресуда војних и цивилних судова још око 13.000. Дакле, укупно 31–32.000 људи.[29] Поред тога, постоји још један податак, по коме је било „кажњено" 31.142 члана КПЈ.[30] Обе те бројке су скоро двоструко веће од броја кажњеника на списку који објављујемо у овој књизи – 16.090, као и од свих других бројева заточеника на Голом отоку, који су до сада били објављени. Очито, режим је нерадо износио прецизне податке о кажњеним информбировцима. Моша Пијаде је јуна 1953. године у Народној скупштини саопштио да је од 1948. године до тада било ухапшено 172 хиљаде људи, од којих су 140 хиљада били политички кривци и противници економских мера КПЈ.[31] Пијаде је број кажњених присталица Коминформа дао збирно са бројем разних других кажњеника, тако да је њихов број и даље остајао у сенци и могао се, у случају потребе, оспоравати.

Може ли се, онда, уопште утврдити колико је укупно коминформоваца било затворено у мрежи логора и затвора у Југославији?

Када је реч о укупном броју кажњених лишавањем слободе, он не може бити мањи од 16.090, колико је поименце наведено у списку који објављујемо. Али, треба имати у виду да је тај списак настао реконструкцијом уништених и редукцијом сувишних података, што значи да је стварни укупни број затвореника био већи. Приликом трагања за укупним бројем логораша не сме се губити из вида да је чистка била *процес*, током кога се тај број стално мењао – неки су хапшени, неки пуштани, неки су умрли, неки били премештени на дуго место, неки су ухапшени по други пут, итд. Поред тога, постојала је и једна основна тежња: периферни логори у саставу те мреже су гашени и затвори пражњени, а затвореници су пребацивани на најбезбеднију локацију, далеко на западу Југославије – на Голи оток. Тако је тај логор на свом врхунцу нарастао до комплекса од четири целине: „стара жица", „нова жица", „Петрова рупа" и „женски логор". До 1951. године Голи оток је досегао капацитет од око 12.000 људи[32], од којих нису сви све време провели ту, него је некима то била тек крајња дестинација. Било је, наравно, и оних, који су свој рок у потпуности одробијали негде другде. Најзад, неки су хапшени и после распуштања логора на Голом отоку 1956. године, све до 1961. године. Таквих је током тих пет година било око 400, па није био неопходан логор за њихово чување. Према данас доступној грађи, може се закључити да је кроз Голи оток и остале логоре и затворе прошло знатно више од 16.090 људи.

26 Бондарева, Елена, *Pax Rossica. Русская государственность в трудах историков зарубежья*, Москва 2012, стр. 227.

27 Видети: *125 година од рођења Александра Васиљевича Соловјева 18–19.09. 2015*, Београд 2015.

28 Тај податак је саопштио А. Арсењев.

29 V. Dedijer, *Novi prilozi III*... стр. 478. Дедијер доноси и податак из кинеског листа *Женмин жибао*, од 30. септембра 1963. године, по коме је између 1948–1955. године било ухапшено 30.000 чланова КП Југославије.

30 Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest,* Zagreb 1999, стр. 308. Биланџић се позивао на необјављену дисертацију В. Ђорђевића, коју је, како је тврдио, поседовао.

31 Видети: *Москва и Восточная Европа*... стр. 214–215. Противници економских мера били су сељаци који су одбијали да уђу у задруге, а политички кривци били су ибеовци, али и сви други противници КПЈ.

32 V. Dedijer, *Novi prilozi III*... стр. 479. Податак је изнео Анте Раштегорац.

Али, колико више?

Пошто потпуно поузданих података нема, треба се окренути постављању хипотезе и индиректном извођењу закључака. Као први путоказ послужиће чињеница да је Александар Ранковић на Четвртом пленуму ЦК КПЈ, 3–4. јуна 1951. године саопштио да је током 1949. било чак 47% неутемељених хапшења.[33] Не постоје подаци колико је било таквих хапшења током читавог периода 1948–1961. година, али их је могло бити и раније и касније. Генерал УДБ-е Јово Капичић тврдио је да је на Голом отоку била „трећина невиних", позивајући се при томе баш на Ранковића.[34] Вероватно је имао у виду укупан број логораша и робијаша у периоду 1948–1961. године. С обзиром да је списак који се налази у Архиву Србије имао оперативну намену, вероватно се на њему не налазе имена неосновано кажњених, јер није било потребе да она и даље стоје у евиденцији. Поред тога, имена једног броја логораша нема јер „анкетом нису обухваћени умрли на издржавању казне (око 400), умрли по изласку на слободу (око 500), затим протерани и они који су сами отишли из земље (белогардејци, страни држављани, оптанти, и сл.), побегли на Запад или у И[сточно] Е[вропске] земље, легално исељени економски емигранти, известан број лица који је судски рехабилитован и скунут са евиденције, итд."[35] Сви наведени елементи помажу утврђивање броја ибеоваца-логораша. Ако се верификованом броју од 16.090 кажњеника, који су остали у евиденцији и после 1963. године, дода она „трећина" неоправдано изолованих, као и они који су касније из разних других разлога брисани са списка (умрли, емигрирали, рехабилитовани и др.), онда се знатно приближавамо броју који је Дедијеру саопштио Раштегорац: 31–32.000. То, за сада, треба сматрати приближним бројем ибеоваца који су прошли кроз југословенске логоре и затворе. Накнадно формирани, скраћени и прочишћени списак, довршен је 1963. године и служио је за даље праћење просовјетске опозиције. Тим скраћивањем попис кажњеника остао је без дела података важних историчарима, али је повећао своју оперативну вредност.

Нешто се може констатовати и на основу других доступних извора. Према документу, за који се сматра да је „последња Удбина велика систематизација овог предмета", на простору Југославије било је укупно 30.113 на разне начине кажњених присталица Информбироа, од којих је на издржавању казне умрло око 400.[36] Међутим, осуђеника пред војним и цивилним судовима и кажњеника друштвено корисним радом и том документу избројано је свега 14.510. Остали су били кажњени на друге начине. Број од 30.113 или 30.112 „кажњених" помињу и други аутори, а неки наводе назив и сигнатуру документа у коме се тај податак налази: „Осврт на проблем рехабилитације бивших присталица ИБ – скраћена верзија. Савезни секретаријат за унутрашње послове Београд, јун 1964", Архив Републике Словеније (APC, Архив УДБ, 213-1-1).[37] Исти подаци се налазе и у другом документу из истог архива, насловљеном „Преглед бивших, осуђиваних и кажњаваних присталица ИБ" (APC, 1931, 1051), који је Момчило Митровић објавио скупа са „Осврtом на проблем рехабилитације бивших присталица ИБ – скраћена верзија".[38] Осим те две анализе, у истој књизи је објављен и један документ без наслова, настао крајем 1969. године као допуна и актуелизација претходна два.[39]

Поред осталих података, у анализи из 1964. године налази се и класификација најважнијих кажњеника. По њој, међу 30.507 евидентираних ибеоваца, било је чак 17.362 учесника Народноослободилачког покрета (НОП), од којих је већина била на руководећим положајима и уживала ауторитет у народу. Избројано је и 9 учесника Октобарске револуције; 233 предратна члана КПЈ; 25 бораца шпанског грађанског рата;

33 Bekić, Darko, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949–1955*, Zagreb 1988, стр. 47.

34 Nikčević, Tamara, *Goli otoci Jova Kapičića*, Podgorica 2009, стр. 133.

35 M. Mitrović, *Tri dokumenta o ibeovcima*... стр. 58.

36 Višnjić, Čedomir, *Partizansko ljetovanje. Hrvatska i Srbi 1945–1950,* Zagreb 2003, стр. 274; M. Mitrović, *Tri dokumenta o ibeovcima*... стр. 57.

37 Pučnik, Jože, *Iz arhivov slovenske politične policije: UDBA, OZNA, VOS,* [Ljubljana 1996], стр. 221; Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*... стр. 274.

38 M. Mitrović, *Tri dokumenta o ibeovcima*... стр. 57–115. Документ је из 1964. године, видети стр. 88.

39 Исто, стр. 115–132.

1.307 носилаца „Споменице 1941“; 1.291 учесник НОР од 1941, али без „Споменице“; 4.598 учесник НОР од 1942. и 1943; 10.166 осталих учесника НОР; 587 ратних војних инвалида; 765 секретара основних партијских организација; 16 чланова ЦК република; 8 чланова ЦК КПЈ; 3.908 официра (609 потпоручника, 713 поручника, 981 капетан, 301 мајор, 112 потпуковника, 37 пуковника, 6 генерала); 448 подофицира; 1.521 официр и службеник УДБ и МУП; 939 руководилаца у представничким органима и државној управи; 1.915 студената; 1.768 факултетски образованих; 382 лица слободних професија; 203 новинара; 170 судија и тужилаца, итд.[40] Тај пресек, без обзира што је непотпун и што се поједине категорије у њему преклапају, ипак показује дубину и ширину чистке која је спроведена поводом раскола партије због Информбироа. Иако је међу тим особама било и неоправдано кажњених, и даље се ради о великом броју неистомишљеника који су се налазили на позицијама моћи и имали значајан друштвени и политички утицај и углед. Не треба заборавити ни двојицу чланова Политбироа ЦК КПЈ, Андрију Хебранга и Сретена Жујовића Црног, који нису били на Голом отоку, али су пали с власти и били ухапшени поводом Информбироа и претње коју су чинили за позицију самог Јосипа Броза.[41]

Као што је већ речено, превенција просовјетске опозиције није увек подразумевала затварање у логор. Било је и других мера. Различити аутори наводе податке по којима је укупно било 54.000[42]; или 55.663[43]; или 59.596[44]; или, чак, 61.000[45] регистрованих коминформоваца. То приближно одговара податку, по коме се око 55 хиљада чланова КПЈ (тј. око 12%) и око 52 хиљаде кандидата за чланове партије „солидарисало са ставовима Коминформа“.[46] Те особе су због својих политичких убеђења биле искључене из партије, смењене са функција, отпуштене из државне службе, или евидентиране као непоуздане, после чега се на њихово кретање, комуникацију и понашање пазило. Наведени бројеви обухватају оне који су били осуђени и изоловани, као и оне који нису били затварани, али су на неки други начин били прогањани и, можда, праћени. На питање броја присталица Информбироа одређено светло баца документ из 1964. године, по коме је укупно било 30.507 таквих особа.[47] То није број логораша, јер укључује и оне који су кажњени на друге начине (прекршајно, сменом са положаја, пензионисањем и сл.), оне који су били хапшени и убрзо пуштани без казне (4.076 људи), оне који су били кажњени избацивањем из КПЈ (9.918 чланова), као и све оне који су били евидентирани као коминформовци после „нормализације односа“ са СССР-ом (394 човека).[48] Поред тога, тих 30.507 особа не треба сматрати коначним бројем жртава репресије због Информбироа, јер је и до њега УДБ-а дошла накнадно, путем анализе преостале документације и „анкете“ спроведене крајем 1963. године, када су многи ибеовци већ били умрли, емигрирали, или су рехабилитовани, па стога нису укључени у нову евиденцију. Укупан број *свих директних жртава* у том таласу репресије, а не само логораша, треба тражити у распону бројева 54.000 и 61.000. Ту нису урачунати они који су трпели *индиректно*, јер су били чланови њихових породица, пријатељи или колеге с посла, а којих је могло бити и вишеструко више.

Када се све наведено узме у обзир, како објаснити шта, у ствари, представља списак који се налази у Архиву Србије, а који је објављен и на интернету?[49]

На основу до сада сакупљених података, може

40 Исто, стр. 62–64; такође и: Č. Višnjić, *Partizansko ljetovanje*... стр. 275.

41 Đilas, Milovan, *Vlast,* London 1983, 79; I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*... стр. 120–124.

42 I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*... стр. 148. Банац се позива на: Bilić, Jure, „*Otvoreno i kritički – ne samo o 'kriznim' situacijama*“, u: *Jugoslavija, samoupravljanje, svijet – danas*, (A. Gavranović ur.), Zagreb 1976, стр. 95.

43 R. Radonjić, *Izgubljena orijentacija*... стр. 75. Исто и: D. Marković, *Istina o Golom otoku*... стр. 15; I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*... стр. 148.

44 D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*... стр. 308.

45 Митровић, Момчило, „Два писма кажњених 'друштвено-корисним радом' 1949. године“, *Годишњак за друштвену историју,* 2/1995, стр. 260.

46 *Москва и Восточная Европа*... стр. 214, 352–353.

47 M. Mitrović, *Tri dokumenta o ibeovcima*... стр. 57–58.

48 Исто, стр. 58.

49 Видети: „16.101 Golootocana, po spisku!“, Novi plamen, (постављено: 25.12.2013), http://noviplamen.net/2013/12/25/16000-golotocana-po-spisku/; „Dokument: Spisak 16101 golootocana“, Vreme, (постављено: 10.01.2014), http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=1165220; У име народа! Политичка репресија у Србији 1944–1953, http://goliotok.uimenaroda.net/sr/search/ (посећено 15.01.2015).

се закључити да се ради о *реконструисаном* списку ибеоваца који су прошли кроз изолацију, тј. документ који је састављен *накнадно*. Да је списак састављен накнадно индиректни доказ је и то што за поједине особе нема свих података, за неке чак ничег осим имена и презимена! Да се ради о изворном документу састављачима би сви (или скоро сви) подаци били доступни. Не би било могуће да се за Марту Бакотић, Владимира Георгијева, Гашија Маљуша, Мухарема Мислина, Стојана Симова и Ненада Живковића зна само врста казне, а за Балог Лајоша само орган који га је ухапсио. Поред имена Лимон Иљази, Лукић Дмитар, Садик Селим и Реџеп Зејнул нема ни једног јединог податка. Много је више имена поред којих се налази неколико попуњених и неколико празних рубрика. Поред тога, има података који су очигледно погрешни: Божидар Сотоница није могао бити ухапшен 6. септембра 1951, а пуштен 10. новембра 1950; Божидар Стефановић није могао бити ухапшен и пуштен истог дана – 23. новембра 1956; као што ни Дане Жигић није могао бити ухапшен 29. априла 1949, а пуштен 1. октобра 1945. године! Најзад, као што је већ речено, нека имена се јављају по два пута, јер су два пута хапшени: Момчило Алфиревић, Иван Молнар и Велимир Морача нису једини примери – анализом је утврђено да је 189 особа два пута робијало, а пет особа чак три пута! На тај начин је најмање 199 имена поновљено, па овај списак сведочи о највише 16.090 појединаца. Могуће је да има још неколико поновљених имена која није било могуће идентификовати (уколико су, на пример, написана са словном грешком). Разне непотпуности, недоследности и погрешке узроковане су непостојањем поузданих података приликом састављања регистра, јер је изворна документација била уништена и јер су чињене омашке приликом састављања регистра. Оне се данас не могу исправити на систематичан начин, већ једино појединачно и делимично. Те нетачности, међутим, не могу да промене укупну слику: у маси од преко 16.000 хиљада имена, приликом извођења процентног рачуна, те грешке могу да утичу само на другу или трећу децималу.

Али, ту се јавља ново важно питање: Како и због чега је дошло до тога да УДБ-а реконструише списак осуђиваних и кажњених ибеоваца?

Било је то бурно време. Најпре је после приближавања Југославије СССР-у и затварања логора 1956. године одлучено да велики део документације буде уништен. Упркос „помирењу", репресија је, смањеним интензитетом и обимом, трајала и у каснијем пероду, а почетком шездесетих година јавила се потреба за систематизовањем података о информбировцима. Због тога се у документу из 1964. године закључује: „Залажући се за свестрану сарадњу са Совјетским Савезом и другим социјалистичким земљама, што је у нашем дубоком интересу, неопходно је истовремено предузимати све потребне мере у циљу јачања самозаштите и унутрашње стабилности нашег друштва."[50] У складу са тим схватањима, поново је пречешљана преостала документација и формиран је списак, али су том приликом редукована имена оних који више нису сматрани опасним. Попис је потом служио као једно од средстава за њихово праћење. Крајем 1963. године организована је „анкета", да би се на основу ње урадиле допуне и провере опште слике, па је на основу свих тако сакупљених података направљена анализа теме по разним аспектима, укључујући и проблем рехабилитације бивших кажњеника.[51] То значи да је до 1963. године списак кажњених информбироваца са око 31.000–32.000 скраћен на нешто више од 16.000 особа, док је број укупно регистрованих са око 60.000 преполовљен на нешто преко 30.000. Поред практичних разлога за редукцију списка, треба имати у виду и да је политички било опортуно да у јавности фигурирају што мање бројке жртава партијске чистке коју је спровео југословенски режим, па је таква једна бројка пласирана у јавност 1985. године.[52] Тиме је та мучна епизода јавно призната, па више нико није мога рећи да је прикривена или игнорисана, али су зато њене размере за јавност – преполовљене. Истовремено, жестина и маштовитост репресије, као и имена најодговорнијих особа – наредбодаваца и иследника – и даље су

50 M. Mitrović, *Tri dokumenta o ibeovcima*... стр. 132.
51 Исто, стр. 92–115.
52 *Историја СКЈ*... Београд 1985, стр. 371.

упорно прећуткивани.

Зашто се све то морало десити, и то на такав начин?

Треба имати у виду, пре свега, време и околности у којима се то догађало. Вођство Југославије добро је знало шта их чека уколико падну с власти и њихова места заузму њима слични људи лојални Стаљину. Милован Ђилас је касније, када више није био на власти, покушао да објасни брутално поступање у логорима за које је делимично и сам био одговоран: „Тако поступати нисмо морали. Такво поступање је потицало из наше идеолошке искључивости, из наших властитих лењинистичких и стаљинистичких структура, а делом и из наших националних, балканских одмазда.“[53] Стицајем околности, други један пажљиви посматрач је прозрео карактер те власти и наслутио шта се спрема у Југославији: „Сукоби интереса са Русијом су неизбежни, а снажни национализам у овој земљи могао би да одигра одлучујућу улогу у случају неке акутне ситуације.“[54] Када се то заиста и догодило, испољиле су се добро познате особине стаљинизма: „Комунизам у Југославији (како сам закључио у Русији) није политичко уверење, он је вера. Његове присталице су потпуно искрене у спровођењу партијске линије и то се не сме заборавити. То није лицемерје, како се обично сматра. Као нова вера комунизам је пун фанатизма и елана, исто као што су то били хришћанство и ислам на свом почетку. То је субверзивно, рушилачко учење, као што је било рано хришћанство. […] Комунизам има велике слабости: утемељујући своју доктрину на материјализму и сматрајући да циљ оправдава средства ма каква она била, он гази спонтану тежњу човечанства за слободом (додајмо томе и поигравање са другом великом жељом – сигурношћу). Једна вера, која учи да је у циљу њеног ширења све дозвољено, која сваку људску делатност тумачи циничним мотивима и одбацује морал који је заједнички свим постојећим верама, мора садржати клицу своје пропасти.“[55]

Кад се то има у виду, не треба да чуде ужаси које су југословенски комунисти починили на Голом отоку и другде, кажњавајући своје дојучерашње другове и спасавајући своју кожу.

Ко је за то био одговоран?

Касније, када су у јавност продрли подаци у нељудском третману логораша, сви они који су некада доносили одлуке, или макар били у врху власти, порицали су своју одговорност, па чак и обавештеност. Генерал Коча Поповић, који је тада био начелник генералштаба, тврдио је да он о Голом отоку није ништа знао, иако је у том логору било затворено најмање 3.908 официра његове војске! По његовом мишљењу ни Светозар Вукмановић Темпо није био упућен, иако је био члан Политбироа КПЈ![56] Још је теже поверовати у необавештеност и невиност Јосипа Броза Тита, Александра Ранковића, Милована Ђиласа, Едварда Кардеља, Ивана Крајачића или Владимира Бакарића, који су чинили најужи прстен власти и без чијег знања се у држави ништа важно није могло одлучити. Разлога за „прање руку“ било је много, јер у тим логорима и затворима бруталности, па и садизма, није недостајало. Данас то више нико не пориче. Према сећању генерала УДБ-е Јова Капичића, а он је последњи који би преувеличавао лоше стање затвореника, „Стара Градишка је била пакао, затвор као из филмова страве и ужаса. У односу на тај логор, Аушвиц је био хотел! Исцрпљени и болесни, избезумљени затвореници су лежали у смећу и смраду... Разбацане кибле са изметом, прљавштина...“[57] Међутим, све се морало десити баш на такав начин, јер осим стаљинистичке теорије и праксе, чија искључивост је довела до појаве логора у многим земљама, други покретач репресије био је егзистенцијални страх властодржаца.

Одлука о оснивању те мреже логора морала је бити донета у најужем руководству партије и државе, које су чинили Јосип Броз Тито, чланови Политбироа КПЈ и врх полиције. Ниже инстанце су могле једино давати предлоге и извршавати наређења. Нико од наведених није преузео одговорност за те мере, али је јасно да су, у околностима сукоба са Совјетима, били спремни не

53 M. Đilas, *Vlast*... стр. 189.

54 „The Chargé in Yugoslavia (Cabot) to the Secretary of State, Belgrade, July 7, 1947, confidental No. 1063“, *Foreign relations of the United States, 1947*, Vol. IV, Washington 1972, стр. 821.

55 Исто, стр. 817–818.

56 Nenadović, Aleksandar, *Razgovori s Kočom*, Zagreb 1989, стр. 105–106.

57 T. Nikčević, *Goli otoci Jova Kapičića*… стр. 131.

само на репресију, него и на врло широку превенцију сваког облика опозиционог понашања. Питање „ко је аутор идеје о Голом отоку?“ до данас није добило јасан одговор. Наводно, прву информацију о постојању мермерног острва у Јадранском мору Титу је донео његов стари пријатељ Крлежа, који је то чуо од вајара Антуна Аугустинчића.[58] Неки подаци воде до Едварда Кардеља као инспиратора и Ивана Крајачића, шефа УДБ-е за Хрватску, као налазача локације.[59] Таква идеја је у полицијским круговима постојала одавно. Још почетком двадесетих година XX века министри унутрашњих дела Светозар Прибићевић и Милорад Драшковић носили су се мишљу да се неко од пустих јадранских острва одреди за изолацију комуниста.[60] Документи о тим плановима сачувани су до данас и могли су бити доступни Ивану Крајачићу. „Комедијант случај“ хтео је да у Југославији тек доласком комуниста на власт идеје краљевских министара полиције добију праву прилику за реализацију. Формирањем тих логора третман затвореника, махом комуниста, драматично је заоштрен у односу на стање у логорима и затворима какво је било у време „старог, ненародног режима“.

Данас, са временске дистанце, много је лакше уочити да је развој догађаја на међународној сцени условио настанак и карактер мреже логора за сузбијање просовјетске опозиције у Југославији. Подела утицајних сфера међу победницима Другог светског рата и окретање Југославије Западу покренули су процес масовне изолације и друге облике прогона чланова партије и свих других грађана осумњичених за наклоњеност Совјетима. За оне који су имали највећи политички углед и управљачко и организационо искуство постојао је посебан „логор у логору“. У бившем каменолому на Голом отоку, у најдубљој изолацији, робијали су некадашњи руководиоци државних институција, високи официри, професори и партијски функционери. Неки од њих су били грађани СССР-а југословенског порекла, и на њих је вршен посебно снажан притисак. Та локација званично се звала радилиште „Р–101“, а по Петру Комненићу, бившем партизанском команданти у председнику Народне скупштине НР Црне Горе, који је био један од познатијих логораша у њој, касније је названа „Петрова рупа“.[61] Вероватно се сматрало да би неки од тих нарочито чуваних и малтретираних изолираца у случају совјетске окупације Југославије могли постати чланови просовјетске марионетске владе.

Драматична 1948. година, током које су у јавност избиле годинама нагомилаване несугласице и размимоилажења између југословенских и совјетских комуниста, не може се објаснити ван контекста који чини отпочињање Хладног рата. Када је Винстон Черчил у свом познатом говору у Фултону у Сједињеним Државама, 5. марта 1946. године, прогласио спуштање „гвоздене завесе“ преко европског континента, Београд се налазио источно од те линије поделе.[62] Почетком педесетих година, исти град и држава којом се из њега владало налазили су се западно од „гвоздене завесе“. Процес мењања међународне позиције Југославије, која је током првих послератних година прешла пут од совјетског до америчког сателита, крунисан је приступањем те државе Балканском пакту (савезу са Турском и Грчком), чиме је Југославија 1953. године и формално постала део НАТО система безбедности. Карактеристично је да западна дипломатија, обично добро обавештена о политичким кретањима и кршењима људских права у социјалистичким државама, није критиковала Јосипа Броза и његове сараднике због окрутних метода којима је уништавао просовјетску опозицију. Стабилност Југославије и очување њене нове међународне позиције могли су да оправдају сваки поступак њених властодржаца. Такво стање, у блажем или оштријем виду, трајало је до пропасти те државе.

др Горан Милорадовић

58 T. Nikčević, *Goli otoci Jova Kapičića*… стр. 129.

59 V. Dedijer, *Novi prilozi III*... стр. 464–465.

60 Милорадовић, Горан, *Карантин за идеје. Логори за изолацију “сумњивих елемената” у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1922)*, Београд 2004, стр. 207–208.

61 Опширније: M. Stojanović, *Goli otok. Anatomija zločina*... стр. 56–57, 353–389.

62 *The Speeches of Winston Churchill*, (ed. David Cannadine), London 1990, стр. 295–308.

БОЛНО НАСЛЕЂЕ

Српски ратни интернирци на тлу Холандије током и непосредно после Првог светског рата

Судбина 4.316 српских војника који су се након ослобађања из немачких заробљеничких логора нашли на холандском тлу (1917-1919) недовољно је позната. Од тог броја деведесет један српски војник подлегао је раније задобијеним ранама, преминуо услед последица нехуманог третмана коме су били изложени у немачким логорима, односно због поратне пандемије шпанског грипа. Иако иницијално сахрањени на осам локалитета на тлу Краљевине Холандије њихови посмртни остаци ексхумирани су, транспортовани и трајно похрањени 1938. године у крипту Спомен-костурнице у Јиндриховицама (Чешка Република). О њиховом страдању у Краљевини Холандији сада сведочи само споменик у месту Гардерен.

На основу чланова 11-15. *Конвенције о правилима и обавезама неутралних држава у случају оружаног сукоба на копну*, усвојене 18. октобра 1907. године током заседања тзв. Друге мировне конференције одржане у Хагу и проглашене неутралности у време трајања Првог светског рата, Краљевина Холандија је 2. јула 1917. године постигла споразум са Царевином Немачком и Уједињеним Краљевством Велике Британије и Северне Ирске да на своју државну територију прими 17.000 ратних заробљеника који су се до тада налазили у логорима за интернираце на немачком тлу. То је представљало предуслов да се већи број српских ратних заробљеника крајем и непосредно по окончању Првог светског рата нађе на тлу ове краљевине.

Занимљиво је указати и на чињеницу да су двојица српских ратних заробљеника, интернираних у Немачкој, 28. јуна 1916. године пребегли из постројења за производњу хартије које се налазило у пограничном Емлихајму (Emlichheim), где су били ангажовани на принудном раду, у осам километара удаљену холандску варош Кеворден (Coevorden) чиме су стекли слободу.

Присуство знатног броја ослобођених српских интернираца у Холандији у позном раздобљу Првог светског рата представљао је јединствен моменат у вишевековним историјским сусретањима припадника два народа.[1] Поред повремених и сегментарних података из текстова бројних холандских путописаца, дипломата, официра и књижевника који су настајали у дугом, вишевековном, периоду, становници ове краљевине имали су могућност да Србе понајбоље „упознају" управо током трагичне четири ратне године.

Најпотпуније оновремене податке о Србима, као и вести у вези са дешавањима на српском бојишту, холандској јавности пружио је хирург Аријус ван Тинховен (Arius van Tienhoven) у делу под насловом „Страхоте рата у Србији: дневник ратног хирурга".[2] Током свог другог боравка у Србији (1914-1915) др Тинховен био је на челу хирушког одељења Војне болнице у Ваљеву. У свом ратном дневнику оставио је драгоцене податке о Србима и Србији који су наишли на знатно интересовање јавности у његовој домовини. Бележећи дешавања на Балканском фронту овај непосредни сведок великих борби и српских победа у биткама на Церу и Колубари први је, знатно пре Арчибалда Рајса, светској јавности указао на све страхоте рата у Србији, као и на нехумано поступање припадника аустроугарских трупа и окрутности које су у том раздобљу почињене у односу на цивилно становништво. Налазећи се на страни нападнутог народа др Тинховен је истицао како то није

1 Jelica Novaković-Lopušina, Srbi i jugoistočna Evropa u nizozemskim izvorima do 1918, Beograd 1999.

2 Arius van Tienhoven, *De gruwelen van den oorlog in Servië, Rotterdam 1915; Аријус ван Тинховен, Страхоте рата у Србији: дневник ратног хирурга*, Београд 2005 (поновљено издање 2016).

народ дивљака и злочинаца, каквим су аустријска и немачка штампа покушавале да га прикажу, већ да је то народ земљорадника којима је највећа жеља да буду остављени на миру. Народ, такође, са идеалима, са илузијом да ће још једном обновити велико српско царство из XIV века.[3] И док је др Тинховен са члановима низоземске медицинске мисије 1914. и 1915. године пружао неопходну помоћ српским ратницима и цивилима у самој Србији, дотле се ситуација у раздобљу између 1917. и 1919. године изменила утолико што су његове колеге и колегинице то чиниле на холандском тлу.

Од укупно 4.316 Срба који су, након ослобађања из немачких логора за интернирце, ступили на тло Краљевине Холандије у претходно наведеном раздобљу 91 је умро од последица-претходног рањавања, нехуманог третмана, исцрпљености и шпанског грипа.[4] Највећи део њих (86) преминуо је од 11. јануара до 7. фебруара 1919. године управо од последица пандемије шпанског грипа. Сви су били сахрањени на холандском тлу и то у местима Барневелд (Гардерен, 29), Најмеген (21), Лонекер (Еншеде, 17), Дордрехт (15), Хенгело (3), Ротердам (2), Боргер (2), Амерсфорт (1) и Нив Берта (1). Укупно се на холандској земљи у наведеном раздобљу нашло 222.347 ратних заробљеника претходно пристиглих са територије Немачке.[5]

Услед великог броја, српски интернирци који су у позном раздобљу Првог светског рата пристигли на тло Краљевине Холандије смештани су у већи број објеката широм земље који су привремено били пренамењени за боравак укупно више од две стотине хиљада војника бројних држава који су се до тада налазили у немачком заробљеништву. Један део њих убрзо је хоспитализован будући да су на холандску територију доспели са последицама рањавања у рату, односно лошег третмана у немачким логорима за интернирце. Непосредно по окончању Првог светског рата број хоспитализованих интернираца нагло је повећан што је представљало непосредну последицу избијања пандемије шпанског грипа која је широм Европе однела изузетно велики број живота.

Недовољно се зна о судбини српских интернираца на тлу Краљевине Холандије током 1917, 1918. и 1919. године. Локалне власти, Црвени крст и становништво прихватили су те невољнике и пружили им неопходну сигурност, одговарајуће услове за живот и потребну здравствену негу.

Након што је, после четири ратне године, оружје потпуно утихнуло 11. новембра 1918. створени су услови за организован и постепен повратак интернираца у њихове земље. Највећи број њих холандско тло напустио је поморским путем, преко луке у Ротердаму. Реткима је повратак био организован копном услед отежаних услова транспорта у до тада ратом захваћеним европским регијама.

Као што је претходно наведено, од укупно 4.316 српских интернираца који су се у Краљевини Холандији нашли у раздобљу између 1917. и 1919. године 91 је преминуо од последица раније задобијених рана, а највећи број њих (86) током пандемије шпанског грипа која је избила непосредно по окончању ратних дејстава. То значи да је пут домовине кренуло њих 4.225.

Преминули српски интернирци сахрањени су махом током првих месеци 1919. године у оквирима више јавних гробља на тлу Краљевине Холандије.

Водећи бригу о гробним местима ратника страдалих изван националне територије власти Краљевине Југославије (Министарство вера и Министарство правде) спроводиле су континуирану активност на пописивању жртава, лоцирању гробних места и формирању посебних војних гробаља, односно изградњи спомен-костурница у земљи, али и у бројним европским државама.[6] Својеврсном концентрацијом гробних места вршен је напор да се од заборава сачувају успомене на страдале ратнике и цивиле,

3 Дејан Ристић, *Дневник ратног хирурга Аријуса ван Тинховена*, у *Историјске свеске*, год. 3, бр. 27 (2016): 4.

4 АС, Министарство иностраних дела (у наставку, сигла МИД), Ратна гробља (у наставку, сигла РГ), Ф XI, р 1.

5 Сећање / Servische krijgsgevangenen, *Српски ратни заробљеници у Холандији: увод,* https://www.secanje.nl/sr/ (преузето 21. августа 2016).

6 Детаљније видети у: Олга Манојловић Пинтар, *Археологија сећања: Споменици и идентитети у Србији 1918-1989*, Београд 2014.

обезбеди достојанствен починак и допринесе јачању родољубља заснованог на идеји интегралног југословенства код савремених генерација.[7]

Први државни акт који је за циљ имао бригу о жртвама рата, формирање војних гробаља и подизање обележја била је *Уредба о уређењу и одржавању наших војничких гробаља и гробова у домовини и на страни* која је била усвојена 12. децембра 1919. године.[8]

Године 1922. Народна скупштина изгласала је *Закон о уређењу и одржавању војничких гробаља и гробова у домовини и на страни*. Тиме је створен одговарајући правни оквир за деловање у области заштите војних меморијала и места страдања од значаја за Краљевину Југославију.

Услед релативно малог броја српских интернираца, жртава Првог светског рата, који су почивали на холандском тлу није била разматрана могућност изградње посебног југословенског обележја (меморијала) на територији те државе у оквиру кога би били заједно сахрањени њихови посмртни остаци. Уместо тога иницијална идеја подразумевала је ексхумацију свих посмртних остатака, њихов транспорт и сахрањивање у оквиру Српског војног гробља у Тијеу (Thiais) крај Париза које је било формирано 1931. године.

Током 1937. године Краљевина Југославије обратила се посредством свог дипломатског представништва у Краљевини Холандији релевантним локалним властима, Црвеном крсту и другим чиниоцима како би били прикупљени подаци о броју српских интернираца сахрањених на холандској територији, месту покопа, а са обавештењем да је планирана ексхумација посмртних остатака и њихово трајно сахрањивање на Српском војном гробљу у Тијеу покрај Париза.

Актом од 9. августа 1937. године Генерални конзулат Краљевине Југославије у Ротердаму известио је претпостављено Министарство иностраних послова да су добијене сагласности локалних самоуправа или полицијских органа за ексхумацију посмртних остатака српских интернираца, и то у Амерсфорту (1), Барневелду (30), Еншедеу (17), Хенгалоу (3), Најмегену (21), Ротердаму (1), Боргеру (1) и Дордрехту (15).[9] Тиме су идентификована гробна места 89 од укупног 91 српских интернираца преминулих на територији Краљевине Холандије у раздобљу између 1917. и 1919. године.

Пошто је извршено лоцирање гробних места са посмртним остацима 89 српских интернираца дошло се до закључка да не постоје просторне могућности да се реализује првобитна замисао која је подразумевала да се они трајно сахране у оквиру комплекса Српског војног гробља у Тијеу покрај Париза.

Разматрајући расположиве опције ресорно Министарство правде Краљевине Југославије, актом од 18. новембра 1937. године, обавестило је Министарство иностраних дела да је одлучено да идентификовани посмртни остаци 89 српских интернираца преминулих и сахрањених на више локалитета у Краљевини Холандији у раздобљу између 1917. и 1919. године буду трајно похрањени у Чехословачкој Републици (Спомен-костурница у Јиндриховицама).[10]

Након обављене ексхумације са свих тада познатих локалитета (8) на територији Краљевине Холандије посмртни остаци груписани су у месту Најмеген. Ту су били положени у појединачне нумерисане лимене сандуке и укрцани у посебне камионе након чега су преко немачке територије превезени до Јиндриховица (Jindřichovice). Транспорт посмртних остатака реализовале су немачке оружане снаге које су у два наврата одале почаст некадашњим противницима полагањем венаца на сандуке и то на холандско-немачкој (18. маја 1938. године), односно немачко-чехословачкој граници. Тиме су биле реализоване две од три фазе (ексхумација-транспорт-секундарна сахрана) које су за циљ имале трајно похрањивање посмртних остатака српских интернираца страдалих и

7 О различитим праксама сахрањивања страдалих припадника оружаних снага у том раздобљу видети: Georg L. Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the Warld Wars*, Oxford, New York 1990.

8 *Уредба о уређењу и одржавању наших војничких гробаља и гробова у домовини и на страни*, Београд 1920.

9 АЈ, Фонд 392 – Посланство Краљевине Југославије у Краљевини Белгији (Брисел), Ф. 3-509.

10 АЈ; Фонд – 388 – Посланство Краљевине Југославије у Републици Француској (Паризу), Ф. 19-334.

сахрањених на холандском тлу у Јиндриховицама.

По завршетку Првог светског рата Краљевина Југославија купила је земљиште у Јидриховицама[11] ради подизања наменске објекта, спомен-костурнице. Објекат је изграђен до 1931. године и у његовој крипти првобитно су били смештени посмртни остаци 7.100 српских ратних заробљеника и 189 страдалих руских војника. Посмртни остаци српских и руских ратника који су умрли у логору за интернирце који се налазио у Јиндриховицама током Првог светског рата похрањени су у појединачним нумерисаним ковчежићима израђеним од дрвета. Њих је сакупио и сместио у крипту костурнице свештеник а потом и чувар Миливој Црвчанин који је заједно са тадашњим чешким конзулом у Краљевини Југославији Владимиром Хребиком учествовао трудом и средствима у подизању овог меморијалног здања као што је и наведено на мермерној плочи која је постављена о десетогодишњици владавине краља Александра Карађорђевића (1931). Спомен-костурница освештана је 8. јула 1932. године.

Подигнута је по пројекту архитекте Владимира Брандта (Брандт Владимир Александрович), док је спомен капела у унутрашњости саме костурнице дело архитекте Јосефа Косталка (Josef Kostalk). Ово обележје страдању српских интернираца у аустроугарском логору у раздобљу између 1914. и 1918. године налази се на брегу изнад места Јиндриховице.

До 1940. године у Спомен-костурницу у Јиндриховицама похрањено је укупно 7.569 посмртних остатака ратника (од чега 189 Руса) страдалих током Првог светског рата највећим делом у аустроугарском логору који се налазио у том месту, као и на другим локацијама захваћеним ратним дејствима широм Европе. У тај број укључени су и посмртни остаци 89 српских интернираца преминулих на тлу Краљевине Холандије у раздобљу између 1917. и 1919. године. Тако су ти храбри ратници, страдали далеко од своје домовине, нашли коначни мир у пријатељској чешкој земљи.

11 О маузолеју детаљније видети у: Павловић Милада и Ђоко Стојичић, *Јиндриховице: срез Соколов: Чешка Република: Маузолеј српских заробљеника и интернираца из Првог светског рата,* Праг 1996; Ђоко Стојичић, *Сведок историје: Српски маузолеј Јиндриховице*, у: Даница: српски народни илустровани календар за 2006. годину, год. 14 (2007), Београд 2007, 463-469.

Попис српских интернираца страдалих на холандском тлу (1917-1919) и сахрањених у Спомен-костурници у Јиндриховицама (Чешка Република)

датум смрти	место смрти	презиме	име	старост
09.07.1917.	Нив-Статензајл	непознато	-	30
01.08.1918.	Нив-Бојнен	Недељковић	Татомир	31
11.08.1918.	Еншеде	Биљовић	Милан	37
07.09.1918.	Ротердам	Стојановић	Драгутин	31
17.11.1918.	Нив-Бојнен	Ђелекар	Милан	27
11.01.1919.	Ротердам	Симоновић	Милош	36/39
15.01.1919.	Еншеде	Ристановић	Милорад	26
17.01.1919.	Дордрехт	Божанић	Светозар	29
17.01.1919.	Најмеген	Илић	Дејан	27/42
17.01.1919.	Еншеде	Јовановић	Тихомир	24/44
17.01.1919.	Усело	Никодијевић	Најдан	23
18.01.1919.	Апелдорн	Богосављевић	Срећко	38
18.01.1919.	Најмеген	Додолиско	Велимир	26
18.01.1919.	Најмеген	Ивановић	Велисав	28/45

18.01.1919.	Најмеген	Јеремић	Милош	27
18.01.1919.	Дордрехт	Јовановић	Владимир	28
18.01.1919.	Најмеген	Каповић	Серафим	30
18.01.1919.	Најмеген	Марковић	Милилсав	25
18.01.1919.	Апелдорн	Милосављевић	Милосав	-
18.01.1919.	Усело	Николајевић	Никола	38
19.01.1919.	Амерсфорт	Дамњановић	Живко	39
19.01.1919.	Апелдорн	Матић	Виден	50
19.01.1919.	Најмеген	Милошевић	Дејан	40
19.01.1919.	Апелдорн	Радовић	Бранко	-
19.01.1919.	Најмеген	Ранковић	Драгојле	26
19.01.1919.	Апелдорн	Стефановић	Живан	-
19.01.1919.	Дордрехт	Стевановић	Сретан	23
19.01.1919.	Дордрехт	Вукадиновић	Милентије	25/45
19.01.1919.	Најмеген	Живковић	Лука	30
20.01.1919.	Усело	Аврамовић	Михајло	39
20.01.1919.	Апелдорн	Брчеревић	Никола	-
20.01.1919.	Дордрехт	Бркић	Милан	31
20.01.1919.	Најмеген	Доневић	Милош	28
20.01.1919.	Најмеген	Јездимир	Н.	26
20.01.1919.	Апелдорн	Маринковић	Станислав	-
20.01.1919.	Најмеген	Миљковић	Вукосав	25
20.01.1919.	Еншеде	Митровић	Ђорђе	34
20.01.1919.	Дордрехт	Пауновић	Јован	43
20.01.1919.	Најмеген	Стеновић	Михајло	41
20.01.1919.	Апелдорн	Стојадиновић	Ђура	-
20.01.1919.	Најмеген	Живановић	Иван	29
21.01.1919.	Апелдорн	Бошковић	Владимир	-
21.01.1919.	Усело	Ђорђевић	Стојан	34
21.01.1919.	Апелдорн	Лазић	Богдан	-
21.01.1919.	Апелдорн	Марјановић	Марјан	-
21.01.1919.	Најмеген	Милановић	Драгутин23	
21.01.1919.	Апелдорн	Милојевић	Милован	-
21.01.1919.	Апелдорн	Митровић	Тихомир	-
21.01.1919.	Најмеген	Николић	Петар	32
21.01.1919.	Усело	Обрадовић	Милош	23
21.01.1919.	Апелдорн	Вуковић	Велизар	-
22.01.1919.	Апелдорн	Дамњановић	Миленко	-
22.01.1919.	Најмеген	Лазаревић	Арсен	28
22.01.1919.	Најмеген	Лазаревић	Лаза	31
22.01.1919.	Најмеген	Марковић	Коста	35
22.01.1919.	Апелдорн	Матијевић	Миломир	-
22.01.1919.	Дордрехт	Миладиновић	Живојин	30
22.01.1919.	Хенгело	Миосављевић	Стојан	32
22.01.1919.	Усело	Радовановић	Божидар	35
22.01.1919.	Еншеде	Раичић	Сретен	29
22.01.1919.	Најмеген	Таловић	Милутин	28

22.01.1919.	Апелдорн	Вукосављевић	Ђорђе	-
23.01.1919.	Дордрехт	Алексић	Петар	23
23.01.1919.	Хенгело	Добросављевић	Станоје	26/27
23.01.1919.	Усело	Гавровић	Милош	29
23.01.1919.	Апелдорн	Мијатовић	Драгомир	-
23.01.1919.	Апелдорн	Митровић	Владимир	-
23.01.1919.	Усело	Николић	Драгош	38
23.01.1919.	Усело	Николић	Радован	38
23.01.1919.	Еншеде	Поповић	Десимир	29
23.01.1919.	Еншеде	Стојановић	Димитрије	30
24.01.1919.	Најмеген	Гајић	Михаило	26
24.01.1919.	Усело	Марковић	Миленко	42
24.01.1919.	Апелдорн	Милошевић	Аранђел	-
24.01.1919.	Апелдорн	Николић	Милосав	-
24.01.1919.	Апелдорн	Станковић	Александар	-
25.01.1919.	Апелдорн	Антонијевић	Живан	-
25.01.1919.	Апелдорн	Мартиновић	Петар	-
25.01.1919.	Апелдорн	Миладиновић	Миливоје	-
25.01.1919.	Хенгело	Пауновић	Стеван	32
25.01.1919.	Апелдорн	Перић	Ђорђе	-
26.01.1919.	Дордрехт	Јовичић	Радосав	34
27.01.1919.	Дордрехт	Крушељевић	Тодор	24
27.01.1919.	Апелдорн	Симоновић	Василије	-
28.01.1919.	Дордрехт	Радивојевић	Урош	36
28.01.1919.	Апелдорн	Васић	Стеван	-
30.01.1919.	Апелдорн	Лазаревић	Станко	-
30.01.1919.	Дордрехт	Живановић	Божидар	40
02.02.1919.	Дордрехт	Марковић	Стојан	30
05.02.1919.	Дордрехт	Милутиновић	Драгутин	26
07.02.1919.	Дордрехт	Караџић	Милојко	30

Дејан Ристић

НАСТАНАК И РАД СРПСКОГ ПРИВРЕДНОГ ДРУШТВА „ПРИВРЕДНИК”

Упркос чињеници да је угледни српски привредник Владимир Матијевић од својих сународника и савременика сматран „највећим, највреднијим и најзаслужнијим радником на национално-културном и привредном пољу”, потоње генерације Срба, чијем је напретку посветио највећи део живота, у потпуности су га потиснуле у заборав, нарочито у периоду социјалистичке владавине, чак до мере да није заслужио ни неколико редова у енциклопедији!

При помињању Владимира Матијевића немогуће је у исто време не говорити и о *Српском привредном друштву Привредник*, пошто су они у нераскидивој вези. Интересантно је да ни Матијевић ни његова делатност нису изазвали веће интересовање научне јавности, иако су импозантни резултати његовог рада били од непроцењивог значаја за српски народ у целини. Поред тога, постојећа грађа о *Привреднику* пружа обиље података о великом броју питања из области друштвене, политичке, правне, економске и културне историје српског народа, а задире и у нека питања од важности за нама суседне народе.

Владимир Матијевић се родио 3. августа 1854. на Кордуну, у селу Горње Будачко, код Војнића, у близини Карловца, као треће од деветоро деце. Отац Петар је до распуштања Војне границе био официр седме компаније Слуњске граничарске регименте, када је, као порезник, прешао у цивилну службу. Мајка Јула, рођена Новић, била је Сремица из Сурдука, из породице капетана Петроварадинске граничарске регименте. Матијевићева браћа и сестре умрли су још у раној младости или у средњем добу, тако да је једино он доживео зреле године. Будући да је потицао из официрске породице лошег материјалног стања, по жељи родитеља, после основне школе, уписао је регименту кадетску школу у Турну код Карловца. Међутим, када је отац, као разборит човек, који се, стицајем околности доста кретао у друштву образованих Срба разнородних занимања, уочио отпор који његов син испољава према војсци и војном позиву, пружио је подршку младом Владимиру да настави школовање у редовним цивилним школским установама. Управо уз његову помоћ, са непуних седамнаест година, непосредно пре ступања у војну службу, Матијевић је уписао реалку у Раковцу, у непосредној близини Карловца. Током школовања на Матијевића је значајно утицао прота Никола Беговић, писац и познати националнопросветни делатник, који му је предавао веронауку. Поред редовних предавања Беговић је своје ђаке учио српску историју и напајао их народном књижевношћу, чиме је у њима будио и развијао српска осећања. Својом појавом и преданим радом Беговић је извршио велики утицај на формирање Матијевићевих националних осећаја, који ће се касније јасно огледати у његовом непоколебивом и истрајном раду на уздизању и снажењу српског народа. Беговићевом упливу може се приписати и Матијевићево учешће, као добровољца, у српско-турском рату 1876. године.

Послушавши савет једног очевог пријатеља, да због урођене окретности, речитости и комуникативности изабере посао трговца, Матијевић је после реалке уписао Високу трговачку школу у Бечу (Handelshochschule). Када је завршио школовање, запослио се у трговачкој радњи Густава Сахера у Загребу, где је радио као практикант, а потом као заступник и трговачки путник. Од самог почетка пажљиво је пратио и упијао начин рада, проучавајући практичне трговачке послове. Као вредан, способан, послован и перспективан човек, који је све послове завршавао на време, ефикасно и педантно, био је миљеник свих власника трговачких пословница код којих је

радио. Праксу је стицао по највећим трговачким фирмама, доприносећи да свака од њих прошири послове и увећа капитал. Преданим радом и сам

Владимир Матијевић

Матијевић стекао је значајна новчана средства, када му је 1882. године, у његовој двадесет и седмој години, Коншак, власник највеће трговачке радње у Загребу и његов последњи послодавац, постао пословни партнер. Под Матијевићевим вођством та фирма је проширила обим пословања и увећала се неколико пута. Годину дана касније оженио се Паулином Лаћевић, ћерком Ђоке Лаћевића, трговца из Горњег Карловца, која ће бити његова верна животна пратиља и сарадник у бројним патриотским подухватима и прегнућима. У том периоду код Матијевића се зачела идеја о оснивању Српског привредног друштва *Привредник*, коју је он успешно спровео у дело.

Да бисмо разумели разлоге покретања *Привредника* и других сродних српских националноекономских удружења и организација у оквиру Аустроугарске монархије на заласку XIX века, потребно је сагледати околности у којима се налазило српско становништво Аустроугарске, и посебно Хрватске и Славоније у другој половини XIX и почетком XX века. Време у којем је настао *Привредник* карактеришу велике међустраначке супротности и партијски сукоби међу Србима у Монархији. Подељени на бројне политичке странке и фракције (либерали, радикали, социјалдемократи, самосталци), Срби у Угарској и Хрватској били су до те мере острашћени партијском борбом да су занемаривали опште националне, а посебно привредне интересе, залажући се за њих само декларативно.

Процесом развојачења Војне Границе, који је текао од 1868. до 1873, као и њеном провинцијализацијом, насталом припајањем Хрватској 1881, нагло је прекинут начин живота српског граничног становништва који се током деценија изграђивао и у приличној мери усталио. Својим системом и прописима војногранична управа је веома закочила и конзервисала постојеће друштвене и економске односе. Ти односи су се у провинцијалу, под либералним грађанским законима, нарочито после револуције 1848–1849. развијали знатно брже од оних у Граници. Одвојено од цивилне управе, ван главнијих политичких, економских, друштвених и културних збивања, са специфичним вишедеценијским развитком, суштински различитим од развитка провинцијалног дела Хрватске и Славоније, становништво Границе, после развојачења није могло лако да се уклопи у нове односе који су упостављени у жупанијама. После укидања старих установа, у новој, непознатој средини, која није одговарала њиховој свести, навикама, природи и степену развитка, српско становништво, потекло највећим делом од развојаченог кадра Војне границе, оспособљено током дугог низа година готово искључиво за војну службу, или пољопривредне послове, није било у стању да се снађе у новим околностима. Крајем XIX века привредни развој захватио је у почетку најсевернije, а потом и остале делове Троједнице, носећи увелико предзнаке капиталистичке привреде. Њу је одликовала не само занатска већ и мануфактурна и фабричка производња, градска трговина и велетрговина, развијена спољна трговина и кредитни систем који је почивао на банкарском пословању. Немилосрдне последице

разорног дејства капиталистичке привреде осетило је целокупно становништво Границе, али су их најснажније осетили Срби.[1] Наши људи потискивани су на економском, али и на свим другим пољима. Странци су у својим рукама чврсто држали све значајније позиције у друштву, почевши од власти па до најситније трговине и занатства, остављајући Србима да се баве застарелим струкама, те стога није чудо што су најнапреднији занати у народу називани „немецки", пошто су се налазили у рукама странаца.

Једна од карактеристика српског становништва у Хрватској и Славонији била је слаба раслојеност. Док су, огромном већином, Срби представљали неписмено сеоско становништво, постојала је незнатна мањина грађанства, концентрисана у неколико градова, као што су Земун (са преко 5.500 становника – Срба), Митровица, Сремски Карловци, Рума, Осјек, Загреб (1.200 Срба) и у неколико других градова, са знатно мањим бројем Срба. Између горњег слоја интелигенције и доњег, ширег, аграрног слоја, постојала је велика друштвена празнина, због непостојања средњег, привредног сталежа, адвоката, лекара и државних чиновника, који би ублажио овај прелаз и начинио спону између ових поларизованих друштвених редова.[2]

У најгорем економском и политичком положају налазило се аграрно српско становништво. Веома мали број села имао је основну школу, неупућени земљорадници нису вршили рационалну и ефикасну обраду земље, у крајевима насељеним Србима готово да и није било железнице и путева, а тамо где су постојали - били су лоши, док су државни намети били изузетно високи за сиромашан народ пасивних крајева. Посебно тешку ситуацију изазвао је *Закон о укидању кућних задруга*, које су представљале економску основу граничарског становништва и чиниле основни облик његове друштвене заједнице. Доношењем овог Закона дошло је до тешких и свеобухватних друштвеноекономских поремећаја, као и до наглог сиромашења и пропадања становника Границе. Како није било у могућности да уредно плаћа порезе, сиромашније становништво, пре свега оно из бивше Славонске и Сремске границе, често је у последњим деценијама XIX века губило своја имања. Ове поседе, продаване под принудом, углавном због неподмирених дугова, већином су куповали странци, најчешће Немци.

Српски капитал не само што је био нешто више од три пута мањи од оног који се налазио у рукама Хрвата него је био и несразмерно распоређен. Најслабије је био концентрисан у областима где су Срби чинили већину становника, тачније у Лици, Банији и Кордуну, а најјаче на северу земље, у источној Славонији и Срему, где је конкуренција била најснажнија, али су и услови пословања били најповољнији због великих вишкова пољопривредних производа, релативно густе железничке и путне мреже и развијене транзитне трговине.

Осим тога, у то време Срби нису имали организоване новчане институције, тако да ситни капитал наше народне привреде није стајао у националној служби. Такође, није постојао никакав план прикупљања националног капитала, као ни пројекат националне кредитне политике.

Све то омогућило је странцима, пре свега Немцима, Мађарима и Јеврејима, да постепено започну оснивање својих колонија по Угарској, Хрватској, Славонији и Босни, истрају у томе, и да систематски преузимају природне ресурсе и све значајније институције у тим областима. Многи српски просветни и привредни центри полако су губили битку са капиталом новопридошлих странаца, који су уживали потпуну подршку званичних власти у Монархији.

У таквој ситуацији народ је, немоћан да било шта суштински измени, а у жељи да обезбеди егзистенцију својим породицама, започео масовно

1 Према званичним подацима, који су изнети у *Службеном листу* од 31. III 1901, стање је било следеће: „Земун има у целој земљи (Хрватској и Славонији) највише православних Срба шегрта. Од укупно 202 шегрта у Земуну равно 100 њих наши су, а остали 102 нису наши. У Земуну и котару има 41. 400 житеља, од тога су 28. 500 т.ј. 68% православни Срби, а 12. 900 [т.ј.] 32% иноверци. Према томе требало би, од прилике да је од 202 шегрта 138 наших, а 64 осталих, а у ствари ми смо овде у Земуну - где је за нас у целој земљи најповољније размерје - иза мањине заостали. - У свој осталој земљи има свега само још 6 пута толико шегрта колико у Земуну. У Загребу има према истим статистичким податцима н. п. 1.047 шегрта, а од тога су свега само 63 православни Срби [...] У ствари стоје Хрвати са 84% према јадних 16% у Срба".

2 „У занатима и индустрији Срби су 1900. године били заступљени са свега 13.12% а у трговини и банкарству са свега 16.28%" (Василије Ђ. Крестић, *Историји Срба у Хрватској и Славонији,* 364).

да продаје земљу и другу имовину и да се исељава, у највећем броју потраживши уточиште у Америци. Стога није ни чудо што је ондашња пештанска штампа злурадо писала „да се Срби повлаче испред притиска са севера на југ, као што су Индијанци узмицали у прашуме испред крчевина белих људи".

Значајан корак у прерасподели дотадашњих привредних, а самим тим и политичких позиција било је прикупљање разједињеног српског капитала и његова концентрација у Аустроугарској оснивањем *Српске банке д. д.* у Загребу, 1895.[3] Највеће заслуге у оснивању те банке, чиме је започео организованији рад на подизању српске привреде, имала је група српских грађана из Хрватске и Славоније, са Владимиром Матијевићем, Богданом Медаковићем, Јованом Живковићем и Светиславом Шумановићем на челу. Српска банка одиграла је значајну улогу у подизању српске трговине и српских заната, чиме је много допринела економском снажењу српског грађанства и унапређивању њиховог културног живота. Уз непосредно учешће ове банке, да би решили све тежи положај села и сељака, 1896. године, сједињавањем више од 400 српских земљорадничких задруга, основан је *Савез српских земљорадничких задруга*, са преко 400 задруга на територији Хрватске. Задатак Савеза био је да окупља и обучава сељаке земљорадничким, потрошачким и кредитним пословима, да им обезбеђује повољне кредите и да их усмерава на штедњу.

Српско привредно друштво *Привредник*, као трећа у низу институција основаних у том периоду у Хрватској, представљало је једну од најзначајнијих установа српског народа у Аустроугарској монархији. Од самог свог настанка, 1897, па све до краја Другог светског рата оно је играло кључну улогу у осамостаљивању, снажењу и унапређивању српске привреде. *Привредник* је, иако посредно, био и од изузетне важности за јачање националне самосвести српског народа у Монархији.

То је било време свеопштег романтичарског заноса и безусловне љубави појединца према родном тлу и сопственом народу. Бројним родољубивим завештањима велика богатства, као и скромне донације појединаца прешла су у народну својину, док су се тестаменти добротвора низали један за другим у жељи да се надмећу у доказивању своје верности народу којем су припадали.

Основан по идеји Владимира Матијевића, уз свесрдну финансијску помоћ његових истомишљеника, пријатеља и родољуба, *Привредник* је требало да начини већ помињану спону између сељака и интелигенције стварањем средњег слоја, за којим се код српског становништва у Монархији осећала изражена потреба. *Привредник* је био замишљен као институција која ће помагати да се бистра, радно способна а сиромашна српска деца, највећим делом из економски заосталих сеоских средина, поред стицања основног образовања, оспособе за занате и трговачке послове. На тај начин његови творци желели су да образују јак кадар Срба привредника и да помогну сваки српски привредни покрет, чиме би се створили услови за настанак снажног српског грађанског слоја, који би био у стању да, како економски, тако и интелектуално, одговори захтевима времена и да омогући српском народу опстанак и напредак у ондашњем окружењу, изразито ненаклоњеном Србима.[4]

Одлука о оснивању *Привредника* није се код Матијевића родила одједном, већ је сазревала током година које је провео као трговачки путник, обилазећи многе пределе Монархије. Опрезни Матијевић своју одлуку није одмах разгласио, него се опробао на појединачним примерима. Тако је, после обављеног посла, помињући то тек узгред, нудио трговцима са којима је пословао једног свог тобожњег „малог рођака", дечака са села, за шегрта. Пошто су понуде

3 Председник банке био је Владимир Матијевић, а директор Ђорђе Велисављевић. Поред централе у Загребу, *Српска банка* је имала филијале у Новом Саду, Сомбору, Суботици, Дубровнику, Митровици, Сплиту, Шибенику и Книну.

4 Схвативши важност и значај привредног покрета, Павле Аршинов, професор и уредник листа *Привредник*, 1904. је у писму уреднику календара *Просвета* писао: „Нити је било нити може бити што крупније у животу народа нашег, него што је покрет на привредном пољу, а који покрет потиче од Срба Загребчана. Политичка моћ једног народа почива на економској моћи. У сваком куту где год има народа нашег, треба пропагирати да се прибира свет наш, да се здружује и навикава на заједницу, и у добру и у злу. Широм Српства треба да одјекне онај поклич Срба Загребчана: 'Снажимо се економски'!" (РОМС, бр. 19. 054).

најчешће прихватане, Матијевић се, затим, обраћао сеоским учитељима и свештеницима са захтевом да му пошаљу одабрану децу, коју би упућивао на изучавање заната. На тај начин је на разне занате „наместио" око 250-оро деце.

Убрзо потом, пошто је стекао знатан иметак и име успешног привредника, Матијевић је одлучио да престане са путовањима и да се посвети раду у својој фирми у Загребу. У то време обавио је темељне припреме и 23. септембра 1897. сазвао Оснивачку скупштину Српског привредног друштва *Привредник*. На њој је изабран извршни и надзорни одбор, за председника *Друштва* постављен је Исидор Добровић[5], за потпредседнике Владимир Матијевић и Никола Ћук,[6] а за секретара Љубомир П. Ристић. Истог дана „намештен" је и први шегрт.

Од самог оснивања *Привредник* је развио веома широку активност. Пре свега, било је потребно пронаћи слободна места, у разним занатима и трговини, где би се шегрти обучавали.

Монограм српског привредног друштва Привредник

5 Добровић Исидор (Велика Кањижа, 16.II 1841–Дарувар, ?), трговац, родољуб и велики добротвор, први доживотни председник *Привредника* и члан његовог Патроната, један од оснивача *Српске банке* у Загребу.

6 Никола Ћук (Брувно, Лика, 1860–Загреб, 26.X 1937), трговац, добротвор, оснивач *Привредника*, његов потпредседник и члан Привредниковог Патроната, оснивач и члан управе *Српске банке* у Загребу.

Привредник је са послодавцима склапао посебне уговоре по којима су се они обавезивали да ће свом будућем шегрту, *Привредниковом* питомцу, обезбедити пристојан стан, храну, одећу и обућу, да ће га учити занату, односно трговини, да ће бринути о његовом редовном похађању стручне школе и успеху у њој. Такође, захваљујући мрежи пододбора широм Монархије *Друштво* је развило акцију са намером да се повеже са учитељима, свештеницима и другим виђенијим људима који су добровољно радили као *Привредникови* повереници на проналажењу и одабирању дечака, касније и девојчица, који су били спремни да крену на учење заната и трговине, објашњавали њиховим родитељима систем рада и пружали им сва потребна упутства пред полазак детета у град.

Сви будући *Привредникови* питомци морали су својеручно да напишу молбу, уз коју је била прилагана сагласност родитеља или старатеља. Услови пријема били су прилично строги: будући шегрти морали су да буду између 12 и 15 година старости, потпуно физички и ментално здрави, висине најмање 1,30 м, пријатне спољашности, доброг владања, писмени и „добри из рачуна". Свака молба чији подносилац није испуњавао постављене услове била је одбацивана.

Пошто је Матијевић издејствовао посебно одобрење од државних власти у Монархији да *Привредникови* питомци добијају бесплатне карте за железницу, деца су без новца, са нешто мало личног пртљага, пристизала на станицу у Загребу, где су их дочекивали представници *Друштва* и одводили до њиховог привременог смештаја, у адаптиране бараке са спаваоницама, трпезаријом и осталим пратећим објектима, у винограду надомак града, који је *Привреднику* уступио Никола Ћук. Ту су обављани лекарски прегледи и проверавана претходно стечена знања, као и склоност питомаца према одређеним занимањима. Одатле су, после извесног времена, даље упућивани изабраном послодавцу, код кога су учили занат, односно трговину.

Услови под којима су живели шегрти на преласку из XIX у XX век нису били лаки. Код појединих послодаваца они су радили тешке послове и по 12 до 14 сати дневно, у лошим усло-

вима, уз неквалитетну исхрану и неодговарајући смештај. Да би спречили да се такве ствари догађају питомцима *Привредника*, повереници су најмање једном годишње, а у већим местима и чешће, обилазили своје штићенике како би вршили надзор над тамо смештеном децом и поступањем послодаваца са њима. У случајевима када би утврдили да послодавац није испунио своје уговором преузете обавезе, уговор са њим је раскидан, а дете је премештано на друго место.

Повереници су се редовно састајали са питомцима за које су били задужени. На тим састанцима разговарано јс о условима рада и текућим питањима из живота шегрта, организована су разноврсна стручна и тематска предавања, приредбе и прославе, набављане су и размењиване књиге, читане народне песме и приповетке. Велика пажња посвећивана је просвећивању питомаца. Зато су повереници водили рачуна да у свим местима књиге за одговарајући узраст буду приступачне шегртима.

Сви занати и сва остала занимања учили су се четири, односно три године, у зависности од тога да ли родитељи јесу или нису били у могућности да за време трајања шегртовања одевају децу. Током школовања *Привредник* је пратио кретање и рад сваког свог питомца. Послодавац је био обавезан да једном годишње, на специјалном формулару, изнесе своје утиске о раду шегрта. После горе одређеног времена шегрти су „ослобађани", уручивана су им сведочаиства о изученом занимању и постајали су помоћници, који су за свој рад добијали плату. Појединци су остајали код газда код којих су и изучили занат, други су преузимали радње бивших послодаваца, а неки су постајали њихови ортаци. Оне који нису успели да се сами снађу *Привредник* је препоручивао, упућивао и смештао у одабране радње у земљи и иностранству, у Енглеској, Француској, Швајцарској и Немачкој.

Да би се питомци привикли на систематску штедњу и да би се осигурао младим почетницима стартни капитал за отварање самосталних радњи, иницијативом Матијевића и пропагирањем *Привредника* 1903. је основана *Главна привредна задруга*. Својим члановима који су навршили 24-ту годину живота, уз три јемца (жиранта), а то су обично били другови зајмопримаоца – младог „самосталног господара", ова Задруга је омогућавала да подигну кредит у нзносу петоструке вредности своте коју је корисник поседовао.

Ту, међутим, није био крај интересовања *Привредника* за своје бивше питомце. Већ угледним људима, успешним занатлијама и трговцима П*ривредник* је помагао саветом и препорукама у избору будућих супруга.

Радећи са српском децом, челници *Привредника* увидели су да је женски подмладак био у знатној мери заостао. Да би то променили, они су 1904. ступили у везу са *Добротворним задругама Српкиња* и настојали да се женска деца сместе у поштене и угледне српске куће, где би се, као чланови породица, учила лепом понашању, раду и кућним пословима. Том сарадњом са женским удружењима *Привредник* је до Првог светског рата збринуо око 270 питомица, које су се све (осим једне) поудавале за *Привредникове* питомце.

Активност *Привредника* обухватала је целокупан простор насељен српским становништвом, без обзира на тадашње државне границе. Како је Аустроугарска влада будно пратила сва збивања на политичком плану, она је регистровала блиску сарадњу челних људи *Привредника* са Србима из Србије и Црне Горе, и окарактерисала је као организовану акцију Срба, која је била уперена против ње и хрватских привредника. Због тога је започела систематску пропагандну делатност против *Привредника* и против Срба уопште, а нарочито против српских трговаца и занатлија у Загребу, који су постали озбиљна конкуренција привредницима других народности. Та делатност резултирала је ескалацијом мржње, која је испољена у противсрпским демонстрацијама од стране Хрвата, у Загребу, септембра 1902, када су масовно уништаване радње српских занатлија и трговаца, а зграда у којој су били смештени *Привредникови* питомци била је до темеља разорена.

Још веће искушење настало је после анексије Босне и Херцеговине, 1908. године, када је *Привреднику* забрањена свака сарадња са Србијом, као и примање деце из Србије и Црне Горе

на изучавање заната. Ипак, и поред забране, ова сарадња није прекидана. Београдска трговачка омладина преузела је улогу организовања и слања деце, која су, како је то објашњавано званичним властима, долазила у посету својим рођацима у Аустроугарску, да би затим ту остајала као питомци *Привредника*.

Годину дана по оснивању овог *Друштва*, тачније 1. октобра 1898. покренут је истоимени лист као гласило *Савеза српских земљорадничких задруга*. Замишљен као нестраначки, обухватао је све важније теме везане за народни живот. Поред пружања савета из области задругарства и економије, лист је популарисао српска национална осећања, покретао бројна друштвена, просветна, морална и здравствена питања, али је и отворено говорио о недостацима и пропустима Срба, покушавајући да истакне грешке и подучи широке масе читалаца. Лист који је уређивао Павле Аршинов,[7] истакнути српски јавни и културни делатник и близак сарадник Владимира Матијевића, до 1914. излазио је двапут, а после рата, од 1924, у Београду, једанпут недељно, све до 1941. Сваке године од 1898. до 1941. *Привредник* је издавао и свој календар, који је доносио податке о задужбинама, легатима, садржавао је биографије истакнутијих активиста, оснивача и добротвора *Привредника*, као и текстове из историје, економије, народне књижевности, обавештења о сајмовима, вашарима, панађурима и слично.

Своју делатност с мањим или већим успехом *Привредник* је обављао све до 1914, до када је омогућио да се преко 10.500 питомаца из свих крајева насељених Србима образује за више од 60 различитих занимања. Од тога броја, највише „намештених" било је из Хрватске, и то 4.547 питомаца, потом из Босне и Херцеговине 2.133, из Србије 491, Срема 626, Војводине 352, Далмације 359 и Црне Горе 133 питомца.

Међутим, убрзо по објави рата, 27. јуна 1914, бан Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације издао је наредбу којом је забрањен сваки рад *Српског привредног друштва Привредник* у Загребу. Истовремено, док су нахушкане масе продрле у *Привредник* и у рушилачком бесу, демолирале намештај, цепале и спаљивале архиву, многи чланови управе *Привредника*, међу њима Павле Аршинов, Лазар Бачић, Стево Калембер и Ђорђе Јагњић, били су ухапшени под оптужбом велеиздаје. Матијевић је успео да побегне и емигрира у Швајцарску. После тих догађаја званични рад *Привредника* је престао, али је, ипак, илегалним путем, па из тих разлога нередовно, упућено око 200 дечака на разна занимања.

Ни боравак ван земље није спречио Матијевића да делује у националном интересу. Иако се, према сопственој тврдњи, никада није бавио политиком, за време боравка у Женеви, поред бриге о *Привреднику*, доста времена и пажње посветио је изради елабората, „за српску владу, како треба наступити и шта треба урадити, кад српска војска пријеђе у Сријем, Банат, Славонију и Хрватску". Поред Милорада Драшковића и српске владе, његова запажања, која су оцењена као корисна, читао је и шири круг српских интелектуалаца, међу којима и Јован Жујовић, Никола Стојановић, Јован Јовановић Пижон и Павле Поповић.

Матијевић је у једном кратком периоду ипак учествовао у политичком животу Срба у Хрватској. Као члан Главног одбора *Српске самосталне странке* до 1903. године, и као један од најуспешнијих српских привредника у Хрватској Матијевић је сигурно утицао на креирање страначких акција, нарочито када је у питању однос према Хрватима, према којима је показао значајну уздржаност, која је била узрокована бројним болним искуствима српског становништва у Хрватској. Супротстављена гледишта развоја српско–хрватских односа довела су до отвореног сукоба између Матијевића и Светозара Прибићевића. Иако је непосредан повод било Матијевићево обустављање исплате плата редакцији листа „Србобран", чији је уредник био Прибићевић, стваран разлог њиховог сукобљавања избио је на видело већ по изласку првог броја листа, где се јасно могао видети наговештај будућег политичког правца који ће Прибићевић заузети у односу на Хрвате. Матијевић, који се чврсто држао својих политичких ставова према

7 Павле Аршинов (Велики Бечкерек /Зрењанин/, 23.XII 1855–Загреб, 17.V 1930), професор, писац и национални радник. Један од најинтимнијих сарадника Матијевића у оснивању *Привредника* и *Савеза српских земљорадничких задруга*, члан управе друштва Привредник, главни уредник и сарадник листа *Привредник*.

Хрватима, свакако да је Прибићевићеве потезе сматрао недопустивим. Матијевић је увиђао сву штетност партијскополитичких сукоба и користио је сваку прилику да јавно жигоше политичаре чија је „странчарска политика" водила разбијању српског народа, на чијем је сабирању и економском јачању радио. Млађа генерација српских политичара сматрала је Матијевића човеком конзервативних назора, што је он и био кад је реч о политици, али не и када се ради о његовим схватањима и делатности која се односи на привредни развитак српског народа. Током Првог светског рата, на плану уједињења јужнословенских народа, Матијевић се залагао за Пашићево схватање уједињења. Као такав, он је покушао да на Прибићевића утиче саветима, међутим, овај се, повређен и огорчен, одлучио на потпуни раскид. На Главном одбору странке, који је подржао Прибићевићеве ставове, основано је акцијско друштво које је преузело „Србобран". Матијевић је искључен прво из ужег, а затим и из ширег руководства странке, у којој је остао као обичан члан. Овим искључењем прекинут је његов кратак политички ангажман, тако да је сву енергију и пажњу мо-гао да посвети организовању српске привреде.

По завршетку рата *Привредник* је 1918. обновио рад, али је због претрпљених материјалних губитака и уништене архиве своју активност оснажио тек 1922. године. Већ наредне, 1923. године, *Друштво* се преселило у Београд, остављајући представништво у Загребу, са седиштем у Прерадовићевој улици број 18. То представништво успешно је деловало до априла 1941, када му је нападом Немачке на Краљевину Југославију и стварањем квислиншке НДХ онемогућена свака даља активност.

Од 1923. до 1926. године, пошто није имао довољно средстава да купи кућу, *Привредник* је у Београду био смештен у Дому малолетника у Студеничкој улици број 62, када је купљен дом у Крунској улици број 5. Повећан прилив деце и потреба да им се за време боравка у Београду обезбеди што бољи смештај, исхрана и лекарска контрола били су разлог за оснивање фонда „Владимир Матијевић" за изградњу „Шегртског дома" у Београду, који је захваљујући великом броју донатора отворен 1932. године у Лазаревићевој улици број 4, где се и данас налази седиште *Удружења Привредникових питомаца „Владимир Матијевић"*.

Тај свечани тренутак оснивач и главна покретачка снага *Српског привредног друштва Привредник* није дочекао. У 74-ој години живота, од последица грипа, у Београду, 7. септембра 1929, умро је Владимир Матијевић. Поред поменутог, потребно је истаћи да је он 1925. спровео фузију Јадранске и Подунавске банке у Јадранско-Подунавску банку, чији је председник управе био све до смрти. Био је главни деоничар паробродског друштва Ragusa и један од деоничара *Српске привредне банке у Руми*. Учествовао је (1900) у оснивању *Српског трговачког удружења* у Новом Саду. Био је цензор *Аустро-Угарске банке*. Налазио се на положају председника *Српске банке* у Загребу и председника *Дирекције пољопривредног кредита* у Београду, члана надзорног одбора *Аграрне банке* и члана Управног одбора *Народне банке Краљевине СХС*. Био је члан управе великог броја различитих привредних организација и удружења: *Прометног акционарског друштва* у Загребу, *Главног савеза српских земљорадничких задруга*, Управе *Српске* централне и Привредне банке у Сарајеву, Управе *Стандард Оил Компаније* у Београду, Управе *Георг Шихт А.Д.* – фабрике сапуна у Осијеку, Управе *Задруге Срба привредника* у Београду и Управе *Српске привредне задруге* у Београду. Носилац је ордена Св. Саве I реда и Карађорђеве звезде IV реда. Донатор је *Српске трговачке омладине у Руми*, као и *Скопског научног друштва*. Активно је учествовао у многим културним, националним и хуманим установама као добротвор и члан Саветодавног одбора Београдске трговачке омладине, Главног одбора *Друштва за васпитање и заштиту деце*, као и *Друштва Св. Саве*.

Руководио је *Привредниковом* организацијом проводећи више часова дневно у примању извештаја чиновника, дочекивању и испраћању посетилаца *Друштва*, или у прихватању новопридошлих, још заплашених питомаца, које је очински храбрио и тешио. Иако је већ био у позним годинама често је лично предузимао нарочита путовања како би надгледао пословање

Привредника на терену, у унутрашњости. Поред тога што је још пре Првог светског рата поклонио *Привреднику* око 250.000 златних круна, будући да није имао деце, целокупан свој рад крунисао је тиме што је читаву своју имовину, која је процењена на више од 7 милиона ондашњих динара, завештао *Привреднику* за обављање хуманих задатака.

Сахрањен је на Новом гробљу у Београду. Крај надгробног споменика постављена је Матијевићева биста, коју је 1975. године поставило Удружење привредникових питомаца „Владимир Матијевић", чији је аутор Сретен Стојановић.

Од Матијевићеве смрти до 1941. године на челу *Привредника* налазили су се тадашњи најистакнутији српски привредници: Тодор Мијаиловић, Светозар Гођевац, Милан Стефановић и Аврам Филиповић. И после слома Краљевине Југославије, у априлском рату 1941, *Привредник* је наставио да ради у отежаним околностима. Током окупације ово *Друштво* збринуло је око 1.700 деце оба пола. Поред занатских радњи и фабрика, већи број девојчица смештен је у двадесетак кројачких радњи у Београду.

Међутим, актом од 24. априла 1945. Министарство трговине разрешило је дотадашњу управу *Друштва* и поставило привремену управу, са којом је *Привредник* деловао још две године. Тада, крајем 1947. године, забрањен је рад свим хуманим друштвима у Србији, осим Црвеном крсту Србије.

За 50 година свога постојања и 46 година активног рада, *Привредник* је на преко 60 различитих струка заната, трговине и угоститељства упутио око 40.000 сиромашне српске деце и тиме у потпуности оправдао своје основно начело, које гласи: „Највеће је доброчинство дати човеку поштена рада и зараде".

др Петар В. Крестић

ЖЕНСКО ОДЕЉЕЊЕ „ПРИВРЕДНИКА”

Прва и најстарија добротворна задруга Српкиња у Аустроугарској монархији – *Добротворна задруга Српкиња у Новом Саду*, која је основана 1880. године[1], развила се из Одбора госпођа новосадских, образованог још 1862. године. Од тог времена њихов број непрестано је растао, тако да је 1905. било између 50 и 60 задруга са око 5.000 чланица. Циљ *Добротворних задруга Српкиња* био је да осмишљеним радом помогну сиротињу и унапређују српску, нарочито женску омладину. Ради остварења тога циља задруге су оснивале у многим местима разне женске школе, интернате, сакупљале су прилоге за српска удружења и сл. Тако је, на пример, *Добротворна задруга Српкиња* у Загребу основала *Српски девојачки интернат*, који је могао да прими 50 девојчица. Смештај, који је укључивао исхрану и разне услуге (часови језика, музике, услуге прања и пеглања рубља и сл.) за сваку питомицу износио је 70 круна месечно.[2] Оснивање ове институције, 1. септембра 1901. године, највише је помогла Христина Добровић, супруга Исидора Добровића, приложивши суму од 1.000 круна.[3] Значајну улогу у оснивању овог интерната имале су и Катинка Живковић и Јелена Поповић. За фонд интерната сакупљена је сума од близу 32.000 круна. Интернат се налазио у центру Загреба, поред трга бана Јелачића, у Петрињској улици бр. 1, на II спрату. Прве године када је интернат отворен, у седам соба било је смештено 19 питомица. Наредне године постојећи простор је проширен тако да је могао да прими 22 питомице. Треће године, после додатног проширивања, смештено је 30 питомица, које су биле из различитих крајева земље. Највише их је похађало *Лицеј* и *Женску стручну школу* у Загребу, у којој су се спремале за учитељице ручног рада. Интернат је имао и своју библиотеку. За издржавање, које је укључивало и услуге лекара, питомице су плаћале 50 круна месечно.[4] Поред тога, у Карловачкој митрополији су 1870. основане три више српске девојачке школе, у којима се до 1918. ишколовало око 3.000 девојака.[5]

Као круна ове делатности задруга децембра 1910. у Митровици је основан *Савез Српкиња као задруга* са централном управом у Загребу. Циљ *Савеза* био је да обједини све задруге и да на тај начин олакша и побољша ефикасност рада ових друштава.[6] За почасну председницу изабрана је супруга барона Јована Живковића, бароница Катинка Живковић из Загреба.[7] Међутим, ова институција није заживела услед слабог одзива локалних задруга.

Рад на збрињавању сиромашне женске српске деце *Привредник* је започео 1904. године на иницијативу *Добротворне задруге Српкиња из Панчева*. Видевши да рад са шегртима даје изузетно добре резултате, њене чланице су пружиле *Привреднику* значајну материјалну помоћ и подршку на терену око збрињавања деце.[8] Како је

1 *Женски покрет у Војводини, приликом прославе педесетогодишњице рада свог издала Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња*, Нови Сад 1933, 103. Тачан датум оснивања је 7.XII 1880. (Исто, 122).

2 АС, *Привредник*, несређено, кут. 979.

3 „Бранково коло”, бр. 7, 1901.

4 „Србобран”, народни српски календар, 1905, 72–75.

5 Женски покрет у Војводини..., 88.

6 *Добротворној задрузи Српкиња*, АС, *Привредник*, несређено, кут. 975. „Овим се Савезом не иде на то, да се поједине задруге ограниче у свом делокругу и свом локалном патриотизу, него се иде за тим, да помоћу свију задруга, па и оних Српкиња и Срба, који нису у задруге уписани, изводе дела од веће важности и општег интереса народног, а све да иде, као из једне душе и једног срца свију његових чланова” („Привредник”, бр. 24, 1910).

7 Управни одбор чинили су: Јелисавета Борота, Паулина Матијевић, Савета Велендрић и Нада Прица (све из Загреба); Катица Мркић из Митровице; Зорка Јанковић из Голубинаца; Софија Пушибрк из Новог Сада; Катинка Вукићевић из Сомбора; Ангелина Петровић из Вуковара; Мара Ковачевић из Земуна; Милева Мучалова из Осека и Милена Миладиновић из Руме. У надзорном одбору били су: Персида Ивковић и Милица Дивјак из Загреба; Аркадије Варађанин из Новог Сада; Стеван Радић из Ирига и Никола Илић из Митровице („Привредник”, бр. 24, 1910).

8 „Добротворна задруга Српкиња у Панчеву решила је, да ће од сад и она – по примеру многих других установа – друштво Привредник у Загребу помагати годишње са 100 круна [...] И до сад су многе Српкиње [...] купиле чланове за друштво Привредник; оне купе прилоге, упућују, надгледају привредникове питом-

и српски женски подмладак био у знатној мери заостао, оне су се обратиле *Привреднику* с молбом за помоћ. Намеравале су да систематском пропагандном активношћу у српским домовима девојке других националности замене Српкињама.[9]

Крајем XIX и почетком XX века постојала је огромна разлика у плаћању жена и деце у односу на одрасле мушкарце. Иако су у структури радне снаге жене и деца чинили готово половину радника, њихов положај је био веома тежак.[10] Наднице жена биле су за око 40-70% ниже од зараде мушкараца, док су малолетним радницима и деци исплаћиване и по неколико пута мање суме.[11] Сем тога, закидање на надницама, поред продужавања радног времена, вршено је и новчаним кажњавањем због наводног кршења кућног реда предузећа.[12] Само према подацима који су урађени за Кикинду, у првим годинама XX века за плате „туђинкама" које су радиле у српским кућама годишње је издвајана свота од 12.000 форинти.[13] У исто време, без могућности да нађу посао, Српкиње су радиле веома тешке, опасне и нездраве послове у тамошњим фабрикама цигле за безначајну дневницу од 30 крајцара. Ништа боља ситуација није била ни у свилари у Панчеву, где је 400 српских девојака радило 12–14 сати дневно за надницу од 20 до 25 крајцара.[14]

Да би измениле постојећу, веома неповољну ситуацију, припаднице *Задруге* из Панчева изразиле су спремност да започну рад на упућивању питомица, али им је био потребан неко ко ће организовати и објединити активности. Будући да је већ стекао богато искуство током „намештања" шегрта, *Привредник* је прихватио улогу пропагатора и посредника у реализацији ове идеје.[15]

Основни принцип рада био је да се девојке не шаљу у места која нису имала *Добротворне задруге Српкиња*, као и у она у којима задруге нису биле спремне да сарађују у прихватању питомица, као што је то био случај са *Новосадском женском задругом*.[16] Као и дечаци – будући шегрти, девојчице узраста од 12 до 13 година примане су на основу препоруке учитељица, учитеља, свештеника, али и месних задруга Српкиња. Задруге које су се прихватиле улоге збрињавања питомица давале су овлашћења двема својим чланицама, које су биле у непрекидној вези са *Привредником*.

Користећи се искуствима стеченим током рада са шегртима, *Привредник* је инсистирао на томе да и девојчице својеручно попуњавају

це..." (*Угледајте се Српкиње у Панчевке!*, „Трговачке новине", бр. 13, 1905). Поред тога, ова Задруга издржавала је своју *Раденичку школу* (подучавала је жене кројењу, шивењу и оспособљавала их је за отварање самосталних радњи) и одржавала је *Девојачко коло* (потпомагала образовању девојака) (АС, *Привредник*, несређено, кут. 975).

9 „Швабица неће да ради у фабрици; она иде у пуну, мрсну, господску српску кућу, где се добро храни, лако ради, не гуши се у фабричком смраду, па поред свега обиља претече јој и она уштеда обично још више него што јадна Српкиња свега у фабрици зарађује [...] Врле Панчевке решиле су још, да ће се и оне од сад, још више него до сад, заузимати, да се ишчисте српски домови од туђе женске чељади..." („Трговачке новине", бр. 13, 1905).

10 Иван Ковачевић, *Економски положај радничке класе у Хрватској и Славонији 1867–1914*, Београд 1972, 255.

11 *Исто*, 132–133.

12 *Исто*, 133.

13 „Застава", бр. 108, 1905.

14 „...у прашини и гаду тамошње свиларе даве, од којих 2/3 једно од јектике гине..." (*Женски шегрти,* АС, *Привредник*, несређено, кут. 975).

15 „Какве користи има наш народ од *Привредникових* питомица. – Човек учи један од другога. Тако и куће уче једна од друге. Боља је кућа учитељ оној мање напредној и заосталој. *Привредникове* питомице смештају се у што боље куће, да се науче у кући што боље и што умешније радити, да се науче свему реду, и да се науче паметну животу. Једном речи, она се уче и навикавају да буду примерне домаћице. Кад се која уда од њих, заснива она напредну кућу, и тиме постаје учитељ и просветитељ целој оној околини, у којој је. На тај начин од тих питомица шири се по народу напредно кућење и мудар живот. Свака кућа у коју доспе *Привредникова* питомица постаје школа за напредан народни живот. На тај начин у народу се шири напредак у раду и животу, а то значи, шири се просвећеност, те народ постаје јачи, снажније хвата корена у садашњости и спрема се за сјајну будућност" (*Женски млађи. Предлог Привреднику*, АС, *Привредник*, несређено, кут. 975).

16 „Ни на поновну молбу *Привредника* у Загребу не може ни једна чланица да се прими посредовања за смештање сиротих девојчица по новосадским домовима. Може ли заиста бити, да ни једна Српкиња у Новом Саду не ће да се заузме за ваљане младе Српкињице, које желе да се унапређују часним радом, кад се те Српкињице и владањем и понашањем и у сваком погледу одликују – од оних многих туђинки и иноверки, којих су наше куће и породице – свуд па и у Новом Саду – пуне и препуне?" („Женски Свет", бр. 12, 1911). „...а једна Задруга Српкиња, из једног места где има скоро највише Срба и где смо мислили да нам је ваљда можда најинтелигентније грађанство, одговорила је *Привреднику* да у њих нема у задрузи Српкиња које би за такове ствари имале смисла или времена" (АС, *Привредник*, несређено, кут. 942). Успешнија сарадња овог удружења са *Привредником* успостављена је тек пред почетак I светског рата (види: *Женски покрет у Војводини...*, 189–190).

молбе за упућивање на изучавање заната код кројачица, „модискиња за израду шешира" и, у највећем броју, за изучавање „домазлука напретка". Ове молбе су потписивали родитељи или старатељи, као и препоручитељ детета. Девојчице су пре поласка од куће добијале исцрпна упутства у вези са поступцима смештања у породицу, понашањем које се од њих очекује, као и у вези с гардеробом и другим ситницама које је требало да собом понесу на пут.[17] Пре доласка *Привреднику* будуће питомице су се изјашњавале да ли желе да изучавају неки занат или да се обуче у кућним пословима. До одласка у породице код којих ће бити смештене питомице су боравиле у *Српском девојачком интернату* у Загребу, где су стицале прва знања о кувању, пеглању, ручном раду и другим сличним пословима. Надзор над њима водила је посебна васпитачица, „префектица", која их је и водила у школу и бринула о њиховом васпитању, којем је поклањана изузетна пажња.

Правила, такође у виду штампаног формулара, која је морала да потпише свака српска породица спремна да у своју кућу прими девојчицу на обучавање, била су израђена по обрасцу швајцарских женских друштава, која су у то време сматрана најнапреднијим и најбоље уређеним.[18] Девојчице су упућиване у здраве, угледне, напредне, религиозне грађанске породице, које су живеле без претеране раскоши и биле су узорне у сваком другом погледу[19], где су се училе лепом понашању, раду и кућним пословима. „Госпође" су се обавезивале да ће преузети пуну одговорност за питомицу коју приме, да ће бринути о њеном здрављу, образовању и прихватити је као члана свог домаћинства.[20] Један од битних предуслова био је и то да место будућег боравка девојчица мора бити са претежним српским становништвом, или да у њему Срби живе у великом броју, што је искључивало Беч, Пешту, Загреб и друге градове.

Паулина Матијевић

Постојала је и идеја да *Привредник* започне упућивање девојака и у одабране, напредне ратарске задругарске српске породице које нису имале много деце, али, наравно, уз препоруку и надзор месне *Српске земљорадничке задруге*. Међутим, нема података да је овај пројекат икада заживео.

17 „Девојчица мора да понесе кад од куће пође у најмању руку на себи чисто и ново одело (зими разуме се топлије да не зебе, и да не озебе), чврсте нове ципеле, 2 пара нових рубина (преобука), толико чарапа, топлу мајицу и неколико марамица за нос, чешаљ, сапуна, иглу, конца и кору хлеба. Добро је да понесе и од домаћег свог одела што ваља, што је чисто и цело (обућу и што има), да јој се то за посао у кући нађе, а новије одело да се чува за цркву [...] Осим тога мора се за свако дете, пре но што од куће пође, на пошту предати 10 круна готова новца, на адресу *Друштво Привредник Загреб*. То треба детету за железницу и путни трошак од Загреба па до новог места, које ће јој се определити..." (АС, *Привредник*, несређено, кут. Циркулари А).

18 „Привредникове питомице нису слушкиње. Оне морају бити госпођи више од зловољне, немиле, неверне слушкиње, оне морају госпођи бити десна рука, све, лице повереља итд. Али ако хоћеш да ти неко буде све, онда га не смеш огорчавати, већ га мораш дизати, привијати и – тако рекући – до посвојчета уздигнути, па ће онда твој и бити" (АС, *Привредник*, несређено, кут. Циркулари А).

19 „Осим тога мора да се обвеже госпођа свесрдно и драге воље, да ће дете у сваком погледу боље држати и за њ се старати, него што се иначе туђинац у туђој кући држи" (АС, *Привредник*, несређено, кут. 942).

20 „Обавезујем се, да ћу своју питомицу употребљавати искључиво у кући, али никад око болесника и да ћу је учити кућним пословима: добром реду, чистоћи, уљудности, кувању, шивењу и сваком напредном послу и раду, а све увек у српском духу, тако да ће данас сутра бити ваљана српска домаћица" (Формулар за пријављивање породица које прихватају питомице *Привредника*, АС, *Привредник*, несређено, кут. Циркулари А).

Питомице су, према уговору, поред одговарајуће гардеробе, од „госпођа" добијале месечно или тромесечно новац, чији је износ, сходно околностима, одређивао *Привредник*, а који је уплаћиван на посебну књижицу, која је гласила на девојчино име. Овај новац девојке су после завршеног „службовања" обично подизале непосредно пре склапања брака. Девојчице су се налазиле под непрестаним надзором и заштитом *Добротворних задруга Српкиња*, чија је главна повереница имала право и могућност да своју штићеницу редовно обилази и у сваком тренутку, ако установи да је то неопходно, могла ју је одвести из окружења штетног по њу.

На прихватању и обучавању питомица, поред Паулине Матијевић, највише су се ангажовале Анка К. Милутиновић, председница *Добротворне задруге Српкиња у Панчеву*, Јулчика М. Поповић, председница *Добротворне задруге Српкиња у Сомбору*[21], Катица Ивошевић, добротвор и члан *Привредниковог Патроната* из Винковаца, Катица Вучковић из Сремске Митровице и Лепосава Станић из Вуковара.[22]

Сарадњом са женским удружењима *Привредник* је до Првог светског рата збринуо око 270 питомица, што је износило око 2% од укупног броја шегрта.[23]

др Петар В. Крестић

21 *Споменица о Привредниковој двадесетпетогодишњици 1897–1923*, Београд 9.IX 1923, 63. Само током 1912. године у Сомбору је боравило 39 питомица *Привредника* („Привредник", бр. 1, 1912).

22 Станић Лепосава (Вуковар, 1866–Вуковар, 29.IV 1936), добротвор. Заједно са супругом Жарком Станићем, велепоседником, поклонила је сву имовину *Привреднику*, а кућу у Вуковару *Српском женском друштву Посестриме*.

23 Постоје сачувани статистички подаци о првих девет година рада на „намештању" женске деце:

Година	Број девојака
1904	1
1905	3
1906	6
1907	21
1908	24
1909	29
1910	35
1911	52
1912	40

ПЕГАВИ ТИФУС У СРБИЈИ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Пегави тифус као заразно обољење карактеристично за ратне периоде обележио је Србију у Првом светском рату као „земљу смрти“ и „земљу тифуса“. Недовољни смештајни капацитети болница, недостатак лекова и медицинског особља, као и немогућност одржавања основних хигијенских норми, подстакли су ширење епидемије која је доживела врхунац у фебруару 1915. и чији је симбол постало масовно страдање, пре свега у Ваљеву и Ваљевској болници.[1] Савладавању епидемије у великој мери је допринела помоћ у санитетском материјалу и медицинском особљу које је чинило преко две хиљаде лекара и помоћног санитетског особља пре свега из Велике Британије, Француске, Русије, али и неутралних земаља попут Данске, Холандије, Шведске, САД, Јапана. Сузбијање епидемије заснивало се на дезинфекцији врелом паром веша, одеће и постељине чиме су уништаване ваши и отпочело сузбијање ширења заразе. Начело да је „развашљивање“ основна мера у сузбијању епидемије пегавог тифуса није мењано ни током Другог светског рата.

Између два светска рата, пегави тифус се на подручју Србије јављао ретко, углавном као спорадично оболење, или у виду мањих епидемија код ромског становништва, с тим да је често потицао из ендемских поручја Босне и Херцеговине, Македоније и Бугарске. На територији Управе града Београда било је 1939. године регистровано 12 случајева оболелих од пегавог тифуса, а на целом подручју Краљевине Југославије од овог обољења оболело је 413, а преминуло 30 особа.[2]

У бомбардованом Београду априла 1941. године недостатак воде узроковао је масовну нечистоћу и погодовао ширењу епидемија због чега је вршено пелцовање становништва, пре свега од трбушног тифуса. На почетку немачке окупације, средином маја 1941. Војни командант Србије упутио је распис фелдкомандантурама и крајскомандантурама у коме је упозоравао на опасност од бројних зараза, међу којима се налазила и опасност од тифуса. Такође је било наложено да се пелцовање немачких војника против тифуса и маларије изврши пре доласка на окупирано подручје.

За хигијенску службу на подручју окупиране Србије био је задужен Централни хигијенски завод који је достављао Министарству народног здравља и социјалног старања месечне извештаје о кретању заразних болести из којих се види да је у првих неколико месеци окупације број особа заражених пегавим тифусом био мали, али избијањем устанка и приближавањем краја године њихов број почиње да расте. Тако је у првој недељи децембра 1941. године на подручју окупиране Србије било девет оболелих од пегавог тифуса и то у трстеничком срезу.[3] Међутим, већ током наредних седам дана дошло је до наглог пораста на 37 оболелих, а такође је порастао и број оболелих од трбушног тифуса. Већ почетком децембра 1941. министар социјалне политике и народног здравља др Јован Мијушковић наредио је да се предузму мере против могуће појаве пегавог тифуса.

Почетком 1942. ситуација је постала много озбиљнија, а услед наглог повећања броја оболелих с пролећа 1942. захтевано је од окружних начелства да петодневне извештаје о заразним болестима достављају и Министарству социјалне политике и надлежним немачким фелдкомандантурама.[4] Главни носиоци тифусне заразе

1 Велибор Видић, *Страдање и хуманизам. Ваљевска болница 1914–1915*, Ваљево 2015.

2 *Статистички годишњак 1940,* Београд 1941, 382.

3 АС, Г-10, СО, бр. 24261/41. (Архив Србије, Министарство рада, социјалног старања и народног здравља 1941–1944).

4 АС, Г-10, СО, бр. 6141/42.

биле су избеглице из Босне као области која је представљала ендемско подручје тифуса. Осим тога, додатни узроци појаве тифуса код избеглица били су живот у збеговима, глад, одсуство хигијене и психичке патње. Према подацима Боривоја Врачарића међу 30.000 избеглица које су прешле Дрину између Зворника и Вишеграда било је око 5.000 оболелих од пегавца.[5] Услед те чињенице у граничним крајевима окупиране Србије осниване су карантинске станице у којима су избегли задржавани око двадесет дана током којих су улагани напори за побољшање њихове хигијене и лечење болести што је имало пресудног утицаја на спречавање уношења и ширења пегавог тифуса на подручје Србије. О опасности и размерама ширења пегавог тифуса говори и велика смртност од овог обољења која је владала у карантинским станицама. Евидентирано је 4.050 смртних случајева од пегавог тифуса у карантинским станицама широм окупиране Србије.[6] Тифус је владао и међу избеглицама са Косова и Метохије за које су на југу Србије основане карантинске станице у Равном гају и Рашкој.[7]

Најугроженија су била избегличка деца која су поред преживљених патњи остала без родитељског старања, била изложена страху и гладовању и подложна оболевању.[8] За њих је у Београду у отворена болница – Централни лазарет, а након лечења, деца су распоређивана у дечије и избегличке домове у унутрашњости Србије. Услед недостатка адекватног простора у пролеће 1942. је Казнени завод у Крушевцу искоришћен као карантин за избегличку децу. У мају је констатовано да није било појаве нових обољења, очекивало се затварање овог карантина и распоред деце по селима расинског среза. У Врњачкој Бањи је у марту 1942. било смештено преко 1.600 избеглица и 320 сиромашне деце без родитеља међу којима је било пет потврђених случајева пегавог тифуса. Поред тога свакодневно су пристизала нова избегла лица услед чега је разматрана могућност да Врњачка Бања постане једино место за смештај избегличке деце.

Немачко-усташка офанзива у источној Босни током априла 1942. године узроковала је повећан прилив избеглица у западну Србију међу којима се већ током маја проширила тифусна зараза. Ширење тифуса међу избеглицама констатовано је у извештају 10. одреда Српске добровољачког корпуса у мају 1942. када је забележено да у Бањи Ковиљачи има 3.000 избеглих међу којима се шири пегави тифус. Добровољци су забележили и да доста избеглих живи на отвореном, као и да има случајева умирања од глади посебно међу децом која немају старатеља. У мају 1942. на захтев Централног хигијенског завода Медицински факултет је ангажовао своје запослене у акцији сузбијања тифуса, пре свега међу избеглицама на Дрини.[9] Екипа Медицинског факултета подељена је у две групе, једна је радила на сузбијању тифуса у Бајиној Башти, а друга на Тари и у селу Кремни. У Бајиној Башти било је затечено у прихватном логору 2.567 избеглица од којих 1.344 деце испод 12 година. Током деловања лекарске екипе од 24. маја до 10. јуна 1942. од тифуса је лечено 625 одраслих, од чега је 26 преминуло, док је посебна болница организована за лечење деце међу којом је било 30 смртних случајева од заразе у болници, а 132 је већ преминуло у логору.[10] На Тари су оболели лечени у болници у близини Калуђерских Бара, где је велики број избеглица био смештен, било је 100 оболелих, од чега је четворо преминуло.

У акцију упућивања помоћи оболелима укључило се Коло српских сестара чије је руководство на састанку 23. јуна 1942. обавештено о тешком стању и појави пегавог тифуса међу избеглицама. Већ на састанку 14. јула управа Кола

5 *Sanitetska služba u narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije 1941–1945*, IV, Beograd 1989, 103.a

6 Slobodan Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Beograd 1981, 250–251

7 Међу избеглицама с Косова и Метохије дошло је до епидемије тифуса од које је у карантинској станици Равни Гај код Кнића умрло 36 лица, а у Рашкој више од 30 избеглица. Ненад Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији за време Другог светског рата. Документа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача*, Крагујевац 2004, 28.

8 У Извештају Дома избегличке деце у Бањи Ковиљачи констатовано је да је тифус косио измучену избеглу децу и да читаво „једно гробље, избегличко гробље, налази се данас у Ковиљачи". АС, Г-3, ф 579, 98-68-42 (Министарство просвете и вера 1941–1944).

9 У акцији је учествовало пет професора, три доцента и 30 лекара и медицинских сестара. АС, Г-3, ф 136, I пов. бр. 429/41.

10 Снежана Вељковић, „Извештај о епидемији пегавца у Бајиној Башти 1942. године", Зборник радова Трећег научног скупа *800 година српске медицине*, 2012, 321–328.

извештена је о испорученој помоћи и стању међу избеглицама које иако смештене у одговарајућим зградама, нису имале постеље, прекривача и довољно одеће, што је уз лошу исхрану додатно подстицало могућност ширења епидемије. Тим поводом је констатовано да под таквим околностима „избеглице које су већ дошле изнурене претрпљеним физичким и душевним напорима сада су у сасвим бедном здравственом стању", а нарочито тежак утисак остављала су деца која због изнурености нису могла да стоје, већ су углавном била нема и апатична. У тренутку посете представница Кола српских сестара, почетком јула, зараза је већ великим делом била сузбијена и број болесника сведен на 17, али је постојала опасност од новог ширења пошто су избеглице напуштале принудан смештај, одлазиле у околна села тражећи зараду и тако ширили заразу.

У августу 1942. године др Јован Мијушковић је констатовао да је до тада било 4.000 случајева оболелих од пегавца и да је до епидемије дошло због доласка избеглица из Босне. Он је, у октобру 1942, у изјави за дневни лист „Ново време" проценио да је могућа епидемија савладана и да на терену постоји мали број (4–5) оболелих. Мијушковић је за обуздавање ширења епидемије истицао заслуге лекара, међу којима је чак 17 оболело од пегавог тифуса, али и предности топлог летњег времена које је довело до смањења броја оболелих. Међутим, страховао је од појаве новог таласа заразе доласком зиме и планирао предузимање превентивних мера. Потреба превенције била је наглашена и услед страха да ће оболевању у новом таласу бити подложније домаће становништво које, за разлику од босанских избеглица које су у сталном додиру са тифусним обољењима, може бити подложније болести уз повишену смртност чему су додатне отежавајуће околности представљале и лоша исхрана и исцрпљеност становништва. Могући морталитет код домаћег становништва је процењиван на 20–30% оболелих. Из штампе је изашло посебно издање из популарне медицине о методама и начинима борбе против тифуса „Одбрана од пегавца". План борбе против нове епидемије израдили су заједно Министарство унутрашњих дела, Министарство просвете, представници Српске православне цркве и лекарске екипе.

Пошто је основни вид превенције био смањење вашљивости, министар социјалне политике је посебну помоћ захтевао од министра просвете у циљу да се вашљивост пре свега зауздa код школске деце. Он је при томе наводио да се само у мачванском крају вашљивост школске деце креће од 35 до 50% и да доласком зиме када почне живот у затвореним просторијама прети опасност од епидемије пегавца ширих размера. Затражена је помоћ просветних власти пре свега учитеља који би прегледали децу и радили на сузбијању вашљивости. Министар просвете је наредио ангажовање учитеља на овом послу уз обавезу да једном недељно подносе извештај, као и да добију помоћ од општинских и полицијских власти. Окружним начелствима било је наређено да се организује контрола вашљивости школске деце и да у случају да дође до отпора родитеља ову акцију подупру општинске и полицијске власти, а да санитетски органи изврше додатну контролу.

Ширењу тифуса погодовало је и лоше здравствено стање школске омладине која се школовала у неодговарајућим условима. Услед заузимања школских зграда од стране војних трупа, настава се одржавала у неадекватним приватним зградама што је у Прокупљу довело до појаве пегавог тифуса па је по налогу Хигијенског завода у Нишу у марту 1942. рад школа у овом месту обустављен. Пегави тифус појавио се крајем 1943. и на територији ваљевског округа услед чега је дошло до обуставе рада школа. Број оболелих крајем 1942. у околини Смедерева био је у порасту па је почетком 1943. одлуком немачких санитарних власти забрањен рад школа, али је прослава Св. Саве одобрена под условом да лекари изврше преглед ученика и провере да ли су вашљиви.

Појава тифуса током 1943. карактеристична је по спорадичним, изолованим случајевима, чија је појава повлачила моменталне заштитне мере од стране надлежних здравствених органа. Чести преносиоци заразе и њене жртве били су Роми и у селима насељеним ромским становништвом биле су предузимане посебне мере.

Међу Ромима у Власотинцима и Грделици избила је још 1943. епидемија пегавца која је тињала и током 1944. и 1945. године.[11]

Косово и Метохија представљали су област у којој се пегави тифус чешће јављао током окупације, посебно у околини Косовске Митровице био је готово стално присутан, појављујући се сваке године у облику мање или веће епидемије.

Епидемијама су посебно били изложени притвореници у логорима. У логору на београдском Сајмишту до појаве пегавог тифуса дошло је средином јула 1942. када су овде пристигли контигенти заробљених у операцији на Козари. У логору је проглашен карантин, а епидемија је трајала око 4 месеца.[12] Почетком 1943. године доласком нове групе заточеника из Босанске Крајине дошло је до нове епидемије у којој је смртност достизала и до 70%. Епидемија пегавог тифуса је из логора на Сајмишту крајем децембра 1942. и почетком јануара 1943. године трансфером логораша пренета и на логор на Бањици. Услед лоших хигијенских прилика убрзо је оболело 250 заточеника чиме је отпочео према појединим оценама најтежи период у историји логора.[13] Било је забрањено примање пакета због чега је уз вашке логором харала и глад, а да би зауздала ширење болести немачка управа се носила мишљу да побије све оне који су се задесили у логору. На интервенцију лекара предузете су мере да се пегавац искорени, а оне су уз примитивну употребу скромних средстава представљале додатно мучење заточеника, који су се по најтежој зими купали, прали веш и вршили дезинфекцију.

Проблем у обуздавању епидемије представљала је чињеница да вакцине нису могле бити набављене нити произведене. Министар социјалне политике је крајем 1941. молио санитетског официра код Војног заповедника Србије за посредство код Завода Главне војне команде за испитивање пегавца у Кракову да се тамо упуте три лекара Централног хигијенског завода да науче производњу вакцина. Немачке власти такође су замољене да уступе вишак вакцина против пегавог тифуса које су нарочито биле потребне за лекарско и болничко особље које је било у додиру са оболелима. До краја окупације није било вршено масовно пелцовање против пегавог тифуса, али је сваке године било организовано обавезно вакцинисање против трбушног тифуса и паратифуса, пре свега становника угрожених крајева и власника и радника радњи са животним намирницама. Биле су предвиђене новчане и затворске казне у случају избегавања обавезног вакцинисања. Упркос предузетим мерама, здравствене власти су у фебруару 1944. предвиђале могућност пораста броја оболелих и упутиле распис окружним начелницима да се у свим болницама резервишу кревети за инфективне случајеве, нарочито пегави тифус.

Већ у устанку 1941. герилски начин борбе довео је до појаве вашљивости код припадника устаничких одреда, а у Јужноморавском народноослободилачком одреду евидентиран је један случај оболења од трбушног тифуса. Лекари који су се налазили у редовима устаника већ у јесен 1941. организују употребу „српског бурета", купање војника и парење одеће.[14] Приликом уласка у Лебане народноослободилачке снаге су дошле до инекција против трбушног тифуса па су вршена вакцинисања и становника и бораца. Значај санитета био је, међутим, често омаловажаван и занемарен.[15] Почетком 1942. Окружни комитет КПЈ за нишки округ страхујући од могућности појаве пегавца жалио се да санитетска служба није на висини, да је хигијена слабо заступљена, а да су партизани пуни вашију. У том смислу Покрајински комитет КПЈ за Србију је у неколико наврата током прве половине 1942. упућивао партијска повереништа на обавезно одржавање чистоће и вршење дедикулације. Посебно је услед нетипичности пегавца за поједине области владало незнање о његовим симптомима и уопште о овом оболењу.[16]

11 Ђорђе Гулемино, „Пегави тифус у Србији 1944–1945 године", *Зборник радова САН XLVIII –Институт за медицинска истраживања*, 1, 1956, 33.

12 Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944,* Beograd 1992, 242.

13 Сима Беговић, *Логор Бањица 1941–1944,* II, Београд 1989, 81.

14 Први случај дедикулације био је у септембру 1941. код бораца Краљевачког партизанског одреда у селу Топоници. Vita Cvetković, *Lečenje ranjenika u Srbiji 1941–1944*, Beograd 1978, 107.

15 Мара Спасојевић, учесница народноослободилачког покрета сведочила је да је санитет потцењиван и због великог присуства жена у његовим редовима, па се говорило „Шта санитет, то су жене".

16 Приликом преласка два партизанска батаљона из Срема у Босну

Након повлачења из Србије 1941, у редовима народноослободилачког покрета долази до појаве пегавог тифуса која је била условљена отежаним хигијенским приликама и вођењем борби на подручјима ендемског жаришта пегавца. Већ у фебруару 1942. констатована су два случаја пегавца па је Врховни штаб издао наредбу о парењу одеће. Услед појачане опасности од пегавца у јесен 1942. у сваку народноослободилачку бригаду уводи се екипа са по два „српска бурета" које добија партизанску модификацију и назив „партизанско буре".[17] До кулминације тифусног оболења у партизанским редовима у Босни, долази у првој половини 1943. када је оболело 3.500 бораца, а у време битке на Неретви донета је одлука о покретању 700 тифусара да се не би препустили непријатељу и поред уобичајених медицинских ставова о њиховој нужној изолацији и мировању.[18]

У редовима равногорског покрета у Србији била је почетком 1942. констатована појава тифуса и издато наређење да се појача хигијена, а целокупно људство уредно шиша и брије.[19] Насупрот упорним настојањима да се вашљивост искорени, било је и супротних случајева, па је у Ваљевском корпусу примећено да „хигијена уопште не постоји, вашке су разонода појединаца, веш се уопште не пере".[20] Врховна команда ЈВуО издала је детаљно упутство о изради „српског бурета" које је морао да има сваки батаљон. Такође су издата и упутства о предузимању неопходних хигијенских мера и нези оболелих. У наређењима о предузимању мера за спречавање ширења тифуса нарочито је истицано искуство из Првог светског рата уз наглашавање да „смо ми у прошлом рату изгубили више умрлих од пегавог тифуса, него у највећој бици погинулих", као и да особе које преболе тифус никада више нису потпуно здраве већ да болест оставља трајне последице.[21]

Међу равногорским одредима који су се 1944. из Србије повукли у Босну завладала је епидемија и трбушног и пегавог тифуса, услед чега су поред мера одржавања чистоће тела предузимане мере и хигијенске контроле намирница – вода за пиће морала се прокувати, а могла се јести само пржена или кувана храна. Током фебруара и марта 1945. издавана су упутства о спречавању ширења болести у којима је пре свега наглашавана употреба „српског бурета" при чему је саветована употреба казана за ракију у сврху парења веша, као и чишћење извора воде за пиће. Поражена војска, у очајном борбеном, моралном и здравственом стању лако је подлегала осећајима дефетизма и безизлазности услед чега су се јављали и случајеви самоубистава војника оболелих од пегавог тифуса.[22]

Оболевање од тифуса током окупације коришћено је и у ратној пропаганди зараћених страна. Колаборационисти су у штампи обавештавали о појавама тифуса у савезничким редовима тенденциозно их тумачећи као знак слабости и неспособности.[23] Равногорска пропаганда је током августа 1944. писала о народноослободилачком покрету као носиоцу и узрочнику болештина и зараза, а посебно је омаловажавана партизанска санитетска служба током епидемије у Босни.[24]

Разматрана је и могућност вођења биолошког рата бацилима тифуса, што би у условима грађанског сукоба могло да доведе до трагичног исхода. На суђењу Дражи Михаиловићу у два момента

крајем 1942. међу борцима је дошло до појаве пегавца за који су представници санитета сматрали да је само грип и нису покушавали да изолују болеснике.

17 Депедикулација врелом паром имала је недостатке као што је мали капацитет, влажење и уништавање одеће што је утицало да борци избегавају да паре вунену одећу. Услед тога је на првом конгресу лекара у Босанском Петровцу септембра 1942. С. Штајнер предложио депедикулацију помоћу „сувих комора" што је спровео у дело у марту 1943. године. Стјепан Штајнер, „Партизански санитет у борби против пјегавца. Властите успомене", *Српски архив за целокупно лекарство,* 5, 1977, 384–385.

18 Branko Petrovanović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, II, *Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*, Beograd 1988, 244.

19 ВА, Ча, 49-3-21 (Војни архив, Четничка архива).

20 *Југословенска војска у отаџбини на територији округа Моравског 1943–1944. Документи*, приредили: Д. Јовановић, Д. Танић, Јагодина 2006, 13–14.

21 ВА, Ча, 29а-1-31.

22 Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир Ђенерала. Изабрани ратни списи*, I, приредили: М. Весовић, К. Николић, Б. Димитријевић, Београд 1998, 487.

23 У обавештењу да је у Напуљу због појаве пегавог тифуса читаво градско подручје проглашено забрањеном зоном за америчку војску, истицано је да су америчке трупе знале да ће доћи до епидемије због лоше исхране и да „глад и епидемија настају свуда где дођу Енглези и Американци као `ослободиоци`". „Пегави тифус у Напуљу", *Ново време*, бр. 761, 29. децембар 1943.

24 ВА, Ча, 13-1-145.

било је постављено питање покушаја злоупотребе бацила тифуса од стране равногорског покрета. Том приликом указивано је на тражење једног команданта новембра 1942. да му се доставе тифусни бацили ради убијања издајица. Михаиловић је енергично негирао могућност да је у штабу имао културу тифуса као потенцијално средство борбе наводећи да је његова употреба била немогућа услед опасности да се болест рашири и врати натраг, као и због угрожавања становништва.[25] С друге стране, Специјална полиција је ухапсила у марту 1942. Даринку Несторовић, магационерку Централног хигијенског завода под сумњом да је комунистима предала серуме против тетануса и две флаше бацила куге и колере.[26] Она је оставила послератно сведочење о свом хапшењу и отпуштању из службе током 1942, а по њеној тврдњи реч је била о бацилима тифуса којима су имали намеру да инфицирају бунаре у крајевима где је логоровала СС дивизија „Принц Еуген".

Крај окупације Србија је дочекала без пегавца, изузимајући изоловане случајеве обољења. Међутим од новембра 1944. и током 1945. долази до новог уношења тифуса из Босне преко војних трупа које су оперисале у подручју Дрине. Само у подрињском округу у периоду од новембра 1944. до јула 1945. била су евидентирана 773 оболела од пегавог тифуса, а у београдском округу забележено је 582 случаја. За овај период др Ђорђе Гулемино је забележио 3.927 оболелих на подручју Србије од чега је 7,3% (286) преминуло.

Посебан проблем представљало је ширење тифуса међу припадницима народноослободилачких одреда. У децембру 1944. је констатовано да родитељи посећују синове на фронту и на тај начин преносе заразу, па је захтевано да се обезбеди поштански саобраћај да би се посећивање обуставило. Један од разлога за појаву заразних болести виђен је и у становању официра и бораца народноослободилачких одреда по приватним кућама у ослобођеним градовима. Почетком 1945. долази до таласа епидемије и на Косову и Метохији који је посебно захватио мобилисано албанско становништво што је представљало отежавајући фактор у спровођењу превентивних мера због недовољне просвећености људства и непознавања албанског језика и обичаја. Тако је у Другој косметској допунској бригади која је била послата у Кикинду и ту стационирана оболело 210 бораца, а у Трећој допунској косметској бригади стационираној у Новом и Старом Бечеју 789 бораца.[27] Због појаве пегавог тифуса уведен је карантин и у Трећем допунском батаљону у Крагујевцу, као и у регрутном центру у Јагодини крајем априла и почетком маја 1945. године.[28] Депедикулација је на крају рата вршена и запрашивањем, које је први пут примењено у партизанској војсци крајем јануара 1945. на трупама приспелим из Македоније (42. дивизија) код којих је у Земуну избила епидемија пегавца. Од стране америчких снага била је средином фебруара 1945. упућена помоћ југословенском војном санитету у виду великих количина ДДТ прашка и вакцина против пегавца.[29]

Епидемије пегавог тифуса током Другог светског рата избијале су и на Средњем Истоку, у Африци и у Италији. На територији НДХ епидемија је кулминирала 1943. године када је било око 100.000 оболелих. Насупрот томе, највећи број оболелих на територији окупиране Србије био је 1942. када је енергичним акцијом санитетских власти спречено ширење даље епидемије са избеглица на домаће становништво, али су до краја окупације постојали изоловани случајеви обољења. Померање трупа и завршне борбе за ослобођење довеле су до нове епидемије 1944–1945. године, али је уз савезничку санитетску помоћ и она убрзо савладана.

др Љубинка Шкодрић

25 *Документа са суђења Равногорском покрету 10. јуни – 15 јули 1946. године*, приредио Миодраг Зечевић, I, Београд 2001, 607.

26 Иако је на саслушању негирала крађу лекова, Даринку Несторовић разоткрила је провокаторка убачена у њену ћелију којој је изјавила да су комунисти од ње тражили и антракс, али га није могла набавити. Наводно је лекове и бациле предавала не из идеолошких, већ материјалних разлога пошто је за њих добијала хонораре. ИАБ, УгБ СП IV-73/80. (Историјски архив Београда, Управа града Београда-Специјална полиција).

27 Б. Јелинек, „Епидемија пегавца у допунским кометским бригадама са освртом на епидемиолошки значај допунских јединица у последњој фази Народоослободилачког рата", *Војно-санитетски преглед*, 10–11, 1950, 410.

28 ВА, НОВЈ,190-1-27. (Војни архив, Народноослободилачка војска Југославије)

29 Никтополион Чернозубов, „Развитак хигијенско-епидемиолошке службе НОВ, ПОЈ и ЈА и њени актуелни задаци у периоду обнове земље", *Војно-санитетски преглед*, 1–3, 1947, 26.

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ 1874-1914. У извештајима српског посланства у Бечу

Документи
(Део 17)

207.

15. мај 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о дојави да Петар Карађорђевић припрема атентат на Милана Обреновића

Бр. 47, *У Бечу 15. Маја 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
О Клаудију (прозваном Марију) Морелу и његовом раду немам потребе подносити Вам даље извештаје, пошто ћете по резултату његовог рада, због кога је ген[е]р[ал] Протић овамо дошао, праву оцену изрећи моћи и о обвезама, које је он према влади српској на се узео. Г. Протић ће се тек при концу ове недеље моћи за Београд кренути с резултатом по мом предвиђању таквим, да Морел неће имати могућности, даље радити на послу, који није у стању друкчије извршити, но да злоупотребом повереља себи користи отуд истера.

По Вашем телеграфском одобрењу[1] издадох оном другом Французу 500fl., квиту његову на ту и ону пређе у 100 fl. издату му суму прилажем ./. молећи за наредбу, да ми се издатак у 2781 гр. 22 п. пор. по рачуну накнади. Француз је био озлојеђен због тога, што је морао тако дуго на ову награду чекати, и оног истог дана, кад је последњу суму примио, одпутовао је – међутим – за Италију. При свем том по даваном ми уверавању није био уздржљив, давати ми одговоре на нека питања, која му по познатом предмету постављах, но одговори су без значења за даље обавештење наше у ствари. О Кутузову дознадох сад од њега, да је у Русију одпутовао, а то ми се и с друге стране потврди. Уједно изјави своје мишљење, да Карађорђевићи немисле засад на извршење оног плана, почем га сами сматрају као осујећен. При свему незадовољству с наградом понуди ми се из Тријеста послати ми опис атентата, који би се имао у Књажевом двору, по плану П[етра] Карађорђевића, премда рече, да *ће* му тај опис нејасан испасти, што нема цртеж од двора, кои би га подсећао на поједина расположења у плану учињена. Ове подробности за извршење атентата, где главно ствар још није осигурана, нов су доказ за ситничарски дуг и непрактични рад, који у свима предузецима против постојеће династије претендента карактеришу. Француз ми обећање неиспуни, а ја и неполажем особите важности у то, и кад би био подпуно уверен, да ће он заиста референрати верно оно, што је од Карађорђевића чуо.

Гр[оф] Кутузов уосталом, чујем, да је морао из Беча отићи на позив свог Комитета а по заповести руске владе издатој из призрења на овоземаљску владу. Ова мера је само комплемент онима, које је Русија према раду својих комитета извршила у Србији и иначе.

Ово писмо имаћу част послати Вам по г. Мил. Протићу, који ових дана полази за Београд.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 488

1 Од 10. маја 1877. (АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 477)

208.

16. мај 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о гласовима у Бечу да се Србија спрема за рат против Турске

Бр. 47, *У Бечу 16. Маја 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Добро ми дође Ваше поштовано од 6. тек. Но 17, јер осећах потребу јачих основа, на којима бих могао побијати наново – или боље рећи с већом извесности повтораване гласове о живом спремању Србије, да опет у рат с Портом уђе. О томе сте се могли из новина а сигурно и из разговора вођених с тамошњим страним заступницима уверити. Нађох за добро саставити из Вашег писма једну ноту, којом његов садржај у главноме саобштих овд[ашњем] министарству. Сутрадан идох министарству, да саобштење усменим објашњењем подкрепим. У одсуству г. Орција говорих с бар[оном] Каличем, који ми рече, да влада његова истина нема извештаја баш о вођеним припремама, које би као доказ служиле да је Србија на прагу к рату, али гласови другог рода, који из Србије овамо (из којих извора?) допиру, нису такође у стању да пониште свако обеспокојење због догађаја, који се тамо предвиђају. Као примере наведе ми барон разговоре, које сте имали и Ви и Његова Светлост с неким страним дипломатом (или дипломатима – да није с баварским послаником?), и у коме сте Ви изразили тешкост – и немогућност положења Србије, да она мирно гледа, подневши толике жртве у последњем рату, како се садашњим ратом користе све суседне народности и државице – без изгледа да се Србији икакав знак уважења да за борбу око цељи, за коју се и Русија сад бори. Књаз пак да је рекао, да је мир у Србији само дотле осигуран, док руска војска непређе Дунав. – Ја одговорих г. Каличу да је тешко интерпретирати туђе разговоре по чувењу и како их једна страна репродуцира, но баш и тако узевши, ја неналазим, рекох, у оном говору ништа узнемирујућега. Г. Ристић је, додадох, само констатирао фактично стање ствари онако, како би га и Ви, као и сваки, коме је оно познато, морали као такво констатирати; ја бих га заиста морао – од речи до речи онако означити, без да помислим, да сам се тим на какав рад у извесном правцу обвезао. Тако ни из Књажевих речи: наставих, неможе се, баш да су верно и представљене, изводити нека опасност за мир Србије, јер немогу друкчије предпоставити, но да је Књаз онакво мишљење изрекао подусловно и у обичној конверзацији, и тако оно има сасвим друго значење, но кад би се изјавило као одговор владаоца на постављено званично питање о предмету од стране каквог надлежног лица. – Барон мишљаше, да би добро било, да и гр[офу] Андрашију ове моје назоре о реченом достављењу саобштим, на што наравао изјавих моју готовост, да ћу грофу, ако он жели о томе саслушати ме, одма предстати, како ме позове. Но како ми до данас таква порука недође, мислим, да нећу ни прилике имати, на овај се предмет повраћати. У осталом приметих г. Каличу, да спремање за рат није посао, који се тајно може извршити, а да га сваки, који очи и уши има, одма неосети; што пак из појединих мера владе кафански политичари изводе, обично је далеко од онога а често и баш противно ономе, што саме владе мисле и намеравају.

Чиних корак преко Dr. Розена, да се ови гласови побију и у „P[olitische] Korr[espondenz]“ [-у], но овај ми донесе одговор уредника, да ће он чланак примити, ако сме ставити у уводу, да је допис на основу званичног обавештења састављен; на што ја непристадох, те тако ова публикација изостаде.

На питање о путовању Његове Светлости у Плојеште цару Александрунезнадијах дати задовољавајућег одговора, а ни овде ништа ближе немогох о томе дознати.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 489

209.

16. мај 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговорима са Новиковим и грофом Робиљаном на тему држања Аустроугарске у руско-турском рату

Бр. 49, *У Бечу 16. Маја 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Г. Новиков оде тек прошлог Четвртка на своје кратко одсуство. Из разговора, који с њим имађах о евентуалности, да би А[устро-]Угарска морала изаћи из садашње неутралности, у руско-турском рату заузете, и то у интересу не – руском, закључих, да Русија, бар по схваћању њеног амбасадора, није сигурна, да ће она у том случају имати Немачку на својој страни. Ово је врло значајно, и противно је ономе, што се обште о томе држи и говори, да је т.ј. А[устро-] Угарска у свом држању према садашњем рату парализирана тесним савезом, који између Русије и Немачке постоји. И заиста тек, ако су назори г. Новикова основани, може се појмити и објаснити она до крајности идућа попустљивост, коју Русија према свима жељама А[устро-]Угарске показује, и с којом би она далеко штедљивија била, да је чвршће руско-немачко пријатељство. Г. Новиков није ми ништа позитивнога о томе казати могао, пошто и сам ништа тако незна, но довољно је већ и тај факт за оцену положења, што онај савез између Русије и Немачке непостоји формално углављен, а да постоји, он би био познат више стојећим непосредно интересираним дипломатима, и онда неби се могла правдати неизвесност о евентуалном понашању Немачке, у којој се г. амбасадор находи.

Г. Карцов, бавивши се око осам дана понајвише у околини Беча, одпутова тек јуче у Петроград – и несаставши се са својим амбасадором. Нетреба се, мислим, надати, да г. Карцов неће употребити сву своју вештину, да изгубљено положење опет заузме, које је подусловљено осудом његових противника. Почем у Русији млоги невини лако страдају, није ни вештим кривцима тешко, подпуно се оправдати.

Гроф Робиљан дође ми ономад с питањем о основаности оних алармирајућих гласова о нашим спремама за рат као и о изворима њиховим, додавши да извештаји гр[офа] Јоанинија слати њему и преко њега влади Краљевој о томе спомена нечине, шта више да г. Јоаниниј у једном писму изриком амбасадора напомиње, да тим гласовима, као неоснованима, или бар одчасти претеранима, неверује. Генерал констатира, да ни од овд. владе није чуо, да треба тим гласовима пажње поклањати, пошто се званичним извештајима, непотврђују, па га баш то зачуђава, да их овд[ашњи] и полузванични листови подгревају, те га то доводи на мисли, да се те новости нефабрицирају овде по жељи саме владе, каошто се одчасти у публици и држи. Ја изјавих, да овакво објашњење неналазим оправдано, као ни оно, што неки мисле, да су такови гласови овд[ашњој] влади повољни баш зато, што су неосновани, јер дају влади могућност, да опозицији да сатисфакције тим, што после толике вике Србија једнако на миру остаје – услед пресије од стране А[устро-]Угарске, и уједно јер одвраћа шовинисте одчасти од важнијих догађаја на истоку, и уштеђује влади труд, да се сваки час пред њима правда, што се активнија према руско-турском рату непоказује. Оба објашњенга садрже праве тегобе за владу, које она сигурно неће сама стварати, те да их после побија, имајући их доста, које се против њене воље стварају. У осталом објасних грофу предмет по свом схватању, и каошто Вам је из мојих пређашњих извештаја познато. Разуме се по себи, да генер[ал] Робиљан, као и сви дипломати, налази велике опасности за Србију, ако би она дала повода ширењу постојећих компликација на истоку, јер ниједна сила неби јој такав поступак одобрила, нити би је која хтела или могла од злих последица тога у заштиту узети.

Г. Васиљчиков понуди ми извештаје с бојног поља, да их по телеграфу Вама до знања достављам; ја то неприми знајући, да Вам те новости „Pol[itische] Corr[espondenz]“ уредно јавља. Међутим је овај руски дипломат, по примеру млогих својих предходника при овом

посланству, јуче с ума сишао – што се поодавна могло предсказати.

Г. Протић кренуће се тек прексутра за Београд, те ће Вам и ова експедиција доста задоцњено до руку доћи.

Ген[е]р[ал] Зах се овде находи.

Молим Вас, Господине Министре, да и овом приликом будете уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 490

Коста Цукић

210.

24. мај 1877.

Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу, о стању у Србији и посети француског конзула кнезу Милану Обреновићу

Српском Заступнику у Бечу
Господ. Кости Цукићу
Пр. Но 18.

24 Маја 1877. у Београду

Господине Заступниче,

Стање ствари није се у нас од мога последњег писма ништа изменило. Ратни догађаји не остају без утицаја на духове, али овај за сада није још толико јак да какву узбуђеност производи. Колико озбиљност времена толико не мање и неизвесност прилика налажу нам смотреност и уздржљивост. У томе правцу влада чини своје, као што можете видити из прилога односних на покушај да се на нашој ужичкој граници неке чете образују. Извештај ужичког начелника окружног, његова наредба среским пограничним старешинама, и одобрење министра унутрашњих дела, биће вам најпоузданије мерило да оцените алармујуће гласове који се не престају о Србији проносити.

Као што ми г. Ф[илип] Христић пише, и у Цариграду су често узнемирени свакојаким гласовима. Ја вам шиљем овде копије извештаја г. Христићевих Пр. Но 45, 47. и 48, да бисте били у стању потпуније сазнати наш положај.

Ови гласови имаће по свој прилици више разних извора и ја сам уверен да ћеони трајати докле год и рат на истоку траје.

Ја сам се заиста изражавао у смислу ономе, у коме је реч у вашем писму Но 48 и то према Кнезу Вреди. Говорио сам у истоме смислу и још некима од овд[ашњег] консула у намери, да представим тегобе нашега положаја, као што сте и ви сами добро објаснили. Али Књаз није се ни пред ким изразио оним речима, које му се приписују. Он је само у разговору са француским консулом одбио да прими на себе јемство, да ће се садашња тишина моћи остати *у свима приликама*, јер као да је г. Рошуар навијао разговор тако, да од Кнеза неку обвезу за будућност чује.

Француски консул учинио је Његовој Светлости ових дана једно саопштење од стране своје владе. Прилажем вам копију дотичног телеграма, *само ради вашега знања*. При овоме телеграму пада у очи двоје: прво, што се у реду Енглеске и Аустрије налази и Француска, која је званично изјавила, да ће се од сваког корака уздржавати, и друго, што у томе реду нису Немачка и Италија, јер се не може ни замислити да и оне нису биле позване да се придруже кораку, које су три силе у Букурешту учиниле.

О путовању Његове светлости у Плојеште није још ништа закључено, али је вероватно да ће се о доласку цареву у Румунију морати и на овај акт учтивости помишљати. Рат између Русије и Турске могао би заиста бити нека сметња овоме путу, но с друге стране стоји легално и та консидерација[2] да је Русија за Србију гарантна сила, према којој оно не сме бити не исправна. Париски уговор стоји за нас и сада у потпуној вредности, јер га нису само ове две силе потписале.

У свези са вашим писмом Но 41[3] имам вам саопштити да ми немамо у Италији никаквих емисара. Што је могло дати повода да се противно држи, биће по свој прилици то, што је овд[ашња] општина послала два београдска трговца у Рим да прикупљају добровољне прилоге за ратне страдалнике српске из Кнежевине и околних предела.

Примите и.т.д.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 506

211.

24. мај 1877.

Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу, о активностима Петра Карађорђевића

Српском Заступнику у Бечу,
Господину К[ости] Цукићу
Пр. Но 19.
24 Маја 1877. у Београду

Г. Заступниче,

Што се тиче саопштења које је учинио Сафет-паша[4] нашем Заступнику, као што се види из његових извештаја, о Петру Карађорђевићу, ја немам потребе, да вас млого обавештавам, пошто сте ви у то питање потпуно посвећени. Имао би само у допуни да напоменем, да из Кашињева имамо од генерала Игњатијева обавештење, које се своди на ово: Петар Карађорђевић тражио је од генерала Игњатијева у Бечу аудијенцију, но овај га није примио. Затим се пријавила генералу једна депутација српска, и он мислећи да депутација из Београда долази, примио ју је, но кад је чуо, да је она дошла да пледира за Карађорђевића, он је те назови депутирце отпратио са одговором, да нема мандата, улазити у питање, које му они предлажу. Доцније је Карађорђевић ишао у Русију, а чини ми се и у Кишењев, и захтевао аудијенцију код цара, но није ју добио. На молбу, да може ступити у руску војску, одговорено му је, да се у руску (редовну) војску примити не може, ада му ништа не стоји на путу ући у какво оделење својевољачко

Ја сам већ имао част јавити вам телеграмом, да саопштења, *која вам је учинио извесни Француз заслужују сваку пажњу*. Она се у млогоме слажу са догађајима и оправдавају вашу оцену. Француз, као што ћете видити и из приложене белешке,[5] иако није овде добар спомен оставио, опет је о казивању своме био доста савестан. Полиција је по његовом казивању већ на неке ствари наишла, као што ћете видити из друге приложене белешке.

Кутузов се и овде дружио са сродницима Карађорђевића. Не верујем да је агент славенског комитета, докле је напротив Наришкин, формални опуномоћеник московског комитета; но Наришкин је, колико га ми познајемо, поштен човек, који у смутње Карађорђевића не само није ушао, не их ни издалека не познаје.

Примите и.т.д.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 507

212.

24. мај 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о немачкој иницијативи за мир, њеним разлозима и дугорочним стратешким интересима; о информацији да ће се српски кнез Милан Обреновић састати са руским царом Александром; о разговору са бароном Орцијем по питању пловидбе Дунавом

Бр. 51, *У Бечу 24. Маја 1877.*

2 (Лат.) consideratio, разматрање, процењивање.
3 Од 23. априла 1877.
4 Сафет-паша, турски министар иностраних дела.
5 Видети белешку у: АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, КПов№ 507.

Господину Ј[ована] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Прошле Суботе бијах код бар[она] Орција први пут од његовог повратка с одсуства овамо, и како ген[е]р[ал] Протић тог истог дана имађаше поћи за Београд, хтедох Вам по њему писати, али ме напрасна болест спречи, те се с њим ни ради неких усмених саобштења немогох састати, а још мање писати.

Барон ми наново потврди, да се извештаји Кн[еза] Вредеа о држању Србије према сад[ашњем] рату подпуно подударају с изјавама, које сам ја овде на основу Ваших писама чинио, и да у том обзиру обште успокојење заузима превагу, које услед реченога, које услед датих од стране Русије доказа, да ће своја обећања у обзиру на Србију и Црнугору као и на прелаз Олта строго испунити, које услед измене мисли између руске и енглеске дипломације, која је с неочекиваном предусретљивости дошла до споразумљења у обзиру на циљ, па и на обим и само трајање садашњег рата.

Покушаји у циљи повратка мира озбиљнији су, но што би се о њима судити могло само по новинарским нагађањима. Ја бијах с једне доста поуздане стране увераван, да је Немачка у томе узела иницијативу, понајпре у виду предлога овд[ашњој] влади, да (у датој прилици) заједнички на тому раде. Какве побуде притом руководе Немачку, незна се, оне могу бити само обшта потреба Европе, да до мира дође, али могу и неким посебним немачким интересима бити диктиране. Том кораку Немачке, *ако се обистини*, придаје се велика важност и предсказује му се успех не зато, што ће му се цела Европа радосно одазвати и своју подпору дати, него више стога што се држи, да Немачка неби изазивала једно питање ради празног разговора, но да је напротив унапред осигурана, да тим чини по вољи – упорнијој у овом рату борећој се сили. Намирисавши ову тајну берзе су је hausse-ом[6] поздравиле. – Свакој сили је из других посебних (осим обштих) незгода овај рат немио, па тако и Немачкој, која потребује мира бар докле садашња генерација, која Немачку и у другом виду памти, неизумре. Тек онда ће она имати снаге с одсудношћу заступати тежње, које мисли да треба још да оствари ради својих интереса. И у садашњем рату као и из поодавна њене су симпатије све на страни Русије а њени су интереси неодвојни од А[устро-]Угарске, каошто рече један њен државник, те зато се она мора плашити продужења рата, јер она може изазвати извесне сукобе интереса, који су у стању и А[устро-]Угарске се толико дотаћи, да учине неизбежним рат између Русије и А[устро-]Угарске, – ако и не одмасад, то опет по кратком времену, свакојако за Немачку прерано. Чудновато, онај рачун, који А[устро-]Угарска прави у обзиру на турску царевину, Немачка га прави према А[устро-]Угарској; свака жели, да се одржи status quo код суседа дотле, док оне свариви своје противне унутрашње елементе небуду доста снажне, од преживившег се status-a quo користити се, – и разликују се само тим, што ће Цислајтанија,[7] и сад живо германизирана, спремљена бити, да се у Немачку прелије – кад и ако се Немачки велеитети испуне, а Мађари ће у отоманском христијанству, при свему угњетавању од стране Порте, наћи одсуднije и снажније противнике онда но сад.

О Књаж[евом] путу цару Александру бијах с више страна опет питан. Незнајући шта је од тих гласова истина шта не, ограничих моје одговоре на изјаве мишљења, да ће такав пут, ако се заиста оствари, бити од користи и за Књаза, и за Србију, и за обште интересе, почем ће он бити једна гарантија више за мир. Пријемом Књаза цар ће побити све оне гласове, који се распростиру о одузетој благонаклоности Русије према Србији, а даће Књазу нове снаге да следује царевим саветима, који, по свему судећи, немогу друкчији но мирољубиви бити. *Свакоме* дакле, који се за одржање мира у Србији интересира, па дакле чак и Порти, мора овај корак Књажев мио бити.

Тим гласовима о путовању Његове Светлости цару једини је поузданији извор овд[ашњој] влади, којој је познато како су и преко кога су вођени и преговори о тој евентуалности. И у

6 (Фр.) скакање цена, пораст цена вредносних папира на берзи.

7 (Нем.) Cisleithanien је био неслужбени наслов аустријске половине Аустроугарске. (Wikipedia)

руском посланству незнају ништа ближе о томе, но што су могли од овд[ашњег] министарства дознати. У разговору о томе бијах питан, да ли знам, које ће личности Књаза пратити и да ли су оне код цара personae gratae, на што одговорих, да то утолико мање могу знати, кад незнам, је ли уобште пут нешто више но новинарска нагађање.

Г. Орциј ми саобшти, да је на захтевање А[устро-]Угарске Порта напустила спречавати слободну пловидбу до ушћа Тимока под условом, да лађе не служе војеним потребама ратујућих сила, те зато је резервирала команданту Адакала право, да подозрељиве бродове задржи и визитацијом се увери, да онај услов слободне пловидбе није погажен; – на што је и А[устро-] Угарска пристала.

Гласови о већ извршеном споразумљењу између А[устро-]Угарске и Русије (а и неких других сила), да се у ослобођеној Бугарској оснује руска секундогенитура, а Србија да се с Босном и Херцеговином споји под аустријском секундогенитуром нису ништа више но булазњења кафанских политичара. Но [Тати́щев] ми на питање да не прође румунска независност као наша Краљевина одговори да је тај страх неоснован.[8] На примедбу где лежи правичност Европе, кад се једноме осигуравају користи, које се другоме нестављају у изглед, ма да се овај у истој цељи упропастио т.ј. Србија, рече па то се разуме по себи.[9] Небијах у стању разговор даље млого продужити и уверити се бар, да ли оне мисли имају дубљег корена или су само лични назори.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877,Ф I, П/5-II, Пов№ 508

213.

31. мај 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о положају Русије; о разговору са кнезом Богоридом на тему неискрености руске политике према Србији; о довођењу у питање савезништва Србије и Црне Горе; о свом погоршаном здрављу

Бр. 52, *У Бечу 31. Маја 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Г. Новиков се поврати ономад на своју дужност с одпуста, који мораде с пет дана (од 21 свега) скратити, и који се пре може назвати конференција цара са својим амбасадорима но одпуст ових. Резултат ове конференције манифестира

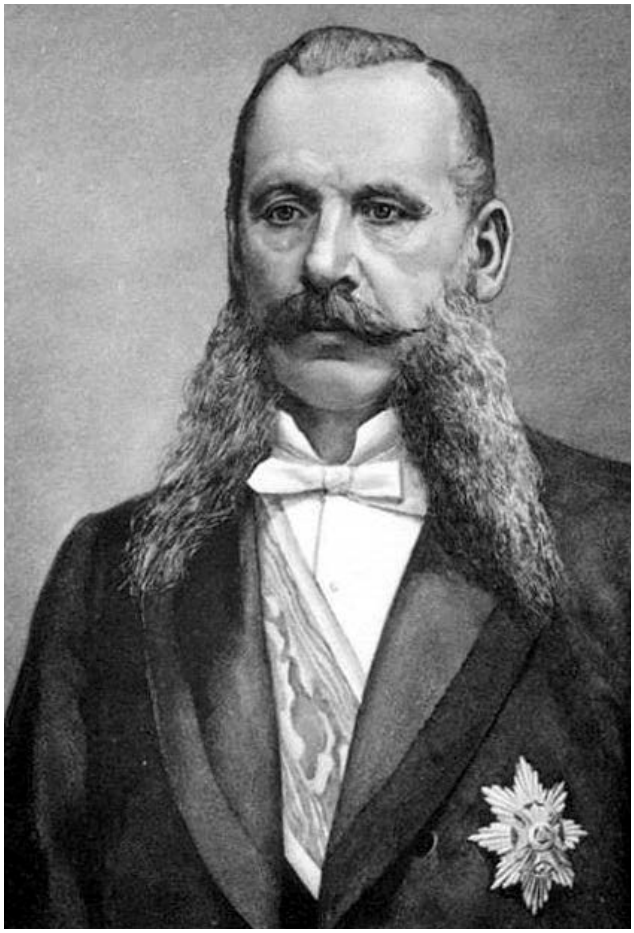

Јован Ристић

се у продужењу политике попустљивости и призрења, која је и досад Русија у овом рату према интересима Европе а нарочито према жељама и резервама А[устро-]Угарске и Енглеске показивала, и ма да нас млогих има, који смо држали,

8 „Но...да не“, „одговори...неоснован.“ шифровано.
9 Исто, „На примедбу“, „т. ј....по себи“.

да се тим постигао неки успех за руску политику, што се ситуација уобште разбистрила и што су више прецизирани услови, под којима извесне, опасне евентуалности само наступити могу, ми смо далеко били од увиђења правог, истинског стања ствари, јер судисмо по погрешним предпоставкама. Г. Новиков ме с неколико речи изведе из заблуде.[10] Стање је далеко од тога, да би могло и посвећенога задовољити, оно је само привидно успокојавајуће за оне, који ствари даље стоје. На програм руски ударају се једнако нови обручи, без да он, на тај начин стешњаван, бар у тим границама тврђи бива; примају се и регистрирају концесије, које Русија даје, а све оно, што није концедирала, остаје једнако као отворено питање. Сав успех те попустљивости своди се на то, што се решавање и прекидање ових питања одлаже.

Посетих Кн[еза] Богорида, но га незатекох код куће. Он ме почаствова сутрадан својом личном посетом, противно поступању својих предходника, којих се учтивост ограничаваше само пошиљањем карте. Г. амбасадор ми говори готово у стереотипним разлозима о опасности, која нам предстоји од веровања у варљива обећања и савете Русије, што изазва моје против-разлоге, да те опасности већ по тому нема, што нам Русија ништа несаветује, што би по Порту обеспокојавајуће било, – него, bon gré mal gré,[11] жели од нас, да се од сваке акције уздржавамо. На опомену г. амбасадора, да будемо на опрезу од Русије, која неволећи Књаза Милана на тому ради, да га у Србији замени Књазем Николом, својим слепим оруђем, одговорих, да је Русија сувише добро обавештена о могућности извршења таквих сањарија новосадске омладине, те да би се озбиљно тим занимала. Ове опомене Алеко-Паше узимају облик пријатељског интереса, кад их он мотивира тим разлозима, да ће Србија, ако буде суђено, да турска царевина пропадне, до свог дела доћи, и без да наново у борбу улази! – Говорих му о путовању Књаза у Плојеште и о земунској фабрици алармирајућих из Србије вести – начином, који вам је из мојих пређашњих извештаја познат.

Из Црнегоре настављају, преко мене телеграфске вести с бојног поља и иначе слати, и ја их онако настајавно даље распростирем, каошто и лане чињах, ма да, тако бар мислим, савез лањски између Србије и Црнегоре више непостоји.

Стање мог здравља је врло зло, и ја зато подносим молбу за одсуство, које, ако ми се и уважи, употребићу тек онда, ако то послови дозволе или ако мој даљи останак овде постане због слабости без сваке користи за послове.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

[На полеђини:] Пр[имљено] 3 Јуна 1877.

Приредили:
др Мирослав Перишић
Јелица Рељић
др Светозар Рајак

10 Реченица је шифрована.
11 (Фр.) милом или силом.

ДОБРОВОЉЦИ ИЗ БОКЕ 1914–1918.

Осврт на књигу Милана Гулића *Бокељи на страни Србије у Првом свјетском рату* (Херцег Нови 2015, 310)

Године у којима се обележава стогодишњица Првог светског рата унеле су додатни импулс у проучавање тема које се односе на овај ратни сукоб који је умногоме обликовао читав 20. век и покренуо процесе чије се последице и данас осећају. И страни и домаћи историчари бавили су се различитим темама у вези са местом и улогом Краљевине Србије и Срба у Великом рату. Објављен је низ научних чланака, монографија, синтеза, одржавани су научни скупови, штампана репринт издања значајних књига, објављени зборници докумената, мемоари и дневници учесника, који су унели додатну светлост на догађаје и процесе из бурног периода од 1914. до 1918. године. Поред напора који су за циљ имали проширивање научног знања, уочљиве су и тенденције за ревизијом досадашњих сазнања, које су биле мотивисане ваннаучним, политичким разлозима.

Једно од битних питања из историје Срба током овог периода представља добровољачко питање. У години обележавања стогодишњице почетка Првог светског рата објављена је монографија Милана Мицића „Српско добровољачко питање у Великом рату (1914–1918)“ у којој су синтетизована досадашња знања о овој теми и која представља добру основу за даља истраживања. Прошле године у Херцег Новом је као резултат иницијативе и подршке СПКД Просвјета и истраживачког напора др Милана Гулића, научног сарадника Института за савремену историју из Београда, објављена монографија „Бокељи на страни Србије у Првом свјетском рату“, која представља прву целовиту историографску студију у којој су обрађена сва релевантна питања која се односе на добровољце са овог простора.

Структуру књиге чине уводна реч, предговор, 24 тематско-хронолошка поглавља или потпоглавља, списак 1874 добровољца, списак извора и литературе, регистар личних имена и белешка о аутору.

У *Уводној ријечи* (стр. 5–9) насловљеној са „Сјећање на сјени храбрих Бокеља“, инспиратор истраживања ове теме, председник СПКД Просвјета из Херцег Новог, Оливера Доклестић је, полазећи од својих сећања на разговоре са Бокељима сведоцима бурних догађаја из времена Првог светског рата, дала кратак преглед положаја Боке Которске за време аустроугарске управе и стања уочи и за време Великог рата. Указано је да се више аутора бавило појединим питањима која се односе на добровољце из Боке, али да „до сада није било озбиљног, студиозног рада, научно и стручно обрађеног, по утврђеној методологији истраживања, уз изношење чињеница и доношење валидних, добро процијењених закључака, уз претходно сагледавање свих политичких, војних и психо-социјалних околности“. Дат је кратак преглед успостављања и тока сарадње са др Миланом Гулићем. Није на одмет поменути и кратке напомене о особеностима Боке, условљене специфичним географским положајем и благом климом које су допринеле формирању специфичног менталитета Бокеља (мирни, трпељиви, склони компромисима...), што треба имати у виду приликом читања ове монографије.

На почетку *Предговора* (стр. 11–17) др Гулић је кратким напоменама о месту и улози Првог светског рата у историји, ратном путу Краљевине Србије и добровољачком питању, сместио тему добровољаца из Боке Которске у одговарајући контекст. Како је питање добровољаца

Бокеља до појаве ове монографије углавном разматрано у публицистичким радовима, и то парцијално, и није постојала заокружена историографска студија о томе, сам аутор је као предмет рада навео „покушај да на једном мјесту реконструишемо ратне прилике у Боки, околности у којима су се Бокељи одлучивали за прелазак на српску страну (под тим мислимо на ступање у војске двије српске краљевине – Србије и Црне Горе) и њихов допринос ослобођењу и уједињењу Јужних Словена". У вези са поменуте две српске краљевине, треба приметити да аутор у монографији користи термин, односно придев „србијански" за све оно што се односи на Србију (нпр. „србијанска војска"), како би правио разлику у односу на оно што се односи на Црну Гору. Поред тога што је термин „србијански" заступљен у изворима из тог периода, овакво гледање на ствари, у коме је и оно „србијанско" и оно „црногорско" српско, у овом случају се чини оправдано. Како не би било забуне, а због злоупотреба термина „србијански" (свођење свега што је српско на србијанско, да би потом оно што није србијанско престало да буде српско – како је о томе писао Мило Ломпар) није на одмет скренути на ово пажњу. Највећи део предговора се односи на преглед коришћених извора и литературе, приказ досадашњих достигнућа историографије посвећене добровољачком питању. Поред општих радова (монографија, зборника докумената, чланака) о добровољачком питању, аутор се посебно осврнуо на мемоаре и радове у којима је разматрано учешће и допринос добровољаца из Боке у Првом светском рату. Указано је да, као и у случају проучавања других тема из наведеног периода, велики проблем представља недостатак изворних докумената. Услед тога, као и због временске дистанце због које нема више живих сведока, аутор напомиње да се тачан број добровољаца не може прецизно утврдити. Упркос фрагментарности сачуваних архивских докумената, најзначајнији део истраживања односи се на рад у архивима. Аутор је истраживао у 10 архивских установа, од којих на првом месту издваја Војни архив у Београду. Велику важност су имали и лични фондови и збирке похрањени у архивским одсецима Херцег Нови и Историјски архив Котор, Државног архива Црне Горе; у Архиву Југославије, Архиву Србије и Архиву Српске академије наука и уметности. Поред овога, коришћени су материјали Архива Музеја науке и технике, Архива Удружења ратних добровољаца 1912–1918. њихових потомака и поштовалаца, Државног архива у Задру и Хрватског државног архива у Загребу. Прегледана су 23 листа и часописа и обављени разговори са појединим потомцима добровољаца.

Прва три поглавља аутор је посветио приликама у Боки Которској у периоду друге аустријске управе, уочи и на почетку Првог светског рата. У поглављу „Бока Которска у вријеме друге аустријске управе" (стр. 19–33) дат је кратак преглед догађаја од пропасти Млетачке републике 1797, до успостављања „друге аустријске управе" над Боком 1814. године. Током овог бурног периода контролу над Боком су прво имали Хабзбурзи, затим Наполенова Француска, Руско царство, а у 1813. је било проглашено и сједињење Боке са Црном Гором (тзв. Добротска конвенција). Под влашћу Хабзбурга Бока је посматрана као једна целина са Далмацијом и Дубровником – од 1817. ова покрајина и носи назив Краљевина Далмација. У наставку поглавља дат је прецизан преглед покрајинске чиновничке управе, административне поделе, структура, опсег делатности и рад Далматинског сабора као представничког тела и Земаљског одбора који је био његов управни и извршни орган, учешћу Далматинаца у раду Царевинског вијећа. Посебна пажња је посвећена истакнутим Бокељима посланицима у Далматинском сабору и двојици од укупно шест председника које је ово представничко тело имало – Стефану Митрову Љубиши и др Ђорђу племенитом Војновићу, који су оставили видног трага у његовом раду. Од важности за схватање догађаја из времена Великог рата је и приказ незадовољства становништва које је у неколико наврата (1848, 1869, 1882) посезало за оружјем како би одбранило своја права и остварило своје циљеве. Поглавље се завршава анализом података пописа из 1910, према коме је простор Боке, односно Которског котара, у четири

општине (Будва, Херцег Нови, Котор и Рисан) имао 40.582 становника. Велику већину становништва је чинило становништво српско-хрватског порекла (32.475), а у верском погледу су већину чинили православци (24.791).

У кратком поглављу „Прилике у Боки у предвечерје Великог рата“ (стр. 35–38) приказан је одраз балканских ратова на држање српског становништва, али и осталих Јужних Словена са подручја Аустроугарске, који су отворено подржали Србију и Црну Гору и остале балканске савезнике (масовне манифестације, прикупљање помоћи, одлазак добровољаца), на шта су аустроугарске власти гледале са подозрењем. Колико је снажно исход балканских ратова утицао на морал српског становништва Боке, видело се по обележавању славе которске Српске народне гарде, које је прерасло у велике антиаустријске и пројугословенске демонстрације (Тројичинданске демонстрације, 7. јуна 1914). После сарајевског атентата, становништво је, имајући у виду репресивност аустроугарских власти и препоруке локалних органа власти, опрезно реаговало.

Поглављем „Бока на почетку Великог рата“ (стр. 39–49) аутор нам је приказао репресивне мере аустроугарских власти према становништву Боке – забрана рада привредних, просветно-културних друштава и школских установа, забрана употребе термина „православни“, обустављање објављивања новина, саслушања и хапшења Срба, или оних који су оптуживани за симпатије према Србији или ширење југословенске идеје. Посебна пажња је посвећњена логору за политичке заробљенике формираном на острву Мамула близу Херцег Новог. Наводећи имена истакнутих Срба заточених у Мамули, аутор истиче: „Јасно је да је основни циљ ових хапшења био да се елиминишу сви људи који су представљали националне и вјерске предводнике српског народа и који су, због тога, могли представљати опасност“. Из имена заточеника се види да је међу њима било и пројугословенски оријентисаних Хрвата, па и један римокатолички каноник. Вреди поменути да је поред забране рада српских удружења, у Котору забрањен и рад два хрватска друштва (Напредно коло и Хрватски сокол) због симпатија ка идеји „српскохрватске слоге“ и подршке српским друштвима. Репресија аустроугарског режима је илустрована и судбинама неколицине Срба стрељаних већ у лето 1914. У част једног од стрељаних, Милана Срзентића (порекломиз околине Будве, а рођеног у Книну), Војислав Илић Млађи је испевао песму „Како умире Далматинац“. Атмосфера која је владала у Боки („засићена мржњом и зависти према нашој милој Србији“), у којој су на „дневном реду“ биле „сумњичења, преметачине и прогонства“, а читав простор изгледао као „један велики концентрациони логор, заокружен и начичкан на границама а унутар форовима и касарнама“, је одлично представљена и дочарана добро и одмерено одабраним изводима из сећања Новљанина Мирка Комненовића. Иначе, пуштање докумената и извора да „говоре“ са мером и навођењем упечатљивих детаља који нам приближавају једно време и људе у њему, одлика је целе монографије. Поглавље се завршава кратким прегледом распореда аустроугарске Балканске војске, развојем ситуације на фронту према Црној Гори и неуспешним плановима краља Николе о заузимању Котора.

Следећу велику целину чини разматрање „добровољачког питања“ – добровољаца у војскама две српске краљевине, рад на прикупљању добровољаца у различитим крајевима света и мисије двојице Бокеља у Русији и Јужној Америци. У поглављу „Добровољци у војсци Краљевине Србије у Великом рату“ (стр. 51–71) покривен је период од приступања првих добровољаца српској војсци (четници-комите који су остали у Србији после балканских ратова и први пребези из аустроугарске војске још током „јулске кризе“) до регулисања статуса и права добровољаца, додељивања земље и колонизације у међуратном периоду. Обрађено је формирање, организација, реорганизације, бројност и дејства јединица састављених од добровољаца и велики губици које су трпели у борбама на Церу, Дрини, Колубари и током продора у Босну 1914, у борби са Бугарима крајем 1915, операцијама на Солунском фронту (Горничевска битка, Кајмакчалан). Аутор је

обрадио сложено питање усаглашавања ангажовања добровољаца са одредбама међународног ратног права и њихово законско увођење у редован састав војске Краљевине Србије, као и најважнија акта којим је регулисан њихов статус и делатност. Указано је на одређене битне тачке попут пораста броја добровољаца после првих победа српске војске када су заробљаване веће скупине аустроугарских војника и у вези са чим се морало приступити планском прикупљању добровољаца; или попут пораста потребе за добровољцима који би попунили војску десетковану у офанзиви Централних сила и током одступања преко албанских врлети. Аутор је скренуо пажњу и на проблеме у вези са лошим односом појединих старешина и војника према добровољцима, што је резултирало разочарањем, па и бекствима појединаца из српске војске. У једној молби којом је група добровољаца тражила „отпуст из војске" од министра војног, за старешине је наведено да „су нас кињили, и од којих доживесмо више увреда, понижења и запостављања, него што доживесмо у војсци нашег најцрњег непријатеља, против кога се данас дигао цео културни свет. Није то један случај или два, то је опште зло". И обични војници су добровољцима знали да „пребаце" и упитају: „Зашто сте ви дошли овамо, да ли сте ви мислили да ће вам овде бити боље него тамо; зар Фрањин лебац да једеш а Црног Пера заставу да носиш?" Сличне појаве и однос према Србима „из прека" (и не само „из прека") могу се уочити и данас, сто година касније. У врху војске су били свесни значаја добровољаца и колику су жртву они поднели ступајући у српску војску, у вези са чим су издаване наредбе „о потреби братског и другарског опхођења са добровољцима". Илустративне су речи команданта Дунавске дивизије из јуна 1917: „Старешине и војници треба да имају стално на уму да су ова наша браћа добровољци, доласком у наше редове, заложили више но ми синови Краљевине Србије, јер док нас непријатељ бар до некле сматра и поштује као законите непријатеље, дотле њих сматра као издајнике и бунтовнике. (...) они су презрели своје сопствене животе, одрекли се својих породица и животе њихових најмилијих довели у опасност, изложили своја имања и ставили на коцку све тековине њихове и њихових предака. Жарка жеља ових људи, са којима нас спаја иста крв и исти језик, да се жртвују за нас и за нашу заједничку ствар и да се боре за циљ, коме и ми сви тежимо: за Ослобођење и Уједињење свих Срба и Југо-Словена достојна је како наше највеће пажње и похвале, тако и поштовања (...)". Скренута је пажња да се на основу расположиве документације не може утврдити тачан број добровољаца и наведене су неке од процена о њиховом броју. Бројке које се могу срести у литератури, од укупно 130.000 добровољаца у ослободилачким ратовима (1875–1878, 1912–1913, 1914–1918) и од 70.000 који су учествовали у пробоју Солунског фронта, аутор сматра „мало вјероватним". Као реалну бројку наводи да је укупно у ратовима за ослобођење и уједињење учествовало нешто преко 40.000 добровољаца, од чега је у пробоју Солунског фронта учествовало око 21.000 добровољаца.

Релевантна питања о добровољцима у војци друге српске краљевине обрађени су у наредном поглављу: „Добровољци у војсци Краљевине Црне Горе у Великом рату" (стр. 73–76). Већ на почетку рата 60 Бокеља, који су се нашли на Цетињу, се јавило у црногорску војску као добровољци. После уласка у Будву и приморски појас јужно од ње, прикључило се још око 200 добровољаца старијих од 42 године који нису мобилисани у аустроугарску војску. Још десетине Бокеља је пребегло Црногорцима, а стигао је и први транспорт од 450 добровољаца из Америке. Од ових добровољаца формирани су Први и Други бокешки батаљон. Друга велика скупина добровољаца у црногорској војсци били су Херцеговци који су на црногорску страну углавном прелазили после офанзивних дејстава према Херцеговини и Босни, а било је и оних који су дошли из Америке. Аутор је обрадио и ратни пут добровољаца после капитулације Црне Горе. Иако је постојао договор између краља Николе и регента Александра да се добровољци прикључе српској војсци и у Љешу око 2.000 добровољаца стављено под српску команду, само мали део је од почетка

ту остао (касније је део добровољаца са Корзике и Липарија пребачен на Солунски фронт). Аутор је ово објаснио лошим држањем српских старешина према добровољцима, али и „дјеловањем агената црногорског двора, који су имали за циљ да се за крај рата остави могућност обнове црногорских војних снага".

Како је највећи број, више од половине, добровољаца дошао из Русије, аутор је доста простора посветио осветљавању околности под којим је вршено прикупљање добровољаца са Источног фронта у поглављима „Добровољачки покрет у Русији" (стр. 77–92) и „Мисија Мирка Комненовића" (стр. 93–107). У првом поглављу је приказана „добровољачка акција" у Русији од првих иницијатива за прикупљање и пребацивање добровољаца у Србију из новембра 1914, до учешћа добровољаца у пробоју Солунског фронта. Приказано је формирање јединица од првих одреда у новембру 1915, преко формирања (Прве) Српске добровољачке дивизије, Друге српске добровољачке дивизије и њиховог обједињавања у Српски добровољачки корпус (јул 1916). Такође, дат је приказ учешћа Прве српске добровољачке дивизије у борбама у Добруџи 1916, последица револуционарних дешавања у Русији на Српски добровољачки корпус, пребацивања добровољаца на Солунски фронт (у три велика транспорта је пребачено око 12.500) и увршатавања највећег дела добровољаца у састав Југословенске дивизије. Током боравка у Русији, прикупљање и снабдевање добровољаца вршено је „на рачун руских ратних кредита и под условима који су важили за руску војску". Када се српски конзул у Одеси почетком октобра 1915. на пријему код Николаја II, саопштивши намеру о формирању одреда, пожалио како „немамо ни копејке", руски цар је одговорио: „скупљајте их ви, а ја ћу вам све дати". Упечатљиви су и изводи са летака које су Аустроугари бацали из авиона током борби у Добруџи – позивајући добровољце на предају, посебно су истицали: „Знајте, да смо за прво наредили, да се вашим породицама одузме државна потпора. Видите дакле, да због вашег злочина патити морају ваше жене, ваша деца и ваши стари родитељи". Тешко је представити себи какве су се све драме одвијале у главама добровољаца док су читали ове летке. Командант Дивизије, пуковник Хаџић, је писао да је због овога долазило и до самоубистава.

Рад на прикупљању добровољаца у Русији додатно осветљава поглавље посвећено делатности Мирка Комненовића. Овај српски „национални радник" је у периоду пре почетка Првог светског рата био један од најугледнијих Бокеља, ангажован на политичком, економском и културном плану. После заточеништва у Мамули, овај „одлични патриот", како су га карактерисали савременици, успео је да из Трста пребегне у Италију и да се пребаци у Србију. У јулу 1915. упућен је у Русију да ради на прикупљању добровољаца. У Русији је обавио врло значајан посао на концентрацији јужнословенских заробљеника, што је олакшало даљи посао на прикупљању добровољаца. Аутор је врло детаљно приказао његову делатност у Русији, изазове и проблеме са којима се суочавао, као и резултате његовог рада. Интересантно је поменути да је у пролеће 1918. године имао запажену улогу при извлачењу Александра Фјодоровича Керенског из Москве и његовом спровођењу до Мурманска. После Првог светског рата у више наврата је биран за народног посланика, био је председник општине у Херцег Новом, бански већник Зетске бановине и министар физичког васпитања народа и в. д. министра за социјалну политику и народно здравље у првој влади Милана Стојадиновића (1935). О мотивима који су га водили приликом делатности у Русији, речито говоре изводи из његових сећања на догађаје из Првог светског рата. Ипак, можда најсликовитије о његовом чврстом националном осећању говори одредба из тестамента састављеног 1940, годину дана пред смрт: „Српски барјак који се налази у реченој мојој стојној кући, нека свакако у њој остане на вечита времена и то као и сада на видном месту".

У наредном поглављу „Добровољачки покрет у Сјеверној Америци" (стр. 109–116) приказан је рад на прикупљању добровољаца у САД за Србију и Црну Гору. Црна Гора која је имала велики део војноспособног становништа у емиграцији, у почетку рата је осећала већу

потребу за добровољцима, док је за Србију на почетку било важније прикупљање помоћи у оружју, муницији и санитетском материјалу. Приказана је делатност црногорских и србијанских мисија, као и исељеничких организација, које су прикупљале добровољце. Указано је на проблеме који су проистицали из неутралности САД, делатности аустроугарских и немачких дипломатских представника који су пратили рад на прикупљању добровољаца и улагали протесте америчким властима, „велику заваћеност“ српских исељеничких организација, личну нетрпељивост и сукобе међу некима од најважнијих личности које су радиле на овом послу, „повољну економску ситуацију услијед које одушевљење за одлазак у рат међу српским исељеништвом није могло бити баш тако велико“.

У поглављу „Мисија Шпира Познановића у Јужној Америци“ (стр. 117–135) приказано је расположење јужнословенског исељеништва почетком рата (одбијање да се пријаве као аустроугарски војни обвезници, јавно испољавање симпатија ка Србији и њеној борби, истицање жеље за уједињењем са Србијом и Црном Гором, први планови самих исељеника за прикупљање добровољаца, делатност припадника Југословенског одбора, формирање Југословенске народне одбране), а затим долазак, у другој половини 1916. године, и делатност на прикупљању добровољаца „познатог и честитог Србина, родољуба из Херцег-Новог“, како је Никола Пашић у писму Михајлу Пупину, окарактерисао Познановића. Током боравка у Јужној Америци Познановић је путујући широм континента већ до краја 1916. прикупио пријаве око 3.000 добровољаца. Огромна већина добровољаца није кренула на пут, пре свега због делатности и отпора Југословенског одбора (намера да добровољци на Солунски фронт стигну као „некаква Јадранска легија“, а не да се укључе у јединице србијанске војске) и краља Николе (противљење код савезника и објављивање у штампи прогласа којим су Црногорци позвани да не ступају у србијанску војску). У наредном поглављу „Добровољачки покрет у осталим дијеловима свијета“ (стр. 137–142) обрађено је добровољачко питање на Италијанском фронту, Аустралији и Новом Зеланду, и у Египту (Суецки канал). Као и у претходним поглављима, поред општих напомена, пажња је посвећена добровољцима са простора Боке у оноликој мери колико су то извори дозволили.

Велико поглавље „Бокељи као добровољци“ (стр. 143–181) састоји се од уводног дела „Општи поглед на учешће Бокеља у ратовима за ослобођење и уједињење (1912–1918)“ и прегледа делатности „истакнутих Бокеља у војскама Србије и Црне Горе“ по општинама (херцегновска, рисанска, которска, будванска). Прва ствар коју треба издвојити је свакако бројчано и високо процентуално учешће добровољаца у укупном броју становника – током ратова 1912–1918. у војскама две српске државе и савезничким армијама (америчкој, француској и британској) учествовало је око 1.900 добровољаца. У односу на укупан број становника Которског котара (према попису из 1910) испада да је сваки 21 становник био добровољац! Највећи број је забележен у Будванској општини (1.072), где је сваки

седми становник био добровољац. Поједина села су имала још већи удео, тако су из села Крушевице (Бајкове) изнад Херцег Новог, регистрована 54 добровољца, или сваки шести становник! Овако велики удео не умањује ни чињеница да је знатан део добровољаца стигао из прекоморских земаља и да нису пописани као становници Боке 1910. године. Посматрајући ове бројке не може да не падне на памет парола (и не само парола!) из Булгаковљеве „Беле гарде", са једног од места где је вршен упис добровољаца: „Херој можеш и да не будеш, али добровољац мораш бити"! За разлику од Кијева 1918/19, добровољци из Боке углавном нису једноставно одлазили на места за упис добровољаца, већ су морали да беже из једне државе у другу, да прелазе линију фронта ризикујући живот, да препливавају реке, напуштају релативно угодан и економски обезбеђен живот у САД и прелазе хиљаде километара како би ризиковали свој живот у борбама за ослобођење и уједињење. Некима је било потребно и више покушаја – Стеван Мустур из Ђеновића је у јуну 1914, тек из трећег пута успео, тако што је „баркицом допловио до мула Војводића и ту поставио српску заставу, а затим побјегао ка брдима и докопао се Србије". А да је међу Бокељима било хероја и јунака, сведоче бројна домаћа и страна одликовања и сећања на њихове подвиге. Упечатљив је, на пример, случај Михајла Павловића који је из рата изашао као девет пута рањавани војни инвалид, са чином капетана прве класе и чак 12 одликовања! Аутор даје описе подвига низа добровољаца који су се истицали „својом присебношћу, храброшћу и презирањем смрти". Писац овог приказа као једно од најупечатљивијих места издваја опис јунаштва Јова Бајковића у жестоким борбама на Солунском фронту (стр. 150). Читајући биографске цртице добровољаца можемо рећи да је међу њима било од обичних сељака, рудара из америчких рудника, до учитеља, професора гимназија и школованих поморaца. Било их је међу пешадијом, морнарима, па и међу авијатичарима. Неки од њих су се као гимназијалци јављали у добровољце током балканских ратова, а неки су били и у познијим годинама – Никола Радовић из Крушевица је имао 74 године на почетку Великог рата. Он је учествовао још у Херцеговачком устанку (1875–1878) и Херцеговачко-бокељском устанку (1881–1882), као и у балканским ратовима са своја три сина. Многи су учествовали као добровољци у балканским ратовима, а неки и касније у Другом светском рату. Посебно треба истаћи три жене-добровољца, болничарке Анку Тројановић, Милку Илић и Маријету Катурић. Од оних који су учествовали у савезничким војскама као добровољци, најупечатљивији је случај Јока Мештровића који је погинуо на Западном фронту у саставу америчке војске. За подвиге је посмртно одликован Конгресном медаљом части, највишим америчким војним одликовањем, којим је током Великог рата одликовано свега 78 људи. Читајући о подвизима добровољаца из Боке, падају на памет речи Радована Самарџића из „Великог века Дубровника" којима је објашњавао „јунаштво и херојство старих Бокеља": „Ради голог одржања Бокељима је била потребна не свакодневна борба, него и изузетан подвиг, често и херојство. И зато, кад у скривеном језгру толиких напора постоји само тај готово невидљиви узрок, јунаштво ради јунаштва и чојство ради чојства долазе као неминовност."

У поглављу „Бродолом под Медовом" (стр. 183–188) описано је страдање добровољаца 24.12.1915. када је пароброд Бриндизи наишао на мину на 500 метара од луке у Медови. Претпоставља се да је на броду било више од 500 добровољаца, мисија Црвеног крста, новац, санитетски материјал и различите потрепштине прикупљене у Северној Америци. Прецизни подаци не постоје, а процене броја страдалих се крећу од 320 до 400. Број страдалих Бокеља варира од 48 до 70. Поред великог броја страдалих представу о овој трегедији употпуњују потресни описи и сведочанства преживелих и присутних.

Последња три поглавља односе се на догађаје и прилике у Боки од пада Црне Горе до краја рата. У поглављу „Прилике у Боки након пада Црне Горе" (стр. 189–194) видимо какве су прилике владале од почетка 1916. године – оскудица хране, разрачунавање са аустроугарским грађанима који су пребегли на територију

Црне Горе, суђења војних судова за дело „велеиздаје“ (у новембру 1916. осуђено је 48 Бокеља на смртне или вишегодишње затворске казне), стрељања, помоћ локалног становништва ратним заробљеницима. Како су се држали Бокељи пред стрељачким стројем, показују речи учитеља Ива Поповића који је показујући руком у правцу Црне Горе и Србије, узвикнуо: „Удрите, тамо су моји осветници“. Већ је поменуто да је међу заточенима на Мамули био и један римокатолички каноник, а аутор нас овде упознаје са држањем которског бискупа Франа Уљелинија који је показивао „толеранцију према Србима“, „проповједао братство Срба и Хрвата“ и протестовао против хапшења Бокеља. Овакво његово држање је „драстично одударало од осталих припадника католичког клера у Далмацији“ који су предњачили у подршци аустроугарској политици. Ово потврђује слику о Боки о којој, упркос повременим искушењима (и антиподима Ф. Уљелинија, као што је био бискуп Павао Буторац), можемо говорити као о простору верске толеранције.

Дужна пажња је посвећена и „Побуни морнара у Боки“ (стр. 195–205), у којој је, према проценама, учествовало 4.500 морнара и која је „потпуно избацило из строја другу најважнију луку Монархије, као и низ њених великих и важних ратних бродова“. Приказано је шта је све претходило побуни, који су били мотиви морнара, како се почетком фебруара 1918. одвијао овај устанак и како је брзо „сломљен“; како је текао судски процес организаторима, како су Бокељи гледали на побуну, затим учешће Бокеља морнара у побуни и делатност адвоката Александра Митровића из Херцег Новог, који је бранио оптужене. Иако је побуна брзо угушена, Беч је после тога до краја рата престао „у пуном капацитету“ да користи Боку Которску као ратну луку.

У наредном поглављу обрађени су „Посљедњи дани Царевине и први дани југословенске државе у Боки“ (стр. 207–213). Аутор се осврнуо на примопредају аустроугарске флоте и даљу судбину бродова (незнатан део је припао новоформираној југословенској држави, а остало, према условима примирја, Француској). Расположење народа и прилике у Боки су били такви да су се свуда видела „весела и прерадосна лица“, одушевљењу „није било краја“, скидани су „туђијем словима написани натписи“ и постављани ћирилични, формирана су народна већа, „одушевљен дочек“ је приређен српској војсци „са мјесном музиком, барјацима и френетичним повицима“; било је више великих народних манифестација, ношене су и истицане српске, хрватске, словеначке и заставе савезничких држава. После потписаног примирја на тврђавама око Херцег Новог су се завијориле српске заставе – Томо Крстов Поповић је у свој дневник записао: „пошто је заувијек покопана аустријска застава, данас је истакнута српска застава, која се поносито вије. Ово је изазвало у многоме и многоме патриотскоме оку сузу радосницу.“

Монографија је засвођена и употпуњена „Списком добровољаца из Боке Которске“ (стр. 215–280) у којем су поимснично наведена 1874 до сада позната добровољца из херцегновске, рисанске, которске и будванске општине, који су се борили у војскама две српске краљевине, као и у америчкој, британској и француској војсци. Списак је обогаћен фотографијама и подацима о појединим добровољцима.

У својој књизи успомена „Бока и Бокељи“ Симо Матавуљ је написао: „Где год ногом станеш на тој класичној земљи, стао си на развалину која често има знатну тежину у светској повесници“. Богата прошлост Боке нашла је свог одраза у низу историографских дела. Монографијом Милана Гулића „Бокељи на страни Србије у Првом свјетском рату“ историографско наслеђе Боке је обогаћено једном вредном књигом. Књигом, која је у себе сажела сва досадашња знања о овој теми и којом је, захваљујући темељним архивским истраживањима, направљен значајан искорак у односу на постојећа сазнања. Написана јасним, читким стилом, књига је доступна широкој читалачкој публици, свима које интересује историја Срба, Првог светског рата, добровољачког питања или Боке Которске. После читања књиге можемо рећи да су се оправдале наде председника СПКД Просвјета из Херцег Новог „да ће ова публикација

подсјетити на храбре бокељске синове, на вријеме када су част и образ били важнији од живота“. Захваљујући овој књизи велика прегнућа и жртве Бокеља поднете у периоду Великог рата неће остати ни заборављени, ни скрајнути, што би их обесмислило. Придружујемо се нади изреченој у „уводној ријечи“ да ће се међу читалачком публиком наћи и млади Боке Которске „да би се поносили својим прецима“. Ако је данас, упркос горе наведеној одредби из тестамента, спорно да у кући Мирка Комненовића у Херцег Новом (Топла), која је уједно и градски музеј, „на видном месту“ стоји „српски барјак“ (уклоњен, па враћен на друго место 2014. године), млади Бокељи ће моћи о делатности овог истакнутог Новљанина да читају у монографији и да виде са каквим се усхићењем 1915. приближавао ратној престоници Србије, Нишу; како је говорио о „освети Косова, освети Брегалнице, срамним поразима Цесареве војске“ и како се пријавио „да као добровољац безрезервно послужи Србији“ (стр. 95); како је у Русији „тешко и напорно“ радио „од јутра до мрке ноћи“ на прикупљању добровољаца образлажући то речима: „Одржавао нас је морал и света идеја за коју смо радили. Узвишено је и пријатно било радити за народно ослобођење и уједињење“ (стр. 98). Моћи ће да виде и како су Бокељи почетком рата пркосно побадали српску заставу бежећи пут Србије или како је са сузама у очима она дочекана крајем 1918. године. У времену када се уклања српска застава из Градског музеја „Мирко Комненовић“ у Херцег Новом или када се расправља о уклањању спомен плоче подигнуте 1931. године у Будви „На успомену доласка храбре побједоносне Српске војске“ 8. новембра 1918, потребно је да се објављују овакве књиге које ће без острашћености, на основу темељних истраживања и научне методологије, говорити о прошлој стварности и, насупрот селективном одабиру чињеница и њиховом тенденциозном тумачењу, доприносити ширењу научног знања.

Момир Нинковић

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, септембар 2016. Број 33

ЈЕДАН ВИЈЕК ОД ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКОГ ПРОЦЕСА У БАЊОЈ ЛУЦИ

Осуђеници на смрт у Бањалучком процесу

У Босни и Херцеговини је током Првог свјетског рата вођено више велеиздајничких судских процеса са циљем да се осуде појединци и све политичке, културне, просвјетне и вјерске организације на којима је почивао српски национални покрет.[1]

1 M. Ekmečić, *Žalosna baština iz godine 1914*, у: Veleizdajnički proces u Banjaluci, Banjaluka 1987, 23.

ISSN 2303-5293

ЈЕДАН ВИЈЕК ОД ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКОГ ПРОЦЕСА У БАЊОЈ ЛУЦИ

Непосредни циљ ових процеса био је пребацивање одговорности за избијање рата на српске националне организације у Босни и Херцеговини које су у сарадњи са владом у Београду припремале насилно одвајање покрајина из састава Монархије.

Послије суђења Гаврилу Принципу и друговима власти су пожуриле да задају коначан ударац свим српским националним организацијама у земљи и њиховим представницима. Први на удару били су ђаци средњошколци – симпатизери Младе Босне, којима је суђено на процесима у Бањој Луци, Сарајеву, Травнику и Бихаћу. Услиједили су удари на старију генерацију српских интелектуалаца међу којима је напад на породицу Кашиковић донио једну од најокрутнијих пресуда изречених током рата – да мајка гледа вјешање свог сина.[1] Пред суд су крајем 1914. и почетком 1915. изведени Ристо Радуловић и Глигорије Јефтановић.

Најзначајније мјесто међу више судских процеса одржаних током Првог свјетског рата заузима Бањалучки велеиздајнички процес (3. новембар 1915 - 22. април 1916) против 156 српских културних, политичких и јавних радника, свештеника и сељака.[2] Међу оптуженима су се налазиле и двије жене: Даринка Малић и Драгица Видаковић. Процес је циљано почео у јесен 1915. када се Србија налазила у крајње незавидном политичком и војном положају изложена здруженој аустроугарско-њемачко-бугарској агресији. Процес у Бањој Луци има иста обиљежја као и многи други судски процеси усмјерени против покрета за југословенско уједињење и Србије као центра јужнословенског окупљања. Циљ аустроугарских власти био је да докаже свјетској јавности како искључиву кривицу за избијање рата сноси Србија због своје политичке и културне пропаганде у Босни и Херцеговини. Већина оптужених, њих 123, осумњичено је да су били чланови и повјереници „Народне одбране“.[3] Ова организација се помиње и аустроугарском ултиматуму Србији од 23. јула 1914. када је затражено њено трајно распуштање.[4] Настојало се доказати како су све српске културно-просвјетне и хумане организације из Босне и Херцеговине радиле по наредбама „Народне одбране“ која је означена као центар револуционарних активности усмјерених против Аустроугарске. Тужиоци су игнорисали чињеницу да, иако је повремено имао подршку званичног Београда, српски национални покрет у Босни и Херцеговини није увезен из Србије, већ је самоникао, настао је и развијао се у Босни и Херцеговини у специфичним историјским околностима.

Суђење у Бањој Луци личило је у појединим моментима на Кочићеву приповјетку *Суданија* али са неупоредиво трагичнијим исходиштем.[5] Окривљени су се сјећали лика циничног судије који не суди него пресуђује.[6] Активно чланство у било ком српском националном удружењу повлачило је за собом у ратним околностима оптужбу за велеиздају. Чак и сасвим безазлена путовања у Србију или везе са ондашњим јавним, културним и политичким радницима представљали су оптуженима додатни терет. Као свједоци оптужбе на суђењу појавили су се многи полицијски службеници, припадници тајне службе и доушници.[7] Ријечи „српска народна свијест“ поновљене су безброј пута на страницама *Оптужнице* из чега се јасно разазнаје примарна мета коју је требало уништити. На питање судије: „Шта знате о завјетној мисли“, Јефто Дучић из Требиња лаконски је одговорио: „Чуо сам за то као дијете, јер сам Србин и Србин остајем“.[8]

1 *Стогодишњица судских процеса у Босни и Херцеговини и Велеиздајничког процеса у Бањалуци (1915-1916)*, Бањалука 2015, 58.

2 Овај број укључује 112 ожењених мушкараца чије су породице имале укупно 335 дјеце; 12 мушкараца је имало петоро дјеце, девет мушкараца је имало шесторо дјеце, тројица мушкараца су имала седморо и још тројица осморо дјеце, један оптуженик је имао деветоро, а један 11 дјеце; *Austro-magyar judicial crimes. Persecutions of the Jugoslavs. Political trials 1908-1916*, London 1916, 49.

3 M. Ekmečić, *Žalosna baština iz godine 1914*, 29-30.

4 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2014, 60.

5 M. Vulin, *Srpska „Prosvjeta“ na veleizdajničkom procesu u Banjaluci 1915-1916*, у: Veleizdajnički proces u Banjaluci, Banjaluka 1987, 205.

6 *Стогодишњица судских процеса у Босни и Херцеговини и Велеиздајничког процеса у Бањалуци (1915-1916)*, 80.

7 *Austro-magyar judicial crimes. Persecutions of the Jugoslavs. Political trials 1908-1916*, 69.

8 *Бањалучки процес*, у: П. Слијепчевић, *Историјске и политичке*

Оптужени су најприје били затворени у Сарајеву, али су потом доведени у Бању Луку како би се процес несметано могао одржати у унутрашњости земље, посебно након што је Италија ушла у рат на страни Антанте.[9] Оптужбу су заступали јавни тужиоци Виљем Кениг и Жига Пинтер, док су оптужене бранили адвокати Данило Димовић, Владо Андрић и Јосип Соукал, судски савјетник. Првооптужени на процесу био је Васиљ Грђић, коме је оптужница стављала на терет да је у намјери да се покрајине насилно отргну од Монархије и припоје Србији приступио „Народној одбрани" и био њен првак, вођа и главни заштитник. Главни доказни материјал на коме се заснивала оптужница биле су биљешке и дневници мајора Косте Тодоровића из војног округа у Лозници, пронађене по аустроугарском освајању тог мјеста, као и обиман пропагандни материјал „Народне одбране".

Окривљујући народну интелигенцију за противдржавно дјеловање полузванични лист *Босанска пошта* писао је да су српски интелектуалци изведени пред суд за своју домовину могли учинити много да су своје способности употријебили да граде, а не разарају. „Они су тешки злочинци као велеиздајници према монархији којој припадају, а још тежи злочинци према властитом народу", објавио је лист.[10] Од народне интелигенције, свештеници су, поред учитеља, на процесу у Бањој Луци били најмногобројнији.[11]

Сва културна, просвјетна и хуманитарна друштва са српским националним предзнаком, попут „Просвјете", „Сокола", „Побратима" и других распуштена су и осумњичена за антидржавну пропаганду и рад на издвајању Босне и Херцеговине из састава Аустроугарске. Дјелатност „Просвјете" оцијењена је велеиздајничком, а за носиоце таквих активности окривљени су најприје Васиљ Грђић, Сима Мирковић и Владимир Ћоровић.[12]

Тужиоци су сматрали да су „Просвјетине" покретне библиотеке, умјесто просвјећивања народа, служиле за ширење великосрпске пропаганде, а отежавајућа околност била је чињеница да су садржавале поједине „превратничке књиге" попут властима омраженог *Јазавца пред судом*, те књиге Алексе Шантића, Станоја Станојевића и поједине календаре, иако многи од тих наслова нису били формално забрањени. „Народна одбрана" је према слову *Оптужнице* усмјеравала дјеловање „Просвјете" при чему тужиоци нису уважавали чињеницу да је „Просвјета" основана седам година прије „Народне одбране". У контексту сарадње са „Просвјетом" у *Оптужници* су често помињани Стојан Новаковић и Јован Скрелић, оба именовани као великосрпски агитатори, а Скерлић и као југословенски националиста. Темељно су анализирани његови чланци објављивани на станицама листа и календара *Просвјета*.[13] За радове Стојана Новаковића речено је да немају никакве културне вриједности. Изрицањем смртне пресуде Васиљу Грђићу уједно је пресуђено организацији у којој је радио више од деценије.[14]

Већина осуђених проглашена је кривим што су у намјери да насилним путем изврше сједињење Босне и Херцеговине и Србије у раздобљу од 1911. до 1914. приступили „Народној одбрани" и радили као њени повјереници. За првооптуженог Васиља Грђића наводи се да је као секретар „Просвјете" ширењем писаног материјала и јавним предавањима подбуњивао српски народ и у њему будио жељу за политичким јединством.[15] У пресуди се каже како је главни задатак „Народне одбране" јачање српске националне свијести, што представља идеју заједнице свих Срба којом сваки Србин треба бити прожет.[16] Доказ да је „Народна одбрана" пустила дубок корјен у друштву биле су десетине пресуда, махом сељацима, прочитаних пред судом, а изречених од анексије до почетка рата.[17] Према пресуди, убиство престолонасљедника Франца Фердинанда у Сарајеву било је карика у „ланчаном низу предузећа, која

теме, Бања Лука-Београд 2013, 93.

9 *Врбаске новине*, Бања Лука, бр. 305, 12. јануар 1934.

10 Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука 1995, 412.

11 Детаљније о страдању српског свештенства током Првог свјетског рата код: Б. Милошевић, *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, Андрићград-Вишеград 2016.

12 M. Vulin, *Srpska „Prosvjeta" na veleizdajničkom procesu u Banjaluci 1915-1916*, 205.

13 *Glas*, Banjaluka, br. 4.628-4.642, 5-21. februar 1986.

14 M. Vulin, *Srpska „Prosvjeta" na veleizdajničkom procesu u Banjaluci 1915-1916*, 207.

15 *Osuda: u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi*, (без датума и мјеста издања), 5.

16 *Исто*, 71.

17 *Исто*,72-78.

су имала за сврху, да се југословенске покрајине на силу откину од Аустроугарске монархије и припоје Краљевини Србији под владањем Карађорђевића".[18] Суд се на овом мјесту позвао и на познату аустроугарску *Црвену књигу*, збирку дипломатских исправа којим се доказују узроци почетка рата, али и на пресуду у процесу Гаврилу Принципу и друговима.[19] Одмјеравајући казне суд је нагласио да су осуђеници својим дјеловањем већем дијелу свијета, а нарочито Аустроугарској, нанијели огромну штету, а рад оптужених био је један од узрока избијања свјетског рата. „Оптуженици су, ако ништа друго, сукривци у големој свјетској несрећи и ненакнадивој штети", наводи се у пресуди.[20]

На казну смрти вјешањем 22. априла 1916. осуђено је 16 лица, иако је тужилац тражио смртне казне за свих 156 оптуженика. Суд је изрекао затворских казни у трајању од укупно 859 година. Оптужбе су ослобођена 53 лица. Изрицање пресуде уочи Васкрса није пољуљало морал оптужених. Како би показали властима да се не плаше смртних пресуда одуђеници су на Васкрс у ходницима „Црне куће" припремили свечано богослужење изазвавши чуђење међу стражарима и дивљење грађана Бање Луке. Врховни суд у Сарајеву је почетком фебруара 1917. након разматрања жалби одбране и тужилаштва, уз неколико корекција, потврдио раније пресуде. Недуго потом *Српске новине* прениjеле су писање листа *Bachler Nachrichten* који наводи да се у Бањој Луци није судило по правним начелима већ политичким мотивима. Даље се каже да пресудом нису били погођени само осуђеници, већ и сав српски народ у Босни и Херцеговини. „Ако се ова пресуда изврши, јужнословенска раса у дунавској монархији имаће један низ мученика више", додаје се у чланку.[21]

Босанско-херцеговачка емиграција и влада Краљевине Србије предузеле су послије суђења дипломатске мјере како би били помилована лица осуђена на смрт. Само неколико дана по изрицању првостепене пресуде група српских политичара и јавних радника, политичких емиграната, упутила је *Проглас* Србима у Америци молећи их за помоћ и уједно описујући прогоне цивилног становништва у Босни Херцеговини. У *Прогласу* се помињу Вечлеиздајнички процес у Бањој Луци и четири ђачка судска процеса.[22] У корист осуђених на смрт ангажовани су Папа Бенедикт XV, шпански краљ Алфонс XIII, Међународна парламентарна унија, Лига швајцарских жена и многе друге организације. Интервенција преко шпанског двора била је вишеструко корисна. Ова католичка монархија била је званично неутрална у рату и са добрим везама на многим европским дворовима. Знајући да ће погубљење осуђених на смрт наштетити Монархији, папа Бенедикт XV се лично и преко кардинала Пјетра Гаспарија више пута заложио за помиловање осуђених. Интервенције у корист осуђеника из Шпаније и Ватикана изазивале су велику пажњу аустроугарских власти. Важну улогу у агитацији за ослобођење тзв. велеиздајника имао је адвокат и некадашњи посланик у Сабору Босне и Херцеговине Никола Стојановић који се у вријеме рата налазио у емиграцији. Као један од оснивача Југословенског одбора и близак пријатељ неколицине осуђених, Стојановић је пажљиво пратио дешавања у Бањој Луци. Желећи да помогне осуђенима, он је Окружном суду у Бањој Луци упутио писмену изјаву којом је на себе преузео сву одговорност за везе са Србијом, што суд није уважио.[23]

Свеукупно лоша политичка ситуација у Монархији, смрт Франца Јозефа и ступање на пријесто цара Карла, олакшали су рад на помиловању осуђених. Жеља новог владара била је да се свијету представи у другачијем свјетлу у

18 *Исто,* 19.

19 У *Црвеној књизи* се међу осталим наводи да „откад је Карађорђевића династија засјела на окрвављено пријестоље посавске краљевине и откад се окружила завјереницима на живот краља Александра - ишла је Србија постојано, иако различитим путовима и промјењивом интензивношћу, за главним циљем, како би подровала непријатељском пропагандом и револуционарним коварством крајеве Аустроугарске монархије, које настањују Југославени, па их онда кад свјетски положај буде повољан за остварење великосрпских основа - откине од монархије"; *Austro-ugarska Crvena Knjiga - Diplomatske isprave kojima se objašnjava kako je došlo do rata godine 1914*, Zagreb 1915.

20 *Osuda: u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi,* 301.

21 *Српске новине*, Крф, бр. 39, 1. април 1917.

22 *Проглас Срба из Босне и Херцеговине*, у: П. Слијепчевић, *Историјске и политичке теме*, 119-120.

23 Н. Стојановић, *Младост једног покољења (Успомене 1880-1920). Дневник од године 1914. до 1918*, (приредио: М. Станић), Београд 2015, 216.

односу на свог претходника, а земља којом је владао као цивилизована, демократска и хумана држава вриједна очувања.[24] Цар Карло је 29. марта 1917. обавјестио Алфонса XIII да је помиловао осуђенике на смрт у Бањој Луци. Васиљу Грђићу, Кости Гњатићу, Матији Поповићу, Бошку Чаприћу, Ђорђи Дакићу, Михајлу Савићу, Мирку Томовићу и Чеди Милићу смртна казна замијењена је доживотном тешком тамницом. Сими Беговићу, Милану Петковићу, Димитрију Јевђевићу, Милутину Јовановићу и Петру Билбији смртна казна замјењена је двадесетогодишњом казном затвора, Димши Ђокановићу и Алекси Јакшићу казна смрти замијењена је шеснаестогодишњом затворском казном, а Радивоју Ђурановићу казном затвора у трајању од 15 година.[25] Полицијска дирекција у Сарајеву је недуго потом извјестила да је помиловање осуђених, посебно Васиља Грђића, код православних изазвало велику радост, а код осталих конфесија незадовољство.[26] Поруке захвалности шпанском краљу упутили су Никола Пашић, те у име цјелокупног српског народа у Босни и Херцеговини Никола Стојановић.[27]

Недуго потом амерички новинар Самјуел Кацин детаљно је у *New York Tribunu* писао о процесу у Бањој Луци називајући га „ужасним злочином над правом и правдом". Кацин је нагласио како се у центру суђења налазила српска интелектуална елита, чувар српског националног духа, која се залагала за еманципацију од хабзбуршке државе. Аутор је упозорио да је у Босни и Херцеговини током рата вођено више велеиздајничких процеса, али да је онај бањолучки био другачији од осталих због броја оптужених и њиховог јавног значаја.[28]

Велеиздајнички процеси нису феномен везан само за Босну и Херцеговину. Аустроугарске власти су и прије суђења у Бањој Луци, и уопште почетка Првог свјетског рата, често прибјегавале организовању таквих суђења чиме су се настојале обрачунати са националним покретима унутар Монархије. У јеку Анексионе кризе, када се наслућивао рат са Србијом, власти у Загребу покренуле су парницу против 53 Срба чланова Хрватско-српске коалицдије на бази лажних докумената и свједочења агента Ђорђа Настића. Службени Беч је овим процесом настојао оправдати анексију Босне и Херцеговине и Србе и Краљевину Србију пред свјетском јавношћу приказати као реметилачки фактор на Балкану.[29] Својеврсни продужетак загребачког суђења био је Фридјунгов процес у Бечу. Оба процеса изазвала су скандал широких размјера и морални пораз Аустроугарске пред европским јавним мијењем.[30] Упоредо са суђењем у Бањој Луци у Загребу је крајем 1915. и почетком 1916. вођен велеиздајнички процес соколским првацима Лази Поповићу и друговима. Оптужба је била готово идентична оној из Бање Луке. Међутим, умјесто да суђење у Бањој Луци буде инструмент оправдања аустроугарске политике на Балкану и започињања рата 1914. процес се претворио у супротно. Постао је добар повод југословенској пропаганди да на очигледном примјеру дискредитује аустроугарску власт, а Монархију прикаже као окрутну државу која се безобзирно обрачунавала са политичким противницима.[31]

Једна од првих одлука Народног вијећа по преузимању власти у Босни и Херцеговини била је да се ослободе тзв. велеиздајници из зеничког затвора. Дана 1. новембра 1918. управник казнионице саопштио је осуђеницима да им је остатак казне опроштен, молећи их да опросте онима који су их прогонили током рата. „Господине директоре, српски народ који је издисао на коцу и конопцу и поднео толике жртве, знаће великодушно праштати својим душманима због великог дела нашег ослобођења и уједињења", одговорио му је Васиљ Грђић.[32]

др Боривоје Милошевић

24 D. Živojinović, *Pomilovanje osuđenih u banjolučkom procesu 1916-1917. godine,* y: Banja Luka u novijoj istoriji, Banja Luka 1978, 192.
25 *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 90, 31. mart 1917.
26 Đ. Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914-1918*, Banjaluka 2011, 311-312.
27 Р. Гаћиновић, *Аустроугарски велеиздајнички судски процеси*, y: Strani pravni život, br. 1, Beograd 2014, 133.
28 *New York Tribune*, New York, No 25.970, December 23, 1917.
29 Р. Гаћиновић, *Аустроугарски велеиздајнички судски процеси*, 125.
30 Ђ. Беатовић, Д. Милановић, *Велеиздајнички процеси Србима у Аустро-Угарској*, Београд 1989, 31-38.
31 *Glas*, Banjaluka, br. 4.628-4.642, 5-21. februar 1986.
32 *Врбаске новине*, Бања Лука, бр. 306, 13. јануара 1934.

ПИСМА ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА ЖИВЕ САВИНА ИЗ СРПСКЕ ЦРЊЕ

Увод

Српска Црња је село у централно-источном Банату на самој граници са Румунијом. Године 1718. Банат, и Српска Црња у њему, постали су део Аустрије. Црња је 1779. године ушла у састав Торонталске жупаније (Torontal varmegye) у оквиру Аустроугарске монархије. По избијању Првог светског рата сви Црњани од 18 до 42 године мобилисани су и послати на фронт на страни аустроугарске војске.[1]

Црњани су се, као аустроугарски војници, борили на источном фронту, у Италији и на Солунском фронту. Групно или појединачно предавали су се руској војсци, нарочито на фронту у Галицији. У Русији су као заробљеници радили на имањима руских спахија, све до 1917. године и Октобарске револуције.[2]

Један од црњанских војника на фронту у Галицији и касније један од заробљеника у Русији био је Жива Савин. Његова писма из заробљеништва сачувана су у Завичајној збирци Народне библиотеке „Ђура Јакшић". Писма стара читав век, послата из далеке Русије, вредно су благо црњанске Библиотеке и саме Српске Црње. Она сведоче о тешким ратним годинама проведеним у туђини, далеко од куће, о бризи једног човека за породицом и његовој тузи за родним селом.

О садржају писама

Сва писма упућена су Софији Савин из Немачке Црње[3] у Торонталској жупанији у Аустроугарској.[4] Анализирајући садржај писама, примећујемо да постоји извесни степен доследности и понављања. Жива Савин на почетку сваког писма пише да је добро, да је жив и здрав и да исто жели и својој породици. И у заробљеништву мисли на своју жену и децу, на кућу и на своју Црњу и моли их да му се чешће јављају. У појединим својим писмима, осим што поздравља породицу, Жива шаље поздраве и свима вернима. У скоро сваком писму спомиње Бога и захваљује му се што га је сачувао, с вером да ће тако бити и у будућности.

Током година док су писана, рукопис у свим писмима је исти, на основу чега можемо закључити да је Жива Савин сам писао писма из рата и заробљеништва. У својим писмима он користи речи типичне за Банат, за његов родни крај, те тако каже да је добио „јену" карту и да је „фала Богу" жив и здрав „до данаске", а моли жену да му јави шта је „сас" његовим сиромаштвом. Такође, он каже да се налази „у људским кућама на рад", што је карактеристична употреба акузатива уместо локатива за становнике Баната.

Обраћајући се својој супрузи, Жива Савин је ословљава као „Сосу", а себе потписује као „Баца". Ови надимци су врло распрострањени у банатском крају и не везују се за неко посебно име већ су уопштени.

Жива Савин својој жени Софији, 4. новембра 1914. године[5]

Жива Савин први пут се јавља својој породици

1 Из прошлости Српске Црње / Небојша Фаранов. - 3. изд. - Зрењанин : Арт-пројект, 2013 (Зрењанин : Арт-пројект). – Стр. 19.

2 Из прошлости Српске Црње / Небојша Фаранов. - 3. изд. - Зрењанин : Арт-пројект, 2013 (Зрењанин : Арт-пројект). – Стр. 30-31.

3 Од 1790. године, након колонизације Немаца, насеље Црња подељено је на три већа насеља: Српска Црња, Немачка Црња и Мађарска Црња. Касније је изграђено још једно насеље, Војвода Бојовић, које је заједно са Немачком Црњом, припало Српској Црњи и тако је остало до данас.

4 Адреса на коју Жива Савин увек пише је: Szavin Szofija, Nemet Csernije, Torontal megye, Венгри, Ungari

5 Завичајна збирка Народне библиотеке „Ђура Јакшић", Писма Живе Савина, инв. бр. 492.

из Галиције, са фронта, 4. новембра 1914. године. У време када Жива пише ово писмо Битка код Лавова је већ била завршена.[6] Могуће је да је међу војницима које су Руси заробили након ове битке био и Жива Савин и да је већ тада пребачен у Русију у заробљеништво.

Оно што не говори у прилог претпоставци да је Жива прво писмо послао из заробљеништва је то што се једино ова карта по свом изгледу разликује од свих осталих. На предњој страни карте је натпис на немачком језику, те се може претпоставити да је, када је ово писмо послато, Жива још увек био војник на страни аустроугарске војске и након Битке код Лавова.

У овом писму он каже да још није добио ниједно писмо од куће, а прошло је већ месец и по дана како је мобилисан. Поред бриге о породици, исказује бригу за кућом и домаћинством. Мимо тога не пише много.

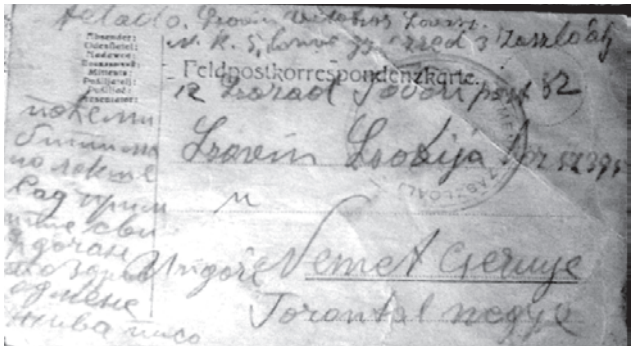

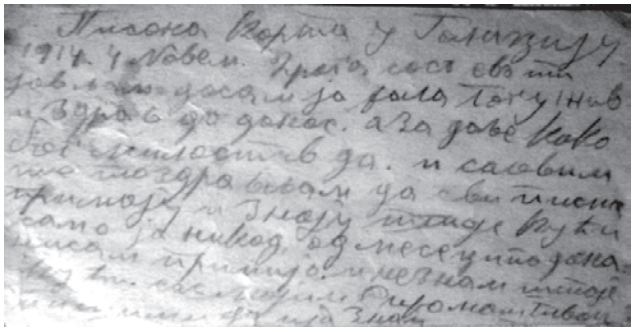

Писана карта у Галицију 1914. 4. Новем.

Драга сосо ево ти јављам да сам ја фала Богу жив и здрав до данас. А за даље како бог милостив да. И са овим те поздрављам да сви писма примају и знају шта је кући само ја никад од месец ипо дана нисам примијо и незнам шта је кући сас мојим сиромаштвом пиши ми да и ја знам па ће ми бити мало лакше. Сад примите сви срдачан поздрав од мене Жива писо.

Жива Савин својој жени Софији, 9. јуна 1915. године[7]

Наредно писмо врло је кратко. Њиме се Жива јавља да је добро и шаље поздраве породици. Ова карта већ има руске ознаке, те је могуће да је Жива већ од тада био у заробљеништву у Русији.

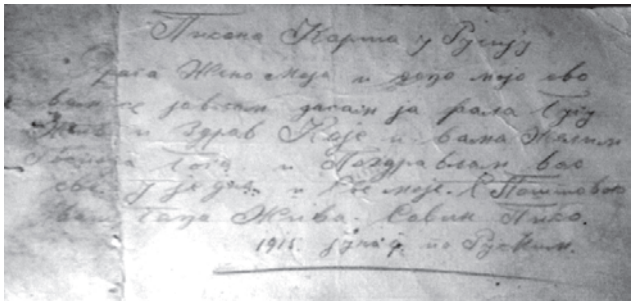

Писана карта у Русију

Драга Жено моја и децо моја ово вам се јављам да сам ја фала Богу жив и здрав које и вама желим Господа Бога и поздрављам вас све у једно и све моје. С Поштовањ ваш Баца Жива Савин писо.

1915. јуна 9. по Руском

Жива Савин својој жени Софији, 6. маја 1916. године[8]

Тек у трећем писму, послатом 6. маја 1916. године

6 Велика битка између Аустроугарске и Русије била је Битка код Лавова (Битка код Лемберга) и одвијала се од 26. августа до 11. септембра 1914. године. Након те битке Русија је заузела део Галиције и том приликом заробила аустроугарске војнике.

7 Завичајна збирка Народне библиотеке „Ђура Јакшић", Писма Живе Савина, инв. бр. 493.

8 Завичајна збирка Народне библиотеке „Ђура Јакшић", Писма Живе Савина, инв. бр. 494.

Жива обавештава своју породицу да се налази у заробљеништву и да ће по свој прилици ту дуже остати. Исказује бригу да га породица није заборавила. Шаље им адресу на коју могу да му пишу и назначава да писма упуте „Живи Савину, војном плену[9]“. Он се налази у граду Кадому у Тамбовској провинцији у Рјазанској области. У овом писму обавештава породицу да као заробљеник ради по руским кућама. Поново спомиње Бога и наду да ће га Бог и даље чувати и још једном поздравља своју породицу и све вернике.

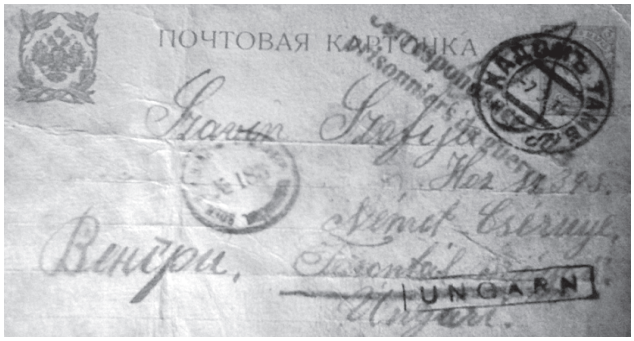

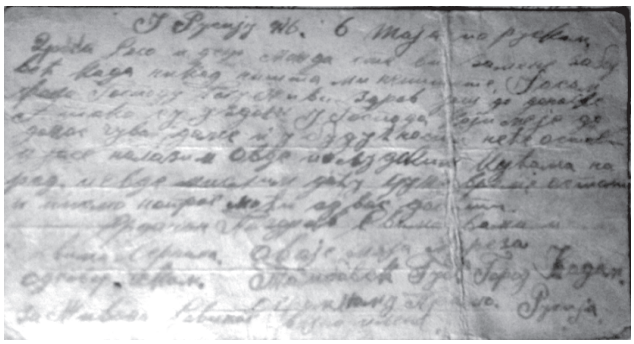

У Русију 916. 6. маја по руском

Драга Сосо и децо можда сте ви за мене забор. већ када никад ништа ми непишете. Ја сам фала Господу Богу жив и здрав још до данаске. А тако се уздам у Господа који ме је до данас чувао да ме и у будућности неће оставити. Ја се налазим овде по људским кућама на рад, и овде мислим да ћу дуже време остати и писмо натраг моћи од вас добити.

Срдачан поздрав свима вама и свима вернима. Одговор чекам. Ово је моја Адреза: Тамбовск Губ. Город Кадом огранак у Прима, Русија. За Живана Савиног, војна плена.

9 Плен на руском значи заробљеник.

Жива Савин својој жени Софији, 15. јануара 1917. године[10]

Од када је заробљен његова писма постају чешћа, те се наредне, 1917. године, јавља три пута у року од неколико месеци. У септембру 1916. Жива је добио карту и телеграм од своје породице, о чему пише у писму од 15. јануара 1917. године. По свој прилици, судећи по писмима која шаље својима, то је био први пут да је од породице добио одговор. Писма од куће су малобројна и ретка, али није јасно да ли Живина деца и жена ретко пишу или су се писма загубила на путу до Русије. Који год да су разлози, он годинама живи у туђини без много вести о својима. Понавља да адресу није мењао, у нади да ће му породица писати.

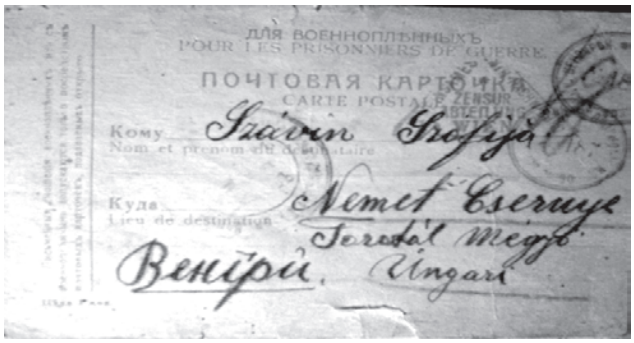

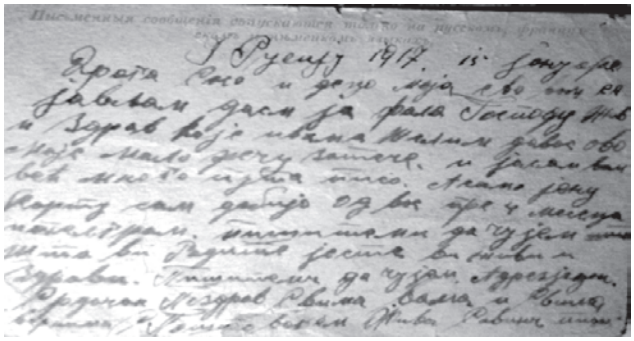

У Русију 1917. 15 јануара

Драга Сосо и децо моја ево вам се јављам да сам ја фала Господу жив и здрав које и вама желим да вас ово моје мало срећу затече и ја сам вам већ много пута писо. А само јену карту сам добијо од вас пре четири месеца и телеграм и

10 Завичајна збирка Народне библиотеке „Ђура Јакшић“, Писма Живе Савина, инв. бр. 495.

пишите ми да чујем шта ви радите јесте ви живи и здрави. Пишите ми да чујем. Адрез један. Срдачан Поздрав Свима вама и Свима вернима. С поштовањем Жива Савин писо.

Жива Савин својој жени Софији, 4/25. априла 1917. године[11]

До априла 1917. године Жива није имао новог контакта са породицом, након што је добио карту и телеграм од њих септембра 1916. године. Поново моли породицу да му чешће пише, жељан је да чује како су. И у овом писму спомиње Бога и узда се у њега да ће га и даље чувати.

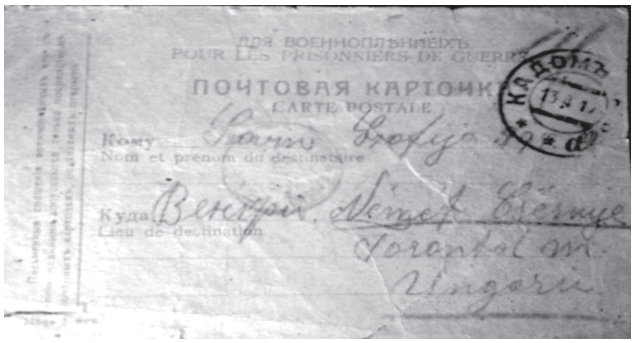

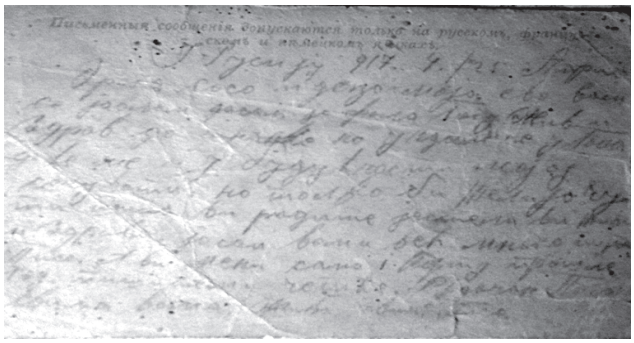

У Русију 917. 4./25. Априла

Драга сосо и децо моја ево вам се јављам да сам фала Богу жив и здрав до данаске па уздам се у Бога да ће ме и у будућности мојој сачувати но толко би желијо чути шта ви радите јесте ли ви живи и здрави. Ја сам вама већ много пута писо а ви мени само карту прошле год. пишите ми чешће. Срдачан поздрав свима вама Жива Савин писо.

11 Завичајна збирка Народне библиотеке „Ђура Јакшић", Писма Живе Савина, инв. бр. 496.

Жива Савин својој жени Софији, 13. јула 1917. године[12]

У међувремену, стигла је још једна карта од куће, о чему Жива пише 13. јула 1917. године. Ово је уједно и последње сачувано писмо Живе Савина из заробљеништва у Русији.

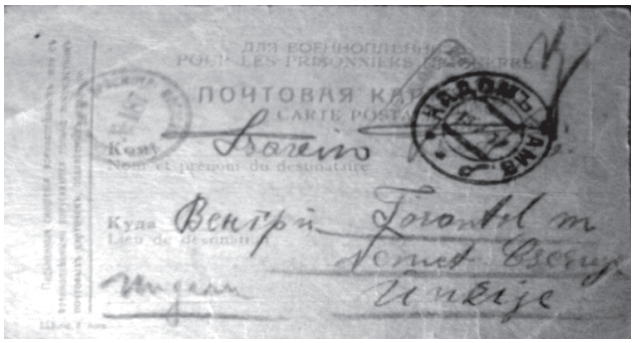

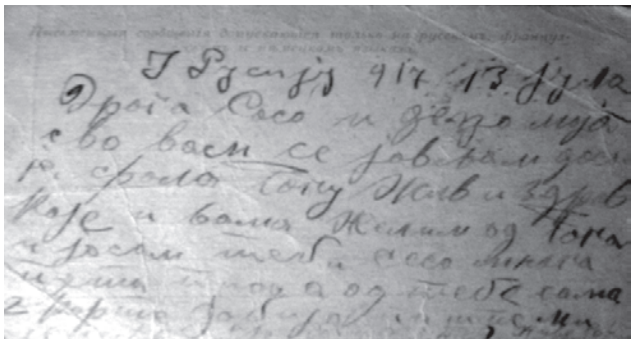

У Русију 917. 13. јула

Драга Сосо и децо моја ево вам се јављам да сам ја фала Богу жив и здрав које и вама желим од Бога и ја сам теби сосо много пута писо а од тебе само 2 карте добијо. Пиште ми чешће све вас поздрављам Жива Савин

Закључак

Истражујући архивску грађу, покушали смо да сазнамо нешто више о Живи Савину, житељу Српске Црње који је учествовао у Првом светском рату и који је био заробљеник у руском граду Кадому, а чија су ратна писма била предмет нашег интересовања.

У Архиву Матичне службе у Српској Црњи дошли смо до податка да је Жива Савин рођен је у Српској Црњи 7. маја 1889. године од

12 Завичајна збирка Народне библиотеке „Ђура Јакшић", Писма Живе Савина, инв. бр. 497.

родитеља Миливоја и Тадијане Савин.[13] Пре почетка Првог светског рата већ је био ожењен и имао је своју породицу коју и спомиње у писмима, жену Софију и децу. Бавио се земљорадњом. По свему судећи, Жива се из рата није вратио. У књизи умрлих из 1929. године која се чува у Архиву Матичне службе Месне заједнице у Српској Црњи, код датума 25. децембра уписано је име Живе Савина, ратара, са забелешком да је „нестао у рату".[14]

Писма Живе Савина представљају драгоцено сведочанство о ратним приликама током Првог светског рата и о односима човека у заробљеништву и његове породице. Она су међу најстаријим документима која се чувају у Библиотеци у Српској Црњи и самим тим имају велику вредност. Оно што их, на један други начин, чини вреднима јесте лична, сентиментална нота присутна у написаним редовима.

Гордана Недељков

13 Књига рођених 1878-1890. године, Архивска грађа Матичне службе Месне заједнице Српска Црња

14 Књига умрлих 1924-1931. године, Архивска грађа Матичне службе Месне заједнице Српска Црња

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ 1874-1914. У извештајима српског посланства у Бечу

Документи

(Део 18)

214.

9. јун 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о пријему делегације карађорђевићеваца код руског генерала Игњатијева без знања српског кнеза и српског заступника у Бечу; о намерама Румуније; о стању у Црној Гори и о дислокацији аустроугарских војних трупа

Бр. 53, *У Бечу 9. Јуна 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Држећи да ћете се данас најдаље сутра на пут за повратак у Србију кренути настављам своје извештаје.

Поред телеграма односећих се на путовање Његове Свелости цару руском примих од Вас међутим и три президијала с прилозима под Но 18, 19 и 20. Од првих немогох учинити другу употребу, јер новине донеше пре нас по приватним извештајима, осим што форме ради известих овд[ашњу] владу о том путовању. Садржај поштованих президијала или је додирао питања, која су бар у главноме сад с дневног реда уклоњена, каошто су узнемирујући из Србије овамо долазећи гласови, или је намењен био мом личном обавештењу, каошто су мутње Карађорђевића и његове свезе с неким руским круговима; те ни по томе немадох шта даље радити.

То је извесно, да је једна депутација Срба предстајала ген[е]р[алу] Игњатијеву и говорила му у име народа српског у корист Карађорђевића. Како је она од генерала примљена била, нисам могао дознати, но и одсудно рђав пријем њен од стране г. посланика ублажава слабо његову погрешку у основу, што је, т.ј. он уобште примао српске депутације без посредовања Књажевог овде бавећег се Заступника, кога ни накнадно о догађају није за потребно налазио известити. Ја сам у том смислу учинио примедбе и г. Новикову. Да ли је г. Игњатијев примио и П[етра] Карађорђевића, и да ли је овај заиста ишао у Кишењев В. Књазу Николи, нисам могао ништа извеснога дознати. – Г. Наришкин могао је само у погрешној оцени значења таквог рада помишљати на умесност подпоре П[етра] Карађорђевића као једног „вредног револуционара више“ у Босни; но опоменут на значење таквих намера, тргао се, и није, колико ја знам, у дело само ни улазио. Гр[оф] Кутузов изабрао је Карађорђевићеву ствар као најсигурније средство, да се намере руских комитета постигну, но буде од ових *баш тога ради* дезавуиран. При свем том, да је непосредни рад руских комитета у Србији окончан, држи се мишљење, да они нису прекинули свезе с акцијоним елементима у Србији и Босни, и да ови онај рад као филијали руских комитета и данас настављају. Да ли је и уколико ово основано, Вама ће тамо боље познато бити. Још мање сам у стању ја дати Вам извештаја о назорима руске владе тичући се поновљеног уласка Србије у акцију; но дужност ми је јавити Вам, да овд[ашња] влада такву евентуалност недржи за немогућу. Г. Калич по дугом доказивању с моје стране, да ће Србија на миру остати и остати морати, изјави ону сумњу, – уверавајући ме у осталом да то мишљење није основано на оним по новинама растураним сензацијоним гласовима из Србије. По речима бар[она] Орција, које опасност за мир показаше у расположењу народа за рат – противном

намерама Књаза и саветима цара руског – и из разговора даљег с бар[оном] Каличем о предстојећој офанзиви румунској, закључих, да се овде у *овој* налази опасност за одржање мира у Србији! Румуни т. ј. ако заиста мисле Дунав прелазити, учиниће то на најудобнијем за себе месту, на Кладову, и тако ће и Србију у рат увући. Премда се разговор о овом предмету дуго врзаше, немогох сазнати, да ли оно мишљење о предстојећим догађајима на румунско-српском Дунаву има каквих јачих основа или само предпоставке.

Стање Црнегоре је врло рђаво, али, каошто сам из овд[ашњих] званичних кругова извештен, није оно по речима самог Књаза очајно, шта више овај се пре неки дан – после губитка Ду[г]е – изјаснио, да се још узда, Турке на све три стране сатрти. Међутим ме у министарству уверише, да А[устро-]Угарска није никакве кораке код Порте чинила у корист Црнегоре, ни на позив Русије ни иначе, и да их немисли ни чинити, јер би то значило, Порти рат огласити, а А[устро-] Угарска нежели из своје резерве изаћи. Неосновани су и гласови о мобилизацији аугарске војске; они се своде на почасне и незнатне дислокације трупа. У исти ред спадају и тврђења о саветовањима и закључењима, која је овд[ашња] влада имала ових дана с бар[оном] Родићем и Молинаријем.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 550

215.

10. јун 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о заслугама бечког банкара Ристе Хаџи-Ристића

Бр. 54, У Бечу 10. Јуна 1877.

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
За дужност сматрам, обратити Вашу пажњу на услуге, које овд[ашњи] банкар Ристо Хаџи-Ристић чини српској влади, и на потребу, да му се на истима од стране владе изјави заслужена захвалност. Из мог призедијала од пр[ошле] године Но 72[1] познато Вам је, како је он влади поклонио 500 дук. цес. на тамо означене цељи. Немогући говорити потанко о новчаној и другој подпори, коју је он у Босни давао, напомињем овде само још те услуге, које нам је он при овом Заступништву чинио. Познато Вам је, да су за рачун разних наших министарства, нарочито војног, овде знамените суме исплаћиване, и те су измириване готово искључиво папиром, који је за продато на берзи злато посредством Х. Ристића набављан. За то посредовање, које је одчасти с ризиком скопчано, није Х. Ристић никад ни паре провизијона или друге користи узети хтео, ма да сам му ту и нудио био.

Ја налазим, да овако доказану добру вољу не треба оставити без заслуженог признања, и да ово ваља изразити подарком таковског крста.[2] Нисам наравно ове моје мисли Х. Ристићу саобштио, но држим да би њихово остварење за њега било задовољавајуће – кад се о томе бар засад неби ништа на публичност износило, почем би његови сродници у Босни живећи, услед тога у незгоде а и до опасности доћи могли.

Част ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

Ни у министарству ни у новинама нема још гласа о Вашем повратку. Овуда су прошли за разне воде господа Ценић,[3] Мијатовић и Мариновић.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№553

216.

19. јун 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговорима са Новиковим,

1 Од 25. јуна 1876. (АС,МИД, ПО,1876, Ф II, П/5-II Пов.№ 653)
2 Кнез Милан је, на предлог министра војног, одликовао бечког банкара Ристу Х. Ристића, Таковским крстом. (Вид. писмо Ј. Ристића, министра иностраних, дела заступнику у Бечу од 30. септ. 1877. у АС, МИД, Пс Б, Ф 1, р 117/877).
3 Ђорђе Ценић (1825–1903), политичар и правник, министар правде у министарству Филипа Христића, затим под Намесништвом и у министарству Јована Мариновића.

Бокоњеном и Каличом о намерама Србије да не улази у рат са Турском

Бр. 55, *У Бечу 19. Јуна 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Примивши Ваш телеграм од 13/25 тек., односећи се на резултат путовања Његове Светлости руском цару, нисам од њега чинио нарочите употребе иначе, осим што у разговору о том догађају с г. г. Новиковом и Бокоњеном изјавих, да је наново потврђено моје, често изражавано, уверење, да ће се овим путем нашој влади дати нова снага у тежњама за одржањем мира у земљи. И г. Каличу, који ми саобшти телеграм, Кн[еза] Вредеа садржавајући дато му с Ваше стране објашњење о резултату оног пута, рекох, да подобни телеграм имам и ја од Вас, и да ми је мило, што се она узрујаност у оценама стања у Србији, која пре и услед Књажевог пута владаше, мора сад стишати. Барон ми констатира, да се извештаји г. Вредеа с мојим изјавама подпуно слажу, да његова влада наравно само на њима може своје мишљење и држање базирати, али да је заиста чудновато, што се у неким круговима, и у самим дипломатичним, поклања веровање гласовима, да се Србија једнако за рат спрема и да намерава скорим у исти ући. Нарочито је Порта, рече, разним комбинацијама такве евентуалности преокупирана при свему успокојавајућем уверавању, које јој српска влада преко свог Заступника даје. Г. Калич се опет поврати на вероватну предстојећу кооперацију Румуније у овом рату и на пробабилитет преласка румунске војске преко Дунава на таквој тачки, да ћемо и ми тим у акцију увучени бити; он се извештаваше о броју наше стојеће војске, о основаности гласова, да смо у последње доба и колико мобилизирали и т. д. Ја одговорих, да ми се страховање Портино чини природно, ма да је посве неосновано; да сматрам опасност за мир у Србији услед кооперације румунске ако до ове дође, као непостојећу и никако у рачун неулазећу према опасности, кад би српска влада опет противно саветима руског цара и неосврћући се на држање А[устро-]Угарске улетила у једно предузеће, за које абсолутно нимало није спремна, и за које се и неспрема, нити се у оскудици средстава спремати може; да о мобилизацији у Србији нити ја нити ико на свету што ближе незна, него напротив да знам, да влада ниједног војника није наново рекрутирала за подкрепљење своје незнатне стојеће војске од 2–3000 људи; и да ми је напоследку познато, да је влада српска у последње доба строге мере употребила против појединих, обично страних, лица, која намераваху преко српске границе усташима у Босни у помоћ ићи. Српска влада, рекох, увиђа озбиљност садашњег положаја, делом даје доказа, да од тога рачун води, па ако Порта опет свет Србијом алармира, она ће имати за то узрока, који никако неможе лежати у неком страховању од Србије.

Моје речи нађоше оправдања у разговору о мобилизацији а[устро]угарској, о протесту гр[офа] Андрашија против непосредног споразумевања између Русије и Турске, о предстојећој а[устро]угарској интервенцији – разног рода и т. д., о чему се свему по новинама у последње доба толика вика дизаше, без да је ишта од тога основано – по речима самога бар[она] Калича и по изјавама оба председника владе у а[устро] угарским парламентима датима.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№570

217.

23. јун 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о одјеку кнежеве беседе у дипломатским круговима; о разговору са бароном Орцијем на тему румунске намере да предузме офанзиву на Турску на Дунаву и о српском држању уколико се то догоди

Бр. 56, *У Бечу 23. Јуна 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Примивши оба телеграма, односећи се на састав и отварање народне скупштине, обзнаних их обичним начином, пошто њихов садржај предходно саобштих овд[ашњој] влади и г. Новикову.

Предвиђах, да ће престолна беседа, ма колико да се може узети као јасна изјава, да ће се у Србији мир одржати, учинити овде доста неповољан упечатак услед остентативних[4] у њој находећих се израза симпатија и оданости према Русији и њеном суверену – и с игнорирањем осталих гаранта. Већина листова овд[ашњих] потврдише јуче ону слутњу пропративши догађај и иначе алармирајућим гласовима из Србије и Румуније; јер оно, о чему ми бар[он] Калич пре неког времена говораше, т.ј. о могућем прелазу Румуна преко Дунава на српском земљишту или бар на српској граници, што би обоје и Србију у акцију увукло, узеше сад новине за предмет својих извештаја и претреса с тим ближим објашњењем, да је у тој цељи и војена конвенција између Србије и Румуније већ закључена.

На питање о основаности и изворима тих гласова одговори ми г. Орциј, да његовој влади ништа о томе није познато из званичних извештаја њених органа, и да она те гласове сматра као новинарска нагађања, којима је повода дало спремање Румуна, да код Видина негде Дунав пређу. Овим намерама се Румунија, рече барон, озбиљно занима, но незна се, хоће ли доћи до њиховог извршења. Корак се обште осуђује као неоправдан и као ни у интересу саме Румуније нележећи што она *без нужде* и *без цељи* излази из неутралности или бар из дефензиве. По проглашеној својој независности манифестира она ову понајпре у изазивајућој агресивној политици и тим још више отежава и у питање доводи и признање оне независности и уобште своје будуће положење, које несме да буде опасност за суседе – на сваки начин јаче. При овим оценама оставља се Русија на страну; о њој се има уверења, да није румунску владу подстрекавала ни на проглашење независности ни на оружано изазивање Порте, а још мање да јој сад саветује даље офанзивно ратовање с Турском и увлачење Србије у акцију, и по тому дакле да Русија препоручивши и Румунији и Србији само дефанзивно држање није узела насе одговорност за последице друкчијег њиховог понашања. – Ја дадох г. Орцију уверења, да ни проглашење независности Румуније ни њена офанзива против Турске, маколико да обоје побуђују обште симпатије у Србији, нису догађаји тог рода, да би изазвали подобне кораке и у Србији, ни код владајућих, решавајућих, кругова, ни код народа, који је засад сит ратовања.

Теже ми беше наћи пута, да дознам, уколико суседна нам велесила дели мишљење земаљске журналистике о Књажевој престолној беседи. Како у разговору о нашој народној скупштини г. Орциј нехтеде повести реч о Књажевој беседи, то га ја отворено на то изазвах. Разговор са г. Новиковим о тој околности,[5] што барон по својој иницијативи нехтеде да о беседи своју оцену изриче и начин, којим ми он на питање одговори, утврди ме у вери, да је беседа на дотичном месту учинила немио утисак, и да уводни чланак јучерашњег „Fr. Blatt-a"./.,[6] ако и није од владе инспириран (што и барон одриче), изражава ипак верно њена осећања. Г. Орциј ми врло пријатељским, измереним, тоном, пуним достојанства даде на питање одговора, кога се језгро у овим речима схвата, да гроф Андрашиј указујући Србији услуге није никад имао пред очима, да се од њих парада чини. У дужем разговору о том предмету и никако не начином ни у цељи као да побраја те услуге, додираше барон разна питања и фазе нашег тешког положења, у којима је искључиво или понајснажније А[устро-]Угарска свој глас у нашу корист подизала – и с успехом, ма да се гр[оф] Андрашиј тога ради морао излагати непријатностима и од стране Порте и иначе и примити на себе извесне одговорности.

Ја се неустезах, с познавањем ствари дати г. Орцију своје мишљење о томе на знање уверавајући га, да у престолној беседи искључиво према Русији изјављена осећања захвалности, с изоставком осталих велесила а нарочито А[устро-]Угарске, немају и немогу имати значења, које им новине придају. Књаз није историју

4 Јасних, видљивих.

5 „Разговор...околности" шифровано.

6 Вид. чланак у „Fremden-Blatt"-у, Nr. 181 од 4. јула 1877. (по новом); сачуван је у грађи под сигнатуром извештаја.

Србије ни њен прошли рат с Турском и тегобе рата тог у беседи спомињао, и тако су одношаји земље према гарантима уобште и примљене од њих услуге и користи, које су свима познате и од свију се достојно цене остале изван домашаја беседе. У овом је случају, рекох, била од утицаја околност, и њему и обште позната, што је распрострт био глас, да руски цар није више према Књазу и његовој влади благовољиво расположен, те се по мом мишљењу понајпре осећала потреба, путовањем Књаза у Плојеште одузети основа оном гласу, па и у престолној беседи том успеху дати јавног израза пред народом начином онако акцентуираним и у очи упадљивим. Тим је, рекох, одклоњена опасност, ако је какве и било, да се у Србији неће мир одржати, а то је засад најглавније и најкорисније и по Србију и по Европу.

Вама је, Господине Министре, познато тешко положење, у коме се и заједничка и обе овоземаљске владе налазе наспрам источног заплета, и које јој се једнако и све више отештава разним догађајима – од чешких народњачких демонстрација – до цареве прокламације на Бугаре. – Ови догађаји, ма да су у очима озбиљних људи природни и обични појави подобних времена и околности или само неразмишљене, бесцељне, празне демонстрације политичних противника, опет су таквог рода, да у партијским маневрама могу бити представљене као озбиљне опасности за земљу, што увелико и веровања нађе, те као снажно оружје послужити могу против оних, који их друкчије и исправније схватају. А баш као за пакост, колико више у последње доба а[устро]угарска влада настајаваше, да задржи своју политику у границама главног посматрача, толико се јаче учесташе они догађаји, који су маневрама њених противника добродошли. – По овоме је лако и појмити њену осетљивост, коју изазва Књажева престолна беседа, но која при свем том по мом уверењу неће до тог степена ићи, да измени досадашње пријатељско држање царевине према Србији.

Част ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 582

218.

5. јул 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о писању бечке штампе о догађајима у српској скупштини и о држању Италије према Источном питању

Бр. 58, *У Бечу 5. Јула 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Примивши Ваш телеграм као одговор на мој президијал од 23. пр. Но 56, нисам од њега никакву употребу чинио држећи, да је искључиво мом личном обавештењу намењен био. Но приметити морам, да његов последњи став: ми ћемо радо првом приликом доказати, да умемо ценити пријатељство с. н. монархије (mutatis mutandis) – и сад ми није по значењу свом јасан.

Виђах се ових дана с више господе из дипломације, којима имађах давати објашњења о последњим догађајима у нашој скупштини, и од којих се извештавах о најновијој политичној ситуацији. Ма колико да су новине о овој последњој узнемирујуће гласове проносили, она се по уверењу с разних страна примљеном није скоро никако променила. Приближење А[устро-]Угарске Енглеској је измишљотина новинарска, која је толико успеха имала, да је бар[он] Калич, који је заиста желио своју жену у Енглеску одпратити, морао сад од те намере одступити, како неби повода дао веровању оним гласовима. Нити су покушаји прављени за какво приближење тих сила, нити би за то имало каквог новог нарочитог повода, нити се оно правда интересима њиховим, нарочито А[устро-]Угарске, коју најновији догађаји нимало нису у стању изазвати на поље акцијоне политике, за њено стање дозвољене само у крајњем случају највеће опасности. Ове назоре потврдише ми лица, која нимало с овом велесилом несимпатишу.

И гласови о држању Италије наспрам источног питања и садашњег рата бар су утолико неосновани, што тврде, да су у тој краљевини на извршење дошле намере, *које могу у далекој*

будућности бити предмет бриге Краљеве владе. Италији требају деценије да се консолидира у свом новом саставу; сваки заплет у светским догађајима носи у себи и за њу опасност, да се избаци из стања мира, у ком јој је једино могуће и непријатељске унутрашње елементе идеји талијанског уједињења и слободе асимилирати, и своје финансијско, економно и уобште социјално стање поправити. Самоубиство би дакле било, кад би њени државници сами осујетили својом акцијоном политиком будућност своје земље. Ове назоре дели и сам генерал Робиљан.

Ја ћу на неколико дана изаћи у Баден и другу околину Беча, одакле ћу често ради послова овамо долазити.

Част ми је и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 606

219.

16. јул 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о повећаној опрезности великих сила и посвећивању веће пажње сопственим војним потребама

Бр. 59, *У Бечу 16. Јула 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Примљени по телеграфу демантиј новинарских гласова о закључењима скупштинским, којима се војени министар на извесне акцијоне кораке овлашћује, саобштих јутрос бар[ону] Орцију, наште ми он ни онда ништа неодговори, кад се ја објашњавајући немогућност онаквих закључења подуже при том предмету говора задржах. То ме доведе на мисли, да барон сматраше демантиј као неоснован или као излишан, почем нико оним гласовима итако није вере поклањао, па зато да у оба случаја нетреба о демантију ни говорити.

Овај телеграм и онај о раду скупштине саобштих пол[итичкој] Кореспонденцији, која ће их сигурно публицирати. С њеним шефом, кога пре десетину дана тражих, немогох се састати, а неналазим за умесно, без нарочитог новог повода тако скоро му опет посету чинити.

С оном истом издржљивости, с којом пре кратког времена новине разносише алармирајуће гласове о спремама Србије за рат, при свима демантијима с надлежних страна, распростиру сад оне без основа и утркујући се вести о мобилизирању у А[устро-]Угарској, о оружаној интервенцији Енглеске у корист Турске, о намерама Русије, да *мимо* осталих сила с Портом мир закључи, о предстојећем закључењу мира *с учешћем* сила, о спремама Италије и т.д. При свој скоро општој жељи, да се *нека* од ових пророштва испуне, она су сва или измишљена или из неких појава, незнатног или другог значења, погрешно изведена као факта веће важности. О томе сам убеђен уверењима, која сам примио на најнадлежнијим местима (поглавито на а[устро-]угарским, руским и талијанским), и која су подкрепљена правим, истинским догађајима и држањем самих сила. Неможе се одрећи, да су све силе на опрезу, и да оне у садашњим околностима већу пажњу обраћају својим војеним потребама но у доба општег мира, али сви таквог рода кораци сила непрелазе још границу понашања, у којој се и у мирно доба могу војене наредбе извршивати и често заиста извршују.

Ја сам имао част напоменути у последњим писмима основе, по којима је Италији немогуће, примити се улоге за мир опасне, и по којима се сво мобилизирање А[устро-]Угарске своди на *премештај* трупа и материјала војеног, а ни од тог доба досад није се *преко обичне* мере у мирно доба ниједан човек под заставу више сазвао и ниједна крајцара за војене потребе више издала. Овакво поступање у војеној струци, изјашњења дата од стране владе у дотичним парламентима, стање економно, финансијско и политично у тим земљама – дају скоро поузданог доказа, да се с те стране рат избегава, а никако да се те земље за рат спремају, или да га мисле још изазвати.

И енглеска покретања војске немају узнемирујућег значења; она су само израз енглеске политике нерешљивости, подкрепљена одчасти призрењем на јавно мишљење у земљи. Енглеска

је досад у незнатној мери појачала своје станице у средоземном мору, без да се зна (а можебити и њена влада још сама незна) под којим евентуалностима ће и у којој цељи она од ове увећане снаге употребу учинити. Бар[он] Орциј ми изјави као своје тврдо лично уверење, да Енглеска неће ништа предузимати, што би је могло у рат увући, а најмање да ће војено посредовати за спасење Турске. Али при свем том држање енглеске владе, која некаже, под којим условима остаје при политици мира и под којима мора од те одступити, подхрањује и даље продужење садашњег рата и опасност да се овај и рашири. Од султана до последњег роба у Турској сваки је мухамеданац оним држањем Енглеске наведен на уверење, да ће Енглеска данас сутра уз Порту пристати, а на сваки начин да неможе и несме дозволити пропаст Турске. Г. Лајард[7] их својим поступањем у том уверењу утврђује, – па можебити да ће и успети, да своју владу на противну политику примора – подобно ген[е]р[алу] Игњатијеву.

У том стању баш леже и немогућност, да се између Русије и Порте одвојени мир, и тегобе да се исти под посредовањем сила закључи. Шовинизам мухамедански још је уз то и успесима оружја у Азији и код Плевна увећан, те он још има надежде, да руску силу сасвим сатре. Куражен војеним и политичним шарлатанима он се још нада помоћу пророкове заставе и енглеског савезништва Русији диктирати услове мира. Код таквог стања ствари мање је расположености било код Порте за ма какво мирење него и код Русије, која, ушав једном у – беду, неможе на по пута неприморана да стане. И тако су сва поговарања о предстојећем миру дотле без сваког основа, док неби Порта заиста сатрвена била, а да то *скоро* наступи, по уверењу вештака, нема изгледа једно што Русија није у стању већу војену снагу на свим тачкама да развије, а друго што је жилавост мухамеданског елемента тако јака, да још задуго сурови одпор давати може. У корист овог тврђења иде и та околност, што остале европске државе увидивши једном узалудност борбе траже мир, да сачувају земљу од злих последица даљег ратовања, а у Турској се нема појма о овим призрењима цивилизираних држава, него сваки мусулман је готов наставити рат за спасење душе неводећи бригу о држави.

Немам повода и зато нећу ни ићи Мидхат-Паши, о коме чујем, да је у Беч дошао.

Част ми је, и овом приликом изјавити Вам, Господине Министре, моје особито поштовање.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№627

220.

21. јул 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о међусобним односима великих сила

Бр. 60, *У Бечу 21. Јула 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Оно учестано поговарање, при свему званичном дементирању, да ће А[устро-]Угарска скорим заузети – у договору с Енглеском – ново, Русији ненаклоњено, држање у садашњем рату, нађе јаснијег, прецизнијег потврђења у ономадашњем закључењу овоземаљске министарске конференције. Такво значење придају овом догађају бар они, који у непријатељству између Русије и А[устро-]Угарске траже једино сигурно средство за остварење својих жеља. Но оно закључење, строго анализирано, нема тог значења; напротив оно утврђује, само свечано формулирано, А[устро-]Угарску у досадашњој њеној политици... резерве, чекања. Што су неке новине од тога начиниле велику хуку, мислим, да није ни влади неповољно; оне се са *својом* публиком осећају тим *новим* држањем задовољене и с владином политиком измирене, – без да је влада у истини своју разумну политику морала мењати.

Бар[он] Орциј ми јуче означи оно закључење министарске конференције као просту репродукцију изјашњења датих од председника обе владе у једном и другом парламенту, додавши изриком да тим одношаји А[устро-]Угарске нису

7 Сер Хенри Лајард, британски амбасадор у Цариграду.

промењени ни према ратујућим силама нити иначе према икоме другоме. На моје питање, да није Србија можебити својим држањем у последње доба дала повода, да се оно решење може сматрати, као понајпре против могућих догађаја у Србији управљено, одговори ми барон, да за то нити је Србија нарочитог повода дала, нити је решено појачану војену снагу употребити против Србије или Црнегоре или иначе; но да с напредком руског оружја у Турској *могу* наступити у *пограничним* пределима отоманске империје револуцијонарни покрети, којих пламен може се лако дохватити и пограничног а[устро-] угарског житељства јако учествујућег у судби суседног христијанства. Да се ова евентуалност предупреди – *ако* би наступила, овлашћен је гр[оф] Андрашиј од цара и обе владе да предузме, *кад* и *како* за добро нађе, мере, које потребују војене подпоре. Ово се, рече, подудара с политиком, коју су оба председника пред дотичним парламентима нацртали, и на што су народни представници своје одобрење изјавили. Уверавање г. Орција, да јерешење министарско у корист христијана и у духу постојећих веза с Русијом изречено, стоји привидно у противуречивости с даљим његовим наводом, да је влада хтела тим да задовољи и оне викаче (Мађаре), који јој пребацују, да ништа непредузима, што би у одсудном часу њеном гласу снаге дати могло. Влада је сад *нешто* предузела, и тим викаче задовољила, без да се на какав рад баш обвезала.

Питање, да ли је *већ* наређено, да се оно министарско закључење у *свему*– до *употребе* нове појачане снаге – изврши, остаје још питање. – Бар[он] Орциј је г. Новикову казао да извршење зависи од наредбе гр[офа] Андрашија а мени да оно наређено.[8] Обе версије, да се извршењу приступило већ или да још није, основане су. Министар финансије тражи међутим новаца за извршење потребних; кад их нађе, није сигурно још, да ће се они на терет касе дићи и употребити. Министар војени наредио је, да војници буду спремни, али они још нису позвани, да на место новог опредељења иду. И тако ствар нема оног значења, које јој се с неких страна придаје. Она се и тим ублажава, што нова снага није знаменита, и што влада изриком тврди, да ће је само *појачати*, а не да ће војску *мобилизирати*. Појачање је, по мом схватању, ограничено мобилизирање, т.ј. почасно попуњење *постојећих* одељења војске људством, које се на одпусту налази, и материјалом из разних депоа. Оно је више но премештање војске, но далеко је од мобилизирања, које се чини за потребу рата.

Част ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 635

221.

25. јул 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговору са Когалничаном, румунским министром иностраних дела, на тему независности Румуније

Бр. 61, *У Бечу 25. Јула 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Последњих дана примих од Вас два шифрирана и један отворени телеграм. Овај последњи односећи сена закључење народне скупштине саобштих полит[ичкој] Кореспонденцији. О оном шифрираном[9], који говори о предлогу неких скупштинара, да се данак Порти одкаже и независност Србије прогласи, преко чега је на посредовање владе седница прешла на дневни ред, известих овд[ашњу] владу, како се она неби неподпуним извештајем о истом догађају без узрока алармирала. Тек данас дадох Dr Розену материјала, да о истом предмету у новинама као у виду дописа из Крагујевца проговори. Трећи телеграм[10] говорећи о одржању овог За-

8 Реченица је шифрована.

9 Вид. телеграм упућен Заступништву из Крагујевца, 21. јула 1877. (АС, МИД, ПО 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 634)

10 Телеграм упућен из Крагујевца 23. јула 1877. „Јуче решен буџет по предлогу владе, са незнатним изменама. Пошто сам у Одбору Финансијском одбио питање о опстанку Бечке агенције, у Скупштини није оно ни покретано. Умножен вам је кредит на

ступништва примио сам само к знању – задовољавајућем. Како је *овим* последњим решењем неизвесност обстанка овог надлежатељства а и мог положења засад одклоњена, па и закључењем скупштинских седница моје задржавање овде мање потребно постало, то ћу узети слободу, да се датим ми одпустом користим и сад да у Глајхенберг на месец дана одем. Ако би што *против* тога имали, молим, да ме телеграфом известите по пријему овог писма.

Ген[е]р[ал] Зах полази сутра за Београд, где ће у Среду у вече приспети. Овом се приликом користим, да Вам поднесем извештај о разговору, који имађах с г. Когалничаном[11] и који ће Вас можебити интересирати. Морам пре свега напоменути, да неполажем велику вредност у назоре и изјаве овог г. министра, кога сам свакад као најспособнијег румунског државника сматрао, но који сад по мом мишљењу млога озбиљна питања радо олако решава или им предсказује врло оригинална решења на побудама, која, држим, дау ствари нестоје. Већ сувише ми се подстиче неповерење објашњењима, која ми јег. Когалничано давао о посети нашег Књаза у Плојешту, при чему као да је он играо скоро најглавнију улогу. Г. министар је посве спокојан сврх будућности Румуније; он држи *румунску* независност као питање у дипломацији већ решено, и Добруџу као саставни део Румуније осигуран. Говори о независности Србије и њеном територијалном повећању такође као о закљученој ствари, а тако и о непосредно предстојећем уласку Србије у кооперацију с Русијом и Румунијом, и то на основу тајног споразумљења између Русије и А[устро-]Угарске! Он зна и за млоге појединости будуће карте евр[опске] Турске, о којима ја досад нисам чуо и које ми по познавању ствари никако у главу неулазе, н. п. да је А[устро-] Угарска захтевала и Русија још сад саизволила, да при закључавању мира Угарској припадну Босна и Херцеговина – и т. д. Ако је г. Когалничано имао намере, да ме оваквим разговорима мистифицира, само је упола успео но за то *није* имао потребе, јер су најмање моја питања оне одговоре изазвала. О цељи своје мисије овде *рече*, да је она *искључиво* питање жељезничко. Данас полази на неколико *дана* ради састанка са оцем свога Књаза у Сигмаринген; у повратку бавиће се у Бечу опет само неколико дана.

Примите, Господине Министре, и овом приликом уверење мог особитог поштовања.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 645

222.

26. јул 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о новим свирепостима Турака у Босни

Бр. 62, *У Бечу 26. Јула 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Синоћ подоцна примих од г. Деспотовића из Грачца отворен телеграм, на који му јутрос рано одговорих. Ову преписку телеграфску прилажем ./. у копији[12] јављајући, дасам *накнадно* о томе и г. Новикова известио – наравно нетражећи ни савета ни договора, и даћу сутра о предмету у министарству узгредно спомена учинити.

Частми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 647

телеграфске депеше.“ (Исто, Пов№ 639).

11 Михаил Когалничану (1817–1891), румунски министар иностраних дела.

12 „Gračac 6/8. 5.50. Iz ciele Bosne Turci pošli na glavni stan ustaški Potok, ubijajući, paleći, robeći; 23. u 8 sati jutra preko 20hiljada turaka napalo ustaše. Lievo i desno krilo tursko zašlo austrougarskim zemljištem za leđa ustaša. Boj trajao tri sata. Ustaši prinuđeni prešli su na hrvatsko zemljište; turci dva sata prodreli u Austriju da obteku ustaše, ubili nekoliko žandara i vojnika austrijskih. Posliednji ubili nekoliko Turaka, 16 zarobili; preko 500 glava marve, tajina ustaškog, zadržala austrijska straža; tim oduzeta mogućnost daljem obstanku stoga sam prinuđen vojsku razpustiti. Zadržan sam političkom vlašću i doveden u Gračac; čekam naredbu austrijske vlasti. Pregovorite o tom s poslanikom N. (sic) i dajte odgovora.Despotović. 7/8 877. Odgovor. Herrn Despotović Gračac. Bez naroczitog naloga od svoje vlade, nije mi dozvoljeno u stvari ustasha nikojim naczinom posredovati. Zukitch“ (АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, КПов№ 656).

223.

28. јул 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о уверењу Беча да ће Србија предузети офанзиву према Турској и да ће се Аустроугарска држати неутрално уколико се ратне операције не би водиле близу граница Аустроугарске, посебно према Босни

Бр. 63, *У Бечу 28. Јула 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Облађује обште уверење, да ће Србија скорим, управо после прве знатније, или после одсудне, победе руског оружја ући у рат против Турске – наравно не против воље Русије и под пасивним држањем А[устро-]Угарске према том нашем предузећу. Овакво је држање суседне нам велесиле, мисли се, осигурано, ако Србија притом неби сама постала ратно позориште, или ако се ово неби пренело ни на Босну и Херцеговину; дакле ако се рат неби водио нигде непосредно на а[устро]угарској граници. Зато и гласови о наређеном мобилизирању три (по некима четири) округа у Србији, налазе свуда веровања. Г[оспо] да Орцij и Калич тврде то такође, у колико се на основу једног званичног телеграма из *Оршаве* то тврдити може, говорећи да поузданијих вести о тим гласовима немају и питајући мене, каквих извештаја ја о предмету имам и шта сам о њему мислим. Ја се у одговору позвах на познати Ваш телеграм, по коме се имају пограничне страже појачати, што и околностима мотивирах, и изјавих даље, да сам недржим Србију доста спремну и јаку, да према босанској страни дефензивни према осталим турским тачкама, од којих су млоге градовима утврђене, нападни рат води. Моје речи неизазваше приметног веровања, али ненађох код оне господе ни оне изражене противности оваквим намерама Србије, каошто то свакад досад примећивах. Као да се А[устро-] Угарска с том идејом, да Србија у извесним, познатим, границама може агресивно према Турској поступити, помирила и спријатељила. Изгледа ми, као да гр[оф] Андрашиј неналази у таквом кораку Србије сад више опасности за унутрашњи мир и спокојство Угарске, и да је тек сад у стању са своје стране настајати на пут погодбама у Рајхсштату углављенима, уколико оне додирају будуће границе наших Кнежевина и других области отоманског царства. Увераван сам, да од лане нису свезе пријатељства између Русије и А[устро-]Угарске нимало лабавије постале, и да је у дворским и вишим војеним круговима као и од стране гр[офа] Андрашија кроз сво време оно исто понашање строго држано, какво је при закључењу тројецарског савеза инаугурирано било, па зато да су и све томе противне изјаве које су од стране овд[ашње] владе доцније на видик излазиле, диктиране биле нужним призрењима на унутрашње околности, дале као просте политичне маневре. Из дворских и војених кругова дознаје се, да је цар Фр[ањо] Јосиф примивши у Бруку телеграм о поразу руском код Плевна пребледио и повикао: Welch ein furchtbares Unglück! Приметили сте сигурно, како полузванични листови накнадно опроргавају гласове о мобилизирању у Србији, и редактор (старе) Presse био ми је врло захвалан, што му у јучер[ашњем] разговору о томе дадох материјала за данашњи уводни чланак листа.

Бар[он] Орцij ме запита, је ли Деспотовић српски ли руски поданик, на што му ја, објаснивши ток живота тог вође, рекох, да би му ја према тому bona fide[13] у свако доба на захтевање издао нов српски пасош, и да држим, да би тако и г. Новиков морао учинити. Уосталом питање о поданству немења судбу г. Деспотовића, он ће бити интерниран као Bandenführer!

Ово писмо шаљем по г. Ђ. Симићу, који сутра за Београд полази.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 647

Приредили:
др Мирослав Перишић
Јелица Рељић
др Светозар Рајак

13 (Лат.) добронамерно.

СРПСКИ КЊИЖЕВНИЦИ И ИЗДАВАШТВО У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Осврт на књигу Олге Красић Марјановић „Српски писци у Великом рату“ (Београд 2014, 223)

Отпор Аустро-Угарској 1914. године за Србе је био питање опстанка. У Србији су сви били дубоко свесни тога. Заједно са српским сељаком, официрима, професорима факултета или чиновницима, Србију су бранили и писци. Ако бисмо се послужили именима „јунака“ збирке песама *Ратни другови* Станислава Винавера, могли бисмо рећи да су Србију „раме уз раме“ бранили трећепозивац Драгош из Липолиста, трубач Мркша Златић из Белог Полога, Пантелија из Горње Петловаче, Вилотије из Каменог Дола, телефониста Радомир Чолић који је „свршио [...] архитектуру у Минхену“, Гаврa Остојић – „Гире Диркајм“ који је „упао [...] у рат право са Сорбоне“, трговац „Стари Чика“ Грујица Дабић, учитељ Дача из Вреоца, доктор Аврам Винавер, низ официра: од потпоручника Лазара Дилберовића, до „старог војсковође“ Живојина Мишића; и онај који их је касније опевао – „потпоручник Сташа, песник“. Попут осталих писаца, он је у потпуности поделио судбину свог народа – српски писци су у рату облачили униформу и узимали пушку у руке, командовали су војницима, крварили, гинули, умирали и боловали; они су прошли сва страдања и страхоте попут осталих сународника – учествовање у борбама, повлачење преко Албаније, живот под окупацијом, интернирање, гладовање, епидемије, брига за најближе и губитак најближих.

Како Први светски рат није вођен само оружјем на фронтовима, већ и песмом, причом, добро написаном репортажом са бојишта, текстом у новинама или преводом дела страних књижевника, они су и у том сегменту дали велики допринос српским победама. Песме које су српски војници читали у рововима, били су „храна души и лек срцу“. Омогућавали су им да се лакше изборе са бригама и носталгијом. И имали су немерљив значај за јачање морала и борбеног духа. Такође, као образовани људи свог времена који су говорили стране језике, поједини писци су се истакли и учешћем у дипломатским мисијама, упознавању страног јавног мнења са борбом српског народа, пропагирању југословенске идеје, прикупљању добровољаца и помоћи за српску војску, или једноставно посредујући између српских војника и савезничких официра при решавању свакодневних ствари на Крфу и Солунском фронту.

Књига коју овим путем желимо представити широј јавности, посвећена је њима – српским писцима у бурним годинама Првог светског рата. Ако се послужимо неким од питања са задње стране корице књиге, можемо рећи да нам она пружа следећа сазнања: „Ко је од српских писаца учествовао у Првом светском рату? Шта је доживљавао, како о њему писао? Да ли је било књижевности у рововима, између битака, на стражи?“ Књига се, осим уводних напомена, састоји од поглавља у којима су наведени биографски подаци из живота писаца, а затим дати изводи из њихових дела. У поглављима посвећеним периодичним публикацијама, навођени су основни „технички“ подаци о њима и избор из стихова и прозних записа које су објављивали. Све у свему, реч је о занимљивом и инспиративном споју историје и књижевности, који нам може пружити интересанте увиде и сазнања о прошлој стварности и дати нам неке смернице за садашњост и будућност.

Поред уводних напомена, књига се састоји од 18 поглавља посвећених појединим српским писцима, 6 поглавља о издаваштву током рата, фото-прилога који лепо употпуњују текстуални садржај књиге (стр. 209–216), списка коришћене литературе и периодике (стр. 217–220) и биографске белешке о ауторки (стр. 221–223). Олга Красић Марјановић је на Филолошком факултету у Београду дипломирала на групи за Општу књижевност са теоријом књижевности. Ради у Библиотеци града Београда. Током каријере је приредила низ изложби „посвећених значајним личностима и догађајима из наше културне историје". У непосредној вези са настанком ове књиге је запажена и врло успешна изложба *Српска књижевност и Велики рат*, коју је 2014. приредила са Марјаном Маринковићем.

У предговору „О књизи" (стр. 9–13) ауторка је дала основне напомене о карактеру књиге, намерама, жељама и мотивима којима се руководила при писању, критеријумима за избор писаца и дела, утицају рата на стваралаштво писаца, односу биографије и дела појединих писаца, губитку који је српска књижевност претрпела смрћу појединих талентованих стваралаца, периодичним публикацијама објављиваним током рата и структури књиге. На самом почетку је наведено да је ова књига „на неки начин и сажета антологија дела српских писаца из Великог рата". Ограђујући се напоменом да књига „није писана и састављана са намером да донесе прецизну оцену и попис целокупне српске књижевности у Првом светском рату", ауторка истиче да је имала намеру „да садашњим и будућим генерацијама кроз књижевна дела дочара атмосферу и догађаје Првог светског рата, да скрене пажњу на биографије српских писаца који су учествовали у рату и писали о њему".

Поглавље „Српска књижевност уочи Првог светског рата" (стр. 15–21) је увод у тему књиге. У њему су дате основне напомене о модерни, најзначајнијим песницима, писцима, књижевним критичарима, институцијама, догађајима и *Српском књижевном гласнику*. Општи приказ књижевног живота у овом периоду добро је стављен у историјски контекст почетка 20. века. У приказу стваралаштва појединих писаца ауторка се позвала на *Историју нове српске књижевности* Јована Скерлића, објављену уочи Великог рата. Један од „јунака" ове књиге, Вељко Петровић, је говорећи Бориславу Михајловићу о томе каква је „сила био Јован Скерла" навео: „Не знате ви, Михизе, шта је за Србе тога времена значио Скерлић. Никада, ни пре ни после њега, један критичар, ма шта критичар, ниједан живи писац није имао толики углед и такав глас у нашем народу. Четрнаесте, док је он умирао од панкреаса, тресао се у грозници Београд, дрхтала је цела Србија. Као оно кад је Русима умирао Пушкин." Упркос неким грешкама, недоследностима, попустљивости према политичким истомишљеницима, односно пристрасног оцењивања неистомишљеника, одлука ауторке да поклони поверење Скерлићевој књизи, због претходно наведеног и тренутка њеног објављивања, чини нам се оправдана.

У првом поглављу „Млада Босна и Иво Андрић" (стр. 23–35), пажња је поклоњена припадницима једне „нове генерације" који су у себи настојали да сједине прокламовани идеал: „песници и атентатори, истовремено" (Иво Андрић). Вероватно је значај Сарајевског атентата утицао на то да се ово „песници" на неки начин потисне, и да их данас пре свега видимо као „атентаторе". Ауторка је причу о њима ставила у одговарајући историјски контекст и, позивајући се на релавантну литературу, указала на то како су „књижевност и тајни дебатни клубови били [...] делатност од прворазредног значаја за њихов рад". Кратко се задржавши на неким од најистакнутијих младобосанаца, навела је да је њихова књижевна делатност највише била заступљена у часопису *Босанска вила*. Како су смртне пресуде, тамнице, логори и рат десетковали младобосанце,

књижевни потенцијал који су многи од њих показивали није био реализован. Главна пажња у поглављу је посвећена великом писцу Иву Андрићу чија је младост била испреплетана са „књижевном и револуционарном делатношћу младобосанаца". Ауторка пише да је Андрић „иако је свим срцем био наклоњен идеји слободе и уједињења" брзо схватио „да његовој личности не одговарају темперамент и погледи револуционара". Иако није био спреман да пиштољем или бомбом крене на неког високог представника аустроугарске власти, Андрићеве симпатије су у потпуности биле на страни „атентатора" (сетимо се његове дневничке белешке после атентата Луке Јукића на Славка Цувaја). Дружећи се са младобосанцима у годинама пре Првог светског рата и тамнујући за време рата, Андрић се, уместо за атентате, определио за књижевност и полако формирао као писац. Из ауторкиног приказа Андрићевих гимназијских и студентских дана, видимо којим је све идејама и утицајима био изложен. Из приказа његовог тамновања и „лирско-поетске прозе" (*Ex Ponto*) коју је тада писао, видимо какав је тада био унутрашњи Андрићев свет, какве су га мисли обузимале, како је проживљавао све што га је снашло. Због незадовољства својим стваралаштвом у овом периоду, он се временом дистанцирао од раних песама и прозе *Ex Ponta*. Њих су додатно у други план потиснуле касније пишчеве приповетке и романи.

Наредно поглавље је посвећено делатности и стваралаштву Бранислава Нушића у Првом светском рату (стр. 36–42). На личном плану, рат је Нушићу обележила велика трагедија – погибија сина јединца. На плану стваралаштва, централно место заузима његова *Деветнаестопетнаеста*. Из приказа биографије који је ауторка навела, јасно увиђамо какво је место родољубље заузимало у животу Б. Нушића и зашто тада изузетно популарни писац није покушао да склони свог сина у сигурност позадине. Страхиња Бан Нушић је као један од легендарних „1300 каплара" погинуо у септембру 1915. године. О патриотизму у породици Нушић и тадашњем односу према држави – спремности да се она брани у рату и да се у миру ради за њену добробит – сведочи његово потресно писмо у коме поручује оцу: „Не жали за мене. Ја сам пао на бранику отаџбине за остварење оних великих наших идеала које смо сви ми тако сложно проповедали 1908. године. Не кажем да ми није жао што сам погинуо, осећао сам штавише да бих могао будућој Србији корисно послужити, али, таква је судбина." Да овакав однос није био изузетак, сведочи низ примера из Балканских и Првог светског рата, у којима су као војници страдали синови политичара и истакнутих личности. На пример, председник Народне скупштине Андра Николић, чија су два сина такође била у Скопском ђачком батаљону, је одлуку Скупштине о упућивању младих каплара на фронт пропратио речима: „Кад наређује Србија, наредба важи за све"! Оба његова сина – студенти права Душан и Радивоје – погинула су у борбама 1914. и 1915. године. После евакуације, како сведочи дописник *Српских новина*, Нушић је „у јеку посла, ради, повучен од Париза, са малим средствима и великом љубављу". Он „ради озбиљно и младићком снагом, тражећи утеху своме родитељском болу у непрекидном раду". Своје мемоарско дело, „роман-хронику" *Деветнаестопетнаесту*, посветио је сину речима: „Место трошне камене плоче, сине, овом књигом туге и болова бележи ти отац гроб". Као илустрацију ауторка је одабрала одломак у коме је описан збег – „поворка невоље и јада" која „тече друмом као набујала река болова".

Милутин Ускоковић је, речима ауторке, „још једна [...] блиставо започета књижевна каријера која је трагично прекинута ратом" (стр. 43–47). Рођен у сиромашној породици, школовање је започео пишући „парчетом оловке јер је мајка била принуђена да једну оловку пресеца на три дела", а завршио одбраном дисертације из међународног права у Женеви (1910). До тридесет и прве године, колико је поживео, објавио је пет књига. Још од студентских дана био је јужнословенски оријентисан и 1906. године је учествовао на конференцији у Софији на којој је поднео реферат „у коме се залагао за балканску конфедерацију и зближавање јужнословенских народа". Поносно је дочекао успехе и сарадњу балканских народа у Првом балканском рату, али „тешко га је погодио рат између Бугарске и

Србије 1913. године". Додатни ударац младом, осетљивом песнику представљало је учешће Бугарске у нападу на Србију и слом државе, због чега је, „у једном тренутку малодушности и депресије" извршио самоубиство у Куршумлији, скочивши у набујалу Топлицу. Његове последње дане ауторка је приказала одломком из Нушићеве *Деветстопетнаесте*.

У поглављу посвећеном Марији Маги Магазиновић (стр. 48–49), ауторка нас је кратко упознала са биографским подацима из живота ове уметнице, интелектуалке, педагога, прве жене новинара у *Политици*, оснивача прве „Школе за нову игру" у Београду, и њеним ангажманом као болничарке током Балканских ратова, односно проучавању (по налогу српске владе) организације средњих школа у Швајцарској током егзила у Првом светском рату. Као илустрацију проживљеног, ауторка је издвојила потресан део из њених успомена *Мој живот* који говори о повлачењу становништва – „свету обезглављених избеглица" – крајем 1915. када је „војска потискивана од Немаца и Мађара са севера и небраће Бугара са истока".

Један од писаца који су рат провели у окупираној Србији био је Борисав Бора Станковић (стр. 50–54). Ауторка нас упознаје са детаљима из његове „ратне" биографије – од службовања у Министарству просвете и црквених послова до живота у окупираном Београду и његове сарадње са окупаторским листом *Београдске новине*; а затим доноси изводе из његових успомена на живот под окупацијом и текстова које је тада објављивао. Ови одломци сликовито говоре о животу, појединим појавама и догађајима из окупираног Београда. После рата Б. Станковић је доживео низ напада, непријатности и општу моралну осуду због сарадње са окупационим гласилом. Ауторка као разлоге за ту сарадњу наводи: лоше материјално стање („требало је преживети, хранити и збринути породицу"), затим „несналажење у ратним условима, страх од поновне интернације и могуће одмазде", као и његово „појачано осећање неправде" и реакцију на себично понашање, грамзивост и безобзирност „неких 'наших' из 'виших кругова'".

Наредно поглавље књиге посвећено је, по мишљењу многих „најумнијој Српкињи" свог времена, Исидори Секулић (стр. 55–62). Ауторка се посебно задржала на њеним реакцијама на погибију браће Рибникар и Станислава Сондермајера. Од браће Владислава и Дарка Рибникара, Исидора се опростила дирљивим некрологом објављеним у *Политици*. После Исидориних стихова и речи из некролога, вероватно је сувишно било шта додати, али чини се да није на одмет подсетити се и речи Јована Дучића истим поводом: „Рибникари су пали на граници наше Босне носећи још свеже ране са других бојишта: Владислав ране са Једрена, Дарко ране са Куманова и Брегалнице. Један је био ученик Сорбоне, други правник из Берлина, оба српски новинари и официри са најлепшим орденима за храброст. Два брата из легенде који својом крвљу заливају један исти бус. Они ће остати вечни у нашем дивљењу." Исидору је посебно тешко погодила смрт дечака Станислава Сташка Сондермајера (1897–1914), „недораслог, нежног једног дечка, украс један ове земље и целога света", како је навела у песми у прози *Тихе строфе*. У овој потресној песми Исидора је за једног Сондермајера навела и: „Причао си да волиш Србију, Слободу и једног Принца"!

У поглављу посвећеном *Београдским новинама* дате су основне информације о овом окупаторском гласилу које је објављивано на српском (латиницом), немачком и мађарском (стр. 63–66). Како би се прича о овом листу сместила у одговарајући контекст, опширно је цитиран део о односу према „српској књизи", ћирилици и штампаријама под окупацијом, из књиге Луке Лазаревића *Белешке из окупираног Београда (1915–1918)*. Због важности теме, издвајамо овде део цитираног: „Српска књига била је окупаторским властима опасна исто тако као и ватрено оружје. Још првих дана по уласку њихову у Београд, све су књижарске радње затворене. [...] Све српске књиге, све ћирилицом штампане, однесене су. [...] Одузети су и уџбеници наши. [...] У српским књижарама у Београду могли сте купити немачку и мађарску књигу, хрватске уџбенике, издања разних друштава и установа хрватских, само нисте могли добити никакву српску књигу. [...] Затворене су одмах све штампарске

радње. [...] Отворили су своју штампарију, богато снабдевену машинама и материјалом, који је ту пренет из свију београдских штампарија. У тој су штампарији штампане *Beogradske novine*.“ Поред Србије, ћирилица је била званично забрањена и у Босни и Херцеговини, Црној Гори и Хрватској. Сличне мере, али на још бруталнији начин, предузимали су и Бугари у својој окупационој области, где је спровођена насилна бугаризација. Ни наредни светски сукоб није прошао без „удара“ на „српску књигу“ и ћирилицу (бомбардовање Народне библиотеке, однос према ћирилици у Независној држави Хрватској), али ни последња деценија 20. века (спаљивање књига штампаних ћирилицом у Хрватској) и почетак 21. века (однос према српском језику и ћирилици у Црној Гори). Више него довољно да се уоче одређени континуитети и размисли о томе шта данас сами себи радимо. Пишући о забранама ћирилице и прогонима Српске православне цркве током светских ратова, историчар Милош Ковић је коментарисао: „Срби су и могли да забораве на то где су били извори њихове виталности и снаге, али су их непријатељи увек подсећали на то“.

Песнику и приповедачу Вељку Петровићу, рођеном Сомборцу који је 1911. пребегао у Србију, посвећено је наредно поглавље (стр. 67–72). Он је био један од оних чије су се родољубиве песме у Балканским и Првом светском рату јавно рецитовале, чији стихови су имали велики утицај на сазнања и обликовање свести српских војника. У Првом светском рату прешао је типичан пут за једног српског интелектуалца: „Између 1914. и 1915. године био је у штабу Моравске дивизије другог позива. Са владом прелази у Ниш. При Југословенском одбору је уредник публикације *Савремена питања*. [...] са Крфа је са многим интелектуалцима упућен у Женеву у Новинарско-пропагандни биро, где је до 1919. године радио на штампању новина и публикација.“ После рата је написао више приповетки са ратном тематиком. Као илустрацију његовог стваралаштва, ауторка се определила за приповетку *Земља*, за коју каже да је једна од „најпотреснијих прича Вељка Петровића из Првог светског рата“. Из наведених опширних одломака јасно се види радња (дирљиво и упорно настојање оца да погинулог сина сахрани тамо где је рођен) и порука приповетке – „све што се на земљи рађа, у земљу мора и да се врати“.

У наредном поглављу ауторка нас је упознала са песником, естетичарем, есејистом и преводиоцем Симом Пандуровићем за време Великог рата (стр. 73–78). Као илустрација његовог стваралаштва и делатности током рата, наведени су песма *Београд у ропству* и његово сећање на иступање на збору у Ваљеву 1917. године, због чега је био интерниран. Наиме, тај збор је био сазван „на препад“ и са циљем „да изрази тобожњу жељу народа у Србији да се између зараћених страна склопи мир, пошто су ратне снаге подједнаке и ни једна не може доћи до победе“. Како су међу збуњеним народом сви ћутали, Пандуровић је узео реч и рекао да се тако нешто не може прихватити, „да ми имамо своју владу која је у рату са Аустроугарском и да је питање рата или мира само у њеној компетенцији и да смо ми на окупираној територији, без грађанских права. Према томе сваки наш иступ ове врсте не би имао никакве вредности ни за кога.“ После овог иступања уследило је саслушање и интернација у логор – прво у Болдогасоњ, па у Нежидер. Као и на фронту и у емиграцији, српски писци су и у окупираној Србији делили судбину народа – живот у оскудици, интернација, а знали су и, када је требало, да буду „глас народа“.

Велики песник и, како савременици сведоче, велики господин Владислав Петковић Дис је тема наредног поглавља (стр. 79–86). Ауторка је Дисову личност и делатност током Првог светског рата, лепо приказала речима Симе Пандуровића, Станислава Кракова, Николе Трајковића, Драгомира Димитријевића, некрологом објављеним у *Српским новинама*, али и песниковим стиховима и изводима из његових писама. Дисова носталгија и брига за породицом која је остала у окупираној Србији приказана је једном од његових најлепших песама – *Међу својима*. Стихови ове песме омогућавају нам да осетимо и покушамо да разумемо бригу и чежњу за најближима која је притискала српске војнике у туђини. Сто година касније она у нама изазива снажну емоцију. Можемо само да

претпостављамо како су се 1916. осећали српски војници на положају, читајући је у *Српским новинама*. Како представља одраз „колективне свести", психолошког стања Срба прогнаних из отаџбине, према овој песми се данас можемо односити и као према историјском извору. На њеном примеру видимо колико снажно уметници, својом осећајношћу и талентом, могу да сведоче о проживљеном. Дисова „горка брига за породицом" је додатно отежана када је примио писмо од супруге у коме га је она „обавештавала [...] како није добила новац који је требало да шаље Дисов пријатељ са Крфа" и да деца гладују. Огорчени Дис јој је одговарао: „Путујем данас. Да се опростимо... Ја бих себе казнио смрћу што сам у овим приликама поверовао другима". Дисов пут ка Крфу и наде да ће тамо добити посао којим ће моћи довољно да зарађује и шаље новац породици, прекинула је немачка подморница у мају 1917. године. Песник *Утопљених душа* је у дубинама Јонског мора нашао „вечни мир". Остављајући по страни „људска" питања о поступку Дисовог „пријатеља", или „философска" о „апсурдности" људског живота, у складу са темом књиге завршићемо са питањем: шта би све испевао велики песник да немачко торпедо није прекинуло његов пут ка Крфу?

Песник, преводилац, новинар, дипломата, полиглота, ерудита Станислав Винавер је имао изузетно узбудљив ратни пут (стр. 87–97). Добровољац из Балканских ратова је и 1914. године дошао у Србију и после обуке у Скопљу као један од „1300 каплара" учествовао у борбама, а затим у повлачењу преко Албаније; на Крфу је неуморно обављао више дужности: ађутант пристаништа, сарадник *Српских новина*, службеник „Ратног пресбироа"; 1916. је од стране Слободана Јовановића, заједно са Николајем Велимировићем и Бранисловом Петронијевићем, упућен у информативно-дипломатску мисију у Француску и Енглеску, а потом је по налогу Николе Пашића упућен у Петроград, где је радио као преводилац Српске дипломатске мисије и био ангажован на прикупљању добровољаца. Винаверово стваралаштво инспирисано Великим ратом, приказано је изводима из монографије *Скопски ђачки батаљон 1914 – Батаљон 1300 каплара*, коју је приредио заједно са Страхињом Дамњановићем; изводима из *Дневника париског студента*, који је почео да води још у Скопљу 1914; као и са три песме објављене током рата *(Јуриш, Командант батаљона, Писано у Албанији)*. Указано је и на његову збирку песама *Ратни другови* (1939) у којој је у слободном стиху са пуно топлине и љубави дао песничке портрете својих сабораца.

Наредно поглавље је посвећено писцу, публицисти, правнику и политичару Драгиши Васићу (стр. 98–106). Овај левичар, „грађански бунтовник", који се својим текстовима борио против различитих неправди, а у неколико наврата пред судом као адвокат бранио комунисте, под утиском догађаја који су претходили завођењу „шестојануарске диктатуре", направио је снажан заокрет у својој политичкој оријентацији и окренуо се српском национализму – био је један од оснивача и потпредседника *Српског културног клуба*, и уредник његовог часописа *Српског гласа*; у току Другог светског рата је био главни идеолог Равногорског покрета. „Политичка" биографија Д. Васића је после 1945. године у потпуности потиснула „књижевну". Исправно примећујући ово, ауторка коментарише: „И док му је књижевност, после готово педесет година, доделила високо место међу модерним српским приповедачима, политика га је одвела на стратиште историје". Што се првог тврђења тиче, можемо се сложити са тим да је од последње деценије 20. века обновљено интересовање за Васићева дела, да су поново штампана и да су се књижевни историчари и теоретичари изражавали јако позитивно о њима. Што се, пак, фразе „на стратишту историје" тиче, она нам се чини преоштром и једностраном, условљеном истим оним идеолошким разлозима који су утицали на то да његово дело буде деценијама потиснуто. У Првом светском рату Васић је учествовао као резервни официр и два пута је рањаван. Током боравка на Солунском фронту написао је три краће приче и полемички психолошко-социолошки оглед *Карактер и менталитет једног поколења*. За ову своју књигу је говорио: „То дело највише волим. Могу да кажем да сам га писао крвљу, за време рата на фронту." Од

свих писаца о којима је писано у књизи, Васић је најкритичнији према одређеним појавама. У наведеним одломцима из, вероватно, три његове најбоље приповетке, приказано је незадовољство због различитих неправди – каријеризам официра и супротност између њих и војника (*Ресимић добошар*); „извлачење“ са фронта, ратно профитерство и двоструки стандарди према појединим грађанима и у рату и у миру (*Реконвалесценти*); различити погледи на рат обичних војника и „патриотских песника“, жеља за животом првих и „туткање у смрт“ других (*У гостима*). Питања којима се Васић бавио у својим приповеткама нису у историографији, углавном ни у књижевности, детаљно обрађивана. Може се рећи да спадају међу она која је непријатно отварати. Ипак, то су ствари које треба имати у виду и које употпуњују нашу представу о једној тако сложеној друштвеној појави као што је рат.

Официру, новинару, књижевнику, филмском раднику, добровољцу из Балканских и учеснику Првог светског рата Станиславу Кракову посвећено је наредно поглавље (стр. 107–116). Више пута рањаван и носилац бројних одликовања за храброст, Краков је, речима Растка Петровића, „видео рат. Више него иједан други наш писац“, „био баш тамо где је олово кидало месо, где се газило блато, где су се пробдивале ноћи под страшном механичком олујином експлозија и динамита. Вршио је јурише по терену који су брисали митраљези [...]. Он је, дакле, од свих оних који су се доцније прихватили пера, био један од најверодостојнијих сведока великог рата. Зато што може бити најближе аутентичности, његово сведочење о рату имало би да буде и од највеће човечанске и документарне важности.“ Ауторка је издвојила најважније детаље из биографије Кракова, навела његова дела, а додатно је његово учешће и виђење рата употпунила одломцима из његове аутобиографске књиге *Живот човека на Балкану* и мемоарске прозе *Наше последње победе*. Посебно су занимљиви описи повлачења преко Албаније: осећај глади која је „раскидала све свирепије“, умирање преморених, гладних и промрзлих људи у сну крај ватри, стравичан призор ходања преко лешева у блату („Јер боље је газити по мртвим друговима него упадати у ово страшно блато које је отворени гроб“) и можда још страшније сазнање: осећање навикнутости, огуглалости пред таквим појавама и призорима. Као и о „епском освајању Кајмакчалана“ за које је писао да је било „синтеза херојства једне нације“ и да „ништа величанственије није светски рат видео“. Као и у случају Васића, Краков и његова дела су због делатности током Другог светског рата (уређивао је колаборационистичке листове *Ново време*, *Обнова* и *Записи*) деценијама били скрајнути.

Наредно поглавље је посвећено биологу, универзитетском професору, ректору Универзитета у Београду, академику, књижевнику Стевану Јаковљевићу (стр. 117–122). Овај добровољац из Балканских ратова, као резервни официр учествовао је у Првом светском рату, а књижевношћу је почео да се бави „готово случајно“ – своје ратне успомене које је често у друштву причао, почео је да бележи на наговор пријатеља. Из тога су се изродиле, прво књига *Деветсточетрнаеста* (1934), а затим наставци *Под крстом* (1935) и К*апија слободе* (1936) – објављене заједно као *Српска трилогија* 1937. године. Иако књижевни критичари нису увек благонаклоно говорили о књизи (пребацивала му се „разливеност“, „слаба композиција“, „новинарска површност“, „сувопарност“, „препричавања историје“), она је одмах по објављивању стекла широку популарност. „Народно“, колективно виђење Првог светског рата, државе, војске, смрти и различитих питања која су обузимала „малог“, „обичног“ човека, омогућили су овом делу велику читаност. У књизи је наведено пар одломака који говоре о Церској бици – расположењу, стању и осећањима војника пре и после сукоба, стању после битке (лешеви, рањеници, стање у болницама) и једно размишљање о страдалим непријатељским војницима после одбијеног напада.

Стеванова сестра, Милица Јаковљевић Мирјам и њена драма *Тамо далеко* (1930), тема су следећег поглавља (стр. 123–126). Позната српска књижевница и новинарка је рат провела са породицом у Крагујевцу. Поводом наведене драме је у једном интервјуу за окупацију говорила да представља њен „најтежи [...] младалачки

моменат“ и да је „та тешка боја и данас [...] дубоко колорише“. Истом приликом навела је: „Окупација је женска епоха у историји. Утолико ми је ближа. Тим пре што ја настојим увек да анализшем психологију жене. Тако и у том мотиву, по жене најтрагичнијем. Њима се често пребацивало свашта из те окупације, али је то било једно површно генерализисање које није видело један неоспоран документ: жене под окупацијом биле су највећи мученици. Хтела сам да оне и у историји такве остану.“ Заиста, Први светски рат, посебно у периоду окупације, свалио се свом тежином на жене Србије – живот у оскудици, брига да се обезбеди егзистенција породице, страх за животе мушких чланова породице – војника, бол због губитака деце и других чланова породице, болести, малтретирања, силовања, интернације, преузимање тешких мушких послова и низ других искушења. Ауторка је навела и податке о извођењу драме, рецепцији и критикама; њеном објављивању 2003. године и, илустрације ради, навела један одломак.

Дужна пажња је посвећена даровитом песнику Милутину Бојићу (стр. 127–135). Ауторка је лепо приказала његову личност, одрастање, историјски контекст у коме је сазревао и шта је све на њега утицало. Пишући о његовим песмама и драмама, истакла је да је „Од 1912. године [...] већ заузео угледно место у српској књижевности“. Када погледамо његово укупно стваралаштво током Првог светског рата (песме, поеме, драме, прозне записе, препеве), можемо за њега рећи да је био један од најактивнијих српских писаца од 1914. до своје смрти (у 26 години!) од запаљења плућа, „опште исцрпљености организма“ и туберкулозе 1917. године. Свакако, врхунац његовог стваралаштва представља збирка *Песме бола и поноса* (1917). Сасвим разумљиво, као илустрација Бојићевих дела наведена је *Плава гробница*, за коју ауторка каже да је „можда најпотреснија песма испевана у Првом светском рату“. Читајући ову песму у пуној мери можемо осетити и разумети зашто се о Бојићу говори као о „ратном песнику“ српског народа, као о неком ко је својим стиховима успео да изрази „колективне“ мисли, осећања, болове и наде. На примеру ове песме, коју цео народ и данас осећа као своју (колико је само оних који је са сузама читају?), можемо видети колика је моћ и значај уметности. Ма колико умирање и сахрањивање српских војника код острва Вида само по себи било потресно, сигурно је да бисмо их данас без *Плаве гробнице* другачије посматрали и да не би у толикој мери били присутни у свести српског народа.

Песнику, драмском писцу, ликовном критичару, ерудити, преводиоцу Тодору Манојловићу, посвећено је наредно поглавље (стр. 136–139). Овог „светског путника и космополиту“ који се школовао широм Европе и пропутовао је, „захваљујући богатој тетки из чувене породице Крсмановић“, рат је затекао у бањи на граници Швајцарске и Немачке. „Готово неочекивано“, пише ауторка, „овај велики космополита заљубљен у антику напушта Европу и одлучује да се придружи српској војсци“. У августу 1916. Манојловић је преко Италије допутовао на Крф. Иако је рат нешто што није одговарало његовом сензибилитету, материјално обезбеђени Т. Манојловић, рођен у Великом Бечкереку, напустио је удобност Швајцарске, придружио се српској војсци и на Крфу радио прво као преводилац, а затим у „Пресбироу“ и редакцији *Српских новина*. Посебно се истакао у њиховом књижевном додатку *Забавнику*, у коме је „сарађивао као песник, уметнички и књижевни критичар и преводилац“. Када погледамо његове стихове са Крфа (лирске песме инспирисане античким мотивима, путовањима или природом, без икаквог помињања рата), не чуди што се ауторка за илустрацију његовог стваралаштва одлучила за стихове из триптиха *Сећање на Крф*, испеване много деценија после рата.

Следеће поглавље посвећено је још једном Србину „из прека“, Милошу Црњанском (стр. 140–145). Његова личност, „ратни пут“ и стваралаштво у вези са Првим светским ратом, поред навођења биографских података, илустровани су изводима из његових интервјуа, *Коментара* уз *Лирику Итаке* и *Дневника о Чарнојевићу* (иначе, последња два дела је интересантно упоредо читати). О његовом односу према Србији и могућности да као аустроугарски војник учествује у нападу на сопствени народ, најбоље

сведоче речи из Коментара: „Оно што је главно, био сам поштеђен [због болести – прим. М. Н] да идем, као аустријски каплар, у Србију. Не верујем да бих то био преживео.“ Из наведених одломака Дневника о Чарнојевићу, јасно можемо видети на који начин приповедач Петар Рајић доживљава ратно „лудило“: „Свуд руље јуре, тумарају. Ено као стока надиру према Хороденки, гину, гину као стока. Ено их где се међу собом кољу, кољу у урнебесу шума и блата, у агонији крвавих руку и мисли.“ И можемо емотивно осетити страхоте рата: „Седе рањеници, крвави, прљави, дрхте, хладно им је. Један мртвац потрбушке у локвама крви. Свукли су га свега голог.“

Наредно поглавље је посвећено књижевнику и дипломати Растку Петровићу (стр. 146–157). Опширно цитирајући делове из његовог есеја *Општи подаци и живот песника*, ауторка је постигла више ствари одједном. Приказала нам је, у одређеном историјском контексту, младост Растка Петровића – у бурним годинама од Анексије 1908, преко Балканских и Првог светског рата – када су „песник“ и „његова отаџбина“ „израсли“ заједно. Истовремено, надахнутим деловима овог есеја нам је открила са каквим талентом је располагао овај уметник. Тада малолетни Растко који је успео да преживи албанску голготу, враћао се том трагичном и трауматичном искуству целог живота – и у поезији и у прози. Песму „Велики друг“ коју је објавио 1926, касније је дорађивао и проширивао. Тридесетих година је писао роман *Осам недеља*, на коме је и касније настављао да ради и који чини први део његовог монументалног дела *Дан шести*. Позивајући се на мишљење савремених књижевних критичара, ауторка истиче да је „*Дан шести* остао најбољи роман о Првом светском рату јер је 'трагичним дешавањима националне историје дао универзални, свевремески смисао'“. Из наведених одломака романа и одломка из поменутог есеја, јасно се види на који је начин Р. Петровић посматрао „страхоте албанске трагедије“. Пишући о Мајаковском и Октобарској револуцији, Бранко Миљковић је навео: „Догађај се само упола догодио уколико не нађе свога песника“. Због стравичних размера које је имала, за албанску голготу се не усуђујемо да напишемо да се „само упола догодила“ да је нико није опевао. Ипак, оно што можемо рећи је да је она у Растку Петровићу добила свог „песника“. Он је *Даном шестим* подигао достојан споменик великом страдању српског народа крајем 1915. и почетком 1916. године.

Са изузетком кратког осврта на личност и стваралаштво контроверзног песника Војислава Илића Млађег, чији стихови су били врло популарни током Првог светског рата, рецитовани на пригодним манифестацијама у међуратном периоду и коришћени на меморијалним комплексима – од Мачковог камена до Зејтинлика (стр. 188–189), наредна поглавља књиге су посвећена издаваштву. У поглављу „*Српске новине*: информативно-службено гласило Краљевине Србије (1914–1918)“ је поред делатности овог листа, указано и на поједине аспекте српске ратне књижевности (стр. 158–177). Један од најстаријих листова у историји српске периодике је током рата поделио судбину државе и народа. Уз пар прекида у излажењу, штампане су: 1914. у Београду, током 1915. у Нишу, од априла 1916. до новембра 1918. на Крфу, да би последњи број био штампан у Београду 15. фебруара 1919, после чега су као државно гласило уведене *Службене новине Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*. У поглављу су наведени основни подаци о објављивању, обиму, уредништву, сарадницима, тиражу и рубрикама листа. Ауторка је истакла да су оне биле „важно службено гласило Краљевине Србије“, да су имале „информативни и едукативни карактер“ – „извештавале су са ратишта о победама и поразима, објављивале прогласе и наредбе, кажњавања и унапређења војника, али су објављивале и песме, цртице, приче“. Посебну пажњу је посветила песмама, које су „давале [...] снажну моралну подршку и јачале патриотски дух бораца“. О значају и мобилизаторској улози коју су имале, посебно сведочи чињеница да су неке од њих објављиване на насловној страни листа, заједно са главним вестима из рата. Поред познатих песника, у новинама су стихове објављивали и они „непознати“, као и поједини официри. Ауторка се осврнула и на „нове десетерачке песме које су на многим ратиштима певали гуслари“. Ова

врста поезије је током рата доживела својеврсни „препород“, али ауторка напомиње да „немају никакву књижевну вредност, и само десетерцем подсећају на велику епску народну поезију“. Читајући одабране стихове у овом поглављу, као и одломке из две уметничке „цртице“, можемо видети какав је био патриотизам и борбени дух српских војника у изгнанству, али и сагледати колико их је снажно, до костију, прожимала носталгија и чежња за завичајем, породицом или вољеном девојком.

Поглављем „Српска књижевност на Крфу: *Забавник* (1917–1918) – месечни књижевни додатак *Српских новина*“, употпуњен је приказ издаваштва и књижевности на овом острву које је од почетка 1916, па готово до краја 1918. године, било незванична престоница Краљевине Србије и „главно културно и књижевно средиште“ (стр. 178–187). *Забавник* је излазио једном месечно, од априла 1917, до октобра 1918. године (укупно је објављено 18 бројева са 32 стране). Главном уреднику, књижевном критичару Бранку Лазаревићу (1883–1968), ауторка је посветила посебну пажњу – приказала је његову делатност као уредника и аутора *Забавника* (поред уводника, писао је приказе књига, осврте на важне историјске и културне догађаје); илустровала исту изводима из његових текстова; а поглавље је засводила његовом биографијом. Осврнула се и на књижевнике који су своје радове објављивали у Забавнику. Поред српских (како „афирмисаних“, тако и „неафирмисаних“ – официри и војници „који су стихове посвећивали погинулим друговима“; и оних који су писали „опонашајући десетерац народне епике“: Драгољуб Филиповић и Милосав Јелић), *Забавник* је објављивао и хрватске песнике. Како је пропагирао југословенство, поред тема у вези са српском историјом, објављивани су и текстови који се односе на хрватску и словеначку историју.

Српско издаваштво ван Крфа приказано је у поглављима: „Бизерта – други велики центар српске војске у избеглиштву“ (стр. 190–197), „Издаваштво у Женеви“ (стр. 198–199) и последњим поглављем „Српски ђаци и студенти у Француској и часопис *La Patrie Serbe*“ (стр. 200–208). У поглављу о Бизерти централно место заузима извод из текста „Из Бизерте: успомене и утисци“ једног од најзначајнијих класичних филолога и првог историчара религије у Србији, Веселина Чајкановића, који је био „најзаслужнија личност за постојање и развијање културно-просветне делатности Срба у Бизерти“. Књиге које су објављиване у Женеви имале су „јасан југословенски карактер“, што се види и по називу тамо објављиване „едиције“ – „Југословенска књижевност“. У последњем поглављу дати су општи подаци о „српској омладини“ која се школовала у Француској током рата. Њима је био намењен родољубиви часопис *La Patrie Serbe*. У Француској се тада школовао и почео да објављује прве радове Радојко Јовановић, „будући поета Раде Драинац“.

Док смо читали ову књигу нису нам промакли неке грешке. Мање значајне, омашке при куцању (нпр. стр. 35 – уместо 28. јула 1914, стоји 2014), затим чињеничне (нпр. стр. 16 – погрешна година оснивања Српске књижевне задруге; стр. 180 – наведено да је Дучић објавио 38 песама из циклуса *Царски сонети*, а толико је укупно објавио у *Забавнику*); логичке противречности (нпр. стр. 32 – о „убиству“ Боривоја Јевтића (1894–1959) „у тамници“; стр. 38 – писмо које је Бан Нушић „пред смрт, упутио оцу“, а у самом писму је наведена молба да онај ко га нађе мртвог писмо проследи „адресату“). За неке цитате није наведено одакле су преузети (нпр. „епизода“ са Винавером у Софији – стр. 89), а неке биографије писаца су засноване само на подацима из *Српског биографског речника*, што нам се чини „оскудним“. Како су нас неки одломци и цитати водили до извора, приметили смо и ситне грешке у цитирању (нпр. у цитираном одломку из књиге Луке Лазаревића о Београду под окупацијом – стр. 64; или, у уводнику *На путу за отаџбину* из *Српских новина* – стр. 175–176). Са неким ставовима наведеним у књизи можемо се спорити или не слагати у потпуности (нпр. стр. 151 – уз мишљење Јована Деретића да је у „фокусу“ *Дана шестог* „однос човека и природе“, поменуто је да „у фокусу романа нису односи човека с човеком, човека и друштва, човека и историје“; иако је прво примарно, у роману је доста пажње посвећено односима између

појединаца, појединаца са колективом и појединца са историјским дешавањима), а са неким отворено неслагати (нпр. стр. 98 – коментарисано мишљење о Васићу и фрази „стратиште историје“). Можда је неким делима писаца требало посветити више пажње – нпр. најбољем и вишеструко интересантном роману Станислава Крakова – *Крила*, или *Црвеним маглама* Драгише Васића. Иако је Јован Дучић помињан на неколико места и приказано како је својим *Царским сонетима* „боговски звонио“ са страница Крфског *Забавника*, можда је и он могао да добије засебно поглавље. Имајући у виду све наведено, и садржај књиге, можемо рећи да је ово књига коју је вредело написати и која у годинама обележавања стогодишњице Првог светског рата има свој смисао и место!

У чему све видимо значај ове књиге која нас упознаје (или подсећа) са основним биографским подацима и стваралаштвом писаца за време Првог светског рата? Зашто је то данас важно? Прво, да бисмо данас, у једном „дезертерском“ времену, из поступака, држања и делатности писаца могли нешто да научимо и увидимо. Да ли су студенти са престижних европских универзитета морали да се 1914. враћају у Србију? Нису. Да ли је Бранислав Нушић могао да издејствује да свог сина склони негде у позадину? Верујемо да јесте. Да ли је Тодор Манојловић морао да путује на Крф, уместо да негде у удобности неутралне Швајцарске мирно проучава антику и пише стихове са свим тим лептирима, љубичицама, птицом Феникс, рињокосим нимфама или Аполоном? Није. Да ли је Растко Петровић, рођен 1898. године, морао да се добровољно јавља у болничаре још у Балканским ратовима? Не. Да ли је „српски Хемингвеј“, Станислав Краков, морао да се са 17 година добровољно јави у четнички одред војводе Вука и да учествује у Првом балканском рату? Није. Да ли је, да се више бринуо о себи, могао да избегне неко од бројних рањавања, почевши од Другог балканског рата? Вероватно. Зашто је уопште Станислав Краков крварио за Србију? Или Станислав и Аврам Винавер, браћа Рибникар, Сташко Сондермајер? Или Алкибијад Нуша мењао име? Каква је била та Србија која их је тако силно привукла себи? Због чега су забрањиване „српске књиге“ и ћирилица?

Упознавање са најважнијим делима писаца о Великом рату ће, верујемо, инспирисати читаоце да даље читају. Неко ће од кратког одломка или пар стихова, пожелети да пронађе и прочита целу приповетку, роман или песму. То је важно јер су нека од тих дела у потпуности издржала „пробу времена“ и спадају у трајне вредности српске културе (*Дан шести, Дневник о Чарнојевићу, Српска трилогија*, приповетке Драгише Васића, Бојићеве или Дисове песме...). У данашњем времену глобализације, американизације, масовне културе и масовних медија, Холивуда, идеологије материјализма, конзумеризма и индивидуализма, када се од нас отворено тражи „промена свести“, „историјско памћење“ и књижевно наслеђе у вези са Првим светским ратом су нам преко потребни! Данас нам је потребна Бојићева *Плава гробница* – да нас подсети на поднета страдања; Дучићева *Химна победника* – да нас подсети на жртву (и смисао исте!) коју су поднели српски војници и на нераскидиву везу између „умирућих“ и „новорођених“, између предака и потомака; Растков Стеван Папа-Катић који се пита: „Ко сам ја и шта хоћу?“, Петар Рајић Црњанског, који пита: „Где је живот?“, или Винаверов „ратни друг“, „учитељ Дача“, који пише писмо „Звезданоме кнезу Мишкину“.

Као што се некад борба водила Дучићевим или Бојићевим стиховима, тако се и данас борба води оваквом књигом, или ауторкином изложбом *Српска књижевност и Велики рат*, документарном драмом Јована Радуловића *Бора под окупацијом* (2007), поновним објављивањем *Ратних другова* Станислава Винавера или *Дана шестог* Растка Петровића. Како каже Матија Бећковић: „Више се не гине од сабље и пушке, већ од злостављања духа и душе“!

Момир Нинковић

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, октобар 2016. Број 34

ПРЕДАВАЊА МАРИЈЕ ИЛИЋ-АГАПОВЕ О РУСКИМ ЕМИГРАНТИМА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

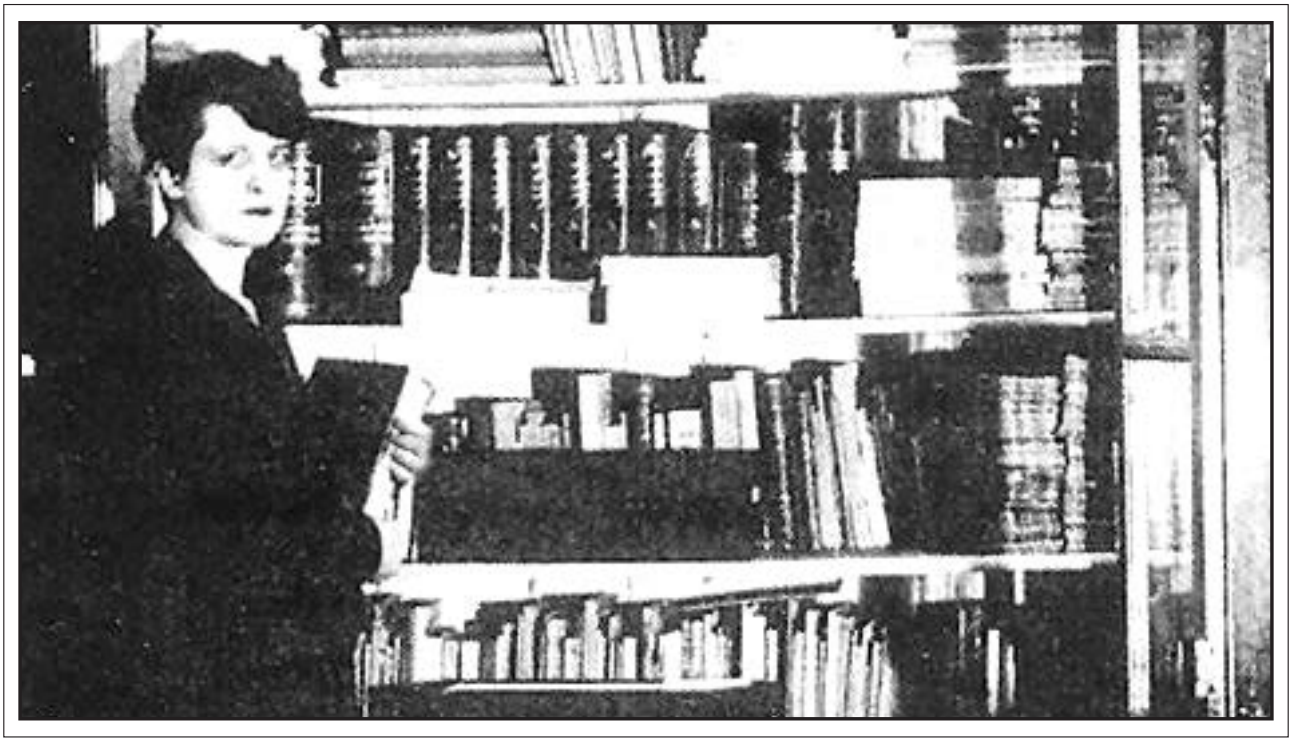

Марија Илић-Агапова 1929. године

ISSN 2303-5293

Марија Илић Агапова је рођена у селу Пађене код Книна 1895. године, од оца Лазара Илића и мајке Марије Опачић. Била је најмлађа од тринаесторо деце. По завршетку основне школе уписана је у чувени Женски институт на Цетињу, чија је делатност била започета уз финансијску подршку царице Марије Александровне, супруге руског цара Александра II. Институт је деловао од 1869. до 1913. године и радио по руском програму сличних виших школа, које су спремале девојке за занимање учитељица или за наставак школовања у високошколским установама. У време када је у Црној Гори студирала Марија Илић, у Институту су студирале девојке не само из „српске Спарте", него из свих још неослобођених предела српског народног простора од Скадра и Скопља до Книна и Бање Луке.

Рад руског института је водио ширењу идеја о значају женског образовања и о важној друштвеној улози жене, која је била типична за Русе и за остале европске народе, а која је одскакала од оријенталних утицаја, проширених на Балкан услед вековне османске доминације[1].

Услед гашења потребе за постојањем две државе српског народа почетком 20. века, а посебно после ослобађања Рашке у Балканским ратовима, Русија је почела активно да пребацује своју пажњу на Београд. Дошло је до погоршавања односа црногорске династије према руским установама, због чега је Русија одлучила да пребаци Девојачки институт са Цетиња у Београд и затворила га је током 1913[2], што је услед ратних недаћа 1914–1918. године значило и крај института. Марија Илић је морала да настави школовање у гимназији у Сплиту. Након ослобођења она је 1918–1923. завршила Правни факултет у Загребу, а 1926. је започела рад у адвокатури. Високошколована, паметна и самосвесна девојка плашила је несигурне мушкарце. Из породице и школе сачувала је и чврсте симпатије према Русима. Удала се за Максима Владимира Агапова (1890–1973), који је завршио историјски факултет Московског универзитета, а после Грађанског рата у Русији преселио се 1920. године, са таласом руске емиграције, у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Предавао је латински језик у Огулину до краја двадесетих година, када се преселио у Београд, где је радио на утемељењу и развоју Психометријског института. Марију и Максима ујединио је и заједнички интерес према раду са децом и покрету извиђача – скаута, у којем су достигли високе практичне и теоретске резултате. Марија Илић је 1929. године прешла у Београд, где је радила као референт Општинске библиотеке, на чело које је дошла 1932. Основала је Музеј Града Београда 1941. године, организовала конкурсе за нови грб Београда, бавила се правима жена. Иако је је породица Агапов била левичарских схватања[3], нису се уклопили у нову комунистичку Југославију и били су пензионисани после Другог светског рата. Издржавали су се превођењем и наставом страних језика.

Марија Илић Агапова добро је схватала тежак живот руске емиграције, која је представљала посебну друштвену групу, тешко разумљиву југословенском друштву.[4] У својим јавним предавањима тридесетих година више пута је говорила о положају најрањивијих делова руске емиграције – жена, старих људи и деце, а није занемарила ни шири утицај доласка руске емиграције на југословенско друштво. Неколико ових предавања је сачувано у фонду Марије и Максима Агапов (ММА) у Архиву Србије. Предавања о руској емиграцији представљају једну заокружену целину и зато их објављујемо скупа. Марија Агапова је јавна предавања одржала неколико пута, а њихов датум је веома услован. Прво је из 1931, друго и треће треба ситуирати у средину тридесетих година 20. века, а четврто је њен говор са отварања изложбе слика 1938. године.

1 П.А.Ровинский, „Девичий институт императрицы Марии в Цетинье", *Журнал Министерства народного просвещения,* 1890, № 10.

2 В.Б.Хлебникова, „Педагогическая деятельность С.П. Мертваго в Черногории", *Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке*, 2011, № 2.

3 Максим је радио неко време као секретар руског левичарског удружења „Земгор", на челу кога је био познати Фјодор Махин.

4 Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940),* Београд, 2006.

„Скице из живота руске емиграције“

4. јануар 1931. године

Велики политички догађаји вежу од увек уза се мање или веће таласање маса, изазивају опће или појединачно одобравање, протесте, који зазимљу сад већу, а сад мању ваљску форму налазећи један од својих најоштријих израза у напуштању рођене земље.

Од француске револуције, која је између осталог проузроковала, да су неколико десетина хиљада Француза – већином племства – оставили Француску и емигрирали у Немачку, Енглеску, Русију, највећи је емигрантски покрет усковитлала руска револуција, која је собом донела читаву сеобу и одвела Русе свих слојева у огромном броју у све крајеве света уносећи с тим и у њихов живот и у живот нове средине у коју су се доселили велике промене.

У последње време све се више обраћа пажња руској емиграцији. Једни у њој виде неку врсту руског послаништва у појединим земљама, које ће као некадашњи изасланици Петра Великог, бити од огромне користи будућој Русији, други велики културни и економски фактор. Ма како гледали на руску емиграцију, у сваком случају она привлачи нашу пажњу. Увек блиски, Руси су данас тако рекући постали саставни део нашег народа, само део чији су животни услови често много тежи, и психичке и физичке патње много веће.

Прва појава Руса код нас била је читава сензација. Кад су у пречанским крајевима за време рата стигли први транспорти руских заробљеника, наши сељаци, особито у крајевима с православним елементом, купили су се око њихових логора, а наше мале сеоске цркве су руским заробљеницима, руским црквеним хоровима, добиле су нови живот, нови импулс. Власти су давале руске заробљенике појединим нашим посједницима за обраду имања. Наш и руски сељак и војник, који су се на тај начин нашли на једној њиви, нису се подвајали, већ су се осећали и звали браћом. Руске песме и руске игре остале су у успомени и далеко касније након њихова одласка и остали и до данас предмет разговора по нашим скромним сеоским кућама.

Појава руске интелигенције по нашим радовима није изазвала мањи интерес од појаве руских заробљеника по нашим селима и ако је њезин положај био и остао много тежи услед неразвијености наших економских прилика и материјалне немогућности да се успркос фактичних потреба адекватно запосле нове силе. У градовима је утакмица грубља, грубља је и општа борба. По нарави ствари, они су у себи прикупили све елементе руске емиграције, међу којим је било и таквих чија је појава на површини одбијала и будила анимозитет и антипатију.

Код дубљег и савеснијег проучавања наше руске емиграције показује се једна чињеница, која се управо намеће. То је њезина велика отпорност и издржљивост. Те две особине, више од свега другога, осигуравају њезин успех. Оне, чини се, да су се у латентном стању налазиле у дубини душе сваког Руса, јер је њихова појава општа, а код жена најјача и то код свих жена без изнимке. Самоубиства су скоро искључена, постоји једна огромна, беспримерна енергија, рад и напредовање уз најтеже услове.

Не упуштајући се у специјалну анализу наше руске емиграције, но будући с њом у контакту према личним сирапатијама од самог почетка, изнећу неколике кратке скице из њезина живота.

* * *

Било је касно вече пред Божићне празнике 1921. г., кад је нетко сасвим тихо и лагано закуцао на вратима моје собе. Чудновато је било то куцање у божићњем штимунгу, кад је фантазија склона да прави највеће скокове и комбинације. Кад сам отворила врата, видјела сам пред њима девојку срећњег стаса, одевену у сиву спортску кабаницу. На левој је руци имала велики знак црвеног крста, а у другој мали путни ковчег. Не знам ни сама како, али одмах сам помислила на књегињу Трубецкују[5], Соњу Ковалевску[6],

5 Јекатерина Ивановна Трубецка (1800–1854) била је супруга племића револуционара С.П.Трубецког, која је одлучила да прати мужа прогнаног у Сибир, што је изазвало поштовање целог руског друштва.

6 Софија Васиљевна Ковалевска (1850–1891) била је у Русији и Европи прва жена-универзитетски професор математике.

Софију Перовску[7]. Благи поглед чистих сивих очију, лице типичних црта и израза и цело држање јасније су говорили од сваке друге легитимације, да преда мном стоји Рускиња. Има посета, које ма како биле чудноватe и ненадне, не чуде нас. Изгледа као да је сама човекова унутрашњост за њих приправљена.

Тек кад је ушла у собу и села, рекла ми је Евгенија Александровна ко је: руска болничарка за време рата, а сад студентица фармацеутике на нашем факултету. Док је била на лечењу у Пераст, неко је упозорио на мене као бившу руску институтку, којој се може поверити ако јој што затреба. Поверила ми је, да су јој материјалне прилике тешке и да би волила да скупа са мном станује.

Психологија наших студентских газдарица после рата била је веома незгодна. И ако сам имала у соби празан канапе, нисам јој смела понудити да ту ноћ код мене остане, но договориле смо се да ћу ја мој стан отказати и да ћемо на другом месту узети скромну заједничку собу.

Ни тад ни касније није ми у души никла никакова сумња у вези са Евгенијом Александровном. У њојзи је било толико човечанског, духовног, не материјалног, да је то и код најскептичније нарави било немогуће. Доброта која се цртала на њезином лицу, обавијала је целу њезину личност и падала на све предмете; њезина систематичност и упорност очитавале су се на сваком њезином кораку.

Правила је утисак жене, која је у себи спајала неколико типова, неколико генерација.

Наша соба, коју смо узели у огромној жутој згради градске штедионице, наскоро је постала место на ком се састајао велики број и руских студената и других руских емиграната. Евгенија је увек седила у том друштву на свој карактеристични начин с рукама спуштеним на крило, нешто погнуте главе око које су биле троструко обавијене њезине густе плаве косе. Тихо, без раздражења говорила је о првим данима револуције, без хвалисања и лажне скромности о напорима своје истинске службе, а Русија је била почетак и свршетак свих разговора ове групе чији су чланови чврсто веровали, да ће се вратити у Русију и да се у том циљу морају спремати. Но колико год, да су поједина лица била интересантна, сви су погледи инстиктивно увек били уперени према Евгенији Александровној. По целе смо сате слушали фрагменте из књига старих руских класика, које је она читала својим мелодичним гласом, или прве нове совјетске и заграничне руске писце. Док је она давала своју критику, није било могуће отети се осећају дубоког задовољства, што га даје присутност савршеног човека.

У неком куту наше огромне зграде пронашао се и један стари, одбачени гласовир. На нашу молбу ставио нам га је власник на располагање. Кад се ова „Црна Суза“ први пут појавила у нашој соби, скупили су се сви студенти у полукругу на тајну консултацију, како да се стари гласовир поновно доведе у живот. И ако је Пантелемон Романов[8] у једној од својих лепих прича згодно карикирао способност руских емиграната да буду специјалисти у сваком послу, ипак је наш гласовир доскоро био толико оправљен, да смо ми с њим могли приређивати концерте. Број наших гостију бивао је из дана у дан већи. Студенти у старим, олињалим капутима, студентице у малим, јефтиним шубарицама осећали су потребу да к нама наврате и да испричају што се десило ново, да донесу коју нову књигу, или просто да се мало угреју поред наше пећи у којој је на срећу увек било дрва.

Једног дана појавила се међу нама бледа, мршава студентица медицине Јевдокија Димитријевна с молбом, да је на неколико дана примимо у нашу собу док она не нађе себи други стан.

Јевдокија, или скраћено Дуња, је до тог доба становала у руском женском „опћежитју“[9]. То бедно опћежиће, које се налазило у дну главне улице, у гету у ком су живели разни старетинари и пањирице, није могло да поднесе никакову критику. Главна његова слава била је војска стеница. Сва истрзана, изгладњела, пушећи једну цигарету за другом, Дуња нам је приповедала, како се у опшћежићу у ноћи удешава хајка на те проклете стенице.

7 Софија Љвовна Перовска (1853–1881) била је руска револуционарка која је организовала убиство Александра II.

8 Пантелејмон Сергејевич Романов (1884–1938) био је руски писац који је радио у СССР.

9 Заједнички стан.

„Ја сам сама“ – рекла је Дуња – „једне ноћи убила преко двеста стеница“. Своје речи није попратила ни осећајем гађења, ни ничим. Само је слегла раменима и почела још интензивније увлачити дим своје цигарете.

Импровизирали смо кревет на нашем старом гласовиру, који је био таман толико дугачак, да је она њему могла слободно спавати. Дуња се доселила са свим својим стварима, које су одавале њезину крајњу беду. Док смо на вече седиле за чајем, Дуња нам је својим полуфлегматичним полурезигнираним гласом приповедала свој живот од оног часа, кад је револуција присилила, да иступи из Харковског Института. Живела је једно време као гувернанта у кући неког богатог туземца[10], ког револуција није дотакла. Једног дана ушао је он у њену собу и без сваког устезања почео говорити како је Дуња дужна пристати на његове љубавне понуде, јер је он спасио од беде револуције. Дуња му је том згодом ударила шамар и исти се дан поновно нашла на улици. Касније је Дуња, после нових мука, с Харковским и Донским [девојачким] институтом преко Новоросијска, Црног Мора и Бугарске дошла у нашу земљу. У З. је дошла пре три године. Кад је стигла на станицу града у ком није никога познавала, имала је свега двеста динара.

И ту се нашао један љубезан господин, који је лепој Дуњи нудио своје услуге, но Дуња је већ била зрео човек. После кратке орјентације по граду, ступила је иза неколика дана у једну од многобројних руских „столовоја“[11] и тако почела каријеру великог броја руских студената и студентица, који се издржавају од тако званог „пособија“[12] од 400 динара, које им издаје Државна Комисија[13], и зараде, које им дају руске столовоје, објед, а некад и вечеру за услуге код сервирања гостима.

Дуња је мрзила тај посао сервирања. Особито се срдила на неког старог генерала, који је вечито гунђао, да му Дуња доноси најмање порције. Дуњина је и генералова мржња потицала и из других узрока. Генерал је био Кириловац, легитимиста, а Дуња Николајевац и тако није било дана кад се Дуња није с генералом свађала о томе ко од великих књажева има више права на руски царски престо.

Из своје сталовоје Дуња је долазила често веома касно.

Често смо је опомињали и прекоравале и Јевгенија Александровна и ја, но Дуња је била човек, ког више није било могуће од ничег одвратити. Још једино није била индиферентна према Русији. Онако изморена и слаба, кад би се враћала из своје сталовоје, она је узимала у руке своје дебеле медицинске књиге и учила на памет све досадне називе појединих лигамента и делова људског тела. На сваки начин хтела је завршити своје студије. – „Ведь, надо будет для России!“[14] – говорила је Дуња и седила и даље сваку ноћ скупљена над својим књигама.

И код Дуње, као и код све ове групе руских емиграната, који су к нама одлазили, пријатно је деловао онај велики интерес према свим тековинама човечијег духа, а особито према душевним тековинама. Уз своје студије и рад у сталовоји, Дуња није никад занемаривала ни глазбу, ни литературу, ни уметност уопће, но између ње и Јевгеније Александровне била је велика разлика. Код Жење су упоредо ишли и дух и тело, а Дуња је већ била изморена, ослабила. Често је у ноћи по читаве сате давио неки сухи, опасни кашаљ. Једне је ноћи дуго кашљала, а затим је затихла. Жења и ја, чиниле смо се, да не чујемо њезин кашаљ, а кад је притихла и кад се у соби чуло само њезино тешко, равномерно дисање, пришле смо њезином кревету. На столици је стајао растворен Толдов медицински атлас и мале лаковане ципелице, које смо јој купили као божићни поклон. Дуња је лежала као мртва на свом кревету. Са лица јој је текао хладан зној, с једном је руком чврсто држала покривач, а друга је висила над столицом, над Толдовим атласом и малим ципелицама. Жења и ја погледале смо се, но тешко нам је икад у животу било што теже гледати од ове младости која је пропадала.

10 Староседелац.

11 Трпезарија, менза.

12 Новчана помоћ.

13 Државна комисија за питања руских избеглица била је посебна званична установа за пружање помоћи Русима, формирана по доласку емиграната у Краљевину СХС.

14 Рус. – „Јер требаће Русији“.

Као да је осетила наше погледе, Дуња је наједанпут растворила очи, погледала нас, насмешила се, показала нам на своје ципеле, а онда се окренула на другу страну и тихо и необично почела плакати.... Да је утеши, Жења јој је почела читати стару Тургењевљеву песму „О руском језику“, коју је Дуња писала по свим књигама. Полако се умирила, обрисала сузе, а онда се наједанпут почела смијати и причати, како се опет свађала са старим генералом у својој сталовоји.

Из старијих чланова руске емигрантске колоније у З. сви смо највише волели Софију Ивановну, коју смо опћенито називали: „бабушка“. То је доиста била ретка жена, која је вршила доброчинства на све стране. Од својих часова, језика и глазбе, имала је леп приход, но она на себе није скоро ништа трошила. Помагала је, помагала је свима: и својим рођацима у Русији и целом низу месних емиграната, који су живели у тешким приликама. Кад је где ситуација постајала тако тешка, да се чинило да нема никакова излаза, људи су одлазили бабушки, а она је за сваког налазила и утешно слово и помоћ. Благодарећи својим познаствима и великом ауторитету што га је уживала код свих својих ученика, њезина је мучна самарићанска дужност у неколико била олакшана.

Бабушка је особито волела децу.

У сталовоји у којој смо се хранили, долазила је и једна мала девојчица и дечак. Девојчицу су звали Љуљуша, а дечака Николај. Једном згодом поклонила је бабушка Николају дрвеног коња. У својој радости није хтео ни погледати јело, само је дражио Љуљушу што је остала празних руку. Да би умирила девојчицу, бабушка је њој поклонила срећку. Све до дана вучења, дете је живело у сталном узбуђеном стању. Правдању с Николајем није било ни краја ни конца, јер је Николај тврдио, да Љуљина срећка неће ништа изиграти. Кад је Љуља ипак добила петсто динара, мали Николај, који је поред свих својих једва навршених шест година смело тврдио, да Бог не воли емигрантску децу, признао је сестрици, да је променио своје мишљење...

Бабушка, која је с толико љубави помагала све чланове руске емиграције, била је пореклом аристократкиња, но, за то су од њезиних ученика знали само најинтимнији. За друге је она била само учитељица страних језика и глазбе.

Једног сам је дана пратила до њезине пријатељице, госпође Вере Ивановне, која је становала на мансарди старе виле једног од наших професора. Једва замалтерисана мансарда, није никако могла да се загрије. Седили смо сви у нашим капутима. Две старе пријатељице, две старе даме експатриране емиграције, седећи једна према другој чиниле су се као људи који су некуд забасали и сели на кратки час да се одморе; ја сам седила и мислила шта се све морало догодити да стара, влажна мансарда нашег професора чује њихов разговор о старим бившим временима, о лепотама Кијева, Петрограда, о великим и бесконачним пољима за којим су ови људи туговали...

Мислила сам, кад сви људи нису изгубили смисао за: лепо, племенито и узвишено, да им то даје право на будућност, а најбоље да је у њима, што и ако физички изван отаџбине – душевно ипак престављају не само знатан већ и позитивни део велике Русије.

„Ђедушкина смрт у емиграцији“

„За далью за синею далью
Земля весела и красна.
Там солнце победы ликует
В чужой лучезарной дали
Но русское серце тоскует
Вдали от родимой земли...“[15]

Сологуб

У С. није било живе душе, која није познавала старог емигранта, некадашњег преседника „мировог“[16] суда у Житомиру – Константина Фјодоровића. Висок, нешто погрбљен, лети увек у својој руској кошуљи, а зими у тешкој, олињалој крзненој шуб[ар]и с нераздруживом својом лулицом у зубима, светло сивим очима, које су се једва виделе испод густих обрва, великим

15 „За даљином, за плавом даљином/Земља је весела и црвена/Тамо се сунце победи радује/У туђој, озареној даљини/А руско срце тугује/Далеко од земље рођене...“ Фјодор Сологуб.

16 Мировни суд.

брковима, брадом и бакенбардима – осамдесетогодишњак се старао за становнике С. У себи [је] синтетизирао сву руску емиграцију; његова потпуна самохраност привлачила му је особито расположење и опште симпатије мирних, провинцијских грађана, који би – да није било руске револуције – једва икад могли сањати, да ће у својој средини видети правог правцатог Руса. На особито велику љубав налазио је стари емигрант, ког су из симпатије опћенито називали „ђедушком", у кући барона Г. Није било дана, да уважени барон није обилазио или да се није распитивао за ђедушку. У бароновој је кући ђедушка, у његовој породици, на часове осећао онај стари осећај спокојства и мира, који је у његовој иначе веселој души владао све до оног часа, кад је за њим далеко остала стара, добра Русија, како је он познавао: Русија неупоредиво веселог живота и – нарочито – дивних и паметних жена.

Сам преживио је ђедушка у С. осам година. У колико се није налазио у посети код барона, седио је у својој соби, пио чај и својом дрхтавом руком у малој, приземној, влажној собици уз мало прозорче сељачке куће писао своје мемоаре и писма у драгу Русију: жени, ћеркама и сину, који је као емигрант живио и радио негде у Француској као надзорник на жељезничкој прузи. Кад би се уморио, загледао би се кроз прозор на тиха, једнолична поља кроз која се вијугавом пругом испод густих врба извијала река. Није никад мислио на смрт. Био је чврсто уверен, да ће се још вратити у Русију. Смрт је дошла сама.

Умро је једне ране пролетње ноћи након кратке болести. Од срчане капи. Умро је ђедушка с молбом, да га закопају на највишем делу гробља малог славенског градића С. окренутог у правцу према Русији.

Док су ђедушку носили на место погреба, падао је ситни снег, но како су се у зраку већ осећале прве љубице, чинило се, да не пада снег, већ да се круни ситно, рано процвало јабуково и бадемово цвеће. За гробом је ишао на првом месту стари козачки генерал са женом. Над њиховим је главама ветар ковитлао и високо као неку злослутну птицу уздизао празне рукаве генералове козачке униформе. За њима су ишли озбиљни и шутљиви, свак са својим мислима, остали емигранти градића С. и пријатељи из суседног места. Месни грађани нису улазили у саму поворку. Они као да су осећали нешто од ове велике трагике, видели у овом тужном спроводу далеко од домовине индивидуалну бол емиграната у коју се они у овом моменту нису хтели ни смели мешати. На крају поворке ступао је дечак од осам година, дедушкина маза Петја, испружена врата и очију упрти у мртвачки лес. Кад су ђедушку стали спуштати у гроб, дете се узрујало, узвртило, а тешке сузе наврле су у ње ове очи:

– Не тако, не тако – викало је дете гушећи се од силног плача. Госпођи Р. једва је и с муком дете објаснило зашто плаче: Гробари су криво спуштали ђедушкин лес у гроб, ђедушка је хтео да му лице окрену према Русији, са овог места он је у том правцу с Петјом много пута и дуго гледао Кроз шачицу људи искупљену око отворене раке и кроз цео онај присутни свет, који је штујући туђу бол стајао по страни, прошао је дрхтави осећај, који нагони сузе, а очи су се у исти мах упрле у истом правцу, у правцу Русије, добре, ђедушкине матушке Русије!..

(наставак у следећем броју)

Приредили:
др Алексеј Тимофејев
др Горан Милорадовић

ПЕТАР КОЧИЋ – КРАЈИШКИ БАРЈАК СЛОБОДЕ

Један од говорника на свечаности откривања споменика Петру Кочићу у Бањој Луци 1932, професор Васо Глушац, изјавио је том приликом да „споменик Петру Кочићу који смо овдје подигли, није споменик само њему, већ читавој једној генерацији којој је он био застава". У генерацији Крајишника стасалих од 1900. до 1918. идеал ослобођења био је први и најпречи од свих идеала. За Кочићем као заставом ишла је његова генерација, а потом и она друга, млађа, која је дала Гаврила Принципа. Већ су савременици у Кочићу видјели вјесника или пророка народног ослобођења и неуморног проповједника борбе за слободу.[1] Народ Змијања, Кочићевог родног краја, изолован од страних утицаја, упорно је чувао старе традиције, тежњу за слободом, те су снажно држали до поноса, националне части и вјере у будућност. У таквом поднебљу растао је Петар Кочић упијајући у себе још као дијете предања о народним јунацима и њиховим подвизима која су у њему распаљивала дубоку љубав ка слободи.[2] Из такве средине поникао је Давид Штрбац, типолошки представник српског сељака који је из сурове крајишке стварности прешао у литературу.

Кочићево књижевно дјело настало је махом током студија у Бечу или у паузама политичке борбе. Јован Скерлић му је својевремено поручивао: „Оставите политику, коју може да ради свако и бавите се књижевношћу, у којој сте ви у вашој земљи јединствени".[3] Кочић је *Јазавца пред судом* написао 1903. у јеку борбе Срба за црквено-школску аутономију (1896-1905), па Кочић није пропустио прилику да нападне вође покрета, махом богате српске трговце и газде, јер у својим политичким акцијама нису помињали аграрно питање – животно питање сељачких маса.[4] „Сељак је народ, и док је сељак роб не може бити ни народ слободан", говорио је Кочић.[5]

Петар Кочић

Лик Давида Штрпца јединствен је примјер стапања народног духа и националне и социјалне жудње поробљених сељака за слободом и правдом.[6] *Јазавац* је повлачен чак и са репертоара Народног позоришта у Београду по жељи српске владе како због извођења представе Краљевина Србија не би долазила у сукоб са моћним и ратоборним сусједом.[7] О популарности

1 T. Kruševac, P*etar Kočić–narodni borac i tribun*, у: Korijen, br. 8-9, Banja Luka 1956, 18.
2 *Бањалучке новине*, Бања Лука, бр. 61, 22. октобар 1954.
3 *Književne novine*, Beograd, br. 282, 20. avgust 1966.
4 Ј. Кршић, *Барјак Крајине*, у: Гласник југословенског професорског друштва, књ. XIV, св. 10-12, Београд 1934, 970.
5 V. Masleša, Grupa „*Otadžbina*", у: Korijen, br. 8-9, Banja Luka 1956, 19.
6 *Književne novine*, Beograd, br. 282, 20. avgust 1966.
7 *Политика*, Београд, бр. 1.017, 11. новембар 1906.

Кочићевог *Јазавца* говори и чињеница да је ово дјело штампано и у Сједињеним Америчким Државама у издању штампарије Душана Поповића у Чикагу.[8]

Ниједно Кочићево дјело није доживјело више издања, нити је слажније утицало на читаоце и слушаоце као *Јазавац пред судом*.[9] Незахвално је упуштати се у дубљу анализу дјела, јер радећи то значило би поменути све економске, политичке и културне невоље којима је народ у Босни и Херцеговини био изложен под аустроугарском управом. *Јазавац пред судом* је кратка историја Босне и Херцеговине под аустроугарском окупацијом.[10] Давид Штрбац, Кочићев јунак библијског имена, није дошао пред царски суд да тражи милостињу, него да кроз сузе и смијех каже све што мисли о царевини која га је довела до просјачког штапа. Сиромаштво у којем је живио није утицало на Давидов национални дух и понос. Туђин је покорио земљу, наметнуо своје законе, али није сломио слободарски дух народа.[11] Од саме појаве Кочићев *Јазавац пред судом* наишао је на осуду туђинске власти, сталне забране и строгу цензуру којом су из дјела избацивани, по аустроугарску власт, најосјетљивији дијелови. Брисањем најснажнијих дијелова *Јазавца* власти су настојале да отупе оштрицу Кочићевог пера и разводне његово дјело. У једном издању *Јазавца* из 1914. од укупно 960 редова текста цензор је прекрижио чак 239 или сваки четврти ред. Из текста су елиминисане све алузије на цара Франца Јозефа, сиромаштво сељака, нерјешене аграрне односе и мјеста гдје Штрбац исмијава Земаљску владу у Сарајеву. Овако осакаћен текст не само да је изгубио сваки смисао, него су Кочићеве ријечи потпуно изопачене, па изгледа као да писац хвали аустроугарску управу.[12]

У вријеме генералног радничког штрајка који је 1906. захватио Сарајево и још неке градове у Босни и Херцеговини, Кочић је у њега покушао увести и сељачке масе. Власти су због тога Кочића и уредника листа *Српска ријеч* Стјепу Кобасицу протјерале из Сарајева. Пред полазак, на жељезничкој станици, Кочић је истурио главу кроз прозор вагона и поручио: „Ја одлазим возом из Сарајева, а наши ће непријатељи, веома брзо, боси клиснути преко сарајевског поља“.[13] Само неколико дана по Кочићевом протјеривању из Сарајева, у Бечу су одржане демонстрације југословенских студената који су се окупили испред зграде Заједничког министарства финансија кличући у име Кочића и слободе.[14]

Кочић се крајем 1906. обрео у Бањој Луци. Власти су дале оцјену његове политичке подобности назвавши га „ватреним подбуњивачем и агитатором који своје српске и социјално-деструктивне идеје покушава да унесе, не само међу радништво и градски пролетаријат, већ и сељаштво“.[15] Због тога је *Српско новинарско удружење* 12. новембра у Београду организовало митинг подршке Кочићу и Кобасици као вид протеста због самовоље аустроугарских власти и њиховог „насилничког и антицивилизаторског рада у Босни и Херцеговини“.[16] У то вријеме београдска *Политика* објављује Кочићев текст у којем пророчански говори о „новим људима“, „правим синовима сербског отечаства“ са којима ће се залепршати барјаци „црвени као крв“ на којима ће крвавим словима писати десетина и трећина. „Народ ће разумијети то божанско знамење, поврвиће за њима, и тако ће се замет-нути љута и крвава кавга“, написао је Кочић.[17] Неколико дана касније сличан протестни митинг одржан је и у Нишу на којем је „апеловано на част просвећене Европе“ да се босанско питање не скида са дневног реда све до његовог коначног рјешења – „изласка мрског туђина из славне и тужне Херцег-Босне“.[18] Митинзима одржаним у Београду и Нишу, касније су се придружили грађани Ваљева, Шабца, Чачка и других градови у Србији.

8 *Босанска вила*, Сарајево, бр. 16, 1908, 256.
9 М. М. Вулин, *Петар Кочић–писац и дело*, Сарајево 1999, 500.
10 С. Јакшић, *Успомена Петра Кочића међу радницима*, у: Развитак, бр. 11, Бања Лука 1936, 367.
11 М. М. Вулин, *Петар Кочић–писац и дело*, 519.
12 В. Богићевић, Да ли је за вријеме аустроугарске управе у Босни и Херцеговини дозвољивано приказивање Кочићевог „Јазавца пред судом“?, у: Живот, год. V, књ. IX, св. 10, Сарајево 1956, 683-684.
13 *Oslobođenje*, Sarajevo, br. 3.107, 31. avgust 1956.
14 М. Вулин, *Кочић и Србија*, Бања Лука 1994, 115.
15 Т. Крушевац, *Петар Кочић и аграрно питање у Босни*, у: Narodni kalendar, Sarajevo 1954, 61-67.
16 *Политика*, Београд, бр. 1.015, 9. новембар 1906.
17 *Исто,* бр. 1.017, 11. новембар 1906.
18 *Исто,* бр. 1.026, 20. новембар 1906.

Кочић се први пут пред судом у Бањој Луци нашао недуго по доласку у овај град. Разлог је био проглас који су Кочић и Јово Поповић упутили грађанима којим су их позвали да не одају почаст генералу Алборију приликом његовог доласка у Бању Луку.[19]

Под притиском јавног мњења аустроугарске власти су почетком 1907. донијеле *Закон о штампи*. Нетом по његовој објави, из штампе су почела да излазе два значајна српска опозициона листа – мостарски *Народ* и бањолучка *Отаџбина*.[20] Припреме за покретање *Отаџбине* трајале су од октобра 1906. до јуна 1907, а први број листа симболично је изашао у Бањој Луци на Видовдан 1907. Појава *Отаџбине* није случајно везана за простор Босанске Крајине. Лист је од првог броја стајао на позицијама хитног рјешавања аграрног питања и побољшања положаја кметова чији је мучан живот посебно био изражен на тлу Крајине. У *Уводнику* првог броја изложен је програм листа у којем се, између осталог, наводи: „Тражићемо све оне политичке и грађанске слободе без којих се не да ни замислити уставан народни живот, (...) слобода лична, слобода збора и договора, слобода штампе, слобода удруживања итд". У економским питањима уредништво *Отаџбине* било је мишљења да сва природна богатства Босне и Херцеговине припадају њеним грађанима, а да је аграрно питање кључно друштвено питање у земљи које треба ријешити тако да штету не трпе ни кмет ни ага. Даље се наводи: „Запуштеном и запарложеном пољу народне просвјете, том биједном пасторчету данашње управе, обратићемо онакву пажњу какву због своје важности и заслужује". Уредништво је изразило своје увјерење да су Босна и Херцеговина у националном смислу српске земље, мада никоме неће наметати српско име. „Нарочито овдје наглашавамо, да ћемо чувати слогу и поштен споразум са браћом Муслиманима, јер нас тару многе заједничке муке и невоље", наводи се у уводној ријечи првог броја *Отаџбине*.[21]

Појава *Отаџбине* изазвала је одушевљење у народу и снажан одјек у јавности – изгледало је као да је први број листа попут бомбе пао на бањолучку калдрму.[22] Народ је у *Отаџбини* нашао свог пријатеља и учитеља.[23] Аустроугарска управа правилно је процјенила значај *Отаџбине* и против уредништва убрзо се почињу примјењивати оштре репресивне мјере. Већ почетком октобра 1907. Кочићу и Васи Кондићу суђено је због серије текстова уперених против власти. Један од таквих чланака појавио се у првом броју *Отаџбине* под називом „Тежак" у којем је Кочић приказао биједно материјално стање сељака који је, по аутору, боље живио у вријеме османске управе. Описујући прилике у земљи Кочић је користио термине „црна укопација" и „црна суданија".[24] У најпопуларнијој рубрици *Суви зулуми* писано је о жандарском дахилуку, судским истрагама против мртвих људи, похлепним државним чиновницима, куферашкој дрскости и сл. У листу се изражава страх од масовног насељавања странаца у Босну и Херцеговину: „Читави срезови у западним дијеловима Крајине лишени су младих људи и радне снаге. Нико од добра не бјежи, нико се од добра не сели. Крајишник се с тешком муком и болом у души растаје са рођеном грудом, јер је љубав његова према земљи развијенија и снажнија него и у једном крају нашем".[25] Даље се наводи: „Данас лице Лијевча изгледа (као решето), прорешетано многим кућама – кућама наших непријатеља, које доведе окупација, да испред нашег прага ору ливаде и пашњаке".[26]

У наелектрисаној политичкој атмосфери уочи проглашења анексије Босне и Херцеговине, *Отаџбина* све више диже глас и пооштрава начин писања. Дана 12. марта 1908. у *Отаџбини* је објављен чланак „Мирише барут" аутора Драгомира Јанковића у којем се наводи како на Балкану ваздух мирише на барут те предстоје судбоносни догађаји које је изазвала Аустроугарска

19 В. Глушац, *Кочић пред судом и у тамници*, у: Књижевност, год. VI, књ. XII, бр. 5-6, Београд 1951, 559; *Petar Kočić-Dokumentarna građa*, Sarajevo 1967, 163.

20 „Задатак *Отаџбине* био је да васпита и организује наш народ у одлучној борби за своја политичка и друштвена права", записао је Коста Мајкић; Б. Чубриловић, *Петар Кочић*, Сарајево 1953, 92.

21 *Отаџбина*, Бањалука, бр. 1, 15. јуна 1907.

22 *Исто*, бр. 2, 5. јул 1907.

23 Б. Чубриловић, *Петар Кочић*, 107.

24 *Petar Kočić–Dokumentarna građa*, Sarajevo 1967, 203-212.

25 *Отаџбина*, Бања Лука, бр. 4, 6. јула 1907.

26 *Исто*, бр. 23, 16. новембар 1907.

својим освајачким намјерама. Чланак се завршава ријечима: „Брату брат – Шваби рат“.[27] Према мишљењу Ристе Томића, благајника листа, поменута лозинка садржавала је у себи јасан став – „јединство са Србијом и борбу против швапске тираније у Босни и Херцеговини“![28] Ниједна новина на овим просторима никада раније није објавила ништа слично овом чланку.[29] Текст је изазвао запрепаштење и шок код власти, тираж листа је заплијењен, а више чланова редакције осуђено је на дуготрајне затворске казне. *Отаџбина* је 27. марта 1908. престала да излази из штампе, да би Кочић лист поново покренуо 1911. у Сарајеву. Опраштајући се од читалаца лист пише како ће у неравноправној борби са јачим непријатељем *Отаџбина* храбро подносити поразе све до коначне побједе, „а тај час сигурно мора доћи, јер је правда уз нас, а правда не може вјечито поражена бити“.[30] Историчар Војислав Богићевић је мишљења како су аустроугарске власти „подметнуле“ чланак „Мирише барут“ желећи на тај начин да компромитују Кочића и ликвидирају групу окупљену око *Отаџбине* и сам лист.[31] Са тим мишљењем слаже се и Владимир Ћоровић који пише како је *Отаџбина* угашена ради једног подметнутог чланка,[32] док Бранко Чубриловић у монографији посвећеној Кочићу наводи како није пронашао ниједан доказ да је Јанковићев чланак плод подметања аустроугарских власти.[33] Живко Њежић, блиски Кочићев сарадник, убијеђен је да је Јанковић једини аутор спорног текста и искључује сваку помисао на то да је Земаљска влада преко Јанковића подметнула чланак.[34] Послије анексије Босне и Херцеговине сви осуђени су амнестирани осим Драгомира Јанковића који је у затвору Терезијанштату остао до октобра 1909.

Описујући дио свог тамновања у Црној кући у Бањој Луци, Кочић је писао како му је најлашки дан у седмици био уторак - пазарни дан када су тежаци из околине града долазили на пијацу и уједно се заустављали пред затвором не би ли угледали вођеног Кочића. Снажан и врлетан говор људи, „који се ни Богу нису знали тихо молити“, допирао је до Кочића кроз затворске решетке.[35] Једнога дана сељаци су Кочићу пребацили цедуљицу привезану за камен на којој је писало: „Само реци па ће се Бања Лука зацрњети од нашијех шалова и забијелити од нашијех гуњева. Нека не мисли Швабо врнтави – шта мисли“! Кочић им је одговорио да ништа не предузимају јер би узалуд падале главе.[36] Када му је супруга Милка предложила да ће у његово име молити власт за милост, Кочић јој је одговорио: „Узалуд ћеш тражити правду у земљи без слободе. Гдје нема слободе, нема ни правде“.[37]

Анексиона криза затекла је Кочића у тузланском затвору и на њега оставила поражавјући душевни траг. „Уби ме самоћа и чамотиња“, жалио се Кочић.[38] Када су га почетком 1909. ослободили он се томе није обрадовао говорећи: „Немам чему да се радујем кад је моја земља у ропству“.[39] По изласку из затвора неки Бањолучани му приређују непријатно изненађење и плашећи се даљих сукоба са властима они Кочићу поручују да би било боље да напусти Бању Луку.[40] Изморен и малаксао, Кочић одлази на Змијање са жељом да се одмори у родном крају. Ту се у Кочићу родила идеја да антропогеографски испита Змијање по упутствима Јована Цвијића. Тако је започела преписка између Кочића из Цвијића из које се види како је највећи српски географ охрабривао Кочића обећавши му новчану помоћ. Назвавши аустроугарске чиновнике у Босни и Херцеговини „фукаром“, Цвијић се плашио да би њихова сарадња могла Кочићу створити доста проблема код власти.[41] Кочић је 1909. у *Српском књижевном гласнику*

27 *Исто,* бр. 8, 29. фебрауар 1908.
28 D. Bursać, *Uspomene Riste Tomića*, у: Korijen, br. 8-9, Banjaluka 1956, 66.
29 Б. Стојнић, *Штампа у Босанској Крајини 1906-1941*, 38.
30 Б. Чубриловић, *Петар Кочић*, 140.
31 V. Bogićević, *Afera „Miriše barut“ 1908. godine*, у: Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. XV, Sarajevo 1964, 79-106.
32 *Споменица Петра Кочића*, Београд 1928, VIII.
33 Б. Чубриловић, *Петар Кочић*, 134.
34 Ж. Њежић, *У помен другу Петру Кочићу*, у: Преглед, Сарајево, год. X, књ. XII, св. 153, септембар 1936, 465.
35 *Политика*, Београд, бр. 1.415, 24-26. децембар 1907.
36 Т. Крушевац, *Три суђења Петру Кочићу*, у: Pregled, god. III, knj. III, sv. I-II, Sarajevo 1948, 111.
37 *Banjalučke novine*, Banja Luka, br. 56, 17. septembar 1954.
38 *Споменица Петра Кочића*, Београд 1928, 7.
39 В. Глушац, *Кочић пред судом и у тамници*, у: Књижевност, год. VI, књ. XII, бр. 5-6, Београд 1951, 562.
40 *Споменица Петра Кочића*, Београд 1928, 8.
41 *Petar Kočić–Dokumentarna građa*, Sarajevo 1967, 279-280.

објавио текст Кроз *Змијање* са посветом Јовану Цвијићу.[42]

У тренутку када се привремено повукао из јавног живота, Павле Лагарић у *Босанској вили* објављује текст *Зашто си се уђутао Петре Кочићу?* „Од како си ти уђутао, не само да је српска сиротиња остала усамљена, него је и босанска земља остала без свог пјевача", наводи аутор чланка називајући Кочића лабудом који је својим крилима заклањао српску сиротињу.[43] Лагарић важи за Кочићевог блиског пријатеља који је својом критиком и савјетима знатно утицао на Кочићево књижевно дјело.[44] Као одговор на Лагарићево питање, Кочић 1910. у Бањој Луци покреће лист *Развитак*, књижевно-политичку ревију која неће бити дугог вијека, али ће око себе окупити низ угледних сарадника.[45] Идеја за покретање листа родила се током готово свакодневих Кочићевих дружења са Васом Глушцем, Владиславом Скарићем и Костом Мајкићем. „Да нам је штогод листића, макар колики је прст, само да се зна да смо живи", говорио је Кочић. Име листа симболизовало је мале снаге из којих ће се временом развити велики и снажан рад који је путем просвјете и културе требао српски народ довести до коначног ослобођења и уједињења.[46] Подршка је стигла из Београда од неуморног Јована Цвијића који народ Босанске Крајине назвао етнографски свјежим и неиспитаним, па је Кочићу предложио да у *Развитку* издвоји простор за проучавање народног живота и обичаја.[47]

Кочић се у Сарајеву поново нашао 1910. као посланик у тек основаном босанском Сабору и вођа тзв. групе *Отаџбина*. Босански Сабор почео је рад у мучној политичкој атмосфери која се осјећала послије анексије. Уочи отварања Сабора Младобосанац Богдан Жерајић покушао је да убије земаљског поглавара генерала Маријана Варешанина. Кочић је у Сабор биран на јединственој српској листи, подржан од сељака и радника, као посланик треће курије за бањолучки срез. Својим бирачима поручио је током предизборне кампање да ће „ријечима пуцати у Сабору". Обећање је и одржао.[48] „Рат и мржња рђавим установама, благост и наклоност људима", поручивао је Кочић.[49] На првим изборима уочи формирања Сабора Срби су наступили јединствено, да би се ускоро српски клуб распао у три групе, окупљене око три политичка листа: *Народ, Српска ријеч* и *Отаџбина*. Управо су Кочић и група *Отаџбина*, којој је он утиснуо печат своје личности, једини препознали да је аграрно питање било кључно животно и национално питање без чијег рјешавања Србима није било опстанка.

Сам Сабор представљао је карикатуру парламента. О питањима суштински важним за будућност земље и даље се одлучивало искључиво у Бечу. Босански Сабор није имао нити једног говорника у европском смислу те ријечи јер у земљи није постојала демократска или парламентарна традиција. Никола Стојановић је у својим *Успоменама* Петра Кочића и Светозара Ћоровића означио најпопуларнијим и најдуховитијим говорницима. Кочић је у Сабор ушао са гласом признатог књижевника и народног трибуна што је било довољно да се осигура стална пажња његовим говорима. Кочићева сатира, увијена у један подсмјешљив хумор, снажно је привлачила слушаоце и чинила га популарним и међу политичким противницима.[50]

Данило Димовић, саборски посланик и адвокат који је Кочића често бранио пред судовима, сматрао је Кочића одлучним и борбеним политичарем, увијек спремним да жртвује себе за неки виши циљ. Принцип слободе био је Кочићу светиња. Аустроугарску управу је сматрао извором свог зла и ограничавања народних и грађанских слобода и права. Бескомпромисно је тежио својим идеалима „неспособан да каже неистину". Димовић наводи како Кочић приликом

42 *Политика*, Београд, бр. 8.792, 1. новембар 1932.

43 *Босанска вила*, Сарајево, бр. 13-14, 1909, 222.

44 В. Глушац, *Петар Кочић и Павле Лагарић*, у: Развитак, бр. 11, Бања Лука 1936, 355.

45 На страницама *Развитка* радове су објављивали: Владимир Ћоровић, Јован Скерлић, Светозар Ћоровић, Алекса Шантић, Коста Ковачевић, Милан Карановић, Данило Димовић и др.; Прим. Б. М.

46 *Књижевна Крајина*, год. I, књ. II, бр. 11, Бања Лука 1931, 458.

47 *Политика*, Београд, бр. 8.792, 1. новембар 1932.

48 *Oslobođenje,* Sarajevo, br. 3.805, 29. avgust 1958.

49 П. Кочић, *Сабрана дјела*, књ. III, 78.

50 Н. Стојановић, *Младост једног поколења (Успомене 1880-1920)–Дневник од године 1914. до 1918.* (приредио Миле Станић), Београд 2015, 114.

саборских расправа није могао да обузда свој темперамент. „Он је осјећао и видео сву биједу сељачку, па је као човјек правде и истине водио борбу за сељака на свим линијама“, записао је Димовић.[51] „Ко се не бори за слободу сељака, тај се не бори ни за националну слободу, јер социјално ропство не може да постоји у једној слободној нацији“, упозоравао је Кочић.[52] Он је у социјалном погледу досљедно побијао кметство као преживјелу феудалну установу која је кочила народни напредак, истовремено без илузија о српској чаршији коју је често нападао због егоизма и себичних интереса. Прецизније речено, Кочић се није борио само против окова у које је народне масе ставио окупатор, већ и експлоатације домаће буржоазије.[53] Кочић је опомињао да аустроугарска власт није учинила много за домаћег сељака. Послије три деценије управе сељак је и даље орао дрвеним плугом, а земља му је рађала исто колико и прије окупације.[54] Укидање феудалних односа било је, по Кочићу, у интересу цијеле земље и омогућило би већу продуктивност земље и напредак тежака.[55]

Уз борбу за бољи положај кметова, радника и рјешавање аграрног питања, Кочић и сарадници улагали су велики напор у заштиту српског језика и унапређење просвјете. Кочић је годинама упорно војевао против туђинских наноса у српском језику супростављајући им богато лексичко наслијеђе Змијања и Босанске Крајине. „Тај утицај је тако штетан да ми морамо страховати да нам се наш красни језик, најљепши међу словенским језицима, сасвим не исквари“, упозоравао је Кочић. Гломазни бирократски апарат, састављен махом од странаца другачијег менталитета, донио је са собом у Босну и Херцеговину осим страног језика, и посебан дух штетан за српски језик и уопште културу.

Кочић напомиње: „Ко иоле има смисла и осјећаја за стил и језик, тај је несумњиво опазио и осјетио како се у Босни и Херцеговини под новом управом и њеним културно-просвјетним установама ствара некакав нарочит језик који је далеко од језика којим се данас говори у Србији, као културном средишту српског народа“.[56]

Кочић се ругао накарадним ријечима искованим у духу њемачког језика често употребљаваних у ондашњој аустроугарској администрацији.[57] Саборске сједнице претварао је у позорницу за расправе о језику у које је уносио велику дозу истанчаног хумора. Руглу је извргавао чак и текстове оптужница које су аустроугарске власти подизале против њега. Тако је једном приликом испричао анегдоту када је судија питао оптуженог зашто је убио неког човјека. Оптужени је одговорио: „Сам ме је шејтан на то наговорио“. На то је државни тужилац ускочио са ријечима: „У смислу члана 301 проширујем оптужницу и на шејтана и предлажем да се он судски гони“.[58] „Узето нам је све, (...) али не дамо вам свога језика“, поручивао је Кочић који је критиком тзв. босанског језика уједно критиковао политички пројекат аустроугарских власти о стварању тзв. босанске нације.[59] „Послије 33 године аустријске владавине“, упозоравао је Кочић, „наш је језик тако пострадао да би се могло рећи мирне душе, да се данас у Босни и Херцеговини, земљама матерама нашег књижевног језика, најнечистије и најнеправилније пише и говори у редовима наше интелигенције“.[60]

Кочић је пред Сабором редовно позивао на мјере штедње, неопходне у једној сиромашној земљи каква је била Босна и Херцеговина. Истицао је да се превелике суме новца из државног буџета издвајају за потребе војске и жандармерије. „За просвјету влада слабо мари, школски буџет кусају жандари“, ријечи су сатиричара Саве Скарића-Зембиља, Кочићевог савременика. *Отаџбина* 1907. преноси писање чешког *Народног листа* да Босна има 239 државних школа са 568 учитеља, а 266 жандарских станица са чак 2.300 жандара. Трошкови

51 D. Dimović, *Petar Kočić u politici,* у: Putevi, br. 5, Banja Luka 1966, 495-496.

52 V. Masleša, *Grupa „Otadžbina“*, у: Korijen, br. 8-9, Banja Luka 1956, 19.

53 T. Kruševac, *Petar Kočić–narodni borac i tribun*, у: Korijen, br. 8-9, Banja Luka 1956, 18.

54 П. Кочић, *Сабрана дјела*, књ. III, 70.

55 *Исто*, 110.

56 *Отаџбина*, Сарајево, бр. 37, 1911.

57 Детаљније код: М. Карановић, *Кочић и чистота језика*, у: Развитак, бр. 7-8, Бања Лука 1935, 266-271.

58 П. Кочић, *Сабрана дјела*, књ. III, 34.

59 М. М. Вулин, *Кочићев рат за српски језик*, у: Зборник радова Петар Кочић данас, Бања Лука 2009.

60 R. Besarović, *Iz kulturne i političke istorije Bosne i Hercegovine,* Sarajevo 1966, 156.

жандрамерије у 1906. износили су 3.775.000 круна, а за учитеље само 641.270 круна. „Жандар је као културтрегер у окупираним земљама више плаћен него учитељ“.[61] Писање овог листа потврђује и званична статистика. За подизање школских зграда Земаљска влада је од 1879. до 1906. потрошила 1.802.000 круна, док је за изградњу казнених завода само до 1891. издвојено 1.600.000 круна.[62] У току Калајеве управе (1882-1903) за издржавање основних школа утрошено је 5.568.891 круна, а само у буџету за 1903. планирана средства за потребе босанско-херцеговачке војске износила су 5.265.110 круна.[63] Према попису становништва из 1895. једна народна основна школа је долазила на 4.455 становника.[64] Буџет за основне школе 1906. је износио 1.208.219 круна, док је за потребе жандармерије исте године предвиђено готово три пута више новца – 3.753.189 круна.[65] Од укупног броја становника, неписмених је 1910. у Босни и Херцеговини било чак 87,84 одсто.[66]

„Без културе, без просвјете, нема ни опстанка и напретка ниједном народу на земљи“, упозоравао је Кочић, додајући: „Једино школе учиниће, да се оснажимо, да се подигнемо, па да не само одолимо најезди туђинаца, већ и да љепшу своју будућност заснујемо“.[67] Кочић је уједно опомињао и на значај „Просвјете“. Како би ово друштво могло напредовати од пријеке је потребе било да га српски народ помаже добровољним прилозима, за које би било пожељно да их сакупљају парохијски свештеници. Њихова дужност је била да народ подуче да не расипају превише новца приликом слављења крсних слава, него да новац употријебе у неке друштвено корисне сврхе. „Господо свештеници, латите се посла тога, скупљајте добровољне прилоге и шаљите их главном одбору "Просвјете", јер непријатељ жели да останемо у мраку, а ми свјетлости требамо“.[68]

Покиданих живаца и помраченог ума од болести која га је годинама морила, Кочић се угасио прије времена. Према ријечима Живка Њежића, Кочић није својом вољом отишао на лијечење у Београд, већ су то лукавством и на превару извели супруга Милка и његови пријатељи.[69] М. С. Јовановић је крајем 1915. почео да ради као писар у београдској душевној болници и убрзо се спријатељио са Кочићем. У болници су се увијек трудили да у тим тешким данима Кочић не оскудијева дуваном, храном, хартијом или тек обичном пажњом. „И ми у тој тежњи створисмо од П. Кочића једну лепу, малу, скривену националну светињу“, забиљежио је Јовановић. Када би говорио о Босни, Кочићу би блеснуле очи и он би се брзо преобразио у другог човјека. Од једног болесног и тихог човјека постао би борац, политичар и вођа. Кочић је био оптимиста и то је годило патриотским духовима под ондашњом аустроугарском окупацијом. Мржњу према Аустроугарској задржао је до посљедњих дана живота.[70] Умро је августа 1916. у окупираној Србији, којом су тада, по иронији судбине, владали исти они против којих се Кочић борио цијелог живота.

Двадесет година послије Кочићеве смрти (1936) Милан Будимир је пророчански написао како дух Аустрије и даље живи међу нама, те поставио питање једнако актуелно и данас: „Може ли се политичка самосталност Јужних Словена изградити све док они културно и политички робију Западу? Хоће ли Лујо са својим Јабланом моћи да победи тог најопаснијег противника, чију је моћ Кочић тачно наслућивао“?[71]

др Боривоје Милошевић

61 *Отаџбина*, Бања Лука, бр. 20, 26. октобар 1907.
62 В. Богићевић, *Писменост у Босни и Херцеговини,* Сарајево 1975, 244.
63 E. Islamović, *Školstvo i obrazovanje na području okruga Bihać za vrijeme austrougarske uprave*, Bihać 2008, 34.
64 *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906*, Zagreb 1906, 137.
65 *Исто,* 144, 218.
66 В. Богићевић, *Писменост у Босни и Херцеговини*, 300.
67 *Отаџбина,* Бања Лука, бр. 8, 29. фебруар 1908.
68 *Исто*, бр. 2, 22. јуна 1907.
69 Ж. Њежић, *У помен другу Петру Кочићу*, у: Преглед, Сарајево, год. X, књ. XII, св. 153, септембар 1936, 463.
70 М. С. Јовановић, *Петру Кочићу In memoriam*, у: Српски књижевни гласник, књ. VII, бр. 1, Београд, 1. септембар 1922, 32-44.
71 М. Будумир, *Кочићев месијанизам*, у: Развитак, бр. 11, Бања Лука 1936, 348.

КРАЉЕВИНА СРБИЈА И КРАЉЕВИНА ШПАНИЈА[1]

Културне везе и успостављање дипломатских односа у контексту европских утицаја на српско друштво у 19. и почетком 20. века

"Шпанска влада радо прима Драгомира Јанковића за посланика" – гласио је телеграм који је српски посланик у Паризу Миленко Веснић упутио српској влади септембра 1916. године. Била је то једна добра вест у драматичном времену када су се српска војска и српска влада налазиле на Крфу, после голготе преко Албаније када су биле приморане да под аустроугарском окупацијом Србије напусте земљу. Вест је значила званичну потврду да ће српска влада имати свог посланика у Шпанији, земљи која је била веома битна за српску владу због чињенице да је реч о држави која је била неутрална у Првом светском рату, која је преко својих дипломатских представника у Бечу и Букурешту имала значајну улогу у достављању хуманитарне помоћи интернираним Србима у аустроугарским логорима, као и због чињенице да су у тајности започињали преговори о сепаратном миру у којима је Шпанија настојала да има значајну улогу.

Историја шпанско-српских односа, утицаја шпанске литературе на културни живот у Србији у 19. и почетком 20. века и трговинске везе Краљевине Србије и Краљевине Шпаније не припадају кругу историографски обрађених тема. Разлози су, када је реч о српској историографији, пре свега објективне природе – недостатак историјских извора. У Архиву Србије се о шпанско-српским везама налази релативно мали број докумената штурог садржаја на основу којих је могуће успоставити тек неку врсту испрекидане хронологије тих односа. Такво стање са архивском грађом не треба да чуди с обзиром да је велики део архивске грађе бесповратно изгубљен за време Првог светског рата а да је архивска грађа Архива Србије два пута у току два светска рата пљачкана од стране аустроугарског и немачког окупатора, при чему је за Беч у огромним количинама вагонима одвожена архивска грађа која се односи и на историју Србије у 19. веку, а поготово за период предисторије и историје Првог светског рата.

Но, дозволите ми на почетку овог предавања једну дигресију у односу на основну тему. Својевремено, на питање једног мог професора на Филозофском факултету у Београду које је гласило: где се Европа завршава на истоку, односно која је најисточнија тачка Европе, тек незнатан број студената је одговорио да се та тачка налази у доњим сливовима реке Мала Шћућја и Мала Усја на северном Уралу где постоји плехана табла на којој са једне стране пише Европа а са друге Азија. Верујем да је велика непознаница у коликом броју би становници данашњег европског континента знали тачан одговор.

Због чега постављам ово питање на почетку предавања на сасвим другу тему?

Због тога што је појам Исток у разумевању политичког рељефа Европе кроз њену историју веома широк и релативан. У историографији, путописној литератури и у политичком речнику углавном се сусрећемо са појмовима Исток – Запад, при чему ти појмови преовлађујуће имају пре свега политичко и историјско значење. Србија се, на пример, налази у југоисточној Европи, али је најчешће у литератури сврставана под појмом Исток. И шпански писац Висенте Бласко

1 Предавање др Мирослава Перишића одржано на Академском скупу у Националном архиву Шпаније у Мадриду 16. новембра 2016. године

Ибањес који је посетио Србију 1907. године на путу за Цариград третирао је Србију као исток. Београд описује као "тамно наличје оног 'истока' који је блистао у Цариграду". За шпанског писца који је у Београд дошао из Беча и Пеште, Дунав је био граница између Европе и Истока. Неколико година касније поводом Великог рата, Бласко Ибањес ће о Србији писати знатно више и веома похвално, преносећи извештаје Арчибалда Рајса о аустроугарским злочинима у Србији и заузимајући становиште да српски народ има право на борбу за опстанак. Ибањес није био једини шпански интелектуалац који је показивао интересовање за Србију и историју српског народа. Атентат у Сарајеву 1914. године и судбина српског народа у Првом светском рату биле су честе теме шпанске штампе. Занимљив је став публицисте Луиса Аракистаина: "Ни један створ са најмањом мером саучешћа у болу, не може бити солидаран са народом који је опустошио Србију, херојску и бесмртну Србију, која се вековима борила за свој опстанак између Германа и Муслимана, као брана између супротних таласа, који су се данас удружили да је оборе". Пажњу привлачи и анализа аустроугарског ултиматума Србији коју су Антони Рик и Кодина објавили 1918. године а пренеле Српске новине: "Најзад намере аустро-немачке јасно су се показале у аустријском ултиматуму Србији 23. јула (п.н.) 1914. године. Садржај те одвратне ноте доказује три очевидне ствари:

1. Апсолутистички дух Хабсбурговаца и њихових немачких савезника.
2. Намеру да се изазове европски сукоб, пошто је нота тако састављена да се у напред знало да се не може примити.
3. Мржњу против малих народа и вољу да их нестане у канџама централних царевина које од слободних људи праве робове намећући им свој јарам."

Први светски рат је тако утицао да шпанска јавност нешто више сазна и о историји Србије.

А каква је била историја Србије у њеним најбитнијим токовима и у сажетој форми сагледана?

Текла је у балканско-медитеранско-средњоевропском културном кругу, од Трста до Солуна и Свете Горе, између Беча и Цариграда и од Млетака и Дубровника до Сент Андреје. Ако прихватимо тезу Фернана Бродела да су спољашњи ратови они ратови који се воде између хришћана и муслимана, за разлику од унутрашњих који се воде унутар хришћанског или унутар муслиманског света, можемо да запазимо да се српски народ, сагледавајући његову историјску вертикалу у раздобљу од више векова, налазио на рубовима двеју монархија – Хабзбуршке и Османске и да је самим тим његова историјска судбина у дугом периоду историје била да се налази на удару спољашњих ратова. Та чињеница пресудно је одредила историју Србије и на Балкану расејаног српског народа. Османска власт је господарила путевима и тржиштима на Балкану од 15. до 19. века и Србија се у том раздобљу налазила под турском влашћу, што значи да између српске државе обновљене 1878. године и средњовековне српске државе постоји дисконтинуитет од више векова.

Постоји неколико година које су за историју модерне српске државности биле прекретничке – две у 19. веку и две у првим деценијама 20. века. То су: 1804. када је подигнут Први српски устанак и започета борба за национално ослобођење од турске власти, 1878. када је Србија добила независност и међународно признање, 1914. када је нападнута од Аустроугарске после чега је уследио Први светски рат и 1918. када је завршен Први светски рат а Србија своју државност уградила у нову државу Југославију.

Зашто је 1804. година, осим што је започета борба за ослобођење од турске власти још значајна? Због тога што се српски народ 1804. године фактички "изјаснио" за Европу и повратак у цивилизацијски круг којем припада а из којег је неколико векова раније насилно одвојен. Суштински гледано историја Србије у 19. веку у бројним сегментима је више саставни део Европе него што није. Уз помоћ и у сарадњи са појединим европским државама Србија је повела и довршила борбу за национално ослобођење, развијала дипломатију, изграђивала институције и међународним признањем из једног "безвременог света", како историчари српске историје називају период под турском влашћу

због тога што о њему мало знамо, постала део европског политичког, културног и привредног простора. Привредне везе су јој омогућиле да у извесној мери надокнади заостајање, европски утицаји учинили су да Београд буде једина осветљена балканска престоница крајем 19. века, а у Београду се у исто време возило трамвајем, железница је "Оријент експресом" спајала Беч и Цариград, спајајући истовремено север и југ српске државе. Студенти из Србије су се од 1839. године школовали на најпрестижнијим европским универзитетима, *Новине сербске* прављене су по узору на бечке, заинтересованост страних путописаца расла је из деценије у деценију, страни писци објављивали су књиге о Србији, европски капитал улазио је у српске градове, започет је и у много чему завршен процес институционализације културе стварањем универзитета, разграњавањем школске мреже, оснивањем позоришта, музеја, библиотеке, државног архива. Најлибералнији устави Србије настали су по узору на западноевропске, Српски грађански законик израђен је по узору на Аустријски општи грађански законик, оснивање Народне скупштине је значило рађање парламентаризма. Свет политичких идеја незаустављиво је продирао је у Србију. Француско схватање слободе, британски парламентаризам, белгијски и швајцарски либерални устави, немачка и италијанска идеја националног уједињења добијали су своје поклонике у Србији, а за интелектуалне кругове у Србији најзаводљивија је била идеја слободе. Све то, тешко је мерљив модернизацијски учинак за друштво у којем је крајем 19. века на територији од око 50 000 квадратних километара укупна дужина путева износила око 400 километара, а више од 84% становништва се бавило земљорадњом и сточарством.

Ипак, у једној сељачкој земљи са тешким наслеђем током 19. века рађао се неки нови грађански свет на Балкану. Турско духовно наслеђе и материјална култура уступали су место европској урбаној и култури живљења. Књижевни и научни кругови у Србији су из дубина српске средњовековне државности, уз истовремено јачање националног и обнављање европског идентитета, проналазили снагу за духовну и државну обнову. Било је то заправо време европеизације српског друштва, а после турског напуштања Београда 1867. године и време успона градова, односно време када су људи обликовали град а град формирао грађанина. Општи полет осећао се и у просвети и штампи. Више и смелије је схватан значај писане речи у државним и националним пословима. Она је утицала на духовне прилике у друштву. Штампа је људе који знају да читају преобразила у људе који читају. Нудила је сплет информација, од којих су бројне имале опште образовну а поједине и практичну вредност, унела је живост у кафанске разговоре, постала обележје грађанског живота, чиме се становник града пресудно одвајао од становника села и неписменог становника града. Распричаност о овоме и ономе што се прочитало, на основу тога сазнавало, претпостављало, назирало, маштало, веровало или сумњало, пробудила је интересовање, подстакла на питања и одеговоре. Путем штампе и књиге али и посредством позоришних представа комуницирало се са неким непознатим, далеким или прошлим светом. Управо захваљујући књизи и позоришту ишло је упознавање и са, из ондашње српске перспективе, далеком и мало познатом земљом Шпанијом.

Истраживачки трагови интересовања водећих српских просветитељских кругова за шпанску културу одводе нас у другу половину 18. века. Српски просветитељ Доситеј Обрадовић писао је 1784. године у својим *Саветима здравог разума* (*Совјети здраваго разума*) да би се деци разум више просветлио када би се на њихов језик превео Дон Кихот него што ће им то донети зидање цркава. Са појмом Шпанија, на један другачији начин српски читаоци су могли да се упознају и 1805. године, дакле у другој години Првог српског устанка, када је Сава Текелија, први Србин доктор права, превео са енглеског на српски језик и са својим коментарима објавио у Будиму књигу *Римљани у Шпанији*.

Ипак, највећу пажњу српских интелектуалних, посебно књижевних кругова у 19. веку заокупљао је Сервантесов *Дон Кихот*. О књизи која је славу шпанске књижевности раширила по целом свету 1838. године писано је у *Српским новинама*, а исте године књижевник и оснивач

српске драме Јован Стерија Поповић писао је: "Ко је читао Дон Кихота, знам да га добро познаје, а ко није читао, нека се стиди што га није читао, и Срби нека се сраме што га на свом језику немају". Две и по деценије касније, 1862. године, у водећем књижевном српском часопису *Даница* појавила се жестока критика "Трговачких новина" због тога што су тек у изводу и веома лошем преводу објавиле делове *Дон Кихота*, који је по мишљењу критичара био први и најбољи роман у свету. Најзад, естетску и мисаону вредност овог романа књижевна публика у Србији била је у могућности да спозна захваљујући првом интегралном преводу који је сачинио Ђорђе Поповић Даничар, што је уједно и први превод на један од јужнословенских језика. Године 1895. у издању Задужбине Илије М. Коларца изашле су из штампе његови преводи три свеске дела Мигела Сервантеса Саведре *Велеумни племић Дон Кихоте од Манче*, а четврта књига објављена је 1896. године. Своју одлуку да се подухвати тако тешког посла образложио је у предговору: "Као ђак читао сам Дон Кихота неколико пута, увек у другом немачком преводу. Толико ме је освојила класична лепота Сервантесовог дела, да сам учио шпански да бих га могао на српски превести". Познато је да је Поповићу у превођењу овог дела помагао Хајим Давичо, изданак старе сефардске породице настањене у Београду још од друге половине 18. века, познат и као добар познавалац шпанског позоришта и преводилац шпанских драмских дела. Од шпанског репертоара одабрао је комаде Ечегараја, Бенавентеа, Родригеза Рубија, Тамаја и Бауса и Каталонца Алхера Гимере, а од старијих аутора Харценбуша и Војводу од Риваса. У Србији је важио за личност захваљујући којој је на прелазу 19. и 20. века приказано више савремених шпанских драма него икада после њега. Први је превео и два Сервантесова драмска текста "Судија за разводе" и "Позорница чудеса". Сам Давичо је, по сопственом признању, припадао онима који су у Сервантесовом остварењу видели симбол шпанског духа и оличење свих правичних душа овога света.

Дела шпанских писаца играна су и радо гледана у Народном позоришту у Београду већ од његовог оснивања 1868. године. Само два месеца после оснивања Народног позоришта играна је комедија Мануела Хуан Дијана *Лек од пуница*, а до краја 19. века одиграно је 8 драмских дела у више од 40 извођења, док је у периоду до Другог светског рата играно укупно 11 драмских дела у 56 извођења, затим опера *Дон Кихот* и два балета: *Дон Кихот* и *Болеро*. На репертоару Народног позоришта у Београду налазила су се следећа дела шпанских писаца: *Дона Дијана*, писца Августина Морета, два дела Педра Калдерона де ла Барке – драма *Живот је сан* и комедија *Госпођа ђаволица*, затим *Теруелски љубавници*, писца Херценбуша, *Богат мајдан*, писца Томаса Родрихуеса Рубија, *Нов комад*, писаца Мануела Тамаја и Бауса, *Дон Алваро*, писца Анђела Риваса де Саведре, затим два дела писца Хијасинто Бенавентеа Мрзана и *Рука руку мије (Игра интереса)* и комад *У цветној Шпанији*, писца Хосе Фелиу И. Кодина.

Шпанија је у Србији упознавана преко књижевности, али преводи шпанских писаца и играње њихових дела у позоришту нису за српску културу били само упознавање шпанске културе или превазилажење географских и језичких баријера,већ и могућност сагледавања домета и вредности националне књижевности и културе у европском контексту, могућност упоређивања са културама чијем приближавању је Србија тежила.

И искуство Србије са Шпанијом пре успостављања дипломатских односа сведочи о једној готово историјској константи а то је да култура иде пре политике. Некада је она претходница политике, некада је саставни део политике а некада је стајна тачка у односима народа и међусобним спознајама културних идентитета.

Већ на почетку овог предавања поменуо сам да документа којима располаже Архив Србије пружају само елементарне информације о успостављању дипломатских односа Краљевине Србије и Краљевине Шпаније. Шта је то што трагом докумената из Архива Србије фрагментарно сазнајемо? Контакти и разговори српског и шпанског дипломатског представника у Паризу започели су децембра 1880. године у вези са процедуром званичне нотификације

независности Србије. Следеће 1881. године најављено је успостављање дипломатских односа и српски посланик у Паризу Јован Мариновић затражио је од своје владе упутство о том питању. У току 1882. године контакти су интензивирани: са шпанске стране преко посланика у Цариграду покренута је иницијатива за склапање трговинског споразума, српски посланик у Паризу био је на пријему код шпанске краљице Изабеле приликом њене посете Паризу и том приликом је примио честитке на проглашењу Србије за краљевину. Уследило је додељивање ордена Реда Карлоса III, највишег одличја тог реда српском краљу Милану Обреновићу од стране шпанског краља Алфонса XII. Тим поводом Српске новине су 6/18. јула објавиле следећу вест:

"Његово Превасходство господин Дон Хуан Педро де Аладро, краљевско-шпањолскиотправник послова у Букурешту, добио је од свог узвишеног суверена налог да, као Његов посланик у изванредној мисији, донесе и преда Његовом Величанству Краљу Милану I одговор Његовог Величанства Краља Алфонза XII на писмо, којим му је Његово Величанство наш Краљ нотификовао проглас Краљевине Србије, а уједно да Његовом Величанству преда 'Колије краљевског и одличног ордена Карла III'. Приспевши у Београд, Његово Превасходство г. Изванредни посланик имао је част, 2. ов.(ог) м(есеца), у подне, бити примљен од Његовог Величанства Краља у свечаној аудијенцији ради предаје одличја и писма којега је носилац. Том приликом благоволело је Његово Величанство одликовати г. Дон Хуана Педро де Аладра великим крстом таковског ордена".

Маја 1885. године српски краљ Милан приликом свог боравка у Бечу посетио је краљицу Изабелу. Јула 1899. године српски краљ Александар Обреновић одликовао је орденом Светог Саве III реда секретара у шпанском Министарству иностраних дела Мануела Валси Мериноа. Конкретне дипломатске потезе покренула је Шпанија именовањем Мануела де Мултеда свог посланика у Букурешту и за посланика у Београду на нерезиденцијалној основи фебруара 1910, а 1911. године за шпанског војног изасланика у Београду именован је Артур де Сол. Исте године за српског почасног конзула у Барселони именован је Алехандро де Лакур. Најзад, постављење Драгомира Јанковића за српског посланика у Мадриду 14/27. октобра 1916. и предаја акредитива шпанском краљу Алфонсу XIII, 7. фебруара 1917. године означили су и званично формално успостављање дипломатских односа између Краљевине Шпаније и Краљевине Србије.

"Краљ је најпре желео знати да ли сам акредитован у исто време на два места: поред Париза и у Мадриду. Кад сам му одговорио да остајем овде, упитао ме је, да ли ће то бити само док траје рат или за стално. Поновио сам те његове речи, сећајући се да сте ми, пред мој полазак рекли, да се ово Посланство неће укинути ни кад престану специјални разлози због којих је установљено. Мислим да је Краљу било пријатно чути ово. Шпанија се труди да хуманитарном акцијом, коју је Краљ развио на све стране, осигура себи известан положај у европском сукобу. Председник Министарства унеколико је махова јавно наглашавао улогу коју ће Шпанија узети на се, кад наступи подесан тренутак. Тим је циљао на посредовање". Ово је део првог извештаја српског посланика у Мадриду Драгомира Јанковића који је упутио председнику српске владе Николи Пашићу после аудијенције код шпанског краља Алфонса XIII, фебруара 1917. године.

др Мирослав Перишић

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ 1874-1914. У извештајима српског посланства у Бечу

Документи

(Део 19)

224.

01.август 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о јачању уверења у Бечу да ће Србија ући у рат са Турском

Бр. 64, *У Бечу 1. Августа 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Сутра намеравам поћи за Глајхенберг, где мислим остати до четири недеље.

У свези с мојим последњим извештајем част ми је јавити Вам, да уверење, по ком ће Србија неизбежно скоро у акцију против Порте ући, једнако јача. Ја одговарах на то, да абсолутно никаквог знака од моје владе немам, који би ме за веровање таквом предсказивању определио, али (из нарочитих узрока) непорицах млого могућност оне евентуалности, и тим постигох сазнати оно што жељах, т.ј. да никоме није сад више онакав исход нашег држања ужас, каошто то беше пре неког времена.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 656

225.

30. август 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о позитивном ставу Европе према Србији у рату против Турске и неутралности Аустроугарске

Бр. 65, *У Бечу 30. Августа 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Вративши се прошле недеље са свог одсуства обиђох повише од овд[ашње] господе из дипломатичних кругова, а с некима се и састадох. Код свију стоји изван сваке сумње да ће Србија до који дан наново у рат с Турском ући. По речима бар[она] Орција влада овд[ашња] има вести из Цариграда, да ће наш Заступник тамо 1/13. Септембра сношења с Портом прекинути и одпутовати. При свем том нико нетврди, да од владе српске имају у обзиру на предстојећи рат других изјава, но да се она само спрема за сваке евентуалности. Шта више у руском посланству (г. Новиков је болестан, те се с њим самим несастадох) још се – сигурно у нестрпљивости – изјави ми се сумња, да ће Србија у рат ући, јер сувише с тим решењем оклева.

Каошто се лако предпоставити може, улазак Србије у ново непријатељство с Турском никако се неодобрава, и махом је основ тим назорима страх од нових компликација, које за Европу уобште истећи могу из учествовања Србије у рату и из последица тог излажења ратујућих учесника. Каошто по нужди околности већина европских влада с руским оружјем симпатише у надежди, да ће се мир с руским скорим и одсудним победама пре постићи, тако се оне, кад се српско-турски рат већ избећи неможе, више наклоњене показују односном успеху српске војне но њеном могућем поразу. Чак и Аустро-Угарска

посматра хладнокрвно и с одсудном резигнацијом ту евентуалност догађаја.

Г. Орциј увери ме, да гр[оф] Андрашиј налази у пристанку Србије уз руску војну стање исто, које је и без оног пристанка постојало, јер Србија, позвана од (званичне) Русије на учествовање у рату против Турске, водиће овај под условима и у цељи, каошто га је досад Русија водила. За сигурност неутралне Србије Аустро-Уг[а]р[ска] је узела и од Русије и од Порте обвезу, да ће оне обе српско земљиште респектирати; та обвеза, рече барон, остаје на страни Русије и за даље у снаги, но Турци су од ње разрешени, почем су од Србије на непријатељство изазвани. За случај да Србија с победом на турском земљишту рат води, или да га Турска поразивши нас на српско земљиште пренесе, А[устро-]Угарска ће, ма да није коначно решење у томе изрекла, остати мирни посматрач догађаја; тако по речима г. Орција мисли поступати гр[оф] Андрашиј. Ја том приликом вентилирах питање, да ли А[устро-]Угарска прави притом разлике између разних предела турског и српског земљишта, и да ли дакле њено држање остаје исто и у оном случају, ако би Србија нападнута с босанске стране у цељи одбране морала отворити офанзивни рат према Босни. То је, рече барон, питање сасвим другог рода, о коме гроф има својих одсудних назора. Ови су тако непоколебљиви и с политиком грофа неодвојно скопчани, да би он најбоље умео и о предмету објашњења дати. Пошто сам ја питање само узгредно и подусловно додирнуо – као и често досад – немам ни потребе ни позива, да се о његовом стању потање извештавам, – задовољавајући се оним што уосталом и тако знам.

Коста Цукић

Г. Орциј ми саобшти, да је Енглеска позивала и А[устро-]Угарску, да заједнички чине представе у Београду против уласка Србије у рат, но да је гр[оф] Андрашиј свој пристанак на тај корак одказао, мотивирајући то неповољностима на сваки начин већима, које би отуд произашле, што и ако српска влада неби његове савете послушала; овако му пак остају одрешене руке за рад, који ће према околностима у току догађаја бирати. Уосталом да је српској влади мишљење А[устро-]Угарске у том питању и тако довољно познато.

Питан сам о томе, какав ће casus belli Србија за предстојећи рат свету показати, наште рекох, да незнам, но да ће га влада сигурно имати. Уосталом биће отоманска влада и њено поступање према христијанима довољан је casus belli за сваку христијанску силу, још више за народ таквој влади подчињен – ма и посредно. Ово нарочито према новинарима употребих.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№553

226.

5. септембар 1877.
Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу, о положају Србије који је приморава да се припрема за рат, о позиву Русије да се Србија укључи у рат и о ставу Енглеске да Србија не треба да улази у рат против Турске
Г. Заступнику Србије у Бечу
През. Но 21.
5. Септембра 1877. у Београду
Господине Заступниче,
Видећи из вашег писма од 30 пр. мес. Но 65, да сте се вратили на дужност, налазим за нужно, упознати вас са нашим стањем ствари.

Односно говора по новинама и извештаја консулских о спремањима Србије, могу вам казати, да се код нас спремања нису прекидала ни за време примирија ни после, јер овако велики рат на границама Србије принуђава владу Књажевску да се спреми за сваки случај; но разуме се, да су се ове спреме могле кретати само у границама наших финансија, које су, као што сами добро знате, јако исцрпљене.

Кад се још помисли, да су и Румуни ушли у акцију и да се бој бије не далеко од наше границе, па да једна ратујућа страна може лако другу на наше земљиште претурити, онда нам се чини, да ни једна држава, у нашем положају, неби могла друкчије поступати, него што ми поступамо и да заиста не можемо у томе никаква приговора заслужити. За оправдати наша спремања, доста је бацити поглед на положај Осман-пашине војске, којој се може лако догодити, да буде к нашој граници сузбијена. Били ми у таквом случају смели дочекати војску, коју ми нисмо у стању наш народ приклонити да сматра као пријатељску?

То је, г. Заступниче, први ред мисли, који нам намеће дужност, да будемо за сваки случај спремни.

Међутим, у великом питању, које се данас на истоку решава, имамо ми и других виших дужности. Хоћемо ли и можемо ли им одговорити, то не зависи потпуно од нас. Очевидно је, да ми без пристанка Русије не бисмо ни смели ни хтели у акцију ући, јер она доминира ситуацијом на Истоку, па и наша кооперација њеној је вољи потчињена. Могу вам јавити *само ради вашег знања и управљања, да ми имамо не само саизвољење, но и формалан позив на кооперацију од Русије*. Ми смо услед тога удвојили наше напоре около спреме, али какво дефинитивно решење још није учињено.

Досада су од страних сила само Енглеска и Италија учиниле код нас кораке, да нам саветују уздржљивост. Италија само у виду општих пријатељских савета; а енглески консул изјавио ми је, по налогу Лорда Дербија, да би акција Србије противу Турске била акт de mauvaise foi[1] не само противу Турске, него и против свију оних сила које су се заузимале за закључење мира између Србије и Турске, и да енглеска влада не би могла потпомагати наше рекламације у преговорима, који ће, вели, после непријатељства по свој прилици наступити. Од стране Портине немамо за сада никаквих других изјава до то, да је турски министар Иностраних дела навађивао на нашег Заступника, да се Србија изјасни: хоће ли у овом рату остати неутрална или не. Ми нисмо на то навађивање Портино ништа одговорили, а енглеском консулу одговорио сам: да не може бити говора да има с наше стране какав акт ni de mauvaise ni de bonne foi,[2] пошто, досада бар, нема никаквог акта; а ако би акција наступила, онда бих ја дао објашњења, која би се желила имати, а да на претпоставке нисам у стању одговарати.

Разуме се, да нас држање Аустрије, при могућем уласку нашем у акцију највише интересује. *Од стране Русије имамо уверење, да нас она у том случају не би узнемиривала*.

Аустријски консул г. Вреде не изражава се у овом питању ни у ком правцу и држи се сасвим равнодушно. Ваша обавештења о могућем држању Аустрије била би нам врло корисна. Нарочито би вам били захвални, ако би сте могли сазнати, како би посматрање Аустрије било за случај, ако би Турци у течају рата узели *офензиву* од *стране Босне*, према којој ми смо у намери држати се дефензивно, да не бисмо дошли у

1 (Фр.) непоштен, из зле намере.
2 (Фр.) ни злонамеран нити добронамеран.

сукоб Аустрij[...].[3] А ова дефензива, по себи се разуме, била би не могућа ако би Турци отуда наступали офензивно.

Међутим, пошто наше акције још нема, било би желети, да ви своје кораке удесите тако и да не изгледа, као да је акција већ закључена ствар, но да само говорите за случај евентуалности, као што из вашег писма видим, да сте већ и сами покушавали.

Не мање било би желети знати, да ли би Аустрија за случај рата старала се, да се са стране Босне обе стране држе дефензивно; ја би вам био врло захвалан, ако би ме о томе известили.[4]

Примите и т.д.[5] [Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 723

227.

21. септембар 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, да због става Аустроугарске питање Босне треба оставити по страни а усредсредити се на питање где ће се повући граница на југу

Бр. 66, *У Бечу 21. Септембра 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Моја се болест поврати у том степену, да ме у постељу обори, те зато немогох Вам од конца пр[ошлог] м[е]с[е]ца овамо никаквих извештаја подносити, а бићу спречен још за неко време и за убудуће у подпуном вршењу своје дужности. Међутим примих Ваш телеграм од 4/16. тек., који овд[ашњој] влади с објашњењем до знања доставих, па затим и у новине дадох, и поштовани президијал од 5. тек. Но 21., од кога због болести немогох учинити ону употребу, која се могаше учинити.

Ма да нисам могао излазити, био сам у стању одчасти остати у свези с дотичним круговима у политици обавештенима, те да сам могао њихове назоре и рад у дипломатичним питањима пратити, али на жалост небијах у стању и извештаје о томе у време подносити Вам.

Узроци нашег уласка у кооперацију с Русијом, средства и начин нашег спремања за акцију тако су добро овде познати, да би излишно било трудити се давати о томе даља обавештења с наше стране, утолико више то што се наш рат сматра као свршена ствар, која као такав неподлежи више дискусији. С овом резигнацијом непосматрају се разне евентуалности рата и његов коначни резултат; у том обзиру није се ниједна сила одрекла своје слободе акције, а А[устро-]Угарска најмање, нити је која могла мимо главних питања и у појединостима решити се о свом понашању према свима евентуалностима будућности. Ја сам по свему, што досад искусих, *уверен*, да се назори гр[офа] Андрашија тичући се Босне нису ни у длаку изменили и да је најкорисније то питање сад сасвим на страну оставити. Важно ће за наше управљање бити сазнати, осим онога о чему Ваше поштовано од 5. тек. и моје последње писмо говори, где повлачи аустро-уг[арску] границу према југу и спрам нас и како мисли о томе шта нам сме припасти од Старе Србије; то ће ми бити задатак.[6]

Ви сте боље непосредно из главног стана обавештени, али и по оценама, које г. Новиков нашем растезању уласка у рат даваше, могао сам закључити, да се ово јако осуђује. Пошто сам истом господину доставио природне узроке тог одлагања, чујем, да се сад успокојио. Састанак Андрашија и Бисмарка му је задавао велике бриге но сад се свему томе подсмева што је знак да отуд нема никакве опасности за Русију.[7]

Част ми је и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 745

3 Нечитко.
4 Ова алинеја је у концепту писма прецртана.
5 Изнад свих подвучених речи у овом писму исписане се шифре.
6 „аустро-уг[арску]...мисли“, „припасти...Србије“, „бити задатак“ шифровано.
7 Исто, „Састанак...му“, „подсмева...да“, „опасности за Русију“.

228.

22. септембар 1877.
Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу да аустроугарски конзулат у Београду поново покреће питање јурисдикције над аустроугарским поданицима у Србији
Г. Кости Цукићу, Заступнику Србије у Бечу
През. Но22.
22. Септембра 1877. у Београду
екс. ист. дана
Господине Заступниче,
Мојим писмом од 4 Априла ов. год. ПрНо10, ја сам вас упознао са једним новим спором, између владе Књажевске и овд[ашњег] аустро-угарског Консулата односно права јурисдикције, у стецишним случајима, над овде настањеним аустро-угарским поданицима, пославши вам уједно копију моје ноте од 1 ист. мес. Но1251, у којој је изложено гледиште, које влада Књажевска заузима у овом питању.

Од тог времена прошло је више од пет месеци, а овд[ашњи] аустро-угарски Консулат није учинио никакве нове приметбе у овој ствари, тако да смо је могли као свршену сматрати.

Али, под *25* ов. мес. поново је Консулат покренуо ово питање, управивши ми приложену у копији ноту, у којој ме извешћује, да ц[арска] кр[аљевска] влада одржава у свој потпуности своја из трактата проистичућа права, и задржава себи право: *да тим правима прибави важност у време које, и са средствима, која јој се сходна учине.*

Из тога, што овд[ашњи] аустро-угарски Консулат, после пуних пет месеци сада опет ово питање покреће и своју ноту свршава са неком врстом претње, изгледа као да влада Аустро-угарска прикупља гријефе, којим би се у сходном тренутку против Србије послужила.

Ја вас за то молим, г. Заступниче, да сходним начином сазнате смисао ових речи и шта се с њима смера, па да ме о томе изволите известити.

Примите и т.д. [Без потписа]
/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II Пов№ 746

229.

30. септембар 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговору са Новиковим на тему могућег рата Србије и Турске и о питању Босне
Бр. 67, У Бечу 30. Септембра 1877.

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Још се немогох састати с бар[оном] Орцијем но говорих са Новиковим од чега ево рапортирам резултат.[8] У овд[ашњим] дипломатичним круговима претресана је могућност, да ће Порта видећи опасност, која јој од Србије предстоји, намере Кнежевине тим осујетити, да Србију нападне изненада и пре него се ова сама за напад – а и за одбрану спреми, и да се она за тај свакојако некоректни поступак неће имати бојати од назора Европе, која ће уосталом у својој оцени поступка бити несагласна. Г. Балачано је пре десетину дана присуствовао оваквом претресу, на коме су посланик енглески и посл[аник] талијански сваки своје заступали.[9] И Новиков ми положи питање[10] је ли Србија толико спремна, да бар *овакав* напад Порте одбије, премда недржи, да ће Порта тај некоректни корак тако лако учинити, јер се она усиљава, да недражи и даље европске силе против себе. На оно питање немогох поузданог одговора дати, но изјави своје мишљење, да при свој недовољној спреми својој Србија нема основа бојати се какве несреће од напасти турске, коју би имале да изврше нерегуларне чете, и да ће се за кратко време Србија толико спремити, да ће у стању бити и према озбиљнијој турској сили држати се с успехом у дефензиви (беше говор да би Осман-Паша потиснут од Плевне могао заузети бар источну Србију).

Г. Новиков примивши и непосредна обавештења о узроцима, с којих Србија у акцију неулази, налази наш поступак као посве оправдан.

8 Исто, „но...резултат".
9 Исто, „посланик...своје".
10 Исто, „И...питање".

Запитах га за мњениje о последицама могућег сукоба на босанској граници и о евентуалном према томе држању Аустрије и он рече да је ствар врло важна и деликатна, те заслужује озбиљне студије и труда даљег предходног извиђања. Ја бар рече нисам на то помишљао“.[11]

Молим, Господине Министре, да и овом приликом будете уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 756

230.

4. октобар 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговору са бароном Орцијем о пажњи европских држава ка метежима у Француској због чега су догађаји на истоку у другом плану

Бр. 68, *У Бечу 4. Октобра 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Подробно говорих с бар[оном] Орцијем о садашњој ситуацији.[12] Виша дипломација преокупирана је сад током избора за француски парламент. Страх, да метежи у Француској неизазову нове компликације у одношајима између европских велесила одвратио је био за неко време пажњу државника од ратних догађаја на истоку. Неподпуна победа републиканаца даје дипломацији надежде, да ће се сукоб партија у Француској с више хладнокрвности у посматрању стања ствари заменити моћи погодбама, попуштањем – измирењем, ма то и привремено било. Но ово су само надежде, које могу и осујећене бити. Недржи се у осталом, да је путовање г. Криспија (који није имао никакву *мисију*) што допринело, те да оне наде буду узалудне; решење у том питању задржава Немачка за себе и учиниће га према догађајима у Француској и иначе.

Интересирају се овде знати, да ли је Порта заиста изјављивала према нама намеру, послати у Србију нарочитог „комисара“, који би имао изискати од владе изјашњења сврх ратних припрема и *лично уверити* се о стању ових последњих. Барон Орциј рече ми, да његова влада о томе нема званичних извештаја ни из Београда ни из Цариграда, али при свем том ти се гласови одржавају по приватним вестима. Ја

Јован Ристић, Министар Спољних Послова

рекох, да ништа поузданије о томе незнам, но да налазим у оној намери Порте, ако је основана, њену склоност, да ускори *сукоб* између ње и Србије; јер Порта може нужна о томе објашњења

11 У овој алинеји шифровано је „Запитах...последицама“, „босанској...и о“, „држању...рече“, „Ја...нисам на“.

12 Реченица је шифрована.

изискати и преко нашег Заступника у Цариграду, и јер даље зна, да српска влада неби дозволила портином чиновнику путовање по Србији у цељи неке истраге. Ово искључиво не зато што би комисар нашао неко неоправдано приправљање за рат него из призрења на права и достојанство земље, која има своју владу за задовољење оне радозналости портине надлежну. У осталом потврдих том приликом што се и иначе у озбиљнијим и добро обавештеним круговима зна, да су т.ј. новинарски гласови о спремама и војеним покретањима у Србији претерани или посве измишљени, и да српска влада немисли бар засад у акцију ући већ из тог узрока – оставивши друге на страну – што за исту није спремна. А да је спремање Србији преко нужно, доказује понашање саме Порте, које се може логично узети као претеча изненадног напада на Србију у цељи, да је учини безопасну за све могуће евентуалности.

Г. Орцај држи, да нам таква опасност од Порте непрети већ зато, што она нема средства, да би такве велеитете могла задовољити. Он мисли, да ће се Порта задовољити, ако и на *босанској* и на другим границама нашим буде се могла при успешној дефензиви одржати. Она у Софији окупљена војска одређена је, да подупре повлачење Осман-Паше из Плевне, ако и кад до овога буде дошло, а никако да се агресивно према Србији употреби.

По ономе одпада потреба наше офанзиве против Босне.[13]

Гласови о посредовању за примирије или мир неосновани су.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић[14]

/Оригинал/АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 765

13 Исто.

14 Ј. Ристић је одговорио заступнику 9. октобра 1877: „ [...] По извештајима нашег Заступника није никад било ни говора о шиљању комесара, само је вел[ики] везир био спремио телеграм за Књаза па је и тај корак одложен. Ми смо изјавили у Цариграду да немамо нападних намера но ћемо се ограничити на чување своје границе; но међутим се опет војска Турска око нас знатно скупља.“ (Шифровани телеграм, АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 777).

231.

5. октобар 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о слабим изгледима да Србија добије зајам од 200 хиљада дуката

Бр. 70, *У Бечу 5. Октобра 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Г. Министар Финансије писао ми је поверљиво под 28. пр[ошлог] м[е]с[е]ца по једном предмету упутивши ме, да му одговор по потреби преко Вас у шифрама доставим.

Ствар се тиче зајма од 200.000 дуката за Србију. Већ по познавању свију околности а и припитавши узгредно и из далека где треба имам уверења да је остварење намере немогућно и да би се даљим распитивањем само узалуд дизао аларм.[15]

Кредит Србије није се од лане дизао него је пао и једнако пада више, и неће се опоравити пре него земља уђе у редовно стање и зајам се буде тражио за какво продуктивно предузеће.[16]

Молећи за даља упутства част ми је и овом приликом уверити Вас, Господине Министре о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II Пов№ 767

232.

13. октобар 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговору са бароном Орцијем на тему јурисдикције над аустроугарским поданицима у Србији и о изгледима за примирје између Русије и Турске

Бр. 71, *У Бечу 13. Октобра 1877.*

15 У овој алинеји шифровано је: „зајма...Србију“, „намере... даљим“, „узалуд...аларм“.

16 Исто, „Кредит...лане“, „земља...за“.

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Услед налога датог ми поштованим президијалом од 22. пр. Но 22, да сходним начином дознам значење израза, којима се г. Вреде послужио у својој ноти одговарајући по једном спору о стециштној јурисдикцији, ја нисам могао до жељеног резултата друкчије доћи, но да отворено бар[она] Орција упитам оназорима његове владе у том предмету. Ја му предходно разложих, како је овај део стране јурисдикције у Србији и Румунији свакад био предмет неспоразумљења између земаљских влада и страних заступништва, и како поједини спорни случајеви једино зато нису изазивали још неповољније последице, што је и једна и друга страна избегавала тражити принципијелно споразумљење као немогуће задовољивши се пређутно исходом ствари онаквим, какав се кад показао. Садашња влада неможе у овом питању друкчије поступити, но што су то радиле и све досадашње, и њој је, рекох, врло млого до тога стало, да о тој немогућности убеди и а[устро-]угарску владу, те зато је одвећ немило дирнута оним изразима г. Вредеа, ако би они били смисла онако неповољног, какав им се може дати.

Г. Орциј ме увери, да се оној фрази од г. Вредеа употребљеној нема дати друго значење, *но обичне резерве права,* које једна страна у несвршеном спору жели за даље задржати. У том смислу, рече, издате су г. Вредеу упутства, и он држећи се ових није ни могао оне изразе у другој но у гореозначеној цељи и значењу употребити. – Овакав одговор значи, да се принципијелно решење питања као и досад опет одлаже; други, повољнији одговор нетреба ни очекивати, пре него би се питање о целој страној јурисдикцији решило.

Дадох на основу Вашег телеграма објашњења г[оспо]ди Орцију и Новикову о гласовима тичући се пошиљања портиног комисара у Србију. Барон ми каза, да је и по извештајима гр[офа] Зичија на Порти наступило у новије доба спокојније расположење према Србији.

Опет се одржавају гласови о медијацији у корист мира или бар примирија, но то онако неосновано каошто и пре кратког времена беше. У добро извештеним круговима држи се, да се Русија после оштета у последње доба претрпљених неможе задовољити ни успесима, који би је пре тога могли задовољити, а и ови су (каже се) нажалост још тако удаљени, ако не у обзиру на постигнуће и под питањем, да задуго о изгледима на мир ни говора бити неможе. Исто тако мало наде за то даје Порта, на којој се с поуздањем рачуна на пораз непријатеља и која, кад и неби тих сујетних нада имала, неби смела од војске и свог (мухамед[анског]) народа, који су о турској победи сигурни, сад скоро о миру говорити.

Стање Француске задаје опет дипломацији више бриге, ако и не у врло великој мери.

Примите, молим, Господине Министре, и овом приликом уверење о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 783

Приредили:
др Мирослав Перишић
Јелица Рељић
др Светозар Рајак

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, новембар 2016. Број 35

ШПАНЦИ О СРБИЈИ И СРБИМА
(Из „Српских новина“, 1918. године)

ОПТУЖЕНИК ПРИСТАЈЕ НА СУД, А ТУЖИОЦИ НЕ ПРИСТАЈУ

Србија је предложила да се сукоб поднесе Хашком Суду на претрес. Сер Е. Грej од своје стране изнео је идеју да се тај сукоб изнесе пред конференцију сила. Аустрија је одбила српски предлог, а Немачка енглески. Оптуженик пристаје на суд, а тужиоци не пристају. Аустрија је хтела пошто пото да огласи рат Србији.

ISSN 2303-5293

ШПАНЦИ О СРБИЈИ И СРБИМА (Из „Српских новина“, 1918. године)

„Шпанска штампа о Србији“

Велики нови мадридски лист „El Sol“ објавио је у два броја опширан и симпатичан приказ књиге о Србији од г-це À. Баринг.

Тај исти лист „El Sol“, као и још два-три друга, донели су телеграме о пријему наше мисије у Америци и најновија сведочанства о бугарским свирепствима. Једна од њих „Diario de la Marina“, саопштавајући оно што износи о Бугарима аустријски официр Адор Манди, додаје на завршетку, „да се мора признати да Бугари воде рат као прави дивљаци“.

/*Српске новине*, 22. фебруар 1918, бр. 23, стр. 4/

„Шпански професор о Србима“

У новом шпанском месечном прегледу Espana y la Guerra, у првом броју, у чланку чувеног ректора универзитета у Саламанци М. Унамуна, има овакав пасус, који се односи на нас: „Повлачење херојске српске војске и српског народа у кога нема милитаризма поред свих ратничких Омирских особина, куд и камо је веће него сви овновски напади Немаца на Верден. Сасвим је друга ствар како се повукао из своје земље Краљ Петар, кога је већ сад легенда украсила сјајним вечитим венцем, и хладна, брутална упорност којом је бивши човек, немачки кронпринц, гурао своје дивизије у смрт по овом или оном правилу стратегије или тактике.“

/*Српске новине*, 5. април 1918, бр. 41, стр. 4/

„Шпанци о нама – Шпанска јавност о Србији и Српскоме Народу“

У шпанској јавности било је у последње време више чланака о Србији и Српскоме Народу. Неке од тих чланака у могућности смо да сада објавимо у преводу. Тако Г. Louis Araquistain („Polemica de la Guerra“) пише:

„Опште је мишљење да је повод сукобу српско-аустријском био атентат на ерцхерцога Франца Фердинанда који је пао као жртва српске завере. То мишљење није тачно. Треба ући дубље у ствар.

Франц Фердинанд био је главна сметња смеровима српске политике који су се сукобили са смеровима аустриским. Српски је животни интерес да отвори слободан пут своме богатом извозу у правцу Средоземног Мора. Аустрија неће ни утакмицу на снажну Србију, те јој не да на море. Не само то, него јој је отела Босну, стару српску покрајину. При закључивању букурешког мира Аустрија је употребила сав свој утицај да спречи Србију проширити своје границе до мора. Други је интерес српске политике да уједини делове свог племена који су под Аустро-Угарском. Тешкоће које Аустрија ставља природном економском развитку Србије и триумф Србије у балканским ратовима оживео је у души свих Срба старе идеале о великој Србији. Разбукталим страстима потиштеног народа пао је као жртва његов најјачи противник у главном вароши Босне коју је отео Србији.

Није дакле истина да је Аустрији било стало да освети смрт свог наследника. Доследна својој политици она се користила атентатом да зада нов удар српским тежњама експанзије. Аустрија је упутила Србији једна фаталан ултиматум са потпуним пристанком Немачке, и

ако ова, да би скинула са себе одговорност, пориче да је знала за његову садржину.

Зар је увређено достојанство Аустрије толико драгоцено да због њега ваља да букне европски рат? И шта је то што достојанство Аустрије није могло отрпети? Аустрија није могла опростити Србији што брани свој суверенитет. Србија је под притиском Русије примила већину одвратних захтева аустријских, пристала је на понижење да ограничи право својих грађана да јавно износе своје мишљење, стежући слободу штампе. Пристала да растури Народну Одбрану која се кретала у границама закона. Поклонила се страшним условима да уклони судије, професоре, официре који нису по вољи Аустрије. Примила је све понижавајуће захтеве осим оних којима се тражило да пусти аустријске полицајце да у Србији угушују покрет против целине аустријске монархије и да допусти да се судска истрага поводом сарајевског злочина води уз сарадњу аустријских чиновника. Примити ове захтеве значило би згазити српски устав и српски суверенитет. Аустријски ултиматум није циљао у ствари ни на што друго, но да преобрати Србију у вазала аустријског. Одбити ту срамоту по мишљењу Немачке значило је вређати достојанство Аустрије.

Србија је предложила да се сукоб поднесе Хашком Суду на претрес. Сер Е. Грej од своје стране изнео је идеју да се тај сукоб изнесе пред конференцију сила. Аустрија је одбила српски предлог, а Немачка енглески. Оптуженик пристаје на суд, а тужиоци не пристају. Аустрија је хтела пошто по то да огласи рат Србији. Кајући се што то није урадила 1908. године, приликом анексије Босне и Херцеговине или за време балканских ратова, она није хтела нипошто да испусти ову нову згоду. У Бечу су знали да ултиматум значи рат и били су се уплашили кад се пронео лажан глас, да је Србија сасвим погнула главу."

Г. Alberto Ghiraldo („Despues de la paz") пише:

„Тражећи разлога овоме рату који је затресао свет својим ужасом, наведено је по личним симпатијама ваздан претпостaвака. Поред оних који у лудој амбицији безумног кајзера са безобразном ушиљеним брковима виде правога и једиинога кривца има их који налазе да је рат потекао услед убиства ерцхерцога Франца Фердинанда. То је убиство пружило повод Аустрији да огласи рат Србији. Али то би значило придати том ситном узроку куд и камо више важности него што је у ствари има. Никаква просечно здрава памет неће замислити, да се због таквог тричавог разлога пролива данас крв неких двадесет милиона људи и крха судбина читавог једног континента, најмоћнијег и најобразованијег на свету."

Г. Alvao Alcala Galiano („Espana ante el confilcto europeo") пише: „Проучавајући трезвено историју, све више долазимо до закључка да има само један рат оправдан и свети: рат народа који брани своју земљу од завојевача. Такав је рат Србије против Аустрије, која је, натуткана својим деспотским савезником, тражила да јој се испуне срамни захтеви. Требало је изазвати отпор који би какав му драго послужио као изговор да се загази у крв.

Страшни атентат сарајевски није ништа друго до одмазда пониженог народа.

Нека сутра оде какав немачки принц у Белгију – кад би јој Немци нешто могли натурити свој јарам – да обиђе нове освојене покрајине, зар би било какво чудо, кад би му се десило то што се десило Францу Фердинанду у Сарајеву.

Храброст и пожртвовање српског народа и његове војске обесмртили су у историји српску борбу против Аустрије.

Освојење Србије зацело неће чинити част Централним Царевинама."

Г. Alvao Alcala Galiano („La verdad sobre la guerra"), вели: „Аустријски ултиматум Србији који је послужио као повод рату није само најсрамније понижење које би поднео један народ, него атентат на његову независност. Аустрија је хтела изазвати рат да би присвојила Србију као што је раније Босну. Суровост не одступних захтева и рок од 48 сах. одређен да се они да се усвоје без поговора и у целини, довољно доказују завојевачке намере Аустрије коју је Немачка потпуно подупирала.

Не могући због свог достојанства примити два три од тих захтева, који су брутално вређали њен национални суверенитет, Србија погнувши главу пред осталим условима, предложила је била Аустрији да продужи рок, како би се

спорне тачке изнеле пред Хашки Суд. Заиста ништа није било умесније. Али Аустрија је одбила тај захтев на запрепашћење европских влада. Тада је ступила на средину Русија, којој се без права набацује одговорност за рат. Руска интервенција сводила се на ово: она жели знати, по речима Г. Сазонова, да ли Аустрија намерава уништити Србију и потчинити је себи, или ће поштовати у њој слободну и независну државу?

/*Српске новине,* 1. мај 1918, бр. 51, стр. 2–3/

„Мадридски лист о смрти Гаврила Принципа"

Објављујући телеграм о смрти Гаврила Принципа, мадридски „El Sol" каже, да је та вест врло важна, јер значи да је нестало са света главног фактора за објашњење сарајевског атентата који је још једнако обмотан тајанственошћу, те му се не зна ни почетак ни развој.

Као што се види тај велики мадридски лист не усваја аустријску верзију о погибији Фрање Фердинанда."

/Српске новине, 19. мај 1918, бр. 59, стр. 4/

Шпанци о нама – „Изјаве угледних Шпанаца о Србији и Србима"

Мадрид, јуна 1918.

У низу предавања одржаних у *Мадридском Француском Институту*, поводом рата, појединци предавачи дотицали су се и Србије. Ми ћемо их овде забележити.

1. *Аугусто Барсија*, народни посланик, који је нашим читаоцима познат по раније објављеним преводима неких чланака, вели у свом првом предавању, да је Бизмарк чврстом руком и заповедничким гестом гурнуо Аустрију, своју савезницу, на Блиски Исток. Drang nach Osten и сва политика од Берлинског Конгреса на овамо није ништа друго до последица тог Бизмарковог потстрека. Аустрија је успела да јој се повери управа над Босном и Херцеговином; та управа мутна и неодређена, била је добро срачуната, да се претвори у анексију. Она је прави узрок данашњим потресима који раздиру Европу. Бизмарков план потпуно су помрсили балкански народи, који су устали 1912. год. на Турску и победили је. Балканске државе, у првом реду Србија, испречиле су се као непрелазна брана продирању на Исток.

У другом предавању Г. Барсија је изјавио велико одушевљење код слушалаца, тад је узвикнуо: „Изјављујем овде још једном оно што сам досад сто пута речју и пером рекао откако је букнуо рат, да сам најоданији привржeник Споразума. Не бих сматрао да сам човек, кад не бих унео сву своју енергију, све своје осећаје, сву своју вољу, све своје идеје и све што сам у службу ствари коју бране Француска, Енглеска, Русија и Италија. За ту се исту ствар бори Србија, која је опустошена. То је ствар згажене правице, умрљане слободе, то је ствар цивилизације, злочиначки уништене."

2. *Dr Франсиско Фигуерас Пачеко, маркиз де ла Констанција* вели у једном свом предавању:

„Сукоб са Србијом изродио се отуд што је Аустрија хтела казнити читав једна народ за кривицу неколико људи. Србија је пристала на све што ej било у њеној моћи, да би задовољила великог суседа; одбила је једино оне тачке које су значиле абдикацију за њен суверенитет. Србија је могла избећи рат, да је свој суверенитет бацила на подножје Хабсуршког престола. Да је Србија жртвована, рат се не би избегао него само одложио. Србија је послужила само као изговор, згода, али му није повод. Прави је повод, као што цео свет зна, *бесна жудња Немачке да наметне своју власт осталим народима*."

3. *Луис Аракистаин*, публицист кога такође наши читаоци знају, имао је ове топле речи о нама:

„Ни један створ са најмањом мером саучешћа у болу, не може бити солидаран са народом који је опустошио Србију, херојску и бесмртну Србију, која се вековима борила за свој опстанак између Германа и Муслимана, као брана између супротних таласа, који су се данас удружили да је оборе."

4. *Камило Барсија Трељес*, публицист, брат Г. Аугуста Барсије рекао је:

„Немачка је тражила од Аустрије да води анти-словенску политику и дала јој је као подлогу

за то Босну и Херцеговину. Те две српске покрајине почетак су продирању на Исток које би се завршило Солуном. Те тежње Аустрије и Немачке сасвим су противне природним аспирацијама двеју независних српских држава, Србије и Црне Горе. Балкански рат 1912. године затворио је пут ка Солуну. Требало га је дакле, поново отворити. Као изговор послужио је сарајевски атентат."

У свом говору у Народној Скупштини о спољној политици Шпаније Г. А. Барсија, помињући укупно све савезнике, рекао је да би највећа срећа за Шпанију била, кад би учествовала у боловима и жртвама на које су драговољно пристали народи који стварају велико дело будућности.

/*Српске новине*, 10. јули 1918, бр. 81, стр. 2–3/

„Један чланак о Србији"

У мадридском листу „El Pais" изишао је 7. јуна (п. н.) чланак Г. Камила Барсија под насловом „Два света – два идеала" у ком се расправља о утицају који ће Америка имати на преуређење Европе после рата. Верна својим идеалима, тако различним идеалима европских великих сила, које су као какав синдикат натурале своју вољу на свима конгресима, Америка ће исправити тешка сагрешења учињена према малим државама. Ни Србија, ни Грчка, ни Румунија нису биле питане кад је решавано о њиховој судбини. Берлински је уговор неправда према њима; према Србији коју је потчинио Аустро-Угарској и отео јој Босну и Херцеговину, према Румунији којој је одузео Бесарабију и Трансилванију.

Г. Камило Барсија је брат Г. Августа Барсије, народног посланика, који је долазио у Београд и Скопље после балканских ратова.

/*Српске новине*, 14. јули 1918, бр. 83, стр. 4/

„Шпанац о потлаченим народима"

У мадридском листу „El Parlamentario" од 7. јуна (п. н.) излаже Г. Франсиско Мелгар опширно покрет који су развили потлачени народни у Аустро-Угарској, задржавајући се у чланку нарочито на Југословенима и Чесима. Он врло симпатично представља њихову борбу за самоопредељење и жали што им се Пољаци не придружују.

Г. граф Мелгар био је некад секретар Дон Карлоса, али нема ничег заједничког са том партијом у Шпанији, која је скроз германофилска.

/*Српске новине*, 14. јули 1918, бр. 83, стр. 4/

„Шпанац о Србији – Једна шпанска брошура о Србији"

У брошури Господина Антони Рока и Кодина на каталонском (Барселона 1918. г.) о садашњем рату глава о Србији гласи овако:

„Како је објашњено, чим је букнуо овај страшни рат, цео је свет помислио да му је узрок убиство ерцхерцега Франца Фердинанда у Сарајеву. Доцније се увидело да је оно било проста искрица да изазове пожар који је Немачка одавно и нарочито спремала.

Убиство је, посматрано за се, заиста за осуду, али је бестидно товарити за њега одговорност на становништво у Србији и хтети казнити цео народ за оно што су учинила три четири раздражена човека.

У осталом, предходно држање тог ерцхерцога и управљача аустриских учинило је да је била сасвим оправдано не само огорчење Срба него и сав анти-аустриски рад великог броја српских родољуба. Смерови Франца Фердинанда, јавно признати, ишли су против Срба који су стога потпуно имали разлога узнемирити се.

Сукоб између Србије и Аустрије приликом анексије Босне носи све карактеристике отвореног и јасног националног проблема, којих је толико у овом мозаику нација што се зове Аустро-Угарска.

Сва српска друштва и листови, против којих су Аустријанци с толиком мржњом устали, нису ништа друго до удружења и новине једног народа који се бори дрикчије можда него на цивилизованом западу, али се бори како може.

Следујући немачком савету, Аустрија је хтела да овлада Балканом. То није тајна. Час безочно, час подмукло, то се истицало у Бечу. Није дакле чудо што је Аустрија кивна на Србију.

Други доказ лежи у тесном пријатељству Аустрије са Турском. Та дивља и необразована

Турска још је из давнине највећи непријатељ балканских народа.

Осим тога ваља имати на уму огроман притисак који је Аустрија, у друштву са Немачком, вршила после балканског рата 1912. године, на конференцији у Лондону, да спречи природно проширење Србије и Црне Горе.

Најзад намере аустро-немачке јасно су се показале у аустријском ултиматуму Србији 23. јуна (п. н.) 1914. године. Садржај те одвратне ноте доказује три очевидне ствари:

1. Апсолутистички дух Хабсбурговаца и њихових немачких савезника.

2. Намеру да се изазове европски сукоб, пошто је нота тако састављена да у напред знало да се не може примити.

3. Мржњу против малих народа и вољу да их нестане у канџама централних царевина које од слободних људи праве робове намећући им свој јарам.

Потврда за ово последње наћи ће се у речима немачкога Министра Иностраних Дела, Јагова, кад је букнуо рат. убеђен у немачку победу, тај је господин рекао:

„Мали народи неће имати после промена које ће се ратом извести у корист великих држава, независни опстанак као досад. Они ће или ишчезнути или се приљубити уз велике силе."

Ове су речи сасвим јасне. На срећу, осим пангерманаца нико живи онако не мисли и то се пророчанство неће никад испунити.

Српско питање, са гледишта каталанског, може се овако поставити:

1. Србија као и Црна Гора боре се против Аустрије која је присвојила Босну и Херцеговину и стално прети да овлада Балканом. Политички догађаји потврђују да је Аустрија препрека напретку српских независних земаља.

2. Сваки човек коме су драги идеали слободе мора бранити држање Србије према завојевачу. Иначе тај човек није достојан тог имена. Каталанци заиста и не мисле друкчије, јер онда не би били Каталанци."

Г. А. Рока и Кодина познат је публицист у Барселони. Наше га питање јако занима и сад га опширније изучава. Њега привлачи к нама топла симпатија према малим и потиштеним.

/*Српске новине*, 21. август 1918, бр. 99, стр. 2/

„Каталански генерал Антони Нерел на Истоку"

Барцелонски листови доносе ово саопштење:

„Генерал Гијома позвао је к себи генерала Нерела и поверио му важан задатак у војсци, која се туче у Србији и Грчкој.

Ми Каталанци сви од реда желимо генералу Нерелу најлепши успех у оним далеким крајевима. Нека му буде суђено да допринесе својом памећу и јунаштвом што пре и што већма ослобођењу херојске Србије и уништењу њених непријатеља."

/*Српске новине,* 21. август 1918, бр. 99, стр. 4/

„Каталански добровољци о Србима"

„Buttleti, Barcelona" бр. 4. од 1. јуна (п. н.) саопштава ово:

„Хуан Лоренс и Рибот, каталански добровољци у страној легији још од 4. августа 1914. с највећим одушевљењем поднели су све ратне патње и ово казивали о оном што су видели на Балкану:

„Да знате, као ми, Србе и њихову брдовиту и шумовиту земљу потресло би вас до срца. Како је страшан њихов поглед био кад смо успут срели ког заробљеног њиховог непријатеља и са коликом су жалошћу говорили о својим кућама које им је непријатељ попалио."

/Српске новине, 21. август 1918, бр. 99, стр. 4/

„Шпански лист о Његовом Величанству Краљу Петру"

Мадридски лист „El Liberal" донео је у броју од 3. септембра слику Његовог Величанства Краља Петра и овај чланак о нашем Владару:

„Једна фигура у овом рату којој садашња ужасна борба народа даје највише рељефа, јесте стари српски Краљ Петар, према коме је судбина била немилосрдна.

Изузевши младе године, Краљ Петар, откако је почео овај рат, борио се без прекида против завојевача своје земље на челу својих храбрих војника и задавао је страшне ударе Немцима и

Аустријанцима.

Уступио је само пред удруженом, надмоћном силом, али у јуначком отпору, Краљ, поносит и непоколебљив, никад није клонуо духом. Он је потпуно достојан да влада над оним челичним народом, који од сваког камена чини бусију против непријатеља и од сваког човека војника да брани слободу.

Неумитна историја односиће се према Краљу Петру с оним поштовањем, које свакад изазивају част и постојаност.

Ваља се надати да ће стари српски Краљ, који је претурио преко главе толике буре, у скорој будућности дочекати победу и славу своје увећане домовине."

/*Српске новине*, 20. октобар 1918, бр. 125, стр. 4/

„Мигел де Унамуно"

Они који су пратили нашу рубрику „Шпанци о нама" опоменуће се одмах да су наилазили на ово име. Нема сумње да им је остало у сећању, како је тај непознати човек у далекој земљи писао о нама. То име одиста ваља запамтити. То ће у исти мах бити једини начин наше захвалности и потпуно достојан.

Г. Унамуно је дугогодишњи ректор универзитета у Саламанци и професор јелинског језика и литературе. Без икакве увреде по наше шпанске пријатеље, Г. Унамуно је међу њима најсрдачнији. До ове наклоности према нама он је дошао на свој начин, својим професорским методом, проучавајући изворе. Једна га је упућивао на други, трећи и и. т. д., док се поступно није створио суд потрвши онај ранији, површни, по туђим злонамерним обавештењима. „Аустријанци кажу да су Срби дивљаци, који једино умеју чувати свиње. Били свињари, не били, кад су се могли успети на толику висину поезије, Срби су народ који влада осећајем и речју у најдубљем смислу." Да се разуме ово, треба знати да је Г. Унамуно почео своје непосредно познанство с нама мајком Југовића. Он који струком, научничком мирноћом, донекле изгледом и годинама, подсећа на покојнога Стојана Новаковића, није могао одолети утиску, који је на њега учинила народна песма причајући како му је било кад ју је први пут читао. Није му се плакало опет, нарочито пред туђим човеком, није му се плакало најзад ни по једном књишком мотиву, њему који тако добро зна Есхила, па ипак као да су му се наочари замутиле и мирно лице набрало. Као љут на самог себе, он је махнуо руком питајући како беше оно: „Превртала, обртала њоме, руко моја, злаћана јабуко." Да се забашури, прешло се на разговор о словенској филологији.

Него није само у ректоровом кабинету у Саламанци стара српска госпа не у заман заплакала. У очи Божића прошле године у енглеском клубу у Мадриду једна добра енглеска душа рецитовала је ту исту песму. Кад је свршила, нико се није помакао и тек после неколико тренутака муклог ћутања чуло се скоро опште: „Poor Serbia".

И Г. Унамуно чита је одломке наших народних песама у енглеском преводу, само би он желео, баш због лепота које су му се у њима откриле, да их може читати без посредника, ма и доброг (Н. пр. Seaton Wotson) док не узмогне остварити своју жељу, г. Унамуно намеран је да уђе потанко у студију наше историје, етнографије, географије и т. д. публикацијама на основу веродостојних извора. Тај ће му се посао наравно олакшати колико се год може. Он је већ имао у рукама историју Србије В. Темперлеја, и како тај писац упућује на библиографију којом се служио, Г. Унамуно нема мира.

Још понечем нас је Г. Унамуно заволео, осим по нашој maravillosa epica.то је карактер нашег народа, кога је судбина поставила на светско разбојиште, те се крви без престанка. Та вековна борба за слободу дала је нашем народу индивидуалитет, о ком Г. Унамуно мисли да га сваки појединац у нас има, и то га привлачи нама. „Чујеш, hombre (човече)", прича он, да је казао једном свом пријатељу после својих српских лектира, „има један народ баш како ја хоћу". То су ови Срби."

Д. М. Ј. [1]

/*Српске новине*, 10. новембар 1918, бр. 134, стр. 2/

Приредили:
Јелица Рељић
др Мирослав Перишић

1 Драгомир М. Јанковић, посланик Краљевине Србије у Мадриду.

У МАДРИДУ ПОТПИСАН МЕМОРАНДУМ О РАЗУМЕВАЊУ ИЗМЕЂУ АРХИВА СРБИЈЕ И НАЦИОНАЛНОГ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ШПАНИЈЕ

и одржан Академски скуп поводом 100 година од успостављања дипломатских односа Србије и Шпаније

Потписивање Меморандума у Мадриду

Меморандум о разумевању, 10. новембра 2016. године, потписали су др Мирослав Перишић, директор Архива Србије и Мигел Анхел Ресио Креспо, генерални директор за ликовне уметности, културна добра, архиве и библиотеке Министарства просвете, културе и спорта Краљевине Шпаније. Потписивању Меморандума присуствовао је амбасадор Републике Србије у Мадриду Данко Прокић. Истог дана у Националном историјском архиву Шпаније одржан је Академски скуп посвећен стогодишњици успостављања дипломатских односа Краљевине Србије и Краљевине Шпаније. Своје радове на Скупу изложили су:

Хуан Авилес Фаре, професор за савремену историју Универзитета за образовање, "Србија и Шпанија 1916. године"

Др Мирослав Перишић, директор Архива Србије и руководилац Одељења за историју Андрићевог института, "Краљевина Србија

и Краљевина Шпанија. Културне везе и успостављање дипломатских односа у контексту европских утицаја на српско друштво у 19. и почетком 20. века"

Хосе Луис Кларес Молеро, Национални историјски архив Шпаније, "Документи о дипломатским односима Шпаније и Србије у Националном историјском архиву Шпаније"

Хуан Хосе Алонсо, директор Генралног архива краљевског двора, "Документи о дипломатским односима Шпаније и Србије у Генралном архиву краљевског двора".

ПРЕДАВАЊА МАРИЈЕ ИЛИЋ-АГАПОВЕ О РУСКИМ ЕМИГРАНТИМА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

(Други део)

„Имендан Зинаиде Павловне у емиграцији“

Dico, che, quando l'anima mal nata
li vien dinanzi, tutta si confessa.[1]
Dante (Inf. vv.7-8)

Чим смо сели запазила сам, како пепео од цигарете мог суседа пада на моју хаљину. До њега је седила дама, којој се он непрестано уносио у очи, док је она с муком настојала, да схвати његову мешавину руско-српског језика, доказивала му, да и сама радо – ех, врло радо! – пије вотку, да може попити десет до петнајест чашица на душак, све једну за другом. Она је била Београђанка, права Београђанка са станом у малој приземној кућици у оној старој београдској улици што поред Делиниjеве апотеке стрмо води у Босанску улицу, где Београд још верно чува: стару турску калдрму, свакове потлоушице пред којим трговци држе изложене: цинково посуђе, кошаре, ђинђуве, а једна стара просјакиња седи с увек испруженом празном руком. Упознала се с грофом Галембергом док се у трамвају возила од Калемегдана. Пале су јој рукавице, он их је придигао с кретњом старог џентелмена, а онда је већ ишло само по себи. Састајали су се свагде по мало, ал нигде нису ништа мислили. Он је престао мислити давно. Још прије нег му је неки пијани морнар црноморске флоте отргао с рамена златне царске еполете, а она није просто могла мислити откад је упознала грофа Галенберга; била је пред њим немоћна као пред неким болесним дететом. Сва је њена пажња била уперена на то како би му угодила, а што ће од свега тога бити, то није било од никакова значаја.

1 „Велим, кад се зао дух роди/пре но што дође, он се исповеди.“ Данте Алигијери, *Пакао*, 7–8.

Грофа Галенберга, Виктора Иванића, докотрљали су у Београд валови руске револуције још прије осам година. Још у Цариграду продао је: златни сат, дијамантни прстен, а кад је стигао у Београд, остала му је само жена. Кад је приповедао о својим првим подвизима међу браћом Србима за које је – по географској карти и по приповедању једног Бугарина – знао још у Русији, њему се одмах почињало мутити у глави и као у неком калеидоскопу излазиле су му пред очи слике: државне комисије за заштиту емиграната, руског посланства у Београду, бесконачног рада хуманих друштава, и разних добрих госпођа, које су од његове жене Софије Владимировне куповале шарене абажуре, а њему на крају крајева помогле да нађе место у државном монополу дувана.

Марија Илић-Агапова 1940. године

Факт је, да Виктор Иванић радо пије. То је много доприносило овом његовом каламбурном стању. Друкчије није могао. Вино је највише помагало, да се све заборави. А много се морало заборавити: Петроград, Москва, Новоросијск, богатство, младост, поморски живот и нада, да ће некад доћи „на велику линију“...

Са женом се давно разишао. Живели су и сад у једној соби, ал свако на свој начин, за свој рачун. Кад се једне вечери у Цариграду вратио

с неког тешког излета, рекла му је Софија Владимировна, како осећа, да се међу њима раскинула она некадашња душевна веза, која је у њихове односе уносила онај нарочити штимунг. Виктор Иванић је знао, да би сваки покушај за успостављање тога штимунга био узалудан и покорио се. Софија Владимировна била, је у свему такова: кратка, брза у својим одлукама. Удала се за њ прије десет година трећи дан после њихова познанства, јер је Виктор Иванић сличио на неког уметника, њезиног познаника из ране младости. Како се брзо за њ удала, тако се брзо с њим и растала. Што се ту може.

Истина је, ал је Виктору Иванићу ипак досадио овакав живот и док је Софија Владимировна кројила своје абажуре из свиленог креп-папира, читала: Леонова и Пастернака, дотле је он желио, да у Београду пронађе младу удовицу или распуштеницу, која би га узела на стан и с којом би можда могао обновити оно што је негда било.

Мала, дебељкаста девојка, бледог лица и црвених хаљина из старе улице крај Делинијеве апотеке није улазила у ове његове озбиљне комбинацијие. Он је просто задовољавао њезину знатижељу и приповедао јој о животу на Црном Мору, учио је основним правилима руског језика, а она се за реванш силила да пије вотку...

Те вечери био је имендан Зинајиде Павловне. У емиграцији није више ништа ни остало осим: Ускрса и имендана, који Руси славе у част свеца чије име носе. Иначе „серая, пустая жизнь!“[2] Још ко је могао отпутовати у Париз. Овде се заправо и живот досадио. Генерал Атаманов на Цветном Тргу продаје млеко и сир; Софија Владимировна, ћерка заслужног сенатора, ето, продаје абажуре и млађа генерација се завукла по свакојаким општежићима и бира час овог вођу међу „старцима“, а час се револуцијонарно цепа и тражи свој пут, иде на универзитет и муку мучи са српским језиком...

Виктор Иванић био је и ове вечери нешто напит. Зато није ни чудо, да је пепео с његове цигарете непрестано падао на моју хаљину.

– И ви сте Рускиња. – Ословио ме је Виктор Иванић у једном часу, кад се млада београђанка придигла, сигурно, јер је видела, да се језик Виктора Иванића сасвим заплеће.

– Знао сам то чим сам вас угледао. Рускиња и то „старове закала“[3]. Да, да. – Понављао је, као сам за себе Виктор Иванић, а онда се нешто замислио и стао гледати у неодређеном правцу.

Међутим је именица Зинајида Павловна метала на наше тањире: руску салату, телећу паштету, кобасице, шунку, хладну телетину и нудила ускршњим колачем, који је на велико чудо и дивљење гостију остао сасвим свеж. Зинајидин муж Михајило Лукијанић нудио је вотку и пиво; Серафима Ивановна приповедала о својим студијама на иркутском факултету, млеку и другој течној храни, која се у Сибиру продаје у смрзнутом стању на килограме; Сидор Антоновић је по стоти пут преко стола постављао питање: да ли реч циник значи исто на српском језику што и на руском.

– Убићу га, верујте, убићу га! На руском језику „циник“ значи безобразник...

– Зар он мени тако, мени! – Силно увређен узвикивао је Сидор Антоновић и тврдио, да ће позвати на дуел свог „саслуживца“, неког Владу Поповића с којим је скупа служио код државних железница у Београду.

Сидор Антоновић био је добро познат у целом свом друштву. Зинајиди Павловној долазио је он сваке године на честитање неизоставно, а исто је тако сваке године неизоставно постављао питање о семасијологији појединих речи, које су му се чиниле нарочито значајне. Припадао је некад клубу тројице београдских „јогиста“, који су своје јогијске покусе започели дугим, непомичним седењем на истом месту и нетремичним гледањем у свој сопствени трбух. Далеко нису отишли, јер је наскоро један члан умро, други је полудио, а Сидор Антоновић оћелавио, повукао се сам у се показујући се у друштву једино у нарочитим згодама, кад је могао наћи довољан круг у ком је проналазио жртву за своја упорна питања.

У косо према Сидору Антоновићу седио је професор Висарион Аполинаровић, ког су добро познавали сви становници Господар Јованове улице. По свом менталитету сличио је на Савонаролу или на руског протопопа Авакума. Његова подрумска соба у коју је посетиоц једва смео ући ради великог броја паса, који су се увек врзли по степеницама, била је сва облепљена разним мудрим

2 „Сиви, празан живот!“

3 „Старог кова.“

изрекама. Седало се било на расклимани кревет или на расклимане столице, ал соба је ипак увек била пуна света. Професор је сам себи сугерисао своју судбину за случај да му умре жена, а исто су му претсказале и визионарне слике под дејством екстракта познате америчке биљке пејотл, који је потпуно нешкодљив, а има велику моћ, иако то жена препоштованог Висариона Аполинарића, која је крадом окушала екстрат, није могла установити, јер, ма колико да је затварала очи и мучила се, није ништа ни видела ни чула, већ једноставно само заспала, а на следеће јутро осећала извесно гађење као после морске болести.

– Јест Рускиња сте. – Поновио је наједанпут као иза сна крај мог левог уха Виктор Иванић. – Ми смо морнари добри психолози. Море, самоћа, тишина, све нас то привикава на размишљање, на проучавање људи и околине.

Друштво је постајало све живахније. Непрестано су надолазили нови гости. Говорили су сви на једанпут. Зинајида Павловна доносила је непрестано све нове и нове резерве: чаја с варењем, колача, бонбона.

Виктор Иванић се сасвим разбистрио и окренуо према мени.

– Кад сам као поморски поручник путовао на Црно Море, осећао сам, да ме тамо нешто чека. А знате што је било? – Жена! Да, жена, жена, свагде нас чекају жене. Срео сам је у једном кабарету. Није била лепа, ал је била истерична. Шта мислите такова жена! Видио сам да ћу пропасти. После године дана отпутовао сам у Москву, да се помолим чудотворцима. Друго ми није помагало. Ишао сам од цркве до цркве. У првој цркви кад сам клекао пред икону наједанпут је све око мене нестало, а све до пред саме моје очи испружио се: огроман, велики свечев нос. Скочио сам као опарен. У цркви Василија Блаженог догодило ми се друго чудо. Светац је сишао с иконе, дотакао се мог рамена и лепо сам чуо како ми је рекао: „Викторе Иванићу, не плаши се, ослободићеш се!“... Ослободићеш се! Да, да, ослободићеш се, вели... – Из Москве сам отпутовао у Турску. Нашла ме је и тамо. – После три месеца добио сам у једној кавани брзојав на руском језику, писан француским словима: „Отровала се“... Знао сам, да је то она. Колико сам тај пут попио, чашу за чашом.

– Отровала се, а ако остане жива? Жена вреди док сама нешто даје; жена, која се тровала не може бити оно што је била, она губи душевну свежину, она сву своју пажњу усредоточује на свом оздрављењу. Ипак сам се вратио. Да је само видим. Чекала ме на обали. Остала је жива! Како ми се тад на обали обесила о руку тако две године дана, ружна и болесна...

Виктор Иванић није био тако слабе конструкције, ал то се догађа, па тако и код њега, виделе су се заправо само очи, плаве очи дубоко усађене под доста високим округлим челом. Кад је приповедао једино су му очи живеле. Иначе је на његовом телу привлачила пажњу његова десна рука, бледа, мршава као у мртваца, а међу прстима увек грчевито стиснута цигарета из које је за време његова приповедања сав пепео падао искључиво на моју хаљину.

– Викторе Иванићу, хоћете ли још мало хладне телетине. Пијте, гледајте мене, –узвикивао је муж Зинајиде Павловне, смешећи се обешењачки и држећи у рукама стаклени врч са зеленкастом, прозирном текућином.

– Ја сам стари мајстор. Нека каже Висарион Аполинарић, шта смо радили у Криму. Није нам могао стати на крај и ако смо га сви волели. Свеједно увек смо пили. У седмом разреду гимназије најволели смо: варати полицију и красти вино из подрума. А каква није било вина на Криму! Старо тридесет до педесет година. Тврдило се, да је боље од онога што је пио Франц Јосип, а он је знао што је добро вино!..

Виктор Иванић је довршавао своју исповед у општој галами.

– Две године, а онда сам је ипак оставио. Додијала ми. Срео сам моју жену, то је оно. Зачарала ме погледом. Тврдила је, да не може живети без мене, да сличим на неког глумца, који је био њезина велика љубав у младости. Сад сам развалина: револуција, емиграција, сиромаштво, служба у државном монополу, ал онда!...

– Дакле, велите, да „циник“ српски не значи то исто – настављао је с другог краја стола Сидор Антоновић – док су му дугачки, велики бркови, као у неког старог козачког атамана слична Тарас Буљби, омлитавили од топлоте и чудновато падали преко уста. Серафима Ивановна јадала се што у Београду

не може наћи „интелигентног рада“, све у статистици, не може ни универзитет довршити. Њезине светло плаве косе, заковрчане и уздигнуте на темену, давале су јој изглед малих пупета, који се њишу по ваздуху на невидљивом кончићу. Чинило се, да ће и она сад скупа с мужем, који је поред ње седио, полетити над столом, кроз прозор у пространство над поспалим Београдом.

Зинајида Павловна, без сваког трага уморности, досаде, са својим доброћудним смешком гостила је непрестано госте и приповедала Висариону Аполинарићу о својим штићеницима, малим кадетима у руском корпусу крај Боке Которске.

Тридесет их се убило за две године. Основали су клуб самоубојица. Затварали су се у тамну собу и онда је један пуцао најпре у једног члана, а онда у сама себе. Причало се, да је свему крив дух покојног грофа у чијем се дворцу налазио корпус. Морали су преселити децу, ал је било касно, никако нису могли доћи у нормално стање.

Од цигарете Виктора Иванића остала је још само погашена чика. Видело се, да га мучи потреба исповедања. Уопште сви су овде осећали ту исту потребу. Можда за то, да спомену оно што су оставили, можда да се на извесан начин сами пред собом оправдају за извесне пропусте, можда за то да се преко своје исповести са степена емигранта, што понекад поприма карактер: затвореника бр. један, бр. два, подигну до индивидуалних личностии...

– Мој први роман има и свој епилог – настављао је Виктор Иванић. И она је дошла у Београд. Срео сам је, ал ме није препознала... Да, емиграција... Дивна је моја жена, не ја бих се развео, оженио поновно, да нађем некога ко ће ме пазити, а можда и волети...

Наједанпут се нагло, без икакова претходна знака, спустила киша. Проломили су се облаци. Велике, огромне капље падале су у собу, док је ударао гром за громом. То је био као неки знак за разлаз. Сви су се стали полако дизати. Гроф Галенберг је ступао први. Водио је под руку малу пријатељицу из стрме улице крај Делинијеве апотеке, опрезно испружао сад једну, па другу ногу и стајао на шиљке камените калдрме у Смиљанићевој улици.

На растанку је заостао, погледао ме и рекао:

– А знате, моја ме жена само преварила, а ја сам волио само ону прву и ако сам од ње бежао. Љубав је као и емиграција, што више од ње бежиш, све више у њу падаш...

Кад се опраштао, испала му је из прстију погашена цигарета са које је целу вече падао пепео на моју хаљину.

„Госпођа Лариса Шрамченко – Интимна приредба Комитета изложбе – “

[1938]

О г-ђи Лариси Шрамченко[4], на чијој се колективној изложби налазимо, говорили су с дубоким симпатијама, о њој и као личности и као уметници, г. Штрандтман[5] и г. Одавић[6] приликом отварања изложбе. На позив г-ђе Агатоновић и госпођа из Комитета, да говорим на овом интимном вечеру, које је приређено у оквиру ове изложбе, одазвала сам се не само због искрене симпатије и поштовања према г-ђи Агатоновић, већ исто тако и због дубоког поштовања, што сам га увек осећала према руској жени, њеном раду, интелигенцији, интелектуалним и моралним особинама.

Судбина је сасвим случајно, на посебан начин, приближила руску и југословенску жену. Психика и рад руске жене престављају с тога за нас проблем од посебног интереса. Ми живимо и радимо скупа, упоредно, на истом делу земље!

Професор Жил Легра у својој књизи „L'âme Russe“, која је објављена 1934. године, наводи извесне особине за које сматра, да су нарочито својствене природи руског човека; исконски, неодвисне од било ког ваљског утицаја, које имају свој корен у оном што је најдубље у руској природи. Као такве, између осталог, означује: интелигенцију, хуманост и ширину природе руског човека.

Достојевски је рекао: „човек је само онда прави Рус, ако воли све људе, читаво човечанство“. У том је битност руске хуманости. Ширина природе руског човека, која стоји у вези с огромношћу руске земље, руском природом као таковом, делује, да се и сама природа руског човека увек испољује у великим

4 Лариса Владимировна Шрамченко (1884– ?) била је руска сликарка, радила је у руско-српској гимназији у Руском дому у Београду. Организовала је самосталну изложбу у Панчеву 1938. године.

5 Петар Ј. Одавић (1866–1952) био је српски писац.

6 Василиј Николајевич Штрандман (1873–1963) је радио у руском дипломатском представништву у Београду 1911–1915., а после револуције био је на челу руских емигрантских организација у Београду.

димензијама. Руска жена има све те особине. Између ње и руског мушкарца нема оних великих разлика на које смо иначе научени. Овде су се оба пола прилично изједначила, изгладила. Госпођа Шрамченко, на овој изложби, за све ово пружа довољно примера. Све те особине у довољној мери провејавају кроз њено целокупно уметничко стварање, као и кроз општи животни став ове уметнице.

Странци су на разне начине гледали на Русију. Познаваоци руске уметности имају један посебан став према њој, било да се ради о архитектури, сликарству или скулптури. Старо црквено сликарство задивљује својом дубоком емоционалношћу и у исто време везом са животом; уметно сликарство, које се развије почињући од XVIII века, задивљује и величином уметничке замисли, начином којим се изражује и циљем ког жели постићи. Лепе сликарске особине г-ђе Шрамченко подвукао је г. Одавић. Повлачећи само једну пројекцију унатраг, ако се тако може изразити, ја бих само повукла црту од слика према души г-ђе Шрамченко, нарочито како се она изражава у сликању деце, љупких руских девојчица. Професор Легра, уврштује међу оне споменуте особине природе руског човека, које он назива исконским особинама руске душе, љубав према детету. Она се јавља и као особина широких маса и као особина појединаца, без обзира на друштвене слојеве, очитујући се нарочито у оној слободи и самосталности мишљења, која се дозвољава руском детету и која ствара тако упадљиву разлику између руског и сваког другог детета. Лепи портрети ове врсте, које је изложила г-ђа Шрамченко, свакако су и одраз те посебне предиспозиције душе руског човека, бескрајње љубави према детету, која се код ње, као сликара педагога, развила до нарочито високе мере.

Г. Штрандтман подвукао је једну другу, нарочито значајну чињеницу из живота и делатности г-ђе Шрамченко, њено учествовање у Светском рату, у улози сестре милосрђе.

Нек ми буде дозвољено, да у вези с тим кажем неколико посебних речи. Славенски су народи дубоко патриотични. Руски патриотизам, уз све своје посебне особине, безграничан је. Често смо сведоци потресних чињеница како погрешке, било ког руског човека, изазивају дубоке реперкусије у души свих осталих. То је осећај националне гордости, националног самосазнања у чије је лабиринте тешко продрети и које је смртни грех вређати. У борби за слободу, права свога народа, руска жена је кроз векове била исто тако активна, као и сваки други члан те велике славенске земље. Примери из Светског рата само су то потврдили. Позив болничарке у време рата је једна посебна врста службе свом народу. И кад не би иначе знали величину ове службе, она би нам се јасно указивала и с оних великих и потресних страница монументалне књиге, коју је издала женска секција Fidaka–Femina patrie defenzor, која је тако сјајно комплетирала оно што је раније у том правцу писано.

Кримски рат, ратови на Балкану, показали су нам и раније руску жену у овој улози. Сликар, г-ђа Шрамченко показала је својим пожртвованим радом на овом пољу, да је свом својом душом Рускиња, наставила је старе велике традиције, којима су пошле и многе друге руске жене које се налазе у нашој средини, традицији које руску жену тако високо уздижу на свим пољима људске делатности.

У једном од последњих бројева познатог руског књижевног листа „Современија записки“, у културној кроници, писац истиче све оне неизмерно тешке услове у којима ради и у којима се развија руска стваралачка мисао. Но, ма како били тешки ти услови, мора се истаћи, да руска жена, у својој великој већини, настоји, да и у овим тешким условима живота ствара и ради и нарочито да подржава дух млађих генерација. Скромне мансарде, често још скромнији подрумски станови у великим и малим кућама безбројних светских градова, далеко у туђини, као и код нас, сахраниће у том погледу многу неписану историју руске жене, њених достигнућа, снова и патњи. Тој великој групи припада и г-ђа Шрамченко.

Данашња времена траже од сваке жене нарочито велико срце, енергију, спокојство и самосавлађивање. Њихов рад и резултате рада треба ценити под том посебном призмом. Свако настојање наше жене, које иде за ублаживањем тог стања, има своју дубоку етичку вредност.

(Архив Србије, Фонд Марија и Максим Агапов)

Приредили:
др Алексеј Тимофејев
др Горан Милорадовић

АЛЕКСАНДАР ВАСИЉЕВИЧ СУВОРОВ

Александар Васиљевич Суворов био је велики војни и стратешки геније. У руској ратној историји, остао је упамћен као оснивач руске војне тактике. Био је велемајстор у вођењу битака бајонетима, добијајући их са минималним губицима. Познавао је душу руског војника и у ту сврху написао је, вођен својим богатим искуством, кодекс части „Наука побеждать“, који је сваки војник Руске царевине знао наизуст.

Овај велики ратни геније неправедно је запостављен на српском научном подручју. Предност се даје неким другим државницима и војсковођама, а Суворов остаје у сенци, иако је познат као један од редких војсковођа, који никада није изгубио ни једну битку. Његова величина не огледа се само у његовим ратним и војним достигнућима. Он се, пре свега, водио људским и хришћанским начелима према сваком човеку, не осврћући се на његов сталеж или материјално стање. Био је изузетан педагог и велики животни учитељ својим војницима, који су га следили и у најтежим околностима.

Кроз прочитану литературу за овај рад, упознала сам се са ликом и делом овог необичног човека. Моје истраживање није се сводило само на ишчитавање литературе, већ и на сусретање са материјалним доказима, који су остали будућим нараштајима од овог великог руског хероја. То је подразумевало посету Санкт- Петербургу, где сам обишла музеј посвећен Александру Васиљевичу Суворову, као и његов гроб у Александро-Невској лаври. Било би занимљиво истаћи да је прва ствар, коју сам запазила, а тиче се његових личних особина, свакако скромност. На његовој посмртној плочи, по личној жељи Александра Васиљевича, једноставно пише: Овде лежи Суворов (Здесь лежит Суворов). Обилазећи музеј, његовој скромности сам додала још неколико врлина: вера у себе и своје потчињене, правичност, упорност и истрајност, поштење, поштовање непријатеља на бојном пољу, уважавање човека.

Имао је специфичан, лаконски говор, те је, користећи мало речи, могао много тога да каже. Изузетно је ценио своју отаџбину и поносио се тиме што је Рус. Није желео да говори француски и немачки, у то време помодарске језике петроградског двора, иако их је течно причао, о чему нам сведоче његови записи на француском, немачком, италијанском, латинском.... Био је изузетно посвећен православном хришћанству, градио је цркве и донирао новац манастирима и црквеним установама, оснивао је школе за сиромашне, а у војне редове увео је гвоздену дисциплину. Многи историчари баш Суворову приписују русификацију Крима, на коме су, до тада, већинско становништво чинили Татари.

Колико је био посвећен свом позиву, види се из чињенице да је увек носио старе војне униформе и да је спавао, попут обичног војника, на мало сламе. Није волео раскош, живео је изузетно скромно, а целог себе ставио је на располагање руској круни, коју је верно служио од ране младости до своје смрти.

Желела бих напоменути да је овај рад писан са руске тачке гледишта. Због недоступности литературе на другим страним језицима, пре свега немачком, француском и енглеском, мој рад базира се на делима руских аутора. Информације о Суворову, које су ми биле доступне, а односе се на британски и француски поглед о Другој коалицији, нашла сам у енциклопедијама Britannica и Ларус. Занимљиво је напоменути да ове две енциклопедије дају међусобно потпуно другачији поглед на дешавања из 1799. године.

Британика нам даје основне информације о Суворову. Наводе се сви ратови у којима је учествовао. Посебна пажња посвећена је Италијанском походу, где се наглашава да је Суворов избацио готово све Французе из Италије. О швајцарском походу имамо мало података. Набројане су и све његове титуле, од грофа Римникског до кнеза Италијанског, а забележено је и да је био носилац чина генералисимуса. Оно

што читалац не може да сазна је да Суворов, у току своје војне каријере, није изгубио ни једну битку. Али, комплетна слика о Суворову је позитивна и веома слична руском становишту. Руси, свакако, са много више патриотизма и ентузијазма гледају на свог народног хероја, док Британци набрајају чињенице.

Александар Суворов (1730-1800)

Француско становиште из Ларуса у потпуности је супротно са британским погледима на Суворова. О Суворову у Италијанском и Швајцарском походу, пише се веома субјективно. Наведено је да су Французи сили од 300000 савезничких војника, успели да супротставе свега 170000 својих војника, који нису били ни Французи, већ Швајцарци, Италијани, Пољаци и Холанђани.[1] Наведене су Суворовљеве победе код Аде, Требије и Новог, после чега Французи напуштају Италију, у којој Суворов поново успоставља стари поредак. Али, оно што је посебно интересантно је описивање Швајцарског похода у овој енциклопедији. Наведено је да су Аустријанци погрешили, када су Суворова изабрали за главнокомандујућег у Швајцарском походу, јер је он био навикнут на вођење битака у равници. Ларус, у извесној мери, тврди истину, јер Суворов није имао богато искуство са вођењем ратова у планинским пределима, али то га није спречавало да однесе победе код Ђавољег моста, Сент Готарда и Хоспитала. Као велики успех француских оружја, наводи се битка код Цириха (25 – 26. септембра 1799. године), где је Масена победио руску војску, коју је предводио Римски- Корсаков. Интересантно је и да се не наводи ни један сукоб француске и Суворовљеве војске у Швајцарској. Једино наглашено је да је Масена до те мере угрозио Суворова, да се овај морао повући у Баварску, одакле иде за Русију. Такође, и ово је једна непознатица, јер је Суворов, напустио Швајцарску преко данашње Чешке и Прага, али не због угрожавања од стране Масене, већ због наређења императора Павла. Повлачење руске војске наивно се објашњава, бесом императора Павла због „успеха француске војске у Швајцарској“[2], као и „остављањем на цедилу аустријских трупа“[3].

Данас у Руској Федерацији, Суворов је народни херој. Он је први човек у Русији, који је за живота добио споменик, али и први коме је подигнут меморијални музеј. По њему носе име многобројни тргови и улице у Русији, али и један астероид. За време Великог Отаџбинског рата 1941-1945 године, установљен је орден Суворова од три степена, којим је награђено више од седам хиљада учесника рата. У време Другог светског рата, многи партизански одреди и бригаде носили су његово име. Највећу почаст, Суворов је добио 21. августа 1943. године, када је основано војно училиште „Александар Васиљевич Суворов“. Иако је предводио искључиво копнене снаге Русије, његово име понели су бродови, разарачи и ракетне крстарице. Једна од најновијих атомских подморница из 2014. године добила је име по Александру Суворову.

Али ни данас, руски народ не заборавља свог највећег ратника. Суворов је изгласан 9. маја 2014. године на општенародном избору у пројекту „Име Победе“, које је спроводило Руско војно-историјско друштво и Министарство културе РФ, за најзначајнијег војсковођу Русије. Због изузетног доприноса Суворова Руској империји, од 18.века, када је живео, до

1 Општа енциклопедија *Larousse* у 3 тома, том 3, Београд, 1973. стр 495.

2 Исто.

3 Исто.

21.века, њему у част је подигнут велики број монументалних споменика, биста и мањих споменика, не само у Русији, већ и у Белорусији, Украјини, Швајцарској, Молдавији и Румунији. Суворов се у неколико махова нашао и на новчаницама и кованицама у 20. веку. Са његовим ликом издато је небројено много маркица кроз различите декаде прошлог века, али је интересантно напоменути да су маркице посвећене њему штампане и у Швајцарској и Лихтенштајну. О њему су снимани филмови, писане књиге, давана имена вулканима у Тихом океану. У Русији постоје чак пет села и један град, који се називају Суворово, док у Бугарској постоји град и општина са истим именом. Од 2005. године Свето-Тихоновски друштвени универзитет ради на канонизацији Александра Васиљевича Суворова у светитеља.

У овом раду, пре свега је коришћена литература на руском језику. У свакој од наведених књига, нашла сам обиље података и информација, али сам се базирала на неколико књига, које ће ме водити кроз цео мој рад о Александру Васиљевичу Суворову. Књига Арсений Замостьянова, *Гений войны, Александр Суворов*, је изузетна књига, у којој је аутор сажео целокупно своје знање о овом, како и сам наслов каже, «генију рата». Он се позива на старије ауторе, савременике Суворова, али и на дела аутора свога времена, да би читаоцу дочарао живот и дело овог највећег руског војника. Веома је тачан и прецизан у подацима које даје, пише реалистично и објективно. Оно, што би била замерка овом аутору је, да се код њега веома брзо смењују догађаји, те се читалац може лако збунити у хронологији збивања.

Следећа, веома важна књига, која ће ми бити водиља, било је дело самог главног јунака овог рада, Александра Васиљевича. Ово су, заправо, сабрана дела, у којима је прикупљено све оно што је Суворов написао. Књига је подељена на неколико делова и то на: *Полковое учреждение*, у ком Суворов објашњава како се треба водити један пук да би успешно ратовао, као и која су задужења сваког човека у јединици, каква треба гда буде дисциплина и како се она одржава; *Наука побеждать* је војно дело, у коме су сабране све мисли и инструкције Суворова, о томе, како се треба водити и добити рат. Ово дело постаће звезда водиља наследницима Суворова, Багратиону и Кутузову; *Письма и документы* подељени су на делове: Автобиография, Пугачевщина, Вывод крымских армян на Дон, Русско-турецкая война, План новой войны против Турции, Военно-санитарные мероприятия, Польское восстание, Итальянский поход. Рад је базиран на писмима, која описују Италијански поход. Ово су извештаји фелдмаршала Суворова са фронта, који су слати императору Павлу. Оно што може отежати читаоцу хронологију је што Суворов често не наводи датуме, већ користи велике верске празнике као временски орјентир. Подаци, које нам даје, су тачни и могу се прецизно користити. *Афоризмы и наставления* је последњи део књиге, у коме су прикупљене анегдоте о Суворову, које су записали његови савременици, али и писама, које је слао својим пријатељима и породици.

Књига А. Петрушевског «*Генералисимус княз Суворов*» у три тома, обимно говори о целокупном животу Суворова. Детаљно се описује сваки сегмент живота Александра Васиљевича, од рођења до смрти. Аутор је ова три тома поделио по епохама живота овог војсковође: први том обрађује период од његовог детињства до 1792. године, други том обрађује епоху од 1792. до 1799. године, а трећи том посвећен је Италијанском и Швајцарском походу, повратку у Русију и смрти Суворова. Аутор веома богато и обимно пише, али оно што је интересантно у његовом делу је да нема фуснота нити литературе, која је коришћена у стварању овог изузетног биографског дела. Аутор ниже догађаје, један за другим, са изузетном тачношћу. Дело обилује анегдотама из Суворовљевог живота, његовим мислима и цитатима. Веома пажљиво је обрађена и спољна и унутрашња политика Руске империје, као и догађаји у Европи, које аутор паралелно наводи са догађајима у Русији. Остале књиге, које су коришћене, на поучан и интересантан начин представљају генералисимуса Суворова, али у њима нема толиког богатства података и посебности начина писања, као у ове три књиге, које сам представила.

Порекло и младост Суворова

Тачан датум рођења овог великана није сигуран. Аутори и његови биографи споре се између 1729. и 1730. године. На његовој гробници, у Александро-Невској лаври у Санкт-Петербургу, уклесано је да је рођен 1729. године, али у матичним књигама рођених, које су тада вођене, као датум његовог рођења уписана је 1730. година. Ни сам Суворов не помаже нам у решењу ове загонетке. У једном од његових писама, написаних на италијанском језику, наводи: «Io son nato 1730 il 13 Novembre...»[4], док у својој аутобиографији пише да је у службу ступио 1742. године, у узрасту од петнаест година.[5] Овај податак нас наводи да је велики војсковођа рођен 1727. године. Да би отклонила неспоразуме који су се јављали око године рођења Александра Васиљевича, покренута је иницијатива 1951. године у „Суворовском зборнику", да се као дефинитивна година рођења генералисимуса Суворова узме 1730. година.

Али година рођења није једина непознатица у животу Суворова. Са сигурношћу се не може тврдити ни где је он рођен. Једни аутори верују да је рођен у Москви, у породичној кући на Арбату[6], док Петрушевски наводи могућност да је рођен у Финској.

Сам Суворов је, пишући о пореклу своје породице, навео да је, за владавине цара Михаила Романова, у Русију 1622. године, дошао Сувор са својим братом Наумом из Шведске. Сувор је, као велики јунак, задобио царево поверење и руску титулу. И тако су се његови преци почели називати Суворови. Данашњи подаци нам више говоре о пореклу породице Суворова. У књизи А. Замостјанова, наводи се да је породично име чистог руског порекла, потекло од придева „суровый" и да је много старији, него што сам Александар Васиљевич наводи. Према документима пронађеним у старим архивима, наводи се да је први запис о Суворовима већ из 1323. године када је потписан Ореховски мир. Тада су Руси, не желећи да остану под Швеђанима, масовно напуштали Карелију и селили се у руске делове. Године 1544. како се наводи у документима, забележен је казањски поход цара Ивана Грозног. Михаило Иванович Суворов био је четврти војвода цара, а 1549. године, учествовао је, као трећи царев војвода у Шведском походу.[7] Прича о страном пореклу била је веома популарна када је живео Александар Суворов, те не чуди постојање овакве верзије породичног порекла.

Александар Васиљевич потиче из старе војничке племићке породице. Његови најближи преци, деда Иван Григоријевич Суворов, и отац, Василије Иванович Суворов, били су у непосредној близини самих царева. Иван Григоријевич добровољно је ступио у Преображенски пук, када га је формирао Петар Велики. Тада је развио веома близак и пријатељски однос са младим царем, који ће постати и кум на крштењу његовог сина, Василија. Али, пошто је Иван рано умро, а Василије остао сам са мајком, Петар Велики преузео је на себе бригу о васпитању и образовању свога кумчета. И Василије је своју каријеру почео у Преображенском пуку и напредовао је све до генерала-аншефа. Био је један од најобразованијих људи царства тога доба и написао је први војни речник, који је Русија имала. Оженио се Авдотјом Феодосејевном Мануковом, из старог московског дворског племства. У том браку рођено је троје деце: син Александар и кћерке Ана и Марија.

Александар је име добио по великом хероју руске историје, спасиоцу домовине, кнезу Александру Невском. Детињство је провео у подмосковском селу Покровско, на обали реке Јаузе. Био је лошег здравља и веома мршав. Због болешљивости свога јединца, Василије Иванович је одмах отписао војну службу, као будуће занимање Александра. Али Суворов отац је имао још један разлог, због кога није желео да му син постане војник. У време царице Ане Ивановне, земљом је владала «бироновштина». Овај термин остао је упамћен у историји по Ернсту Јохану Бирону, царичином фавориту, када су све водеће положаје у земљи заузимали Немци.

4 А. Петрушевский, *Генералисимусъ князь Суворовъ, в трехъ томахъ, том первый*, С.-Петербургъ, 1884. Стр 3 (Рођен сам 13.новембра 1730.)

5 Суворов Александр, *Наука побеждать*, Москва 2013. Стр 120.

6 Арсений Замостьянов, *Гений войны, Александр Суворов*, Москва 2013. Стр13.

7 Исто, Стр 14.

Василије Иванович није желео да служи под «нерусима», па је 1741.године дао оставку и повукао се у Покровско. Тамо се посветио вођењу свога имања и образовању сина Александра.

Александар је добио изузетно богато образовање. Изучавао је стране језике, бавио се географијом, историјом, филозофијом, али оно што га је одистински одушевљавало била је војна тактика. Заносио се ратном стратегијом, војсковођама, изучавао је артиљерију, фортификацију и начине ратовања. Тражећи свој војни узор, колебао се између два велика имена-шведског краља Карла XII и Петра Великог. Обојицу је сматрао великим војсковођама, али млади Александар је себи поставио питање које ће решити победника: ко је од ова два ратника имао веће моралне вредности? Да ли је то био Карло, који је тражио личну славу, или Петар, који је војевао за славу своје отаџбине. Победник је брзо изабран и Петар Велики је победио заслужено. И касније ће се Александар водити сличном мишљу, учећи своје војнике: »Выбери героя, бери пример с него, подражай ему в геройстве, догони его, перегони-слава тебе!»[8].

У узрасту од једанаест година, сав труд, који је Александар уложио у своје војно образовање, исплатио се. У посету његовом оцу, дошао је генерал Абрам Петрович Ханибал.

Генерал Ханибал, или како су га звали «Арапин Петра Великог», у Русију је дошао сасвим случајно. Када је Сава Владиславић отишао на мисију у Цариград, на пијаци робова купио је два брата црнца, које је поклонио цару Петру Великом. Сам цар је прихватио Ханибала и био му је крштени кум, због тога је отчество Абрама «Петрович». Његово право име било је Ибрахим, а презиме је узео почетком 1720-их година, у част античког војсковође Ханибала.

Када је дошао код свога пријатеља Василија Ивановича, разговарао је са младим Сашом, како су у породици звали Александра Васиљевича, и разумео је дечакове амбиције везане за војску. Сматра се да је он најзаслужнији за промену мишљења Василија Ивановича да свога сина упише у један од престижних руских пукова. Иако Преображенац, Василије је уписао Александра у Семјоновски пук, у коме је кренуо да се обучава 1742. године. Тада почиње војна каријера будућег великог војсковође.

Оно што истичу сви биографи Суворова је чињеница да је Александар Васиљевич прошао необично дуг пут искуства и знања, да би постао једно од најзначајнијих имена светске војне историје. Његово успињање на војној лествици било је полако и темељно. Он је почео, иако племић, од најнижег редовског чина. Са петнаест година, ступио је у Семјоновски пук као обичан војник. Зато је добро упознао тежак војнички живот и, за разлику од осталих официра, могао је да проникне у душу руског солдата. Осам година провео је као обичан војник, да би 1750. године био произведен у чин каплара. Тек 1754. године постаје поручник. Тада је преведен у Ингерманландски пук, у коме је провео две године. У овоме пуку, Суворов ће окончати мирнодопски период своје каријере, који ће сменити деценије непрекидног ратовања.

Стицање ратног искуства

Седмогодишњи рат

Године 1756. почео је Седмогодишњи рат између Пруске, на челу са Фридрихом Великим, и коалиције земаља, којима се придружила и Русија. Желећи да се докаже, Суворов се пријавио у рат, али је прекомандован тек 1759. године. Раздобље између 1756. и 1759. године провео је у тврђави Мемељ.

Седмогодишњи рат отпочео је ширењем Пруске на околне територије. Вођен је са променљивом срећом. Руску војску је предводио гроф Апраксин, који није умео искористити првобитне успехе руске војске. Ускоро, уместо Апраксина, командантску позицију заузима Салтиков.

По доласку Салтикова, на ратно поприште стиже и Суворов. Прво борбено искуство, Суворов је стекао 14 (25) јула 1759. године када је са својом ескадром напао и у бег нагнао немачке драгоне. Ускоро постаје дежурни официр, а ту дужност задржао је и у чувеном окршају код Кунерсдорфа (1759). Када, после Кунерсдорфске

8 Исто, Стр 16. (Изабери хероја, узми га за пример, опонашај га у јунаштву, достигни га, престигни и бићеш славан)

победе, Салтиков није послао козачке одреде за непријатељем, Суворов је прокоментарисао своме надређеном, Фермору: »На месте главнокомандующего, я бы сейчас пошел на Берлин»[9]. Оно што је млади поручник наглас изрекао, пруски краљ је оставио забележено. Страхујући од козачких трупа, Фридрих Велики наредио је својој породици да напусти Берлин заједно са архивом.

Али, учење војне вештине за младог поручника тек је почињало. Ускоро су га чекале нове битке и искуства. У саставу Тотлебеновог одреда је 1760. године учествовао у заузимању Берлина, док је под заповедништвом Румјанцева освајао тврђаву Колберг.

У овим окршајима, Суворов је два пута био рањен, али је за своју личну храброст награђен-добио је чин пуковника и команду над Астраханским пешачким пуком. Суворов је са својим пуком требао одржавати ред у Петрограду за време крунисања Катарине II у Москви. По повратку у Москву, Суворова су представили царици, која му је том приликом подарила свој портрет. На портрет је Суворов написао, али тек много година касније „Это первое свидание проложило мне путь к славе“[10].

Од 1763-1769 године, командовао је Суздаљским пешадијским пуком у Новој Ладоги. Главни задатак који је себи Суворов поставио, био је да војнике у свом пуку научи храбрости, сналажљивости и вештини да их нико никада не може збунити у војној тактици. Током 6 година командовања тим пуком развио је сопствени систем васпитања и обуке јединица, заснован на појачаној борбеној припреми и поштовању према војнику. Већ у то време је испољавао своју особену индивидуалност, сједињавајући памет и строгоћу ратног команданта с тесним општењем са потчињенима, скромност у свакодневном животу с високом образованошћу.

Суздаљци су послужили као прототип како би требала бити организована целокупна руска војска. Да би својем пуку приближио циљеве своје обуке, често им је понављао да морају да се придржавају једноставног правила. «Солдат и в мирное время на войне» (Војник је и у мирном времену у рату) била је крилатица Суздаљског пешадијског пука.

У сврху обуке свога пука, саставио је дело изузетне војно-историјске вредности, «Полковое учреждение», које се назива и «Суздальское учреждение», где се наводе инструкције како се васпитава војник у пуку и које су његове дужности.

Обука војника заснивала се, по мишљењу Суворова, у брзини, окретности и неустрашивости. Пук је припреман да се на бојном пољу понаша као и у току маневара, тачно, сложно и без одступања. Суворов је веома полагао на психолошки тренутак код својим подређених, и сматрао је да ће војници имати далеко боље резултате ако сами нападну, због налета адреналина, него да очекују напад, у ком их може савладати осећај панике. У току припрема за борбе, прављене су сламнате лутке, које су ређане у колоне, а служиле су као непријатељски пук, на који је јуришала пешадија и коњица. Записе о борбеним припремама, веома сликовито нам је оставио Суворовљев ађутант, Габријел Пјер Дубоаж, у својим сећањима на великог генералисимуса.[11]

Суворов је имао прилику да види недостатке руске војске. Фалило је образованих и искусних официра, који ће, својим примером обучавати војнике и од руске армије створити победничку војску. Такође, Суворов је уочио предност борбе прса у прса, чувену «штыковую атаку» (напад бајонетима), којом би један војник, уз мало вежбе, из противничког строја могао избацити до четири непријатељска војника. Будући велики војсковођа већ је на почетку своје каријере сматрао да се битка не добија топовима и тешком артиљеријом, због непрецизности гађања мета у покрету, већ пешадијом наоружаном бајонетима, добро припремљеном за борбе, која је у стању да брзо маневрише и прелази велике раздаљине за кратко време.

9 А. Петрушевский, *Генералисимусъ князь Суворовъ, в трехъ томахъ*, том первый, С.-Петербургъ, 1884. Стр 25 (На месту главнокомандујућег, ја бих одмах кренуо на Берлин)

10 Наша история, *100 великих имен, Александр Суворов*, еженедельное издание, Deagostin, Москва 2010. Стр 10 (Овај први сусрет, утро је мој пут ка слави)

11 Преснухин Михаил Александрович, *Путеводитель по истории России- Суворов:русский бог войны*, БИС, Москва, 2014. стр 4

Борба против пољских конфедерата

Године 1769. 15 (26). маја, Суворов је постао командант бригада Смоленског, Суздаљског и Нижегородског мускетарског пука. Нови изазов постављен Суворову, био је борба против војске конфедерата у Пољској. Овај устанак био је уперен против новоизабраног пољског краља Станислава Понјатовског и Русије. Походом у Пољску, до изражаја су дошли резултати Суворовљеве обуке: за 30 дана, војници Суздаљског пука препешачили су 850 врста.[12]

Суворов је при нападу на пољску војску користио препаде, терајући је у бекство. Године 1769. 2 (13) септембра код села Орехово, Суздаљци су имали доказати иновације у својој обуци. За четири часа, колико је трајала битка, Суздаљски пук, у коме је било четири стотине војника, победио је војску конфедерата, којих је било две хиљаде. Тада је погинуо и један од вођа конфедерата, Франц Пулавски. Суворов је доказао ефикасност свог новог система обуке, а слава Суздаљаца пронела се, не само у руској војсци, већ и међу Пољацима.

Циљ Суворова био је гашење устанка и успостављање мира. Пољаке је сматрао браћом Руса и најстроже је пазио да се месни житељи поштују. Својим дејствима је обезбедио мир на знатној територији Пољске. Али, приликом преласка реке Висле, Суворовљев живот био је озбиљно угрожен. Упао је у реку и почео се давити.Тада је један од његових војника зграбио свог командира за косу и извукао га напоље. Међутим, приликом извлачења, Суворов је снажно ударио главом о понтон и задобио тешке повреде. Током опоравка, Суворову стижу лепе вести-царица га је, због заслуга у борби против конфедерата, наградила његовим првим орденом, орденом Св Ане и чином генерал-мајора.

Вративши се у строј, године 1771. победио је Пољаке код Ланцкороне, разбивши трупе којима је командовао познати француски војсковођа Димурје. Због ове победе, одликован је најважнијим руским војним орденом светог Георгија, и то не 4. степена, како је по правилу требало, већ одмах орденом 3. степена.

Најважнија победа Суворова у овој кампањи била је код Столовича 13 (24). септембра 1771. године. Тада је са 900 војника победио пољски корпус хетмана Михаила Казимира Огинског, који је бројао 5 000 људи. Руси су изгубили 80 војника, Пољаци око 1000, док је око 700 је заробљено, од чега је њих 30 било официра вишег ранга. После Столовича, Суворов је писао своме ратном другу, генерал-мајору Михаилу Никитичу Кречетникову: «Гетман Огинский ретировался на чужой лошади, без сапогов, сказывают так! Лутчие люди убиты или взяты в плен... Наш урон очень мал.»[13].

Што се пољске кампање тиче, последње што је Суворов урадио, било је заузеће Краковског замка који је држао француски одред. Пред Краковом, ујединио се са другим руским војскама и отпочела је тромесечна опсада замка, која је завршена предајом француског гарнизона 15 (26). априла 1772. године. Акције Суворова довеле су до руске победе и прве поделе Пољске.

Први руско-турски рат 1768-1774

Суворов је послат у Финску ради утврђивања границе са Шведском. Његова права мисија била је тајног карактера и подразумевала је осматрање одбрамбеног граничног појаса Шведске. У априлу 1773. године, добио је хитан позив да се врати у Русију и распоређен је у прву армију фелдмаршала Румјанцева која је дејствовала на Дунаву.

Русија и Отоманско царство имали су неразрешене конфликте везане, пре свега за пловидбу по Црном мору, мада су им се интереси укрштали и на Закавказју, Молдавији и Балкану. Сталне чарке међу кримским Татарима и козацима претиле су да ће прерасти у рат. То се одиста и догодило док је Русија била заузета ратовањем у Пољској. Султан и Велика Порта, знајући колико је тешко водити рат на две стране, а и на

12 Групп авторов, *История русской армии, Иллюстрированное издание, Современая версия*, Москва, Эксмо, 2007. Стр 120

13 Преснухин Михаил Александрович, *Путеводитель по истории России- Суворов: русский бог войны*, БИС, Москва, 2014. Стр 7 (Хетман Огински побегао је на туђем коњу, без чизама, тако кажу! Најбољи људи су убијени или су заробљени... Наши губици су веома мали.)

подстрек Француске, затражиле су од Русије да напусти Пољску и прихвати све одлуке пољског Сејма. Када је царица Катарина одбила ове захтеве, у Истамбулу је ухапшен руски конзул и почео је дуго очекивани рат.

У мају 1770. године, руска војска на челу са Петром Александровичем Румјанцевим прелази Дњестар и ступа у Молдавију. Ратна дејства ускоро ће отпочети.

Суворов је стигао у Његоешт 6 (17). маја 1773. године да би осмотрио услове за заузимање турске тврђаве Туртукај. Имао је одређене потешкоће када је преузео команду над руским јединицама. Није познавао своје нове војнике, њихову дисциплину, могућности и борбену приправност. Такође, ови пукови нису били научени на чврсту руку Суворова. Не желећи да губи драгоцено време, Александар Васиљевич је за напад одредио ноћ са 9. на 10. мај.

Суворов је са снагама од 800-900 људи[14] напао тврђаву коју је држало око 4000 Турака. Под окриљем ноћи, руска војска је неприметно домарширала до тврђаве и користећи фактор изненађења, добила је битку уз релативно мале губитке са своје стране. Руси су изгубили око 200 војника, док су Турци изгубили од 1000-1500 људи. Суворов је тада био тешко рањен у ногу. Туртукај је заузет јуришем, упркос забрани команданта Румјанцева. Да би обавестио свог надређеног о победи, Суворов му шаље кратке стихове: «Слава Богу, слава вам, Туртукай взят и я там! »[15]. Због непослушности, Румјанцев је хтео да младог генерала казни због самовоље, али му је царица Катарина II написала: «Победителей не судят»[16].

Због тешке повреде ноге, стање Суворова се погоршало и добио је грозницу. Затражио је отпуст за лечење и повукао се у Букурешт. У међувремену, Турци су опет овладали Туртукајем.

Суворов је 17(28). јуна предузео и други поход на Туртукај. Командовао је Апшеронским батаљоном. Са собом је водио 1720 пешака, 850 коњаника и 680 козака. У Туртукају је било око 4000 Турака. Бој је трајао четири часа, а отпочео је бомбардовањем тврђаве од стране руске артиљерије. Суворов је опет однео победу, са губицима од око две стотине људи (рањених и погинулих).

Царица Катарина, која се већ неколико пута заузела за младог генерала у успону, помно је пратила догађаје на румунско-бугарском фронту. За постигнуте успехе, и на препоруку Румјанцева, Суворову из Петрограда стиже орден Св Георгија другог степена.[17]

У јулу 1773. године Суворов је послат у одбрану града Гирсова. Маршем на Гирсово, Суворов је 3 (14) септембра са 3000 војника заузео град који је бранило 4000 турских пешака и 3000 коњаника. Суворов се водио тактиком којом је намамио Турке сасвим близу, а затим је кренуо у напад, што је Турке нагнало у бег. Турски губици били су до 2000 војника, али у јуришу на Гирсово пали су и двојица паша. Код Руса је збирни број погинулих и рањених износио око 200 људи.

Суворов је 17 (28) марта 1774. године постао генерал поручник. Враћа се из Москве, где је примио чин и оженио се, на фронт. Године 1774. 10 (21) јуна је заједно са генералом Каменским код Козлуџе поразио турски корпус од 4000 војника; ту су се двојица генерала усклађено борила, премда се нису волела. Суворов је успео заробити турски логор, док је истовремено пешачки корпус Каменског растерао војску Абдул-Резака. Руси су изгубили 209 људи, а Турци 1200. Заслуге Суворова постале су један од најбитнијих фактора при победи руске војске за време потписивања Кучук-Кајнарџијског мира. Тим поводом је Александар Суворов награђен златним мачем украшеним драгим камењем.

Устанак Пугачова 1774. године

Пугачов је био син ситног козачког земљопоседника. Учествовао је у Седмогодишњем рату, као део козачке јединице у походу у Прусији. Претстављао се као покојни цар Петар III, иако

14 Групп авторов, *История русской армии, Иллюстрированное издание, Современая версия*, Москва, Эксмо, 2007. Стр 123 пише да је Суворов са собом водио одред од 500 војника.

15 А. Петрушевский, *Генералисимусъ князь Суворовъ, в трехъ томахъ*, том первый, С.-Петербургъ, 1884. Стр 153.(Слава Богу, слава вама, Туртукај је заузет и ја сам тамо)

16 Исто. Стр 154 (Победницима се не суди)

17 Наша история, *100 великих имен, Александр Суворов*, еженедельное издание,Deagostin, Москва 2010. Стр 5

је Русијом у том периоду било на десетине самозванаца. Организовао је побуну уралских козака, која је касније изазвала много већу побуну донских козака.

Пугачов је добром пропагандом, регрутовањем и обећањима реформи створио велику војску, уз чију помоћ је заузео велики део између Волге и Урала. Највећа победа током његовог устанка било је заузимање Казања. После заузећа Казања, на устанике је кренула велика руска војска под командом генерала Петра Панина. Недостатак превоза, недисциплина и слаба послушност лоше плаћених војника, паралисала је напад руске војске, док су Пугачове јединице побеђивале. Главна предност устаника била је што их Двор и царица испрва нису озбиљно схватили. У почетку је његова глава уцењена на 500 рубаља, а 1774. године уцена је скочила на 28.000 рубаља.

Јемељан Пугачов (1742-1775)

Суворов је са Шестом московском дивизијом кренуо да угуши Пугачевштину[18]. Код Царицина се ујединио са војском Михељсона. Августа 1774. године устаници су тешко поражени код Царицина. Тада је на бојном пољу пало 2000 устаничких војника, а око 8000 пугачеваца је заробљено. Царска војска се освежавала и вођа устанка је осетио да се ближи крај. Пугачова су његови козаци ухватили код реке Велики Узењ са козачким сатником Харчевим на челу и предали га 14 (25). септембра 1774. године, када је намеравао да побегне према Уралу. Александар Суворов га је ставио у метални кавез и послао у Москву, где је био изложен 10 (21). јануара 1775. године. На јавном тргу је расчеречен.

18 А. Г. Брикнер-*Иллюстрированная история Петра I и Екатерины II,* Москва, Эксмо, 2008, стр 476

Како је Крим постао руски?

Године 1776. Суворов је постао командир Санкт-Петербуршке дивизије. Убрзо је прекомандован у Московску дивизију. У другој половини 1776. године Суворов одлази са својим „московљанима“ на Кримско полуострво и делту Дунава.

Проблем на Криму је настао због једне од најважнијих одредби Кучук-Кајнарџијског мира- Турска је Русији морала предати Крим, али се са тиме није мирила. Турци су успели повратити полуострво, али не за дуго. Долазак Суворова преокренуо је ситуацију у корист Русије. На престо Кримског ханства он поставља Шахин-Гиреја, док је претходни хан, Давлет IV Гирej побегао у Турску.

Суворов не само што је био бриљантан војсковођа, већ и сјајан администратор. Године 1778. у Европи се појавила куга. На његову иницијативу, руски војници очистили су све тоалете и коњушнице, поправили све градске бунаре, фонтане и бање, а купање у јавним купатилима било је бесплатно. На пијацама је уведен готово војнички поредак-сваки товар који би улазио у град или излазио из њега, морао је проћи кроз карантин.

У пролеће 1778. Године, Суворов је одређен за главнокомандујућег свим руским снагама на Криму. Да би повећао број православног становништа на уштрб муслиманског, покренуо је акцију пресељења Руса, Грка и Јермена. Веома важно је било насељавање ових новоприпојених територија и то баш становништвом, које је насељавало Кримско ханство.Требала се створити територија уско везана и зависна од Руске империје. Од маја до септембра 1778.године на територије обала Азовског мора и ушћа Дона, насељено је 31000 људи. Тако је ударен темељ христијанизацији и стапању Крима у руске територије.

Трећи руско-турски рат 1787-1791

Године 1783. Русији је припојен Крим, што је нанело велики ударац Турској. На наговор Енглеске и Пруске, Турска је 1787. године објавила

Русији рат. Али рат Русији није требао. Стање у Пољској било је лоше, назирао се раскид са Шведском, а Пруска је била непријатељски расположена. Турска је рат Русији објавила 13 (24). септембра 1787. године.

У рат са Турском 1787-1791 године, у коме је потпуно до изражаја дошла његова генијалност војсковође, Суворов је ушао када му је било 56 година. Али, задржавши ратничку страственост и храброст, придодао је нарастајућу мудрост војсковође. Александар Васиљевич је почетком рата командовао корпусом од 30.000 војника који је бранио обалу у рејону Херсон-Кинбурн.

У тренутку објаве рата, Руси су располагали са две армије: Екатеринославском, коју је предводио Потемкин и Украјинском, на челу са Румјанцевим. Суворов се тада налазио на Криму, где је схватио важност положаја тврђаве Кинбурн и са делом војске остао у њему. Турци су рачунали на руску неспремност и повели су поход на Кинбурн. Напади на тврђаву отпочели су 30. септембра (11. октобра), али Суворов није одговарао на провокације. У 9 часова ујутру, допловила је велика турска флота са 6 000 јаничара, коју су дочекали козаци из Запорожја, али су одбијени.

Турцима су командовали страни официри. Приступљено је копању ровова и постављању катапултова. Бродовље које је довезло турску војску било је далеко, на пучини, што је значило да јаничари не помишљају на повлачење. Суворов се, када је отпочео турски напад, налазио у цркви, молећи се. Када је чуо да се Турци искрцавају, наредио је да се не ометају при ступању на копно, уз образложење: »Пусть все вылезут»[19]. Када су Турци стигли до тврђаве, Суворов је своје јединице постројио у шах-позицију, а коњицу је поставио јужније, дуж мора.

Турци су се приближили на 200 корака од тврђаве. Суворов је наредио општу паљбу, а прва линија козака разбила је турски напад. Суворов се храбро борио међу својим војницима, у првим редовима, као пешак, јер је коњ под њим био рањен. У једном тренутку, руска војска је одбачена, али када су војници видели Суворова напред, добили су нову снагу и изнова напали Турке. Одморна војска лајтананта Ломбардије ушла је у битку, козаци су нападали са југа, пешадија са севера, а коњица је секла турско зачеље, уз ревносно подржавање артиљерије. Крајем битке, Суворов је малаксао од рана. Рањен је испод срца и у руку, али није био избачен из борбе. Наставио је да се пробија и бори, иако је често посртао, због губитка крви. Постоје наводи да је од 6 000 Турака, Кинбурн преживело њих 700.[20] Битка код Кинбурна, била је велика победа Суворова и руске армије.

Ратна дејства обустављена су на Криму због доласка зиме, коју је Суворов провео у Кинбурну, споро се опорављајући од рана. Потемкин се залагао код Катарине II, да јунака Кинбурна награди орденом Светог Андреја Првозваног.

Суворов је 1788. године у саставу Јекатеринославске армије Потемкина учествовао у опсади Очакова. Заузимање Очакова се одуговлачило, и Александар Васиљевич се жалио на тромост команданта, расправљао се са њиме. У једном од јуриша на град Суворов је рањен и на неколико месеци поново избачен из строја. На позорницу рата се вратио 1789. године где је Потемкин већ командовао уједињеном армијом, и стао на чело корпуса под командом Н. Репнина који је дејствовао у Молдавији и Бесарабији.

Док су се руске снаге одмарале, Турци су навалили на тврђаву Фокшањ, који је држао аустријски гарнизом. Пред Аустријанцима се слила сила од 30 000 Турака, предвођених Осман-пашом. Принц Кобург, свестан да се не може носити сам са Турцима, послао је хитну поруку Суворову у којој је молио за помоћ. По лошем путу, Суворов је са својим јединицама за 28 часова препешачио 50 врста (53,34 км)[21]. Савезници су ноћу, 19 (30). јула кренули у напад. Престројили су се код реке Тортуш у две колоне-западно су били Аустријанци, а источно Руси, испред којих се налазила аустријска коњица Карачаја. Војске су кренуле према реци Путни, где их је чекала турска војска.

Аустријанци су се постројили за битку у два

19 Групп авторов, *История русской армии, Иллюстрированное издание,* Современая версия, Москва, Эксмо, 2007. Стр 123 (Пустите да сви измиле)

20 Исто. Стр 125

21 Руска врста еквивалентна је мери од 1,0668 километара

реда, са коњицом назад, док су је Суворов своје јединице постројио у пет редова са коњицом напред. Испред савезника налазила се густа шума, коју су Аустријанци обишли са запада, а Руси са истока. Турци су осули жестоку паљбу по савезницима, али савезничка коњица није била тиме ометена и разбила је турску коњицу. Код Фокшања, 21. јула (1. августа), Суворов је задао смртни ударац турском корпусу Осман-паше, који се убрзаним маршом после Фокшања повлачи ка Римнику.

На реци Римник је 11 (22). септембра, на челу руско-аустријске армије Суворов је до ногу потукао турску армију, четири пута бројнију од савезничка. Руско-аустријске јединице су ту наступале у две колоне: прву је водио руски генерал-аншеф, а другу - аустријски принц Кобург. Суворов је за победу код Римника удостојен ордена светог Георгија 1. степена и титуле грофа Римникског. У свим својим потоњим ратним походима носиће око врата крст од белог емајла. Аустријски цар му је послао табакеру са драгим камењем у знак захвалности. Суворов је постао страх и трепет за Турке који су га називали «мали Топал-паша», јер је Суворов од битке код Туртукаја храмао.

У новембру 1790. године, Суворов добија налог од Потемкина да се спреми да нападне Измаил. Стигавши под Измаил, који је имао гарнизон од 35000 војника и утврђења која су изградили француски инжењери, Суворов је успео да за две недеље припреми јуриш, и 11 (21). децембра је та турска тврђава пала, не одолевши јунаштву руских војника и официра. Верујући у одважност генерал-мајора Кутузова, Суворов га је још пре освајања тврђаве именовао за команданта Измаила. Заузимање Измаила, који је Суворова прославио далеко изван граница Русије, представља изванредан пример убрзаног јуриша на тврђаву, комбинованих дејстава копнених јединица и речне флотиле. Катарина је наложила да се у част те војсковођине победе искује златна медаља са Суворовљевим профилом, а сем тога, удостојен је почасног звања пуковника Преображенског пука дворске гарде. И дан-данас историчари се споре зашто Суворов није за Измаил добио чин фелдмаршала, а већина њих сматра да Потемкин није хтео да свог најбољег генерала уздиже на висину главног јунака рата, остављајући ту част за себе. Уосталом, смрт пресветлог кнеза Таврическог октобра 1790. године, јако је ражалостила Суворова који се с дубоким поштовањем односио према државничким способностима Потемкина.

Други рат са Пољском 1794-1795

По завршетку рата са Турском, Александар Васиљевич је командовао разним јединицама. У Финској и на југу Русије, руководио је изградњом пограничних утврђења. Године 1793. молио је да га прекомандују у савезничку војску против Француске као добровољца. Молба му је одбијена.

Августа 1794. године послат је у Пољску да смири устанак под руководством Тадеуша Кошћушка. Суворов је устаницима нанео низ пораза, на јуриш је освојио предграђе Варшаве - Праг и заузео престоницу. Када је ушао у Варшаву, градске власти су му изнеле со и хлеб, као и кључеве града. Заузимање Прага довело је до треће поделе Пољске, која је као самостална држава у наредном периоду престала постојати. Победа над Пољском донела је Суворову чин фелдмаршала и поклон од царице - имање пољског краља Кобрински кључ.

Гроф Римникски је 1796. године именован за команданта 80000 војника у јужним и југозападним губернијама. У Туљчину је завршио своју «Науку о побеђивању» у којој је уопштио дугогодишње искуство обуке војске. Правила које је руској армији наметао Павел I изазвала су оштру критику Суворова, после чега је уследила немилост и оставка у фебруару 1797. године. Две године је живео под тајном присмотром на свом имању Кончанскоје Новгородске губерније.

(наставиће се)

Теодора Опарница

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ 1874-1914. У извештајима српског посланства у Бечу

Документи

(Део 20)

233.

3. новембар 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, да европске дипломатске кругове не узбуђује растући заплет између Србије и Турске

Бр. 72, *У Бечу 3. Новембра 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Примио сам Ваш поштовани президијал од 29. пр. Но 23, и већ сам имао прилике њим се користити, што сам на постављено ми питање и бар[ону] Орцију и г. Новикову, да ли је т.ј. Порта заиста неки род ултимата тражећи објашњења о нашим војеним спремама српској влади адресирала, могао одговорити, да по мом држању није, осим ако се разговори о том предмету између г. Христића и Сервер-Паше[1] вођени у журналистици неузимају као портин ултиматум. Polit[ische] Correspondenz донесе прекјуче и вест, да је српска влада на речену портину сомацију и одбијајући одговор дала. Пошто је редактор тог листа вест ову из Београда примио, предпостављам, да му је о Вашем одговору г. Христићу од 24. Октра отуд што јављено. И зато неодрицах, да ће се Порта Вашим писменим одговором више задовољити но што је то могла бити усменим објашњењима нашег Заступника у Цариграду. Растећи заплет између Србије и Порте незачуђава више дипломацију, јер она и његове најгоре последице, рат, као неизбежне држи, и маколико да она скоро махом ове осуђује, изгледа ми, као да је исто толико незадовољна с овим стањем неизвесности времена, кад ће Србија у акцију ући, и начина како ће је извршити. Баш у круговима, који треба да су добро извештени, држи се, да Србија далеко није спремна за агресивни рат и да је Русија гони на што скорији одпочетак непријатељства. Ово последње нисам нашао за добро побијати изговарајући се да о томе ништа ближе незнам.

Црногорским походом у Албанији и почасним успехом код Бара дипломација је немило изненађена, јер јој се тим стварају тешка питања, која се имају при закључавању мира решити. Корак Књаза Николе беше одма осуђен као и противан назорима дипломације и као узалудан труд, јер каошто на цариградским конференцијама што бијаху подобне тежње одбијене, тако ће извесно бити оне, – предсказује се – одбијене приликом решавања услова мира после овог рата, почем се европски интереси (!) ни онда не могу подчинити aux faits accomplis[2]. После свега оваквог говора зачудио ме је јутрошњи уводни чланак Fremden-Blatt-a, који онај корак Црнегоре врло благо осуђује, при свем том што европски интереси у овом случају морају понајпре по аустро-угарским назорима оцењивани бити.

Поновљени гласови о медијацији за мир онако су исто неосновани као и они пређашњи, и све појединости о томе да је Порта непосредно или преко Кн[еза] Рајса кораке покушавала, или да је Русија своју склоност за мир или за примирије изјављивала, сасвим су измишљене. Расположења и на једној и на другој страни таква су, да се на мир засад ни мислити неможе.

1 Сервер-паша, турски министар иностраних дела.

2 (Фр.) свршени чин, догађај.

Част ми је, и овом приликом изјавити Вам, Господине Министре, моје особито поштовање.

КЦукић

/Оригинал/АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 812

234.

5. новембар 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о ситуацији у Босни и Румунији

Бр. 73, *У Бечу 5. Новембра 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Налог Ваш, да од баронице Елисавете Клауер, пређе Стеријне, узмем изјашњење, на који начин мисли положити државни зајам од 10.000 дук. и неплаћене данке, покушао сам извршити кратким путем призвавши у тој цељи барона Клауера к себи, почем је сама гђа Елисавета у таквом стању здравља, да се с њом о пословима говорити неможе. Г. Клауер могао ми је међутим само толико одговорити, да сматра цифру од 10.000 дук. као погрешно из пера изишавшу и онда, ако би обистињено било, да је беогр[адска] обштина на његову жену још док је српска поданица била, какав терет у име зајма разрезала, даље да је његова жена за 1000 дук папира нашег држ[авног] зајма већ лане узела, да је у то доба 300–400 дук. на име данка платила и да напоследку он ништа више о ствари неуме казати, пре него би се разговорио са својом женом, док она приздрави, и пре него би се с њеним пуномоћником у Београду посаветовао. И тако ми је обећао до десетину дана коначни одговор донети.

Ово Вам зато јављам, да ми се неби замерило, што се раније није до коначног исхода у овој ствари дошло примећавајући даље, да сам непосредни, приватни пут саобштења оног потраживања гђи Клауеровици предпоставио званичноме стога, што би овај с више недеља и можебити и с више месеци дужи био.

Јутрошње новине донеше глас, да је Ј. Скобла изабран за председника привр[емене] босанске владе. Незнам, је ли вест основана, но ако се обистини, доказ ће бити, да је утицај Скоблин међу усташима велики, кад је могао успети против толиких осуђивања, која подижу на њега разне партије усташа и босанско-далматински народњака а нарочито тамошњи заступник руског комитета, и која Скоблу представљају, да је помоћу попа Карана глобећи и пљачкајући више народу зла починио но сами Турци. Да ли су ове обтужбе и уколико основане нисам могао дознати, почем сам испитом само докучити могао, да оно што противници његови тврде, његови пријатељи одсудно одричу. Држао сам свакојако за потребно, обратити Вашу позорљивост на ове обтужбе, ако неби о њима с друге стране били извештени.

Могуће је да Вам је познато, како је г. Звјединек читао г. Когалничану једну ноту г. Тисе[3], као молбену напомену, да румунска влада стане на пут револуцијонарним четама, које се у Румунији за упад у А[устро-]Угарску спремају. Г. Когалничан био је разјарен овим захтевом у време, кад је могао бити говор само о четама у А[устро-]Угарској против Румуније спреманим, уместо да је, што би сасвим коректно било, саобштење као неучињено огласио, почем долази од њему непознате личности, која није позвана, да у дипломатичним одношајима заступа гр[офа] Андрашија, као садједино надлежног заступника а[устро]угарске спољне политике.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 816

235.

9. новембар 1877.

Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу, о активностима српског посланика у Цариграду и о гласинама да је руски цар Александар примио Петра Карађорђевића

Г. Кости Цукићу, заступнику Србије у Бечу
През. Но 24.

3 Тиса, угарски министар председник.

9. Новембра 1877 у Београду
екс. ист. дана
Господине Заступниче,

Мојим писмом од 29 пр. мес. ПрНо23 послао сам вам копију од писма, које сам 24ист. мес. управио нашем заступнику у Цариграду, с препоруком да га прочита Портином Министру спољних Послова

Као што ми г. Христић јавља, 7. ов. мес. моје писмо учинило је на Портиног министра, велики утисак. Он је покушао да ублажи оштрину својих ранијих изјашњења; али алузија на топчидерску катастрофу јако га је дирнула. Протестовао је против тога, као и против тврдње, да је Турска употребљавала у прошлом рату експлозивне куршуме.

Пошто сам ја овде упознао г. Персијанија[4] са током ових наших објашњења с Портом, то вас молим да и ви изволите потпуно упознати с тиме и г. Новикова.

Пре извесног времена распрострти су овде и по новинамагласови, да је Пера Карађорђевић примљен од Цара Александра и да ће му се дати место у руској војсци. Г. Персијани нашао се proprio motu побуђен да о тој ствари заиште обавештења од Књаза Горчакова, и добио је од њега 3ов. мес. одговор, да га цар овлашћује, да званично демантира ову вест о Карађорђевићу.

Извештавајући вас о томе, ради вашег знања, част ми је уверити вас о мом особитом поштовању.[5]

[Без потписа]

/Концепт/ АС /, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 819

236.

17. новембар 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о реаговању у Бечу на неизбежност српско-турског рата; о информацијама да у Србији има пуно руских официра; о мобилизацији у Аустроугарској

Бр. 74, *У Бечу 17. Новембра 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Примивши Ваш телеграм од 12/24. тек. тек сам у прошли Понедељак 14. ов. могао од њега прву употребу учинити. Барон Орциј је већ у главноме био од Кн. Вредеа о предмету телеграфом извештен; и, каошто једном приметих, с дана на дан растећа оштрина у нашим одношајима с Портом никога више неизненађава, јер нико се ненада, да они могу наћи исхода у макаквом споразумљењу, него се напротив сваки дан с извесности и с резигнацијом очекује одпочетак нашег отвореног узајмног непријатељства. Шта више могу, мислим с основом, рећи, да се овакав исход заплета, маколико да је већини неповољан и да се махом осуђује, уједно држи као природан и околностима оправдан. Ја нисам налазио ни за нужно ни за опортуно побијати исправност извлачења онаквих консеквенција из наших садашњих одношаја према Порти. Напротив држах за умесно и сад као и од почетка овог руског рата овамо своје личне назоре изјављивати, да ниједна влада у Србији неби у стању била, при још већем успеху руског оружја, уздржати земљу од учествовања у борби против свог природног непријатеља, од чијег је бесниле и свирепости претрпила неизмерне губитке у људима и имању тек ланске године.

Г. Новикову сам такође оно саобштење учинио (1664 3876 5342)[6] Његово питање од јуче, да ли је овд[ашњој] влади званично јављено, да је рат између нас и Порте неизбежан; даје ми повода мислити, да се оно саобштење овде узима као неоспорљиви нови доказ за наш скори рат. Ја му одговорих, да то влада српска сигурно није могла учинити, него да ће бити, да се овде сматра наш рат као сигурна последица наших огорчених дипломатичних одношаја, наших обостраних

4 Александар Иванович Персијани, руски дипломатски агент и генерални конзул у Београду.

5 Министар иностраних дела је 12. новембра упутио заступнику Цукићу шифровани телеграм следеће саджине: „Кад примите моје писмо од 9. тек. можете известити и аустр. министра иностр. дела о стању наших одношаја с Портом пошто сам ја аустријског конзула о томе већ обавестио. (АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II Пов№ 822)

6 Недешифровани знаци.

припрема за рат и других околности, о којима се и по новинама и по озбиљнијим круговима много говори, и које, да су упола истините, довољне су, да она закључења на извесност рата правдају.

Значи да му се ово што иде саопштено, у великом поверењу.[7]

Сервер-Паша је оне замерке, чињене г. Христићу, да у Србији ври од руских официра, изјављивао и под другим адресом, и у другом виду и другој цељи. Оно тврђено појачање наше снаге руском војеном интелигенцијом представљао је он као повреду обвеза, које је руска влада на – се примила, да у садашњем рату неће Србија бити војено земљиште за операције руске војске. Тим пак, што ће руски официри спремивши нашу народну војску за ратовање предводити исту у рату, држи портин министар, да је она повреда обвеза на најкориснији за Русију начин извршена. Ова жалба садржи уједно и приговор А[устро-]Угарској, која је при давању оних обвеза посредовала и у неку руку на себе примила, да за њих јемчи. – Ја сам одсудно одрицао, да жалби места има. Остављајући Ваше званичне изјаве у Цариграду већ учињене као за Порту непоуздане на страну, сам факт, да у Србији има руских официра више но у свако доба, такве је природе, да се неможе крити, а уједно и да неби био предмет за новости нарочито новинарске. Међутим ни поједини приватни извештаји ни икоје новине недонеше досад вести о тим руским официрима. При свем том Вас молим, да ми изволите што пре јавити, да ли има чега ма и подобнога, што је могло дати повода жалби портиног министра.

Новине су проносиле, да у А[устро-]Угарској предстоји мобилизација као последица саветовања држаног у Будиму између Цара, Ерцх[е] р[цог] Албрехта и војених министара (с искључењем осталих па чак и гр[офа]Андрашија; но вест је доцније дементирана. Нагађало се том приликом, шта би цељ мобилизацији била; да ли источни рат – за могуће неке евентуалности, нарочито ако би Србија уБосну ушла – , да ли живо војно спремање Италије, да ли унутрашње евентуалности – , но наравно тајну нико није могао дознати. Уосталом да је заиста држан тај савет.[8]

Угарској влади предстоје доста озбиљне неповољности, ако се остваре велике демонстрације, на које се, каошто чујем, спремају ердељски Румуни у славу румунско-руског оружја, кад Плевна буде пала.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.[9]

КЦукић

/Оригинал/АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 825

237.

24. новембар 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о гласинама да Италија припрема анексију Албаније; о намерама Порте да припреми оружани упад Петра Карађорђевића у Србију

Бр. 75, *У Бечу 24. Новембра 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Употребих га код Бар[она] Орција и задовољих га. Следеће дознадо преко Розена од г. Хиршфелда:[10] У мађарској делегацији спрема се мајоритет, да интерпелира владу због држања њеног према предстојећој српској акцији; влада се труди, да ту намеру осујети и подржавана је у питању од овостране делегације. Полит[ичка] Кореспонд[енција] и све владине новине ће под строгом цензуром Pressbureau-a; незнам, да ли је то поглавито услед потребе саме владе, а не услед промене њене политике.[11] Мистеријозним

7 Алинеја је шифрована.

8 Шифровано „да је...савет".

9 Министар иностраних дела одговорио је шифрованим телеграмом од 23. новембра 1877: „Примио сам ваше писмо од 17 ов. мес. Од руских официра нити је било од како је Русија рат објавила нити сад има другог осим једног полковника, који је придан Консулату руском, онако исто као што се по један војник налази у консулатима француском и енглеском. Он нема никаквог уплива на уређење наше војске. (АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II Пов№ 834)

10 Алинеја је довде шифрована.

11 Шифровано „Полит....цензуром".

начином предсказивао је Србији и г. Хиршфелд неку несрећну будућност, но која губи застрашавајући карактер, што има наступити тек после две године, а таква су пророштва врло непоуздана.[12] Значајно је притом највише то, што је предсказивање репродукција туђег мишљења и сигурно верна и искрена.

Питах посланика талијанског који се вратио из Италије ових дана и ово је резултат разговора:[13]

Гласови, да Италија има намера, у Албанији анексије правити, неосновани су. Нико озбиљнији није на то у Италији помишљао, а најмање влада. Исто тако је и оно тврђење без основа да талијански државници, увиђајући тегобе долазеће од анексије одма сад, раде на томе, да се status quo бар у Албанији одржи, а међутим се издалека спрема, како би се анексија извршила по времену. Подметања оваквих намера излазе од оних, који тим желе своје собствене прикрити. Таква анексија имала би само штете за Италију, јер би њену снагу трошила без изгледа, да јој јеикад накнади. Италија има, још задуго посла, да консолидира своје садашње тело, и кад буде с тим успела, сигурно ће наћи бољег терена за своје експансивне тежње а не најгори део Балканског полуострва што би поврх свега још у неприлику довело да тим саучествује у трвењу оних сила, које су у судби оног полуострва интересиране и око њега се борити морају.

Тако је неоснован глас, да се Италија највише или уобште противи, да Црнагора добије пристаниште на Јадранском мору. Тому је можебити дало повода држање гр[офа] Кортија[14] на цариградским конференцијама. Италија се онда истина изразила против таквог захтевања Црнегоре и Русије и то из узрока, што је за нужно нашла одма скартирати из преговора питања, која немају изгледа на успех и која дакле конференцију само од постигнућа задатка, т.ј. одржања мира удаљавају. Сад, пошто рат није избегнут, Италија нема основа заузимањем извесног положења у појединим питањима, која јошњене интересе недодирају, отештавати погодбе за закључење мира, који јецелом свету преко потребан. Чак ни Аустрија није оном захтевању Црнегоре у том степену противна, каошто то јавни листови представљају; и у том питању поводи се влада по моменталним жељама политичних партија више но по призрењима своје политике засад, док питање није постало још предмет озбиљног размишљања и решења.

Неоспорне доказе имам, да Порта спрема с великим жртвама упад П[етра] Карађорђевића у Србију оружаним начином; до који дан, надам се, дознати и даље појединости, и онда ћу Вас телеграфом и поштом о томе известити а потражићу и од овд[ашње] владе подпоре у томе.

Част ми је и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, омом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 837

238.

24. новембар/6. децембар– 25. новембар/7. децембар 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о припремама турске војске у Босни за упад у Србију; о финансијској подршци Порте за оружани упад Петра Карађорђевића у Србију

№ 2953.

24. Новембра /6 Децембра 1877 из Беча

Министру Ристићу Београд

Од Понедељника јављају из Брода: Данас отидоше нови војници у Дрвенту да се обуку и одма иду у Вишеград и Сјеницу. Пре 4 дана отишли сви редифи из Дрвенске и Бањалучке на Србију а дижу још једнако нове војнике за тамо. Они имају заповест чим стигну да одма у Србију продру. Оружија и муниције имају доста и сви се радују што иду на Србију а не Црну Гору.

Цукић

№ 3393.

25 Новембра /7 Децембра 1877.Беч

Министру Ристићу Београд

12 Исто, „Србији...Хиршфелд".

13 Исто, „Питах...Италије", „резултат разговора".

14 Луиђи Корти, гроф, министар иностраних дела Италије.

Порта спрема овде, много трошећи, оружан упад Петра Карађорђевића у Србију. Већ су оружје и многи коњи набављени, одело и људи се набављају. Сутра ћу говорити о том влади, која у осталом већ за то зна. Само засад да остане све тајна. Идућом поштом писаћу вам о том више.

Цукић

/Телеграми/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 836,923

239.

27. новембар 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о припремама за упад Петра Карађорђевића у Србију; о разговору са грофом Робиљаном о основаности гласова да је Србија у програм рата унела проглашење независности

Бр. 76, У Бечу, 27. Новембра 1877.

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

По Вашем телеграму од прексиноћ[15] предадох одма г. Розену препис Ваше депеше г. Христићу под 24. пр. експедиране давши му и упутства, с какви уводом и закључењем да се акт у познатом месту публицира. Због два узастопна празнична дана ово ће се можебити тек сутра моћи извршити.

Спремање П[етра] Карађорђевића или боље рећи Порте, да посредством Карађорђевића садашње стање у Србији другим замени, датира се, колико сам сад могао констатирати, од више недеља овамо, но ја сам о томе дознати могао тек пре неколико дана. Било ми је истина у очи пало, да пријатељи Карађорђевића од месец дана овамо више о тој личности говоре; но то сам доводио у свезу с његовим поново изјављеним намерама, да ће опет међу босанске усташе ићи – те да стече нешто капитала за популарност свог имена. Ствар дакле није била озбиљна, пошто се – у оскудици новаца – никакве спреме нечине. Тек у последње доба појави се неки Мајграбер с новцима, које одчасти поче на спреме и трошити. Мајграбер је био хонвидски полковник, па је морао због дугова службу напустити. Затим је постао дописник енглеских и других журнала и као такав живио је последње две (?) године у Цариграду. Он је, овамо пре неколико недеља дошавши, одма ступио у свезу с Ник[олом] Нешићем, Пијуковићем и другим присталицама Карађорђевићевим, но тек од десетину дана почео је на спреме трошити и то у сумама и начином у очи падајућим. Он има у рукама готових новаца у енглеским лирама, и баца се с њима на све стране као обично што се с туђом тековином чини. Суме су дакле из Лондона или преко лондонске пијаце авизиране по дознању овдашње полицајне власти посланика турског овде, који има налог њему их издати.[16] Полиција ми у поверењу рече да је он примао до сада до 20.000 фуната стерлина.[17] Досад је на набавке потрошено око 20.000 fl. и то за коње преко овде познатог Латиновића и [Ферд] Kaulla и за оружје по уговору (код нотара састављеном) с Alfredom Springer-ом, братом шефа овд[ашње] познате куће Max Springer, закљученом.

Србима повереницима говорено је, да се спреме чине за упад у Босну а присним пријатељима за упад у Србију. Но како је констатирано, да новце за спрему даје турско посланство, то је могуће, да ће се дозволити упад у Босну, па тек онај из Босне у Србију извршити. Уговори за коње, оружје, муницију – су закључени; сад се, чујем, ради око набавке одела, људи и т. д.

Јуче сам у одсуству г. Орција саобштио ствар г. Каличу и узео од њега обећање, да ће власт ове припреме пратити начином, да то посматрани неосете. Уосталом изјави ми, с основом, референт државне полиције, да се посао налази у добрим по нас рукама, јер је Maugraber познат као човек, који својом невештином и боље и лакше послове компромитира. Опасности дакле нема више отуд, утолико мање има узрока сметати даље развијање ове завере, што има могућности а и вероватности, да ћемо баш у том пасивном држању наћи сатисфакције. Врло је, т.ј., могуће, да Мајграбер и друштво (у то рачунајући и самог

15 Вид. телеграм од 25. новембра 1877. (АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II Пов№ 839)

16 Шифровано „овдашње...овде".

17 Реченица шифрована.

претендента) немају у целој ствари друге озбиљне намере, но да новчано експлоатирају Порту и њене пријатеље енглеске и мађарске – сасвим онако као¬што учинише пре неког времена са секлерском експедицијом. Но и кад неби тако било, предузеће је за нас без опасности, пошто је овд[ашњој] влади показан траг даљег извиђања и она примила на себе бригу и дужност, да предузеће у своје време осујети.

Прекјуче ме посети гр[оф] Робиљан желећи се известити о основаности неких гласова, који се о Србији проносе, као: да ли је истина, да смо ми Порти плаћање данка одказали, одкад га нисмо платили, и дали га је Порта сад формално тражила; је ли енглеска влада заиста последњих дана Србији адресирала ноту саветујући јојда неодпочиње опет рат с Турском и је ли и шта влада српска на то одговорила; иде ли у програм нашег рата и проглашење независности; хоће ли рат на Св. Андрију одпочети; хоће ли се скупштина народна 5/17. Декр. састати и т. д. Ја му наравно неумедох ни на једно питање друго што одговорити, но да ништа незнам.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 846

240.

27. новембар 1877.
Министарство иностраних дела – Кости Цукићу, да се с нестрпљењем очекује његов разговор са аустроугарским министром иностраних дела; о неопходности убацивања једног лица међу заверенике

Београд, 27. Нов. 1877.
Agent Serbe Vienne
Чекамо с нестрпљењем резултат вашег разговора са аустр[ијским] министром иностр[аних] дела. Кад ће ми доћи ваше писмо о детаљу?

И у Тополи показали су се неки знаци, који као да су у свези, но брзе и енергичне мере осујетиће све.

Подметните кога у средину завереника да би вас извештавао, а ако немате човека, ми вам га можемо одовуд послати.

/Телеграм/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 845

Приредили:
др Мирослав Перишић
Јелица Рељић
др Светозар Рајак

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, децембар 2016. Број 36

ИМА НЕЧЕГ У ТРСТУ

У историјском смислу Трст је једно од најзначајнијих духовних средишта Срба ван Србије. Одлазак Срба са немирног балканског простора у Трст у 18. веку био је вишеструко мотивисан. Остављајући иза себе „трошан балкански свет“ препун препрека за послове и спокојан живот, у Трсту су нашли уточиште које им је обезбеђивало слободу, могућност за трговину, стицање материјалних добара, богат живот, будућност за потомке. Од времена њиховог досељавања у Трст започела је вишевековна континуирана историја Срба у Трсту с тим да је значајније учешће Срба у друштвеном и привредном животу тог града ипак ограничено на период нешто дужи од једног века. У том временском раздобљу Срби у Трсту су израсли у заједницу која је била битан саставни део историје тог града. Више чинилаца и догађаја обележили су историју српске заједнице у Трсту међу којима су најзначајнији: повољан социјално-економски амбијент за трговину, морепловство, бродоградњу и градитељство, пореске привилегије које је Хабзбуршка монархија доделила Трсту, слобода вероисповести и оснивање Српске православне црквене општине, оснивање Српске школе Јован Милетић 1782. године, непосредне везе са водећим личностима српског књижевног и политичког живота, помоћ српским устаницима у борби за национално ослобођење, градња прве, па затим друге српске православне цркве, учешће у урбаном развоју града изградњом великог броја палата у централним зонама Трста.

Храм Светог Спиридона у Трсту

ISSN 2303-5293

ИМА НЕЧЕГ У ТРСТУ

Оглед о садашњости с погледом у прошлост

Духовно и материјално наслеђе Срба у Трсту ту заједницу у историји чини већом него што је она по својој бројности била. О томе знатно дуже од једног века упечатљиво сведоче њихова градитељска достигнућа сачувана у урбаном језгру Трста. Данашњи Трст би тешко било замислити без храма Светог Спиридона у срцу града и без здања која су у 18. и 19. веку сазидали или купили богати Срби, тик уз Канале Гранде, на Пјаци Понте Росо, у Ђузепинској и Франческанској четврти, на Риви Пескатори која данас носи назив Рива Сауро и у делу града око Јозефовог трга који данас носи назив Пјаца Венеција. Према наводима Маријанђеле Албанезе у књизи *Светлост и сенке*, приређивача Марије Митровић, Срби у Трсту су били власници више од шездесет зграда а да је сасвим реално да их је у њиховом поседу било и до стотину. У најимпресивнија здања спадају она која се у литератури препознају по називима палате Гопчевић, Бајовић, Вучетић, Ивановић, Ковачевић, Куртовић, Поповић, Рађенковић, Цвијетовић, Чевезић, Шкуљевић. Пажњу проучавалаца привлаче и куће породица Ризнић, Бота, Николић, Теодоровић, Паликућа, Дабовић. Историјском наслеђу Срба у Трсту припада и палата италијанског назива Стела Поларе са „типичном бечком кафаном“ у приземљу, на углу данашњих улица Алигијери и Ђенова, некада месту окупљања писаца и трговаца, па самим тим и неког посебног шарма, увек привлачног начина друштвеног живота, са неизбежним билијаром, салом за састанке и читаоницом у свом саставу. У суседству Стела Поларе је зграда српске заједнице – још једно градитељско наслеђе у којој су смештени Српска православна црквена општина, Архив Српске православне црквене општине, Библиотека Српске православне црквене општине и Српска школа „Јован Милетић“, основана још 1793. године капиталом задужбинара чије је име понела.

Присуство Срба у Трсту било је најзапаженије у 18. и 19. веку, управо у раздобљу када је цветала трговина а град доживљавао свој уобличавајући преображај под доминантним утицајем средњоевропске градитељске културе која се у оквиру Хабзбуршке монархије спуштала од севера ка југу. Трст је крајем 18. и посебно у 19. веку био велико градилиште; солане су уступале место палатама и црквама; прокопаване су улице и осмишљавани тргови; архитекте, градитељи, каменоресци и занатлије разних заната су имали пуне руке посла, а сликари украсног сликарства испољавали свој уметнички дар на таваницама пространих улаза и широких степеништа здања на три спрата колико је било дозвољено да се гради. Градови који имају море обично су „стопљени“ с њим, прате његове обале. У Трсту је другачије. Још тада је осмишљено да море широким каналом улази дубоко у град.

Градитељство је за богате породице и појединце, осим интереса капитала, доносило лични престиж и било вид уздизања на скали економске и друштвене моћи. Најлепше зграде у Трсту у које свакако спадају и оне које су богати Срби, будући да су били укључени у историјске токове града, изградили или купили, својеврсни су представници историјског раздобља које се у историји Трста с правом тумачи као прекретничко. Осмишљаване су са идејом да трају и грађене као остварење амбициозних снова. О њиховим некадашњим власницима може се мислити као о разметљивим људима, јер грађевине су у дужину могле да буду и за коју десетину метара мање и опет би на простору на коме су никле деловале велелепно, али упућенији у историју знају да је град отет од мора, да је простор који се на тај начин отворио омогућио архитектонски и градитељски размах и да је деловима града где се завршава море дао смисао и лепоту која осваја док се посматра. Та лепота није само архитектонска и уметничка. У њу је

загледан сваки љубитељ прошлости, човек који гледа кроз перспективу историје; она пружа ону димензију прошлости коју људи воле јер на основу ње некадашња стварност изгледа лепо, богато и моћно.

Тршћанским старим зданима време није ништа узело од њихове лепоте. Ничег у ономе што је тада урбанистички обликовано нема дотрајалог или застарелог у духу и приликама времена. Зидове палата време није потрошило. За то је заслужна каснија култура која је неговала наслеђено, али и чињеница да су у градитељске подухвате укључивани велики мајстори оног времена, искусне архитекте и уметници који су доприносили да настану далекосежна дела када се на будућност мислило и када се она лепо сањала. Култура односа према култури прошлости одржала је град у његовом сјају упркос свакојаким кризама које су с времена на време, посебно у 20. веку, пресецале историјске токове развитка. Моћ и богатство прошлости су ишчезли али с њима није нестала култура прошлости. Заборав није победио културу памћења. Деветнаестовековно није рушено нити ружено у наредном веку и на његовом месту није грађено у интересу неког новог капитала који не мари за традицију.

Трст је град постојане лепоте. Оно што је некада било лепо и данас је лепо. Историје је на сваком кораку, она се поштује, срасла је са данашњицом, не оптерећује садашњост, као што ни у време када је она стварана њој њена претходна историја није била препрека. Напротив, оно што је претходило омогућило је оно што је уследило а оно што је уследило говори о ономе што је претходило. Вероватно је и то један од разлога што је данашњи Трст град који не умара. Кроз историју је испољио велику способност и да прихвата и да даје. Није настао на насиљу, као што је случај са градовима који су се богатили на плену пљачкашких освајачких похода џиновских империја. Формирао се и развијао на слободама које је кроз историју уживао и пружао. Све то има велике везе са садашњошћу и идејом културе, корачањем у сусрет изазовима образовања и стваралаштва, као и умећем живљења које негује тршћанска свакодневица. Многим данашњим предностима Трста – не свим – корене треба тражити у прошлости. Култура је, уз економију, несумњиво била свепрожимајући чинилац настанка и развитка овог модерног града. Културе су се сусретале и свака је задржала своју индивидуалност: поред и наспрам здања сграђених у духу средњоевропског културног утицаја уздижу се изнад кровова Терезијанског кварта српска православна црква Светог Спиридона, католичка црква Светог Антуна и с погледом на море грчка православна црква; са очуване тврђаве Сан Ђусто погледом се доминира градом; на фасади Палате Гопчевић пажњи не могу да измакну камене фигуре цара Лазара, царице Милице, Милоша Обилића и Косовке девојке; у

Палата Гопчевић у Трсту.
На спољном зиду налазе се четири камене фигуре: цар Лазар, царица Милица, Косовка девојка и Милош Обилић.

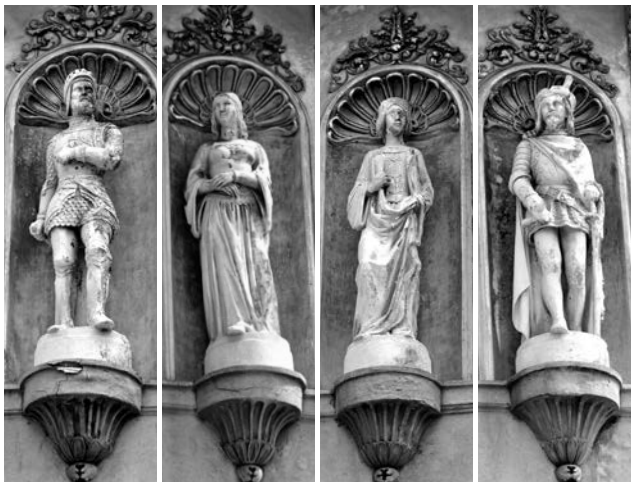

Градским музејима историје и уметности (Civici Musei di Storia ed Arte) чува се портрет краљице

Наталије у природној величини; ирском књижевнику Џемсу Џојсу, који је део живота провео стварајући у Трсту, град се одужио спомеником – пишчева фигура у ходу изливена у бронзи на мосту Понте Росо и плоча са које се чита „…la mia anima e a Trieste…“ (*Моја душа је у Трсту*), део Џојсовог писма супрузи Нори 1909. године; универзитет је стециште страних студената; архиви, музеји, галерије, позоришта – места у која се залази по дубље разумевање историје и мултикултуралности града.

Свој идентитет град је развијао на мултиетничности, писци га описују као космополитски, највише италијански, германски и словенски, град са традицијом учења страних језика. Отвореност према спољном свету са истрајавањем да се буде другачији учинили су да Трст заиста буде различит и ту своју различитост Тршћани љубоморно чувају. Турска освајања до њега нису допрла да би се поисточњачио, није до краја ни позападњачен, не може се сматрати средњоевропским упркос богатом средњоевропском културном наслеђу, а то што је највише италијански ипак није у довољној мери да би личио на остале италијанске градове. При свему томе треба имати у виду да Трст није заточеник прошлости. Никада у својој историји није био славан попут појединих градова којима је историја доделила славу а онда им је узела. Бити славан а потом живети од старе славе без перспективе није судбина овог града. У Трсту се не пати ни од идеје мењања света. Историјско искуство Другог светског рата са насилном, нечовечном идеологијом, рођеном у Италији, која је уздрмала човечанство, претешко је да би се призивала велика историјска збивања.

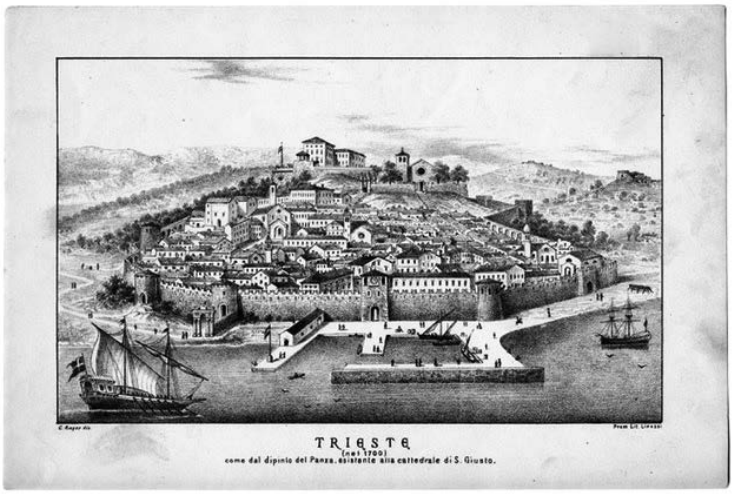

Трст је кроз историју био вишеструко гранични град; граница копна и мора, Медитерана и Балканског полуострва, Хабзбуршке монархије и Краљевине Италије, капитализма и социјализма. У његовом непосредном залеђу спуштала се гвоздена завеса која је у политичком смислу раздвајала светове и до које је допирала најзападнија тачка социјализма, а тиме и Истока у хладноратовској епохи. Гледано са Истока, Трст је био капија за Запад, а гледано са Запада излог према Истоку; дуго је био и капија Хабзбуршке монархије за излаз на море. Најзад, изнад Трста је и најзападнија тачка словенског света. Трст је и гранични град различитих култура. На само неколико километара од града, када се изађе из Опићине и уђе у Словенију није само небо другачије већ и менталитет, примећује се другачији начин живљења а све се на први поглед уочава по начину одевања.

О томе како ће да изгледа и како ће у њему да тече живот размишљало се визионарски у време Карла VI и Марије Терезије. У прва три века аустријске владавине, почев од 1382. године, није се ништа значајније догађало у историји града, да би најпре 1719. године Карло VI прогласио Трст за слободну луку, а потом 1740. Марија Терезија извршила реорганизацију Монархије централизацијом државе, укидањем пореских препрека између провинција и стварањем управних органа, што је Трсту удахнуло нови живот. Започело је стварање темеља за настајање модерног и економски богатог града; на заравни испод Сан Ђуста почела је изградња новог града који је данас његов централни део и носи назив Терезијански кварт. Трст од тада више није личио на време када је живот био концентрисан на Сан Ђусту, град доживљава трговински и финансијски успон, оснивају се бродоградилиште, бродске компаније, осигуравајућа друштва, све је више предузимљивих појединаца, људи се запошљавају, значајно се увећава број становника, тршћанска Трговачка комора израста међу најкрупније

акционаре за изградњу Суецког канала, а по њеном потпредседнику барону Пасквале Револтелу (Pasquale Revoltella) данас носи назив један од бројних музеја у Трсту. Вођена својим интересима, Хабзбуршка монархија се према Трсту у том раздобљу односила као према свом чеду које јој омогућује излазак на Средоземље, чини јој ближим источна тржишта и обезбеђује јој погодности за јачање војне поморске моћи. Хабзбуршки сан о својој вечитости, што није ништа необично за царства која увек размишљају у вековима и моћним категоријама, имао је, када је реч о Трсту, као последицу рађање нове урбане структуре града са истанчаним осећајем за простор. Захваљујући тадашњим урбаним решењима град је постао близак човеку и приступачан и са копна и са мора на начин да делује као да се спушта до човека, савија око њега, прилагођен му је учинивши живот једноставнијим и својом једноставношћу хуманијим. Мрежа улица грађених под правим углом омогућује лакоћу кретања и дубок видик. Не постоји једна главна улица, као да су све главне; споредне нису лишене пажње и садржаја, док се забаченији делови града, да поменемо и њих, заправо не могу сматрати забаченим већ само удаљенијим, безлични су, али не и тужни, сиромашни и руинирани. На рубним деловима града нема оних непристојно неомалтерисаних нових кућа без плана и укуса каквих је у великом броју широм знатног дела Балкана.

Импресије о Трсту не зависе од посматрача. Све је некако дато, ништа не изискује посебну посматрачку способност да би се лепо видело и доживело; колико год пута се спољашњи посматрач у току једног дана нашао на истом месту оно му не бива досадно, угао гледања скоро да је небитан, отменост и лепота затичу тек пошто се претходни поглед одвоји са нечег такође отменог и лепог, па се појединац зачас нађе у улози загледаног поштоваоца оног што види пред собом а које га на неки миран и истовремено узбудљив начин изазива да упија очима, да то што види упамти и заволи, да поново пожели да види. Историја која се гледа, осећа и сазнаје, Трст чини привлачним местом, као што је и све друго у њему пријајуће; и култура живљења и становања и култура одевања и храна и клима и поднебље и традиционални смисао за естетско. Трст је град лепоте обичног у људском животу. Све је некако једно с другим у складу. У њему влада нека равнотежа између историје и садашњости, између појединца и града, улица и тргова, палата, кућа и вила, таласа мора и алпских урвина, поднебља и тла, између љубави према старинама и љубави према моди. Као да се догодило сједињавање енергије природе, која је у непосредној околини сва у контрастима, са енергијом људи и као да је ова прва утицала на ову другу.

Наравно, мало шта од тога би деловало тако складно и тако опуштајуће и тако другачије да се ту на лицу места, у институцијама, на пјацама, раскршћима улица, у кафеима, а не само на универзитету, у литератури, уметности и другим врстама стваралаштва, не осећа дух града. Трст је град умећа живљења. Као што село не чине атари ни град не чине тротоари. Чине га људи. А Тршћани у Трсту се непогрешиво препознају, не само по распрострањеном култу лепог одевања захваљујући чему на улици нема разлике између професора, трговца или занатлије, већ се по њиховом духу може закључити да је Трст град лакоће живљења; чак и у доба дана када су људи најраднији и када град трепери ужурбаношћу, када је све у неком кретању, акцији или ангажованости. Лако се привикава на такав град и, показало се и кроз историју и данас, лако се прихвата као судбина.

За Трст се може рећи да је град с пажљивим односом према животу. Не жури се са старењем. То се види и по најповршнијој слици свакодневице: стари људи одевени у младалачке боје, госпође у осмој, деветој или десетој деценији преко дана у кафеу читају књигу или прелиставају штампу а с вечери ћаскају у башти ресторана уз чашу вина. У Трсту се може чути да у њиховом граду има највише деведесетогодишњака и стогодишњака у Европи, сразмерно броју становника. Прихватимо ли ове податке као тачне или приближне истини не наводимо их зарад статистике или истицања поднебља које продужава живот, већ су они ту да скрену пажњу на филозофију живота, односно они су ту да

побуде једну веома битну тезу за размишљање. Трст је мера за живот. Можда баш због тога Трст не позајмљује од других, не трчи трку времена и све убрзанијег начина живота који дехуманизује. Уколико негде у данашњем роботизованом и суровом свету треба тражити потврду да људи нису машине онда је то Трст. У њему се и ради и има времена за обична свакодневна задовољства. Начин живљења је нешто што је град сам изабрао, не прихвата наметнуто споља и то је оно што га чини мање западњачким од западних градова. Дан тече уобичајеним ритмом који се састоји од неких правила која је живот прописао а у питању су навике, вероватно наслеђене, повезане са темпераментом, или можда филозофија живота изграђена, прихваћена и раширена, којој се лако прилагођавају и брзо је усвајају и људи са стране када се затекну у Трсту. Она људе изводи на улицу, слободно време се проводи на отвореном, друштвени живот се живи пуним плућима, усамљеност није уочљива појава. За оне којима је део ритуала и то у чему ће им кафа бити послужена сигурно ће им „саро in bi“ (cappuccino in bicchiere) пријати у Стела Поларе или у кафеу који се памти више по именима власника Марине и Ђермана него по свом називу. Осим погледа на Пјацу Сант Антонио, односно на Канале Гранде, та места не нуде ништа другачије од бројних других кафеа у граду, поменута су сасвим по личном избору, као и „саро in bi“. Они који, пак, трагају за ексклузивнијим местом изабраће „Кафе са огледалима“ (Caffè degli Specchi) на Пјаци Унита – централним тршћанским, и са изласком на море другим по величини тргом у Европи. Дуги редови старих и младих испред сладолединице Замполи изненадиће можда само оне који не знају да је реч о вишегодишњем шампиону Италије. У амбијенту декоративних зидова, антикварног лустера и зидних лампи, Замполи служи сладолед неочекиваних боја, укуса и количина. Вече се проводи најчешће на Пјаци Унита и Пјаци Сант Антонио, на Станди, риви, испред кафеа или у баштама ресторана. И сав је Трст налик замишљеној слици на којој је уметник тематизовао склад природе и човека, неба и земље, дарове природе и дела човекових руку и његове маште која је осмислила да се и трамвај са Опићине креће напорнијом трасом како би се једним погледом обухватили и град и море. Такав град је награда за све који у њему живе. И стално је тако осим недељом када је до непрепознатљивости другачији, када се атмосфера улице у потпуности промени и када се на један дан све у Трсту умири, а живот града се премешта на плаже Грињано и Градо или на шеталишта у близини дворца Мирамаре. Као да се цео Трст на један дан исели а град наједном постане досадан, чак депресиван.

У Трсту ништа није црно-бело, сав је град разнобојан, подсликан у бојама мора, неба,

Палата Куртовић у Трсту

шуме, траве, песка... На неки посебан начин зрачи. Већ после дан или два човек са стране облачи се као Тршћанин, лако прихвата навике тршћанске свакодневице и осећа да је саставни део средине. Ипак, каквим год поводом и колико год пута био у Трсту остаће му нејасно колико је Тршћанима стало до тога шта странац мисли о њиховом граду. Они су град кројили по својој мери, удешавали по својој естетици и својим образовним, културним и свакодневним животним потребама и задовољствима, да њима буде лепо и да град њима прија а како ће га доживети странац зависи од њега самог. Наспрам такве врсте неке релативне равнодушности или привида равнодушности према мишљењу странца о њиховом граду, у свему осталом они ће показивати колико им је стало до уважавања човека са стране. Научник и универзитетски професор ће

са изузетном предусретљивошћу и ненаметљивошћу разговарати на озбиљне теме са страним колегом, показати висок ниво културе слуха и бити спреман на сарадњу; архивиста и музеалац ће радо да одвоји време за љубитеља прошлости или професионалног истраживача; тршћански продавац је познат по томе што ће својски да се потруди да погоди укус муштерије, помогне и у избору, предложи комбинације, моделе и боје, чинећи све да оног ко је закорачио у његову радњу задржи што дуже. Најзад, Баратоло, ресторан где се служе специјалитети поднебља и домаће вино увек поправља расположење колико год оно и пре тога било добро. Увек има пуно људи а разиграно особље ће изненађивати намернике када однекуд доноси нове столове и ређа их на тротоару у недоглед, све до Цркве Светог Антуна, за којима ће се изузетно сместити и до пет стотина гостију. Лишена сваког луксуза, са пластичним столовима и столицама, на једној од најлуксузнијих локација, башта Баратола одмара поглед на све четири стране: дуж Канале Гранде према мору, према Цркви Светог Спиридона, према Цркви Светог Антуна или ка тротоару, ту на метар-два, који више личи на модну писту за све генерације него на једну од пролазних путања ка обали мора. Као да је све удешено да прија.

Наспрам овог „култног“ места, далеко од очију јавности, а близу очију истраживача, на другом спрату Куће српске заједнице, која се наслања на Цркву Светог Спиридона, а део је комплекса зграда Српске православне црквене општине, прозорима окренута ка Пјаци Сант Антонио, у броју 7 налази се историја Срба у Трсту сачувана у документима Архива Српске православне црквене општине. Сачувана је захваљујући свести ондашњих далековидих Срба који су још 1793. године установили правила о уредном вођењу документације што је омогућило касније формирање Архива Српске православне црквене општине. Највише онога што знамо о историји Срба у Трсту је захваљујући тој архивској грађи, посебно оној која се чува у оквиру „Старе архиве“ (Vecchio Archivio). Тако се оно што је од историје у Трсту оку видљиво допуњује оним што се у документима чита.

Писати о граду не значи писати само лепо. Ипак, о Трсту се увек писало лепо. Како ће неко писати о граду а да то није само историја, већ му историја служи за дубље разумевање данашњег, зависи и од тога шта очекује од града и са чим га упоређује. У Трсту је, рецимо, све супротно Истанбулу у опису Бродског. И у Трсту је све старо али није устајало.

Трст је у литератури саткан од поетских израза, књижевних углова посматрања, уметничких сликања, историјских студија. Литература о Трсту побуђује посебну пажњу која заједно са живим сликама тршћанских призора и његове панораме даје снагу личном доживљају. Тако лични доживљај дубок и упечатљив, памтљив и непролазан постаје део искуства историчара за које се не би могло рећи да је варљиво. Оно историчара даље води ка архивима.

А архиви? Они сведоче да су Трст одувек волели и походили владари, духовници, песници, књижевници, историчари, уметници, трговци и сасвим обични људи.

(Текст Мирослава Перишића из књиге Мирослава Перишића и Јелице Рељић *Култура Срба у Трсту 1751-1914*, Архив Србије – Српска православна црквена општина у Трсту, Београд 2016, 484)

др Мирослав Перишић

АЛЕКСАНДАР ВАСИЉЕВИЧ СУВОРОВ

(Други део)

ИТАЛИЈАНСКИ ПОХОД

Припреме за нови рат

После рата за Пољску, долази до промене на војној сцени Европе. Пруска је закључила мир са Француском и излази из рата. Немачка је сада неутрална. За њом, из рата излази и Шпанија. Као савезнице су остале само Хабсбуршка монархија и Енглеска. И мале италијанске државе дошле су под покровитељство Француске републике на челу са Бонапартом. Једна за другом, Сардинија, Модена, Парма, Напуљ, Папска држава, па чак и Ђенова, пале су под врховну власт нове силе.

Хабсбуршкој монархији веома је тешко пао излазак већине њених савезника из рата, јер је остала без половине своје војске, која је пропала у биткама за Рајну, али и без својих италијанских поданика, који су сада били под влашћу њеног непријатеља. Своју пуну слабост, Хабсбурзи су открили 1797.године, када је уследио нови напад војске револуције. Врховну команду над војском добио је надвојвода Карло, али је ускоро схватио да је армија у веома лошем стању. Отежавајућа околност била је што је Наполеон са својом војском ушао на територију Хабсбуршке монархије и озбиљно је угрожавао престоницу царства, Беч. Да би што више извукао, уз што мање губитака, надвојвода Карло ушао је са Наполеоном у преговоре и закључио примирје у Леобену. Хабсбурзи су пристали да ће, у замену за Венецију и њене околне територије, Француској уступити Белгију и Ломбардију.

Пошто се и Енглеска окренула преговорима са Француском, усамљена и окрњена Хабсбуршка монархија покушавала је да придобије новог савезника.

Пред сам крај свог живота, царица Катарина II, отпочела је преговоре са хабсбуршким царем Францом по питању рата са Француском. Али царица није желела да цео рат изнесе Русија на својим плећима. Сложила се око савезништва са Аустријом, ако им приступе и Енглеска и Пруска. Али у току ових преговора, царица Катарина је преминула и наследио ју је син Павле. Нови цар није желео да наставља преговоре, које је почела његова мајка, сматрајући да је Русији потребан предах после четрдесетогодишњег ратовања.

Али, Аустрија се, после Леобенског примирја, почела позивати на документа, потписана 1792. и 1794. године по којима су потписнице (Аустрија и Русија) имале право захтевати у случају напада, помоћ од друге потписнице у виду корпуса од 12 000 војника за потребе вођења рата. Павле је покушао на миран начин, дипломатски, да реши новонасталу ситуацију. Његов циљ било је постизање равнотеже и хармоније у Европи. Али, то је било немогуће, обзиром да се са противничке стране налазио изузетно агресиван и одлучан противник. Оно што је додатно разочарало цара Павла, био је мировни договор у Кампофорију, потписан између бечког двора и Француске. По њему, долази до огромне промене у Европи. Не само што је Леобенско примирје потврђено, те је Аустрија добила Венецијанску републику, Истру и Далмацију у замену за Белгију и Ломбардију, већ је дошло до комадања територија у корист Француске. Тако су новој републици припала Јонска острва, Низоземска, створена је Цисалпијска република, као сателит држава, која је садржала Милано, Мантову, Модену, део територије Венеције, која није припала Хабсбуршкој монархији и Папску државу. Даље, хабсбуршки цар признао је Рајну као граничну реку између Француске и Немачке. Затим, настаје Лигурска република, која је обухватала

територије Ђенове, од Холандије је настала Батавска република, од Швајцарске Хелветска република, а од Папске државе Римска република.

Даљи кораци, које је Француска предузела, били су директно упућени против Руске царевине. Аустрија и Немачка биле су прегажене, Енглеска се повукла, те је Русија остала као једина сила са којом се Француска није у потпуности огледала.

Пошто су Јонска острва прешла у руке Француске, на једном од острва, Занте, био је ухапшен руски конзул. Ускоро је на видело изашло и учествовање Француске у Пољским устанцима, јер је један од вођа пољских устаника, Домбровски, формирао, уз пуну подршку Француске, пољску легију, која је требала, у будућности, да води борбе против Руса на пољској територији.

Ни цар Павле није седео и чекао напад Француске. Одлучио је да формира и у помоћ Аустрији пошаље један руски корпус, у који је ушло и 7000 Француза, предвођених принцом Кондеом. У Русију је позван француски претендент на престо, Луј XVIII, гроф од Провансе, коме је додељена годишња апанажа у висини од 200000 рубаља. Француским држављанима забрањен је улазак у Русију, а све француске некретнине, бродови и капитал на територији Руске царевине, конфисковани су и заплењени. Чекало се која ће страна повући следећи потез и покренути нови рат.

Нови планови Француске били су веома смели: Бонапарта је осмислио експедицију на Египат и Сирију, зарад оснивања нових француских колонија, али и због војно-политичког угрожавања енглеских колонија у Индији. Средином маја 1798. године, из Тулона је кренула велика и снажна војна флота, са 37000 морнара. Иако до тада Русија није била директно угрожена од стране Француске, Бонапарта ће изазвати цара Павла, заузевши острво Малту, која је припадала реду Св Јована Јерусалимског, тј чувеним Јовановцима. После заузећа острва, Наполеон је отпловио даље, али је за собом оставио француски гарнизон. Ово је, иако наизглед ситница, задирало у саму срж личности цара Павла. Наиме, руски император је, недуго пре заузећа Малте од стране Бонапарте, произведен у великог мајстора реда Јовановаца. Као велики мајстор, био је у обавези да заштити угрожену територију свога реда, па се одлучује за рат са Наполеоном.

Формира се нова коалиција против Француске, у коју, поред Русије, улазе и Енглеска, Аустрија, Турска и Напуљ. За главнокомандујућег руске црноморске флоте произведен је адмирал Ушаков, веома добар пријатељ генерала Суворова. Ова флота спојила се са турским бродовљем и успешно је очистила Јонска острва од Француза.

Савезничка војска имала је доста почетног успеха против Француске. Али млада Република се брзо консолидовала и узвратила ударац. Да би се сачувала, Хабсбуршка монархија је морала затражити помоћ од Руске империје. Иако су се захтеви аустријског цара косили са ранијим договором ова два царства, Павле је обећао помоћ у борби против Француске са три корпуса, која ће бити упућена у северну Италију. Остало је само да се изабере генерал, који ће водити ову војску у Италијански рат.

Иако је бечки ратни савет желео свог представника на челу уједињене војске у Италији, преовладао је избор Британаца. Петрушевски наводи да постоји мноштво докумената, у којима се јасно види улога Енглеза приликом одабира војсковође за предстојећи поход.[1]

У време када су се Беч и Петроград договарали о предстојећем рату, Суворов се налазио у кућном притвору на свом поседу Кончанско у Новгородској губернији. Крајем јануара 1799. године, добија царски позив да се врати у Петроград и преузме службу. Између цара и Суворова, приликом њиховог сусрета, осетила се напетост, али су се и владар и велики војсковођа својски потрудили да је не покажу. Сусрет је отпочео, како савременици тврде, дубоким наклоном Суворова и изјављивањем покорности и верности цару и Отаџбини. Уследила је церемонија којом је Суворов поново уведен у службу са чином фелдмаршала. Тек после неколико дана, 9. фебруара 1799. године по старом календару, Суворов је награђен великим крстом ордена Св Јована Јерусалимског.

1 А. Петрушевский, *Генералисимусъ князь Суворовъ, в трехъ томахъ*, том третьий, С.-Петербургъ, 1884. Стр 8.

Вест о поновном доласку Суворова на чело руске војске, изазвала је одушевљење међу руским војницима. Савезници, пре свега Аустријанци, нису са толико усхићења примили вест о поновној активацији Суворова, кога је пратио глас тешког и непредвидљивог човека.

Приликом растанка цара и Суворова, и молби потоњег о одређеним изменама у војсци, Павле га је испратио речима «веди войну по своему, как умеешь»[2]. Последњих дана фебруара, Суворов је напустио Петербург и упутио се у Митаву.

Док је био у кућном притвору, Суворов је здравствено оронуо, те му је тешко падао пут по лошем времену. Не заборавимо и да је у време свог последњег рата имао око седамдесет година, те су га старост и умор доста успоравали на путу до Беча. Паузе су се правиле два пута дневно, за ручак и чај, по три сата, ради одмора и припреме хране.

Прво велико одморište било је у граду Митава, у ком се налазио претендент француске круне, Луј Бурбонски. Овај сусрет нам је изузетно важан, јер оставља детаљан опис старог фелдмаршала.

У великој дворани, сабрало се мноштво француских изгнаника, који су желели да поздраве Суворова. Када су се отворила врата сале, у њу је ушао Суворов, бос и у једноставној белој кошуљи, са речима «Суворов сейчас выйдет»[3], после чега се сакрио. Кроз неколико минута, поново се појавио, али у пуној војној униформи и отпочео је пријем.

Претендент Луј пише да је Суворов волео да сам, без пратње, шета улицама града, а затим да сврати у касарну, и подели ручак са обичним војницима. Тек после тога би дошао на саветовање у дворац. Петрушевски наводи да је познанство са Суворовим оставило велики утисак на претендента, али да су осећања према њему била помешана. Описивао га је као човека „обезьянской физиогномии, что нельзя смотрет без смеха или сожаления“[4], али одмах затим наводи и запажања о његовом карактеру „жестокость, кровожадность, веру в колдовство“[5]. Ипак, Луј је сматрао да ће Суворов донети велику победу савезницима и видео је у њему изузетног војног генија.

Из Митаве, Суворов се са пратњом упутио у Вилну. Арсеније Замостјанов нам наводи да је у најближем окружењу Суворова био и Егор Борисович Фукс. Он је постављен као Суворовљев лични секретар, иако је Александар Васиљевич знао да је Егор Борисович шпијун. Али, Суворов је имао вере у њега и сматрао је да га може придобити као човека и пријатеља. То се заиста и догодило, а Е. Б. Фукс ће одиграти изузетну улогу у преношењу догађаја, у којима је Суворов непосредно учествовао на Италијанском фронту.

Пут је настављен преко Кобриња до Беча, где Суворов стиже средином марта. Одсео је у кући руског конзула, грофа Разумовског, који му је био веома добар пријатељ. Познајући навике Суворова, руски конзул је наредио да се из куће изнесе сва раскош, која је подразумевала и огледала, а да се Суворову припреми лежај од сена.

Дан по доласку у Беч, Суворов је позван на аудијенцију код цара. Треба напоменути да је све спољне послове хабсбуршког царства водио барон Тугут, велики непријатељ Руског царства, који је био незадовољан избором руског генерала за главнокомандујућег савезничким трупама. Насупрот њему, цар Франц је био задовољан доласком Александра Васиљевича, јер је био сигуран да ће га пратити и огромна руска војска.

Цар Франц и Суворов су се састали без сведока, тако да нам је овај разговор остао непознат, чак и у основним цртама. Једино што нам је познато је незадовољство аустријског правитељства на споро кретање руских корпуса ка Италији, што је и речено Суворову.

Нови сукоб мишљена десио се између Суворова и Тугута, јер је барон захтевао написмено планове акције у Италији и инсистирао је на немогућности одступања од главних нацрта, које је направио бечки кабинет. Суворов није био истог погледа на вођење рата као и његови савезници. Сматрао је да се стратегија рата не може правити унапред, већ да се мора сагледати

2 Исто, стр 11. (Води рат по своме, како умеш)

3 Исто, стр 12. (Суворов ће сада изаћи)

4 Исто, стр 13. (мајмунске физиономије, коју не можеш гледати без подмеха или сажаљења)

5 Исто, стр 13. (жестокост, крвожедност, веровање у вештичарење)

у ком правцу се развијају ратна дешавања, и у складу са њима треба дејствовати. Тако је одговорио и бечком кабинету, своју одлуку образлажући речима: «Компания начнется на Адде, а кончится, где Богу будет угодно...»[6].

После свог десетодневног боравка у Бечу, Суворов је наставио пут ка ратном попришту. Прва задршка направљена је у Верони. Овај град, као и остали италијански градови, био је подељен на две фракције: профранцуске и просавезничке. До доласка француске војске у Италију, прва фракција била је многобројнија и јача, али надирањем војске револуције и постављањем свог режима на италијанском тлу, ова струја је све више слабила. У исто време, просавезничка струја је јачала. Стање у Италији, сликовито се огледа Суворовљевим доласком у Верону. Његова пратња и он дочекани су са великом почашћу, пропраћеном народним слављем. Италијани су од руске војске, а пре свега од генерала Суворова, очекивали ослобођење од француске најезде. Поверење народа у многоме је значило Суворову, јер је знао колико је важна лојалност обичних људи, који су своја очекивања у скоро ослобођење полагали у савезничку, а пре свега руску војску. Зато је наређено да не сме долазити до инцидената, макар и оних најситнијих, са локалним становништвом, што су, како војници, тако и домаћи живаљ, веома поштовали.

Суворов је ратовао са многим војскама, али се са француском још није огледао. Када је дошло до Велике француске буржоаске револуције, и Суворов је, као и остала руска елита, гледала са неповерењем на рушење старог поретка и успостављање новог. Сматрао је и говорио, још док је трајала револуција, да Француску треба напасти и васпоставити стари поредак. Налазећи се у Италији и спремајући се за скори сукоб са непријатељском војском, Суворов је разрађивао, не само план напада и борбе на италијанском тлу, већ и пребацивање ратних дејстава на територију Француске, марш на Париз, збацивање Наполеона и коначно разрачунавање са опасним непријатељем.

6 Арсений Замостьянов, *Гений войны, Александр Суворов*, Москва 2013. Стр 296. (Поход ће почети на Ади, а завршиће тамо, где је Богу драго...)

Сам Суворов је сматрао да је разлика између његове и француске војске неупоредива. То наводи и Петрушевски, када упоређује пртивнике: „французские солдаты приходили на войну рекрутами, Суворовские рекруты являлись в бой солдатами“[7].

ПОЧЕТАК ВОЈНИХ ДЕЈСТАВА У ИТАЛИЈИ

Ада

Када је Суворов стигао у Италију, рат је већ трајао. На челу француске војске налазио се генерал Шерер. Он је деловао по војном плану Директоријума, који је очекивао брз продор у Италију. Француска и аустријска војска огледале су се у две битке, пре доласка Суворова: код реке Адиђе и код Мањана. За прву битку, сматра се да је завршена нерешено, јер су обе стране имале изузетно велике губитке и нису прешле у офанзиву. И битка код Мањана завршена је нерешено, иако је француска војска имала веће губитке од аустријске, а после сукоба, Шерер је наредио повлачење. Аустријска војска, на челу са генералом Крајем, није могла да настави потеру француске војске и чекала је долазак генерала Вукасовића и Суворова. У време када је вођена ова битка, Суворов стиже у Верону. Тамо су га дочекали његови официри из ранијих ратова: Багратион, Розенберг и Милорадович.

Савезнички војни штаб је премештен из Вероне у Валеђо, где се Суворов сусрео са аустријским генералима и одржао смотру савезничке војске. Био је веома задовољан затеченим стањем, те нам Петрушевски преноси његове речи, изречене после смотре „шаг хорош-победа!“[8]. Не губећи време, Суворов је организовао војну обуку за аустријске одреде. Још док је био у Бечу, на војној смотри код Белведереа, Суворов је приметио да су аустријски војници обучени у лепе униформе, али да не умеју баратати

7 А. Петрушевский, *Генералисимусъ князь Суворовъ, в трехъ томахъ*, том третьий, С.-Петербургъ, 1884. Стр 32. (Француски војници долазили су у рат као регрути, а Суворовски регрути у борби су били војници)

8 Исто. Стр 43. (добар корак, значи победа)

бајонетом. Зато је прва ствар коју је увео, била обука за успешну борбу са бајонетима. Он је веровао да ће од троме аустријске војске успети да направи брзу и окретну борбену машину, али се разочарао у њихову ефикасност после битке на Ади.

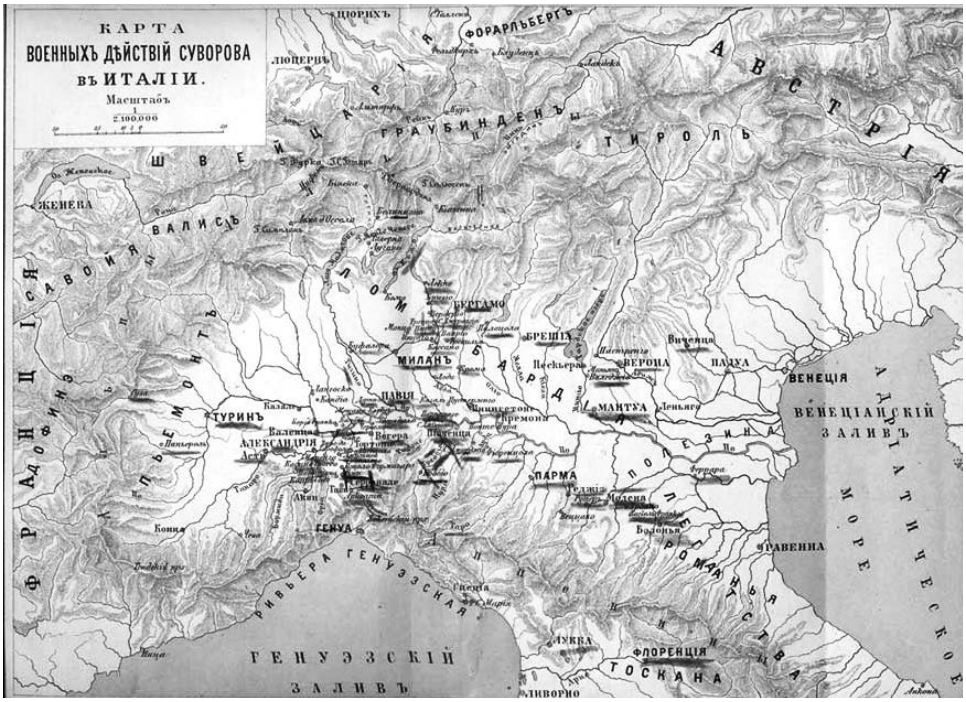

А. Петрушевски, Генералисимус княз Суворов, Санкт Петербург, 1884. 459.стр

Под главним заповедништвом Суворова у Валеђу, нашло се 66500 војника. Предводницу је добио кнез Багратион, у кога је Суворов имао неограничено поверење. Већ 10. априла по старом календару, савезничка војска стиже до тврђаве Брешија.

Суворов је нестрпљиво очекивао сусрет са француском војском, али је она одступала. Французи су, испрва, били смештени на реци Олији код Киаре. Гонећи их, савезничка војска, која је бројала 35 000 војника, стиже под утврђен град са цитаделом, Брешију, у коју се повлачи француска војска. Опсада је почела блокадом и бомбардовањем града, али није дуго трајала. Житељи Брешије, огорчени насиљем Француза, отворили су капије града Суворовљевој војсци. Први који су ушли у град били су Аустријанци и Багратион са својим одредом. Њихов циљ било је освајање цитаделе, у коју су се повукли Французи, предвођени генералом Бузеом. Овај одред био је мањег састава и заједно са болницом, бројао је 1264 човека. Они су омогућили већини француске војске да се повуче даље, ка Бергаму. Против савезничке силе, опкољени Французи нису имали могућности за пробој.

Ова победа није била велика, већ значајна. У Бечу и Санкт-Петербургу владало је одушевљење. Император Павле чак је наредио да се у дворској цркви у Павловску одржи молебден у част победе руског и аустријског оружја, а главнокомандујућем, „победоносцу Суворову-Римниксом“, пожелео је још много година успешног војевања.[9]

Савезничка армија за собом оставља Брешију и креће се ка реци Мели. Марш је био усиљен и аустријска војска, која није навикла на тако велике напоре, жалила се на тешке услове. Жалбе су стигле и до Суворова, који се веома ражестио, и написао је саркастично писмо команданту побуњене колоне, Меласу, у коме се осврће на негодовање аустријске пешадије: „ ...до моего сведения дошли жалобы на то, что пехота промолчила ноги...“[10]. После овог инцидента, Суворов је обуставио мешање аустријске и руске војске, осим козачких јединица, које су предводиле аустријску пешадију.

Савезничка армија и даље гони француску, али безуспешно. Прешли су реку Мелу и тек код Палоцола су сазнали да се Французи крећу у правцу Бергама. Овај град имао је утврђење са цитаделом и Французи су желели искористити повољност тврђаве. Али Суворов је исфорсирао марш и, на запрепашћење изненађених Француза, козачке јединице су упале у редове

9 Исто. Стр 48.
10 Исто. Стр 49. (до мојих ушију стигле су жалбе, да је пешадија смочила ноге)

француске војске и направиле су такав метеж, да се француска војска није стигла повући у тврђаву и одбранити се. Заробљено је око 130 француских војника, 19 комада различитих опсадних справа и много муниције. Али, сукоб код Бергама још није био права битка.

Француска војска повукла се иза реке Аде и очекивала је непријатеља. После повлачења, минирани су сви камени мостови, да би се отежао прелазак савезничке војске. Французи су се сместили у малом месту Леко, које се налази на истоименом језеру, из ког извире река Ада.

Француска војска бројала је око 28000 војника. Главнокомандујући је био генерал Шерер. Он се ослањао на појачање, које је очекивао да ће добити од француске војске које се налазила на Алпима и у средњој Италији. Али, његова грешка била је тактичке природе: није успео искористити погодности стрмог и неприступачног рељефа на коме се налазио, раширивши одбрамбену линију од језера Комо до ушћа Аде у реку По.

Наспрам њих, стајала је сила од 49000 савезничких војника на челу са Суворовим. Главнокомандујући је за напад одредио 35000 против француског центра. Одређене су и главне тачке удара: Трецо, Касано и Леко. Део аустријске војске који је предводио генерал Ото,са дивизијама Вукасовића, Цопфа и Швејковског, Суворов је послао на Трецо. Руска предходница, на челу са Багратионом, кретала се у правцу Лека. Њихов даљи задатак био је, да када заузму Леко, наставе ка Трецу, у помоћ генералу Оту.

Већ 15. априла по старом календару, Леко опкољавају атаман Денисов са својим козацима, и команданти Греков и Молчанов. Убрзо им се придружио и Багратион са својом предходницом. Први напад Багратиона, Французи су одбили. Тек приликом другог јуриша, руске трупе заузеле су Леко. Французи су консолидовали своје позиције и са корпусом од три хиљаде људи, напали су Багратиона, који се налазио у граду. Багратион је два пута одбијао нападе Француза, али му је понестало муниције. Приликом трећег напада, када су се Багратионови одреди спремали на борбу батаљонима, прса у прса, у помоћ му је пристигао Милорадович, који је тачно у 16.00 часова извршио напад на француске одреде и разбио их. Овај велики подвиг, Милорадович је препустио Багратиону, који је тада добио звање генерал-мајора. Али Суворову није промакао овај морални подвиг и он у писму императору Павлу препоручује Милорадовича за орден.

Борба бајонетима била је изузетно крвава и тешка, али је до изражаја дошла Суворовљева «штыковая техника» и борба прса у прса. Победа Руса била је потпуна, а план Француза, по коме се требали да се уједине са остатком војске, у потпуности је осујећен.

Битка је трајала све до 20.00 часова. Француска војска била је разбијена, са губицима који су бројали 2000 људи. Код савезника, тај број био је много мањи-свега 385 војника[11]. Заробљено је око 250 француских генерала и официра, укључујући и генерала Серурјеа, 8 топова и 2500 подофицира и војника. После овог сукоба, Шерер је смењен и уместо њега, на чело Пијемонтске армије долази Жан Виктор Моро.

Суворов је ценио вештине новог супарника. Сматрао је да француска војска има само једног бољег команданта од Мороа, Бонапарту. И зато је желео искористити почетну предност и брзим маневрисањем заузети што боље позиције. После Аде, Суворову су биле јасне две ствари: да аустријска војска нема снагу да однесе одлучујућу победу и да француска војска не заостаје за руском по тактици, дисциплини и снази.

После сукоба на реци Ади, савезничка војска кренула је пут Милана, у који је стигла 17 (28). априла. Становници Милана су свечано дочекали руску и аустријску војску, ништа мање раскошно, него што су дочекали Бонапарту три године раније. У Петрограду и Бечу, победа на Ади примљена је са одушевљењем и као награду од свог императора, Суворов добија на поклон прстен са драгим камењем. Али, рат још није завршен. Суворов је у Милану разрађивао даљу тактику ратовања против Француске. Његов крајњи циљ није било само ослобођење Италије «против гиены революций»[12], већ освајање Париза и стајање на пут Бонапарти и његовој политици.

11 Арсений Замостьянов, *Гений войны, Александр Суворов*, Москва 2013. Стр 307.

12 Исто. Стр 310. (од хијене револуције)

Тидона и Требија

Следећи корак Суворов је пружио у правцу реке По, у сусрет војсци Мекдоналда. Армија од 36000 војника (18000 руских и 18000 аустријских), требала се, код града Тичино, сукобити са француском силом. После овог сукоба, планирано је наставити ка Торину, где би се Пијемонтска армија збрисала. Суворов је био свестан озбиљности свог плана и није желео дозволити да неко утиче на његово вођење рата у Италији. Зато га нису занимале препоруке и инструкције из Беча, које су захтевале да се рат локализује на једну од обала реке По и заузеће једног утврђења, из ког би се контролисала читава област. За италијанску политику Гофскрига из Беча, Суворов је говорио „...за деревьями мелких интересов, они не видят леса Истории“[13].

Битка код Требије 1799. Сликар: Коцебу

Савезничкој војсци се, у Италији, придружује велики кнез, Константин Павлович, млађи син императора Петра. Млади кнез је послат да „прође школу код Суворова“, како је његов отац говорио. Кнез Константин требао је да искуси рат и учи од најбољег војсковође у Европи. Његово присуство требало је да покаже како Руска империја озбиљно схвата овај рат и да ће уложити све напоре да га добије.

Французи су се повлачили, остављајући за собом обале реке Тичино. Багратион, по наређењу Суворова, креће ка Торину, где су Французи требали добити појачање из Ђенове. Нови главнокомандујући француске војске, генерал Моро, зауставио је армију међу тврђавама Валенција и Алесандрија да би реорганизовао војску и припремио је за одбрану.

Главница руске војске стационирала се у Павији. Суворов је желео да понови фактор изненађења и нападне непријатељску војску док се реорганизује. Зато је 23.априла по старом календару, наредио Розенбергу да заузме Валенцију. Али тамо је било много више француских војника, него што је Суворов очекивао. Багратион је кренуо у Нови, а Суворов се, као клин, забио између Мороове и Мекдоналдове војске. Код Борго-Франка, Чубаров је, са својом јединицом, препливао По и освојио речно острво и село Басињано. Пошто су Французи упутили велики одред на Басињано, козачке јединице Чубарова повукле су се на аду.

Првог маја је одређен усиљени напад на Басињано. Са руске стране било је 2500 војника. Ово је и прво ратно искуство великог кнеза Константина Павловича. Чубаров је, испрва, заузео Басињано, али је, због силе Француза, која је кренула у окршај, морао да отступи. Тада су изгубљена два топа и генерал Чубаров је рањен. Извесном поразу у овом окршају допринело је и неискуство великог кнеза, који је приликом напада, преузео на себе команду и изгурао у страну Розенбергово крило. После сукоба, Розенберг је писао Суворову, прихватајући кривицу на себе. Суворов је већ неко време до овог боја, сматрао да Розенберг није дорастао свом задатку и желео је да на његово место доведе свог старог пријатеља, уз којег је ратовао код Фокшања и Прага, Вилима Христифоровича Дерфељдена. Велики кнез добио је поучну, али оштру грдњу од стране главнокомандујућег и у будућности му је било забрањено командовање и нарушавање војне дисциплине у било ком виду.

Ситуацију код Басињана извукао је Милорадович, који је Французе натерао у бег.

13 Исто. Стр 311. (за дрвећем ситних интереса, они не виде шуму Историје)

Суворов га хвали, наводећи да се много пута нашао у смртној опасности, предводећи руске одреде у потери за Французима. И заиста, Милорадович је разбио француску коњицу и пешадију и нагнао их у бег. Ипак, Суворов није био задовољан вођењем ове операције, командовањем и маневрисањем и његов гнев обрушио се на Розенберга.

После Басињана, Суворов се спремао на нова дејства. Послао је Багратиона и Карачаја у Нови, где се очекивало кретање француске војске ка Ђенови. Под опсадом су држане тврђаве Пичегетоне, Алесандрија и Торинска цитадела, а главне снаге упућене су на Торино. Заузећем овог града, Суворов би заокружио освајања у северној Италији. За 7.мај планирано је уједињење свих савезничких армија, које су чиниле Суворовљева, Розенбергова, Швејковског и Секендорфа. Убрзо је дошло и до размимоилажења циљева код савезника. За Аустријанце је главни циљ вођења рата у северној Италији био заузимање Мантове. Суворов је имао далеко опширније амбиције и очекивања, која су подразумевала уништење непријатељске војске у одлучујућим биткама. У писму Разумовском, руском конзулу у Бечу, Суворов је писао да је његов крајњи циљ Париз,а да је битка код Аде била попут Цезаровог преласка Рубикона.[14]

Торино је пао 15. маја по старом календару у 15.00 часова. Опсада је почела паљбом на цитаделу из 117 топова под командом руског инжењер-пуковника Гартинга. Суворов се трудио да што мање оштети град. Француске јединице у граду су заробљене, а народ је Суворова дочекао као ослободиоца. Руски губици били су 20 убијених, 29 рањених. У опсади се истакао стари аустријски генерал лајтенант Кејм, који је задобио велико поштовање Суворова због исказане храбрости у бици. Убрзо по заузећу Торина, у савезничке руке пале су и тврђава Алесандрија и Торинска цитадела.

Следећи корак, који је предузео Суворов, било је формирање војске Сардинског краљевства. Инструкције за овај чин добио је од императора Павла и у веома кратком року скупио је 26000 италијанских војника, које су обучили руски официри. Ова армија добила је име „милиционери“ и сврха њеног постојања била је учествовање у поновном формирању Сардинског краљевства.

Нове размирице између аустријских „цесареваца“ и руских „суворовaца“ произишле су из необављања надлежности, које су подпадале под обавезе Беча. Једна од главних обавеза Беча била је снабдевање храном обе војске. Испоруке су касниле и биле су оскудне, те је руска војска морала сама да се сналази за храну, углавном по околним селима.

Суворов се припремао за нове војне окршаје и детаљно је анализирао новонасталу ситуацију. За главнокомандујућег Тиролском војском, произведен је генерал Белгард, док се генерал Мекдоналд спустио са Апенина и заузео линијску позицију од Болоње до Вецана. Француски план био је да се Мекдоналд сједини са Мороовом војском код Торина. Ускоро ће доћи и до првих чарки између аустријске војске и Мекдоналдове револуционарне армије. У овим кршајима, Суворов није узео учешће и Аустријанци се нису могли носити са Мекдоналдовом војском, која је бројала 40 000 војника, наспрам 12 000 Аустријанаца[15]. Овај сукоб завршен је код Сармата, где су Аустријанци претрпели велики пораз.

Суворов је од Ота чуо за исход ове неславне битке и лично је пошао ка реци Тидони, у пратњи Багратиона. Овде су се бориле аустријска и француска војска, којом је командовао некадашњи пољски револуционар Домбровски.

Остатак руске војске, Суворов је ставио под команду великог кнеза. Са четири козачка батаљона, улетео је у битку код Сан Ђованија и разбио је јединице Домбровског. У међувремену, на поприште битке долази и Константин Павлович са централним делом руских трупа. Сада је Суворов могао наредити пробој фронта. Француска војска није могла издржати удар и журно се повукла. Сместила се и улогорила између река Тидоне и Требије.

Суворов је желео да гони француске одреде, али га је у томе омео мрак, који је падао. После

14 Исто. Стр 317.

15 Исто. Стр 320.

овог сукоба, Руси су држали 1200 заробљених и што је још важније, стекли су епитет непобедивих. Савременици су били запрепашћени брзином руске војске: прешли су готово сто километара, који деле Алесандрију и Тидону, у веома кратком временском интервалу и одмах су, без одмора, кренули у битку.

Ноћу, 7. јуна по старом календару,Суворов је припремио следећи план напада са три колоне. Прву, десну колону су предводили Багратион и Швејковски и у њу су улазили руски одреди. Централна колона је такође била састављена од Руса, а предводио ју је генерал Ферстер, а последња, лева колона, била је аустријска, са генералом Отом на челу. За резерву је остављен генерал Фрелих и његове јединице. Десно крило требало је да удари у леви француски бок, и натера, уз помоћ центра и левог крила, Мекдоналдову војску у бег ка реци По.

Десна колона ишла је правцем Брего-Ново, преко Требије. На путу је предвиђено да ће наићи на лево крило противника, које требају да разбију. Средња колона је имала разбити редходницу Мекдоналда, а лева колона Ота ишла је ка Монтрале, где ће се сукобити са генералом Салмом.

Битка је планирана за 7 (18). јун, у равници између реке По и обронка Апенина. У 10 часова, Суворов је наредио полазак, и после четири сата, руска предходница, предвођена Багратионом, већ је била на одређеном месту. Овде је, код места Казлиђо, дошло до сукоба са трупама Домбровског. Пољацима у помоћ, Мекдоналд шаље дивизије Виктора и Руска, не би ли одсекао Багратионову предходницу и пореметио планове Суворову. Али није рачунао да ће морати да се бори против војске Швејковског. У међувремену, средња колона, коју је предводио Ферстер, заузела је Грањано и сукобила се са дивизијом Монришара. Французи су морали одступити ка Требији. Лева колона Ота брзо је потиснула војску Салма, који се повукао ка Требији.

Битка је вођена док није потпуно пао мрак, али Мекдоналд и даље није губио наду у победу. Повукао се на десну обалу Требије и за следеће јутро планирао је офанзиву. И Суворов се припремао за наставак окршаја. У зору, 8. јуна, Суворов је изјахао на десно крило савезничке војске и осмотрио француске позиције. Уочио је да је најјаче лево крило са око 14000 људи, које су држали Домбровски, Руск и Виктор.

Битка је почела у 10.00 часова. Дамбровски је прешао Требију код Ривалтија, са намером да опколи Багратиона, кога ће дотући војска Руска, а он ће савезнике ударити са леђа. Француске трупе су, истовремено, извршиле офанзиву на целом фронту, коју је подржавала артиљерија са десне обале. Домбровски није успео одвојити Багратиона, већ се између њихових одреда распламсала битка. Пољски одреди били су далеко јачи, али се Багратионове чете нису предавале. И после многих напада час једне, час дуге стране, Багратион је смогао снагу, извршио последњи удар и разбио пољско-француске јединице, које су се дале у бег ка Требији. Багратион је тада лакше рањен у раме, а ово је био крај дивизије Јана Домбровског. Пољски командант водио је своје битке као прави јунак, рањаван је, неколико пута је остајао и без коња, али се није предавао, паничио или размишљао о напуштању бојног поља. После овог сукоба са Багратионом, Домбровски више није учествовао у Италијанском рату.

Била је ово жестока битка, која се водила до последњег даха. Обе војске су желеле победу. Розенбергов корпус се налазио у посебно тешком стању. Бројчано су били неколико пута надјачани, сунце је немилосрдно тукло у потиљак, а Розенберг је дошао да моли Суворова да дозволи повлачење његове војске. Суворов је лежао у хладу, погледао је Розенберга и питао га: „Видите этот камень? Попробуйте его сдвинуть. Не можете? Вот так и русские не могут отступить.[16]“ Добивши врло јасне инструкције, Розенберг се вратио на свој положај и наставио битку.

Посматрајући ток борбе са обе стране, Суворов није у потпуности био задовољан развојем

16 Исто. Стр 330. (Видите овај камен? Пробајте га померити. Не можете? Е тако ни Руси не могу да се повуку.) Исту реплику, у мало измењеном облику, наводи и Петрушевски, у трећем тому књиге «Генералиссимус княз Суворов» на страници 121: «Попробуйте сдвинуть этот камень. Не можете? Ну так, в той же мере и отступление невозможно. Изволите держать крепко и ни шагу назад.»(Покушајте померити овај камен. Не можете? Зато је повлачење немогуће. Изволите се држати и ни корака назад)

ситуације на страни савезника. Тада му је дошао Багратион, да га извести да је Дамбровски потучен, и да је од његових 2000 Пољака остало свега 300 бораца. Али, у извештају је стајало и да Руси посустају. Суворов је, иако у позним годинама, затражио коња и кренуо у помоћ Розенберговој војсци. Желећи да мотивише посустале одреде, појавио се, како кажу очевици, само у белој кошуљи, без ратне униформе, пред својим војницима, и наредио је јуриш пешадији, а артиљерија је добила задатак да појача паљбу из својих оружја. Војници су се прегруписали и кренули у нови, победоносни напад. Французи су мислили да је Суворов у битку убацио нове, резервне одреде и почели су се повлачити. Војске Русоа и Виктора одбачене су иза Требије. Ускоро су, на свим линијама фронта, француски одреди одбачени и савезничка војска поново је славила велику победу.

По завршетку овог сукоба, Суворов је направио извештај, у коме је стајало да је битка код Требије трајала од 6. до 8. (17-20) јуна 1799. године и да су учествовали Французи са 36000 војника против савезника (Руса и Аустријанаца), који су заједно бројали 22000 војника. Са француске стране погинулих је било 6000, а заробљених 12200 војника. Савезници су бројали 900 погинулих и 4300 рањених војника свих чинова. Такође, после битке код Требије, престала је да постоји Напуљска војска. Ова победа имала је посебно емотиван успех за самог Суворова. На истом том месту, 218. године пре нове ере, Ханибал, идол Суворова, је победио Римљане и кренуо пут Рима.

Ово је био изузетан успех савезничког оружја. Руска империја је ову победу дочекала са усхићењем, величајући, најпре Суворова, а затим и остале руске и аустријске генерале и официре. Сви су награђени одличјима и одређеним сумама новца. Суворов је добио императоров портрет, опточен драгим камењем. Беч је био задовољан победом, али није био задовољан Суворовим. Цар и бечки кабинет сматрали су Суворова непослушним и тврдоглавим човеком, који не поштује аустријску круну и њене интересе. Али, то није сметало Суворову да настави даље свој успешни ослободилачки поход.

У Француској долази до таласа незадовољстава вођењем рата у Италији. Зато не чуди да је 30.преријала (7.јуна) дошло до промене састава у самом Директоријуму. Генерали, који су ратовали у Италији, позвани су да се врате у Париз и одговарају за лоше вођење рата на Апенинском полуострву. Дуго година после 1799. године, генерал Мекдоналд је рекао да га је спасило само то, што је био млад, а за противника је имао великог Суворова.

После Тидоне и Требије, а пре битке за Нови

Војска се прегруписала, установила је своје губитке, и кренула даље, у ослобођење Северне Италије. Нови правац био је ка Ардију, у правцу Алесандрије. Тамо се налазила Мороова војска, са којом се требала сјединити главница. Марш је отпочео 12 (23). јуна, а Руси су тешко подносили италијанску жегу. Зато се маршировало од 1.00 час ујутру до 10.00 пре подне. Руси су били познати по томе да прелазе велике раздаљине за кратко време, тако да већ 14 (25). јуна стижу на обале реке Скриви. Крајњи циљ био је Нови, ка коме је већ хитао Багратион са својом предходницом. Моро се креће у правцу Ђеновљанске Ривијере.

До средине јуна 1799. године, Французи су држали само Ђеновљанску Ривијеру, а пут ка њој чувале су три тврђаве: Серавале, Кони и Гави. У овим тврђавама налазиле су се француске страже, те савезници нису имали времена за предах.

Између Суворова и Беча, јаз је све већи. Генерал Мелас добио је пуну политичку моћ Беча у Италијанској кампањи. Суворов је, као и раније, инсистирао да се, после потпуног ослобођења Северне Италије, а то је подразумевало и заузимање Ђеновљанске Ривијере, крене на Француску, док је непријатељ слаб и рањив, уништи републичко уређење и поново васпостави монархију. Беч није хтео ни да чује за такве планове и инсистирао је на локализованом рату у Северној Италији.

Стигавши у Алесандрију, Суворов је за следећи циљ имао да поврати дисциплину савезничке војске, али и да поради на борбеној

готовости. Вежбе су отпочеле 17.јула а учествовала је само руска војска. Следећег дана вежбала је руска војска и аустријска коњица. Војна вежба базирала се на брзом маневрисању. Посебно су биле интересантне «ноћне обуке», које су подразумевале опсаду града и освајање утврђења, које су војници изводили на алесандријским зидинама. Овако су савезници стицали неопходне вештине које је захтевао рат. Вежбе су биле комбинованог састава. Некада је вежбала само руска војска, некада само аустријска, а некада су вежбе извођене заједно.

Суворов је одлучио да мора извршити одређене измене у својој војсци. Смењен је Розенберг, којим Суворов већ дуго није био задовољан. Уместо командовања војском, добио је чин корпусног генерала, а на његово место долази велики Суворовљев пријатељ, Дерфељден. Суворов није желео да увреди Розенберга, и зато га није у потпуности сменио са положаја који је раније имао, јер би то значило да је изгубио поверење у свог старог саборца.

Следећа стратешка тачка, коју је ваљало заузети, било је освајање Алесандријске цитаделе. Ово је била једна од најјачих и најбољих тврђава у Италији, која је могла да поднесе дугу и тешку опсаду. Заузимање Алесандријске цитаделе добио је генерал Крај и 15 000 аустријских војника. Одбрана је била упорна и жестока, али зато су нападачи и били припремани у току «ноћних обука» у Алесандрији. Крила Аустријанцима, дала је опсадна артиљерија, која им је стигла у помоћ. И поред храбре одбране, Французи су морали да признају пораз. Капитулирали су у ноћи, 11(22). јула. Командант тврђаве тада је потписао капитулацију. У цитадели је затечено 2400 војника, од који је 300 било болесних и рањених, 105 топова, 7000 пушака, 6 застава.

После дуже опсаде, пало је једно од најјачих европских утврђења- Мантова. Овај тврђава-град сматран је кључем Северне Италије. Мантова је имала изузетан војно-географски положај, који је отежавао њено освајање. Била је од великог значаја за Беч, који ју је сматрао кључном тачком за одбрану својих граница и веома агресивно је потенцирао њено освајање. Командант Мантове, у време њеног освајања, био је Фуасак-Латур, један од најбољих француских инжењера. Командовао је гарнизоном од 10000 људи. Тврђава је опседана у периоду од 25. јуна до 19. јула 1799. године, када је и потписана капитулација. У њој је, у току предаје, затечено 1000 официра и 7700 војника. После полагања заклетве, да се неће придружити Французима против Руса и Аустријанаца, војници су пуштени. Официри су задржани у тромесечном заробљеништву , да би, по истеку овог рока, били замењени са савезничким заробљеницима, које су држали Французи. У тврђави је нађено и заплењено и 675 топова. Заплењена је и флотила топовњача, која је са речних и каналских бродова бранила Мантову.

У Француској је предаја Мантове сматрана за велику срамоту француског оружја. Фуасак- Латур предат је војном суду за издају. У Аустрији влада еуфорија. Ни једна победа Суворова, ма колико сјајна и блистава била, није дочекана са оваквим усхићењем. У Русији, император Павле био је задовољан учинком савезничке војске, а Суворова је наградио титулом кнеза Италијанског. Суворов је желео да се награде и људи око њега, који су допринели овој великој победи. Затражио је награду за аустријског генерала Краја, али ју је Павле одбио, образлажући своју одлуку чињеницом да аустријски цар тешко признаје заслуге Суворова и руске војске у спашавању његових земаља.

Суворов је био веома задовољан развојем догађаја, не због добијене кнежевске титуле, о којој је сазнао тек у августу, већ због чињеница да је Северна Италија готово потпуно очишћена од Француза, да је Мантова освојена и да му, због Мантове, Беч неће представљати препреку у даљим војним плановима рушења француске демократије. Али после освајања Мантове, Беч губи свако даље интересовање да води било какву активну борбу, што Суворов није очекивао.

Али, Александар Васиљевич се не предаје. Он наставља ка Ђеновљанској Ривијери. Свестан да неће моћи поразити Французе само копненим снагама, обраћа се за помоћ у флоти великим адмиралима Ушакову, Нелсону и Сент-Винсенту.

Багратион је, после 36 часова непрестаног бомбардовања, 27. јула по старом календару,

освајио тврђаву Серавале. Пробој ка Ђеновљанској Ривијери је почео.

Французи такође не чекају беспомоћно савезнике. Генерал Моро је смењен, а на његово место постављен је млади и амбициозни тридесетогодишњи генерал, Бартоломео- Катерина Жубер. Циљ новог француског заповедника је да избаци Суворова из Пијемонта. Директоријум је много очекивао од младог генерала, који је важио за једног од најталентованијих војсковођа, којег је Француска тада имала. Сматрало се да је од њега способнији само Наполеон Бонапарта. Жубер се примио командовања 4. августа. За помоћника му је одређен Моро. У ову сврху, основана је Алпска војска, у чији састав су ушли остаци војске, која је преостала после битака на Ади и Требији, али и нових трупа из Француске.

Одлучено је да се крене у сусрет савезницима са нападом оба француска крила. Прво, десно крило, којим је командовао Сен-Сир, кретало се ка месту Нови, док је лево крило, на чијем је челу био Периљон, напредовало ка месту Акви. Жубер је претпостављао да је савезничка војска раштркана и разуђена на великом пространству. Био је уверен, на основу информација које је добио, да Суворов није са својом војском. Зато је одлучио да француска војска наступа кроз уске планинске путеве, у циљу изненађења савезника. Међутим, Суворов је био одлично обавештен о кретању и напредовању Жуберове војске, али није желео да нареди ни изненадне нападе на непријатеља ни пресретања. Његов план био је једноставан. Уместо да се његова војска ломи по козијим стазам, Суворов је у равници чекао Жубера.

Битка за Нови

Положај савезника није идеалан, али Суворов је имао значајну предност. Његова војска била је издрилована до савршенства да измени у најкраћем року војни поредак и изманеврише своје положаје, али и да прелази огромна растојања за мало времена. Кроз неколико дана, срешће се и сукобити два гиганта, која ће одмерити своју снагу код места Нови. Савезничка војска била је нешто бројнија, имала је 44000 војника, док је Алпска армија имала 38000 бораца. Суворовљева војска је, заправо, била далеко бројнија, са 65000 људи, али Розенберг и 15000 војника није учествовало у бици, као ни 2000 људи резерве. Коњица је била присутна на попришту, али ће ући тек на самом крају битке, када је требало гонити разбијене француске трупе. Што се Жуберових снага тиче, Наполеон је рекао да сматра како главнокомандујући има сасвим довољно војника и за одбрану и за напад и разбијање непријатеља.

Суворов је битку очекивао 3. августа по старом, тј 14. августа по новом календару, међутим, напад Француза није уследио. Искуство му је говорило да не сме оставити непријатељу много времена, да се не би учврстио на терену, па је за наредни дан одлучен напад на француско лево крило. У 5.00 часова ујутру, генерал Паулус Крај извршио је напад савезничким десним крилом на француске јединице код Пастурана. Треба напоменути да је Суворов мудро поделио војску на две колоне. У прву су ушле аустријске јединице, које је предводио генерал Крај, а у другој колони било је лево савезничко крило, са руским корпусом, који је предводио Дерфељден, и аустријски корпус Меласа, који је био центар колоне. Суворов је мало другачије поставио стратешку борбу, него што је Жубер очекивао. Када је војска Краја отпочела напад, Французи нису могли видети остатак савезничке војске, коју је Суворов распоредио иза свог десног крила и ван видног домета непријатељу. Ово је била варка за Жубера, који је насео на мудру тактику «косог бојног поретка» искусног војсковође. Аустријанци су притисли непријатеља, али су Французи контранападом вратили пређашње позиције. Жубер је намеравао усмерити већи отпор ка генералу Крају, али га је метком погодио и усмртио један тиролски војник. Његова смрт скривала се од француских војника до краја битке. Команду је преузео његов заменик, генерал Моро. Његова тактика сводила се на потенцирање левог крила.

Сврха аустријских напада, којој се и Суворов надао, била је слабљење француског центра, које се ослањало на сигурност зидина тврђаве

Нови. Главни напад, Суворов је планирао извршити на саму тврђаву. У 9.00 часова, Багратион је добио наређење да нападну Нови. Са њим је, у напад, пошло десет батаљона, који су бројали 2000 људи, али зидине није успео да освоји, јер се тамо налазио сувише јак одред Француза. За првим нападом, уследио је и други, такође без резултата. У трећем нападу Багратиона на Нови, ка надирућим руским одредима, кренула је дивизија Ватрена, која се одвојила од своје главнице и пошла да заустави напад на тврђаву. Али Багратион се повукао на удаљеност од око три километра. Тада се на бојишту, између Ватренове дивизије и Багратионових батаљона, испречио Дерфељден са својом војском. Ватрен је схватио да је исхитрено пошао у потеру, исувише се одвојивши од француске главнице, која му сада није могла помоћи. После одмеравања снага, Ватренова дивизија се повукла, а Дерфељденова војска, понешена успехом против непријатеља, припојила се Багратионовим јединицама, те су заједнички предузели још један, четврти напад на француски центар. Овај јуриш био је донекле продуктиван, јер су Руси пробили француски центар, али нису освојили тврђаву.

Битка за Нови 1799. Сликар: Коцебу

Тачно у подне, Суворов шаље нове, одморне снаге Меласа, које су бројале 9000 војника. Његов правац кретања био је ка реци Скривији, са циљем да удари Ватрену у леђа. Требао је очистити простор испред тврђаве, после чега би Руси задали коначан ударац Французима. Али, напредовање Меласа ишло је веома споро, што је веома раздражило Суворова, који му је послао гласника са поруком да, ако не убрза, по повратку из битке ће бити стрељан[17]. После ове опомене, Мелас је убрзао напад и око 15 часова је разбио десни бок Ватренове дивизије. Мороу су руке биле везане, гледао је страдање Ватренових људи, али им није могао послати помоћ, јер су сви расположиви људски ресурси били упућени на одбрану тврђаве.

Пети напад руске војске одиграо се око 17.00 часова под командом Дерфељдена. Тада је Нови заузет. Центар Француза је разбијен, а дивизија Ватрена, која је дуго пружала отпор, окружена је и приморана на предају. Да би спасио војску, Моро око 18.00 часова наређује повлачење, које се претворило у панично бекство, потпомогнуто јуришем савезничке коњице. Оно што је преостало од Алпске армије, Моро је упутио у Ђеновљанску Ривијеру.

Битка код Новог била је изузетно дуга и исцрпљујућа. Трајала је 15 часова. Француски губици били су огромни: 10000 погинулих, а са рањеницима и заробљеницима, тај број попео се на 20000 војника. Сва артиљерија, што је значило 40 топова, пала је у руке савезницима. Савезнички губици били су далеко мањи:1300 погинулих војника и 4700 рањених. Највећа страдања међу савезницима, поднела је армија генерала Краја.

Ова битка била је од изузетног значаја за савезнике, не само зато што је француска војска имала огромне губитке, већ због чињенице да су Французи имали идеалан стратешки положај и једнако снажну војску као савезници, али су ипак изгубили. Овде се, у пуном сјају, осликава Суворовљева генијалност војсковође приликом стратешког распоређивања војске и уочавања слабости непријатеља. Битка за Нови била је последња битка Италијанског похода, која је донела Суворовљевој војсци епитет непобедиве силе Европе.

(наставиће се)

Теодора Опарница

17 Исто, 342.

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ 1874-1914. У извештајима српског посланства у Бечу

Документи
(Део 21)

241.

3. децембар 1877
Министарство иностраних дела – Кости Цукићу да је Турска отпочела офанзиву на Дрини и захтев да се затражи објашњење става Аустроугарске

Београд, 3. Дек. 1877.
Agent Serbe Vienne
Турци данас отпочеше непријатељства на Дрини. Наш командант дринског корпуса има инструкције остати строго на дефензиви, но потпуно их извршити може само тако ако и Турци остану на дефензиви.

Известите се па ми одговорите што пре телеграфом је ли аустријски министар иностр[аних] дела вољан дејствовати код Порте у томе смислу и до које тачке дуж наше границе босанске он полаже важност на обострану дефензиву.[1]

[Без потписа][2]
/Телеграм/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 897

242.

4. децембар 1877.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о тајним контактима Петра Карађорђевића са турским послаником и примању турске финансијске помоћи

Бр. 78, *У Бечу 4. Декембра 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Молим да следујуће саопштење као и убудуће подобна, употребите с највећом дискретности, јер би иначе могао бити компромитиран извор мојих обавештења, те нам тај поред других неповољности и усануо. Следујући факта познати су и овд[ашњој] влади, али она незна да су и мени позната. Не могу рећи да их она од мене крије, јер нисам имао прилике ових дана о предмету с њом говорити. Како и у том обзиру ствар стоји, знаћу ових дана. На сваки начин не треба никако употребљавајући достављење одкрити њихов извор.

Као што имађах част мојим данашњим телеграмом вас известити, Петар Карађорђевић био је ових дана овде но опет кријући се и инкогнито као обично. Толико се могло констатирати да је с Еседом једанпут састао се и да му је за даље узајамне саобраћаје препоручио свог повереника Николу Нешића, који се у целој овој мутњи и у свима њеним фазама истиче као главни [агент] Петра Карађорђевића. Нешић и пре а нарочито од неколико дана врло често комуницираше с Послаником турским, новце отуд диже, тамо их депонира, телеграме са свију страна прима и на све одговара, у невиној, пословној, али као обично само за посвећене разумљивој редакцији. За 5, 6 дана дошло му таквих до 20 из Земуна (Београда), Оршаве, Париза, Ковина и т.д. Отоманска Банка даје нужне фондове овд[ашњој] Англо банци и досада су велике суме употребљене а јуче оне данас јављене вам по телеграфу цифре.

У Вршцу има нека три брата Деметер, један

1 „Андраши не може ми одговорити усмено на питање но обећава одговор по зрелом расуђењу дати, ако му нотом поставим питање.“ (Цукићев телеграфски одговор Ј. Ристићу, министру иностраних дела од 4/16. дец. 1877. АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II Пов№ 899)

2 Телеграм је шифрован.

од њих излази као ревносни агент. На оним телеграмима стоје подписи а највише Грујић за кога ми рекоше да је у Београду финансијски саветник!!

Има овако ситних података сијасет, но почем их купе људи с нашим околностима непознати, то су они неразумљиви и често без смисла.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.[3]

КЦукић

/Оригинал/АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 900

243.

4. децембар 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о покушајима да од гроф Андрашија добије званичан став у вези са турском офанзивом на Дрини

Бр. 79, *У Бечу 17. Новембра 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Примивши Ваш синоћни телеграм односно наше дефензиве и офензиве на Дрини одем данас бар[ону] Орцију и представим му ствар у сходној форми замоливши га за подејствовање (кратким путем), да могу с гр[офом] Андрашијем о предмету говорити. Пошто се г. Орциј извештаваше, на којој су тачци Турци нас напали, уколико су прелазили српску границу и какав је исход сукоба био – на што му одговарах, да те појединости незнам – изјави ми сумњу, да ће ме гроф моћи данас примити, почем је у великом и хитном послу (због спреманих туркофилских демонстрација у Б[уда] Пешти), но да ће он опет грофа одма за то питати и одговор ми неодложно кући послати. И заиста, тек што кући дођох донесе ми се одговор тог садржаја, да ми гр[оф] Андрашиј на саобштење тек у разговору (gesprâchsweise) учињено неможе одговорити; но ако би ја овлашћен био, питање поставити написмено у једној ноти, то да гроф неће пропустити на то по зрелом расуђењу одговора дати.

Ја немогох из редакције Вашег телеграма извести и захтевано овлашћење, те зато нађох за добро стање ствари Вам по телеграфу до знања доставити и даље решење очекивати имајући на уму, да ћете предосторожним поступањем грофа побуђени бити, питање онако формулирати како га строго желите у овом озбиљном предмету поставити. По мом мишљењу чинећи онакво питање узимамо на себе извесне обвезе унапред, које постају обвезе интернационалне природе и које су утолико важније, што једна велесила као посредница узима на се дужност обадвема странама за њих јемствовати.

Ја сам г. Орцију том приликом изјавио, да Ви тај корак чините из призрења на аустро-угарске назоре тичуће се Босне, каошто је и у прошлогодишњем рату Србија према овој провинцији из истих узрока чисто дефензивно или само привидно офензивно ратовала.

Примите, Господине Министре, молим, и овом приликом уверење о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 907

244.

5. децембар 1877.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о негативном ставу Аустроугарске о српско-турском рату

Бр. 80, *У Бечу 17. Новембра 1877.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Синоћ ми донесе императоров коморник Кнез Гједровић приложена три писма за Вас, г. Митрополита и г. М. Протића, објаснивши ми, да их је он имао сам у Београд однети, али да је због фамилијарних послова морао *преко Галиције* овамо доћи, одакле ће за Италију путовати. По његовом овлашћењу шаљем писма по пошти.

3 Писмо је у највећем делу шифровано.

Поновљење нашег рата изазива осуду, и ма да се он предвиђао као неизбежан догађај, он ствара неочекиване тегобе овд. влади, која би склона била за успокојење духова чак и да мобилизира кад би Цар на то саизволио. Гр[оф] Андрашиј рече једном о нашем рату да је то право непоштење![4]

Изволите, Господине Министре, и овај пут бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 1082

245.

Београд, 10. Дек. 1877.

Agent Serbe Vienne

Глас, да је цар пребацио Књазу што је чекао пад Плевне, измишљен. Руском главном стану познато је, да Србија није чекала пад Плевне, но то је случајно испало; а ми смо свакојако од 1. Декембра имали ући у акцију. Демантирајте то сходним начином.[5]

/Телеграм/ АС, МИД, ПО, 1877,Ф I, П/5-II, Пов№ 928

246.

12. децембар 1877.

Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу, о забринутости владе због веза Петра Карађорђевића са Турцима у функцији дестабилизације Србије; о отказивању војне послушности дела крагујевачке бригаде за коју се, по мишљењу Ристића, сумња да је резултат „издајничке радње" Петра Карађорђевића

Пр. № 25.

12. Декембра 1877. у Београду

Господину Кости Цукићу Заступнику Србије у Бечу

Господине,

Његова Светлост Књаз препоручио ми је, да Вам изјавим Његову захвалност на брижљивости, којом пратите мутње, које претендент Карађорђевић кује у свези с Турцима против унутрашње безбедности наше земље. Ми смо већ и сами, од неког времена, опазили поједине појаве ове нарочито у данашњим приликама издајничке радње; дознавали смо, да се Порта спрема, да се по што по то освети Књазу Милану, но вама имамо захвалити, што сте нам одкрили пут, који је Порта усвојила. Опажали смо, као што рекох, појаве Претендентове радње, али нисмо могли лако веровати, да ће он осећања Српска у себи толико угушити, да за љубав својих претензија ступи у свезу и са самим Турцима па још у тренутку, кад војска Српска полази на бојно поље против свога вековног непријатеља.

Нема сумње, да и метеж, који се појавио у другом баталијону лепеничком, има свој извор у мутњама Турско-Карађорђевачким. Овај баталијон попуњен је из неколико села јасеничких међу којима је и Топола. Кад је бригада крагујевачка у Крагујевцу на скупу била, пред свој полазак на бојно поље, буде позвата да положи заклетву, но један део овога баталијона одвоји се и одкаже послушност. Одметници мислили су, да ће им цела бригада следовати, но ова положи заклетву у најбољем реду и певајући крене се на границу, а одметници упуте се у Тополу, пуцајући из пушака, уђу у кулу Тополску, стану позивати околна села, да им се придруже, почну по селу беснити и извикивати Карађорђевића. Народ не само није уз њих пристао, но је одмах власти своје услуге понудио и одметнике ревносно хватао. На први глас о нереду одреди се одавде нешто војске а нешто се упути с других страна, но кад је ова војска стигла у Тополу, они су се већ били по шумама разбегли. Један је само одметник у хватању погинуо, а други су сви пали власти у руке, па и њихов вођ, неки Милован Живић, четник из Жабара. Они су већином из самога села Тополе, а има их и из околних села: Божурње, Чумића, Трнаве, Жабара и Копљара.

Сад војени суд у Тополи изсљеђује ствар, па ће је и пресудити. Неке, који немају друге кривице до бегство, већ је осудио на затвор, који ће после рата издржати, а међутим их је њиховој команди на бојно поље послао. Над коловођама и главнијим кривцима истрага се продужава.

Иначе је у целој војсци најбољи ред; шта више, од свуда долазе извештаји да је војска

4 У алинеји „мобилизира...рату да је" шифровано.

5 Телеграм је шифрован.

управо одушевљена, чему су не мало принели први лепи успеси, који су до сада постигнути.

Мислим, да неће бити без користи да сазнате показивања једног Руса, који је прошле године код нас у војсци служио. Они се у нечему слажу са вашим сазнавањем, нарочито у колико се односе на Николу Нешића. Аксентије Аксентијевић је син пок. Јеремије Аксентијевића бив[-шег] чиновника Глав[не] контроле, а Љуб[омир] Милосављевић је син Милоша Милосављевића пензионираног казначеја. Један од браће Љубомирове допадао је овде пре неког времена затвора због сумњивог понашања. О Николи Нешићу није се још могло дознати одакле је родом, јер се мора смотрено распитивати.

Част ми је приложити вам копију протокола саслушања овога Руса (Дениса Кунцендорфа), молећи вас, да будете добри продужити нам саопштавање свега, што би у ствари сазнавали, јер и незнатне околности, послуже често, као што знате, да се важнија одкрића учине.

Изволите, Господине Заступниче, примити и овом приликом уверење мога одличног поштовања.[6]

Јов[ан] Ристић

[Прилог:]

Шестог Децембра 1877 год. у Пожаревцу.
Г. Денис Кунцендорф, потпоручик, родом из Кијева, у Русији, дошао је данас лично Начелнику округа пожаревачког, па је показао ово:

Као што сведочи мој пасош, ја сам био потпоручик у војсци српској за време рата с Турцима, па 4. Априла т. год. оставио сам Србију и повратио се у Русију.

При концу Јула или у почетку Августа ове године, састао сам се у Москви са Љубомиром Милосављевићем, радеником дрехслерским, који је родом из Србије и отац му је пензионирани казначеј у Београду. Састао сам се с њиме код инжињерског потпуковника Анастасијевића, који је тамо тражио новаца да прикупља затим самовољнике, с којима би ишао у стару Србију против Турака. Но са новцима није се могао снабдети, па је ради тога отишао у Петроград, а ја и Љубомир остали смо у Москви. Ја сам остао био са мало новаца, а и Љубомир је мало новаца имао. Зато смо обојица добили по нешто новаца онда од Комитета, пошто смо обојица били добровољци у рату Српско-турском, јер дојиста и Љубомир је био у добровољцима на Дрини. У Августу месецу 5-ог или 6. дана пошли смо и ја и Љубомир заједно у Варшаву, па ни ја ни он неимајући довољно трошка, он ми је у том путу казао, да ће он добити новаца кад одемо у Беч од Петра Карађорђевића. Нисам га питао ради чега он може добити новаца од Карађорђевића, нити ми је он казивао. Око 13. Августа били смо у Варшави, а оданде стигли смо у Беч 7. Септембра тек. године. Тада није био Петар Карађорђевић у Бечу, него у Паризу, а стари Карађорђевић живи у Мађарској на свом добру. Тако ми је Љубомир по доласку нашем у Беч казао. У то време био је у Бечу Г. Стевча Михајловић, Српски Министар-Председник, и ја сам ишао код њега и молио га да ми да 3 дук. цес. у зајам, а ја кад дођем у Београд да ћу му вратити, но он ми није дао ништа. По овоме Љубомир ми је казао да он има једног познаника, који ће нам се наћи у нужди, у коју смо били запали што смо остали били без новаца, па смо затим отишли том његовом познанику, по имену Николи Нешићу, фабриканту сапуна и мириса, који је родом из Србије, а у Бечу живи одавна по казивању Љубомировом о трошку Карађорђевића. Он седи у местној улици или местној пијаци број 18. Нешић нас је примио, па је дао Љубомиру 1. фор., а мени није тада ништа дао, и упутио нас је Аксентију Аксентијевићу, Београђанину, који се онамо занима комисионарлуком, те да нам нађе појевтино квартир. Отишли смо по овоме код Аксентијевића и он нам је нашао квартир појевтино, те смо седили четири недеље, и у томе времену ја сам се по други пут обратио Нешићу за новце, али он једва ми је дао 5. фор, но у залогу узео ми је таковски крст, златну и сребрну медаљу и све дипломе с'тим, да ће ми ове ствари дати кад му вратио будем 5. форината позајмљени ми. За време овог мог бављења у Бечу, одлазио сам у бугарску и српску кафану, па тамо

6 У фонду МИД-ПО сачуван је оригинал Ристићевог писма упућеног Заступништву у Бечу. Концепт није сачуван већ само забелешка о президијалном писму Но 25: „Узео г. Министар".

сазнао сам од Љубомира, да су сви који тамо долазе, партије Карађорђевића људи. С'тога ја сам обраћао пажњу на говор Николе Нешића, Косте Ненадовића, Аксентија Аксентијевића и других које не знам именовати, те сам тако сазнао, да партија Карађорђевића људи ради на томе, да у оном времену кад Србија на ново почне рат против Турске, дигне буну у Србији, а нарочито у Београду, па да Књаза Милана убију и доведу за Књаза Петра Карађорђевића. Љубомир ми је казао да има Карађорђевићевих људи за ову ствар до 30. у Аустро-Угарској; у Београду један пуковник, који сад није у служби, а седи на терезијама, и у Крагујевцу више од 40. њих. Притом Љубомир ми је казао, да ће се сви ови на један пут под разним именима скупити у Београду код овог пуковника и овај посао свршити, а тада ће и Карађорђевић доћи инкогнито у Београд. По именце не могу да определим од кога сам и какве речи чуо за ову заверу осим што сам навео шта ми Љубомир казао; јер не познајем све те Карађорђевце по имену.

Ја и Љубомир оставили смо Беч у почетку Октобра т.г. и дошли смо заједно до Пожуна, па Љубомир је остао у Пожуну не знам због чега, а ја сам се упутио за Србију, но како ни сам имао трошка, путовао сам више пешице и одмарао се у Манастиру Грабовцу два дана, те сам тако тек 4. т. м. прешао на скели рамској у Србију у намери да ступим у српску војску и да ову заверу одкријем.

Још сам чуо из разговора Нешића и Аксентијевића у Бечу, да је с'њима у овој завери и један бивши Министар Књаза Михаила, али ни сам упамтио име овом Министру. Уосталом имам приметити да се мени чини да Љубомир није противник Књаза Милана, него се људима Карађорђевићевим придружује једино зато да би му они новаца давали, и ја мислим да би Љубомир целу ову ствар открио боље него што је ја знам и овим откривам.

Потпоручик Д. Kuncendorf с.р.

Саслушао га Живојин М. Блазнавац Начелник окружни.

8. Децембра 1877 у Смедереву.

Данас сам призвао сâм горепотписаног Кунцендорфа, који је младић од 21. године, плав, врло малих бркова и браде, омајечак, сувоњав, и на питање допуњујући показа:

Да је Никола Нешић човек до 28 година, средње висине, сув, више црномањаст, нема десно око него носи као наочар везан на пантљики. Он има квартир у Бечу на Fleishmarkt № 18 до кафане Лондона друга кућа идући српској кафани, а занимањем је сапунција и фирма му стоји: Fabrikant der orinutory lifchnu Seife. Никола Нешић.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 933

247.

14. децембар 1877.
Инструкција Јована Ристића, министра иностраних дела, Кости Цукићу, о српским непосредним и дугорочним стратешким интересима и о односу према великим силама, посебно према Аустроугарској

Г. Кости Цукићу, заступнику Србије у Бечу
ПрНо 26.
14 Декембра 1877 у Београду
екс. ист. дана.

Господине Заступниче,

На ваш телеграм од ов. мес., којим сте ми саопштили захтевање грофа Андрашија, да му се нотом прецизира питање односно нашег држања према Босни, известио сам вас, да не могу дати одговора, докле из вашег писма не видим разлоге, који аустро-угарског министра спољних послова руководе да то захтевање учини.

Из овог мог одговора могли сте већ видети да нам се захтевање грофа Андрашија не чини као такво, које би се могло олако примити, јер таква нота, какву аустро-угарска влада од нас захтева, могла би нам наметнути неке дужности, а и изгледала би као неко ренонсирање[7] на права, која ми мислимо да имамо на ове крајеве српске. Даље, изгледало би као да ми тражимо од Аустрије неке услуге, доказ се нама не чини, да те потребе имамо. Корак, који смо ми преко вас учинили код Аустро-угарске владе, сматрао

7 (Фр.) renoncer, одрећи се, одустати.

је на то, да им изјавимо, да је влада Њ. Св. Књаза Милана, држећи рачуна од назора аустро-угарске владе, вољна да избегава све, што би могло изазвати непријатељства у близости аустријских граница, и да је у тој цељи издат налог команданту дринског корпуса, да се држи дефензиве.

Писмо ваше од 4. ов. мес. Но 79 могло ме је само утврдити у овом начину посматрања, а ни с других, пријатељских страна нисам наишао на ободравање да корак у форми ноте учинимо.

Јуче је био код мене Кнез Вреде и, као што вам данас телеграфишем, говорио ми је о овоме предмету. Он напомиње, по налогу Грофа Андрашија, да сте ви од стране владе Књажевске, учинили корак *да сазнате, какво ће држање Аустро-Угарска заузети према нашем рату*. Пошто, вели, влада српска није овај корак учинила пре рата, него га сад чини после, то Аустро-Угарска нема другог одговора на то, но да ће сљедовати својим интересима, а међутим нас *пријатељски* превенира[8], да ће она, ако би Србија предузела офензиву противу Босне или Херцеговине, или ако би у тим провинцијама посредно изазивала устанак, у тој радњи видети повреду својих интереса и противу ње предузимати мере.

Незнајући да ли сте ви, Г. Заступниче, заиста онако у опште формулисали свој корак, као што се изражава Кнез Вреде, ја нисам улазио у испитивање његових речи, него сам му одговорио, да ми пре објаве рата Турској нисмо могли ни обраћати се за савете влади аустро-угарској, пошто би се скоро извесно изложили да дођемо у сукоб са њеним саветима, које би сами били изазвали. Није било ни мислити, да би нас Аустрија ободравала на објаву рата, а нама није било могуће ни за један корак натраг враћати се. Даље одговорио сам Аустро-угарском представнику, да сте ви већ изјавили ц[арском] Кр[аљевском] Министарству, да наш командант дринског корпуса има инструкције остати строго у дефензиви, но да он – Кнез Вреде – као војник, зна боље од мене, да апсолутну дефензиву није могуће одржати, ако би Турци имали одрешене руке, па нашу војску непрестано узнемиравали. Наша је намера дакле не предузимати операције у Босни и Херцеговини, али непријатеља сузбијати, па по потреби гонити и на само његово земљиште. То би били догађаји, које би потреба самоодбране могла собом донети. Но, додао сам, пошто ми из обзира на назоре Аустро-Угарске намећемо себи ограничење, које је за нас врло скупо, онда нам се чини, да би правичност изискивала, да они са своје стране на Турке навале, да и они на дефензиви остану. Кнез Вреде одговори ми, да он не мисли да Турци имају у Босни довољно војске за офензиву, а читао је, вели, у новинама да и оно што тамо имају, повлаче у Румелију. Ви разумете, Г.Заступниче, да ми ове речи консулове не можемо сматрати као одговор, у толико мање што знамо, да Турска није без приличне војске у Босни и да је све једнако умножава, па вас зато молим, да ви и сами настанете код аустро-угарског Министра спољних послова, да он и у Цариграду поради, да се непријатељства из Босне и Херцеговине не изазивају. Ако гроф Андраши мисли да има право полагати нама захтевања, да некоје крајеве у Турској за време отвореног рата оставимо на миру, онда је право, да и ми од своје стране од њега потражимо, да и нашем противнику такво захтевање положи. Иначе ми би смо били принуђени, да за успешно одбијање турских напада од стране Босне и Херцеговине одемо у ове провинције дотле, докле би нам војени обзири налагали.

Што се тиче посредног изазивања устанка у Босни и Херцеговини, одговорио сам да ми сада нежелимо то чинити већ и због тога што би својим држањем на тој страни дошли са собом у противуречије; а ако и Турци остану на дефензиви, онда не би ни узрока имали да желимо видети у Босни какве устанке, који већ немају даље никакве цељи политичне, пошто су се догађаји већ толико развили, да се судбина Босне неће решити устанцима, па ма какве размере ови имали. Ја сам за доказ коректности нашег држања у овом обзиру навео ове случајеве: Скобла је ових дана био овде и тражио да се извести о држању, које Србија мисли заузети према Босни, па му је категорички казано, да Србија није намерна утицати у ток догађаја босанских. Шта више ни сам Књаз није му могао дати аудијенцију, за коју се он обраћао, да га ни самим пријемом

8 (Фр.) prévenir, упозорити.

неби ободрио да на Србију рачуна. Даље сам напоменуо аустро-угарском Представнику ноту, од које вам овде копију прилажем,[9] и којом сам му дан пре јавио, да смо ми одбили једну чету добровољаца, која нам је преко Панчева хтела доћи, на што ми је Кнез Вреде одговорио, да је он овај наш поступак саопштио својој влади и да је très sensible[10] према овом држању нашем но изјави ми неке сумње односно одласка Љубибратићевог на Дрину, бојећи се да он на своју руку што не уради, чега се међутим није бојати, пошто Љубибратић стоји под налозима генерала Алимпића, коме ће се препоручити, да га не губи из очију.

У осталом, Г. Заступниче, ма да сам Кнезу Вреду изјавио да ми немамо узрока изазивати устанке у Босни и Херцеговини, тиме нисам хтео рећи, да ћемо ми прекинути *сваке односе* са овом нашом браћом, којих нас се судбина јако тиче и за чије смо се ослобођење ми толиким жртвама изложили.

На последку, да би предупредио свако неспоразумљење између нас и суседне монархије, ја сам изјавио аустро-угарском Заступнику, да ми пашалук Ново-пазарски не сматрамо ни као део Босне ни Херцеговине, но да он као фактични део Косовског вилајета иде у стару Србију и да по томе ми задржавамо себи одрешенеруке, да на томе крају поступамо онако, како нам политични или војени обзири буду налагали. Кнез Вреде учинио ми је на то приметбу, да је Ново-пазарски пашалук само од кратког времена ушао у састав Косовског вилајета, а пређе да је припадао Босанском вилајету. Не одричући да је ово преиначење учињено одприлике пре године дана, ја сам приметио Кнезу Вреди да је овај пашалук вазда спадао у организацију Старе Србије, па се сад опет тамо повратио, пошто је само 2-3 године са босанским вилајетом био спојен, у осталом да је он и по географском положају више везан са Старом Србијом него са Босном или Херцеговином.

Ово су г. Заступниче, назори владе Њ. Св. Књаза Милана у овом питању и она мисли постојано при њима остати, па зато вас молим да у том обзиру не оставите аустро-угарског Министра спољн[их] послова у неизвесности, а и Кнез Вреде обећао је својој влади саопштити ове наше назоре у питању, о коме рече, да ми он за сада ни у ком правцу не може дати одговора.

Молим вас, Г. Заступниче, да гледате што пре уличити прилику, да се са гр[офом] Андрашијем у смислу ових назора објасните, па да ме о исходу ваших објашњења известите.

Примите и т.д.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 937

248.

14. децембар 1877.

Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу, о званичном упозорењу аустроугарског Министарства иностраних послова да ће српску офанзиву у Босни, уколико буде предузета, сматрати за повреду својих интереса

Београд, 14. Дек. 1877.

Agent Serbe Vienne

Јуче ми је аустријски консул по налогу аустријског Мин[истра] Иностр[аних] дела изјавио, да ће Аустрија сматрати као повреду своји интереса и предузимати мере, ако би Србија предузела офензиву против Босне и Херцеговине или би посредно тамо изазивала устанак.

Између осталог одговорио сам, да ми не сматрамо пашалук Ново пазарски, који је део Косовског вилајета, да припада ни Босни ни Херцеговини. Опширније првом поштом.[11]

[Без потписа]

/Телеграм/ АС, МИД, ПО, 1877, Ф I, П/5-II, Пов№ 936

Приредили:
Јелица Рељић
др Светозар Рајак
др Мирослав Перишић

9 Није сачувана у фонду.

10 (Фр.) врло осетљив.

11 Шифровани телеграм.